

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ



AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

109. kötet (teljes sorozatban) 1982

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : A Balaton-Lásinja kultúra történeti kérdései és fémleletei	3
<i>Barkóczi László</i> : A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai	18
<i>Nagy Tibor</i> : Mikor volt Prastina Messal(i)inus Pannonia Superior helytartója?	51
<i>Tóth Endre</i> : Tetrarchia-kori Iovia—Herculia névadás Pannóniában?	55
<i>Sz. Garam Éva</i> : Rómaikori rézüstök korai "avar" sírokban. <i>Szabó László</i> : Az avar kori üst restaurálása	73
<i>Pálóczi Horváth András</i> : Régészeti adatok a kunok viseletéhez	89
<i>Holl Imre</i> : Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg várában	108

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Biró Katalin—Pozsgai Imre</i> : Az obszidián hidrációs kérgének vizsgálata kormeghatározás céljából	124
<i>Gáspár Dorottya</i> : A pannóniai ládikakutatás problémái	133
<i>Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai VI. Az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülésétől a másfél esztendőös harci szünet végéig (kb. 592—597). 2. rész: Az 594. és a következő évek eseményei	136

SZEMLE

<i>Trogmayer Ottó</i> : Bálint Alajos 80 éves	145
<i>Erdélyi István</i> : Alekszej Pavlovics Okladnyikov	146
<i>Erdélyi István</i> : Konferencia az Észak-Kaukázus régészetéről	146

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 31.1979.	147
<i>Trogmayer Ottó</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8/9 1978/79	149
<i>Korek József</i> : Baranya megye az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi Gábor	149
<i>Tóth Endre</i> : L. Barkóczi—S. Soproni. Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 3.	150
<i>Parádi Nándor</i> : Kapocs N.—Kőhegyi M., Szeremle középkori oklevelei	151
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980.	151

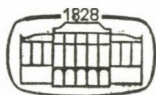
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 109.

1982. 1. SZÁM

109. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1982

A BALATON-LASINJA KULTÚRA TÖRTÉNETI KÉRDÉSEI ÉS FÉMLELETEI

A Balaton-Lasinja kultúrának nevezett komplexum Közép- és Délkelet-Európa határán azon a nagy területen terjedt el, amelyen a korai neolitikumtól kezdve, évezredekken keresztül a gazdasági és kulturális vívmányok átadása, ill. cseréje bizonyodott le.*

Bevezetőként hangsúlyozni kell, hogy kisebb helyi, vagyis horizontális eltérésektől eltekintve, a kronológiai, vagyis vertikális eltérések olyan jelentősek, hogy a Balaton-Lasinja kultúra két fő fázisát, egyrészt az I-t, másrészt a II–III-t lényegében két egymástól eltérő külön kultúrának tarthatjuk. A különbséget az időrenden kívül főleg a leletanyag tükrözi, de egyéb tényezők is (elterjedés, származási eltérések stb.) indokolják a kulturális szétválasztást. A közös elnevezést azért tartottuk meg, mert ennek a civilizációnak a felfedezése idején (amely elsősorban J. Korošec és főleg S. Dimitrijević érdeme), a kutatások hézagossága miatt az eltérések az egyes fázisok miatt még nem látszottak olyan erőteljeseknek, mint ma, és ez az elnevezés ment a köztudatba.¹

A Balaton-Lasinja komplexum a konvencionális C-14-es adatok szerint az i. e. 3. évezred első felét töltötte ki. Az I. fázist, vagyis a *Balaton-Lasinja I kultúrát* a balkáni összetevők túlsúlya jellemzi. A II–III. fázisban, vagyis a *Balaton-Lasinja II–III kultúrában* a kelet-alpi (közép-európai) tényezők uralomra jutása figyelhető meg.²

Mindenekelőtt a Balaton-Lasinja kultúrát megelőző kulturális állapotot (konvencionális C-14-es

adatok szerint az i. e. 4. évezred első fele) kell térképen megvizsgálni, mert az előzmények hasonlóságából vagy különbségéből bizonyos mértékig következtetni lehet a későbbi viszonyokra is (1. kép). Közép- és Délkelet-Európa érintkezési területének egy részét (Kárpát-medence nyugati fele, Alsó-Ausztria, Kelet-Morvaország és Kis-Lengyelország) a lengyeli kultúra különböző csoportjai foglalták el. A legkésőbbi időszakot kivéve, a kerámia festése jellemzi ezt a kultúrát. A lengyeli kultúrához ÉNY felé a gazdálkodás szintjében némileg hasonló, de az anyagi kultúrában eltérő, tűzdelt szalagdíszes kerámia (Stichband kerámia) kultúrája csatlakozott. Ennek központi vidéke az Elba-Saale vidékén terült el, de K felé elfoglalta Lengyelország nagy területeit is, Ny felé a Thüringiai-Erdő, D-en az ausztriai Duna-szakasz alkotta határát. Amint a neve is mutatja, kerámiáját a tűzdelt díszítés jellemzi. A tűzdelt szalagdíszes (Stichband) kerámiához az Elba alsó szakaszától a Rajna vidékéig és a Felső-Duna-szakaszig a Rössen kultúra hatalmas komplexuma kapcsolódott. Főleg a tűzdelt barázda dísz (Furchenstich) első tömeges alkalmazása jellemző kerámiájára.

Mindhárom kulturális komplexum a szalagdíszes vagy vonaldíszes kerámia hatalmas területén jött létre. Az egykori közös alapnak is köszönhető, hogy a kerámiaformák között közös vonások is felfedezhetők.

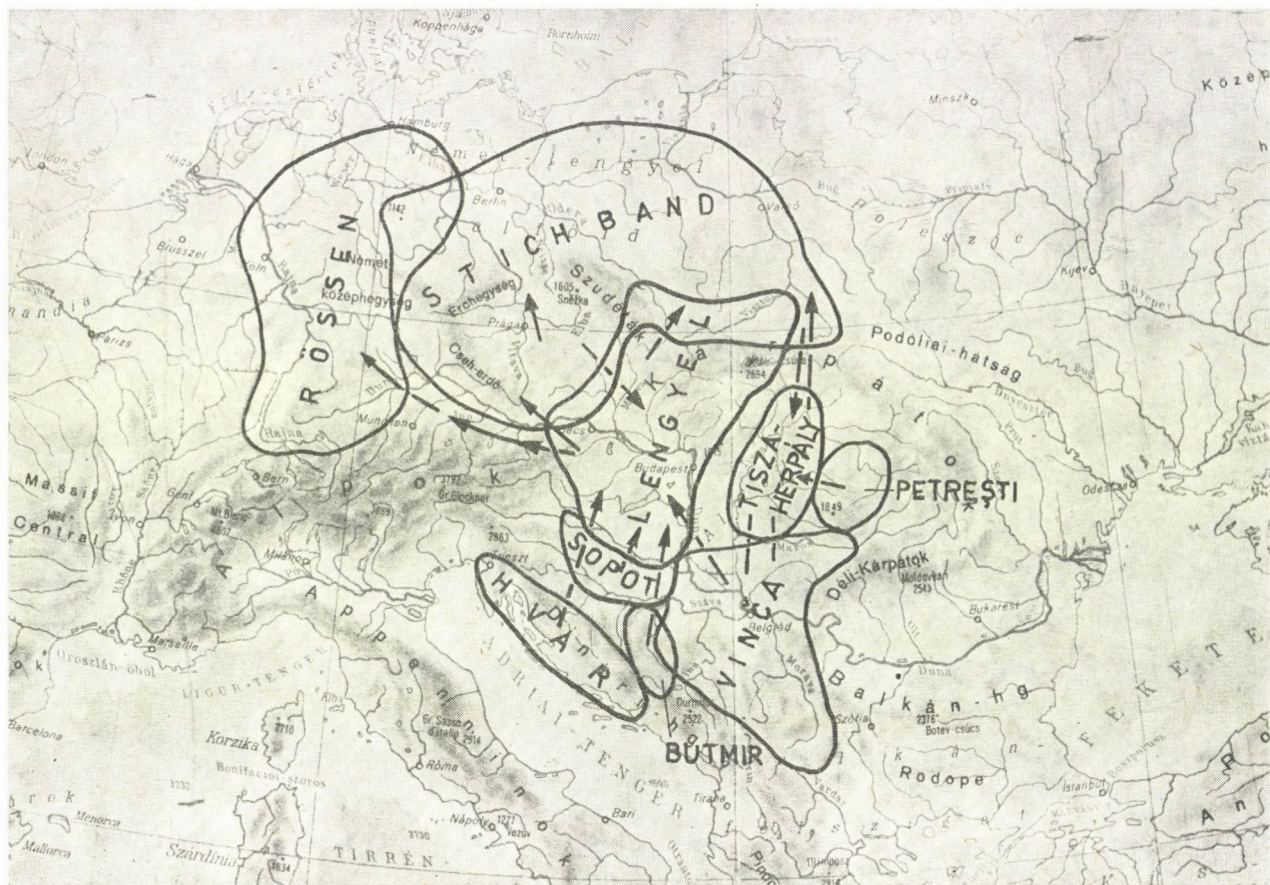
A lengyeli kultúra keleti szomszédja az erőteljes balkáni és égei kulturális vonásokat tartalmazó Tisza–Herpály–Csőszhalom kultúra volt, késői szakaszában a kialakuló tiszapolgári kultúrával együtt. Erdély közepén a sajátos Petrești kultúra élt. A lengyeli kultúra D-i szomszédja a Dráva és Száva folyók között elterülő Sopot kultúra, amely tulajdonképpen a Vinča kultúra egyik fáciésének tartható. A lengyeli kultúrának egészen kicsiny közvetlen érintkezési területe volt a Balkán közepét és a legfontosabb vízi útvonalakat elfoglaló, s hosszú időn keresztül központi történeti szerepet játszó Vinča kultúrával. A Vinča és Sopot kultúra kerámiájának vezérmotívuma a kannelurás díszítés. Nem ismerjük az érintkezési módokat a boszniai Butmir kultúrával és az adriai partvidék Hvar kultúrájával, a lengyeli kultúrával fennállott kapcsolataik azonban kétségtelenek.

Mindezeket előre kellett bocsátani, hogy világosabban láthassuk a Balaton-Lasinja komplexum viszonyát az előzményekhez (2. kép).

* A tanulmány első része megjelent (The Journal of Indo-European Stud. 8 (1980) 245–271) a szerkesztő rövidítései és kisebb módosításával. Itt a teljes eredeti szöveget közöljük a fémművességet tartalmazó teljesen új második résszel, amely az eredeti szövegben is rövid terjedelmű volt.

¹ Korošec, J., GZMS 1957, 17–18; *Ua. Acta Arch-Hung* 9 (1958) 83–95; *Ua. Drulovka*. (Ljubljana 1960) 53–59 (összefogl.); *Dimitrijević, S.*, *OpuscArch*, Zagreb 5 (1961) 79–85.

² Kalicz N., VMMK 8 (1969) 83–90; *Ua. Actes du VII^e Congrès UISPP Prague*, 1966, (Praha 1970) Tom. 1, 439–443; *Ua. MittArchInst* 1 (1971) 108–110; *Ua. Baden-Symposium*, Bratislava 1973, 131–165; *Ua. Actes du VIII^e Congrès UISPP*, Beograd, Tom II, 1973, 328–339; *Ua. JPMÉ* 14–15 (1969–70) 75–96; *Ua. MittArchInst* 4 (1973) 19–24; *Ua. MittArchInst* 5 (1974–75) 41–44; *Ua. The Balaton-Lasinja culture groups in Western Hungary, Austria, and Northwestern Yugoslavia concerning their distribution and origin. The Journal of Indo-European Studies* 8 (1980) 245–271. A továbbiakban JIES.



1. kép. Későneolitikus kultúrák elterjedése Közép- és Délkelet-Európában
Fig. 1. The distribution of the Late Neolithic cultures in Central and Southeast Europe

A Balaton-Lasinja I kultúra a déli területeket kivéve a fejlődés előzménye nélkül jelent meg az Észak-Boszniától nagy vonásokban a Duna által határolt magyar területen, a Dunántúl északkeleti része kivételével, Alsó-Ausztriának a Dunától északra eső területéig, és az Alpok közé benyúló nagy folyók (Száva, Dráva, Mura) felső folyásának vidékéig. Északi szomszédja a Cseh-Morvaország nagy részét, az Elba és Vltava völgyét elfoglaló, továbbá az Odera–Neisse mentén Sziléziára is kiterjedő Jordanow-Jordansmühl kultúra. A Balaton-Lasinja I kultúra Ny-i, ÉNY-i szomszédja a Felső-Duna vidékén és mellékfolyói mentén elterjedt Münchshöfen kultúra. E három kultúra igen erőteljes összefüggése állapítható meg elsősorban a kerámián és részben a fémművességen keresztül. Mindháromra jellemző, hogy elterjedésük a helyi előzményt alkotó kultúrákkal semmiképpen sem egyezik meg (1–2. kép).

A Balaton-Lasinja I kultúra elfoglalta ugyan a lengyeli kultúra magyarországi területének nagy részét, gyökeresen átalakítva anyagi kultúráját – főleg kerámiáját – de É-n, ÉK-n nem érte el annak teljes elterjedését, mert a Ludanice csoport Szlovákiában és Budapest környékén továbbra is megőrizte önállóságát és a lengyeli örökség hagyományait.³

Ugyanez történt Kis-Lengyelországban is, ahol a lengyeli hagyományok a Złotniki csoportban éltek tovább.⁴

A Jordanow-Jordansmühl kultúra főleg a tűzdelt szalagdíszes (Stichband) kerámia területén alakult ki, de jóval kisebb területen és leletanyaga is gyökeresen különbözik az előzménytől.⁵

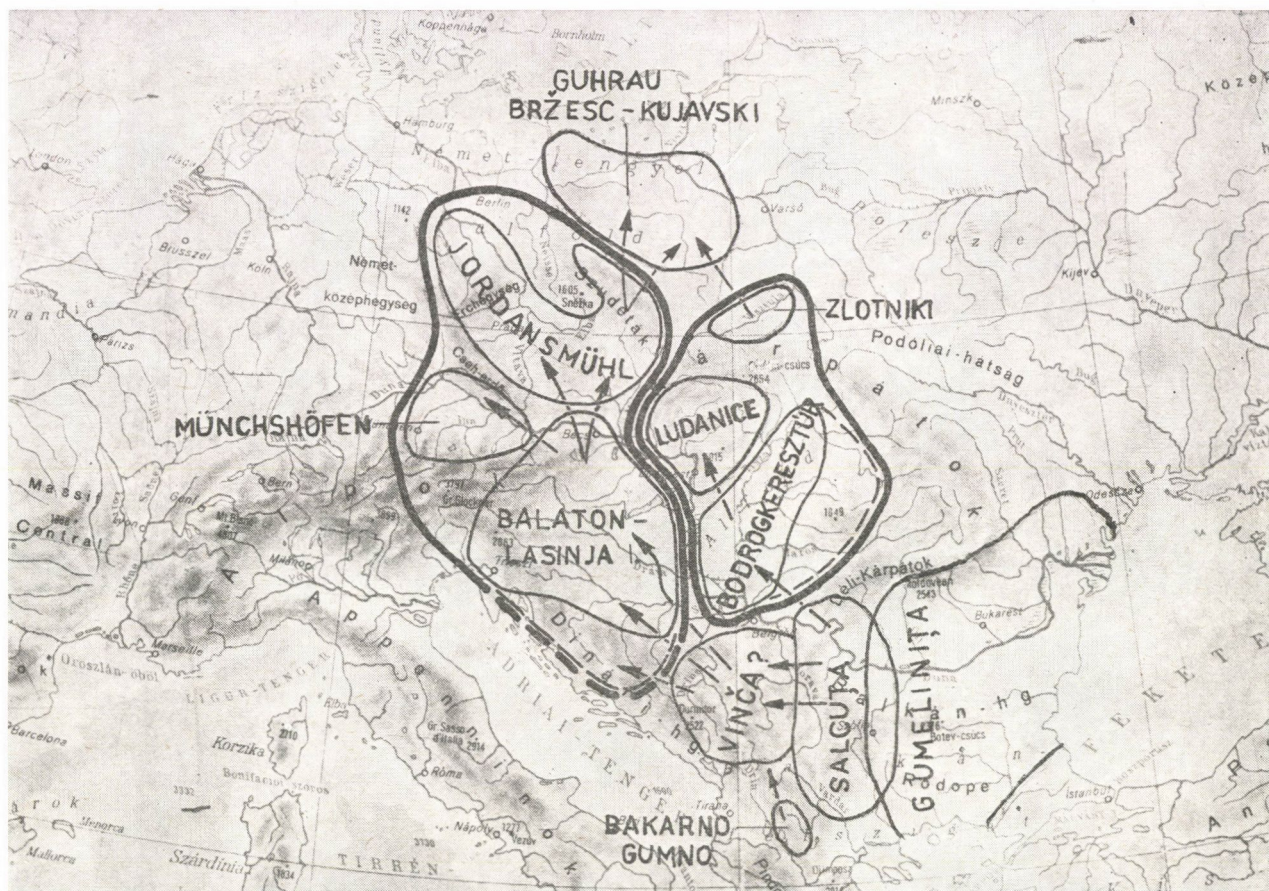
A Münchshöfen kultúra a Rössen kultúra délkeleti területén, illetve attól keletre jött létre.⁶ Talán a Münchshöfen kerámiában érezhetők a három közül legerősebben a korábbi hagyományok, me-

³ Kalicz N., ArchÉrt 93 (1966) 3–19; Lichardus, J. – Vladár, J., SA 12 (1964) 69–162; Ua. SA 16 (1968) 263–352; Pavúk, J. – Šiška, S., SA 19 (1971) 319–364; Kalicz, N., Baden-Symposium 1973, 152–157; Ua. JPMÉ 14–15 (1969–70) 1974, 85–86, 95; Ua., MittArchInst 4 (1975) 22; Lichardus, J., BVbl 39 (1974) 35; Ua., Rössen-Gatersleben-Baalberge. (Bonn 1976) 155.

⁴ Dzieduszycka-Machnikowa, A., ŠtZ 17 (1969) 105–110.

⁵ Novotný, B., Obzor preh. 14 (1950) 163–260; Košťálik, P., Die Lengyel-Kultur in Mähren. Praha 1972, 44–47; Lichardus, J., Rössen ... 1976, 159–160, 201, 60. kép.

⁶ Hell, M., AAu 14 (1954) 11–33; Süß, L., ŠtZ 17 (1979) 393–414; Lichardus, J., Rössen ... 1976, 191, 75. kép.



2. kép. A Balaton-Lásinja I kultúra, a rokon és egyidejű kultúrák elterjedése. A vastag vonalak fogják össze az egymással szorosabban összefüggő kulturális egységeket
 Fig. 2. The distribution of the Balaton-Lásinja I culture, related and contemporary cultures. The heavy lines hold the more related cultural units together

lyekhez a területétől távolabbi lengyeli kultúra és a közelebbi tűzdelt szalagdíszes (Stichband) kerámia reminiscenciái is kapcsolódtak.

Mindhárom kultúrára jellemző a kerámia olyan új típusainak a feltűnése, amelyek korábban ezen a nagy területen ismeretlenek voltak. Előzményük azonban más területeken, vagyis a Balkánon pl. a Vinča A–B, és Karanovo II–III kultúrákban folyamatosan megvoltak. Ugyanez tapasztalható a Sopot, Dudești és korai Salcuța kultúrákban is.

Visszatérve a Balaton-Lásinja I kultúra elterjedésére, meglepő módon a Kelet-Alpokban eredő nagy folyók mentén olyan területeken is megtalálhatók települései, ahol a paleolitikum óta nem települt meg emberi közösség.⁷

Annak ellenére, hogy a Balaton-Lásinja I kultúra keleti, északi és nyugati határa világosan körülhatárolható, déli elterjedésének vonala még bizonytalan. Kétségtelen, hogy a Szávától délre, Észak-Boszniában megvannak lelőhelyei,⁸ de elterjedési határa nem húzható meg világosan. Lehet, hogy települései mélyebben is megvannak a Száva déli mellékfolyóinak völgyében, de ezeket a kutatások hiányossága miatt még nem ismerjük eléggé. A. Benac szerint Szarajevo közelében Obre II lelőhelyen is előkerültek szórványos leletei.⁹ Ugyanúgy nem ismerjük eléggé azt a kultúrát sem, amely a Balaton-Lásinja I kultúra egyidős, közvetlen déli szomszédja volt.

A korábban kialakult Salcuța kultúra nyugati határa tulajdonképpen a Morava völgyéig terjedt, de az is lehet, hogy a Morava, Drina, Bosna stb. folyók völgyében az a keverékkultúra a déli szomszéd, amelyet Bubanj-Hum Ia-nak nevez a kuta-

⁷ Dolenz, H., WPZ 25 (1938) 59–76; Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 169–175, 208–210, 4–5. térkép; Korošec, J., Acta ArchHung 9 (1958) 83–84; Korošec, P., AV 24 (1973) 1975, 211–216; Leben, F., AV 24 (1973) 1975, 156–157; Modrijan, W., AV 24 (1973) 1975, 128–134; Modrijan, W., AV 24 (1973) 1975, 137–142; Pahič, S., AV 24 (1973) 1975, 21–23.

⁸ Čović, B., GZMS 1960/61, 136, 15. t.; Benac, A., GZMS 19 (1964) 142, 3–4. t.; Benac, A., AV 24 (1973) 1975, 37.

⁹ Benac, A., AV 24 (1973) 1975, 37.

tás, és amelyben a kétségtelen Salcuța-Gumelnîța kerámiai összetevők mellett (gondoljunk csak a várnai arannyal bevont edényekre,¹⁰ és az ilyen töredékre Bujanban a Morava völgyében¹¹), valószínűleg a Vinča kultúra maradványai is szerepet játszottak, mely kultúrának végső fázisa ma még ismeretlen. Korábban úgy látszott, hogy a Vinča kultúra még a Balaton-Lasinja I kultúra létrejötte előtt megszűnt, vagyis a legkésőbbinek tartott D-fázis korábban ért véget. Ez azonban bizonytalan, mint ahogy bizonytalanságban vagyunk a Balaton-Lasinja I kultúra kialakulását közvetlenül megelőző időszak kulturális helyzetéről a Közép- és Észak-Balkánon, valamint Nyugat-Magyarországon is.

Észak-Boszniában ismerünk olyan tell-telepeket, amelyek alsó rétege a Vinča kultúrába tartozik, legfelső részén azonban a Balaton-Lasinja I kultúra, és csakis az települt meg (Gornja Tuzla, Visoko Brdo¹²). Természetesen nem tudjuk, hogy a rétegsor folyamatosságot jelent-e vagy esetleg hiátust is fel kell tételeznünk. Az ilyen telepek azonban arra a feltevésre jogosítanak, hogy a Közép- és Észak-Balkánon a Vinča és rokon kultúrák (pl. Sopot) legkésőbbi továbbélő vagy már kevert fázisa lehetett az előzménye a Balaton-Lasinja I kultúrának.

Ismeretlen az az ok és mód, ami miatt a Lasinja-Balaton I kultúra ma ismert területét elfoglalta. Igen valószínűnek látszik azonban, hogy a radikális változás a lengyeli és Balaton-Lasinja I kultúra között a helyi fejlődés körülményeiből nem magyarázható. Nem magyarázható a következő okok miatt:

1. Olyan területeket is benépesítettek a Balaton-Lasinja I csoportok, amelyeket korábban minden neolitikus népesség elkerült (az Alpok keleti völgyei, Szlovénia belseje, kivéve a tengerparti sávot).

Települési körülményei nagyon változatosak. Legtöbbször kis méretűek, s a legszélsőségesebb domborzati és talajviszonyokhoz alkalmazkodtak. Számos helyen, főleg a domb- és hegyvidéken felűnő a védelemre törekvés (meredek sziklafallal övezett hegytetők többszáz m magasságban¹³) ugyanakkor a folyókkal övezett alacsony dombokon is felfedezhetők az erődítés nyomai.¹⁴ Ezek mellett azonban nagyszámú nyílt telepet is ismerünk. Feltűnő a telepek számának nagymérvű hirtelen megnövekedése, főleg Délnyugat-Magyarországon, ahol egyetlen őskori kultúrának sincs

olyan nagyszámú települése, mint a Balaton-Lasinja I kultúrának. Ez a jelenség valamilyen módon összefügg az Osztrák-Alpok, Szlovénia és a Horvát Karszt korábban lakatlan területeinek benépesülésével. Úgy látszik, mintha ez nem a fejlődés természetes következménye lett volna. Kérdés, hogy a gazdasági, társadalmi, történeti körülmények milyen szerepet játszottak ebben a széles skálájú települési módban, illetve változásban. Azt sem tudjuk, hogy a környezeti tényezők, klimatikus változások milyen hatásúak voltak. Egyes kutatók arra gondolnak, hogy az Alpok vidékén az erdőhatár magasabbra húzódott, kedvezőbb lehetőséget biztosítva a havasi pásztorkodásra.¹⁵ Steyermarkban 1800 m magasságban is megtalálják ennek a kultúrának a telepnyomait. Megvizsgálódó a nyári és téli szállások váltogatásának és az ezzel együttjáró mozgásoknak a lehetősége is.

A gazdálkodás jellege még felderítetlen. A számos feltárás ugyanis eddig inkább csak szondázó jellegű volt, és a kis települési egységek jellege is ismeretlen. Kétségtelen azonban, hogy a helyi körülményekhez alkalmazkodó többféle házformával is számolhatunk, az oszlopos szerkezetű (esetleg borona típusú) épületektől a gödörházakig.¹⁶ Sok helyen kerültek elő kiegészítő, áglenyomatos fal-tapasztás töredékek, amelyek a tapasztott falú épületek meglétét bizonyítják. Felkeresték a barlangokat is. Meglepő módon Budapest környékén a hasonló korú Ludanice-csoport is megtelepedett minden barlangban. A Dunának ezt a vidékét pedig nem foglalta el a Balaton-Lasinja I kultúra.¹⁷

A Balaton-Lasinja I kultúra életmódjában az előbb említett települési viszonyok miatt a földművelés csökkentebb súlya mellett az állattartás nagyobb jelentőségére gondolhatunk, bár arányuk az egyes vidékeken eltérő lehetett. Sajnos, állatcsontok a rossz talajviszonyok miatt a legritkább esetben maradtak meg. Temetőiket nem ismerjük, néhány magányos csontvázas sírról tudunk.

2. A kerámiában tapasztalható a legfeltűnőbb eltérés a megelőző lengyeli kultúrától.¹⁸ Gyökeresen megváltozott a technika, a forma és díszítésmód. Első ízben jelent meg a Dunántúlon a fekete, fényezett finomkerámia, kannelurás dísszel. Először tűntek fel egyfűlű korsók a Kárpát-medencében (ha nem számítjuk a Körös kultúra füles edényeit). Ugyancsak ekkor jelentek meg a gombos fülekkel ellátott amfórák, melyek a Közép-Balkánon igen régi hagyomány folytatói voltak.

¹⁵ Modrijan, W., AV 24 (1973) 1975, 131.

¹⁶ Korošec J., Acta ArchHung 9 (1958) 84; Dimitrijević, S., OpuscArch 5 (1961) 81; Kalicz, N., VMMK 8 (1969) 85; Ua., JPMÉ 14–15 (1969–1970) 1974, 1–3. kép; Ua. Baden-Symposium 1973, 134.

¹⁷ Kalicz, N., ArchÉrt 93 (1966) 17–19.

¹⁸ Kalicz, N., Baden-Symposium 1973, 134–136, 2–5. kép; Ua. JIES 8 (1980) 251–256, 3–6. kép. E. Ruttkay nagyobb összefoglalásában „Epi-Lengyel” horizontba sorolja és „Bisamberg-Oberpullendorf” típus elnevezést használja a hasonló jellegű, alsó-ausztriai és burgenlandi leletekre. Pittioni Festschrift, Wien 1976, 285–319.

¹⁰ Gimbutas, M., Archaeology 30 (1977) 49; Iwanow I., Die Schätze der Warneer chalkolithischen Nekropole. (Sofia 1978) 80, 43. kép.

¹¹ Orsich-Slavetich, A., Mitt. der Präh. Komm. (Wien 1940) 34–35, 9. t. 1.

¹² Čović, B., GZMS 1960–61, 136, 15. t.; Benac, A., GZMS 1964, 2–4. t.

¹³ Lásd a 7. jegyzetet

¹⁴ Kalicz N., MittArchInst 1 (1971) 108–110; Ua. Baden-Symposium 1973, 132–134.

Általánossá váltak a nyéllyukas agyagkanalak. A kerámia néhány formai részlete még a lengyeli kultúra öröksége lehet (vagy talán ezek is a Vinča—Sopot hagyományokból származtak).

Az új kerámia szinte minden formai és díszítési előzménye a Vinča kultúrában már a C fázis előtt megvolt és vezértípust alkotott.¹⁹ Számos párhuzam azonban a Salcuța kultúrában is előfordul, melynek kezdete megelőzte a Balaton-Lasinja I kultúra kialakulását, de párhuzamosan, egyidőben is éltek (pl. Bubanj-Hum Ia, Salcuța III—IV).²⁰ Sőt, párhuzamos kerámiatípusok vannak még a Dél-Balkánon is a Šuplevec—Crnobuki—Bakarno Gumno kulturális csoportban is.²¹

A Balaton-Lasinja I kultúra kerámiai párhuzamai természetesen a távolsággal arányosan gyengülő módon jelentkeztek a rokon Jordanow-Jordansmühl és Münchshöfen kultúrákban, amelyek kialakulásában más tényezők is szerepet játszottak. Arra kell gondolnunk, hogy a Balaton-Lasinja I kultúra népességének egy része valamilyen kényszer következtében az Észak-, esetleg Közép-Balkánról hatolt be a Kárpát-medence Dunától nyugatra eső felébe, kikerülve Budapest környékét, valamint a Dunától keletre és északra eső vidékeket. Egyes csoportjai a Száva, Dráva, Mura folyókat követve mélyen behatoltak az Alpok kitetlen vidékére. Észak felé a Moravától nyugatra behatolók a Jordanow-Jordansmühl, a Duna mentét követők pedig a Münchshöfen kultúra kialakulását idézték elő, gyökeresen megváltoztatva a helyi népesség anyagi kultúráját.

A Dunától keletre a Tisza vidékén, ill. Erdélyben ekkortájt bontakozott ki teljes erővel az a metallurgiai robbanás, amely a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra lenyűgöző fémgazdagságát eredményezte, hasonlóképpen a Kelet-Balkánon a Gumelnița kultúra bulgáriai (Várna környéki) arany- és fémgazdagságához. Ez a fémrobbanás a Kárpát-medencében nem vezetett magasabb fokú általános gazdasági fejlődéshez, mert amilyen erővel kibontakozott, olyan gyorsan ki is hunyt. A bodrogkeresztúri kultúrát követő időszakban nem lett folytatása, s magát a tiszapolgári kultúra életmódját sem változtatta meg alapvetően, csupán társadalmi téren kezdődött erőteljes differenciálódás, amit tükröz az értékfelhalmozásra való törekvés, a szigorú rítusú temetkezési

mód érvényre jutása. Talán az állattartás fokozódása párosult a fémgazdagsággal.

A réz- és aranykincsek arra mutatnak, hogy a kelet-kárpáti és kelet-balkáni területen elkezdődött erőteljes társadalmi differenciálódástól nem maradt mentes a Balaton-Lasinja I kultúra és a Jordanow-Jordansmühl kultúra sem. A Münchshöfen kultúrába ennek a fémgazdagságnak a hatása nem jutott el, vagyis akkor és ott még nem ismerték a közeli rézlelőhelyeket.

Mint később látni fogjuk, a Pločnik típusú nagy eszközöket tartalmazó rézkincsek elrejtése a 2. rézhorizontot (illetve ennek idősebb fázisát) zárta le. Természetesen felmerül a kérdés, hogy a Pločnik típusú elrejtett kincsek kapcsolatban álltak-e olyan okokkal, amelyek a Bubanj-Hum Ia keverék kultúrát, főleg azonban a balkáni eredetű és színezetű Balaton-Lasinja I kultúrát létrehozták és egészen Közép-Európa belsejébe juttatták ezt az anyagi kultúrát, elnyomva a helyi kultúrák régészetiileg megfogható jelenségeit, mely kultúrák népessége természetesen nem tűnt el nyomtalanul.

Ugyancsak a tisztázandó kérdések közé tartozik a klasszikus bodrogkeresztúri kultúra réz- és aranykincsei földbe kerülésének oka, mivel ezek egy fázissal későbbiek, mint a Pločnik típusú depotleletek és a tiszapolgári korú fémek.²² Fontos lenne megismerni a velük kapcsolatos történeti eseményeket. Ugyanis ezek zárják le a 3. rézhorizontot (illetve a 2. rézhorizont fiatalabb szakaszát), egyúttal a délkelet-európai fémgazdagságot. Kérdés, hogy mennyire vezethető vissza ez a harmadik (illetve késői második) dephorizont a kurgánok népének több hullámban történt nyugati, délnyugati irányú mozgására, amint ezt M. Gimbutas és több kutató is feltételezi.²³

A Balaton-Lasinja I és rokon kultúrák kapcsolatban álltak a bodrogkeresztúri (és ludancei) kultúrával is.²⁴ Ezt bizonyítják pl. a bodrogkeresztúri kultúra edényei a Balaton-Lasinja I kultúra lelőhelyein és viszont, továbbá a bodrogkeresztúri kultúra tárgyai a Jordanow-Jordansmühl kultúra területén.²⁵ De legmeglepőbb a bodrogkeresztúri kultúra (Balaton-Lasinja I-gyel egyidős) edényeinek jelenléte a Közép-Balkánon a Drina völgyé-

¹⁹ Pl. Vasić, M., Preistoriska Vinča, Vol. II, (Beograd 1936) 69. t.

²⁰ Berciu, D., Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. (București 1961) 85. kép 10—11, 15, 87. kép 1—2, 89. kép 25, 94. kép 8—9, 98. kép 1, 5, 99. kép 5, 100. kép 1—3, 7, 9—10, 107. kép 10, 108. kép 1, 9, 113. kép 1, 3, 4; Roman, P., Dacia 15 (1971) 123—128; Bognár-Kutzián, I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin AH 48 (1972) 194—195, 200—201, 204—209. Továbbiakban: AH 48 (1972)

²¹ Garašanin, M.—Simoska, D., Macedoniae Acta Arch. 2 (1976) 1—6. t.; Simoska, D.—Kitanoski, B.—Todorović, J., Macedoniae Acta Arch. 2 (1976) 4. t. 4, 8, 5. t. 3—5, 6—11. t.

²² Bognár-Kutzián, I. AH 48 (1972) 198—201; Ua., Actes du VIII^e Congrès UISPP Beograd, Tom II, 1973, 307—309; Makkay, J., Acta ArchHung 28 (1976) 251—254.

²³ Bognár-Kutzián, I., The Early Copper Age Tiszapolgár Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH 42 (1963) 542—544, 549; Ua. AH 48 (1972) 207—209; Ua. Actes du VIII^e Congrès UISPP Beograd, 1973, Tom II, 306, 314; Ua. Baden-Symposium 1973, 47—48; Roman, P., Dacia 15 (1971) 115—125, 129—132; Gimbutas, M., JIES 5 (1978) 277—338; Ua. JIES 8 (1980) 273—291; Ecsedy, I., The people of Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. Bp. 1979. Fontes Arch.

²⁴ Dimitrijević, S., OpuscArch 5 (1961) 84, és E kép, 7. t. 45a—e; Bognár-Kutzián, I. AH 48 (1972) 194—195, 204; Kalicz, N., Baden-Symposium 1973, 158—159.

²⁵ Tompa, F., Altschlesien 5 (1934) 29—32; Behrens, H., StZ 17 (1969) 9—12.



3. kép. A Balaton-Lásinja II–III kultúra (beleértve a Bajč–Retz és Mondsee csoportot) és a rokon vagy egyidejű kultúrák elterjedése
 Fig. 3. The distribution of the Balaton-Lásinja II–III culture (including the Bajč–Retz and Mondsee groups), related and contemporary cultures

ben.²⁶ A kerámia által tükrözött kapcsolatok a fémkereskedelmen keresztül is érvényesülhettek.

Ez az említett időszakasz lehet párhuzamos a Balaton-Lásinja II–III kultúra komplexumának kialakulásával is. A legújabb kutatások alapján, a terminológiai zavarok elkerülése miatt meg kell szüntetni a jövőben a „Balaton-Lásinja II–III” kultúra elnevezést és helyette ideiglenesen a közép-európai „barázdás díszű kerámia” vagy „Furchenstich” kerámia kultúrája elnevezést javaslom. Ebbe a komplexumba több, eddig önállónak tartott csoportot is belefoglalok, mivel a rokonvonások nagy száma ezt indokolja.²⁷ A Balaton-Lásinja II–III kultúra magában foglalja a Balaton-Lásinja I kultúra teljes területét Nyugat-Magyarországon, de észak, északnyugat felé messze túl lépte annak elterjedési határát (3. kép). Elfoglalta a szlovákiai Ludanice csoport teljes területét. A szlovák kutatás ezt újabban Bajč–Retz csoportnak

nevezi.²⁸ Az elnevezés jogosultságát a nagy egységben belül talán a helyi előzmény eltérő jellege indokolhatja. Nyugaton a Balaton-Lásinja II–III komplexumba soroljuk a Mondsee csoport lelőhelyeit is, amelyek részben a korábbi Münchshöfen kultúra keleti területét foglalták el.²⁹ Nyugati szomszédja a rokon Altheim kultúra, még nyugatabbra az ugyancsak rokon Schussenried kultúra. Északon a hatalmas kiterjedésű Baalberg kultúra a Balaton-Lásinja II–III kultúra komplexumának a szomszédja, amely a Trichterbecher kultúra kerámia elemeit közvetítette elsősorban a Balaton-Lásinja II–III kultúra északi területére. A keleti

²⁶ A. Točík először határozta meg a „Furchenstich kerámia” önálló jellegét: Točík, A., PA 52 (1961) 343–344, majd Ua. StZ 17 (1969) 452; Ua. StZ 12 (1964) 5–185; Pavúk, J.–Šiška, S., SA 19 (1971) 362; Ua. SA 28 (1980) 157; Lichardus, J., BVbl 39 (1974) 29–54; Ua. Rössen . . . 1976, 155.

²⁹ Világosan látszik ez, ha Lichardus elterjedési térképét (Lichardus, J., Rössen . . . 1976, 75. kép) összevetjük E. Ruttkay legújabb elterjedési térképével, amit a Mondsee csoportról állított össze (Ruttkay, E., Typologie und Chronologie der Mondsee-Gruppe. In: Das Mondseeland. Kiállítási katalógus. (Linz 1981) 269–294).

²⁶ Zotović, M., Arh. Pregled 5 (1963) 18–20.

²⁷ Elsősorban a Bajč–Retz, Gajár, Mondsee néven körvonalazott csoportokat sorolom a Balaton-Lásinja II–III-mal egy nagyobb egységbe, amit a kerámia feltűnő egyezésén kívül a fémművesség egysége is indokol.

szomszéd a bodrogkereszturi kultúra késői szakasza, ill. a hunyadihalmi („Salcuța IV”) és a Laznany csoport.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra déli határa még ismeretlen. Ezen a területen (Bosznia és Észak-Szerbia) csak a Kostolac és Vučedol kultúra leleteit ismerjük. Talán ezen a területen fogjuk felfedezni a Balaton-Lasinja II–III kultúra és a későbbi Vučedol kultúra leleteiben észlelhető sok rokonvonal magyarázatát.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra komplexumának elterjedési területe lényegesen különbözik a megelőző időszak kultúrájától (Balaton-Lasinja I), bár az Alpok és Szlovénia kedvezőtlenebb települési vidékein ugyanúgy megtelepültek, mint a megelőző időszak népcsoportja. Amiért új kultúrának határozzuk meg ezt a komplexumot, elsősorban az elterjedési terület eltérése, másrészt a leletanyag gyökeres különbözősége a helyi előzménytől. Annak ellenére, hogy bizonyos időrendi és kisebb helyi különbség figyelhető meg a Balaton-Lasinja II és III kerámiája között, a rokonvonalak erősebb volta miatt egy kulturális egységként tárgyalom a II és III leleteit.³⁰

A Balaton-Lasinja II–III kultúrára jellemző³¹ a korábbi jellegzetes edényformák eltűnése, a kannelurás díszítés teljes hiánya, új edényformák és főleg új díszítési technika és mód megjelenése. Megjelentek a korábban ismeretlen S-profilú nagy füzekes érdes-rücskös felülettel, új típusú füles korsók és alacsony füles bögrék. Fő díszítőelemmé vált a tűzdelt barázda (Furchenstich) legtöbbször inkrusztációval, továbbá a kimetszett dísz, melyeknek semmiféle közvetlen előzményük nem volt sem a Kárpát-medencében, sem a Balkánon. Ez a díszítésmód jellemző néhány környező nyugat-németországi kulturális csoportra és többek között a nyugati Schussenried kultúrára. Talán nem tévedünk, ha ennek a díszítésnek az előzményét, amint ezt más kutatók is feltételezték, a Rössen kultúrából származtatjuk.

Mindezekért a Balaton-Lasinja II–III kultúra kialakulásában, a Balaton-Lasinja I kultúrában érvényesülő tényezőkkel ellentétes irányú és eredetű alapok szerepét kell feltételezni. A Balaton-Lasinja I kultúra fő edényformái és kerámiadíszítése, továbbá fémművészete a Balkánról származott, így magát a kultúrát is onnan származtatjuk. Ezzel szemben a Balaton-Lasinja II–III kultúra fő edényformái és a díszítések közép-európai eredetűek. A kultúra kialakulásában a Trichterbecher

kultúra korai és fiatal szakaszának erőteljes közreműködésével is számolhatunk. Erre mutat elsősorban a Baalberg kultúra kerámiájának már említett jelenléte elsősorban a Balaton-Lasinja II–III kultúra komplexumának északi területén.

Az alpi fémművesség kibontakozása a másik jelentős tényező, ami miatt a Balaton-Lasinja II–III kultúra közép-európai eredetére gondolunk.³² Valószínűleg a megelőző időszak más, délkeleti területekről származó fémművességeinek, és fémleleteinek az alapján kezdtek el az alpi rézérc felhasználását. Ekkor kezdődött egy erőteljes közép-európai fémművesség kibontakozása, mely tevékenység nyomai az Alpok előterében a Balaton-Lasinja II–III kultúra időszakában sok helyen felfedezhetők.³³ Számos telephelyen kerültek elő a helyi rézolvasztást bizonyító rézolvasztó téglék, öntőkanalak stb. Nem nagy fémfeldolgozási centrumokra, hanem inkább vándor iparosok által üzemeltetett, helyi rézfeldolgozásra kell gondolnunk. A rézleletek kisebbek, szegényesebbek, mint korábban a Kárpát-medence keleti részén. A fémfeldolgozás, a kerámia határozott jellegzetességeivel erőteljesen elkülönült a Balkánon korábban üzemeltetett, majd később ott is megváltozott körülmények között folytatott tevékenységtől.

Egyelőre tisztázatlan, hogy milyen körülmények között történt az annyira jellegzetes Balaton-Lasinja I kultúra gyökeres átalakulása. Magyarországon a legtöbb helyen a Balaton-Lasinja I és a II–III kultúra települési helyei csak véletlenül fedik egymást. A lelőhelyek száma jóval kevesebb és kevésbé intenzív, mint korábban. A Balaton-Lasinja II–III kultúra települési körülményei még nem eléggé világosak. Eddig csak kisméretű gödörházai kerültek elő, kivéve egy ugyancsak földbe mélyített, de az ott talált jelenségek alapján ítélve, közösségi vagy szertartási házat.³⁴ Ebben több kemence is volt, s a kemencék mellett megpörköldött emberi koponyák heverték, mint ha felülről zuhantak volna le. Ugyanott került elő egy Triton csigakürt, amely az épület rituális jellegét még inkább hangsúlyozza. Igaz, hogy a Triton csigakürtnek inkább déli vonatkozásait ismerjük, de az is lehet, hogy az új kultúra közép-európai területén is szerepet játszott ez a szertartási eszköz, „hangszer”.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra gazdaságában csupán két lelőhely szerény állatcsontanyaga alapján kapunk kisebb betekintést. Mindkét lelőhely Nyugat-Magyarország déli részén fekszik.

³⁰ Kalicz, N., VMMK 8 (1969) 88–89; *Ua.* Baden-Symposium 1973, 140; *Ua.* Actes du VIII^e Congrès UISPP, Beograd 1973, Tom. II, 334; *Ua.* JPMÉ 14–15 (1969–70) 1974, 83, 95. Az új kutatások segítettek leválasztani a Balaton-Lasinja III-ból egy új önálló horizontot, amely az Alföldön is megjelent és amelyiknek erős Carnavoda III összefüggései vannak. Kalicz N., Symposium in Novi Sad–Vrdnik 1982. Im Druck.

³¹ Kalicz, N., Baden-Symposium 1973, 140–156, 6–18. kép; *Ua.* JPMÉ 14–15 (1969–70) 1974, 3–12. t., 75–96; *Ua.* JIES 8 (1980) 258, 8–12. kép.

³² Pittioni, R., Urgeschichte... 1954, 218, 225–227; Kalicz, N., VMMK 8 (1969) 89–90; *Ua.* Baden-Symposium 1973, 160; *Ua.* Actes du VIII^e Congrès UISPP, Beograd 1973, Tom. II, 334; *Ua.* JPMÉ 14–15 (1969–70) 1974, 87, 95–96.

³³ Pittioni, R., Urgeschichte... 1964, 218, 225–227; Sangmeister, E.–Strahm, Ch., Acta Bernensia 2 (1973) 189–248; Ottaway, B.–Strahm, Ch., World Arch. 6 (1975) 307–321; Pleslová-Štiková, E., PA 68 (1977) 64–67.

³⁴ Kalicz, N., VMMK 8 (1969) 89–90, 3. kép.

Bökönyi Sándornak köszönhetjük az állatcsontok meghatározását. Eszerint a háziállatok némileg kisebbségben voltak a vadállatokhoz képest. A háziállatok között dominált a szarvasmarha, de a juh, kecske megelőzte a sertést. Aránylag gyakori volt a kutya és egyik helyen kevés lócsont is előkerült. A vadállatok között a vaddisznó és gímszarvas kiemelkedően nagy aránya figyelhető meg a többi elejtett vadállathoz képest. Ezek az adatok még nem nagy szériából adódnak, így nem biztos, hogy a törvényszerűséget jelzik.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra temetőit nem ismerjük. Néhány magányos sír a csontvázas és hamvasztásos temetkezési mód egyidejű megletére mutat.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra keleti szomszédja, a késő bodrogkeresztúri kultúra is alaposan átalakult. Elfoglalta helyét bizonyos egymás mellett élés után a hunyadihalmi („Salcuța IV”) és Laznany csoport.³⁵ A nyugat- és kelet-kárpát-medencei terület közötti kapcsolatokat nemcsak egymás kerámiájának kölcsönös előfordulása jelzi, de a hunyadihalmi csoport területén a Balaton-Lasinja II–III kultúra néhány magányos sírját is megtalálták (Mezőcsát, Szerencs, Ébes).³⁶

Mint már említettem, kérdéses, hogy a *klasszikus bodrogkeresztúri* és hasonló korú egyéb csoportok fémkincseinek elrejtése a Balaton-Lasinja II–III kultúra, ill. a hunyadihalmi csoport megjelenésével kapcsolatos-e? Egyes kutatók a hunyadihalmi („Salcuța IV”) típusú leletek magyarországi megjelenését is a kurgánok népe egyik hulláma által előidéztetett láncreakció szerű mozgásokkal magyarázzák.³⁷ Ma még azonban nem vagyunk abban a helyzetben, hogy Magyarország területét vizsgálva, erre a kérdésre megnyugtató feleletet adhassunk.

A Balaton-Lasinja I kultúra abszolút kronológiai adatai a konvencionális C-14-es adatok szerint i. e. 3040–2980 \pm 80 között mozognak.³⁸ A Balaton-Lasinja II–III C-14-es adatai a 2940–2830 \pm 80 közötti időt ölelik fel.³⁹ A Mondsee csoport környékén 2990–2310 \pm 90–130 közötti időértékeket mértek.⁴⁰ A konvencionális C-14-es adatok szerinti i. e. 3. évezred középső harmadára esik a Sümeg mellett feltárt nagyméretű kovabánya is.⁴¹ Elképzeltető, hogy a Balaton-Lasinja II–III kultúra népessége használta az ilyen típusú bányákat, hiszen a legfontosabb használati eszközök to-

vábbra is igényelték a jó minőségű kőnyersanyagot. Ez a közép-európai eredetű kultúra igen fejlett hasított kőiparral rendelkezett, főleg északnyugati területein. A bodrogkeresztúri kultúrának is jelentős kőipara volt.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra végét már a badeni kultúra és a Vučedol kultúra kialakulásának vizsgálata oldhatja meg.

A Balaton-Lasinja komplexum fémleteiről alig van közvetlen forrásunk, ezért főleg közvetett adatok alapján kell megítélni ennek a nagy kulturális egységnek a fémművességét. A közvetettség természetesen magában rejtje a kronológiai elcsúszások lehetőségét. Az aránylag szilárd relatív kronológiai keretek azonban útját állják a nagymérvű időrendi eltolódásoknak.

A kutatás ma már nagy vonásokban egységes az egymást követő délkelet-európai fémhorizontok megítélésében, amihez elsősorban a Kárpát-medence keleti feléből és a Kelet-Balkánról nyerjük a megbízható támpontokat. A különbség csupán az egyes horizontok tagolásában van.⁴²

Az 1. rézhorizont a középső neolitikumban kezdődött és a tiszapolgári kultúra kialakulásáig tartott. Fő jellemzője, hogy elsősorban könnyű ékszerek és kisebb árák, tűk stb. készültek ebben az időben. A kis réztárgyak a Kelet-Balkánon kívül előfordulnak a Vinča kultúra településein, még Boszniában is (Gornja Tuzla), sőt a Dalmát tengerparton, Románia egész területén, Ukrajna délnyugati részén, Magyarországon a Tisza – Herpály – Csőszhalom kultúrákban és a lengyeli kultúra déldunántúli sírjaiban, telepein. Valószínűleg a bulgáriai és észak-szerbiai rézlelőhelyek első termékei kerültek ekkor – talán már feldolgozott állapotban – a Kárpát-medencébe. Egyelőre bizonytalan, hogy felhasználták-e már az erdélyi és szlovákiai réz nyersanyagot. Valószínűnek látszik azonban, hogy ez a korai rézművesség volt az alapja a 2. rézhorizont létrejöttének.

A 2. rézhorizont a tiszapolgári kultúra időszakát ölelte fel. A réz robbanásszerű gazdagsága és az aranyak feltűnése jellemzi ezt a korszakot. Az 1. horizonttól elkülöníti a nagy vagy súlyos réztárgyak, fokosok, csákányok, balták tömeges megjelenése a Duna magyarországi szakaszától keletre eső területeken, sírokban, telepeken, kincsleletként és szórványként. Ez a Pločnik és rokon típusú (Čoka, Vidra, Várna stb.) réztárgyak és aranyak (Várna, Hotnica, Tibava, Velké Raškovce stb.)

³⁵ Budinský-Krička, V., ŠtZ 13 (1964) 87–110; Šiška, S., SA 20 (1972) 107–175; Pavúk, J. – Šiška, S., SA 19 (1971) 363; Bognár-Kutzián, I., ŠtZ 17 (1969) 52; Ua. AH 48 (1972) 208–209; Ua. Actes du VIII^e Congrès UISPP, Beograd 1973, Tom. II, 306–308; Ua. Baden-Symposium 1973, 47–48.

³⁶ Kalicz, N., JIES 8 (1980) 12. kép 3, 6a–b, 9.

³⁷ Lásd a 23. jegyzetet.

³⁸ H. Quitta szíves levélbeli közlése Nagykanizsa-Sáncról.

³⁹ Quitta, H. – Kohl, G., ZfA 3 (1969) 241–242.

⁴⁰ Pittioni, R., Urzeit. Geschichte Österreichs, Band I/2, (Wien 1980) 67.

⁴¹ Vértés L., Acta ArchHung 16 (1964) 213–215.

⁴² Jovanović, B., Metallurgy of the eneolithic period in Yugoslavia, (Beograd 1971) 103–119; Bognár-Kutzián, I., AH 48 (1972) Ua. Actes du VIII^e Congrès UISPP, Beograd 1973, Tom. II, 1973, 300–316; Ua. Essay on archaeology presented to Stuart Piggott. (London 1976) 69–76; Igen részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel a IX^e Congrès UISPP XXIII kollokviuma Nizzában 1976-ban: (Colloque XXIII, Les débuts de la métallurgie,) főleg M. Novotná, A. Vulpe és E. N. Černych előadásai. Todorova, H., BAR 49 (1978) 62–67; Schubert, E., BRGK 54(1973) 11–12; Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 13–81. Comşa, E., Studia Praeh. Sofia 1–2 (1978) 109–120, részletes irodalommal; Ua. PZ 55 (1980) 197–219.

első előfordulása. A korszakot a Pločnik típusú rézkincsek elrejtése jelzi (pl. Pločnik I–IV. depotleletek). Megoldandó kérdést vet fel maga Pločnik lelőhely, hogy vajon a négy ott talált rézkincset a legkésőbbi vinčaiak rejtették-e el vagy már egy másik (esetleg kevert) népesség rejtette el őket, amely népesség nem tölthetett el hosszú időt a lelőhelyen. A kronológiai elemzések deríthetik fel ezt a fontos történeti kérdést. Egészen biztos, hogy az erdélyi és talán a szlovákiai réz- és aranyérc-lelőhelyeket már kiaknázták. Különben nem sürsödne ilyen nagy mennyiségű fémlelet főleg a Tiszától és a Hernádtól keletre eső területen. A Kárpát-medence nyugati felébe csak néhány szórványos réztárgy jutott el.

A 3. rézhorizont tulajdonképpen az előbbi szerkesztés folytatása. A fémgazdagság teljes kibontakozása jellemzi. A nagy, súlyos réztárgyak az előző horizont tárgyainak hasonló formájú, de többféle variációjú továbbfejlődését jelzik. Ez a jászladányi típusú keresztelű csákányok, a székely–náduvármezőkeresztési típusú fokosok sora. Hasonlóképpen továbbfejlődtek az aranyékszerek is. Megjelentek a nagyméretű aranycsüngők (a kisebbek mellett) sírokból, kincsekben és szórványként (Tiszaszőlős, Mojgrád?, Hencida, Hatvan stb.). Az egyéb ékszerek alig különböznek az 1. horizont ékszereitől. (Ezt a rézhorizontot a második horizont fiatalabb, vagyis b) fázisának is felfoghatjuk).

Számos depotlelet arra mutat, hogy ennek a rézhorizontnak a végén, de lehet, hogy már korábban, a Bognár-Kutzián szerint Bodrogkeresztúr A fázis végén, számolhatunk valamilyen történelmi változással.⁴³ Egyelőre azonban még nincs egyértelmű forrásunk annak eldöntésére, hogy a bodrogkeresztúri kultúra idején történt változások miként érintették a fémművességet. Tisztázatlan még, hogy a Bodrogkeresztúr B fázis idején formálódó hunyadihalmi („Salcuța” IV), Lažnany csoportokhoz új típusú fémek tartoztak-e vagy a régiek készítése és használata folytatódott jóval szerényebb mértékben. Egyes vélemények szerint a 3. rézhorizont (esetleg a 2b. horizont) végét jelző depotleletek a bodrogkeresztúri kultúra B fázisának végén kerültek csak a földbe.⁴⁴ Újabb M. Kuna a bodrogkeresztúri kultúra B fázisától, vagyis a hunyadihalmi („Salcuța IV”) – Lažnany-csoportokra jellemző leletek megjelenésétől a badeni komplexum kezdetéig tartó időt, egy önálló, 4. rézhorizonttal párhuzamosítja.⁴⁵ Kétségtelen, hogy még ebben a késői időszakaszban is készültek aranycsüngők (Traian, Vajska),⁴⁶ s valószínű,

hogy a súlyos nagy eszközöket is használták még, s a korszak végén szűnt meg teljesen készítésük.

A 3. rézhorizont nagy réztárgyai hatalmas területre jutottak el. A Dunántúlon és Közép-Európában is számos példányuk került elő.⁴⁷ Nem kétséges, hogy e rézhorizont legfontosabb centruma a Kárpát-medencében volt.⁴⁸ Talán a legkésőbbi nagy központ a nyugat-szlovákiai Handlova típusú fokosokat készítette.⁴⁹ Ebben az időben kezdett eltolódni nyugat felé a fémfeldolgozás központja és kialakultak a közép-európai műhelyek.

A 4. rézhorizont (vagy, ha az előző kettőt együttesen a másodiknak tekintjük, akkor a harmadik) a badeni kultúra komplexumához kapcsolódik, és a rézgazdagság drasztikus megszűnése jellemzi.⁵⁰ Eltűntek a nagy, súlyos réztárgyak s néhány kisebb lapos balta kivételével csak könnyű ékszerek (vékony huzalnyakperecek, diadémák, gyöngyök stb.) készültek. Ezek is inkább a Kárpát-medence nyugati felében, sőt még távolabb nyugatra kerültek elő.⁵¹

E rövid és vázlatos áttekintést azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, hogy ezen keresztül jobban megérthessük a Balaton-Lasinja I és II–III kultúrák fémművességét.

Az 1. rézhorizont leletei előfordulnak a Balaton-Lasinja I kultúra későbbi elterjedési területének déli részén (Gornja Tuzla III., II. és I. rétege, Lengyel, Zengővárkony stb.).⁵²

A 2. rézhorizontból a Drávától északra csak egyetlen szórványos rézfokost ismerünk a Balaton-Lasinja I kultúra területén,⁵³ de elég sok szórványos példány került elő a Drávától délre és Boszniában is.⁵⁴ A Dunántúlon ez az a kritikus időszak, amelynek nem ismerjük leleteit a lengyeli és Balaton-Lasinja I kultúra között.⁵⁵ A Drávától délre is tisztázatlanok a kulturális viszonyok, mivel a Vinča és Sopot kultúra önálló időszaka feltehetően szintén véget ért. Fentebb azt is feltételeztük, hogy

⁴⁷ Schubert, F., Germania 43 (1965) 3. melléklet.

⁴⁸ Bognár-Kutzián, I., Actes du VIII^e Congrès UISPP Beograd 1973, Tom. II, 312.

⁴⁹ Schubert, F., Germania 43 (1965) 278–279, 284

⁵⁰ Novotná, M., Colloque XXIII, Nice 1976, 127, Vulpe, A., Colloque XXIII, Nice 1976, 150–152. Különösen jellemző az 1. képen látható grafikon, amely tükrözi a rézrobbanást és hanyatlását a badeni kultúrának megfelelő időben. Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 39–40, 48, XII. t.

⁵¹ Összefoglalóan: Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 52–53.

⁵² Összefoglalóan: Bognár-Kutzián, I.: On the Origins of Early Copper-Processing in Europe. In: Essay on arch. pres. to S. Pigott (London 1976) 69–76.

⁵³ Magyarország Régészeti Topográfiája I, (Keszthelyi és tapolcai járás). Bp. 1966, 5. t. 1; Bognár-Kutzián I. helyesbítette a korneghatározást a tiszapolgári kultúra időszakára.: AH 48 (1972) 141, 250. j.

⁵⁴ Schubert, F., Germania 43 (1965) 3. melléklet. Típusonként és kronológiailag elkülönítette térképein: Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) IB, IIA–B. tábla.

⁵⁵ Kalicz, N., Baden-Symposium 1973, 22. kép (kronológiai táblázat. Ua. Actes du VIII^e Congrès UISPP, Beograd 1973, Tom II, 329, kronológiai táblázata.

⁴³ Makay, J., Acta ArchHung 28 (1976) 252–254 Ehhez az időszakhoz tartozhatnak a nagy aranykorongok ill. csüngők.

⁴⁴ Bognár-Kutzián, I. AH 48 (1972) 195, és 66. jegyz.; Ua., Actes du VIII^e Congrès UISPP Beograd 1973, Tom II, 306–308, 312.

⁴⁵ Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 39–40.

⁴⁶ Dumitrescu, H., Dacia 5 (1961) 69–71, 1–2. kép, Brukner, B., AIug 11 (1970) 4–7, 6. t. 1.

a Pločnik típusú fémkincsek elrejtése és a Bubanj-Hum Ia keverék kultúra, főleg azonban a Balaton-Lasinja I kultúra kialakulását előidéző események egybeestek.⁵⁶ Ugyancsak feltételeztük a legkésőbbi Vinča (Sopot) népség egy részének északnyugat felé történő eltolódását, dunántúli megjelenését és még északabbra is megnyilvánuló hatását.

A Balaton-Lasinja I kultúra relatív kronológiai helyzete a Kárpát-medencén belül aránylag jól körülhatárolható, mivel kapcsolatba került a bodrogkeresztúri kultúra idősebb fázisával és a Ludanice csoporttal.⁵⁷

A Balaton-Lasinja I kultúrában a rézrobbanás kisebb mértékben érezte hatását. Jóval szegényebb réz- és aranytárgyakban mint a Kárpát-medence keleti része és a Kelet-Balkán. Azonban ehhez a kultúrához kapcsolhatjuk a területén előforduló jelentősebb réz- és aranytárgyakat. A Balaton-Lasinja I kultúra fémművességét a Pločnik típusú rézművesség indíthatta el, vagyis ez lehetett az alapja és talán a korábban is ismert szerbiai érclelőhelyeket használták továbbra is.

A súlyos, nagy réztárgyak mellett, amelyek mindenütt hasonló formájúak, a Balaton-Lasinja kultúrában önálló fémművesség is kibontakozott, amelyet elsősorban a Csáford-Stollhof típusú kincseletek képviselnek. Annak ellenére, hogy nincsenek hiteles leletösszefüggéseink, mégis ebbe a kultúrába soroljuk őket, a bodrogkeresztúri kultúra nagy aranycsüngőihez kapcsolódó tartalmi, technikai és formai részletekben megnyilvánuló hasonlóságai és kulturális összefüggéseik miatt.

Meglehetősen hosszú ideig tartott, amíg a Csáford-Stollhof típusú leletek időrendi helyzete és kulturális besorolása tisztázódott. Elsőként Patay Pál ismerte fel a stollhofi lapos balta és az aranykorongok formai jegyei alapján, továbbá a Brześć Kujawski temető időrendi helyzetét figyelembe véve, a bodrogkeresztúri kultúrával fennállott időrendi párhuzamosságot.⁵⁸ Kulturális besorolása azonban Patay számára is ismeretlen maradt. Korek József a csáfordi korongokat a rézkor végére keltezte.⁵⁹ Legtovább ment Bóna István, aki a helyes időrendi megítélésen túl feltételezett egy ismeretlen kultúrát a lengyeli és a badeni kultúra között.⁶⁰ Főleg a kétfülű edények alapján (amelyek meglepő módon nem jellegzetesek a Balaton-Lasinja I kultúrára), s amelyek csak a Dunántúl keleti részén kerültek elő, feltételezte a Krivodol-Salcuța-Jordanow kultúra délkeletről északnyugat

felé való terjeszkedését és a Csáford-Stollhof típusú korongok elterjedését. Feltevésének helyesége akkor bizonyosodott be, amikor körvonalazódott az addig ismeretlen Balaton-Lasinja csoport önállósága. Magam már 1969-ben és 1970-ben a balatoni csoportba soroltam a Csáford-Stollhof típusú aranykorongokat.⁶¹ Makkay János 1976-ban már külön fejezetet szentelt kronológiai tanulmányában a „balatoni csoport” aranykorongjainak.⁶² Makkay összegyűjtötte a balatoni csoport összes aranyleletét. Ezek alapján a társadalmi differenciálódást a Balaton-Lasinja I kultúra területén is jelentősnek ítéltük meg. Különösen fontos ebből a szempontból a Drávától délre Osijek-Eszék közelében fekvő Čepin lelőhely, ahol Makkay kutatásai szerint több aranykorong és két aranydiadéma került elő kincseleletként vagy sírokból.⁶³ A Balaton-Lasinja I kultúra keleti elterjedési határán túl csak Kisapostagról ismerünk egy olyan aranykorongot, amely ebbe a kultúrába tartozik.⁶⁴ Északon a Jordanow-Jordansmühl kultúrához kapcsolódik a štarmberki lelet, amelyhez két ezüstkorong és egy masszív réz szemüvegspirális csüngő tartozott. Nem lehet kétséges, hogy a Balaton-Lasinja I és a Jordanow-Jordansmühl kultúrát összekötő szálak a kerámián kívül ezen a leleten keresztül is érvényesülnek.⁶⁵ Csak a felhasználó új nyersanyag, az ezüst eredete kétséges még. A Csáford-Stollhof típusú korongok legtávolabbi megjelenése a Brześć Kujawski kultúra temetőjében figyelhető meg. Összefüggésüket a kutatás már évtizedek óta egyértelműen elfogadja.⁶⁶

A korongokhoz még egy speciális lelet kapcsolódik: a masszív rézhuzalból készített szemüvegspirális csüngő. A közép-európai sajátos szemüvegspirálisok több kérdést vetnek fel. Masszív, nagyméretű formában a stollhofi, a štarmberki és több morvaországi, nyugat-szlovákiai leletben és Balassagyarmaton fordulnak elő.⁶⁷ Hasonló jellegűek csak kisebbek a Jordanow-Jordansmühl kultúra temetőiben, sírjaiban talált szemüvegspirálisok, sőt a Brześć Kujawski sírok csüngői is.⁶⁸ Kérdéses azonban, hogy mikor kezdték készíteni ezeket? Masszív szemüvegspirális csüngőt tartalmaz a Malé Leváre-i lelet is,⁶⁹ amelyet a benne található

⁶¹ Kalicz, N., VMMK 8 (1969) 85; *Ua. Agyagistenek.* (Budapest 1970) 61.

⁶² Makkay, J., *Acta ArchHung* 28 (1976) 286–290.

⁶³ *Uo.*, 286–287, 238. j.

⁶⁴ *Uo.*, 287.

⁶⁵ *Uo.*, 287–289. Nines okunk, hogy csak a „Balaton II–III” fázissal párhuzamosítsuk a bodrogkeresztúri kultúrát.

⁶⁶ Jażdżewski, K., *Actes du VIII^e Congrès UISPP* Beograd, 1973, Tom II, 343–349; Pavelčík, J., *PA* 70 (1979) 319–338, összefoglalva a teljes irodalom.

⁶⁷ Pavelčík, J., *PA* 70 (1979) 330–334; Patay P., *SA* 6 (1958) 306, 310.

⁶⁸ Jażdżewski, K., *Actes du VIII^e Congrès UISPP* Beograd, 1973, 343–349; Pavelčík, J., *PA* 70 (1979) 331–334, összefoglalva.

⁶⁹ Novotná, M., *Die Äxte und Beile in der Slowakei.* PBF IX/3. (München 1970) 48. t. B 1–4.

⁵⁶ Jovanović, B., *Metallurgy* ... 1971, 107–108; *Bošnjak-Kutizán, I.*, *AH* 48 (1972) 194–198; 206–217; *Uo. Actes du VIII^e Congrès UISPP* Beograd, 1973, Tom II, 305–306.

⁵⁷ Lásd a 24. jegyzetet!

⁵⁸ Patay, P., *ArchÉrt* 85 (1958) 43–46.

⁵⁹ Korek J., *FA* 12 (1960) 27–33. Számára a korabronzkori óbcbai korongok hasonlósága és a lelőhelyen talált kevés esetép nem eléggé tipikus jellege okozott kronológiai zavart.

⁶⁰ Bóna, I., *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 1965, 34–37, 38.

tör miatt többen fiatalabbnak határoznak meg.⁷⁰ M. Kuna pl. a Malé Leváre-i leletből kiindulva a szemüveg spirálisokat tartalmazó együtteseket, így a csáfordi és stollhofi stb. korongokat is, egy fiatalabb, de a badenit megelőző önálló 4. rézhorizontba sorolja.⁷¹ Ez mint láttuk, a Lažnany-hunyadihalmi („Salcuța IV”)-nek felelne meg. Ezt a feltevést azonban nem érezzük meggyőzőnek. A szemüveg spirálisok hosszú időn keresztül történő használatát feltételezve, készítésük kezdetét a korongokkal együtt a 3. rézhorizont kezdetére, vagyis a Balaton-Lasinja I kultúra korai szakaszába keltezzük. Amint a bodrogkeresztúri kultúrában a korai, A-fázisba tartoznak a nagyméretű aranycsüngők,⁷² feltehető, hogy a Csáford-Stollhof típusú nagy aranykorongok és a hatalmas, maszszív szemüveg spirális csüngők is koraiak, vagyis Balaton-Lasinja I korúak lehetnek.

A sajtáságos aranykorongok és réz szemüveg spirálisok adják a Balaton-Lasinja I és rokon Jorpanow-Jordansmühl (Brześć Kujawski) kultúrák fémművességének fő jellegzetességét és a kelet-kárpáti, kelet-balkáni ékszerektől elkülönülő speciális vonását.⁷³ Feltűnő a čepini leletben az aranydiadémák megléte, melyek a legkorábbiaknak látszanak a Kárpát-medencében.⁷⁴ A 3. rézhorizont e különleges fémművességének központja egyelőre ismeretlen, de a fentebb említett kultúrák területén kell keresni.

A gazdasági és társadalmi viszonyokról is bizonyos következtetéseket vonhatunk le, ha a Balaton-Lasinja I kultúra területén talált fémleleteket térképen vizsgáljuk.⁷⁵ Ebből az a tanulság adódik, hogy a Dráva és a Száva torkolatvidékén élő közösségek nagyon fontos szerepet töltöttek be a fémek továbbításában is. Az itt élők társadalmi differenciálódása nagyobb mértékben haladt előre, mint ami más területek közösségeinél tapasztalható. Ezt a feltevést a következő adatok támasztják alá:

1. A čepini aranylelet fejedelmi méretű és jellegű.
2. A közeli Osijeken (Eszéken) talált nyeles rézfejsze 18 kg-os súlyával nemcsak egyedi jellegű, hanem hatalmas, rangjelző szerepe is aligha vonható kétségbe.
3. Az idézett szűk területen összpontosul a Balaton-Lasinja I kultúra súlyos, nagy réztárgyai-nak jelentős része.

A Dráva torkolatvidéke egyúttal a Balaton-Lasinja I és a bodrogkeresztúri kultúra határterülete is. A „bodrogkeresztúri oldalon” (a Szerém-

ségben) szintén jelentős értékű leletek kerültek felszínre, főleg a Száva torkolata közelében.⁷⁶ Ezek között legjelentősebbek a progari aranycsüngő,⁷⁷ a bečmeni depotlet (8 rézcsákánnyal), a dobanovci depot (3 rézcsákánnyal), s a sok magányos csákány.⁷⁸ Mindezek gazdasági vonatkozásait további alapos kutatásoknak kell tisztázni.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra fémművességéről közvetlen adataink is vannak, amelyek elsősorban a kis tárgyak, ékszerek, keltezését segítik elő.

Már felvettem azt a lehetőséget, hogy a bodrogkeresztúri kultúra idősebb szakaszába tartozó kincsleletek elrejtése esetleg párhuzamos a hunyadihalmi („Salcuța IV”) típusú leletek feltűnésével a bodrogkeresztúri területen, s lényegében ugyanabban az időben jelent meg a Balaton-Lasinja II–III kultúra a Kárpát-medence nyugati felében közép-európai típusú leleteivel. Az is elképzelhető, hogy a jászladányi és rokon típusú rézcsákányok elrejtése nemcsak egy rövid időszakaszhoz (pl. a bodrogkeresztúri A- vagy B-fázis végéhez) kapcsolódott, hanem a hunyadihalmi csoport uralomra jutásával párhuzamosan, hosszabb időn keresztül a badeni kultúra komplexumának létrejöttéig többször is megismétlődött.

A Balaton-Lasinja II–III kultúra területén nemcsak kisebb réztárgyak kerültek elő hiteles együttesekben, de a helyi fémművességi tevékenység bizonyítékai is megvannak.⁷⁹ Zalavár-Mekenye lelőhelyen az egyik gödörben vékony rézhuzalból készült spiráltekercset találtam, hosszabb egyenes függesztől résszel, horgas véggel (4. kép 1). Mellette feküdt egy két végén elhegyesedő lapos szalagszerű összehajlított réztárgy (4. kép 2). Arra is gondolhatnánk, hogy a horgas végű réz spirális csüngő talán egy szemüveg spirálisnak a feltöredéke. Azóta azonban több hasonló lelet is ismeretessé vált, főleg a régi ásatások újraértékelése során. Legutóbb J. Pavelčík gyűjtötte össze csaknem valamennyit a morvaországi Hlinsko lelőhelyen talált hasonló vagy közel hasonló korú kis depotlelettel kapcsolatban.⁸⁰ A kis füles bögrében 2 Csáford-Stollhof típusú rézkorongot, egy harmadiknak a roncsolt töredékét találta meg (az utóbinak hiányzott a korongok jellegzetes három bütyökdisze). A lelethez tartozott még egy kis szemüveg spirális és a zalavárral csaknem teljesen azonos 2 db horgos végű spirális csüngő. Bécs közelében Mondsee, Attersee körzetében, sőt Kelet-Svájcban is találtak ilyeneket. Magam még feltétlenül ilyen típusnak tartom a szlovákiai Bajč-

⁷⁰ Nemejcová-Pavůková, V., SA 12 (1964) 189.

⁷¹ Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 47, 65–66, 8. t.

⁷² Lásd a 43. jegyzetet.

⁷³ A bodrogkeresztúri kultúra leletegyütteseiből hiányzik ez a két ékszertípus.

⁷⁴ Makay J., Acta ArchHung 28 (1976) 287, 238. j.

⁷⁵ Jovanović, B. Metallurgy . . . 1971, 4. kép; Schubert, F., Germania 43 (1965) 3. melléklet; Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) III. t.

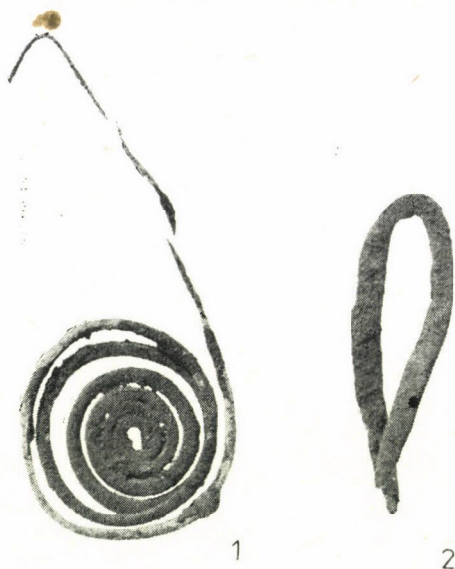
⁷⁶ Mint előbb.

⁷⁷ Vinski-Gasparini, K., VAHD Split 56–59 (1954–57) 6–10.

⁷⁸ Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 67.

⁷⁹ Kalicz N., VMMK 8 (1969) 2. kép 1–2, Ua. Baden-Symposium 1973, 8. kép 1; Ua. JIES 8 (1980) 10. kép 1.

⁸⁰ Pavelčík, J., PA 70 (1979) 319–339, 2, 10. és 7. kép.



4. kép. A Balaton-Lasinja II—III kultúra réz ékszerei Zalavárról (Zala megye). 1: horgos végű spirális csüngő, 2: keskeny rézszalag elhegyesedő végekkel összehajtván Fig. 4. The copper jewelry from Zalavár of the Balaton-Lasinja II—III culture (Zala County). 1: hook tipped spiral pendant, — 2: narrow copper band with sharp tips, bent

Vlkanovó lelőhely Balaton-Lasinja II—III („Bajč—Retz csoport”) korú gödörben talált, szétbomlott állapotban levő spirális csüngőt.⁸¹ Hlinskót a Jevišovice C2-re keltezi Pavelčík. A hlinskói lelet a többivel együtt világosan mutatja a Balaton-Lasinja I idején kibontakozott sajátos fémművesség folyamatosságát, fő jellegzetességével együtt, csak gyengébb kivitelben, ami talán a nyersanyag csökkenésének lehet a következménye.

A legfontosabb leletegyüttest, amely a fentiekhez hasonló csüngőket is tartalmaz, Vukovár határában találták 1901-ben egy csontvázas sírban.⁸² A sírhoz tartozott egy rézdiadéma, 2 vékony rézszalagból, eredetileg valószínűleg vesszőre tekercselt rézcső, spirális véggel (ez eredetileg talán egyetlen darab volt, de eltört), 4 db horgos végű spirális csüngő és 5 db különböző spondylusgyöngy (5. kép 1—12). A közlemény említést tesz még edénytöredékekről, ezekből azonban nem ismerünk semmit. Ha a 4 db horgos végű csüngő eredetileg két szemüveg spirális volt, akkor sem tagadható a hasonlóság a zalavárral és a többi példánnyal, mert akkor szándékosan kellett őket kettétörni és ilyenre formálni minden darabot. Az Attersee-i és Mondsee-i csüngőkkel kapcsolatban is hangsúlyozta K. Willvonseder, hogy ezek nem szemüveg spirálisok részei, hanem egyszerű spirális csüngők.⁸³

A horgos végű réz spirális csüngők a Balaton-Lasinja II—III kultúra minden csoportjában megtalálhatók (Bajč—Retz, Mondsee) sőt a Trichterbecher kultúra területén is, ahol korábban a Jordanow-Jordansmühl kultúra fémleletei kerültek elő.

A keskeny lemezből tekercselt rézcsőnek is vannak jó párhuzamai, amelyek igen messze nyúlnak. Legidősebb példánya a branči temetőből ismert, amely még a Ludanice csoportba, vagyis a 3. rézhorizont korai szakaszába tartozik. Megvan a stollhofi kincsben,⁸⁴ a jordanowói temetőben⁸⁶ és még távolabb a Trichterbecher kultúra északi területén fekvő arupgardi sírleletben.⁸⁷ Vagyis valamennyi a 3. rézhorizont idősebb és fiatalabb fázisába tartozik és egyáltalán nincsenek ilyenek a bodrogkeresztúri kultúrában és a hasonló korú kelet-balkáni együttesekben.

A vukovári rézdiadémának nincsenek eddig párhuzamai a Balaton-Lasinja II—III kultúrában. A čepini (talán a legkorábbi) aranydiadémákat leszámítva a kelet-galíciai Horodnica mellett előkerült réz kincsleletben volt egy kis átmérőjű rézdiadéma.⁸⁸ A kincset egy Tripolje B2 típusú edényben találták. A többi kárpát-medencei diadéma fiatalabb, s a badeni kultúra idősebb szakaszába tartozik.⁸⁹ Az égei párhuzamok kronológiai megítélése most igen vitatott.

A vukovári sírt J. Brunšmid már eredetileg rézkorinak határozta meg. Bóna I. feltételezte, hogy a Csáford-Stollhof típusú kincsekkel lehet egykorú,⁹⁰ amikor a Balaton-Lasinja komplexum még ismeretlen volt. E. Schubert is rézkorinak tartja és okkersírnak nevezi.⁹¹ J. Pavelčík a horgos végű spirális csüngőkkel helyezte igen helyesen egy időre.⁹² Legújabban M. Kuna valószínűleg a Malé Leváre-i lelet fiatalabb keltezése miatt (feltehetően a nyélszöges tőr alapján) a Csáford-Stollhof típusú korongokat, a szemüveg spirálisokat, a horgos végű spirális csüngőket, diadémákat, így a vukovári sírt és a horodnicai leletet s a zalavári lelet-együttest némileg fiatalabbnak határozta meg és a kevésbé körvonalazható 4. rézhorizontba sorolta a Mondsee-Altheim típusú fémművességgel együtt.⁹³ A Malé Leváre-i és Horodnica-i lelet azonban jászladányi típusú csákányt is tartalmaz, ezért megítélésük nem egészen egyértelmű. A fentebb kifejtett érvek alapján mindezeket a Balaton-Lasinja II—III kultúra körébe illetve időszakába keltez-

⁸⁴ Lichardus, J. — Vladár, J., SA 12 (1964) 48. kép 2, 5.

⁸⁵ Angeli, W., Ann. Naturhist. Mus. Wien, 70 (1967) 2. t., felső sorban 1—2, 8.

⁸⁶ Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. Band III. Kupferzeit. (München 1974) 458. t. 12.

⁸⁷ Uo. 646. t. C 21, C 22.

⁸⁸ Sulimírski, T., MAG Wien 91 (1961) 1. t. 5.

⁸⁹ Banner, J., AH 35 (1956) 87. t; Novotná, M., Colloque XXIII Nice 1976, 127—128.

⁹⁰ Bóna, I., ArchÉrt 86 (1959) 55.

⁹¹ Schubert, E., BRGK 54 (1973) 16, 31, 76, 78.

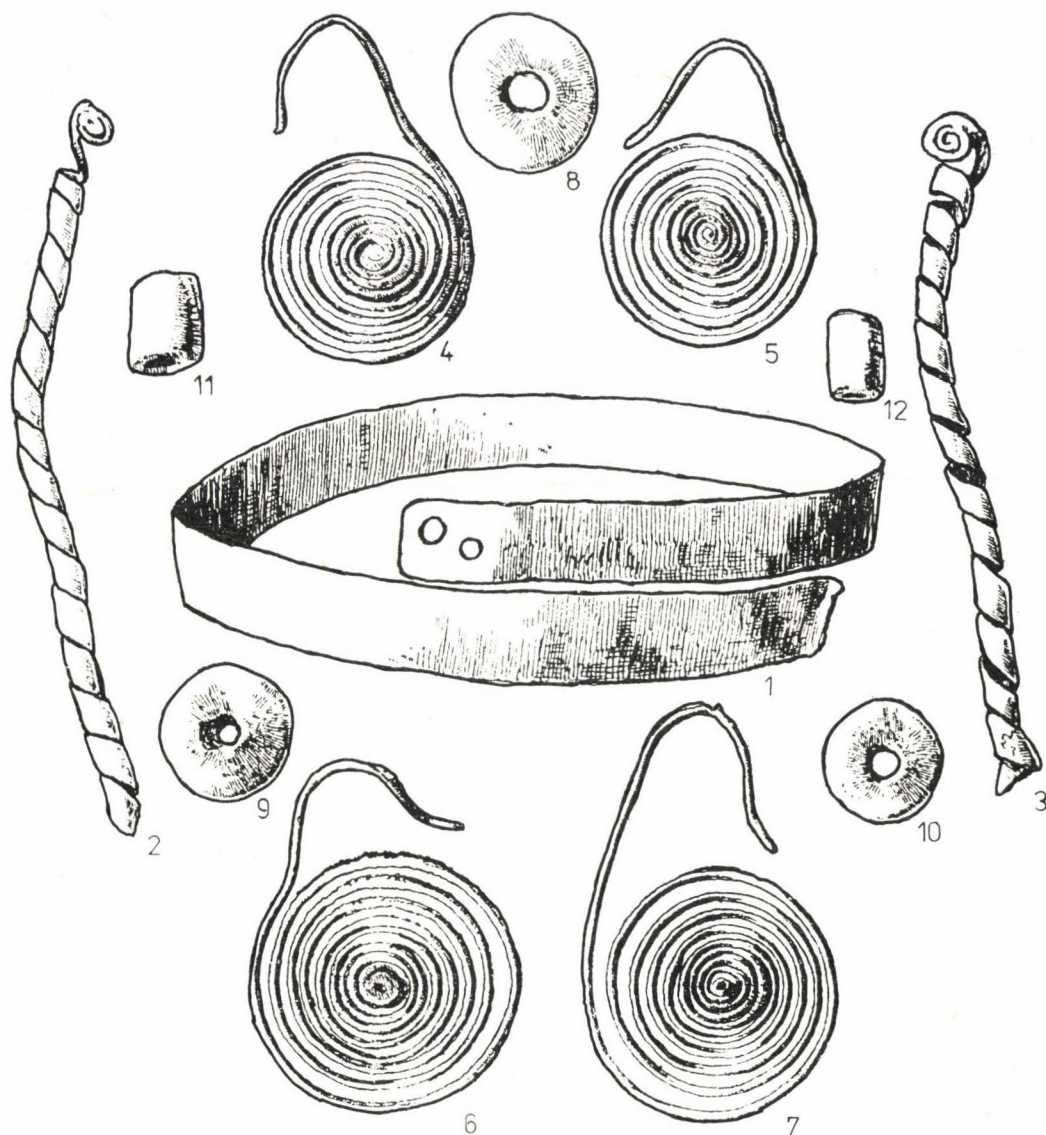
⁹² Pavelčík, J., PA 70 (1979) 329.

⁹³ Kuna, M., Godišnjak 19 (1981) 40. 47—48, 52.

⁸¹ Točík, A., ŠtZ 12 (1964) 20. t. 9.

⁸² Brunšmid, J., VHAD Zagreb 6 (1902) 60—62, 19. kép 1—12.

⁸³ Willvonseder, K., Mitteilungen der Präh. Komm. 11—12 (1963—68), 237—238.



5. kép. A vukovári sír ékszerei J. Brunšmid után (1902). 1. rézdiadéma, 2–3. rézszalagból tekercselt részcövek. — 4–7. horgas végű réz spirális csüngők. — 8–12. spondylus-gyöngyök
 Fig. 5. The jewelry of the Vukovar grave according to J. Brunšmid (1902). 1. copper diadem. — 2–3. copper tubing made of copper bands. — 4–7. hook tipped copper spiral pendants, — 8–12. spondylus beads

ném.⁹⁴ Lehet, hogy ez a 3. rézhorizont fiatalabb szakasza, amikor a fémművességi tevékenység az Alpok vidékén és Közép-Európában első nagyobb lendületét veszi. Ezt képviselik többek között Mondsee-Attersee és a hasonló korú lelőhelyek réz-olvasztást bizonyító leletei,⁹⁵ és az újabb típusú fémek megjelenése, mint pl. a nyélszöges tőr⁹⁶ és a

téglalap alakú (Altheim típusú) lapos balta.⁹⁷ A helyi rézolvastást a zalavári rézöntő tégelytöredékek is hangsúlyozzák a Balaton-Lasinja II–III kultúrában,⁹⁸ vagyis azt az időszakot, amikor a Dunántúl a közép-európai fémművesség hatáskörébe került és a Balaton-Lasinja I-ben elkezdődött fémművességi tevékenység elkülönülése a kelet-kárpátiól és kelet-balkánitól még határozottabban érvényesült. Ugyanakkor folytatódott a jászladányi típusú csákányok használata is. Ennek a fém-

⁹⁴ Novotná, M. is hasonló véleményt képvisel, amikor a Malé Levare-i leletet a bolerázi csoportnál idősebbnek véli. Ezekkel lehet egykorú a Mondsee-Altheim típusú fémművesség. Novotná, M., Colloque XXIII, Nice 1976, 125–126.

⁹⁵ Pleslová-Štiková, E., PA 68 (1977) 64–67; Primas, M., Colloque XXIII Nice 1976, 81–117.

⁹⁶ Kuna, M., Godišnjak Sarajevo 19 (1981) 22. t. A 1–3, 12–15.

⁹⁷ Uo. 22. t. A 4–6., 24. t. 1–6.

⁹⁸ Lásd 79. jegyzetet.

művességnek a körvonalait a további alapos elemzések adhatják meg.

A vukovári sír kerámiáját nem ismerjük ugyan, fémleletei alapján azonban a legnagyobb valószínűséggel sorolhatjuk a Balaton-Lasinja II–III kultúra körébe, annak ellenére, hogy a kultúra határterületén fekszik. Ez a sír egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy a Dráva torkolatvidék gazdasági jelentősége és társadalmi kihatása a Balaton-Lasinja II–III kultúra idején is érvényesült. A közép-európai orientáció ellenére azonban a déli kapcsolatok sem szakadtak meg. Ezt bizonyítják a vukovári sírban talált spondylus-gyöngyök és, ha a másik két sír is hasonló korú, akkor azok nagyszámú spondylus ékszerei is.⁹⁹ Ugyancsak a déli összefüggéseket jelzi a Keszthely-Fenekpuszta I. lelőhelyén talált Triton csigák.¹⁰⁰

A vázlatos áttekintésből a következő megállapításokat vonhatjuk le:

1. A Balaton-Lasinja I és II–III nemcsak egymást követő, de eltérő eredetű két önálló kultúra is. A Balaton-Lasinja I kerámiáját a balkáni, a Balaton-Lasinja II–III kerámiáját pedig az alpi és közép-európai eredetű kerámiai vonások uralják.

2. A Balaton-Lasinja I és II–III kultúrák fémművészete a délkelet-európai 3. rézhorizontba tartozik. Az általános egyezések mellett mind a Balaton-Lasinja I, mind a Balaton-Lasinja II–III fémművességének önálló jellege domborodik ki, amely lényegesen eltér a Kárpát-medence és Balkán keleti részének, nagy egységbe vonható fémművességétől. A Balaton-Lasinja I kultúra a 3. rézhorizont idősebb, a Balaton-Lasinja II–III kultúra pedig a fiatalabb fémművességét képviseli, amikor kibontakozott a közép-európai metallurgia.

Kalicz Nándor

THE HISTORICAL PROBLEMS OF THE BALATON-LASINJA CULTURE AND ITS METAL FINDS

Summary

The complex of the Balaton-Lasinja culture occupied the bordering zone of Central and Southeastern Europe. Due to great differences (chronology, find material, distribution, origin) the two main phases of the Balaton-Lasinja culture (phases I and II–III) are considered two separate cultures. We keep this name because at the time of the discovery the diversity between the two cultures did not seem so significant and this is the name that is commonly known.¹

A majority of Balkanic components characterizes the pottery of the Balaton-Lasinja I culture. Eastern Alpine (Central European) factors emerge in the Balaton-Lasinja II–III culture. Fig. 1 reflects the conditions before the Balaton-Lasinja I culture with the distribution of the Lengyel culture and the neighbouring late neolithic cultures. The Balaton-Lasinja culture appeared without any predecessors except for its southern areas (Fig. 2). Its northern neighbour is the Jordanow-Jordansmühl culture, whereas the western one is the Münchshöfen culture. Strong affiliation can be determined among these three cultures primarily through pottery types and partly through the metallurgy. It is characteristic of all three that their distribution is no way related to that of the predecessors.^{3–6} All three related cultures have new pottery types all of which existed before in the southern e.g. the Karanovo, Dudești, Sopot and mainly in the Vinča culture already. The Balaton-Lasinja I culture deeply penetrated the previously uninhabited area of the Alps; the line of its southern distribution is uncertain yet.^{8–9,12} In the south it is the mixed culture known as Bubanj-Hum Ia is the neighbour composed of Salcuța, Gumelnița and Vinča cultures^{10–11} but its characteristics and internal chronology are not clear yet.

The Balaton-Lasinja I culture cannot be explained with the circumstances of a local development. Its settling conditions are highly variegated,^{13–17} however, the most significant diversity from the previous Lengyel culture shows in the pottery having derived from the Vinča culture mainly.^{18–20} We believe that the part of population bringing the Balaton-Lasinja I culture to light must have come to the area west of the Danube within the Carpathian Basin from the northern or cent-

ral Balkans region due to some compelling circumstances. Those penetrating further north initiated the creation of the Jordanow-Jordansmühl culture west of the Morava river, whereas those along the Danube were responsible for the Münchshöfen culture, continuing to the north and west the strength of the southern components diminished.

The metallurgical explosion emerging in the eastern part of the Carpathian Basin and in the eastern Balkans resulted in the impressive metal richness of the Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr and Gumelnița cultures. This coupled with a social differentiation without great technological changes in agriculture. The differentiation effected the Balaton-Lasinja I and Jordansmühl cultures only to a limited degree. It is a question to be clarified whether the hidden Vinča-Pločnik type copper hoards (2nd copper horizon) was in any way related to historical events which might have created the Bubanj-Hum Ia mixed culture and mainly the Balaton-Lasinja I culture of Balkanic origin. The hiding of the copper and gold artifacts of the classical Bodrogkeresztúr culture also belong to the questions to be clarified because these belong to a later phase.²² It is also questionable how these latter copper hoards could be involved with the westerly and south-westerly movements of the Kurgan people of several waves.²³ The undoubted relation of the Balaton-Lasinja I culture to its neighbours can also be proven with the mutual occurrence of each others pottery.^{24–25}

The development of the complex of the Balaton-Lasinja II–III culture happened during the third copper horizon as well. Since similarities indicate it, I include several groups, considered independent (Bajč-Retz, Mondsee).^{27–29} Fig. 3 shows its neighbours and distribution. The distribution area of the Balaton-Lasinja II–III culture differs significantly from the area of the Balaton-Lasinja I and there is an important difference in archaeological material as well.^{30–31} The main decorative element of the pottery is the stab and drag motive, this had no predecessor neither in the Balkans or in the Carpathian Basin area. It is characteristic, however, to the pottery of the late Neolithic Rössen culture where probably the origin of this ornamentation could be found. Therefore

⁹⁹ Brunšmid, J., VHAD Zagreb 6 (1902) 63–65, 20–21. kép.

¹⁰⁰ Kalicz N., VMMK 8 (1969) 4. kép; Ua. Baden-Symposium 1973, 11. kép 5; Ua. JIES 8 (1980) 10. kép 4.

the role of different factors must be presumed in the development of the Balaton-Lásinja II—III culture of compared to the Balaton-Lásinja I. The main vessel types and their ornamentation are of Central European origin (the cultural groups of the Alpine region and the early phase of the Funnel Beaker — Trichterbecher culture). The other important factor is the emergence of the Alpine metallurgy.^{32–33} The Balaton-Lásinja II—III culture also had its relations with the Lažnany and Hunyadihalom („Salcuța IV”) groups developed in the eastern part of the Carpathian Basin.^{35–36} Some scholars explain the emergence of the Hunyadihalom („Salcuța IV”) in Hungary as a chain reaction set off by a wave of the Kurgan movement.³⁷

The question of the early metal horizons could be summarized as follows: excellent evidence is provided from the Eastern Balkans and from the eastern and southern part of the Carpathian Basin.⁴²

First copper horizon: goes back far into the Neolithic and is considered up to the development of Tiszapolgár culture. Only small objects, mainly jewelry are characteristic. Perhaps it was the time for the products of the Bulgarian and northern Serbian copper ore resources to find their way into the Carpathian Basin. It seems not yet proven whether the Transylvanian and Slovakian copper raw material had been utilized or not. It is quite likely that the basis of the second copper horizon was the mentioned first metallurgy. An explosive richness of copper and the occurrence gold characterizes the *Second copper horizon*. Large heavy and almost unusable, rather rank marking valuable copper objects and gold jewelry had been produced. The Second copper horizon is characterized by Pločnik and the related (Čoka, Vidra, Varna) type copper objects. Mainly the Tiszapolgár culture is the one culture that belongs to this horizon of the Carpathian Basin. It is to be decided which population, the Vinča people the latest, or another (mixed) to have hidden the Pločnik hoard, a population not to have spent much time at this site. It is quite likely that by this time the Transylvanian and Slovakian copper ore sources had been utilized already. Only a few scattered copper objects found their way to the western part of the Carpathian Basin during the second copper horizon. Their cultural whereabouts cannot as yet be determined.

The third copper horizon is in fact an organic continuation of the previous one. It is characterized by the richness of metal and types. This is the period of the Jászladány and related axe adzes and the hammer axes types of Székely-Nádudvar—Mezőkeresztes. Phases A and B of the Bodrogkeresztúr culture belong here. Large gold pendants appeared as well. At the end of the third copper horizon but perhaps earlier already, perhaps from phase B of the Bodrogkeresztúr culture we may consider some historic changes.^{43–46} The most important centre for large tools had become the Carpathian Basin.^{47–49} *The fourth copper horizon*: The Baden complex belongs here and is characterized by a drastic ceasure of any copper richness.^{50–51}

Only a few scattered copper objects are known from the second copper horizon in the later distribution area of the Balaton-Lásinja I culture.^{53–56}

The Balaton-Lásinja I culture is much poorer in copper and gold objects than the eastern part of the Carpathian Basin and the eastern Balkans since it had been effected by the copper explosion to a lesser degree. Nevertheless considerable copper and gold objects link to this culture which came to light in this area but without any find complex. Only indirect data provide for their dating. Besides the usual and similar large copper objects an independent special metallurgy emerged as well, represented mainly by the Stollhof-Csáford type metal finds.^{58–66} According to the gold finds and mainly the discs the beginnings of a social differentiation can be presumed in the Balaton-Lásinja I culture. The Čepin gold discs and diadems⁶³ seem significant from this aspect.

The Jordanow-Jordansmühl culture has mainly silver discs first in this horizon. A special metal type joins the discs, namely a spectacle spiral pendant made of solid copper bands.^{67–71} Presuming a long term use of the spectacle spirals their beginnings could be dated, along with the discs, to be beginnings of the third copper horizon, to the early phase of the Balaton-Lásinja I culture.⁷² These metal types provide the major characteristics for the Balaton-Lásinja I, Jordanow-Jordansmühl, Brześć Kujawski cultures, and their distinguishing features from the eastern Carpathian, eastern Balkans jewelry.⁷³ The centre of this metallurgy is not known yet.

The rich metal finds of the mouth area of the Drave and Save reflect the economic significance and the more characteristic social differentiation of the communities living here. The local population played an important role in the transferring of metal (Čepin gold find, the ornamented axe adze of 18 kg from Osijek). Most of the large copper objects concentrate to the Drave mouth area which is a border area to the Balaton-Lásinja I culture as well. The Save mouth area belonged to the Bodrogkeresztúr culture with rich metal finds coming to light here as well.

It can be presumed that the first hidden metal hoard of the third copper horizon are parallel with the emergence of the Hunyadihalom („Salcuța IV”) type finds in the east and with the emergence of the Balaton-Lásinja II—III culture in the west. The hiding of hoards could here been repeated several times by the end of the third copper horizon until the creation of the Baden complex.

There are smaller copper finds known from complexes of Balaton-Lásinja II—III culture and the local metallurgy is also proven (Fig. 4: 1–2).⁷⁰ The rather special hook tipped copper spirals are typical for this culture. They occur in several complexes of Balaton-Lásinja II—III age (Mondsee group, Bajč, etc.),^{81–83} and in a very important Moravian depot find (Hlinskó). J. Pavelčík dates this find to Jevišovice C₂.⁸⁰ The Balaton-Lásinja II—III period jewelry is characterized by lesser weight and size, probably a result of the decrease of the raw material. The most important find complex belonging to the Balaton-Lásinja II—III culture is the grave find of Vukovár (Fig. 5: 1–12),⁸² near the mouth of the Drave. The grave find includes four hook tipped spiral pendants, copper tubings of copper wires, copper diadem, and spondylus beads. The copper finds provide a wide range of parallel, especially with Central Europe.^{84–98} This was the time when the concentration of metallurgy moved to Central Europe (Altheim typed flat axes, copper daggers of handle nail type, etc.) The rich grave of Vukovár proves that the economic significance of the Drave mouth area made itself still felt during the Balaton-Lásinja II—III culture. The southern links were not severed.^{90–100}

The following conclusions could be drawn from this survey:

1. The Balaton-Lásinja I and II—III cultures are not only sequential, but separate cultures of different origins. The pottery of the Balaton-Lásinja I is characterized by the Balkanic features, whereas the pottery of the Balaton-Lásinja II—III are signified by Alpine, and Central European motives.
2. The metallurgy of the Balaton-Lásinja I and II—III cultures belong to the third copper horizon of southeastern Europe. Besides the general similarities both the Balaton-Lásinja I and II—III show individual characteristics in metallurgy both distinct from the general metallurgical unity of the Carpathian Basin and the eastern part of the Balkans. The Balaton-Lásinja I represents the older, the Balaton-Lásinja II—III culture represents the younger metallurgy of the third copper horizon at the time of the emergence of the Central European metallurgy.

N. Kalicz

A KELETPANNÓNIAI SÍRSZTÉLÉK ÁBRÁZOLÁSAINAK DÉLKELETI ÉS KELETI KAPCSOLATAI

A halotti lakoma és az ülőalakos ábrázolások

Már a korábbi kutatás számba vette azokat a pannóniai köemlékeket, amelyeken a halotti lakoma ábrázolása megtalálható, de csak azokat a darabokat sorolta ebbe a csoportba, ahol a jelenet egészében vagy részben, de egyértelműen megfelelt a klasszikus előképeknek.¹ A jelenet, a klinén fekvő halott, a kliné lábainál széken ülő nőalak, a kliné aljáig érő áldozati asztal a körülötte levő egy vagy több figura, Pannoniától délkeletre eső tartományokban, Thráciában, Görögországban és Kisázsiaiában általánosan használt képtípus (18. kép 1) volt.² Lényege az, hogy az egész jelenet összefüggő képmezőt alkot. Mint a következőkben látni fogjuk, ez nemcsak a korábbi kutatás által tárgyalt köemlékeken figyelhető meg, hanem leegyszerűsített formában egy-egy részlet kiragadásával, bizonyos összefüggések megtartásával még több köemléken nyomon követhető. Mindezek arra utalnak, hogy a jelenet széles körben ismert volt Keletpannóniában és sokkal több klasszikus halotti lakoma ábrázolásának kellett lennie, mint amennyit ma ismerünk.

Az ábrázolás Carnuntumban a második század első évtizedeiben jelent meg *Prosostus* az *ala III. Thracum* katonájának síremlékén.³

Kelet felé haladva a pannóniai limesen a következő ábrázolás Győrben (Arrabona) került elő. Egy rosszul faragott sírtábla megmaradt képmezőjében csak a klinén fekvő alak van ábrázolva.⁴

A következő ábrázolás Brigetióból (Szöny) ismert. *M. Aurelius Valens* a *legio I. adiutrix* centuriójának készült szarkofág tetejének középső akroterionjában arányaiban kicsi, de jól faragott fekvő alak látható. A szarkofág a harmadik század első felében készült, az állítók *Iulia Theodora* (feleség), *M. Aurelius Alexander primuspilus* (testvére) és

gyermekéi. A személynevek Balkán-vidéki vagy kisázsiai származásra utalnak.⁵

A teljes kép a teljes kompozíció jó kivitelben az Aquincum mellett Ürömön előkerült *Titus Mercasius Hermes* sírkövén található meg (1. kép 1). Bár a síremlék már sérült, de látszik, hogy a jelenet megfelel a görögországi és kisázsiai előképeknek. A képmezőben a halott magas támlájú klinén kicsit ferdén fekszik, lábánál felesége ül karosszékben a székekkel egy magasságban kis figura. A kliné előtt a kliné aljának magasságában háromlábú áldozati asztal, az asztal mellett bal szélén szolgál, jobb oldalon pedig hosszú ruhás nőalak. *Titus Mercasius Hermes* neve után ítélve Balkán-vidéki vagy görög-kisázsiai származású. A síremlék a második század végén vagy a harmadik elején⁶ készülhetett.

Aquincumból származó azonos koncepciójú szintén jó kivitelű darab egy másik síremlék töredéke, amelyből csak a klinén fekvő alak egy része maradt meg.⁷ A halott itt is kissé ferdén fekszik a klinén, valószínűleg az előbbivel azonos műhelyből való darab.

Ismert egy harmadik darab is, egy kettébe vágott síremlék Aquincumból — helyi utánzat — a Csúcshegyen került elő.⁸ A síremlékkel kapcsolatban volt egy olyan megállapítás is, hogy nem teljes halotti lakoma ábrázolás. Felül a klinén fekvő perspektivikusan rosszul kidolgozott és főleg mellképileg hangsúlyozott figura látható. A fekvő alak mögött lehet látni a kliné támláját, lejjebb a kliné elrajzolt hosszú lábait. Jól kivehető a kliné fából készült alja és rajta a párnázat. A háttérben álló bennszülött asszony van ábrázolva szárnyas fibulákkal. A kliné fából készült aljával egy magasságban háromlábú, üstszerűen

¹ Oroszlán Z., Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. (Budapest 1918). 8—.; *Láng M.*, RTÉ 2 (1923—1926) 75—.; *Nagy L.*, BpTört I. (Budapest 1942) 60—.; *Sz. Burger A.*, Áldozati jelenet Pannonia köemlékein. RégFüz Ser. II. 5 sz. (1959) 3.; *Nagy T.*, BpR 22 (1971) 133.; *Erdélyi G.*, A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. (Budapest 1974) 41.

² *Pfuhl E.*—*Möbius H.*, Die Ostgriechischen Grabreliefs. I—II. (Mainz 1977, 1979) passim.

³ *Krüger, M. L.* CSIR Österreich. Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. I. (Wien 1970) Nr. 328.; *Erdélyi, A* római kőfaragás... 29.

⁴ *Hampel J.*, ArchÉrt 27 (1907) 316. 30. ábra; *Gabler D.*, Arrabona 10 (1968) 15. sz.

⁵ *Hampel J.*, ArchÉrt 27 (1907) 338. 56. ábra.; *Barkóczi L.*, Brigetio. DissPann Ser. II. No. 22. (Budapest 1944, 1952) F. 94. XX. t. 1.; A nevekhez vö. *Barkóczi L.*, Acta ArchHung 16 (1964) 339.91/16 és Cognomina.

⁶ *Kuzsinszky, V.*, Aquincum Ausgrabungen und Funde. (Budapest 1934) 79.280 sz. 28. kép; *Láng M.*, i. m. 71.; *Erdélyi, A* római kőfaragás... 41.; *Barkóczi L.*, Acta ArchHung 16 (1964) 302. Mercasius.

⁷ Említve *Nagy T.*, BpR 22 (1971) 155.127 j.

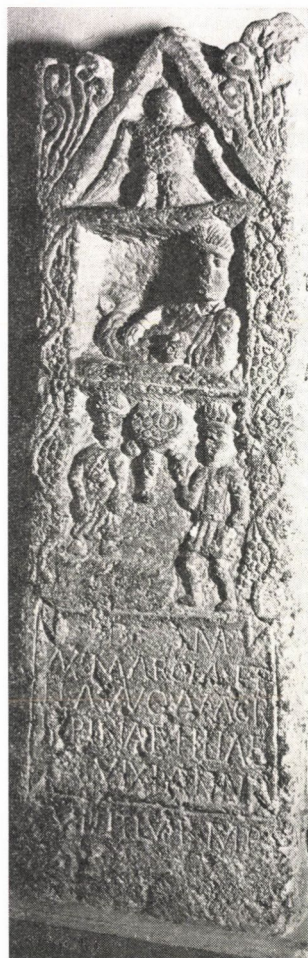
⁸ *Szilágyi J.*, BpR 13 (1943) 356.; *Nagy L.*, ArchÉrt 1946—48. 195.; *Burger, i. m.* 2. sz. I. t.; *Erdélyi, A* római kőfaragás... 28.



1



2



3

1. kép. 1. Aquincum—Üröm. T. Mercasius Hermes síremléke. — 2. Aquincum. Halotti lakomát ábrázoló bennszülött síremlék. — 3. Intercisa. Aur. Agrippina síremléke

Abb. 1. 1. Aquincum—Üröm. Grabdenkmal von T. Mercasius Hermes. — 2. Aquincum. Grabdenkmal eines Eingeborenen mit Totenmahl. — 3. Intercisa. Grabdenkmal von Aur. Agrippina

megformált áldozati asztal, jobb oldalt egy figura töredéke, bal oldalt pedig a teljes alak látható. A jelenet alatt külön képsávban lovász nyerges lóval. Erdélyi Gizella szerint ezen a vidéken ez a halotti lakoma legkorábbi ábrázolása. Az üstszerű áldozati asztal a környéken több síremléken is megtalálható (*Aelius Dases* tatabányai, *Neratus* gyermelyi, *Demiuncus* intercisai) és a képmezőkben látható szakállas portréábrázolások legkorábban Hadrianus idejére utalnak.⁹

Aquincumban a polgárváros déli temetőjében került elő egy kliné szarkofág töredéke (2. kép 2).

Nagy Tibor szerint mint a kerevet kőmatraca alatt felirattal ellátott hosszú keskeny tagozat meglete is elárulja, nem az itáliai-nyugati másolatok, hanem az eredeti kisázsiai kliné szarkofágok helyben faragott példányáról van szó. Az ilyen jellegű szarkofágok használata ritka volt, kora a második század vége.¹⁰

A halotti lakoma klasszikus, majdnem teljes ábrázolása újra a negyedik században tűnt fel *Aurelia Agrippina* Intercisából¹¹ származó síremlékén (1. kép 3). A sírkő a konstantinuszi dinasztia uralkodásának későbbi szakaszában készülhe-

⁹ Barkóczi, Brigetio F. 14. V. t. 3., F. 15. VI. t. 3., RIU (Die römischen Inschriften Ungarns) 3. 717, 725.; Erdélyi G., In: Intercisa I. AH 33 (1954) Kat. 53. XXXII. t. 1.

¹⁰ Kuzsinszky, Aquincum 190.456.; Nagy L., Budapest Története I., (Budapest 1942/612.; Nagy T., BpR 22 (1971) 133. 56. kép.



1



2

2. kép. 1. Bőnyrétalap. Halotti lakomát ábrázoló bennszülött síremlék. — 2. Aquincum. Kliné szarkofág töredéke
Abb. 2. 1. Bőnyrétalap. Grabdenkmal eines Eingeborenen mit Totenmahl. — 2. Aquincum. Kliné, Fragment
eines Sarkophags

tett. A korábbi megfigyelés szerint külön képmezőben van elhelyezve a fekvő alak és külön képmezőben az áldozati jelenet. Az ábrázolás a korábbi előképeknek megfelelően, összefüggő jelenet. Amit a két jelenet közötti elválasztó lécnak gondoltak az a kliné fából készült alja, ezen van rajta a párnázat. Kétoldalt pedig, ha rosszul is, de megfigyelhetők a kliné rövid lábai.

Részben közvetlenül kapcsolható az előbbi ábrázolásokhoz a második század első évtizedeiből származó bőnyrétalapi bennszülött készítésű sírkő képmezőjében található kompozíció (2. kép 1).¹² Felül félkör alakú lezáródású képmezőben jobbra álló alakot, balra két mellképet láthatunk, ezek alatt választóvonal egy nívóban a nagy üstszerű áldozati asztal tetejével, az asztal mellett álló kis alakok. A bennszülött kőfaragó a már hagyományosnak számító mellképes ábrázolást keverte a klinés kompozíció szerkezetével, beosztásával. A kliné lábánál ülő nő helyett, álló alak megfigyelhető, több nyugati síremléken és megtalálható

Bulgáriában is.¹³ Feltehető, hogy a kőfaragó már másodkézből kapta az ábrázolást.

Nemcsak az elégtelen kőfaragói gyakorlat vagy az eredeti ábrázolás meg nem értése, vagy akár az idegen szokásoktól való tartózkodás, de az eredeti kompozíciók is alkalmat adhattak félreértésre. Az aquincumi két jó kivitelű síremlék képmezőjében a klinén fekvő alakok ferde fekvésben vannak ábrázolva, ugyanakkor számtalan görögországi és kisázsiai síremléken a fekvő alakok mellképíleg vannak hangsúlyozva.¹⁴ Több személy ábrázolása esetén pedig csak a jobboldali a szélső alaknál jelölték a test perspektivikus rövidülését, de a hangsúly mindig a mellképek ábrázolásán van. Ennek következménye, hogy a bennszülött vagy akár egy jobb római kőfaragó is a mellképeken kívül a test többi részét nem ábrázolta, nem tartotta fontosnak, különben is nehéz volt kidolgozni. Így az utánzatokban, ha meg is van a halotti lakoma ábrázolásának minden kelléke, a figurák mellképíleg vannak kifaragva, ami egyébként a helyi, már a korai időktől elterjedt és megszokott gyakorlatnak is megfelelt.¹⁵

¹² Erdélyi, Intercisa I. Kat. 75. XLVII. t. 1.; Bar-kóczi L., FA 24 (1973) 96. Abb. 22.; Erdélyi, A római kőfaragás . . . 53. 54. kép.

¹³ Burger, i. m. 30. sz. I. t.; Gabler D., Arrabona 10 (1968) 4.

¹⁴ Dimitrov, D., Bulletin de l'Institut Arch. Bulgare 13 (1939) Abb. 15.

¹⁵ Pfuhl E.—Möbius H., i. m. passim.

¹⁶ Nagy T., BpR 15 (1950) 362.



1



2



3

3. kép. 1. Solymár. Halotti lakomát ábrázoló bennszülött sírlemlék. — 2. Százhalombatta. Aelia Sura töredékes sírlemléke. — 3. Aquincum. Aur. Titus sírlemléke
Abb. 3. 1. Solymár. Grabdenkmal eines Eingeborenen mit Totenmahl. — 2. Százhalombatta. Fragmentarisches Grabdenkmal von Aelia Sura. — 3. Aquincum. Grabdenkmal von Aur. Titus

A halotti lakoma ábrázolásánál a kliné általában nem ér végig a képmezőben, mert a kliné lábánál ott az ülő nő, Nyugaton, Bulgáriában és Magyarországon az álló alak is megtalálható. Ez utóbbiból alakulhatott ki az, hogy a bennszülött kőfaragó által készített solymári — még publikálatlan¹⁶ — sírlemléken (3. kép 1) a képmezőt és az áldozati jelenetet elválasztó lécz jobboldalt megszakad és az áldozati asztal mellett álló figura beleér a képmezőbe. A bal oldali figura feje pedig az elválasztó léczet takarja. Az ábrázolás — ha az alakok kisebbek is — mindenképpen arra mutat, hogy a bennszülött kőfaragó érzékeltetni akarta a két jelenet összetartozását, és ha arányaiban kissé torz is, de egy teljes halotti lakoma ábrázolásáról van szó.

¹⁶ A kőemlék teljes publikációjára későbbi időpontban kerül sor. A fénykép közlésének engedélyét Koczur Évának köszönöm meg.

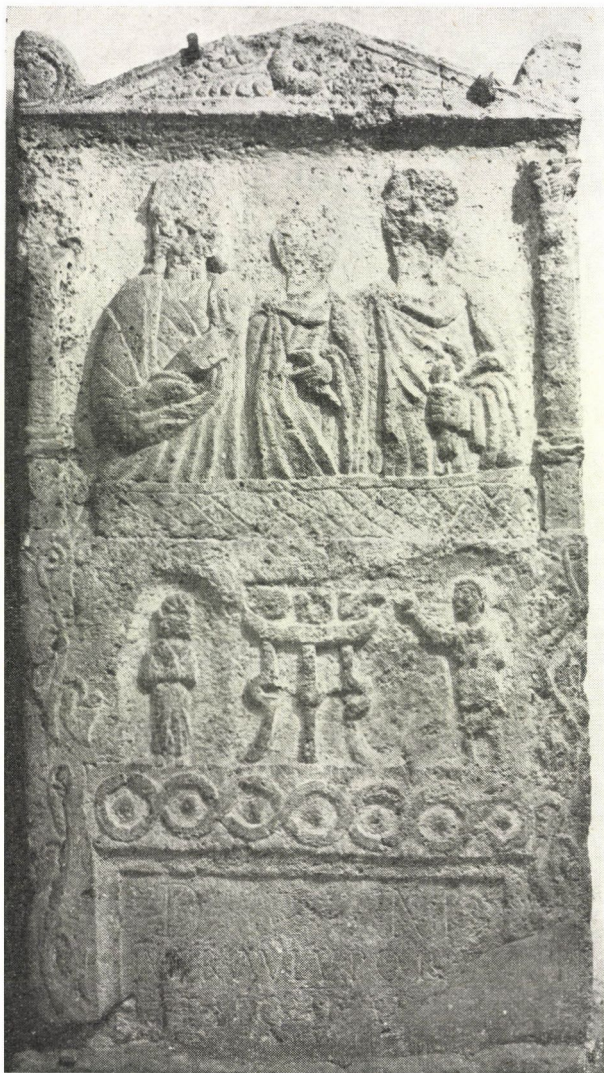
Ugyanebből a szerkezetből adódhat az is, hogy *Otiuvuna* intercisai¹⁷ sírlemlékén az áldozati jelenetes sávban a jobboldalt háromnegyed alakban ábrázolt kislány figurája benyúlik a képmezőbe. Már a második században *Caesernius Sabinus* esztergomi¹⁸ sírlemlékén feltűnik az a részleges halotti lakoma ábrázolása, amely a későbbiek folyamán gyakoribb lett, amikor nem ábrázolják a klinét, sem az ülő nőalakot, de megtartják a képmező és az áldozati jelenet egységét.

A fenti ábrázolások arányait jelentősen befolyásolta az a tény is, hogy a kőfaragók nem rendelkeztek megfelelő gyakorlattal.

A második századból nem ismerünk primér halotti lakoma ábrázolást. A helyi utánzatok készül-

¹⁷ Erdélyi, Intercisa I. 187. Kat. 56. XXXIV. t. 1.

¹⁸ Schober, A. Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien (Wien 1923) 113.247 sz.); Burger, i. m. 35. sz., RIU 3.784.



1



2

4. kép. 1. Aquincum. Aur. Aulupor síremléke. — 2. Aquincum. Három alakos síremléktöredék
Abb. 4. 1. Aquincum. Grabdenkmal von Aur. Aulupor. — 2. Aquincum. Grabdenkmalfragment mit drei Gestalten

hettek mintakönyv után is, de sokkal valószínűbb, hogy a bennszülött kőfaragó látott darabok után dolgozott, amelyek ma már nem állnak a rendelkezésünkre, elvesztek. Kivéve az esztergomi *Caesernius* síremléket, minden utánzat jól-rosszul, hiányosan vagy aránytalanul, de igyekezett valamilyen formában megtartani a jelenet szerkezetét. A legjobb ezek közül az Aquincum-csúcshegyi utánzat, mely a klinén fekvő alaknál még a test perspektivikus rövidülését is igyekezett visszaadni. Ezeknél az utánzatoknál a kliné lábánál nem az ülő nő figurája szerepel, hanem valamilyen álló alak. Így van ez az Aquincum-csúcshegyi darabnál is, ahol a hiányzó részen már sem ülő, sem álló alak nem férhetett el, de a háttérben egy kisméretű álló bennszülött női figura látható szárnyas fibulákkal. Érdekes módon ugyanebben az időben az ülő női figura kinagyítva egymagában jelenik meg a sír-

emlékek egy másik csoportján, erről a következőkben még szó lesz.

A második század végéről, illetve a harmadik elejéről jó minőségű klasszikus halotti lakoma ábrázolásokat ismerünk. Ilyen a már említett *T. Mercasius Hermes* síremléke, egy hasonló, de már töredékes állapotban megmaradt sírkő, és egy kliné szarkofág töredéke. Ugyancsak jó ábrázolás a brigitói szarkofágtető középső akroterionjában ábrázolt fekvő alak.

Ezek mellett feltehetőleg a halotti lakoma ábrázolásának rosszul értelmezett vagy inkább már csak dekorációként alkalmazott részlete figyelhető meg *Aurelius Aulupor* Aquincumból származó (4. kép 1) síremlékén a harmadik század első felének későbbi évtizedeiből. A képmezőben ábrázolt csaknem teljes három alakot alul keskeny peremmel ellátott széles, ferdén egymásra merőleges vonalak-



5. kép. Szentendre. Flavius biarchus síremléke
Abb. 5. Szentendre. Grabdenkmal von Flavius biarchus



1



2

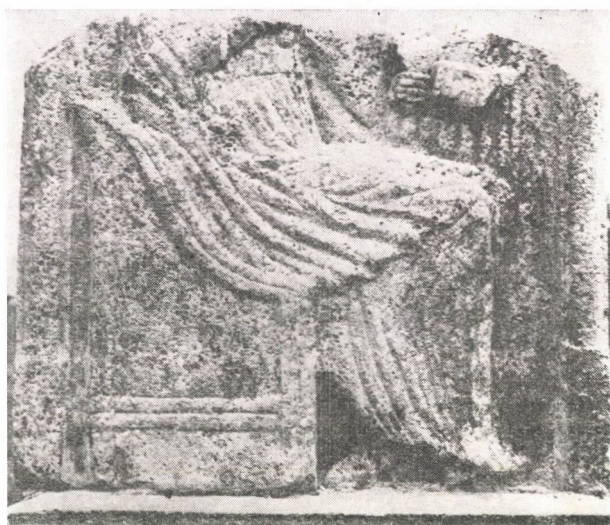
6. kép. 1. Csákvár. Blatuna sírlemléke. — 2. Szomód. Varzia sírlemléke
Abb. 6. 1. Csákvár. Grabdenkmal von Blatuna. — 2. Szomód. Grabdenkmal von Varzia

kal díszített sáv fogja össze. Ez a díszített sáv valószínűleg egy kliné párnázatát jelöli. A párnázatok ilyen díszítéssel gyakran megfigyelhetők a görögországi és kisázsiai (18. kép 1) sírlemlékeken. Megfigyelhető az is, hogy a képmező alatt a fülke-

szerű kiképzésekben kifaragott áldozati jelenet nem jelent határozott elkülönülést a képmezőtől. Hozzátehetjük még ehhez azt is, hogy *Aulupor* neve után ítélve Balkán-vidéki trák származású lehetett. Sírlemlékén a helyi viszonyoknak megfe-



1



2



3

7. kép. 1. Aquincum, Batta síremléke. — 2. Gorsium (Tác). Ülőalakos síremlék töredék. — 3. Intercisa. Ülőalakos síremlék töredék
Abb. 7. 1. Aquincum. Grabdenkmal von Batta. — 2. Gorsium (Tác). Grabdenkmalfragment mit sitzender Gestalt. — 3. Intercisa. Grabdenkmalfragment mit sitzender Gestalt

lelően leegyszerűsített, de a képmező és az áldozati jelenet összefüggését megtartó halotti lakoma ábrázolásáról lehet szó. Egyébként már Nagy Tibor is utalt a síremlék kelet-balkáni kapcsolataira.¹⁹

A második század végén és a harmadik század első felében kialakult a halotti lakoma ábrázolásá-

nak egy másfajta egyszerűsített változata is. A kliné és az ülő nő vagy akár az álló alak nem kapott helyet az ábrázolásokon, ezeket elhagyták, de megtartották a képmező és az áldozati jelenet egységét.

Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a Százhalombattán előkerült *Aelia Sura* (3. kép 2) töredékes síremlékén²⁰ a képmező és az áldozati jelenet

¹⁹ Nagy T., BpR 22 (1971) 126. 39. kép; Pfuhl, E. — Möbius H., i. m. passim. Az Aulupor névhez vö. Barkóczy L., Acta ArchHung 16 (1964) 306.

²⁰ CIL III 10376., Burger, i. m. 44. sz. XVIII. t.



1



2



3

8. kép. 1. Aquincum. Ülőalakos síremléktöredék. — 2. Brigetio. Aur. Plotianus síremléke. — 3. Brigetio. M. Aur. Avitianus síremléke
Abb. 8. 1. Aquincum. Grabdenkmalfragment mit sitzender Gestalt. — 2. Brigetio. Grabdenkmal von Aur. Plotianus. — 3. Brigetio. Grabdenkmal von M. Aur. Avitianus

egy nívóban van kifaragva — a két képmező nincs egymástól elválasztva — az áldozati asztaltól jobbra álló alak feje bent van a mellképet ábrázoló képmezőben. Bármennyire is primitív faragású a síremlék a kőfaragó tudatosan kellett, hogy utaljon a jelenet összetartozására.

Hasonlóképpen egy nívóban van kifaragva és nincs elválasztva a két jelenet, *Aurelius Titus* aquincumi (3. kép 3) *Aurelia Sura* gorsiumi és *Claudia Maximilla* sirtábláján.²¹

A Szentendrén talált *Flavius Constantinus* a harmadik század első felének későbbi évtizedeiből származó síremléken (12. kép 1) hasonló helyzet figyelhető meg.²² Itt mutatkozik valamilyen elválasztó vonal, de ez nem különíti el teljesen a két képmezőt. Feltehetőleg ilyen szerkezetű ábrázolások még más darabokon is előfordulnak.

Az áldozati jelenet és a képmező egységére utalnak azok az ábrázolások is, ahol a két jelenet között nincs határozott elválasztás, csupán egy egyenes vonal — mely valójában megfelel a kliné helyzetének — és amivel a kliné ábrázolásoknak megfelelően a két, de összefüggő jelenet térben van

²¹ *Aurelius Titus*: CIL III 10507.; *Schober*, i. m. 254. sz.; *Burger*, i. m. 24. sz. XIX. t.; *Claudia Maximilla*: *Szilágyi J.*, Aquincum (Budapest 1956) 46, 92.; *Radan, G.*, Acta ArchHung 25 (1973) 270. Fig. 3.; *Aurelia Sura*: *Fitz J.*, Gorsium—Herculia (Székesfehérvár 1976) 70. 12. sz.

²² *Kuzsinszky*, Aquincum 168.122 sz.; *Burger*, i. m. 52. sz.; *Nagy T.*, BpR 22 (1971) 125. 36. kép. RIU 3. 902.



1



2



3



4

9. kép. 1. Aquincum. Síremléktöredék férfi és nő állóalakos ábrázolásával. — 2. Gorsium (Táca). Flavia Usaiu síremlékének képmezője. — 3. Aquincum. Turbános női fej töredéke. — 4. Kékkút. C. Ingenua síremléke
Abb. 9. 1. Aquincum. Grabdenkmalfragment mit Darstellung der stehenden Gestalt eines Mannes und einer Frau. — 2. Gorsium (Táca). Bildfeld des Grabdenkmals von Flavia Usaiu. — 3. Aquincum. Fragment einer Frauenkopf mit Turban. — 4. Kékkút. Grabdenkmal von C. Ingenua

elhelyezve. Ilyen ábrázolások több esetben megtalálhatók a keletpannóniai síremlékeken, többek között *Aurelius Plotianus* (8. kép 2), brigetiói, *Aurelius Maximus*, *Valerius Proclianus* Aquincumból származó síremlékein és még egy szintén Aquincumból származó töredékes darabon. De megfigyelhető ez az ábrázolási mód Intercisában²³ is.

A fenti síremlékeknél a kőfaragók azért választották ezt a megoldást, mert utalni akartak a két jelenet szoros kapcsolatára. Annál is inkább így kellett ennek lennie, mert már a második században a pannóniai kőfaragásban kialakult egy olyan gyakorlat, olyan ábrázolási mód, mely a képmezőt és az áldozati jelenetet keskenyebb, szélesebb léckerettel választotta el egymástól. Erről állapította meg a korábbi kutatás, hogy ebben a külön képmezőben ábrázolt áldozati jelenet voltaképpen a redukált halotti lakoma.²⁴ Ez a gyakrabban előforduló forma, és ez jellemző a pannóniai kőfaragásra.

A halotti lakomának ez a redukált ábrázolása tudatosan vagy véletlenül a következőképpen jöhetett létre. Abból kell kiindulnunk, hogy a halotti lakoma ábrázolásánál az áldozati asztal mindig a kliné aljáig ér. Ha kivesszük a képből az ülő alakot, elhagyjuk a kliné lábait — ami egyébként sem domborodik ki túlságosan az ábrázolásokon —, akkor a kliné aljából elválasztó lécc lesz. A kliné alja ilyen elválasztó lécc szerűen jelentkezik több görögországi és kisázsiai darabon,²⁵ ahol a kliné előtt csak az áldozati asztal látható. Egyébként, hogy ez az elválasztó lécc, valóban a kliné aljának ábrázolásából származik, az kiderül az elválasztó lécc és az asztal viszonyából.

Két változat figyelhető meg. Az első, amikor az asztal és az alakok, de ha alakok nem is az asztal minden esetben szorosan a léckerethez vagy a léckeretet helyettesítő díszített sávhoz (17. kép 2) tapad. Ez a fajta ábrázolás több síremléken megtalálható. A második az, amikor sem az asztal sem az alakok nem érnek fel a léckeretig, kisebbek, a térben jobban el vannak helyezve (14. kép 3). Ez a gyakrabban előforduló ábrázolás.

A két ábrázolási módnak a magyarázata a következő. Az első ragaszkodik ahhoz a képhez, amikor az áldozati asztal a klinés ábrázolásokon pontosan a kliné aljáig ér, ami a pannóniai ábrázolásokon tudatosan vagy tudatlanul már léckeretté változott át. A második ábrázolási mód már nem tartja be ezt az eredeti elhelyezést, hanem mind az asztalt, mind az alakokat a térhez viszonyítja, és ez így már valóban külön képmező.²⁶

²³ Aur. Plotianus: RIU 2.532.; Aur. Maximus: *Fitz J.*, ArchÉrt 84 (1957) 151. 95. sz.; *Burger*, i. m. 23. sz. XLVI t., Valerius Proclianus: Szilágyi J., BpR 16 (1955) 389. 4. kép; *Burger*, i. m. 25. sz. LI. t.; Töredék: *Kuzsinszky B.*, BpR 9 (1906) 24. sz.; *Nagy L.*, BpR 14 (1945) 169.; *Burger*, i. m. 12. sz. XLVII. t.; Intercisa: B. *Vágó E.*, Alba Regia 11 (1971) 121. Nr. 447. LVI. t.

²⁴ *Oroszlán*, i. m.: *Nagy T.*, BpR 15 (1950) 362. Vö. ehhez *Burger* részletes jellemzését az áldozati jelenetekről, i. m.

²⁵ *Pfuhl E.* — *Möbius H.*, i. m. 1853, 1952, 1855.

²⁶ Vö. ehhez *Burger* összegyűjtött képanyagát, i. m.

A negyedik század első felében újra megjelent a halotti lakoma ábrázolása. A már korábban említett *Aurelia Agrippina*²⁷ síremlékén (1. kép 3) található teljesnek mondható ábrázoláson kívül a jelenet leegyszerűsített formája a képmező és az áldozati jelenet egysége figyelhető meg. Ezeken a két jelenet közvetlenebb kapcsolatban van egymással mint a hasonló szerkezetű és a harmadik század első feléből ismert egyenes vonallal elválasztott ábrázolásokon. Egyébként a darabok gyenge kőfaragói képességről tanúskodnak, néha az áldozati asztalt nem is ábrázolják és éppen a szakmai hiányságok miatt helyenként az áldozati asztal mellett álló alakok rosszul kifaragott mellképekké változnak át.

Egy képmezőben szerepelnek a mellképek és az áldozati asztal *Aelius Carus* síremlékén.²⁸ Az áldozati asztal mellett két mellkép látható. A képmezőt, mint azt már korábban jeleztük, a negyedik században átfaragták. Egy hasonlóképpen a negyedik században átfaragott aquincumi síremléken²⁹ az áldozati asztal helyett egy dobogóra állított mellkép van ábrázolva kétoldalt kisebb figurákkal. Egy mezőben van kifaragva a mellkép és az áldozati jelenet *Aurelia Nardanosa* intercisai síremlékén.³⁰ Ugyanez a helyzet *Flavius biarchus* (5. kép) Szentendrén előkerült síremlékén is.³¹ Mindkét darabnál a jelenetek szerves összefüggése figyelhető meg.

A felsorolt esetek világosan mutatják, hogy a halotti lakoma teljes, részleges vagy egyszerűsített ábrázolása Pannonia egész római korán végigkísérhető.

Külön összefüggő csoportot alkotnak Kelet-Pannóniában a képmezőben ülő női alakot ábrázoló síremlékek.

Az ülés ábrázolásának kétfajta motívuma ismert. Az első a teljes képmezőt kitöltő támlás széken ülő nőalak, lábai profilban, felsőteste szembe fordulva. Csak nő ismert ebben a megformálásban és egy kivétellel csak bennszülött nő, turbánnal, fátyollal, szárnyas fibulákkal és karkötővel. Főleg Komárom megyében és Fejér megye északi részén az azalus törzs területén található meg, egy esetben Aquincumban is előfordul.

Két jellegzetes sírtábla ismert Szomódról. Mindkettőn ülő felsőtesttel kiforduló női figura van ábrázolva bennszülött viseletben. Egyiken a székek székeze sima,³² a másikon *Varzia* síremlékén (6. kép 2) ugyanilyen nőalak, és a primitív kidolgozás ellenére is jól látszik, hogy a székek esztergált volt.³³ Valószínű, hogy szintén Szomódról származik.

²⁷ Vö. 11. j.

²⁸ *Barkóczi L.*, FA 24 (1973) 72. Abb. 4., RIU 3. 658.

²⁹ *Barkóczi L.*, FA 24 (1973) 100. Abb. 28, 29.

³⁰ *Erdélyi*, Intercisa I. 185. Kat. 38. XLVII. t. 2. Korábbi irodalommal; *Barkóczi L.*, FA 24 (1973) 92. Abb. 20.

³¹ *Barkóczi L.*, FA 24 (1973) 77. Abb. 7., RIU 3. 906.

³² *Barkóczi L.*, Brigetio I. t. 4., RIU 3. 715.

³³ RIU 3. 714.

zik egy hasonló szintén bennszülött nőt ábrázoló síremlék felső részének töredéke.³⁴

Nem messze Szomódtól Csákváron került elő *Blatuna* bennszülött asszony (6. kép 1) hasonló kompozíciójú síremléke.³⁵ A ruha redőzete természetesebb, a széklécek világosan faragva, a széklábak esztergálva.

Hasonló ábrázolásban és hasonló esztergált széken ül a Magyar Nemzeti Múzeumban található egyik síremlék nőalakja.³⁶

Az előbbiekkal azonos koncepciójú *Bozi* sírtáblája Ercsiből. Az ülő nő feje jól kidolgozott, alakja azonban elrajzolt.³⁷

Ugyanilyen, de alacsony domborműben kifaragott ülő nő látható az egyik félbevágott aquincumi síremléken (8. kép 1). A szék lécezete éppen hogy csak jelölve van, a székkal egy magasságban felületesen kidolgozott áldozati asztal mellett álló alak. A képmező alatt kocsijelenet, és ez alatt foglal helyet a felirat.³⁸

Esztergomtól délnyugatra Sárísápon került elő *Aicca* azalus nő síremléke.³⁹ A sírkő felépítése a képmezőben ábrázolt ülő nő azonos az előbbi darabokkal, itt azonban más a turbánviselet, és a szék nem lécezett, hanem fotelszerű.

A képmezőben ábrázolt bennszülött ülő női figura szokatlan jelenség az általánosan használt mellképes ábrázolások között. Feltűnőbb ez annál is inkább, mert míg a bennszülött nők és férfiak általában szemben, mellképben egyforma merev tartásban vannak kifaragva, addig az ülő nő teljes alakban profilban ábrázolt lábaival, kiforduló felsőtestével, már önmagában feltételezi azt, hogy másolt vagy egy jelenetből kivett figuráról van szó. Az ábrázolás elterjedése az aquincumi darab kivételével a tartomány belsejében eléggé szűk körben jelentkezik és ez arra utalhat, hogy a primér ábrázolásnak is, amelyet a bennszülöttek lemásoltak, szintén valahol a tartomány belsejében kellett lennie.

Gorsiumban (Tác) került elő egy síremlék képmezőjének töredéke (7. kép 2), amelyen ívelt karfájú széken ülő, térdig felső- és bokáig alsóruhában ábrázolt nőalak látható, előtte kisebb álló alak, kezében ékszeres ládikával. Mindkét figura válltól felfelé hiányzik, valamint a kő alsó része is hiányos már.^{40a} A faragvány nem bennszülött nőt ábrázol, és nem is bennszülött kőfaragó készítménye.

A hasonló módon ábrázolt ülő nő vagy ülő nő, előtte álló alak, a görögországi és a kisázsiai ko-

rai síremlékeken gyakori jelenségnek számít,^{40b} Észak-Itáliában ritkábban fordul elő. Ez az ábrázolási mód Nyugat-Pannoniában egyelőre nem található meg, a motívum minden valószínűség szerint a második század első évtizedeiben a klinés ábrázolásokkal együtt érkezett Kelet-Pannoniába.

A gorsiumi vagy egy másik hasonló darab szolgálhatott mintaképül az Ercsiben előkerült *Bozi* síremlékének. Ennél az ábrázolásnál is megtalálható a felső- és az alsóruha, és a ruha redőzetének a megfaragásában is sok hasonlóság figyelhető meg. Lehet, hogy a felső- és alsóruhát akarta érzékeltetni a bennszülött kőfaragó *Varzia* szomódi (6. kép 2) síremlékén is. Hasonlóan a gorsiumi darabhoz ívelt karfájú szék látható a csákvári sírtáblán (6. kép 1). Kétségtelen, hogy a gorsiumi ülő nő, illetve még több hasonló ábrázolás kiindulópontja lehetett a bennszülött utánzatoknak, de tekintve a változó formájú székeket a ruha redőzetét, az erőteljesen kiforduló alakot, a kompozíció összetételét, más ülő alak is szolgálhatott mintaképül, legalábbis az ábrázolások egy részének.

Az előzőekben már említettük, hogy a klinés kompozíciókban a kliné lábánál fotelszerű vagy esztergált lécezetű és lábú karosszékekben sok esetben profilban ábrázolt lábakkal, kiforduló felsőtestű nő ül (18. kép 1). Ez az ábrázolás, számtalan Balkán-vidéki és kisázsiai, valamint egy esetben keletpannoniai síremléken is megfigyelhető.⁴¹ A bennszülött kőfaragók ebből a kompozícióból is kiemelhették az ülő nő alakját és önálló képmezőként használták fel a síremlékeken. Annál is inkább lehetséges ez mert két kőemléken nemcsak az ülő nő, hanem a klinés ábrázolásnak egyéb részletei is megtalálhatók. Így az egyik szomódi síremléken (6. kép 2) a szék mellett valószínűleg kutyá látható. A különféle állatok gyakran megtalálhatók a klinés ábrázolásokban, és Pannoniában, ha ritkán is, de előfordul állatábrázolás az áldozati jelenetes sávban.⁴² Az aquincumi félbevágott síremléken a székkal egy magasságban primitíven kifaragott áldozati jelenet látható (8. kép 1), ami szerves része a klinés ábrázolásoknak. A kőfaragó az aquincumi darabnál, ha elnagyoltan és rossz helyen is, de az áldozati jelenetet mindenképpen igyekezett bekomponálni a keskeny képmezőbe.

Valószínű tehát, hogy a bennszülött faragványok mintaképe egyrészt a gorsiumi darab, illetve darabok lehettek, ugyanakkor azonban felhasználhatták a klinés ábrázolások ülő nőalakját is, és a klinés ábrázolások egyes elemeit is beépítették a kompozícióba.

Az előzőekben tárgyalt ülő nőalakokkal kapcsolatban utalnunk kell a kocsibrázolásos jeleneteknél a kocsin, fotelszerű székekben azonos test-

³⁴ Barkóczi, Brigetio, I. t. 2.

³⁵ Schober, i. m. 168, 83. kép.

³⁶ Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. (Budapest 1906). 38. 22. t.

³⁷ Fitz J., Alba Regia 8–9 (1967–68) 202. No. 22. Abb. 11. XLVII. t. 1.

³⁸ A kőemlék Aquincum mellett a Csúcshegyen került elő. Publikálatlan. Az adatszolgáltatásért Nagy Tibornak mondok köszönetet.

³⁹ Schober, i. m. 152. 73. kép; Barkóczi, Brigetio, I. t. 5., RIU 3. 769.

^{40a} Bánki Zs., Alba Regia 13 (1972) 203. V. t.

^{40b} Pfuhl E. – Möbius H., i. m. I. passim.

⁴¹ Pfuhl E. – Möbius H., i. m. passim.

⁴² Nagy L., ArchÉrt 1943. 89 sk. XV. t. 2.; Burger, i. m. 49. sz. XIII. t., RIU 3. 901.

tartásban ülő női figurákra.⁴³ A kocsikön az ülő alak, az esetek nagy többségében nő — csak bennszülött nő ritka, amikor két ülő személy van ábrázolva és még ritkább az az eset, amikor a második személy esetében férfiről van szó. A képmezőben és a kocsin ülő nőfigurák nem választhatók el egymástól, már csak azért sem, mert az aquincumi és a csákvári ülő nőt ábrázoló síremlékeken a kocsi jelenet is megvan. Gyakran ismétlődik a síremlékeken egy bizonyos lapos téglalap alakú kocsi forma, simán vagy belül díszítve. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg a korábbi kutatás, hogy ez a fajta kocsi nem került a sírba, mert ez a réteg nem engedhette meg magának, hogy kocsi lovakkal együtt feláldozzon. Ez a kocsi fajta ábrázolása azonban megtalálható Galliában és Kisázsiaiban is.⁴⁴ Felvetődhet tehát az, hogy ha valamilyen lapos kocsi fajta honos is Pannóniában, de ez a megfogalmazás a kőemlékeken idekerült motívum az ülő nő figurájával együtt.

Az ülés motívum másik fajtája a szemben ábrázolt egy vagy két személy, ritkábban három-négy, egyedüli nő két gyermekkel, házaspár gyermekekkel, két házaspár. Bennszülöttek, legalábbis a nők mindig helyi viseletben vannak ábrázolva.

Egy személy szemben ábrázolása látható *Veriuga* intercisai síremlékén.⁴⁵ A szemben ülő női alak turbánnal, szárnyas fibulákkal, a bennszülött ábrázolásokra jellemző merev, de már kissé oldottabb kéztartással. Váll körűl jól látszik a fotelszerű székek körvonala. A másik szemben ülő nőábrázolás *Meitimi* Verebről származó síremlékén látható, két gyermekkel.⁴⁶

A szemben ülő többalakos ábrázolások legszébb és legjobb darabja az iszakszentgyörgyi síremlék.⁴⁷ A házaspár félkör alakú fülkében esztergályozott támlájú és lábú karospadon ül. A nő bennszülött viseletben turbánnal, torquesszel, szárnyas fibulákkal, a férfi bokáig érő ruhában, köpenyét mellén fibula fogja össze. Jó képességű nem helyi kőfaragó készítette, kora a második század első évtizedei.

Aquincumból származik egy sírkő töredéke, csak a képmező maradt meg. A képmezőben házaspár, a nő bennszülött viseletben, turbánnal, fáttyóval, szárnyas fibulákkal.⁴⁸ A férfi római viseletben, kezében irattekercset tart. A háttérben gyermek mellképe látható. Mindkét alaknál jellemző a kezek oldottabb elhelyezése. Kora a második század első fele.

Szintén Aquincumból származik *Batta Vibi f.* síremléke, melynek képmezőjében három benn-

szülött asszony és egy gyermek van ábrázolva (7. kép 1).⁴⁹ Két nő esztergált lábú karospadon ül bennszülött viseletben, a harmadik áll, a baloldali nő mellett álló gyermek a pad karfájáig ér. Mind a három nő a már ismert merev kéztartással van ábrázolva, érdekes módon a szemekben itt már jelölve van az írisz és a pupilla.

Intercisából került elő egy síremlék képmezője, ülő házaspár és középen gyermek ábrázolásával.⁵⁰ A fejek lezerve, a nő bennszülött viseletben jobb keze gyümölcsös kosárra támaszkodik (7. kép 3). A férfi tunikában. Jellemző a kezek lazább, oldottabb elhelyezése. A timpanonban gyümölcsös kosár.

Intercisából ismert egy nagy mészkőtábla, melyen két házaspár ül egymás mellett, az egyik nő ölében gyermek.⁵¹ A nők helyi viseletben, egyik csokor alakú, másik szárnyas fibulákkal. A férfiak egyike redőzött köpenyben, a másik paenulában. Az arcok lezerve, de még így is megfigyelhető az asszonyoknál a fáttyol, a férfiaknál pedig a szakáll nyoma.

Egy másik szintén nagyméretű intercisai táblán bennszülött család látható.⁵² A két nő helyi viseletben turbánnal és szárnyas fibulákkal, a férfi a jobb vállán megtűzött köpenyt visel. Nincs nagy időbeli különbség vagy egyáltalában nincs különbség a két dombormű között, de míg az elsőre jellemző a dombormű síkszerűsége, addig ez utóbbinál jellemzők a természetesebb arányok, a természetes formák és a kezek természetes elhelyezése. Mindkét dombormű a második század első feléből származik.

Hasonló nagyságú lehetett egy harmadik intercisai darab,^{53a} ma már csak egy töredéke van meg három ülő bennszülött nőalak részletével.

Éppen úgy, mint az előzőekben tárgyalt egyedül ülő nőalakok ábrázolása esetében most is — legalábbis jórészt — Gorsiumból kiinduló kezdeményezésre gondolhatunk. Nemcsak azért, mert a két ábrázolási mód összefügg egymással, hanem azért is, mert a felsorolt síremlékek lelőhelyei szintén Gorsium közelebbi és távolabbi körzetében helyezkednek el. A környéken csak itt volt — tekintve a városban és a körzetében előkerült kőemlékeket — olyan témájú és szintű kőfaragás, mely a környékbeli bennszülött kőfaragóknak mintául szolgálhatott, vagy a módosabb bennszülöttek Gorsiumban dolgozó kőfaragótól rendelték meg síremlékeiket. Intercisa is innen kaphatta az inspirációt, mert olyan mértékű kapcsolatairól a délkeleti, keleti tartományokkal a második században, mely a kőfaragásra ilyen mértékben befolyással lehetett volna, nem lehet beszélni.

⁴³ Sági K., ArchÉrt 1943. 215–247.

⁴⁴ Pfuhl E. — Möbius H., i. m. 1175.; *Espérandieu, E.*, Recueil général des Bas-Reliefs, statues et Bustes de la Gaule romaine 4 (1911) 282. 3245 sz.

⁴⁵ Erdélyi, Intercisa, I. 185. Kat. 49. XXX. t. 5.

⁴⁶ Fitz J., ArchÉrt 85 (1957) 150. 86. sz.

⁴⁷ Kanossay M., AntTan 3 (1957) 107 skk. 1. kép; Fitz J., i. m. 146. 5. sz.; Erdélyi, A római kőfaragás . . . 25. 20. kép

⁴⁸ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 318. 34. ábra.

⁴⁹ Schober, i. m. 161. sz. 79. kép.; Nagy T., BpR 22 (1971) 144. 71. kép.

⁵⁰ Erdélyi, Intercisa, I. Kat. 59. XXXII. t. 2.

⁵¹ Erdélyi, Intercisa, I. Kat. 172. LX. t. 1.

⁵² Erdélyi, Intercisa, I. Kat. 173. LX. t. 2., Erdélyi, A római kőfaragás . . . 98. 133. kép.

^{53a} Erdélyi, Intercisa, I. kat. 174. LX. t. 3.

Bizonyosra vehető, hogy az ábrázolás éppen úgy, mint az egyedül ülő nő esetében nem a bennszülött személyek megfaragásában jelentkezett először. Erre mutathat a Gorsiumban előkerült — még publikálatlan — töredék, ülő férfialak és karospad részletével, mely valószínűleg nem bennszülött ábrázolás.^{53b} Mindenesetre ez a jó kivitelű darab is arra utalhat, hogy a motívum helyi kiindulási pontját Gorsiumban kell keresnünk. Egyébként a felsorolt emlékek egy része nem látszik bennszülött faragványnak, az oldottabb megfogalmazás gyakorlott mesterek munkájára mutat.

A szemben ülő egy vagy több személy ábrázolása a klinés kompozíciókkal, az egyedül ülő nőalakjával egyidőben ideérkező motívum, de a megfogalmazásánál egyes esetekben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a halotti lakománál többször megfigyelhető, félig vagy teljesen szemben ülő nők ábrázolását sem. Az esztergált karfájú és lábú karospadokhoz hasonló székek találhatók a klinés ábrázolásokon, de említhetjük az előzőekben tárgyalt ülő nők székeit is. Lehet, hogy a klinés ábrázolások szerkezete érződik azon az aquincumi síremléken (7. kép 1), amelyet már az előzőekben említettünk, és ahol két ülő és egy álló nő, baloldalt pedig karospad széléig érő kisgyermek alakja látható. Az ülő és az álló figura keverése, valamint az, hogy a kisgyermek csak a pad széléig ér — mint a klinés ábrázolásoknál az áldozati asztal mellett a kliné aljáig érő alakok — erre mutathat.

Az ülő házaspárt és gyermeket ábrázoló intercisai darabon a bennszülött nő kezében gyümölcsös kosarat tart és ugyanilyen látható az oromzatban is (7. kép 3). Ugyancsak Intercisában a gyümölcsös kosár ábrázolása megtalálható *Otiuna*⁵⁴ és még két bennszülöttet ábrázoló töredékes síremléken.⁵⁵ A harmadik század első felében *Flavius Constantinus* síremlékén (12. kép. 1) jelenik meg ez a motívum.⁵⁶ A gyümölcsös kosár ábrázolása nem tartozott a helyi kőfaragók motívumkincséhez. Gyakorinak mondható a Pannóniától délkeletre eső tartományok síremlékein és a klinés ábrázolásoknál.⁵⁷ Az ülés motívumával érkezett ide és minden valószínűség szerint nem a helyi kőfaragók alkalmazták először.

Álló alakos és egyéb ábrázolások

A szokásos mellképábrázolások mellett szólnunk kell a képmezőben feltűnő teljes alakok megjelentetéséről. Nem jellemző a helyi kőfaragó gyakorlatra, ezért számuk sem nagy.

A korábbi időkben teljes alakos ábrázolás látható *C. Castricius*, Domitianus kori síremlékén. *M. Lucillius Germanus* teljes alakos síremléke már Traianus kori, hasonló töredékes síremlék még egy ismert Aquincumból. Ezek mint azt már korábban megállapították a nyugati mintaképekhez kapcsolhatók.⁵⁸

Az álló alakok másik csoportja valamivel később Hadrianus és Antoninus Pius alatt jelent meg. Elsőnek említhetjük az egyik Aquincumból (9. kép 1) származó síremléket, keleti turbánban ábrázolt nő és katonaruhás férfi álló alakját.⁵⁹ Az álló katona Traianus kori frizurát visel, szakálltalan, de az arc kidolgozása több esetben a Hadrianus – Antoninus Pius kori bennszülött ábrázolások arkidolgozásával vethető össze. *P. Aelius Mestrius* síremlékén — Aquincumban került elő — ábrázolt csizmás katonaalak sokban megegyezik az előbb tárgyalt síremlék katonaruhás figurájával.⁶⁰ A felirat szerint *P. Aelius Mestrius* Kisásziából, Pelniából származott. Szintén Aquincumban került elő a thessalonikai *P. Aelius Lucus* síremléke, ahol a képmezőben teljes alakú tógás férfi van kifaragva.⁶¹ Az előbbi Hadrianus kori az utóbbi Antoninus Pius uralkodása alatt készült. Teljes alakos házaspár-ábrázolás látható *Tertius* Szentendrére előkerült síremlékén, a nő bennszülött viseletben, a férfi katonaruhában.⁶² A síremlék kora Hadrianus – Antoninus Pius ideje.

A teljes alakos ábrázolásokhoz sok példát lehet találni a Balkán-vidéki, görögországi és kisázsiai síremlékeken, főleg *P. Aelius Lucus* sírkövén látható tógás ábrázoláshoz.⁶³ Figyelembe véve a megemlített származási helyeket valószínűnek látszik, hogy a második század ezen szakaszában az álló alakos ábrázolás a Pannóniától délkeletre eső tartományokból hozott mintakép.

A fent említett példákkal az álló alakos ábrázolások a második században megszakadtak és csak a harmadik században tűnnek fel újra.

A harmadik század első vagy második évtizedéből származik *M. Aurelius Avitianus* brigetioi sírtáblája (8. kép 3).⁶⁴ A képmezőben álló katonaalak, jobb kezében két lándzsát, baljában pajzsot tart, lábánál sisak. Az ábrázolás nagyon emlékeztet a görögországi és kisázsiai síremlékekre, ahol a lándzsát tartó katona lábainál sisak vagy pajzs látható (18. kép 2).⁶⁵ Jellemző a derékon a kissé lecsúsztatott öv kerek csattal, ilyen kellett, hogy legyen a brigetioi alakon is, de azt már a pajzs el-

^{53b} Nagy T., BpR 22 (1971) 115 sk.

⁵⁹ Hampel J., ArchÉrt 30 (1910) 329. 23. ábra.

⁶⁰ Schober, i. m. 157. sz. 76. kép; Nagy T., BpR 22 (1971) 115. 20. kép.

⁶¹ Nagy T., BpR 22 (1971) 117. 24. kép.

⁶² Nagy L., ArchÉrt 1943. 93 sk. XIV t. 3.; Burger, i. m. 47. sz. XII. t., RIU 3. 925.

⁶³ Pfuhl E. – Möbius H., i. m. passim.

⁶⁴ Schober, i. m. 167. sz.; Barkóczi, Brigetio, F. 20., RIU 3. 720.

⁶⁵ Pfuhl E. – Möbius H., i. m. 303, 305, 307, 308, 309, 314, 315.

^{53b} Fitz Jenő ásatásából származó darab, feldolgozás alatt. Közléséért ezúton mondok köszönetet.

⁵⁴ Vö. 17. j.

⁵⁵ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 61. XXXII. t. 4., Kat. 60. XXXII. t. 60.

⁵⁶ Vö. 22. j.

⁵⁷ Pfuhl E. – Möbius H., i. m. 1136, 1631, 2146, 2279, 2280, 2307. sz.

takarja. Négy álló alak, egyiken kerek övcsat látható a vértessacsi síremléken a harmadik század második harmadából.⁶⁶

A harmadik század első felének későbbi évtizedeiből származik *Aurelius Bitus* aquincumi síremléke.⁶⁷ A képmezőben álló katonaalak, kerek övcsattal, kezében kürt. Mellette fia szintén álló alakos ábrázolásban, katonaruhában. Ez az ábrázolás is kapcsolatba hozható a görögországi és kisázsiai előképekkel. Ezekkel a példákkal be is fejeződik a harmadik századi álló alakos ábrázolás, újra a negyedik században tűnik fel két Brigetióból származó síremléken.⁶⁸

Ha nem is tartozik a síremlékek közé, de meg kell még említenünk egy Intercisából származó oltárkövet, melynek abacusán áldozati jelenet van ábrázolva.⁶⁹ A jelenet közepén oltárkö, baloldalt ülő női alak, kora Severus kori frizurával, jobb oldalt álló kissé előre hajló katonaruhás férfi, kerek övcsattal, bal kezével kardja markolatát fogja. Bár az ábrázolás helyenként nem egészen pontos, de azért jól kivehető, hogy a kard fogantyúja madárfejben végződik. Ilyen madárfejes kardok a dunai tartományokban legkorábban a keleti díszpáncélokra jelentek meg.⁷⁰ Az oltárt egyébként *Barsemis* keleti származású katona állította.

Az álló katonafigura kerek övcsattal a harmadik század első felében többször megjelenik a szarkofágokon a feliratos mező két oldalán elhelyezett fülkékben.⁷¹ Ezek az ábrázolások is a már említett görögországi és kisázsiai mintákra vezethetők vissza.

Nagy Tibor hívta fel a figyelmet az egyik Aquincumban előkerült síremlékre (4. kép 2).⁷² A feliratos mező már hiányzik és a képmező is kopott, sérült. A három alak közül a középső nő, magasra tornyozott frizurával. A fejek fél profilban való ábrázolása, a bal oldali férfi kissé meghajtott feje, az egymásra tekintés és a kezek elhelyezése a görögországi és a kisázsiai síremlékek hangulatát idézi. A tartományban egyedi darabnak számít, a kompozíció egyike a legszebbeknek a keletpannoniai síremlékek között.

A második századi síremlékek képmezőiben általában egy személy, házaspár, házaspár gyermekkel található a század második felében ritkábban három személynél több is feltűnik. A harmadik században nem számít ritka esetnek két felnőtt, két-három vagy három-négy felnőtt és két-három gyermek ábrázolása. Van olyan síremlékünk is, ahol két sorban nyolc portré van ábrázolva. Ezek

a sok mellképes ábrázolások a Balkán-vidéki, görögországi és kisázsiai hatásra kerültek a síremlékekre, és több ilyen síremléken egyéb jelek is utalnak a fent említett kapcsolatokra.

Nőábrázolások

A bennszülött nők ábrázolásánál a második században is jellemző a már jól ismert ruha- és turbánviselet, a torques, a medalionokkal díszített lánc, karperec vagy karperecek és a szárnyas fibulák.

Ezek mellett a gyakran megjelenő típusábrázolások mellett néhány esetben olyan turbán is feltűnik, mely nem sorolható a helyi szokásos viselethez.

EBBE A CSOPORTBA TARTOZIK *C. Ingenua* Kék-kúton előkerült (9. kép 4) síremléke.⁷³ A képmezőben rosszul kidolgozott kisméretű mellkép, egyéni portréábrázolásról beszélni nem lehet, mindezen túl az arc még sérült is. Világosan megfigyelhető a fej felső részének kidolgozása és itt korábban körbe tekert hajfonatra gondoltak, pedig világosan felismerhető a hurkákból felrakott turbán, elől csomóval. A nyakon gyöngysor, a vállon széles redőjű ruha vagy kendő, mely a jobb vállon átvetve rásimul a baldoldali részre. A feliratról kitétni, hogy *C. Ingenua* nem volt bennszülött. A nevekből megállapítható, hogy a korai italicusok nem használták.⁷⁴ A köemlék a második század második vagy harmadik évtizedében készülhetett.

A másik köemlék egy sírtábla megmaradt képmezője Aquincumban került elő.⁷⁵ A mélyen kifaragott képmezőben (9. kép. 1), férfi és nő álló alakja látható. A férfi katonaruhában, karddal, csizmában, feje kerek, jellemző a pufók szakálltalan arc, kicsi száj, rövid haj. Nem egyéni portréábrázolás, az arc karaktere a bennszülött kőfaragásban még Antoninus Pius alatt, sőt valamivel később is nyomon követhető. Jelenleg számunkra a nőalak az érdekes a férfihez hasonló kerek pufók arccal, kis szájjal. A fején hurkákból felrakott, elől csomóval ellátott turbán van, mely éppen úgy idegen a helyi bennszülött lakosság viseletétől, mint az előbbi ábrázolás. Figyelemre méltó a ruha is. A helyi asszonyoknál a kőfaragó biztosan két nagy szárnyas fibulát ábrázolt volna a nő vállain, de itt ezek hiányoznak. A felsőruha felett még a jobb és bal vállon szabályosan átvetett kendő vagy kabátfele látható, mely egyenletes ráncokban valamivel a ruha alja fölött ér véget. A köemlék a második század harmincas éveiben készülhetett.

⁶⁶ CIL III 10349 (6454); Schober, i. m. 249. sz.; Fitz J., Alba Regia 8–9 (1967–68) 214. 67. sz.

⁶⁷ Schober, i. m. 158. sz.; Nagy T., BpR 22 (1971) 117. 23. kép.; Erdélyi, A római kőfaragás... 47. 47. kép.

⁶⁸ Barkóczi L., FA 24 (1973) 99. Abb. 25, 26.

⁶⁹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 341. LXXX. t. 8.

⁷⁰ Garbsch, I., Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung. 1979. (München 1978) 4. t. 2.

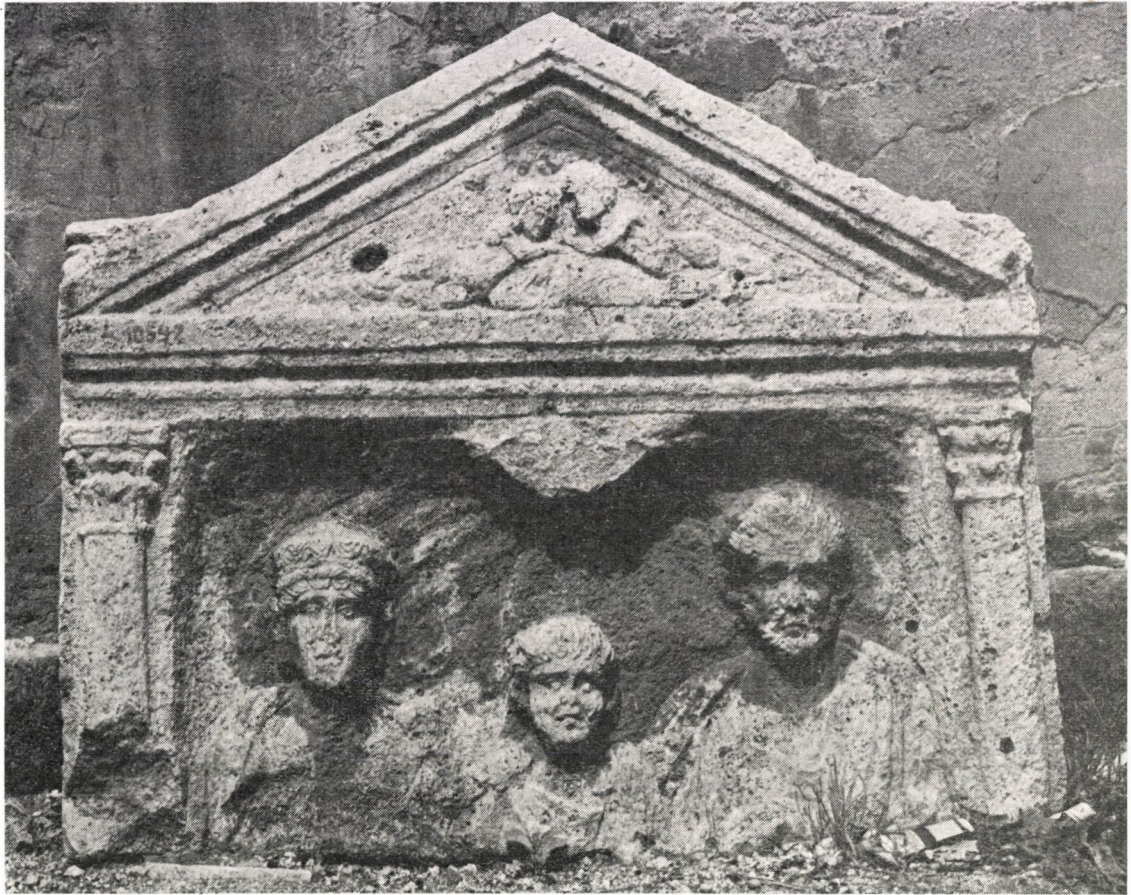
⁷¹ Vö. többek között Erdélyi, Intercisa I. Kat. 130, 131. LI. t. 1, 2, és 63. j.

⁷² Aquincumi Múz. leltsz. 64.11.103.

⁷³ Schober, i. m. 228. sz., RIU 2. 327.

⁷⁴ A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest 1959) 177. Inge-nuus. 218. 81/2.

⁷⁵ Vö. 59. j.



10. kép. Adony. Háromalakos síremléktöredék
Abb. 10. Adony. Grabdenkmalfragment mit drei Gestalten

A harmadik darab egy síremlék képmezőjéből megmaradt fej, szintén Aquincumból származik.⁷⁶ A fejen felmagasodó hurkákból felrakott turbán (9. kép 3) elől laposan kiképzett csomóval. A turbánból elől kilátszik a közepén kettéválasztott haj, mely a fülek mögött hosszan lóg le. A keskeny, szemben szabályos kör alakban kiemelt írisz és befűrt pupilla van. A portré bár kissé lapos, de jó kidolgozása, sokkal jobb, mint az átlag pannóniai darabok, itt esetleg már lehetne beszélni egyéni ábrázolásra való törekvésekről. A fej, illetve a síremlék a második (?) század közepe körüli időkben készülhetett.

Ez a fajta turbánviselet tekintetbe véve a környező tartományokat is, csak Kelet-Pannoniában található meg. Idézhetünk hasonló turbánt Thessalonikiból,⁷⁷ és egyenes vagy csomós megkötésű turbánt Szíriából, laposabb magasabb díszesebb kivitelben, Szíriában ez helyi viselet volt.⁷⁸ A mi

darabjaink feltehetőleg a kidolgozás elégtelensége miatt kicsit mások, a csomók laposak, de minden valószínűség szerint eredetük a szíriai viselethez kapcsolhatók. Érdekes még megjegyezni, hogy a harmadik — az aquincumi — fejnél megfigyelhető szemkiképzés még egy esetben megtalálható szintén Aquincumban egy síremlékről letört idősebb Faustina frizuráját utánozó fejen. Ilyen szemkiképzést a környező tartományokban nem ismerünk, de ez is megtalálható Szíriában (18. kép 4).⁷⁹ Ebben a két esetben valószínűleg nem helyi kőfaragó munkájáról van szó.

Különleges díszes turbán- vagy hajviselet figyelhető meg az egyik töredékes adonyi (10. kép) síremléken.⁸⁰ A megmaradt képmezőben három mellkép, férfi, nő és gyermek, nyilván családi síremlékről van szó. A nő fejdíszé egyedüli, párhuzamát nem ismerem, és nem kapcsolható a helyi vi-

lowski K., Palmyre. Fouilles Polonaises 1959. (1960) 88–89. 7. fig. 96., 180. 2. fig. 199–.; Michalowski, K., Palmyra (Bp. 1968) 75. kép.

⁷⁹ Szirmai K., BpR 23 (1973) 174. 5. sz. 8. kép; Vö. Ingholt, i. m. IX. t. 4., XVI. t. 3.; Michalowski, Palmyre, fig. 199, 201.

⁸⁰ SzSz 2 (1932) 34. 3. sz.; Erdélyi, A római kőfaragás... 39. 39. kép.

selethez. A haj cakkokban van kihúzva a homlokra, a cakkok felett vastag hajtekeres fut körbe, erre van rátéve egy turbán vagy egy felmagasodó hajcsomó, melyet felül ismét körbe cakkokba kihúzott haj díszít. Díszes turbánok, díszes hajjal együtt megfigyelhetők Szíriában-Palmyrában.⁸¹ Az adonyi ábrázolásnak keleti vonatkozásai kell hogy legyenek, akár turbánról, akár díszes hajról van szó. A köemlékek kora a második század vége.

Szólnunk kell még egy fajta turbánábrázolásról, mely nem illeszkedik egyértelműen a helyi nők viseletéhez.

Az eddig ismert ábrázolásokon a helyi asszonyok sima magas turbánt viselnek, kétoldalt többször is megfigyelhető korong alakú díszekkel, gyakran fátyollal, ritkábban fátyol nélkül. Aquincumban és egész Kelet-Pannoniában megtalálható az azonos turbánviselet, egyedül a Székesfehérvár környékén lelt három jó kidolgozású köemlék válik ki ebből az együttesből.

A három síremlék közül markánsan jelentkezik ez a turbánváltozat *Flavia Usaiu* Tácon (Gorsium) lelt síremlékén (9. kép 2) a második század első évtizedeiből.⁸² A felirat egyértelműen megmondja, hogy a halott ERAVISCA. Származásához tehát nem fér kétség, a mellképen látható torques, szárnyas fibulák és karperecek szintén alátámasztják azt a tényt, hogy helyi bennszülött asszonyról van szó. *Flavia Usaiu* fejét sima homlokra boruló sapka fedi, ezen jól kidolgozott ferdekötésű turbán, a haj kétoldalt kilóg. A kőfaragó bár a mellképet ellátta a megfelelő helyi ékszerekkel, a turbánon változtatott. A homlokra boruló sapka, rajta turbán a szíriai emlékeken (19. kép 2) figyelhető meg.⁸³ Ilyenek találhatók Palmyrában csak díszesebb formában.

A második síremléken — Velencén került elő — szintén bennszülött asszony látható, nyakában a már ismert korongokkal díszített láncsal, fején ferde kötésű turbánnal.⁸⁴ Érdekessége még a síremléknek a sűrűn redőzött köpeny és az ábrázolt személy kezében a leveles ág. Ilyent nem ismerünk eddig a bennszülött síremlékekről.

A harmadik szabadbattyáni lelőhelyű síremlék képmezőjében három mellkép látható.⁸⁵ Két Traianus frizurás férfi és egy turbános nő. A turbán rendszere részben megfelel a gorsiumi síremléknek és a szíriai turbánábrázolásoknak. Itt is megtalálhatók a helyi viseletre jellemző ékszerek. Feltűnő, hogy az ábrázolt nő egy kis kétfülű edényt tart a kezében. Pannoniában ez egyedüli előfordulás, de a görögországi és kisázsiai síremlékeken a kézben

tartott vagy a képmezőben ábrázolt edény sokszor megfigyelhető.⁸⁶

Valószínű, hogy Gorsiumban már a második század első felében Keletről származó kőfaragó is dolgozott, aki a helyi turbánviseletbe belekomponálta a keleti turbán egyes elemeit, ezenkívül még más Pannoniában nem szokásos ábrázolásokat.

Ami a portrékat illeti a legtöbb esetben még a legrosszabb kőfaragó is egyes jellemző jegyeket — mint például a hajviselet — a kor divatjának vagy a tradícióknak megfelelően és felismerhetően volt képes kidolgozni.

A képmezőben szemben ábrázolt női portrékkal kapcsolatban érdemes figyelembe venni az áldozati jelenetes sáv kisméretű nőábrázolásait, mert a legtöbb esetben a hajviseletek megegyeznek, és az áldozati jelenetben a profilban álló alaknál hátul, a haj megkötésének módja is jól kivehető. Van olyan eset is, amikor a képmezőben ábrázolt személy tradicionális hajviseletével ellentétben az áldozati jelenetben ábrázolt nőnél már az új divatú hullámos frizura (3. kép 3) jelentkezik.⁸⁷

A bennszülött nők a turbán alatt középen kettéválasztott, hátul kontyba fogott haját viseltek. A második században a legtöbb női ábrázolás turbános, a divat, a császárnők hajviseletének utánzása csak korlátozott mértékben fordul elő. Kevés a Hadrianus kori női frizura, valamivel több ismert az idősebb Faustina hajviseletéből. A helyi lakosság a késői Antoninus korban vette át egyre inkább a divatot, az ifjabb Faustina és Crispina hajviseletének az utánzását, és ezek még a harmadik század elején is nyomon követhetők. Kedveltebb lehetett a sima Crispina-jellegű frizura, mert ez emlékeztetett a sima, középen kettéválasztott bennszülött viseletre. A második század végével a harmadik elejével megszűnt a turbánviselet, egyre jobban tért hódított a divat és a helyi nők a sima, középen kettéválasztott hajviseletet elhagyták.

A sima haj a harmadik század első felének későbbi évtizedeiben újra feltűnt, de ez már nem a helyi hagyományoknak számító viselet folytatása. A kőfaragók sem tartoztak a helyiek közé, mert bizonyos részletmegoldásokban mint például a szemek kifaragásában olyan formák és megoldások figyelhetők meg, melyek azelőtt a pannóniai kőfaragásban nem fordultak elő.

Ez a késői frizura a legszebben jelentkezik *Flavius Constantinus* (12. kép 1) Szentendrén előkerült síremlékén,⁸⁸ ahol a haj dús, tömött és félkörben fogja körül a fejet. Az áldozati jelenetes sávban ábrázolt nőalaknál pedig a lapos, nagy kontyba való megkötés is jól látszik. A síremlék a késői Severus korban készült.

⁸¹ Vö. 81. j.

⁸² Füz J., Acta ArchHung 24 (1972) 44. XVI. t.

⁸³ Vö. Ingholt, i. m. X. t. 4., XIV. t. 1., XV. t. 1, 2.; Michalowski, Palmyre, Fig. 96. 199.

⁸⁴ Füz J., Alba Regia 8–9 (1967–68) 214. No. 66.

⁸⁵ Füz J., ArchÉrt 84 (1957) 136. XXVI. t. 2., Füz J., Alba Regia 8–9 (1967–68) 209. No. 13.; Erdélyi, A római kőfaragás... 23. 15. kép.

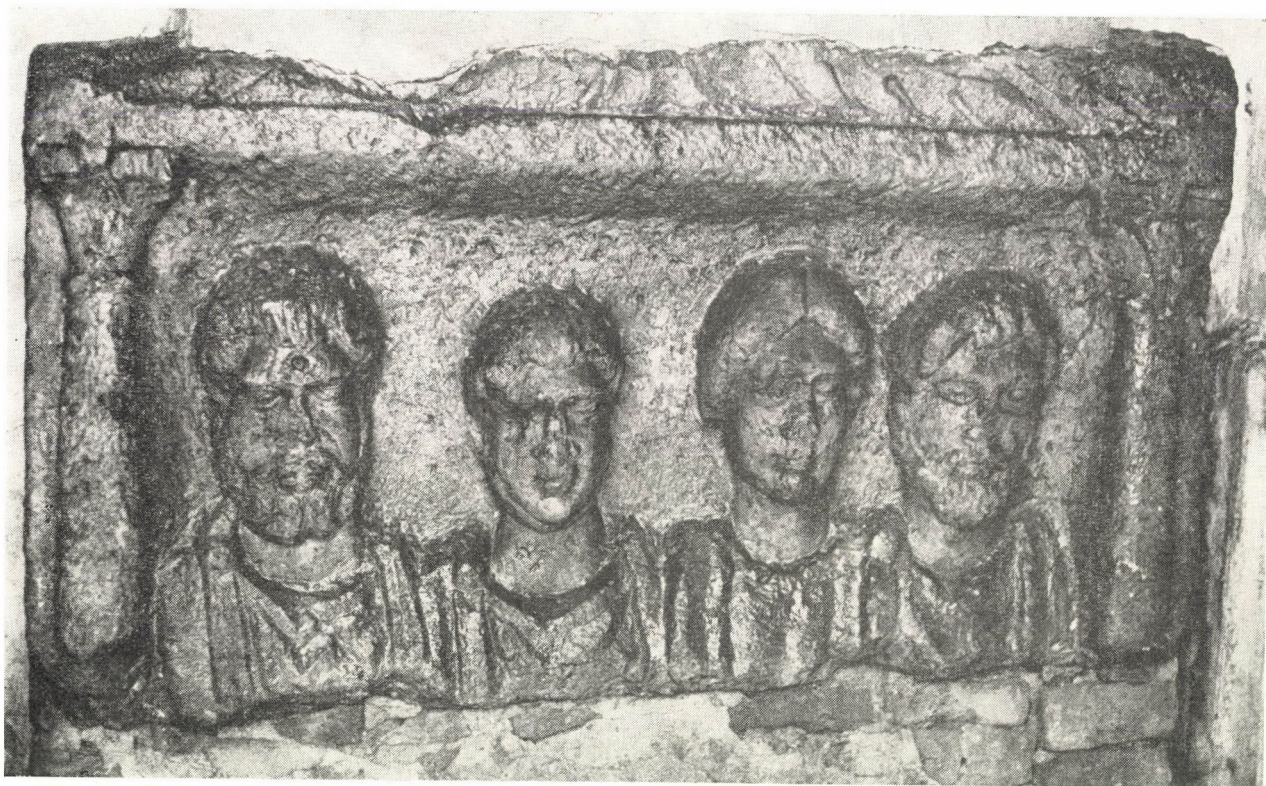
⁸⁶ Pfuhl E. — Möbius H., i. m. passim.

⁸⁷ M. Aur. Titus síremléke Aquincumból: Schober, i. m. 254. sz.; Burger, i. m. 24. sz. XIX. t.

⁸⁸ Vö. 22. j.



1



2

11. kép. 1. Aquincum. Hatalakos képmező töredék. — 2. Székesfehérvár. Négyalakos képmező töredék
Abb. 11. 1. Aquincum. Bildfeldfragment mit sechs Gestalten. — 2. Székesfehérvár. Bildfeldfragment mit vier Gestalten



1



2

12. kép. 1. Aquincum. Fl. Constantinus síremléke. — 2. Intercisa. Aurelia Baracha síremléke
Abb. 12. 1. Aquincum. Grabdenkmal von Fl. Constantinus. 2. Intercisa. Grabdenkmal von Aurelia Baracha

Jól kidolgozottan jelentkezik ez a viselet az aquincumi (11. kép 1)⁸⁹ és egy székesfehérvári (11. kép 2)⁹⁰ több személyt ábrázoló sírtáblatöredéken.

Az aquincumi és a székesfehérvári töredékes síremlékeken hat, illetve négy személy szerepel, két felnőtt generáció van kifaragva. Mindkettőn egy-egy Septimius Severusra emlékeztető képmás, míg a fiatalabb férfiak Alexander Severus korára emlékeztető áll alatti szakállt viselnek. Mindkét darabon középen kettéválasztott, fület is betakaró sima hajú nőket lehet látni.

Az említett *Flavius Constantinus* szentendrei és *Aurelia Baracha* (12. kép 2) intercisai⁹¹ síremléken a nőknél szintén két felnőtt generáció van ábrázolva. Az előbbin egy Septimius Severus arcképére emlékeztető férfi, egy sima és egy enyhén hullámos hajú nő társaságában, családi körben van ábrázolva. *Aurelia Baracha* síremlékén a férfiábrázolás már inkább Alexander Severus idejéhez köthető — áll alatti szakállal — a két nő közül egyiknek sima, a másiknak enyhén hullámos haja van. Ez is családi ábrázolás. *Aurelia Baracha* keleti⁹² és

⁸⁹ Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 54–55.

⁹⁰ SzSz 2 (1932). Vö. Marosi A., Magyar Művészet 6 (1930) 395.

⁹¹ Erdélyi, Intercisa I. 191. Kat. 19. XXXVIII. t. 4.

⁹² Barkóczi L., Acta ArchHung 16 (1964) 307.



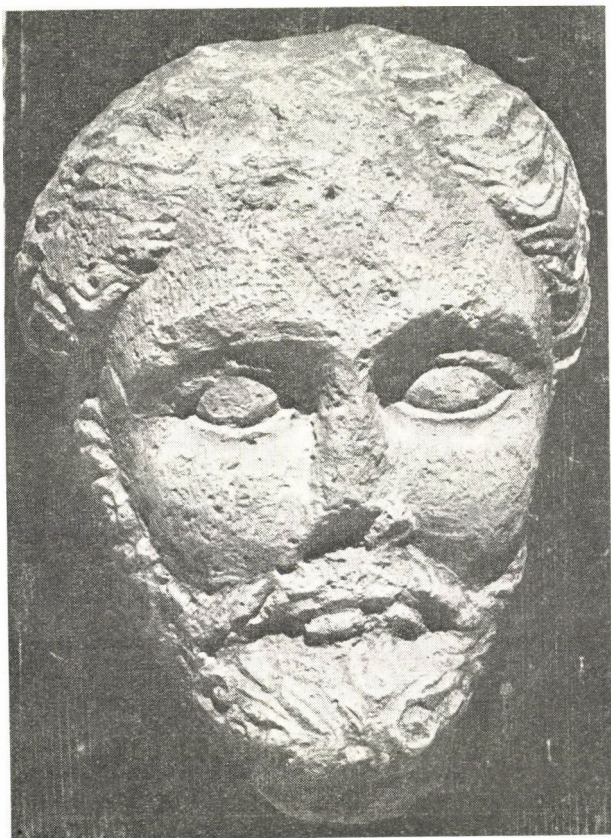
13. kép. Aquincum. Zebuca síremléke
Abb. 13. Aquincum. Grabdenkmal von Zebuca



1



3



2

14. kép. 1. Székesfehérvár. Síremléktöredék három felnőtt és egy gyermek ábrázolásával. — 2. Százhalombatta. Férfifej síremlékről. — 3. Császár. Aur. Ianuarius síremléke
Abb. 14. 1. Székesfehérvár. Grabdenkmalfragment, mit der Darstellung von drei Erwachsenen und eines Kindes. — 2. Százhalombatta. Männerkopf von einem Grabdenkmal. — 3. Császár. Grabdenkmal von Aur. Ianuarius



1



2

15. kép. 1. Intercisa. Aur. Monimus síremléke. — 2. Intercisa. Ael. Munatius síremléke
Abb. 15. 1. Intercisa. Grabdenkmal von Aur. Monimus. — 2. Intercisa. Grabdenkmal von Ael. Munatius

valószínűleg keleti származású *Flavius Constantinus*⁹³ is. Keletről származott *Aelius Munatius*⁹⁴ (15. kép 2) is, akinek intercisai síremlékén az ábrázolt nő enyhén hullámos haját visel. Keleti vonatkozásokra utalnak amint később látni fogjuk *Aurelia Baracha* és *Aelius Munatius* síremlékén szereplő leánygyermek hajának választékdíszjei is.

A később feltűnő sima és enyhén hullámos frizurákkal kapcsolatban nem a helyiek továbbéléséről van szó, hanem keleti származású személyek már tradicionálisnak számító hajviseletéről, amely a második század végének és a korai Severus korának két generáción át öröklődő hajviseletével hozható kapcsolatba. Késő Antoninus kori tradicionális hajviselet figyelhető meg *Zebuca*⁹⁵ síremlékén (13. kép), ahol a kislány választékdíszje utal a keleti kapcsolatokra.

A két hajviseleti forma együttes ábrázolása egyébként megfigyelhető a Severusok korában a thessaloniki síremlékeken is.⁹⁶

A fent említett kőemlékeknél érdemes megfigyelni a szemek kidolgozását. Az aquincumi hatalakos töredéken látható gondosan kidolgozott, széles ívelt mandula formájú szemek a felső szemhéjhoz félkörben kapcsolódó kiemelkedő íriszszel és pupillával, a szíriai, közelebből a palmyrai emlékeken (19. kép 1) figyelhetők meg.⁹⁷ *Flavius Constantinus* (12. kép 1) és *Aurelia Baracha* (12. kép 2) síremlékein ábrázolt keskeny hátrafelé elhúzott szemek jellegzetesen keletiek (19. kép 2) Palmyrában jól nyomon követhetők.⁹⁸ Ez utóbbinál is az írisz és pupilla félkörben kiemelve kapcsolódik a felső szemhéjhoz. Jellegzetesen keleti (19. kép 2) keskeny elhúzott szem látható a székesfehérvári háromalakos töredék nő (14. kép 1) ábrázolásánál is.⁹⁹ *Zebuca* (13. kép) és *Aelius Munatius* (15. kép 2) síremlékén látható mandula formájú szemek teljes íriszszel és pupillával szintén a keleti kőfaragás jellemzői.¹⁰⁰

A harmadik század női hajviseleténél az említetteken kívül nagy szerepet játszott az állandóan jelenlevő divat. Több kőemléken a kora Severus korra jellemző *Iulia Domna* frizura egyértelműen meghatározható. Ugyanakkor vannak még olyan határesetek, ahol beszélni lehet az ifjabb *Faustina* továbbra is használt hajviseletéről vagy a Severus kor utáni frizurákról, amikor a hullámos hajnak bizonyos változatai továbbra is megtalálhatók. Evvel, továbbá a keleti nők egyéb hajviseletével

kapcsolatban, még a további kutatásnak lesz szerepe. Kelet-Pannoniában úgy tűnik, hogy főleg Alexander Severus korára jellemző a kétoldalt hosszán lelógó és hátul visszacsavart haj. Ilyent több síremlékről ismerünk, legszebb példánya ennek az ábrázolásnak az egyik intercisai síremléktöredék képmezőjében megmaradt női fej.¹⁰¹ A keskeny arc, a szépen ívelt mandula formájú szemek, a felső szemhéjhoz kapcsolódó félkör alakú írisz világosan jelzik egy kvalitásos keleti kőfaragó munkáját.

Szintén jó kidolgozásban látható ez a hajviselet és szemkiképzés, egyik intercisai lelőhelyű medailon két női portréjánál.¹⁰² Ez utóbbi kőemlék is keleti kőfaragó keze munkájára utal.

Ugyanezzel a hajviselettel jelentkezik, de az előbbieknél későbbi a császári *Aurelius Iulianus* (14. kép 3) síremlék.¹⁰³ Jellemzője az alakok merev síkokban történő ábrázolása és a portréknál a hangsúlyos áll-kiképzések. Az arcok kidolgozásához jó párhuzamok a szíriai fejek, de jó párhuzam egyik Thessalonikiben található síremlékrészlet ábrázolása is.¹⁰⁴ Egyébként az áldozati jelenetes sávban a kis nőalaknál szintén ez a hajviselet figyelhető meg. A jellemzően keskeny és elhúzott szemábrázolások, a középső nőalak és a kislány hajának választékdíszje, egyértelműen utalnak a keleti kapcsolatokra¹⁰⁵ és feltehetőleg Keletről származó kőfaragó keze munkájára.

Beszélnünk kell még több síremléken a leánygyermekéknél feltűnő — de eddig nem tárgyalt — választékdíszről, amikor a homlok közepétől a választéknál, vagy a saját hajból kihúzott tines, vagy fémből bőrből, textíliából készült, díszített szalag fut hátra. Ez az ábrázolási mód viszonylag szép számmal van képviselve a kelet-pannoniai síremlékeken.

Az előzőekben említett keleti származású *Aurelia Baracha* síremlékén két kislány látható ilyen választékdíszszel (12. kép 2). Nem lehet megállapítani, hogy a dísz miből készült, de a jobb oldali kislánynál megfigyelhető, hogy valamilyen üveg- vagy fémgombbal is díszítve volt. A bal oldali kislányét is valamivel díszítették.

Aelius Munatius síremlékén két kislány és egy kisfiú van kifaragva (15. kép 2). A jobb oldali kislánynál a választékdísz indulásánál egy nagy gomb található, ebből nyúlik hátra textiltől vagy fémből készült kettős szalag. A másik kislánynál szintén valamilyen anyagból készülhetett, de ez nem volt díszítve.

Aurelius Iulianus már említett síremlékén a középső felnőtt nőnél és a kislánynál lehet látni

⁹³ Barkóczi, i. m. 309.

⁹⁴ Erdélyi, Intercisa I. 193. Kat. 18. XL. t. 3.; Erdélyi, A római kőfaragás... 49. 50. kép.; Barkóczi, i. m. 309.

⁹⁵ CIL III 15164., *Kuzsinszky*, Aquincum 102. 207. sz.

⁹⁶ Rűsch, i. m. Abb. 76, 77.

⁹⁷ Ingholt, i. m. többek között I. t. 4., X. t. 4., VI. t. 4., IX. t. 4.; *Michalowski*, Palmyra. 75. kép.

⁹⁸ Ingholt, i. m. többek között, XV. t. 2.

⁹⁹ Erdélyi, A római kőfaragás... 39. 40. kép.; vö. Ingholt, i. m. XV. t. 1.

¹⁰⁰ Vö. Ingholt, i. m. X. t. 4.

¹⁰¹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 7. XLIII. t. 2., Erdélyi, A római kőfaragás... 50. 51. kép.

¹⁰² Erdélyi, Intercisa I. 196. Kat. 109. XLIII. t. 6.

¹⁰³ Schober 107. sz.; Barkóczi, Brigetio F. 28. X. t. 2.; Erdélyi, A római kőfaragás... 46. 45. kép, RIU 3. 659.

¹⁰⁴ Rűsch, i. m. Abb. 88.

¹⁰⁵ I. h. Ingholt, i. m. XV. t. 1.

a választékdísz (14. kép 3). Mindkettőnél a fejet pánt fogja körül, középen pedig felmagasodó díszített szalag fut hátra.

Legjobban megfigyelhető és a legjobban kidolgozott ez a dísz *Zebuca* Aquincumból származó síremlékén. A kislány fején pontosan kidolgozott, fémtagokból összekapcsolt pánt látható, elől homlokra csüngő lunulával (13. kép). Azonos párhuzama Thessalonikiben (18. kép 3) található egy kislányt ábrázoló szobor fején.¹⁰⁶

Szép ábrázolása figyelhető meg a választékdísznek egyik székesfehérvári síremléktöredéken.¹⁰⁷ A kislány fejét körbefogó keskeny és hátrafutó széles pántról elől csüngők lógnak a homlokra.

A viseleti formának legkésőbbi ábrázolása a negyedik század első évtizedeiben a szekszárdi szarkofág tetejének jobb oldali akroterionjában ábrázolt mellképen tűnik fel.¹⁰⁸ A mellképben ábrázolt nő csigákba rendezett hajjal és középen saját hajból kihúzott választékdísszel van ábrázolva.

A választékdísznek kultikus és apotropaikus jelentése volt, főleg nőknél és gyermekeknél alkalmazták.¹⁰⁹ (A pannóniai ábrázolásokkal egy következő dolgozatban még bővebben kívánok foglalkozni). Megtalálható Nyugaton is, Keleten gyakoribb, itt a férfiak nem használták. Előfordulása a tartományban eddig csak Kelet-Pannóniában figyelhető meg, az esetek nagy többségében leánygyermekéknél. Olyan síremlékeken találhatók meg, ahol vagy a felirat, vagy a síremlék kidolgozása is utal a keleti kapcsolatokra vagy mind a kettő. Formájuk, díszítésük nagyon változatos, nemcsak a síremlékeken fellelhető ábrázolások, de a leletként előkerült darabok is.¹¹⁰ Pannóniában idáig sírban nem került elő, de sikerült azonosítani egy ilyen díszhez tartozó több fémtagot.¹¹¹

A nőábrázolásoknál foglalkoznunk kell még a nyakhoz tapadó vagy lazább gyöngysorral, melyet magában vagy lunulával együtt használtak, egy esetben medallionnal is megtalálható.

A gyöngysor legkorábbi jelentkezése *C. Ingenua* második század elejéről származó síremlékén látható (9. kép 4). Amint már az előzőekben említettük a turbán jelzi, hogy keleti, illetve nem helyi személyről van szó.

¹⁰⁶ Rüsche, i. m. Abb. 38.

¹⁰⁷ Marosi A., MMűv 6 (1930) 397.; Említve: Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Budapest, 1938). 182. A kömléktöredék alaposabb elemzésére még egy külön dolgozatban visszatérünk.

¹⁰⁸ Nagy L., Pannonia Sacra. SzIEml I. (Budapest 1938) 48. 14. kép.

¹⁰⁹ Hahl, L., BJ 160 (1960) 27 skk.; Rolley, Cl. Bulletin de Correspondance Hellénique 92 (1968) 187–219. és Gonzenbach, V., 93 (1969) 885–954.

¹¹⁰ Vö. Hahl, i. m. szöveg és képanyagát.

¹¹¹ Radnóti A., Intercisa II. ArchHung 36 (1957) Kat. 41. LIV. t. I. Gáspár Dorottya figyelte meg, hogy a vereteket már másodlagosan helyezték a falemezbe, és a vereteken található akasztók minden valószínűség szerint összekapcsolható választékdíszre utalnak.

Az egyik aquincumi síremlék megmaradt képmezőjében nő és katonaruhás férfi látható (17. kép 3). A nő nyakában kettős gyöngysor, az alsón lunula csüng.¹¹² Ezek téglalap alakú gyöngyök. A síremlék a második század húszas-harmincas éveiben készülhetett.

A szomori nagyméretű síremléken két bennszülött ruhás nő és egy tógás férfi van kifaragva. A nők, illetve csak egyiknek maradt meg a feje, turbánnal nagy szárnyas fibulákkal van ábrázolva a nyakában laza gyöngysor, medallionnal.¹¹³ A síremlék a második század végi harmadik elejei készítmény.

A harmadik század első felének későbbi évtizedeiből származó *Flavius Constantinus* (12. kép 1), *Aurelia Baracha* (12. kép 2) és a valamivel még későbbi *Aurelius Ianuarius* síremlékén (14. kép 3) szintén megtalálható a gyöngysor. Mindhárom kömlékekkel kapcsolatban már szóltunk a hajviselet keleti jellegéről, valamint az ábrázolt lánygyermek választékdíszének keleti kapcsolatairól, ezzel együtt valószínűleg keleti kőfaragó keze munkájáról.

Jól kivehető a gyöngysor egyik Intercisában előkerült kömlék két nőalakjánál.¹¹⁴ Mindkét portrénál szoros aprószemű gyöngyökből készült gyöngysor látható lunulával.

Megtalálható ugyanez a szoros nyakhoz tapadó gyöngysor, Aquincum mellett a Testvérhegyen talált női szobor nyakában is.¹¹⁵

A nők helyi viseletére jellegzetes a turbán, nyakban a torques vagy a medallionnal díszített lánc, szárnyas fibulák és karkötők. A gyöngysor nem tartozott a helyi viselethez. A szomori táblán szereplő tógás férfi és két bennszülött nőnél az lehet a helyzet, hogy vagy a férfi keleti — a haj és szakáll viselettel kapcsolatban még utalunk a keleti jellegre —, vagy pedig a kőfaragó lehetett keleti származású. Ez utóbbival kapcsolatban is a továbbiakban szintén utalunk az intercisai *Aurelius Monimus* síremlékkel való szoros rokonságra.

A gyöngysor Szíriában — Palmyrában (19. kép 2) ha nem is található meg minden nő nyakán, de gyakran előfordul, jellegzetes a szorosan a nyakhoz tapadó vagy a lazább gyöngysor, többek között lunulával is.¹¹⁶ A keletpannoniai gyöngysor-ábrázolások a keleti kőfaragó gyakorlathoz köthetők, annál is inkább, mert az ismertetett kömlékeken más is utal ezekre a kapcsolatokra.

¹¹² Szirmai K., BpR 23 (1973) 172. 4. kép.

¹¹³ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 300. 11. ábra és ArchÉrt 30 (1910) 32. 19. ábra; Erdélyi, A római kőfaragás... 99. 137. kép.

¹¹⁴ Erdélyi, Intercisa I. 196. Kat. 109. XLVIII. t. 6.

¹¹⁵ Kuzsinszky, Aquincum 111. 258. sz. 55. kép; Nagy T., BpR 22 (1971) 148. 77. kép; Erdélyi, A római kőfaragás... 102. 141. kép.

¹¹⁶ Vö. Ingholt, i. m. VIII. t. I. XV. t. 1., 2., XVI. t. 3.; Michalowski, Palmyre Fig. 108.

A második századi férfiábrázolásokon a haj és a szakállviselet meglehetősen egységesen az uralmon levő császár viseletét követi. Marcus Aurelius után a második század végén és a harmadik században a kőfaragás sokkal differenciáltabb lett, az egyes kőfaragói gyakorlatoknál komoly eltérések mutatkoznak. A legnagyobb különbségek a keleti stílusjegyeket mutató ábrázolásoknál jelentkeznek.

A haj és a szakáll erős stilizálása alapján a korábbi kutatás két esetben utalt keleti jellegű portréábrázolásra. Az egyik a harmadik század elejéről — a keleti származású — *Aurelius Monimus* síremléke (15. kép 1) Intercisából, amellyel kapcsolatban Erdélyi Gizella már utalt az arc merev maszkyszerű kidolgozására. A portré haja és szakállja rövid vastag szálakból van kiképezve, a kettő összefüggő egységet alkot és magas nivóban van elhatárolva az arctól. A széles váll csaknem teljesen kitölti a képmézőt. Jellemzőek a nagy mandula formájú szemek, kiemelt íriszszel.¹¹⁷

A másik portré is Intercisából való, egy töredékes sírtábla képmezőjében megmaradt férfifej. Jellemző a csigásan elrendezett haj, a vastag rövid szálakból képzett szakáll, valamint a mandula formájú szemek, kiemelt íriszszel.¹¹⁸

Az *Aurelius Monimus* síremlékén látható haj és szakállábrázolás még tömöttebben, még zártabban jelentkezik a szomori nagyméretű háromalakos síremléken. A rövid vastag szálakból képzett haj és szakáll itt is magas nivóban van elhatárolva az arctól, a hangsúlyos vállkiképzés pedig teljesen azonos *Aurelius Monimus* síremlékén látható megoldással. Azonos kéztől vagy azonos műhelyből származó darabok. Érdekes módon a szomori darabnál a szépen kidolgozott szemek üresek: nincs jelölve sem az írisz sem a pupilla.¹¹⁹

Jól megfigyelhető a stilizált merev szakállábrázolás az egyik töredékes székesfehérvári síremléken található férfiábrázolásoknál (14. kép 1). A haj itt már oldottabb megformálásban jelentkezik, de a szakáll ugyanolyan rövidszálú és tömött, mint az előbbi darabokon. Jellemzőek a keskeny elhúzott, egyenesen és ferdén bevágott szemek a felső szemhéjhoz kapcsolódó befűrt pupillával.¹²⁰

Ugyanilyen merev vastag szálakból képzett haj és szakáll figyelhető meg a tatai *Aelius Saturninus* síremlék idősebb férfiábrázolásánál is.¹²¹

Ilyen jellegű hajak, nagy mandula formájú vagy keskeny elhúzott, továbbá ferdén (19. kép 1–2) bevágott szemek a szíriai, közelebbről a palmyrai kőemlékeken figyelhetők meg.¹²²

Lényegében az előbbiekhöz hasonló, de már más stílusban készült haj- és szakállkiképzés látható az intercisai *Aelius Munatius* (15. kép 2) és az albertirsai *Claudia Maximilla*¹²³ síremlékén, a harmadik század közepe körüli évtizedekből. A nagy mandula formájú szemek közepén erősen jelzett kerek íriszszel és pupillával szintén a szíriai faragványok jellemzője.¹²⁴

Egészen más stílusban készült *Aurelius Ianuarius* Császáron lelt síremléke (14. kép 3). A merev maszkyszerűen kidolgozott arcokhoz szintén szíriai párhuzamokat idézhetünk. A bal szélső felnőtt nőalak portréjával kapcsolatban korábban hivatkoztunk egy thessaloniki síremlék részletre is. A jellegzetesen keskeny elhúzott szemek keleten Szíriában (19. kép 2) találhatók meg, de az egyik gyermek és az egyik nő választékdísz is keleti jellegre utal.¹²⁵

Az előzőekben már említett intercisai portré csigás elrendezésű hajához hasonló a Szentendrén előkerült *Nonius Ianuarius* síremlékén találunk.¹²⁶ De hasonló hajzat figyelhető meg a már szintén említett albertirsai kő, gyermekábrázolásánál is. Ezek a csigásan elrendezett hajak gyakoriak Szíriában.¹²⁷

A keleti szakállábrázolásokra a legérdekesebb példa a Százhalombattán előkerült — eddig még nem publikált — fejen figyelhető meg (14. kép 2). A fej síremlékről származik, onnan hasadt le, magassága 24 cm, szélessége 16 cm. Orra, szája sérült. Középen kopasz, kétoldalt hullámos vezetésű hajszálak láthatók. Érdekes módon a szemgolyók üresek, nincs jelölve sem az írisz, sem a pupilla. A portré fő érdekessége a mintázott szakáll. Változatos mintázatú szakáll Szíriában, Palmyrában (19. kép 1) többször is megtalálható.¹²⁸ Kelet-Pannoniában még egy mintázott szakállú portrét ismerünk (11. kép 2) az egyik székesfehérvári négyalakos képmézőtöredék jobb oldali férfiábrázolásánál.¹²⁹

A jellegzetes mandula formájú szemek kiemelt íriszszel még több síremléken is megfigyelhetők, ami

¹²² Vö. Ingholt, i. m. I. t. 4., IV. t. 1., V. t. 3., VI. t. 4., VIII. t. 3., IX. t. 1, 4.

¹²³ Vö. 23. j. és 94. j.

¹²⁴ Vö. Ingholt, i. m. I. t. 4., X. t. 4., V. t. 3., IX. t. 4.

¹²⁵ Vö. Ingholt, i. m. I. t. 4., VIII. t. 3., IX. t. 1., X. t. 4., XIV. t. 1., XV. t. 1.

¹²⁶ Nagy L., ArchÉrt 49 (1936) 102. 59. kép; RIU 3. 916 és vö. 122. j.

¹²⁷ Vö. Ingholt, i. m. IV. t. 1., V. t. 3., IX. t. 1, 4.

¹²⁸ A fej a székesfehérvári István Király Múzeumban van és ezúton köszönöm meg Fitz Jenőnek, hogy közlésre átengedte; Vö. Ingholt, i. m. VI. t. 4.; Michalowski, i. m. 79. 113. kép, 93. 127. kép, 96. 133. kép; Böhme, A. — Schattroff, W., Palmyrenische Grabreliefs. Liebighaus Monographie Bd. 4. 6.

¹²⁹ Vö. 90. j.

¹¹⁷ Erdélyi, Intercisa, I. Kat. 16.; Erdélyi, A római kőfaragás... 48. 48. kép; A szíriai származáshoz vö. Barkóczi, Acta Arch Hung 16 (1964) 281.

¹¹⁸ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 93.; Erdélyi, A római kőfaragás... 49. 49. kép.

¹¹⁹ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 338. 55. kép; Erdélyi, A római kőfaragás... 99. 137. kép.

¹²⁰ Marosi A., Magyar Művészet 6 (1930) 394.; Erdélyi, A római kőfaragás... 39. 40. kép.

¹²¹ Schober, i. m. 192. sz.; Barkóczi, Brigetio. F. 27., RIU 3. 694.



16. kép. Környe. Síremlék képmezőjének töredéke
Abb. 16. Környe. Bildfeldfragment eines Grabdenkmales

feltehetőleg arra utal, hogy ezek a darabok is keleti kőfaragók keze munkái. Ilyen szemek láthatók többek között az aquincumi *Aurelius Bitus* síremlékén is.¹³⁰

Amint már a nőábrázolásoknál is megemlítettük a legszebben kidolgozott szemek a harmadik század első felének későbbi évtizedeiből származnak. A nőportrékkal kapcsolatban már említettük az aquincumi hatalakos töredéket (11. kép 1), a szép rajzú ívelt mandula formájú szemeket a felső szemhéjhoz kapcsolódó írisszel és pupillával. Ugyancsak említettük már a keleti származású *Flavius Constantinus*¹³¹ (12. kép 1) és *Aurelia Baracha* (12. kép 2)¹³² síremlékein megtalálható keskeny kettős vonalú hátrahúzott szemábrázolásokat is. Ezek a kidolgozású szemek, mint azt már szintén megjegyeztük a keleti kőfaragói gyakorlattal (19. kép 1. 2) hozhatók kapcsolatba.¹³³

Kezek ábrázolása

A korábbi kutatás az egyes síremlékek leírásánál a legtöbbször megemlíti az ábrázolt személyek kéztartását. Közismert a bennszülött kéztartás, az irattekercset tartó kéz, az egymás vállára helyezett kéz stb. A következőkben eddig nem említett kétfajta kéztartást szeretnénk bemutatni, előfordulásuk nem gyakori, de jellemző.

Az egyik környei síremléktöredéken, ahol a képmező teljesen megmaradt, házaspár látható (16. kép).¹³⁴ A nő Sabina frizurával van ábrázolva, a férfi szakállas arca Hadrianus korára mutat. A portrék lapos kidolgozásúak, de még így is helyi viszonylatban az adott korban eléggé jó munka, nem kapcsolódik a már ismert kelet-pannóniai Hadrianuskori portréábrázolásokhoz. A férfi jobb keze a nő jobb vállán, a nő bal keze a férfi bal vállára van helyezve. Miután a képmező elég keskeny, nem kellett volna a nő jobb és a férfi bal kezét ábrázolni, mint ahogy ilyen szituációban más síremlékeken sem találhatók meg. A kőfaragó azonban úgy látszik fontosnak vagy már megszokott-

¹³⁰ Schober, i. m. 158. sz.; Nagy T., BpR 22 (1971) 117. 23. kép; Erdélyi, A római kőfaragás . . . 47. 47. kép.

¹³¹ Vö. 22. j.

¹³² Vö. 91. j.

¹³³ Vö. 122. j.

¹³⁴ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 313. 27. ábra; Hampel J., ArchÉrt 30 (1910) 322. 11. ábra.



1



2



4

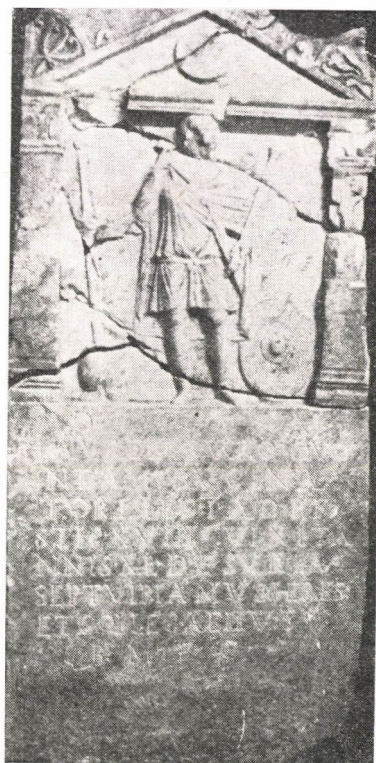


3

17. kép. 1. Aquincum. Síremlék képmezőjének töredéke. — 2. Aquincum. Háromalakos síremlék képmezőjének töredéke. — 3. Aquincum. Kétalakos síremlék képmezője. — 4. Aquincum. Síremléktöredék
Abb. 17. 1. Aquincum. Bildfeldfragment eines Grabdenkmales. — 2. Aquincum. Fragment des Bildfeldes eines Grabdenkmales mit drei Gestalten. — 3. Aquincum. Bildfeld eines Grabdenkmales mit zwei Gestalten. — 4. Aquincum. Grabdenkmalfragment



1



2



3



4

18. kép. 1. Odessos. Klinés ábrázolású síremlék. — 2. Görögország. A képmezőben katona ábrázolás. — 3. Thessaloniki. Kislány feje választékdísszel. — 4. Palmyra. Ifjú mellképe
Abb. 18. 1. Odessos. Grabdenkmal mit der Darstellung einer Kliné. — 2. Griechenland. Im Bildfeld Darstellung eines Kriegers. — 3. Thessaloniki. Mädchenkopf mit Scheitelzierde. — 4. Palmyra. Brustbild eines jungen Mannes



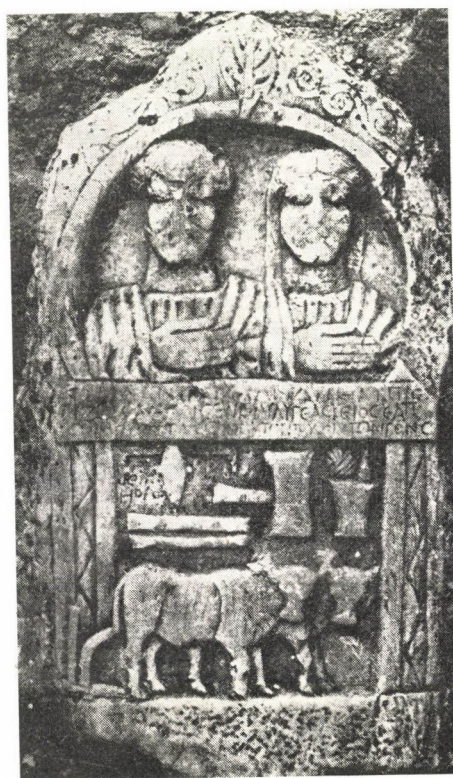
1



2



3



4

19. kép. 1. Palmyra. Férfi mellkép. — 2. Palmyra. Kettős női mellkép. — 3. Palmyra. Férfi szobor töredéke. — 4. Kottaiakon. Síremléktöredék
Abb. 19. 1. Palmyra. Brustbild eines Mannes. — 2. Palmyra. Doppeltes Frauenbrustbild. — 3. Palmyra. Fragment einer Männerstatue. — 4. Kottaiakon. Grabdenkmalfragment

nak tartotta mindkét kéz nyújtott tenyérrel való ábrázolását.

Egy másik töredékes, kopott szintén aquincumi síremléken, mind a nőnek, mind a férfinak a keze egy irányban nyújtott tenyérrel van ábrázolva (17. kép 4).¹³⁵ Egyelőre ezt a két példát ismerjük a második századból, de a nyújtott tenyér ábrázolása a harmadik század első felében is megtalálható. Jellemző erre az időszakra az is, hogy a kezek aránytalanul nagyok, a kőfaragó a kezek hangsúlyozását mindenképpen fontosnak tartotta.

Az egyik Aquincumból származó síremlék megmaradt képmezőjében a férfi fejének ábrázolása Caracalla korára utal, a nő pedig kora Severus kori frizurát visel (17. kép 1). A nő ruha alól kinyúló jobb keze, nyújtott zárt tenyérrel és felálló hüvelykujjal van ábrázolva.¹³⁶

Hangsúlyosan jelentkezik a zárt tenyér és az elálló hüvelykujj *Zebuca* síremlékén (13. kép).¹³⁷

A kezeknek hasonló ábrázolása a harmadik század első felében még több kelet-pannóniai síremléken is megfigyelhető.

A szabadon ábrázolt vagy a ruhából kidugott összezárt viszonylag nagyméretű tenyér, továbbá férfi-nő együttes esetében az egy irányba mutató zárt tenyerek görögországi és kisázsiai síremlékeken (19. kép 4) figyelhetők meg. Phrigiából olyan kőemléket is ismerünk, ahol a két tenyér szabadon egy irányba a mellhez tartva elálló hüvelykujjal van ábrázolva.¹³⁸

A kezek ábrázolásában érdekes megfigyelés az, amikor az irattekercset tartó bal kéz mutató- és kisujja nyújtva a nagy- és gyűrűsujj zártan van ábrázolva.

A második században megfigyelhető ez az Aquincum-Victoria téglagyár területén talált háromalakos, töredékes síremléken (17. kép 2).¹³⁹ Mind a három alak feje hiányzik, a három személy háromnegyed alakban van ábrázolva, a síremlék jó képességű kőfaragó keze munkája. A kezek és ruhák gondosan faragottak, a Hadrianus – Antoninus kor egyik legjobb faragványa. A két szélső férfialaknál a kezek a fent említett módon vannak ábrázolva, az ujjak keskenyek és jól formáltak.

Az említett sírkőnek egy másodlagos párhuzama szintén Aquincumból származik.¹⁴⁰ Felépítésében az alakok ábrázolásában utánzata kell, hogy legyen a Victoria téglagyári sírkőnek, ez azonban nyersebb kidolgozású és a nők ruhája is más. A szélső katonafigura a tekercset úgy fogja, a bal kezében, hogy a mutató- és kisujja nyújtva a nagy- és gyűrűsujja zárva.

Ugyanez a kéztartás tűnik fel egy harmadik aquincumi síremléken (17. kép 3).¹⁴¹ A férfi arca

leverve a nő arca nagyon jellegzetes, egyike azon kevés második századi faragványnak, ahol a portré ábrázolására való törekvés megmutatkozik. A férfi a bal kezében az irattekercset a már említett módon tartja.

Ugyanez a kéztartás megfigyelhető még, szintén Aquincumból származó sírkertet díszítő töredékes figuránál is.¹⁴² A legszebb ábrázolása ennek a kéztartásnak a Fejér megyéből Csóron előkerült fej nélküli női szoborfigurán figyelhető meg.¹⁴³ A ruha redőzetének megfaragása a hosszú ujjú kéz finom megmunkálása, jó képességű kőfaragóra mutat.

Azonos kéztartás az ujjaknak ilyen módon való ábrázolása Szíriában Palmyrában figyelhető meg viszonylagos (19. kép 1, 3) gyakorisággal. Nemcsak az irattekercset tartó kéznél jelentkezik, de a nőknél is megfigyelhető.¹⁴⁴ Különösen szép példája az utóbbinak az a szintén Palmyrából származó női mellkép, ahol a feltartott bal kéz ilyen módon érintkezik az arccal.¹⁴⁵

Meg kell még jegyeznünk, hogy azok a kőemlékek, ahol a kezek a fenti módon vannak ábrázolva a helyi viszonyokhoz képest — egy-két eset kivételével — jó minőségű darabok, nem számíthatók a helyi kőfaragók munkái közé.

Összefoglalás

A pannóniai sírkőfaragás a korai időszakban a tartomány történeti kapcsolatainak megfelelően az itáliai és nyugati mintákat követte. Ezt a tényt a korábbi kutatás már megfelelően értékelte.

A síremlékek képmezőiben az itáliai és nyugati minták alapján elterjedt mellképes, ritkábban teljes alakos ábrázolások mellett már egészen korán mint új kompozíció tűnt fel a halotti lakoma ábrázolása. Ebből a kompozícióból alakult ki a képmező alatt megtalálható és Pannoniára jellemző áldozati jelenetes sáv, a redukált halotti lakoma. Hogy ez ennyire elterjedten megfigalmazódhasson a helyi kőfaragásban, ahhoz sokkal több halotti lakoma ábrázolásának kellett, hogy legyen, mint amennyit ma ismerünk. A korábban tárgyalt ábrázolásokon kívül a jelenet elrajzolt vagy részleges megjelenítése vagy a kompozíció egyes részeinek átvétele még több síremléken is megfigyelhető. A második században a bennszülött kőfaragók által készített teljes vagy részleges ábrázolások után a század végén és a harmadik elején találkozunk „klasszikus” halotti lakoma jelenetekkel. A harmadik század első felében még találkozunk rosszul értelmezett részlettel, de kialakult egy gyakrab-

¹³⁵ CIL III 3604., BpR 5 (1897) 86.

¹³⁶ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 320. 46. ábra.

¹³⁷ Vö. 95. j.

¹³⁸ Pfuhl, E. — Möbius, H., i. m. 356, 478, 479, 549, 596, 597.

¹³⁹ Nagy T., BpR 22 (1971) 120. 31. kép.

¹⁴⁰ Sz. Póczy K., BpR, 19 (1959) 150. 7. kép.

¹⁴¹ Szirmai K., BpR 23 (1973) 172. 3. sz. 4. kép.

¹⁴² Nagy L., Budapest Története I. (Budapest 1942) 472. LXVIII. t. 1.; Nagy T., BpR 22 (1971) 134. 62. kép.

¹⁴³ Erdélyi, A római kőfaragás... 102. 140. kép.

¹⁴⁴ Ingholt, i. m. VIII. t. 3., IX. t. 4., XVI. t. 3.; Michalowski, K., Palmyre. Fouilles Polonaises 1962. (Warszawa 1964) 72. 104. kép, 87. 120. kép.

¹⁴⁵ Böhme, A. — Schottroff, W., i. m. 5.

ban előforduló egyszerűsített változat. Nem kapott helyet a jelenetben sem az ülő alak, sem a kliné, de megtartották a képmező és az áldozati jelenet egységét. A negyedik században újra megjelent a halotti lakoma teljes és részleges ábrázolásban.

A megvizsgált anyag alapján megállapítható, hogy a halotti lakoma teljes vagy részleges jelenete Pannonia római korának második, harmadik századában és a negyedik első felében nyomon követhető (mutatván a kapcsolatok állandóságát a Pannoniától délkeletre eső tartományokkal, Thracia, Görögország, Kisázsia) és egyik meghatározója volt a keletpannóniai síremlékek képmezőinek kialakításában.

Feltűnő a köemlékanyagban a képmezőben ábrázolt lécezett vagy fotelszerű széken ülő bennszülött nő profilban ábrázolt lábakkal, kiforduló felsőtesttel, vagy a szemben ábrázolt egy vagy több ülő személy, szintén bennszülöttek. Az ábrázolások helyi, fő kiindulópontja minden valószínűség szerint a gorsiumi (Tác) délkeletről (?) származó kőfaragók mintái, illetve ezen kőfaragók által készített bennszülött-ábrázolások. Ezek mellett a halotti lakoma ábrázolásából kivett ülő nőalakok is szerepet játszottak a motívum elterjedésében.

A fentiekén túl a második század első felében a képmezőben feltűnő álló alakos ábrázolások egy része is (származási hely megnevezésével) a görögországi – kisázsiai mintaképekre vezethetők vissza. A harmadik századból ismert kisszámú álló alakos ábrázolás és a kerek övcsattal ábrázolt álló katona a szarkofágok feliratos mezőinek két oldalán elhelyezett fülkékben, szintén ehhez a körhöz kapcsolhatók. Külön ki kell emelnünk az egyik aquincumi síremléket, ahol a képmezőben elhelyezett három alak a görögországi síremlékek hangulatát idézi.

A második századi keleti lakossággal kapcsolatban idézhetjük a síremlékeken ábrázolt keleti turbánokat. Ugyanakkor az egyik aquincumi turbános és egy ifjabb Faustínát utánzó fej szemkiképzése, valamint a gorsiumi *Flavia Usaiu* síremlékén látható helyi nő keleties turbánja, már keleti kőfaragó jelenlétére is enged következtetni.

A második század végén a harmadik első felében Aquincumban és környékén, Intercisában és környékén a keleti személyek ábrázolásában, illetve a keleti kőfaragók munkájában úgy tűnik három időszak különíthető el.

Az első időszakban a második század végén és a harmadik elején a keleti jelleg inkább a férfiportréknál fogható meg elsősorban. Ilyen az intercisai *Aurelius Monimus* síremlék, az egyik intercisai sírsztélé képmezőjében megmaradt fej, a szomori álló figura, a székesfehérvári háromalakos képmezőben látható férfiak és a tatai síremléken látható idősebb férfiábrázolás. Ezek a keleti jellegű férfiábrázolások három esetben bennszülött nőkkel együtt fordulnak elő, de miután ezek töredékek és nincs felirat, nincs további támpontunk a személyek meghatározására. Egy bizonyos, hogy a faragványok nem helyi kőfaragóktól származtak.

Ebben a korai időszakban jellemző a férfiak merev, rövid, vastag szálakból kialakított haj- és szakállviselete. Jellemző a mandula formájú, kihangsúlyozott szem, a félkörben kiemelt írisz, de jellemzőek a keskeny elhúzott és ferdén bevágott szemek is.

A második időszakban a késő Severus korban az előző periódus stílusát csak néhány szemkiképzésben tudjuk nyomon követni. Ebben az időszakban megnőtt a jó kidolgozású síremlékek száma. Jellemzőek az ovális, keskeny portréformák és megszelídült arkifejezések. A keleti nők egy csoportjára ekkor jellemző a sima és az enyhén hullámos hajviselet, nyakban a gyöngysor, leánygyermeknek pedig – egy esetben felnőtt nőknél is megtalálható – a keleti viseletre utaló választék-dísz. A férfiak a késő Severus kori frizúrával jelentkeznek.

Ebből az időből származhat a százhalombattai jellemzően keleti fej is, mintás szakállal.

Egyébként több síremléken megtalálható a keleti kőfaragásra jellemző ívelt mandula formájú szem, szélesebb, keskenyebb változatban, félkörben a felső szemhéjhoz kapcsolódó írisszel és pupillával. Ez a fajta szemkiképzés a tartományban ilyen jó kidolgozásban csak Északkelet-Pannoniában található meg. Ilyen jellegű szemek Makedóniában is csak ott fordulnak elő, ahol szíriai hatásról lehet beszélni.¹⁴⁶ A késő Severus korba tartozik, a felső szemhéjnál dupla vonalú hátrahúzott szemábrázolás is.

A késői Severus kor után a harmadik időszakba sorolható be *Aelius Munatius* intercisai, *Claudia Maximilla* Albertirsáról, illetve Aquincumból származó síremléke. De ide kell sorolnunk *Aurelius Ianuarius* császári sírtábláját is. Ezeknél a daraboknál a jellemző keleti jegyek ellenére erős stílusváltás figyelhető meg. Elhelyezésük és pontosabb értékelésük csak akkor lesz majd lehetséges, ha a késő Severus kor utáni ábrázolások együttesen kerülnek feldolgozásra.

A tárgyalt síremlékes csoportoknál, az ábrázolt személyek kéztartásával kapcsolatban két változat emelhető ki.

Az egyik a nyújtott tenyerek ábrázolása, teljesen zárva vagy felálló hüvelykujjal, a másik az összecsukott bal kéz, de a mutató- és a kisujjak nyitva vannak.

Az előbbi ábrázolási módnak Görögországban – Kisásiában vannak meg a párhuzamai, az utóbbinak pedig Szíriában-Palmyrában találhatók meg az analógiái.

A keletpannóniai csapatok részvétele a második és harmadik században a különböző expedíciókban, jelentősen meghatározta a terület kapcsolatait Thrakiával, Görögországgal és Kisásiával. A csapatok történetén túl a névanyag elemzése is (több esetben szülőhely megnevezésével)

¹⁴⁶ Rűsch, i. m. 88 skk.

szintén utal ezekre a kapcsolatokra.¹⁴⁷ A katonasággal és civil lakossággal együtt, mint láttuk kőfaragók is jöttek ebből az irányból.

Marcus Aureliustól kezdve a keleti csapatok keletpannoniai megjelenése, a katonákkal együtt a civil lakosság megtelepedése, a késő Severus korban egy újabb keleti hullám megérkezése jelentősen befolyásolta a helyi kőfaragást is.¹⁴⁸

A fentiekhez idézhetjük még a Kelet-Pannoniából származó teljes vagy részleges görög nyelvű síremlékeket és egyéb görög nyelvű írásos emlékeket.¹⁴⁹ Ha számuk nem is nagy, de megerősíti az elmondott kapcsolatokat. Még jobban megerősíti ezt a tényt a Mursából ismert *Asclepiades* görög

nevű kőfaragó,¹⁵⁰ pannóniai jelenléte. A görög – kisázsiai valamint a keleti kőfaragás stílusjegyei nem mindig tisztán jelentkeznek, keverednek egymással, de keverednek a helyi kőfaragói gyakorlattal is. Ezeket az egymásra hatásokat, utánzásukat még a további kutatásnak kell majd tisztázni. Meg kell vizsgálni azt is, hogy a késő Severus kor után keletpannoniai kőfaragásban milyen mértékben stabilizálódott a keleti gyakorlat, és a portrék megformálásában milyen mértékű az új realiztikus irányzat, mely ez idő után birodalomszerte megtalálható.¹⁵¹

Barkóczi László

DIE SÜDÖSTLICHEN UND ORIENTALISCHEN BEZIEHUNGEN DER DARSTELLUNGEN AN DEN OSTPANNONISCHEN GRABSTELEN

Auszug

Die pannonische Grabsteinbearbeitung hat in den frühen Zeiten den historischen Beziehungen der Provinz entsprechend den italischen und westlichen Vorbildern gefolgt. Diese Tatsache wurde von der früheren Forschung schon in entsprechender Weise ausgewertet.

In den Bildfeldern der Grabdenkmäler ist neben den – auf Grund der italischen und westlichen Vorbildern verbreiteten – Darstellungen mit Brustbild oder seltener mit Vollfigur schon ganz frühzeitig als neue Komposition die Darstellung des Totenmahls aufgetaucht. Aus dieser Komposition hat sich der unter dem Bildfeld sichtbare und für Pannonien charakteristische Streifen mit der Opferszene, dem reduzierten Totenmahl herausgebildet. Daß sich diese Komposition in der örtlichen Steinmetzarbeit so verbreiten konnte, dazu mußten bestimmt viel mehrere Darstellungen des Totenmahls gewesen sein, als welche uns heute bekannt sind. Außer den früher erörterten Darstellungen kann die in groben Zügen oder partiell erfolgte Veranschaulichung der Szene oder die Übernahme der einzelnen Teile der Komposition auch noch an mehreren Grabdenkmälern beobachtet werden. Denen im 2. Jh. von einheimischen Steinmetzen gefertigten vollen oder partiellen Darstellungen (Abb. 1. 2, Abb. 2. 1, Abb. 3. 1) finden wir am Ende des 2. und zu Beginn des 3. Jhs »klassische« Totenmahlszenen vor (Abb. 1. 1, Abb. 2. 2). In der ersten Hälfte des 3. Jhs können wir noch schlecht interpretierte Details (Abb. 4. 1) antreffen, jedoch hat sich zugleich auch noch eine immer häufiger vorkommende, vereinfachte Variante ausgebildet. In der Szene haben weder die sitzende Figur, noch die Kliné Platz erhalten, jedoch wurde die Einheit des Bildfeldes und der Opferszene beibehalten (Abb. 3. 2, 3). Im 4. Jh. ist dann der Totenmahl wiederum in voller oder partieller Darstellung erschienen (Abb. 1. 3, Abb. 5).

Auf Grund des untersuchten Materials kann festgestellt werden, daß die volle oder partielle Szene des Totenmahls im 2., 3. und im ersten Helften des 4. Jhs. des römischen Pannoniens durchaus verfolgt werden kann (was auf die Ständigkeit der Verbindungen mit den von Pannonien südöstlich gelegenen Provinzen: Thracien,

Griechenland, Kleinasien hinweist) und dies hat die Ausbildung der Bildfelder des ostpannonischen Grabdenkmäler bestimmt.

Auffallend ist im Steindenkmalmaterial eine im Bildfeld auf einem gelatteten oder fotelartigen Sessel sitzende eingeborene Frau mit in Profil dargestellten Füßen, sich nach außen drehendem Oberleib oder in Vorderansicht dargestellte sitzende Person oder mehrere Personen (Abb. 6. 1, 2, Abb. 7, Abb. 8. 1), gleichfalls Eingeborenen. Der örtliche Hauptausgangspunkt der Darstellungen sind aller Wahrscheinlichkeit nach die Vorbilder der von Südosten (?) stammenden Steinmetzen aus Gorsium (Tác) bzw. die von diesen Steinmetzen gefertigten Darstellungen über Eingeborenen. Außer diesen fiel den aus der Darstellung des Totenmahls herausgenommenen sitzenden Frauengestalten gleichfalls in der Verbreitung des Motivs eine Rolle zu.

Über das oben gesagte hinaus, kann in der ersten Hälfte des 2. Jhs ein Teil der Darstellungen der im Bildfeld erscheinenden stehenden Gestalten (mit Benennung der Herkunftsstätte) auf griechisch-kleinasiatische Vorbilder zurückgeführt werden. Die aus dem 3. Jh. in geringer Anzahl bekannten Darstellungen von stehenden Gestalten (Abb. 8. 3) und der mit runder Gürtelschnalle dargestellte stehende Krieger in den beiden Nischen der inschriftlichen Felder der Sarkophage können gleicherweise an diesen Kreis angeschlossen werden. Eigens müssen wir das eine Aquincumer Grabdenkmal hervorheben, wo die im Bildfeld untergebrachten drei Gestalten die Stimmung der griechenländischen Grabdenkmäler wachrufen (Abb. 4. 2).

Im Zusammenhang mit der östlichen Bevölkerung des 2. Jhs können wir die auf den Grabdenkmälern dargestellten orientalischen Turbane anführen (Abb. 9. 1, 2, 3, 4). Gleichzeitig läßt die Ausbildung der Augen auf dem Turban tragenden Kopf und auf dem die jüngere Faustina nachahmenden Kopf von Aquincum sowie der orientalische Turban der auf dem Grabdenkmal der Flavia Usaiu von Gorsium (Abb. 9. 2) sichtbaren eingeborenen Frau auch schon auf einen aus dem Orient stammenden örtlichen Steinmetzen schließen.

¹⁴⁷ Mócsy, i. m. 81 skk.; Barkóczi L., Acta ArchHung 16 (1964) 292 skk.

¹⁴⁸ Barkóczi L., In: Intercisa II. AH 36 (1957) 532–.; Barkóczi L., Acta ArchHung 16 (1964) 292–.; Újabb részletes elemzéssel: Fitz J., Les Syriens a Intercisa. Collection Latomus Vol. 122. (Bruxelles 1972).

¹⁴⁹ Összefoglalóan: Bilkei I., Alba Regia 17 (1979) 23–48.

¹⁵⁰ CIL III 15141., Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMXL repertae et editae sunt. Situla 5 (1963) 288.

¹⁵¹ Vö. Rüsche, i. m. 92 skk.

Am Ende des 2. bzw. in der ersten Hälfte des 3. Jhs können in Aquincum und in Intercisa, ferner in den Umgebungen dieser Fundorte in der Darstellung der orientalischen Steinmetzen dem Anschein nach drei Perioden auseinandergehalten werden.

In der ersten Periode kann am Ende des 2. und zu Beginn des 3. Jhs der orientalische Charakter vor allem an den Männerporträten erfaßt werden. Ein solches Grabdenkmal ist von Aurelius Monimus in Intercisa (Abb. 15. 1), der in dem einen Bildfeld einer Grabstele von Intercisa erhalten gebliebene Kopf, die stehende Figur von Szomor, die im Bildfeld mit drei Figuren (Abb. 14. 1) sichtbare Männergestalt von Székesfehérvár und die Darstellung des auf dem Grabdenkmal von Tata sichtbaren älteren Mannes. Diese Männerdarstellungen von orientalischem Charakter kommen in drei Fällen mit eingeborenen Frauen gemeinsam vor, nachdem aber diese Fragmente keine Inschriften führen, verfügen wir zur Bestimmung der Personen über keine weiteren Anhaltspunkte. Eins ist gewiß, daß die Steinarbeiten nicht von örtlichen Steinmetzen gestammt haben. Zu dieser frühen Zeitperiode ist das spröde, kurze, dicke Haar und Barttracht bei den Männern charakteristisch. Charakteristisch sind die mandelförmigen, betonten Augen, die in Halbkreis hervorgehobene Iris, zugleich aber auch die schmalen, verzogenen und schief geschlitzten Augen.

In der zweiten Periode, in der Spät-Severus-Zeit können wir den Stil der vorangehenden Periode nur in einigen Augenausbildungen verfolgen. In dieser Periode hat die Zahl der gut bearbeiteten Grabdenkmäler zugenommen. Charakteristisch sind die ovalen, schmalen Porträtformen und die milderen Gesichtszüge. Für die eine Gruppe der orientalischen Frauen ist zu dieser Zeit die glatte und leicht wellige Haartracht (Abb. 11. 1, 2, Abb. 12. 1, 2, Abb. 15. 2), im Hals die Perlenkette, bei Mädchen — auch in einem Fall bei einer erwachsenen Frau — die auf eine orientalische Haartracht hinweisende Scheitelzierde (Abb. 12. 2, Abb. 13., Abb. 14. 3, Abb. 15. 2) charakteristisch. Die Männer erscheinen mit der spätseverischen Frisur.

Aus dieser Zeit kann auch der typisch orientalische Kopf mit gemustertem Bart von Százhalombatta stammen (Abb. 14. 2).

Übrigens können an mehreren Grabdenkmälern die für die orientalische Steinbearbeitung charakteristischen mandelförmigen Augen mit einer sich in breiterer, schmalerer Variation in Halbkreis an das obere Augenlid anschließenden Iris und Pupille vorgefunden werden. Diese Form der Augenausbildung ist in der Provinz in derart guten Ausführung nur in Nordostpannonien anzutreffen. Augen von solchem Charakter kommen auch in Makedonien nur dort vor, wo man von einem syrischen Einfluß reden kann. Auch in die spätseverische Zeit gehört die bei dem oberen Augenlid in doppelter Linienform nach hinten gezogene Augendarstellung (Abb. 12. 1, 2).

Nach der Spät-Severus-Zeit können in die dritte Periode das aus Intercisa stammende Grabdenkmal von

Aelius Munatius (Abb. 15. 2) und von Claudia Maximilla von Albertirsa bzw. Aquincum eingereiht werden. Auch die Grabtafel des Aurelius Ianuarius (Abb. 14. 3) aus Császár ist hierher zu zählen. Bei diesen Stücken ist trotz der charakteristischen orientalischen Merkmale ein starker Stilwechsel zu beobachten. Ihre Datierung und genauere Auswertung wird nur dann möglich sein, wenn die Porträtdarstellungen nach der Spät-Severus-Zeit gemeinsam zur Bearbeitung kommen.

Bei den erörterten Grabdenkmalgruppen können im Zusammenhang mit der Handhaltung der dargestellten Personen zwei Varianten hervorgehoben werden.

Die eine Variante ist die Darstellung der ausgestreckten Handpalmen, völlig geschlossen (Abb. 16., Abb. 17. 4) oder mit aufgerichtetem Daumen (Abb. 13., Abb. 17. 1), die andere Variante ist die zusammengeballte linke Hand, jedoch mit geöffnetem Zeige- und kleinem Finger (Abb. 17. 2, 3).

Die Parallelen der als erste Variante erwähnten Darstellungsart finden wir in Griechenland-Kleinasien, die der letzteren hingegen in Syrien-Palmyra vor.

Die Teilnahme der ostpannonischen Truppen im 2. und 3. Jh. an den verschiedenen Expeditionen haben die Beziehungen des Gebietes zu Thrakien, Griechenland und Kleinasien in bedeutendem Maße bestimmt. Über die Geschichte der Truppen hinaus weist die Analyse des Namensmaterials (in mehreren Fällen mit der Benennung des Geburtsortes) gleichfalls auf diese Beziehungen hin.¹⁴⁷ Mit dem Militär und der Zivilbevölkerung gemeinsam sind auch Steinmetzen aus dieser Richtung gekommen.

Von Marcus Aurelius an haben das Erscheinen von orientalischen Truppen in Ostpannonien, die mit den Kriegern gemeinsame Ansiedlung der Zivilbevölkerung, ferner eine weitere Welle aus dem Orient zur Spät-Severus-Zeit auch die örtliche Steinmetzarbeit beträchtlich beeinflusst.¹⁴⁸

Zum oben gesagten können wir auch noch die aus Ostpannonien stammenden Grabdenkmäler mit gänzlich oder teilweise griechischer Inschrift und sonstige Denkmäler mit griechischem Text anführen.¹⁴⁹ Wenn ihre Zahl auch nicht groß ist, können sie dennoch die erwähnten Beziehungen unterstützen. Diese Tatsache befestigt noch mehr der pannonische Aufenthalt des aus Mursa bekannten griechischen Steinmetzen, namens Asclepiades.¹⁵⁰ Die Stilmerkmale der griechisch-kleinasiatischen sowie orientalischen Steinbearbeitung erscheinen nicht immer klar, sie sind nicht nur miteinander, sondern auch mit der örtlichen Steinmetzpraxis oft vermischt. Die Klärung dieser gegenseitigen Einwirkungen, Nachahmungen harret noch der weiteren Forschungen. Es ist auch noch zu untersuchen, in welchem Maße sich in der ostpannonischen Steinbearbeitung nach der Spät-Severus-Zeit die orientalische Praxis stabilisiert und in welchem Maße sich in der Formung der Porträte die neue realistische Richtung durchgesetzt hat, die zu dieser Zeit überall im Römerreich bereits anzutreffen ist.¹⁵¹

L. Barkóczy

MIKOR VOLT PRASTINA MESSAL(L)INUS PANNONIA SUPERIOR HELYTARTÓJA?

E sorok írásától számítva három évvel ezelőtt, 1978 őszén, egy nyolcsoros Commodus-kori építési felirat két összeillő darabja került elő a dunabogdányi auxiliarius tábor DNY-i saroktornyától vagy 30–40 m-re, az egykori auxiliarius vicus területén. A felirat egy Iuppiter-szentély létesítéséről emlékezik meg, amelyet Commodus „salus”-áért az akkor Cirpiben állomásozott *cohors II Alpinorum praefectura*, Ti. Claudius Claudianus, a későbbi alsópannoniai helytartó, emelt Prastina Messal(l)inus felsőpannoniai kormányzósága idején. E számos vonatkozásban igen jelentős feliratos emlékek egyidőben és ugyanazon a helyen egy épület romjaiból előkerült még egy Iuppiter-oltár töredéke, s valamivel korábban, 1978 tavaszán egy másik építési felirat két összeillő darabja, amely valamely építmény helyreállítását örökíti meg Severus Alexander uralkodása idejéből. A fentebbi dátumok ismeretében nehezen érthető, hogy az előbbieken említett felirategyüttes miért nem kapott helyet a RIU 1981 nyarán megjelent 3. kötetében, amely különben Cirpi többi római kori feliratos hagyatékát lelkiismeretesen közli.¹ Igen öröndetes viszont, hogy mind a három szóban forgó felirat még a RIU 3 megjelenése előtt közlésre került az Ókortudományi Társaság magyar nyelvű folyóiratában, és pedig a bennünket jelen alkalommal érdeklő Commodus-kori felirat rövid, de igényes prosopográfiai, közigazgatás- és hadtörténeti kommentár kíséretében.²

A Commodus-kori feliratos tábla jobboldali szegélyszávjá ugyan letört és nem is került elő, de a ránk jutott két összeillő töredék jól olvasható feliratának kiegészítése a sorvégeken valóban nem jelenthetett különösebb problémát. A helyesen kiegészített feliratot az alábbi feloldott olvasatban közölték:³

*Ioui Optumo Maxim(o) p[ro] | salute Imp(erato-
ris) C(æ)s(aris) [[Marci] A(ureli(i)) | Commodi]]
Antonini Aug(usti) [Pii] | Felicis Cl(audius)
Claudianus pr[ae]f(ectus) | coh(ortis) II Alpino-*

*rum templum |⁵ a fundamentis const[i] | tuit sub
cura Prastin[ae] | Messal(l)ini leg(ati) Aug(usti)
p[r]o pr(aetore)].*

A publikáló a feliratot Ti. Claudius Claudianus részleteiben különben nem ismert lovagrendű *cur-sus honorum*-a alapján a 179/180–183 közötti időszakba keltezte és ebből először is azt a következtetést vont le, hogy Ti. Claudius Claudianus 179–181 között kezdte meg a lovagrendű pályafutását mint a *cohors II Alpinorum* parancsnoka, majd a *tres militiae* betöltése után még két ismeretlen lovagrendű tisztséget (procuratorság?) vállalt, mielőtt 193-ban, már mint senator és *candidatus Augusti*, a *praetor tutelarius* feladatkörét kapta volna meg. A továbbiakban a publikáló a feliratan szereplő helytartó felsőpannoniai működését a 179/180–183. közötti évekre tette,⁴ consulatusa időpontjául pedig a 173. évet javasolta, megjegyezve, hogy Prastina Messallinus noha patrícius volt és a 147. év egyik névadó consuljának, C. Ulpius Pacatus Prastina Messallinus fia, azért nem lett *consul ordinarius*, minthogy 173-ban Marcus Aurelius vejei, Cn. Claudius Severus és Ti. Claudius Pompeianus töltötték be ezt a magas méltóságot. Ezek előrebocsátása után a szerző Pannonia Superior Commodus-kori helytartóira az alábbi listát tette közzé:

Prastina Messallinus	179/180–183?
C. Vettius Sabinianus Iulius	
Hospes	? 183/184–187?
ismeretlen	? 187/188–191
L. Septimius Severus	191–193

Elhagyva a szerző Prastina Messal(l)inus kissé túl-méretezett családfájára, valamint a *cohors II Alpinorum* történetére vonatkozó fejtegetéseit,⁵ illetve megjegyzését a dunabogdányi Iuppiter-szen-

¹ L. Barkóczi—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns, 3. Lieferung (RIU 3), Budapest 1981. Cirpi: 826–839. számok (S. Soproni).

² Lőrincz, B., Újabb feliratok Cirpiből, AT 26 (1979), 97–. A három felirat előkerülési idejére és helyére vonatkozó adatokat innen vettük.

³ A közölt szöveget öt helyen pontosítottuk; általában a megmaradt sorvégeknél, valamint a 4. sor elején.

⁴ Zavarólag hat a bizonyításban, hogy Lőrincz B., i. m. 100 szerint Prastina Messal(l)inus közvetlen elődje Felső-Pannóniában a 172-ben *consul ordinarius* (Sex.) Quintilius Condianus volt. A Quintilius-család ez évben consulatust viselt tagját azonban (Sex.) Quintilius Maximusnak hívták. Unokaöccse, Sex. Quintilius Condianus 180-ban lett consul és sohasem igazgatta Felső-Pannóniát.

⁵ Annyit azonban ehhez megjegyeznénk, hogy a közölt építési felirat egyáltalában nem igazolja, hogy a csapat 180-ban már Cirpi táborában állomásozott. Jelenleg a 185/186 előtti évekből erre nincs bizonyítékunk.

télyről, mely utóbbi válasz nélkül hagyott lokalizálása a közölt feliratok tekintetbevételével megítélésünk szerint aligha lehet kétséges, figyelmünket a továbbiakban elsősorban az építési felirat keltezése, majd Prastina Messal(l)inus felsőpannóniai helytartóságának időpontja, s végül e tartomány Commodus-kori *laterculus praesidum*-a felé fordítjuk.

A felirat keltezésénél nem tartható szerencsésnek a publikációban a kiindulási pont megválasztása: Ti. Claudius Claudianus lovagrendű pályafutásának feltételezett kezdő éve. Módszertani szempontból kifogásolható és ma sem lehetséges, annak ellenére, hogy a múltban sem volt az, egy ismeretlent egy másik ismeretlennel meghatározni. Valójában nem Ti. Claudius Claudianus cohorsparancsnoksága keltezi a dunabogdányi építési feliratot, hanem éppen fordítva, ez utóbbi keltezi e férfiú lovagrendű pályafutásának első állomását. A dunabogdányi feliratban Commodus császár-titulatúrája tartalmaz két igen fontos datálási elemet, éspedig a *Pius* és a *Felix* mellékneveket, amelyek pontosan meghatározzák, hogy melyik lehetett az a legkorábbi időpont, amikor Ti. Claudius Claudianus mint a cohors II Alpinorum parancsnoka valamennyi *Ioves* közül a legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek templomot emelt Cirpi vicusában. Ez azonban semmiképp sem 179/180 és 182 között történt.

Commodus ugyanis a *Pius* melléknevet a Lucilla-féle összeesküvés felszámolását követően 182. december 9-e után és 183. január 3-a előtt⁶ éspedig L. Tullius Pontianus Gentianus 183. február 8-ára igazolt *suffectconsulatus*a figyelembevételével kétségtelenül 182. december utolsó heteiben vette fel címei sorába.⁷ És még később, majd három évvel utána, Tigridius Perennis praefectus praetorio 185. áprilisa vagy májusában történt kivégzését követően a *Pius* mellé Commodus a *Felix* melléknevet is csatolta.⁸ A dunabogdányi építési felirat tehát legkorábban 185. közepén vagy ez év második felében készülhetett. De a felirat keltezésével jelenleg még elmehetünk egészen 191. első feléig, minthogy Prastina Messal(l)inus részben vagy teljes egészé-

ben a 185. sk. évekre keltezhető felsőpannóniai legatioja után jelenleg a 191. nyarán e tartomány élére kinevezett L. Septimius Severus⁹ az első ismert helytartó. A 185/191. közötti intervallum ugyan talán tovább volna szűkíthető, amennyiben valami konkrét adattal rendelkeznenk arra nézve, hogy C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes Commodus uralkodása idején mely években kormányozta, mint *legatus Augusti pro praetore* Felső-Pannóniát. A kutatás általában 183-tól számítja Vettius Sabinianus itteni helytartóságának első évét,¹⁰ míg annak időtartamát újabban 186, illetve 187-ig terjesztik ki.¹¹ Az itteni legatio kezdetét pontosabban meg tudnánk határozni, amennyiben ismeretes volna, hogy a *colonia Aurelia Commoda Thurbo maius*, amelynek tanácsa állította e város patrónusául megválasztott Vettius Sabinianusnak e férfiú *curtus honorum*-át egészen a *tres Daciae* helytartóság említéséig bezárólag felsoroló feliratot,¹² valóban 183. előtt részesült a *colonia* rangra emelésben. Ennek dátuma azonban ugyancsak ismeretlen.¹³ Így csak lehetséges, hogy Vettius Sabinianusra a kétlegiós *tres Daciae* után közvetlenül a háromlegiós Pannonia superior kormányzását bízták és ugyancsak lehetséges, hogy e legatio a normális időkből szokásos három hivatali évre terjedt ki, azaz 185/186-tal zárult. E legatio kezdő időpontját és időtartamát tekintve a bizonyosságtól azonban még igen távol vagyunk.¹⁴ Így részben érthető, hogy a legújabb és erősen pozitivistá beállítottságú külföldi szakirodalom e legatio pontosabb keltezésétől teljesen eltekint és megelégszik annak regisztrálásával, hogy Vettius Sabinianus valamikor „*sub Commodo*” kormányozta Felső-Pannóniát.¹⁵ Ennek ellenére is kétségtelenül csábító az a gondolat, hogy a 175. vagy 176-ban *consul suffectus* Vettius Sabinianus¹⁶ a kettős *curator*-

⁹ Datum: Birley, A. R., Septimius Severus, London 1971, 127–, 134.

¹⁰ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. (Bonn 1956), 92. Pavan, M., La provincia romana della Pannonia Superior, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. 8, vol. 6, fasc. 5 (Roma 1955) 414. Betz, A., RE VIII A (1958), 1867. Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus, Budapest 1968, 67 és 111, n. 92.

¹¹ Lőrincz, B., i. m., 101, illetve Dobó, Á., i. m., loc. cit.

¹² AÉp 1920, 45 = ILA 281

¹³ Pflaum, H.-G., Afrique romaine, (Paris, é. n.) 332, 340.

¹⁴ A libertusától állított carnuntumi Silvanus-oltárkő (C III 4426 = D 2655) sem keltezhető évre.

¹⁵ Thomasson, Bengt E., SPQR (1975), 89. *Laterculus praesidum* I. n. 18 (1978), 12 és II. 2 (1978), 41.

¹⁶ Deglassi, A., I fasti consolari dell'Impero Romano, Roma 1952, 45: 175 c.? Ezt a dátumot tartja igen valószínűnek Alföldy, G., Konsulat und Senatoren unter den Antoninen, Bonn 1977, 190.—, míg az egy évvel későbbi Reidinger, W., i. m., 91. Betz, A., i. m., 1866. Winkler, G., Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat. BVbl. 36 (1971), 71. Thomasson, Bengt E., SPQR 89. Mindkettő mellett hozhatók fel érvek, de konkrét adat egy sem.

⁶ Commodus 182. december 10. előtt, amikor hetedszer viselte a *tribunicia potestas*-t, az érmeiken még nem *Pius* (RIC III. p. 369 sk.); a *fratres Arvaes* 183. január 3-i összejövételének jegyzőkönyvében viszont már viseli e melléknevet. AFA CLXXXV(H) = D 5047. Cf. Grosso, F., La lotta politica al tempo di Commodo, Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, 4. ser. 7, Torino 1964, 146.

⁷ V. Comm. 8,1: *Inter haec Commodus senatu semet inridente, cum adulterum matris consulem designasset, appellatus est Pius*. Cf. V. Marci, 29,1: *Crimini ei datum est, quod adulteros uxoris promoverit, Tertullum et Tutilium et Orfitum et Moderatum ad varios honores*. Rég felismert, hogy a díszes névsorban említett Tutilius azonos a *fratres Arvaes* 183. február 8-i jegyzőkönyvében szereplő L. Tutilius Pontianus Gentianus consullal (AFA CLXXXVI (H).PIR T 321). A 183. évi consulok designálása ezek szerint 182. december utolsó heteiben történt és a rossz nyelvek szerint a senatus Tutilius *designatio*-ja alkalmából üdvözölte *Pius*-ként Commodust.

⁸ Az időpontra l. részletesen Grosso, F., i. m. 185—.

ság után időben szorosan egymást követően kormányozta a három császári, consularis rangú tartományt, és pedig Dalmatiát, Daciát és Felső-Pannóniát. A *tres Daciae* élén Vettius Sabinianus mint *leg. Aug. pro praetore* igazolt 180 tavaszán vagy nyarán.¹⁷ Az is nehezen vonható kétségbe, hogy e daciai legatibban közvetlenül váltotta P. Helvius Pertinax-ot, mégpedig Marcus Aurelius halála (180. március 17) előtt, tehát minden bizonnyal még 179 második felében.¹⁸ Az úgy nevezett császári, katonai tartományokban a legatura szokásos háromévi időtartamával számolva, amelyre nézve Commodus uralkodása első éveiből konkrét példákat is idézhetünk,¹⁹ Vettius Sabinianus utolsó hivatali éveként a daciai helytartóságban nagy valószínűséggel a 181/182. év ítéltető. Amennyiben pedig feltételelesen elfogadjuk, hogy utána közvetlenül Pannonia superior élére nevezték ki, úgy itt a hároméves legatio 182/183-tól 184/185-ig tarthatott és utána mindjárt Prastina Messal(l)inus követhette a 185/186-tól 187/188-ig tartó hivatali években. Utódaiként egy *Ignotus*-szal számolhatunk, ugyancsak hároméves időtartammal (188/189-től 190/191-ig), akit azután 191 közepén L. Septimius Severus váltott fel a tartományi kormányzásban. De ma még annak a lehetőségét is nyitva kell tartanunk, hogy nem az *Ignotus*, hanem Prastina Messal(l)inus volt L. Septimius Severus közvetlen hivatali elődje Felső-Pannóniában. A jelzett alternatíva feloldásához sokat segítené Prastina Messal(l)inus *suffectconsulatusa* évének

ismerete. A javasolt 173. év²⁰ azonban túl korai. A *consulatus* és a felső-pannóniai helytartóság között 13–14 éves intervallum mindenképpen rendhagyónak számítana. Prastina Messal(l)inus vagy Marcus utolsó vagy inkább Commodus uralkodása első éveiben viselhette a consuli méltóságot.

Mindezek után feltételelesen, további adatok előkerüléséig az alábbi lista javasolható Pannonia superior Commodus-kori helytartóiról:

?179/180 – ?181/182

Ignotus (?P. Salvius Iulianus jr. *ord.* 175)²¹

?182/183 – ?184/185

C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, *suff.* 176?

?185/186 – ?187/188

Prastina Messal(l)inus (*suff.* 177 – 184 között?), vagy egy *Ignotus*

?188/189 – ?190/191

Ignotus (vagy Prastina Messal(l)inus)

191/192 – 193 április

L. Septimius Severus

A dunabogdányi feliratnak jelenlegi ismereteink szerint egyedül a 185/186 – 190/191 közötti intervallumba lehetséges keltezéssel természetesen Ti. Claudius Claudianus lovagrendű pályafutásánál sem számolhatunk 193-ig öt különböző beosztással. A numidiai Rusicade-ból származó Claudius Claudianus²² vagy mint legiós tribunus – amennyiben a cirpi feliratot a 188/189 – 190/191 hivatali évek valamelyikére kelteznék – vagy inkább,

¹⁷ Cass. Dio, 72. 3. 3.

¹⁸ P. Helvius Pertinax 180 márciusában egy idő óta már Syriát igazgatta. V. Pert. 3, 1 s hozzá Stein, A., Die Reichsbeamten von Dazien (Diss. Pann. I. 12), Budapest 1944, 46. és 4. jz. PIR²H 73. L. még *Alföldy, G.*, i. m., 224, 284. A személyi változás a *tres Daciae* helytartóságában tehát legkésőbb 179 végén megtörtént. Balla, L., ellenvetése [Acta Class. Debr. 15 (1979), 62] nem meggyőző. Legkésőbb 179 végén ugyanis egy másik „fronttartomány”, Pannonia inferior vezetésében is személyi változás történt, minthogy az addigi *leg. Aug. pr. pr.*, Sex. Quintilius Condianus nem *in absentia*, hanem személyesen vette át Rómában 180. január 1-én ez év egyik névadó consuljának hivatalát. Alsó-Pannónia kormányzásában közvetlen utóda, L. Septimius Flaccus első hivatali évét a kutatás ezért igen helyesen a 179/180. évben tartja nyilván. Fitz, J., *Legati Augusti pro praetore Pannoniae inferioris*, Acta Anthung 11 (1963), 276. Dobó, Á., i. m., 69. *Alföldy, G.*, i. m., 285.

¹⁹ A V. Pert. 3, 1 sk. szavahihehető elbeszélése szerint P. Helvius Pertinax a syriai legatiból Rómába érkezve „iussus est statim a Perenne in Liguriam secedere... fuitque illic per triennium... Occiso sane Perenni Commodus Pertinaci satisfecit eumque petit litteris, ut ad Britanniam proficisceretur. Perennis bukása, mint láttuk (fentebb, 52. l.) 185 április vagy májusban következett be s utána még ez év közepe táján kinevezték Pertinaxot Britannia helytartójának [Birley, A. R., *EpigrSt* 4 (1967), 76 sk.]. A megelőző hároméves „száműzetés” kezdete Liguriában az ettől visszafelé számított három év, azaz 182 középső hónapjai. A syriai helytartóság tehát a 179/180-tól 181/182-ig tartó három hivatali évre terjedt ki. Ugyancsak három hivatali évet töltött a 183-ban *consul suffectus* L. Septimius Flaccus Pannonia inferior élén. E példák még szaporíthatók.

²⁰ Lőrincz, B., i. m., 101.

²¹ Cassius Dio közlése szerint (72.5, 1–2) e consularis Marcus halálakor egy igen nagy sereg élén állott és megakadályozhatta volna, hogy Commodus vegye át az uralmat. Cf. V. Comm. 3, 1. B. Borghesi, *Opera omnia*, 7, 532 és újabban Miller, F., *A study of Cassius Dio*, Oxford 1964, 127, 5. jz., továbbá Garzetti, A., *From Tiberius to the Antonines*, London 1974, 533 arra gondoltak, hogy Salvius Iulianus jr. ekkor Germania inferior helytartója volt. De a 180. márciusi belpolitikai események színterétől aránylag távol eső kétlegiós tartomány legatusa – aki különben is akkor valószínűleg M. Didius Severus Iulianus volt (*Alföldy, G.*, i. m., 228) – loyális magatartásának a kortársak aligha tulajdonítottak volna a trónváltás szempontjából ilyen döntő szerepet. P. Salvius Iulianusnak 180 márciusában egy olyan császári tartomány hadereje élén kellett állni, amely az *imperator natus* Commodus elismerésében az első között foglalhatott állást. Ilyen *exercitus* volt akkor a felső-pannóniai, amelynek egyik legiós alakulata táborhelyén, Vindobonában töltötte Marcus fiával s velük együtt a császári vezérkar 179/180-ban a téli hónapokat. És eme háromlegiós tartomány helytartójának, akit Cassius Dio szerint katonái szerettek és tiszteltek, az akkori eseményektől távolabb állók szemében megvolt az a lehetősége, hogy Commodus egyeduralkodóul való elismerését megakadályozza. – Az sem véletlen, hogy Commodus nőtestvére Lucilla és a terveibe beavatottak köre 182-ben P. Salvius Iulianust szemelte ki az uralomra. A későbbi Laetus-féle kombinációk L. Septimius Severus felső-pannóniai kormányzó személyével kapcsolatban így szinte csak lemásolták egy korábbi hatalomátvételtől szőtt tervezettség egyik fontos elemét.

²² Barbieri, G., *L'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, (Roma 1952) n. 147. Birley, A. R., *Septimius Severus*, 170.

mint ala — parancsnok — az említett feliratnak a 185/186—187/188. közötti hivatali évek egyikére történő keltezésével került az ugyancsak africai Leptis Magna-ból származó Septimius Severus

uralomra jutását követően, még 193-ban mint *adlectus inter tribunicios* vagy *aedilicios* a senatusba.²³

Nagy Tibor

WANN WAR PRASTINA MESSAL(L)INUS STATTHALTER VON PANNONIA SUPERIOR?

Auszug

Unlängst wurde von der südwestlichen Nachbarschaft des Auxiliarlagers von Dunabogdány (*Cirpi*) eine achtzeilige Bauinschrift veröffentlicht,² die über die Errichtung eines Iuppiter-Heiligtums berichtet, das für den »salus« des Commodus Ti. Claudius Claudianus, der Präfekt der im damaligen Lager Cirpi stationierten *cohors II Alpinorum*, der spätere Statthalter Unterpannoniens zur Zeit der oberpannonischen Statthalterschaft von Prastina Messal(l)inus auftrichtete ließ. Die verbesserte Lesung und Ergänzung dieser Inschrift s. weiter oben im ungarischen Text.

Der Veröffentlichung dieser Inschrift hat auf Grund des in den Einzelheiten ansonsten nicht bekannten *cursus honorum* des zum Ritterstand gehörenden Ti. Claudius Claudianus die oberpannonische Statthalterschaft von Prastina Messal(l)inus auf die Jahre zwischen 179/180—183 datiert, in der Annahme, daß Messal(l)inus als Legatus des Sex. Quintilius Condius (*cos. ord.* im Jahre 172) unmittelbar gefolgt hat,⁴ sodann der unmittelbare Amtsvorgänger von C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes gewesen war.

Im Zusammenhang des oben gesagten, haben wir in unserer Abhandlung zuerst darauf hingewiesen, daß in der Inschrift von Dunabogdány die Kaisertitulatur von Commodus zwei wichtige datierende Elemente enthält und zwar die Beinamen *Pius* und *Felix*, von welchen Commodus den ersten in der letzten Dezemberwoche von 182,⁶⁻⁷ während den zweiten im April/Mai 185⁸ in die Reihe seiner Titel aufgenommen hat. Die Bauinschrift von Dunabogdány dürfte demnach am frühesten zur Mitte des Jahres 185 oder in der zweiten Hälfte dieses Jahres entstanden sein. Mit der Datierung können wir aber auch bis zur ersten Hälfte von 191 vorrücken, da nach der auf 185 und auf die folgenden Jahre datierbaren oberpannonischen Legation von Prastina Messal(l)inus unseren heutigen Kenntnissen nach an die Spitze dieser Provinz der im Sommer 191 ernannte L. Septimius Severus⁹ der erste bekannte Statthalter ist.

Im Zusammenhang mit dem angegebenen weiteren Intervall zwischen den Jahren 185/186—190/191 war es nötig uns auch mit der oberpannonischen Statthalterschaft des C. Vettius Sabinianus zu befassen, da die neuere Literatur die Zeitdauer dieser letzteren Legatur bis 186 oder sogar bis 187 hinausschiebt.¹⁰⁻¹¹ Aus der kritischen Übersicht der Problematik der genaueren Datierung bezüglich des Lebenslaufes von Vettius Sabinianus nach seinem Suffektkonsulat¹²⁻¹⁶ hat sich ergeben, daß Sabinianus nach der dalmatischen Legatur noch in der

zweiten Hälfte des Jahres 179 P. Helvius Pertinax in Dazien abgelöst hat¹⁷⁻¹⁸ und unter Berücksichtigung der üblichen dreijährigen Zeitdauer der Legatur in den sog. kaiserlichen Militärprovinzen — zu der wir aus der Regierungszeit des Commodus auch konkrete Beispiele anführen konnten¹⁹ — kann als letztes Amtsjahr von Sabinianus an der Spitze dieser Provinz 181/182 betrachtet werden. Nachher dürfte man ihn unmittelbar an die Spitze der Provinz Pannonia superior ernannt haben und seine dortige Statthalterschaft dauerte wahrscheinlich von 182/183 bis 184/185. Prastina Messal(l)inus dürfte in der Statthalterschaft dieser letzteren Provinz Sabinianus in den Amtsjahren 185/186—187/188 unmittelbar gefolgt haben. Als sein Nachfolger kann ein *Ignotus* ebenfalls mit einer dreijährigen Zeitdauer (188/189—190/191) in Betracht kommen, den dann im Sommer 191 L. Sept. Severus abgelöst hat. Wir müssen aber auch mit der Möglichkeit rechnen, daß der unmittelbare Amtsvorgänger von L. Sept. Severus in der oberpannonischen Legatur nicht der *Ignotus*, sondern Prastina Messal(l)inus war. Nach all diesem schlagen wir — bis zum Auffinden weiterer Daten — provisorisch für die Statthalter von Pannonia superior während der Commodus-Zeit die folgende Liste vor:

- ?179/180—?181/182: *Ignotus* (?P. Salvius Iulianus jr. ord. 175)²⁰
- ?182/183—?184/185: C. Vettius Sabinianus (*suff.* 176?)
- ?185/186—?187/188: Prastina Messal(l)inus (*suff.* zwischen 177—184?) oder ein *Ignotus*
- ?188/189—190/191: *Ignotus* oder Prastina Messal(l)inus 191/192—April 193: L. Septimius Severus (*suff.* 190)

Mit der unseren jetzigen Kenntnissen nach einzig möglichen Datierung der Inschrift von Dunabogdány in das weitere Intervall zwischen die Jahre 185/186—190/191 können wir natürlich auch bei dem Lebenslauf von Ti. Claudius Claudianus im Ritterstand nicht mit fünf verschiedenen Funktionen rechnen.² Der aus Numidien, aus Rusicade stammende Ti. Claudius Claudianus²¹ ist entweder als Legionstribun — insofern wir die Inschrift von Cirpi auf eines der Jahre 188/189—189/191 datieren würden — oder als ala-Befehlshaber — mit der Datierung der erwähnten Inschrift auf die Jahre 185/186—187/188 — noch 193 nach der Machtergreifung des ebenfalls aus Afrika stammenden L. Septimius Severus als *adlectus inter tribunicios* oder *aedilicios* in den Senat gekommen.

T. Nagy

²³ L. a calamai, illetve rusicadei feliratokat (ILA 279, ill. D 1147), ahol a senatori cursus a praeturával kezdődik.

TETRARCHIA-KORI IOVIA—HERCULIA HELYNÉVADÁS PANNONIÁBAN?

A római civilizáció megismerését segítő források között a Duna-vidéken alig felhasznált csoportot jelentenek a földrajzi, elsősorban a településnevek. Ez az aránylag bőséges forrás településtörténetileg feldolgozatlan. Ezen nemcsak és nem elsősorban a földrajzi nevek bizonytalan vagy vitatott etimológiai vizsgálatát, hanem a régebbi és a római helynévanyag településtörténeti kiértékelését értem. Nem azt tehát, hogy milyen nyelvből értelmezhető a Savaria vagy a Sopianae név, hanem azt, hogy miért kapott az őslakosság nyelvén érthető nevet egy újonnan alapított colonia vagy miért őrződött meg az ősi név egy, csak a 4. században virágzó város esetében. A földrajzi névanyag feldolgozatlansága is oka annak, hogy a névadással kapcsolatos, az ötletnél alig több megállapítások igazolatlanul maradtak, sőt, további tételeket bizonyító premisszákká válva a téves következtetések sorozatát indították el.

Korábbi munkáim után, amelyekben a Dunántúl honfoglalás előtti földrajzi neveivel, az egyes nevek azonosításával,¹ az ezzel kapcsolatos forrásértelmezéssel,² a római földrajzi nevek fennmaradásának és középkori felhasználásának,³ a Karoling-kori névanyag lokalizációs kérdéseivel⁴ vagy a középkori oklevelekkel mint a római topográfia forrásanyagával foglalkoztam,⁵ most egy feltételezett tetrarchia-kori névadást (Iovia-Herculia) vizsgálók. A „Botivo” — helyesen talán *Botivum* — és a mai jugoszláviai Botovo, valamint a Gorsium és a Herculia települések azonosításáról és lokalizálásáról van szó. Az első pillanatban mindkét következtetés kézenfekvőnek látszik és ezért a kutatók eltekintettek a bizonyítástól. A javasolt megoldási kísérletek bizonytalansága ezért nyomatékosan figyel-

meztet az apriorisztikus megállapítások és a „nyilvánvalóságok” elfogadásának a veszélyére éppúgy, mint a bizonyosság és a lehetőség megkülönböztetésének, valamint az ellentmondásmentes érvelés szükségességének a követelményére.

A pannón tartományokban néhány *Iovia* és egy *Herculia* helynév ismert. A kutatók ezeket a tetrarchia névadásának tartva⁶ a segítségükkel különféle tételeket magyaráztak. Így az ItAnt 264, 4: *Gorsio sive Hercule* megjelölésből névváltozásra gondolva Fitz Jenő a Gorsiummal azonosnak tartott táci római telep 4. sz.-i rangemelésére gondolt:⁷ a 4. sz.-ban Gorsium lett volna Valeria praesesének a székhelye és ekkor (illetőleg az ezzel kapcsolatos építkezések után) a település nevét Herculiara változtatták. Soproni Sándor pedig a Nagy Konstantin-kori heténypusztai erőd Iovia-val történő azonosítása után annak tetrarchia-kori előzményeiről írt.⁸ Számos adat és meggondolás azonban figyelmeztet arra, hogy bármilyen tetszetős is ez a vélekedés, bizonyítás nélkül további következtetésekhez érvként nem szolgálhat.

Kétségtelen, hogy a Diocletianus és Maximianus, valamint az utódaik által felvett iupiteri, illetve herculesi származást vagy az istenek különleges védelmét hangsúlyozó Iovius és Hercules jelzők előfordulnak a tetrarchia-kori elnevezésekben. Diocletianus Iovius neve a világ feletti uralmat jelképezi; a császár *als Iovius Abbild seines*

⁵ Tóth E., Eötteven seu via antiqua Romanorum, MNy 73, (1977) 194–201.

⁶ Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, DissPann I: 5, (Bp. 1936); Radnóti A., Sopianae-ből kiinduló római utak, Pécs szab. kir. város „Majossy Imre múzeumának” 1939–40. évi értesítője, 36–37.; Höring, E., Die geographischen Namen des antiken Pannonien, Diss. Heidelberg, kézirat 1950, 83.; Mayer, A., Die Sprache der alten Illyrier, I., Wien 1957, 173.; Fitz J., Iovia, RE Suppl. IX (1962). 104.; Mócsy A., Adalékok Pannonia történetéhez és topográfiájához DissArch. 7 (1965) 27.; Soproni S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. (Bp. 1978); Ua., Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd felállításáról, Somogyi Múzeumok Közl. 2 (1975) 180.

⁷ Fitz J., Gorsium-Herculia im 4. Jh., Acta Anth 24, 1976, 384.

⁸ Fitz J., Iovia, RE Suppl. IX (1962) 104: „Der Name der Station ist ein Hinweis auf die Epoche der Tetrarchie”. Soproni S., i. m. Somogyi Múzeumok Közl. 2 (1976) 180.

¹ Tóth, E., FA 27 (1976) 89–119.; Ua., Savaria > Sabaria, Vasi Szemle 30 (1976) 142–151.; Ua., Körmeny vidéke római-kori történetéhez, Vasi Szemle, 33 (1979) 342–346.

² Tóth E., Contra Acinco et Bononiam. AntTan, 27 (1980) 131–137.; Ua., Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta ArchHung 26 (1974) 269.

³ Tóth E., Szent Márton pannonthalmi születés-legendájának a kialakulása, Vigilia 39 (1974) 316–312.; Ua., La survivance de la population romaine en Pannonie, Alba Regia 15 (1976) 112.

⁴ Tóth E., Kőszeg-Güns, MNy 70, (1974) 469–.; Ua., Településtörténetírás vagy történethamisítás? Vasi Szemle 30 (1976) 279–291.; Ua., FA 27 (1976) 89–119.

*auctor war.*⁹ Nem közömbös azonban az, hogy *milyen körben* (csapatnév, épület vagy természeti alakzat, sziget és településnév), *milyen formában* (önállóan vagy kitüntető jelzőként, főnévi vagy melléknévi formában) és *mikor* (a vizsgálat szempontjából a tetrarchia előtt vagy után) használták fel az istenek nevét a névadásban. Ezek a kérdések vizsgálatlanul maradtak.

A Notitia Dignitatum (ND) sok olyan csapatnevet olvasunk, amelyek a Iovia-t vagy a Herculia-t önmagában vagy más jelzővel együtt viselik. Ismerjük a Iovia és Herculia legiókat is.¹⁰ Ezek esetében jelzős kifejezésről, és nem önálló megjelölésről van szó éppúgy, mint a fentemlített esetekhez hasonlóan ugyancsak tetrarchia-kori épületelnevezéseknél: a porta Pompeianae helyreállítás utáni neve (CIL VI 255) *porticus Iovia* ill. *Herculia* lett.¹¹ A későbbi Gratianopolisban a *porta Iovia* ugyancsak Diocletianus parancsára végrehajtott elnevezés.¹² Róma városának a jelzőjeként is olvassuk (Mamert. paneg. Maximian. 13). A Laterculus Veronensis¹³ a kettéosztott Egyiptomot Herculia és Iovia néven nevezi, és ismerünk *officina Iovia*-t¹⁴ (Iobia vagy Ioviana-t) is. Ezekkel a nem településekkel kapcsolatos elnevezésekkel szemben a két császár uralkodása alatt alapított vagy újjraalapított városok általában a Diocletianopolis¹⁵ vagy a Maximianopolis¹⁶ nevet kapták.

Nézzük meg most, hogy a két isten neve mikor és milyen területen jelentkezik az antik földrajzi, illetve helynévadásban! Először a melléknévi alakot vegyük szemügyre.

Capua közelében fekszik a *pagus Iovius*,¹⁷ Nola egyik kerületét az ott álló Iupiter-tempom miatt *regio Iovianak* nevezték.¹⁸ Az Osrhoenában állomásozó csapat nevében a Iovia megjelölést olvasuk; ha O. Seeck javítását elfogadjuk. ND Or. XXXV 28: *ala prima Victoriae, Tovia — contra Bintha*. A Tovia javítása Ioviara azonban éppúgy bizonytalan, mint a megjelölés értelmezése. Az 5. sz.-i és későbbi forrásokban a DNy-Pisidiában

fekvő Termessos-szal együtt említik Iovia-t. Vitatott, hogy ez a város melléknéve-e vagy külön települése? A név keletkezése sem ismert.¹⁹ Az elnevezések között tehát tetrarchia előttiek is előfordulnak, illetve egyikről sem bizonyítható, hogy tetrarchia-kori névadás lenne.

Az utak, kikötők, szigetek, sziklák, patakok és folyók esetében számos Heraclia vagy Herculia melléknévet ismerünk.²⁰ Amíg azonban a Iovia-Iovius településnévként önállóan nem fordul elő, addig több tucat városnév van, amelyeket a Hercules-Herakles névből képeztek.²¹ Ezek az elsősorban a görög nyelvterületen előforduló Heraklia-k azonban egy kivétellel (erről később) a tetrarchia, pontosabban a *római császárkor előtt* keletkeztek.

Ha most a főnévi változatokat nézzük, akkor a Iupiter néhány, a Hercules több település-, ill. földrajzi névben előfordul. Így például: *porta Iovis* (Liv. XXVI 14, 6.), *mutatio Iovis pagus* Moesia-ban,²² *mutatio ad Iovem* Galliában,²³ *vicus Iovis* Egyiptomban;²⁴ *campus Iovis* Romában²⁵ *Iovis Larene*,²⁶ *vicus Iovis Fagutalis*.²⁷ Semmi sem indokolja, hogy ezeket az elnevezéseket tetrarchia-korinak kellene tartanunk: ez a keltezhető előfordulásokból nem következik. A nevek mindössze azt tanúsítják, hogy a római főisten neve a földrajzi névadásban nem túl gyakran ugyan, de előfordul éppúgy, mint más istennevek is.²⁸

A Heracles nevét tartalmazó elnevezésekből többet ismerünk. A névforma genitivusos vagy *ad praepositios*. Statio Hispaniában (ItAnt 408, 2); város Sardiniában (ItAnt 83, 4), Etruriában (ItAnt 293, 1), *castra Herculis* Germaniában (TabPeut). Továbbá castellum Pannonia primában (ND Occ. XXXIV 20), Valeriában (ItAnt 266, 12 = ND Occ XXXII 32, 46); Pannonia Secundában (ND Occ XXXII 39, 42). A TabPeut-on olvasható germániai tábor neve ez esetben is azt bizonyítja, hogy Hercules nevét (a főnévi alakot) a tetrarchia-kor előtt is felhasználták a földrajzi névadásban.

⁹ Ensslin, W., Valerius Diocletianus, RE² XIV (1948) 2427.; Alföldi, A., Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche, Darmstadt, 1980, 222.; Straub, J., Konstantins christliches Sendungsbewußtsein, in: Das Neue Bild der Antike II, Leipzig 1942 = in: Regeneratio imperii. (Darmstadt 1972) 84.; Seston, W., Iovius et Herculis ou l'épiphanie des Tétrarques, Hist. 1 (1950) 257–266.; Hartke, W., Römische Kinderkaiser. (Berlin 1951) 161–162, 1. jz.

¹⁰ Ritterling, E., Legio, RE XII (1925) 1351.

¹¹ Gall, R., RE IX (1916) 2005–2006; CIL VI 254–255.

¹² de Vit, V., Totius latinitatis Onomasticon, I. 578–579.

¹³ Laterculus Veron., 2, 6–7 (ed. O. Seeck).

¹⁴ Keune, RE Suppl. III (1918) 1242–1243.

¹⁵ Vö.: Diocletianopolis, RE V (1903) 658.; RE Suppl. III (1918) 336.

¹⁶ Vö. Maximianopolis, RE XV (1930) 2484–2485.

¹⁷ de Vit V., i. m. 578.; Philipp, RE IX (1916) 2014.

¹⁸ Vö. de Vit V., 378., Arnob., 6, 7.: Nec erubuit civitas Maxima (h. e. Roma) cum vocabulum templum daret, ex oli capite Capitolium quam ex nomina Iovio nuncuparet.

¹⁹ Ruge, Iobia, RE IX (1916) 1838.; Heberdey, R., Termessos, RE² IX (1934) 751.

²⁰ CIL X 8193, 372.; pagus Herculanus: Keune, RE Suppl. III 11122–1123.

Például: Insula Heraclea, ItMarit. 517, 1.; Heraclaeum flumen et promuntorium, Plin. n. h. VI, 12, vö.: Kiessling, RE VIII (1912) 405.; Herculis petra, Plin. n. h. XXXII 17, vö. Weiss, RE VIII (1912) 613.; Herculis Monoeci, portus vö. Haug, RE VIII (1912) 113.; Portus Herculisok, RE VIII (1912) 613–614.; lásd még V. de Vit összeállítását és az RE szócikkeit. Amennyiben az elnevezéseket keltezni lehet, a tetrarchiánál korábbiak.

²¹ Herculeanus pagus, Weiss, RE VIII (1912) 548.

²² Vö. Vulic, RE IX (1916) 2014.

²³ Vö. Haug, RE IX (1916) 2005.

²⁴ Kees, RE IX (1916) 2014.

²⁵ Gall, R., RE IX (1916) 2013.

²⁶ Philipp, RE IX (1916) 2014.

²⁷ Gall, R., RE IX (1916) 2014.

²⁸ Castra Martis, TIR K-34, Ljubljana 1976.; Mercurius, ItMarit. 493, 6–7.; Ad Mercurius, ItAnt 8, 3 = 24, 4; Ad Martis, ItAnt 341, 4 = 357, 2 = ItHieros 356, 3.; Promuntorium Iovis, Plin. n. h. III 3; Castrum Minervae, Philipp, RE² I (1920) 1907.

A pannoniai castra ad Herculem megnevezések azonban keltezhetőek. Ezeket a táborokat a Tab-
Peut még nem ismeri. Mi több, az ItAnt is csak
egyet említ az Aquincum és Crumerum közti ri-
pán. Ezt és még másik kettőt a ND.-ban olvassuk.
Tehát ezek az elnevezések a tetrarchia-koriak vagy
későbbiek. Egyedül a valeriai táborról állítható az,
hogy a nevét Diocletianus alatt kapta. Az ItAnt
266, 8–13-ban említett Ad Herculem tábor a pilis-
marótival azonos. Ennek alaprajzi vázlatát egy
századeleji kutatásból ismerjük.²⁹ A tábor dombon
épült, szabálytalan alaprajzú és elrendezésű, ezek
a jellemzők tanúsítják azt, hogy későrómai tábor-
ról van szó. Ha tehát az ItAnt említi, akkor csakis
Diocletianus uralkodásának az első felében épülhe-
tett, hacsak a nevét nem egy közelben álló, de ko-
rábbi katonai létesítménytől örökölte. Azt persze
ásatások híján nem tudjuk, hogy a tábor jelenleg
ismert védművei is Diocletianus alatt vagy később
épültek-e? Ez esetben tehát egy új tábor és való-
színűleg egyidejű elnevezése ismert és keltezhető:
a név a *castra ad Herculem* és Diocletianus uralko-
dása a keltezés.³⁰

A Pannonia I.-ban és II.-ban fekvő Ad Hercu-
lem táborokkal már nem vagyunk ilyen szerencsés
helyzetben. Ezeknél csak a *terminus post quem* a
biztos: ez Diocletianus uralkodásának az első fele,
illetve az ItAnt összeállításának az ideje. Az úti-
könyv ezzel a névvel táborokat nem ismer, tehát
később épülnek vagy épültek át és később kapták
a nevüket. Az azonosíthatatlanságuk miatt nem vizs-
gálható, hogy a tetrarchia alatt vagy később épül-
tek-e? Az azonban kétségtelen: Valeriában van egy
újonnan, Diocletianus alatt épített tábor, amely az
Ad Herculem — és nem a Herclia — nevet kapta.

Egy várost ismerünk, amelynek a neve a tet-
rarchia kezdetén változott Herakliára. A névadás
idejét azonban meglehetősen jól ismerjük és ez-
által a körülményekre is következtethetünk. A By-
zantiontól nyugatra fekvő Perinthos nevét vál-
toztatták Herakliára.³¹ I. sz. 275-ben, Aurelianus
császár halálával kapcsolatban Zosimos még a régi
nevet említi (I 62, 1); i. sz. 286. október 13-án
Diocletianus által kibocsátott rendelet keltezésé-
ben azonban már a *Heraclea Thracum* név olvas-
ható³², ami a névváltozás biztos *terminus ante*
quem-jét jelenti. Aligha kétséges, hogy ez a névadás
Diocletianusszal és Maximianusszal személy sze-
rint kapcsolatos. Diocletianus 284. november 17-
lett Augustus. Ez jelenti Perinthos új nevének a
terminus post quem-jét. Kevésbé valószínű azonban
az, hogy a névadás azelőtt történt volna, mielőtt

Diocletianus maga mellé vette volna társascsászárat,
illetve használni kezdték volna a Iovius-Herculus
mellékneveket. Maximianus 285/286-ban lett Cae-
sar és 286. március, április vagy szeptember havá-
ban Augustus.³³ Nem tudjuk pontosan, hogy a
fratres mikor vették fel a Iovius-Herculus mellék-
nevet: ez azonban Maximianus Augustusszá tör-
tént kinevezésekor vagy valamivel később megtör-
tént. A tetrarchia hivatalos Iovius-Herculus szó-
használatára éppen Perinthos nevének a megvál-
tozása az első bizonyíték. Hogyan értékelhető ez
az adat a tetrarchia-kori Iovius-Herculus név-
adással összefüggésben? A megkülönböztető név
adományozása nem történhetett ok, jelentős ok
nélkül: kitüntetésnek számított. Kérdés tehát,
hogy mennyire szabad általánosítanunk Perinthos
névének a megváltozásából. Az kétségtelen, hogy
ebben az esetben rendkívüli körülmények között
került sor a névváltozásra. Ez a tetrarchia-kori
Herclia elnevezés akkor is az első, ha többet nem
ismerünk. Maximianus kinevezése Augustusszá és
Heraklia első említése (286. okt. 13.) között olyan
rövid az idő, hogy fel kell tételeznünk: a város el-
nevezése összefüggésben van Maximianus kineve-
zésével, illetve a Iovia-Herculia név hivatalos fel-
vételével. Ezekkel együtt az új városelnevezés is
megtörtént. Nem feledkezhetünk meg arról sem,
hogy Perinthos jelentős város, colonia volt és ott
működött Thracia dioecesis pénzverdéje:³⁴ tehát
egy közigazgatásilag fontos város esetében történt
a névváltoztatás. A 280–290-es évek fordulójá
körül összeállított ItAnt-ban azonban a tetrarchia-
kori helynévadás jelentkezése csekély. Ezek is egy
viszonylag kis területen, sőt egy útvonal (*via Eгна-
tia*) mellett tűnnek fel. Az ItAnt egyébként is a
4 ismert Diocletianopolisból és a 4 Maximianopo-
lisból (ezekről tudunk) mindössze egyet említ a
szövegben és egyet széljegyzetben. Az első Diocle-
tianopolis, Pella, a másik pedig Porsulae új neve,
Maximianopolis. A harmadik Perinthos/Heraklia.
A szöveg vizsgálata kronológiai megfigyeléseket tesz
lehetővé. A *via Egnatia* ugyanis kis különbséggel
kétszer szerepel az útikönyvben. A különbség az
út kezdetén (nyugaton) mutatkozik aszerint, hogy
Italiából a hajóút Dyrrachionba (497, 6: *a Brun-
disio — Dirrachii in Macedonia — stadia MCCC*),
vagy Aulonaba vezetett (497, 4: *a Brundisio de
Calabria sive ab Hidrunti — Aulona stadia M*).
A Dyrrachionból vezető utat az ItAnt a 317, 7–
323, 8-ban írta le; az úttól délre fekvő Aulonából
pedig a 329, 1–332, 9-ben. A Dyrrachion-Byzan-
tion közti út leírásában a tetrarchia névváltozásai

²⁹ Fröhlich E., ArchÉrt 13 (1893) 38.; Finály H., ArchÉrt 27 (1907) 45.

³⁰ Soproni, S., Die spätrömische Limes... 48.

³¹ Oberhammer, E., Perinthos, RE XIX (1937) 810.; Mommsen, Th., Die fünfzehn Münzstätten der fünfzehn diocletianischen Diözesen. Zt. f. Numismatik, 15, 1887, 241, 3. jegyzet.

³² Mommsen, Th., Über die Zeitfolge der Verordnungen Diocletians und seiner Mitregenten, in: Ges. Schriften II: 2, Berlin 1905, 423.

³³ Diocletianus és Maximianus uralkodása első éveinek a tárgyalta kérdésekkel kapcsolatos időrendjéről lásd a következő munkákat: Ennslein, W., Valerius Diocletianus, RE² XIV (1930) 2427.; Ua., Maximianus Herculus, RE² XIV (1930) 2494. —; Stein, E., Histoire du Bas-Empire. Paris 1959, 432–433.

³⁴ Mommsen, Th., Zt. f. Numismatik, 15, 1887, 241, 3. jegyzet.

még nincsenek rendszeresen átvezetve: Edessa és Thessalonica között Pellat még a régi nevén említik (319, 4), míg a másik útvonalon már Diocletianopolisnak. Hasonlóképpen: az Itinerariumban mind az Aulona-byzantionit leírásában, mind az összes többi esetben Perinthos csak az új, Heraklia néven szerepel (138, 2; 175, 7; 176, 2; 230, 8; 332, 8). Azonban a Dyrrachion-Byzantion út leírásában (317, 7–323, 8) mégis az első helyen a régi név, Perinthos áll, majd utána: *Erac*.

Összefoglalva: Porsulae névváltozását az Itinerarium archetypusa még nem regisztrálta, csak a lapszéli jegyzet említi Maximianopolist. Ez az elnevezés tehát az Itinerarium összeállítását közvetlenül megelőzően vagy valamivel utána történt. Pella Diocletianopolis-ként szerepel az archetypus egyik útvonalleírásában, de a másikban még nem. Perinthos egy kivételével már minden útleírásban csak az új néven olvasható. A kivétel éppen a Dyrrachion-byzantionit, amely — mint láttuk — Perinthos régi nevét ismeri, és nem használja Pella új nevét. A Dyrrachion-byzantionit út leírása tehát az ItAnt korábbi rétegéből származik, amelyben az összeállításkor a névváltozásokat nem vezették át következetesen.

Az elnevezések időrendje tehát a következő:

1. I. sz. 286. október 13. előtt Perinthos nevét Herakliára változtatták.

2. I. sz. 284–290/95 között Pella neve Diocletianopolis lett.

3. I. sz. 290/295 után, de még 305 előtt Porsulae nevét Maximianopolisra változtatták.

Miután az Itinerarium archetypusában a többi Diocletianopolis és egy Maximianopolis nem szerepel, ez az útikönyv szövegének az összeállítását Diocletianus uralkodásának az első felére keltezi. (A keltezéshez lásd W. Kubitschek Itinerarium címszavát az RE X. kötetében, 2127. —.) A keltezés a következők miatt fontos a számunkra. Láttuk ugyanis, hogy az ItAnt csak igen jelentős esetekben regisztrálja a névváltozást és csak akkor, ha az a két császár uralkodásának a legelején már megtörtént. Perinthos nevének a megváltozását a Iovius-Herculus név felvétele és (vagy) Maximianus kinevezése válthatta ki. Hasonló a helyzet Diocletianopolissal. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a császár Nagy Sándor szülőhelyének a nevét változtatta meg, és éppen *a saját nevére*. Szükségtelen a kevés figyelemre méltatott névváltozás jelentőségét és Nagy Sándor mintakép szerepét vizsgálni a császárkorban.³⁵ Pella nevének a megváltoztatása Diocletianus saját nevére (még csak nem Herakliara), közvetlenül a császár trónra kerülése után, egyértelműen jelezte a birodalmat újjászervező uralkodó törekvéseit.

A Iovia és a Herculia településnevek tehát korántsem olyan gyakoriak és főképpen nem olyan időrendűek, hogy ezeket magától értetődően a tet-

rarchia elnevezéseinek kellene tartanunk. Nemcsak biztosan tetrarchia-kori Iovia-településnév nincsen, hanem az önmagában álló melléknévi alak településnévként Pannonián kívül egy nem keltezhető és biztosan nem értelmezhető adat kivételével nem fordul elő. Ezzel szemben ismerünk egy sereg, a tetrarchiát megelőző Heraklia vagy Herculia nevű települést. A főnévi alak a *campus* vagy *vicus Iovis*-ként fordul elő. Ezek közül nem egy a tetrarchia előttről már éppen úgy ismert, mint a *castra* vagy a *portus Herculis* vagy az *Ad Herculem* típus.

Perinthos új, Heraklia neve és Pella nevének a megváltozása mutatja, hogy az ItAnt csak a császár uralkodásának a kezdetén bekövetkezett névváltozásokat tartja nyilván. Márpedig a pannóniai Herculia és Iovia útállomások az ItAnt-ban már olvashatók. Ezért — ha esetünkben tetrarchia-kori névadást tételezünk fel — azok csakis a két császár uralkodásának az elején és nem a későbbi tetrarchák alatt keletkezhetnek. Továbbá az ItAnt csak igen jelentős esetekben történt névváltozást tart számon. Ilyen okokat a pannóniai településeknél nem ismerünk; Iovia/Heténypuszta esetében, amely Nagy Konstantin kori létesítmény, fel sem tételezhetünk. Ezért kevés annak a lehetősége, hogy a pannóniai Iovia/Herculia útiállomásokat 284–290 között nevezték volna el.

Noha a településeknél a Iovia névadás a tetrarchia alatt nemcsak nem bizonyítható, hanem a felsoroltak valószínűtlenné teszik, nem állítom, hogy a Iovia/Herculia névadás a tetrarchia alatt eleve kizárt lenne. Azt azonban már állítom, hogy ezek a településnevek további bizonyítás nélkül nem tarthatók tetrarchia-kori névadásnak, tehát *nem általánosíthatunk*. Ha egy Iovia vagy Herculia település eredetét a tetrarchia alatt keressük, azt önmagában a névvel nem bizonyíthatjuk. E nevek alapján arra sem következtethetünk, hogy a település a tetrarchia alatt kapott volna új nevet: a Herculia/Iovia nevek önmagában nem a tetrarchia-korra keltező kritériumok.

A két istennévvel kapcsolatos földrajzi nevek vizsgálatánál éppen a pannóniai Iovia és Herculia nevek maradtak el. Helyes volt-e ezek nélkül következtetni arra, hogy a névadás nem tetrarchia-kori? Lehetséges-e, hogy éppen ezek a nevek tanúsítják a tetrarchia-kori névadást? Mégsem volt szükségtelen a pannóniai előfordulásoktól eltekinteni. Ezek ugyanis egyrészt éppen arra figyelmeztetnek, hogy a névadás nem köthető egyértelműen a tetrarchiához. Másrészt különös lenne, és további vizsgálatot tenne szükségessé, hogyha a névadás csakis a pannon tartományokban fordulna elő a tetrarchia-korban és sehol máshol a birodalomban.

Pannoniában három Iovia és egy Herculia nevű települést ismerünk (1. kép):

1. *Iovia*: ItAnt 264, 8: Pannonia inferiorban illetve Valeriában a Sopianae—brigetiói úton feküdt.

2. *Iovia*: ItAnt A Poetovio—mursai útvonalon, Poetoviótól keletre kereshetjük.

³⁵ Lásd a 15–16. jegyzeteket.



1 kép. A *ioy*-tövű és Hercules névéhez kapcsolódó nevű települések Pannóniában
Abb. 1. Die sich an den Namen des Hercules schließenden Siedlungen und die Ortsnamen mit dem Wortstamm *ioy*- in Pannonien

3. *Iovia*: A Poetovio—Mursa közti út mentén, Lentuli és Sirotae között; csak a TabPeut ismeri.

4. *Herculia*: ItAnt 265, 1: Pannonia inferiorban, illetve Valeriában a Sopianae—Brigetio közötti út állomása.

Vizsgáljuk meg egyenként ezeket a helyneveket, hogy van-e lehetőség a tetrarchia-kori keltezés bizonyítására!

A TabPeut *Iovia* helyneve egyértelműen tanúsítja, hogy a pannóniai településneveket sem szabad kizárólag, összességükben tetrarchia-kori névadásnak tartani. A Tabula a tetrarchia előtt készült.³⁶ Ezért az abban említett *Iovia* helynév is korábbi.

³⁶ Kubitschek, W., RE X (1919) 2127—2128.

A Sopianae—brigetioi útvonalon Sopianaetól 32 MP-re (47,30 km) fekszik *Iovia* (2—3. képek). Ezt az állomást Soproni Sándor azonosította a Heténypusztán feltárt 4. századi római erőddel és a ND Occ XXXIII 61 bejegyzésével, amely *Ioviat* említi cohors állomáshelyként.³⁷ Ezt az azonosítást, noha a kutatók általában nem fogadták el,³⁸ legalábbis igen valószínűnek tartom. Mindenesetre jóval nagyobb

³⁷ Soproni, S., Die spätrömische Festung von Iovia, in: Actes du IX^e Congrès Int. d'Études sur les frontières Romaines. (București—Köln 1974) 181. —; *Ua.*, Der spätrömische Limes 138.

³⁸ Mócsy, A., Pannonia-Forschung 1973—1976. Acta ArchHung. 29 (1977) 391.; Fitz J., rec.: Soproni, S., Der spätrömische Limes című könyvéről, Gnomon 52 (1980) 295—296.; *Ua.*, Alba Regia 16 (1987) 81.

a valószínűsége, mint bármelyik másféle lokalizációnak.³⁹ Ha az azonosítást nem fogadjuk el, akkor a helynév semmiféle további vizsgálatra nem alkalmas. Az azonosítás elfogadása esetén azonban — és most ezt vizsgálom — ellentmondásba ütközünk. A heténypusztai hatalmas erőd első építési periódusa ugyanis nem keltezhető korábbra Nagy Konstantin császár uralkodásánál.⁴⁰ Ha az erőd korábbi település mellé vagy településre épült rá, akkor a felépítéskor lenne várható a névváltoztatás. Ezzel szemben a Iovia név már az ItAnt-ban szerepel, tehát a település ezzel a névvel már Diocletianus uralkodásának az első felében létezett. Ha a telep a Iovia nevet ekkor kapta volna, akkor valamilyen nagyszabású építkezés ekkor lenne várható Heténypuszta területén. Az erődön kívüli telepnyomok⁴¹ azonban ennek a véleménynek a bizonyítására nem alkalmasak. Nem tudunk az erőd Nagy Konstantin-kori megépítése előtt olyan településtörténeti változást igazolni, amely a Iovia névváltozást okozhatta volna a tetrarchia elején. Témánk szempontjából azonban elégedjünk meg annyival: Iovia-Heténypuszta esetében a névadás tetrarchia-kori keltezése nem bizonyítható.

A harmadik Iovia Pannonia Superiorban, illetve Saviaban, a Poetoviót Mursával összekötő út mellett fekszik (1. kép). Az ItAnt szerint (130, 2) Poetoviótól 38 MP-re (56,24 km), az ItHieros. szerint (amely civitasnak nevezi) 37 MP-re (54,75 km). A kutatók szinte egyöntetűleg ezt a Ioviát azonosnak vélik a TabPeut-nak azzal az adatával, amely ugyanezen az útvonalon Poetoviótól 39 MP-re egy Botivum nevű⁴² állomáshelyet említ (57,72 km). Az azonosítás alapján arra következtettek, hogy Botivo(!) nevét Ioviara változtatták. Ez, a TabPeut és az ItAnt keletkezése között kellett volna, hogy megtörténjen. Ez esetben tehát valóban szó lehetne egy tetrarchia-kori (vagy korábbi!) Iovia-névadásról. Azonban Botivum azonosítása Ioviával, ha lehetséges is, csak egy lehetőség, és nem bizonyosság: igazolva nincsen és megfontolandó érvek szólnak ellene. A mérföldadatokat az egyes itinerariumokban eltérnek és az azonosítás csak akkor volna lehetséges, ha tudnánk: Botivum-Iovia körzetében csak egyetlen szóba jöhető római település létezik.⁴³ Az ItAnt — ez jól látszik a kérdéses útszakasz összehasonlításából (3. kép) —

³⁹ Az erődök antik nevének a kérdését A 4. századi erődök Pannonia prima és Valeria belső területén című munkámban részletesen vizsgálom.

⁴⁰ Soproni S., Der spätrömische Limes . . . 140.

⁴¹ Soproni S., Die spätrömische Festung von Iovia, 181.

⁴² Patsch, C., Botivo, RE III (1897) 792. Az ItAnt a helyneveket ablativusban adja. Ezért a település névalakja helyesen Botivum. Ugyanígy Poetovione-t és Singiduno-t említ az Itinerarium.

⁴³ A kutatók gyakran meglepő biztonsággal azonosítják az antik helyneveket egymással vagy lokalizálják a felszínen látható maradványokkal úgy, mintha az adott területen az összes helynevet és az összes települést ismernék. Lásd még az 54. jegyzetet.

ItAnt 267,5–10	InAnt 264,7–265,3	ItAnt 264,1–6
Arrabona	Bregetione	Acinquo
XXV MP = 37 km	VIII MP = 11,8 km	XXV MP = 37 km
Crispiana	Floriana	Iasulonibus
XXV MP = 37	XV MP = 22,2	XXV MP = 37
Cimbrianis	Herculia	Gorsio sive Hercule
XXV MP = 37	XX MP = 29,6	XXX MP = 44,4
Tricciana	Fortiana	Valle Cariniana
XXX MP = 44,4	XXV MP = 37	XXX MP = 44,4
Ponte Mansuetina	Iovia	Ponte Sociorum
XXV MP = 37	XXXII MP = 47,36	XXV MP = 37
	Sopianae	

2. kép. A Sopianaeból észak felé vezető utak vázlatos elhelyezkedése

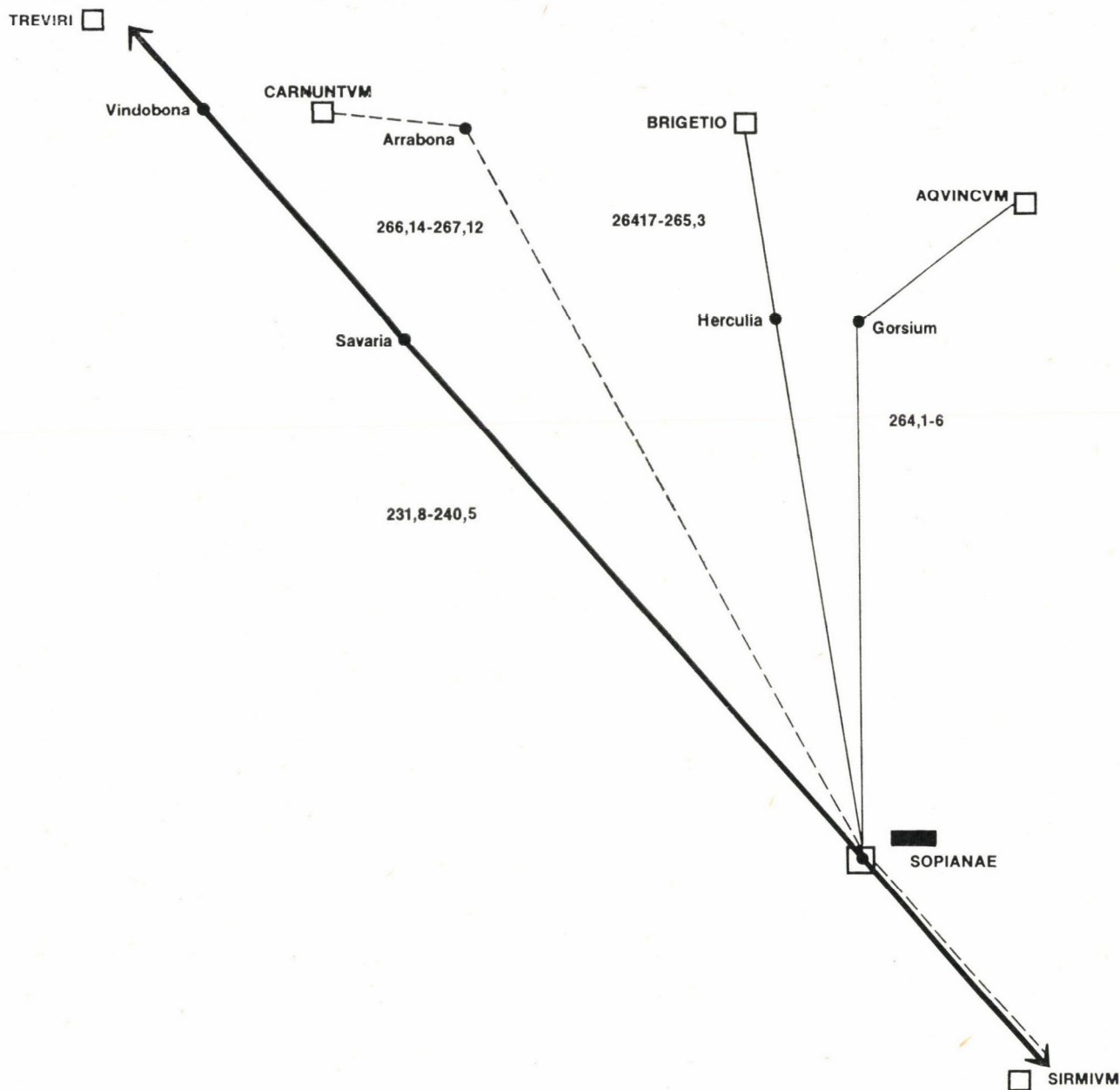
Abb. 2. Skizzenhafte Darstellung der aus Sopiana nach Norden führenden Straßen

nem tüntette fel az út melletti összes települést, csak a számára fontosakat. Lehetséges tehát, hogy az egymás közelében vagy egymás mellett fekvő települések közül a korábbi forrás, a Tabula azért Botivumot említette, mert akkor az jelentősebb volt. Később azonban Iovia fontossága megnőtt — ezt az ItHieros. civitas elnevezése egyébként is igazolja — és az ItAnt és az ItHieros. ezért ezt tüntette fel útállomásként. Botivum esetleg elpusztult vagy eltűnt. Lehetséges azonban az is, hogy Iovia az útvonal kisebb módosítása miatt került bele az ItAnt leírásába.

Függetlenül mindettől: akár a település neve változott meg, akár az útvonal, akár Botivum tűnt el, a Iovia nevű település a tetrarchiát megelőzően már ezen a néven is létezhetett. Iovia és Poetovio mursai út ugyanis az ItAnt leghosszabb távolsági útjának a része, amely a Várost kötötte össze Aquileian, Sirmiumon, Nicomedian és Antiochián keresztül Alexandriával, illetve Egyiptommal (123, 8–154, 5). Az útvonal leírása D. van Berchem kutatásai⁴⁴ alapján Caracalla i. sz. 214/15-ös keleti utazása során keletkezett és került be az útikönyv Diocletianus-kori szerkesztésébe.⁴⁵ Ebben az esetben pedig az ezen az úton említett Iovia a III. század első felében már létezett. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha egy Ludbregben előkerült oltárra, amelynek a szövege a felirat rossz állapota

⁴⁴ Berchem, D. van, L'annonce militaire dans l'Empire Romain au III^e siècle, Mémoires de la Soc. nat. des Antiquaires de France 10, 1937, 166. —; 172. —; *Ua.*, L'Itinéraire Antonins et le voyage en Orient de Caracalla, CRAI 1973, 123–126. Comptes Rendues de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres.

⁴⁵ Kubitschek, W., Itinerarien, RE IX (1916) 2337–38.



3. kép. A Sopianae-ből Carnuntumba, Brigetióba és Aquincumba vezető útállomások az ItAnt-ban
Abb. 3. Die Stationen an der aus Sopianae nach Carnuntum, Brigetio und Aquincum führenden Straßen im ItAnt.

miatt nehezen olvasható, M. Fulir szerint a IOVIAE megjelölés van felvéve. Az oltár pontosabban ugyan nem keltezhető, de tekintettel arra, hogy a tetrarchiától az oltárok száma Pannoniában csekély, az oltárt erre a késői időszakra nem keltezhetjük.⁴⁶ Ezért ez a Iovia már a tetrarchiát megelőzően létező településnév volt. Az ItAnt 130, 2 Iovia állomáshelye sem a Botivo név meg-

⁴⁶ Fulir, M., Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i medjimurskom području (1960–1967) Topographische Erforschungen der Römerstrassen im Gebiet von Varaždin und in Medimurje (1960–1967) in: Razprave SAZU VI Ljubljana 1969, 414. —

változását Ioviara, sem a tetrarchia-kori keltezést önmagában nem bizonyítja.

Az nem lehetetlen, hogy a Tabulán szereplő Iovia eltűnésének az oka a másik Iovia feltűnése volt, 50 MP-vel nyugatabbra.⁴⁷

A Iovia név vizsgálata után lássuk: hogyan értelmezhető a valeriai Herculia név? Tartható-e ez tetrarchia-kori névadásnak?

⁴⁷ A TabPeut-án említett Ioviat — mint illír települést — az útvonalak távolsági adatai alapján azonosítják az ItAnt Cardonum / Ptol. Carrodunum-ával (Ptol. II 14, 4.). Ez az azonosítás éppúgy nem indokolt, mint a Botivum és a másik Iovia azonosítása sem.

1. Valeriában a Iovia és a Herculia nevű út-állomások a Sopianae Brigetióval összekötő út mellett feküdtek (2–3. képek). Ezért is gondoltak arra, hogy a párban — noha nem egymás mellett — található települések a tetrarchia alatt kapták a nevüket.⁴⁸ Ám, amint láttuk, a Iovia/Herculia tetrarchia-kori névadás nem általánosítható, és minden egyes esetet külön meg kell vizsgálni.

2. Herculia esetében tetrarchia-kori névváltozásra gondoltak. A Sopianae Aquincummal összekötő út egyik állomását az ItAnt a következőképpen adja meg, 264, 4: *Gorsio sive Hercule*. Feltételezték ennek alapján, hogy a Gorsium név Herculiara változott.⁴⁹

A Pannonia inferiori császárkultusz-központ, Gorsium⁵⁰ Fitz Jenő szerint municipium és a tetrarchia alatt az új tartomány, Valeria polgári igazgatásának a székhelyévé vált.⁵¹ A település tetrarchia-kori jelentőségének a növekedése valóban érv lehet a névváltozás igazolására. Egy település, város vagy tábor, katonai vagy polgári jelentőségének a megváltozása, nagyszabású átépítés, „újraalapítás” valóban okozhatja a településnévnek a császárkorban egyébként sem szokatlan megváltozását.⁵² ekkor lett Valeriában Ulcisia Castrából Castra Constantia és Lugioból Florentia. Gorsium névváltoztatása azonban nincsen bizonyítva. A város 4. sz.-i közigazgatási jelentőségének a növekedését semmi sem tanúsítja. A rangemelésre kizárólag a Herculia névadás lenne az egyetlen szóbajöhető érv. Ez a bizonyítékként idézett névváltozás azonban maga is bizonyításra szorul. Az érvelés így összegezhető: Gorsium nevét a tetrarchia alatt Herculiara változtatták; ez azért következett be, mert a város igazgatási központ lett. Vagy máshogyan fogalmazva: Gorsium közigazgatási központ lett, és ezért változtatták meg a nevét Herculiara. A premisszák mindkét esetben igazolatlan feltevések. Nincsen szükség Gorsium székhely voltát tagadva kétségbe vonni a névváltoztatást. Ez ugyanis egyértelműen cáfolható.

Az ItAnt 264, 1–6 Sopianae Aquincumból, a 264, 7–265, 3 Sopianae Brigetióba vezető, tehát az ItAnt pannóniai szerkesztési szempontjainak megfelelően⁵³ az igazgatási központokat és a legios táborokat összekötő utakat ír le (3. kép).

Ezeknek az utaknak a nyomvonalát nem ismerjük.⁵⁴ Mármint a Sopianae—brigetiói út egyik állomása 265, 1: *Herculia*. A Sopianae Aquincumból vezető úton 264, 4: *Gorsio sive Hercule* bejegyzést olvasunk, amely Herculiara javítható. Ebből az utóbbi megjelölésből következtettek arra, hogy Gorsium nevét Herculiara változtatták időpontként a tetrarchiát tételezték fel,⁵⁵ és a „Gorsio sive Hercule” valamint a Herculia állomáshelyeket azonosnak tartották. A kutatók ezt a vélekedést annyira kézenfekvőnek vették, hogy a bizonyítást feleslegesnek tartották, holott szükséges lett volna.

A téves azonosítás és a névváltoztatás kiindulópontja a Gorsio sive Hercule, illetve nominativusban a Gorsium és a Herculia elnevezés. A kutatók a szövegösszefüggésből kiemelt forráshelyben csupán a település névváltozását látták megörökítve, holott a megjelölésből egy másik, magából az Itinerarium tartalmából következő értelmezése (is) következik. Ha nem csupán a forráshelyet, hanem a forrás egészét nézzük, akkor az Itinerarium szövege értelemszerűen a következőképpen oldható fel: az *útvonal távolsága* az egyik állomástól a másikig *n* mérföld. A hiányzó alany, amit a szöveg nem ír ki, az az „útvonal távolsága”. Mindaz, amit a szöveg állít, erre vonatkozik. Ezért a kérdéses szövegrészt elsősorban a következőképpen kell értelmezni: az útvonal hossza Vallis Cariniana és

⁴⁸ Mayer, A., Die Sprache der alten Illyrier, 173–174.; Höring, E., Die geographischen Namen 83.
⁴⁹ Lásd a 6. és a 7. jegyzetet. Ezzel szemben *Gorsio sive Hercule* és *Herculia* azonosítását problematikusnak tartotta Mócsy A., Pannonia, RE Suppl. IX (1962) 660. Én is az azonosítás ellen érveltem: Tóth E., Pannonia római útvonalainak kutatásáról, Somogyi Múzeumok Közl. 2, 1975, 276–7.
⁵⁰ Mommsen, Th., CIL III p. 432.; Fitz J., Iovia, RE Suppl. IX (1962).
⁵¹ Fitz J., The Excavations in Gorsium, Acta Arch-Hung 24, 1972, 35.; Ua., Acta Antiqua 24, 1976.
⁵² Mócsy A., Későrómai helynévváltoztatások a Duna vidéken, AntTan 12 (1965) 103–, = Arheološki Vestnik 19 (1968) 75–77. Velkov, V., Klio 39, 1961, 221.—
⁵³ Az ItAnt pannóniai útvonalainak a szerkesztéséhez egyelőre lásd Tóth E., i. m. Somogyi Múzeumok Közl. 2 (1975) 275.—
⁵⁴ Az valószínű csak, hogy az Aquincumnál nyugatabbra eső Brigetióba vezető út vonala (264,7–265,3) is nyugatabbra húzódik a Sopianae Aquincumból vezető útnál. Ezt, a földrajzi helyzetből következő megállapítást csak abban az esetben lehetne kétségbe vonni, ha valamilyen konkrét adatunk lenne, ami miatt erre kényszerítő erővel kellene következtetni. Az útvonalak nyomvonalának a megállapítása előtt meddő minden kísérlet, amely az Itinerariumok állomásait az ismert római lelőhelyekkel azonosítja. Egy más forrásból nem ismert állomás éppúgy lehet egy-két épületből álló mansio vagy mutatio, mint egy nagyobb település vagy város. Nem tudjuk ugyanis azt, hogy az ItAnt milyen megközelítés alapján vette fel a dunántúli településeket. Ki dönthetné el tehát az ItAnt alapján, hogy Silaceneae vagy Limusa mansio, vicus vagy municipium volt-e? Az ItAnt állomásait pedig úgy lokalizálták, hogy kerestek hozzá egy nagyobb római telepet. Finály Gábor munkája 80 évvel ezelőtt szükséges volt az utak lehetséges helyzetének a kijelöléséhez és az útiállomások szóbajöhető azonosítási körzetének a meghatározásához. Ez a munkahipótezés azonban Pannonia belsejének a topográfiájában Graf András módosításaival a névazonosításokkal kapcsolatban „törvényerőre emelkedett”. Ezzel szemben a Borostyánkő-út városainak a kivételével a Dunántúl belsejében fekvő települések helymeghatározása bizonytalan. Jó példa az útvonal ismerete nélküli lokalizálásra az az eset, amikor Fitz Jenő Valeria nyugati határának a megállapítása érdekében elfogadta az árpási belső erőd létezését (ami nem igazolható), a helyes azonosítást Mursellával azonban elvetette. Az útkutatás során a távolságadatok segítségével sikerült az Árpás-dombföldi római telepet Mursellával kétségtelenül azonosítani (lásd Tóth E., AntTan, 23 (1976) 123. Mogetianae, Limusa vagy Silaceneae lokalizálása éppúgy nem több puszta feltevésnél, mint az általában elfogadott Triciana—Ságvár azonosítás sem.

⁵⁵ Lásd a 6. és a 7. jegyzetet.

Gorsium, illetve Herculia között egyaránt XXX MP: a *sive* nem a városnévre, hanem az útvonalra vonatkozik. Az út Vallis Cariniana után elágazva vagy Gorsiumon vagy Herculian vezet keresztül a Iasulones állomáshelyre majd Aquincumba.

A következő forrásokkal nem a „Gorsium sive Herculia” kétféle értelmezési lehetőségét bizonyíthatom, hanem paradigmaként az értelmezés megértéséhez idézem. A mondattanilag hiányos szöveg tartalmától függő értelemszerű kiegészítése jól megfigyelhető a ND azonos szerkezetű felsorolásában:

ND Occ. XXXII 40, Pannonia II:

Auxilia Novensia, Arsaciana sive Novas

43, Pannonia II:

Auxilia Ascarii, Tauruno sive Marsonia.

ND Occ. XXXIV 28, Pannonia I:

Praefectus classis Histricae, Carnunto sive Vin-dobona.

ND Occ. XXXV 32, Raetia:

Praefectus numeri Barbaricariorum, Confluentibus sive Brecantia.

Bizonyára senki sem hiszi Carnuntumot és Vin-dobonát vagy a többi helységet azonosnak vagy tételez fel névváltoztatást. Ezeket a helységneveket más forrásból is ismerjük, míg a Gorsium sive Herculiat nem, és ez okozott értelmezési problémát. A ND szövegéből világos: az értelmezést a mondanivaló határozza meg. A vázat a mondanivaló értelmében kell a hiányzó részekkel kiegészíteni: a katonai egység ebben *vagy* abban a városban állomásozik. A szöveg tartalom szerinti értelmezésének a szükségességére a ND további példát is nyújt, amikor a csapatok áthelyezését a *nunc*-kal jelöli, amely más forrásokban éppen a névváltozásra utal.⁵⁶

ND Occ XXXIII 26:

cuneus equitum Constantianorum Lussonio nunc Intercisa.

44: *equites sagittarii, Altino nunc in burgo contra Florentiam.*

Ez esetben sem gondolhatunk arra, hogy Lussoniumot „most Intercisanak hívják”, hanem a forrás céljának megfelelően: a *csapat* most nem Lussoniumban, hanem Intercisában állomásozik. Akkor is így kellene értelmeznünk a szöveget, ha a két földrajzi név ismeretlen volna. Ezzel szemben, ha egy szöveg vagy felsorolás a birodalom vagy valamelyik területének a városneveit tartalmazza, és ott olvasnánk hasonló megjelölést,⁵⁷ ott először a település nevének a megváltozására kellene gondolnunk.

⁵⁶ Lásd az ItAnt széljegyzetét: Porsulis, nunc Maximianopolis, 331, 6.

⁵⁷ A *sive* értelmezéséhez lásd: Krebs, J. Ph., *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, Basel, 1905, 570.

A fent vázolt értelmezésnek a helyessége azonban magából az Itinerariumból is kitűnik, amikor a következőképpen fogalmaz:

ItMarit 497, 4–5:

a Brundisio de Calabria sive ab Hidrunti — Aulona stadia M. (vö. még 323, 9-et is).

ItAnt 258, 2–3:

Item a Lauriaco per medium Augusta Vindelicum sive Brigantia,

ahol Lauriacumból Augusta Vindelicorumig, illetve tovább, Brigantiába vezető utat írt le. Mindkét szöveg tanúsítja az értelmezés helyességét: az itinerarium a hajóút vagy az útvonal távolságát adja Brundisiumtól *vagy* Hidruntumtól, illetve a leírt út Aug. Vindelicumig, illetve Brigantiaig.

A *sive* tehát nem a helynév megváltozását vagy a kettős helynevet fejezi ki, hanem az útvonal választhatóságára utal. Akik tehát a településnév megváltozását tételezték fel, azoknak azt *bizonyítani*, az útvonal kettősségét pedig cáfolni kellett volna. További megjegyzések a forráshely értelmezésével kapcsolatban:

a) Az értelmezésnél a forrásból kell kiindulnunk. Amint láttuk, az Itinerarium tartalmából következően az *útvonal* választására kell gondolnunk.

b) Feltűnő, hogy a Sopianaeból kiinduló utak leírásában csak az aquincumi út esetében jegyezte fel az Itinerarium a két településnevet: Gorsio sive Hercule. Vajon miért nem került erre sor a Sopianaeból Brigetióba vezető út esetében is? Ha valóban névváltozásról lenne szó, akkor a brigetiói út esetében is a Gorsio sive Herculia megnevezés lenne várható. Gondolhatunk-e arra, hogy a másolás során maradt el a másik helynév? Aligha. Ez esetben éppen az újabb névnek kellett volna elmaradnia és nem a réginek. Arra sem gondolhatunk, hogy a névváltozást nem vezették rá az útvonal-leírásba: ebben az esetben is a Gorsium névnek kellene szerepelnie. Ha tehát a brigetiói úton éppen és csak a Herculia olvasható, ez már önmagában is arra utal, hogy Herculia nem azonos Gorsiummal, következésképpen a forráshely értelmezésében nem a névváltozást, hanem az útválasztást kell figyelembe vennie.

c) Végül lássuk, hogy a *sive*-t hogyan használja az ItAnt, és milyen módon jelzi az esetleges névváltoztatásokat?

1. *Ad Fines sive Casas Caesarianas*, ItAnt 285, 3: állomás a via Clodia mentén Luca-ból Romába vezető úton.

2. *Hereo sive Cimbe refugium* ItAnt 96, 2, Siciliában az Agrigentumból Syracusaeba vezető út mentén.

3. *Tamaricios sive Palmas*, ItAnt 87, 1, Siciliában a Lilybaeumból Messanaba vezető úton.

4. *Aquis Segestanis sive Pincianis*, ItAnt 91, 2 Siciliában a Lilybaeumból Tindarisba vezető úton Drepanum és Panormos között. Segesta környé-

kén valóban melegvízű források vannak.⁵⁸ A TabPeut más útvonalat ír le, amely Segesta városán megy keresztül.

5. *Gela sive Philosophianis* ItAnt 88, 2: A Mesanából Lilybaeumba vezető úton, Catina és Agrigentum között. Az Itinerarium Agrigentum és Catina között egy másik útvonalat is leír, amelyen csak a Philosophianis olvasható (ItAnt 94, 5). A Tabula nem ismeri. Az ItAnt L jelzésű kéziratában *Gelasium* olvasható, K. Miller a városnevet *Gelasium Philosophianisra* javította.⁵⁹ Ebben az esetben a helynév a vizsgálatból kiesik.

6. *Araura sive Sesserona*, ItAnt 389, 4, Gallia-ban, Nemausum és Narbona között a via Domitia állomása. A Nemausum és Narbona közti út szerepel az ItAnt 396, 6-ban is, amely az *Arelate*ből Castulumba vezető utat írta le. Ennek az útvonalnak nem minden állomása egyezik az előzőjével, és itt csak Cessero olvasható (ItAnt 396, 9). Ugyancsak Cesserot említi az ItHieros. 552, 4 is. E néven ismeri az idősebbik Plinius, *n. h.* Cessero-ból egy út ágazik ÉNy-ra, ezt a Tabula írja le, amely szintén Cesserot említi. K. Miller St. Thibéry-sur-l'Hérault-tal azonosította.⁶⁰

7. *Inipara sive Porsulis* (Impara, Porsulae) ItAnt 331, 6–7. Makedóniában az Apollonia és hyzantioni útvonalon, a másik Apollonia és Traianopolis között. A 3L kézirat megjegyzi Pyrsoali után: *nunc Maximianopuli*; a B: *nunc Maximianopoli*. Pyrsoali, Pirsoali, Porsulis-t említi az ItAnt a Dyrachion—byzantioni úton (317, 3–322, 8). A 3LB kódexek megjegyzése Porsulae után: *quod modo Maximianopolim*; Porsulae ismeri a TabPeut is, míg az ItHieros. már csak a Maximianopolis nevet tartja számon (603, 2).

8. *Agma sive Fulgurita villa*, ItAnt 59, 7. A Karthago—Alexandria úton fekszik, Tacapas colonia és Sabratha között a tengerparti úton.⁶¹ Az Itinerarium említ egy Agmát (75, 1), ugyancsak Tacapas és Leptis között. Ez azonban nem a parti úton fekszik, hanem a belső szárazföldin; tehát a kettő nem lehet azonos. A tengerparti utat a TabPeut is leírja: itt a Fulgurita név olvasható. Agma és a villa Fulgurita nem lehet egy település, ez magából a megnevezésből következik. Bizonyára Agma mellett feküdt a villa Fulgurita. Az ItAnt 57, 7–63, 2 alatt írja le a Karthago—Leptis közti utat; s településnevek mellett utalnak annak jellegére is: civitas, vicus, colonia. Másokat a következőképpen jelöl: 61, 2: *Casas villa Aniciorum*; 63, 1: *Minna villa Marsi*; 62, 1: *Vax villa Repentina*; 62, 3: *Megradi Casas villa Aniciorum*. Ezen az útszakaszon tehát a nagyobb villákat is feltüntették. A Fulgurita villa bizonyára kissé távolabb volt Agmától és az út vagy Agmán ment keresztül, vagy Fulgurita villán (TabPeut); a másik le-

hetőség: a kifejezés arra utal, hogy Agmából lehet elérni Fulgurita villát.

9. *Michere sive Elene*, ItAnt 69, 1. A Karthago—alexandriai úton Ptholemais és Alexandria között említi. *Micera* szerepel egy Ptholemais és Alexandria közti másik útvonal-leírásban is (ItAnt 70, 2–71, 8). A két útvonal állomásai csak részben egyeznek, tehát a két út esetleg részben eltérő útvonalon futott. A TabPeut az állomást Meciris néven adja. A RE szerint Mecira a Helene nevet is viselte.⁶²

10. *Ciliza sive Urmagiganti*, ItAnt 189, 7: a Cyrrus—edessai úton említik.

A Gorsio sive Hercule megjelölés tehát az ItAnt-ban nem egyedülálló. A tényleges topográfia segítségével egyik utat sem tudjuk vizsgálni, mert ilyen adatok nem állnak rendelkezésre. Azonban a következő meggondolások alapján a felsorolt esetekben nem névváltozásról van szó, hanem más-más településekről, amelyek többé-kevésbé egymás közelében feküdtek.

A 3. és a 10. példa nem értékelhető. A 8. esetben, mint láttuk, nem lehet kétnevű helysége következtetni. Az Itinerariumot kiadó C. Cuntz véleménye szerint⁶³ a Hereo után álló sive Cymbe refugium az archetypusból hiányzik ott. A sive Cymbe refugium, ugyanúgy mint a villa megjegyzés utal arra, hogy az út vagy „Hereo”-ba vezetett, vagy a „Cymbe” refugiumhoz; illetve Hereo-ból lehetett elérni a refugiumot is. Hasonló a helyzet a Fines-ad Casas Caesarianas esetében is.

Az 5., 6., 7., 8., 9. esetben a sive-vel összekapcsolt nevek közül az *egyiket* egy másik útvonal leírásból is ismerjük. Feltűnő azonban az, hogy sohasem fordul elő a másik út leírásánál mindkét név, ugyanúgy, mint a Gorsio sive Herculia esetében sem. Aligha valószínű, hogy minden esetben elfelejtették kiírni a település feltételezett másik nevét. Megjegyzendő az is, hogy az Ad Fines sive Casas Caesarianas és Araura sive Cesserone környékén egyébként is útelágazásról értesülünk,⁶⁴ ami a két egymástól kissé eltérő út lehetőségét támogatja.

A helyes értelmezést különösen segítenek megállapítani azok az adatok, ahol valóban névváltozás történt. Inipara sive Pyrsoali esetében azonban nem Inipara neve változott Porsulaera, sem nem fordítva, hanem Porsulae nevét változtatták meg a tetrarchia alatt Maximianopolisra. A 3LB kéziratok Pyrsoali után megjegyzik: *nunc Maximianopuli*, *Maximianopoli*. Csak Pursoalit említi az ItAnt egy másik útvonalleírásban is. A 3LB kéziratok itt is megjegyzik: *quod modo Maximianopolim*. Ez az adat bizonyítja, hogy az ItAnt a névváltozás esetén a *nunc* megjelölést alkalmazta.

⁵⁸ Miller, K., Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 400.

⁵⁹ Miller, K., Itineraria Romana 402.

⁶⁰ Miller K., Itineraria Romana 122, 128.

⁶¹ Miller, K., Itineraria Romana 898. A belső útról a 887–8. lapokon ír.

⁶² Treidler, Micheris, RE XV (1932) 1522.

⁶³ Cuntz, C., Itineraria Romana, Leipzig 1929, P. VI, 14.

⁶⁴ Miller, K., Itineraria Romana 289, 123.

Összefoglalva: a felsorolt 10 eset közül egynél sem bizonyítható, hogy a neveket összekapcsoló *sive* a név megváltozását vagy kettős nevet fejez ki. Ahol egyéb adatok is rendelkezésünkre állnak, ott kitűnik: a *sive* különálló településeket kapcsol össze.

Láttuk Porsulae esetében, hogyan jelzi az Itinerarium a névváltozást. A névváltozás az ItAnt-ban máshol is előfordul. Néhány esetben széljegyzetben megjegyzi, hogy a város neve megváltozott: 138, 5: *Bizantio qui et Constantinopoli*; 323, 8; *Bizantio*: 3L *Constantinopuli*, B: *qui Constantinopoli*; 329, 3–4: *Inde per Macedoniam* kezdettel Bizantiumig terjedő utat ír le. A 3LB megjegyzése: *usque Constantinopoli*. 332, 9: *Bizantio*, L: *usque Constantinopolim*.

Porsulis és Byzantion esetében az Itinerarium archetypusa nem jelzi az állomások nevének a megváltozását, erre csak széljegyzetekben került sor. Egyben azt is látjuk, hogy a névváltozás ilyen módon történő jelzésére is csak az új főváros és az egyik társaság nevére történő változtatáskor került sor. Ezzel szemben az ItAnt nem tüntette fel a szerkesztéssel egykorú makedóniai Diocletianopolis névadás esetében a régi nevet (330, 6).

Összefoglalva: az ItAnt csak széljegyzetben jelölte a helynév megváltozását, *nunc*-kal vagy *qui et*-tel. Éppen úgy, mint azokon a feliratokon, amelyeken a személy két nevet visel.⁶⁵ M. Aurelius Primigenius *qui et Draconius* (CIL VI 13186). Az ItAnt-ban a *sive* használata esetében egyszer sem bizonyítható, hogy az névváltozást fejez ki, ezzel szemben több esetben igazolható, hogy az útvonal megválasztására vonatkozik. A felsorolt 10 esetben az ItAnt arra utal, hogy a megadott állomáshely közelében egy másik település is elérhető, ill. az út vagy az egyik, vagy a másik helysége ment keresztül. Ennek, és főként az ItAnt értelmezéséről tett megjegyzéseknek megfelelően, a valeriai Gorsio *sive Hercule* sem a településnév megváltozását jelöli, hanem azt, hogy az út Sopianae-ból Vallis Carinianan át vagy Gorsiumon vagy Herculan keresztül vezetett Aquincumba. A távolság többé kevésbé azonos volt. Ez valószínűleg a következő topográfiai képet fejezi ki:

Herculia a Sopianae—Brigetio közti úton fekszik (3. kép): ezen az úton azonban Gorsiumon keresztül Brigetio nem érhető el, ezért itt nem szerepel a *sive* Gorsio kitétel. A másik, Aquincumba vezető út Gorsium előtt ketté ágazott. A keleti ág Gorsiumba vezetett, majd onnan tovább Iasulones állomáshelyre és a tartományi székhelyre. A nyugati ág bevezetett Herculiába, amely tehát Gorsiumtól nyugatra

feküdt, majd tovább futott Brigetio felé. Egy elágazása azonban nyugat felé futva ismét elérte Gorsium—Iasulones vonalat: ezért az Aquincumba vezető úton a *sive Hercule* megjegyzés is olvasható. Az is lehetséges, hogy a *sive* csupán a Gorsium közelében, mellette fekvő Herculiát jelzi (3. kép).

Mindebből témánk szempontjából következik: Gorsium neve nem változott Herculiára, tehát ebben az esetben sem bizonyítható a tetrarchia-kori Herculia — névadás, pontosabban névváltoztatás.

Most azonban választ kell keresni, hogy mivel indokolhatjuk a Iovia/Herculia helyneveket, amelyek a birodalom más részeivel szemben tartományunkban a császárkorban kimutathatók.

A nyelvészeknek feltűnt Illyricumban (appianosi értelemben használva) a *iov*-töví nevek gyakorisága.⁶⁶ Ezek, a már említett 3 Iovia mellett a következők (1. kép).

4. *Iovallia*, Ptol. 2, 15, 6, TabPeut, ItHieros. 562, 11. A Poetovio—Mursa közti úton, Mursellától nyugatra.

5. *Iovista*: CIL VI 3297: *Ulpus Cocceius natus ex Pannonia Superioris ad aquas Balizas pago Iovista vico Cocconetibus*. Aquas Balizas a Siscia—mursai úton (ItAnt 265, 7), Cocconae a Poetovio—mursai úton (ItHieros 562, 4) feküdt.

6. *Ioviacum*|-aco, ItAnt 249, 3; ND Occ XXXIV 37, Eugip. v. Severini 24, 1. Noricumban a limes mentén feküdt. Lauriacum és Boiodurum között.

7. *Iuvavum*, *Iovavi*, ItAnt 235, 4; 256, 7; 258, 6: a mai Salzburg.

8. *Iovisura*, ItAnt 259, 5; Pons Aenitől az Ad Castraba vezető úton, Raetiában.

Továbbá: *Ioventio*, i. e. 117.; *in montem Ioventionem* CIL I 199 = V 7749, egy hegy neve Liguriában.

Bizonytalan a ND Occ XI 48 adata: *Procurator gynaecei Iovensia Dalmatiae, Aspalato*. W. Ensslin a *Iovensia*-ben Diocletianus Iovius névvel lát közvetlen összefüggést.⁶⁷ A szó azonban a képző alapján inkább ethnikon. Ha tehát a *Iov(i)ensis* javítás helyes, akkor egy Iovia nevű helyről áttelepített műhelyről van szó. Ez feküdhett Dalmatiában, de az is lehetséges, hogy az egyik pannóniai Ioviából hátravont gyárról van szó.

A *iov*-töví helynevek tehát gyakoriak az illyricumi helynévadásban. A csatlakozó *-ista*, *-aco* képzők pedig óslakos helynévadásra utalnak.⁶⁸ Ezek a helynevek arra figyelmeztették a nyelvészeket, hogy a szó jelentését Iupiter nevétől függetlenül keressék. A gyök eredetét az indoeurópai

⁶⁵ További példák a CIL VI indexe alapján: *L. Septimius Onesimus qui et Annis* 26257.; *Ti. Claudius Noce-rotis qui et Asiaticus* 15159.; *M. Aurelius Faustus qui et Ghrysaor* 13093.; *M. Aurelius Primigenius, qui et Draconius*, 13186. valamint: *Ti. Galerius Artema qui et Aleschius* 18852; *Aurelius Marcellinus qui et Diza vet. et Aur. Eutyches qui et Alexander* 2694., stb.

⁶⁶ Mayer, A., Iasi, VHAD Ns. 16 (1936) 69; *Ua.*, Die Sprache der Illyrier II (1959) 54.; Höring, E., Die geographischen Namen von Pannonia, Diss, Kézirat 151.

⁶⁷ Holder, A., Alt-celtischer Sprachschatz, Graz 1962, II 68.

⁶⁸ Höring, E., Die geographischen Namen von Pannonia 146.

ieu-/iou-, illetőleg a „jünger, neu” jelentésű *il- iou-*-ban találták meg.⁶⁹ Ez a gyök nemcsak a földrajzi nevekben, hanem a személynévben is kimutatható, pl.: *Iovetanus, Ioventullus, Iovincus, Iovinca, Iovenalis, Iuvimari* stb.⁷⁰ A tárgyalt helynevek tehát a keletkezésükkor nem állhattak tudatos értelmi kapcsolatban a római főisten nevével. Ezért a Iovia-típusú helyneveket nem kell szükségszerűen — az eredetüket és a névadást tekintve — összekapcsolni sem Iupiter nevével, sem annak melléknévi alakjával. Ezeket a helyneveket, akár a római foglалás előtt, akár azután keletkeztek, nem a hódítóknak, hanem az őslakosságnak kell tulajdonítani. Ezek a helynevek a rómaiakat azután a főisten nevére emlékeztették, és ez közrejátszhatott abban, hogy a helyneveket esetleg latin képzéssel átalakítva megőrizték. A pannóniai Iovia helyneveket tehát akkor sem lehetne egységesen tetrarchia-kori névadásnak tartani, ha ez a névadás a birodalomban szélesebb körben igazolható lenne. A Poetovio — mursai úton említett mindkét Iovia útállomás a tetrarchia előtt már létezett. Bármennyire kézenfekvőnek is látszik, a Iovia neveket nem lehet a tetrarchia hivatalos, a tetrarchák nevével összefüggő állami névadásnak tekinteni.

A Herculia/Ad Herculem nevek közül Pannóniában egy castra Ad Herculem bizonyíthatóan tetrarchia-kori névadás.⁷¹ A melléknévi és főnévi forma azonban minőségi különbséget jelent. Az Ad Herculem típusú helynévben az isten mellé rendelik a települést vagy táborát, amíg a melléknévi földrajzi név a település herculesi jellegét hangsúlyozza. Mivel indokolhatjuk a Pannonia inferiori Herculia helynevet, amennyiben nem tetrarchia-kori névadás? Ezzel kapcsolatban arra a körre hívom fel a figyelmet, amely a névadás lehetőségét elősegíthette. Ez általánosan az igen gyakori, tetrarchia előtti Heraklia/Herculia helynevek létezése, Pannonia esetében pedig a következő: Fitz Jenő vizsgálta⁷² a pannóniai és főleg a kelet-pannóniai, eraviszkusz területén a nagyszámú Hercules-emlékanyagot. Fitz J. az oltárok mellett a kő- és bronzszobrokat is belevonva a vizsgálatba arra következtetett, hogy éppen a kérdéses területen került sor egy Hercules interpretációra. Mind a katonaságnál, mind az őslakosságnál kimutatható Hercules-tisztelet pedig elősegíthette a helynévadást.

Végül a Dráva—Száva közti Botivum és Iovia lokalizálásával foglalkozom. Néhány kutató szerint Botivum a mai Dráva menti Botovo falu helyén feküdt, és a mai helynév az antik névből alakult ki. A településtörténeti szempontból hasznosított etimológiai kapcsolatot kizárólag a helynév ma ismert alakja alapján tételezték fel anélkül,

hogy a római útvonal segítségével vizsgálták vagy Botovo falu településtörténetét és a név középkori előfordulásait adatolták és értelmezték volna.

Fitz Jenő abban a tanulmányában,⁷³ amelyben Valeria határait kísérelte megállapítani, tagadva a valeriai Iovia azonosságát a heténypusztai erőddel, azt Alisca és így a limes közelében kísérelte meg lokalizálni.⁷⁴ Miután Aliscában egyébként is katonaság állomásozott⁷⁵ (ND Occ XXXIII 52, 63) azért úgy vélte, hogy a mellette fekvő Iovia helyőrség nélküli útiállomás volt. Ez lenne tehát az ItAnt Ioviaja (264, 8). Miután a Dunántúlon csak ezt az egy Ioviat ismerjük, Fitz J. a ND Iovia garnizonját merész feltevéssel a Dráva—Száva közti Ioviában (ItAnt 130, 2) vélte feltalálni.⁷⁶ Tehát az ItAnt Kelet-Dunántúlon fekvő Ioviáját és a ND valeriai Ioviáját egymástól különböző két helynek gondolta. A Drávától délre eső Iovia azonban csak abban az esetben lehetne azonos a ND garnizonjával, ha az Valeriában fekszik. Ezért Fitz J. feltételezte, hogy a Valeria és Pannonia II közös határa a Drávától délre húzódott és magába foglalta a Poetovio—Mursa közti útnak a Iovia és Mariniana közti teljes szakaszát is, Ioviával együtt.⁷⁷

Iovia azonosítása a Dráva menti faluval két bizonytalan feltevést igazságként fogad el: 1. Botivum azonosságát Ioviával; 2. A Botovo név származását a Botivumból. Különös, hogy a kutatók nem tartották szükségesnek megindokolni: ha Botivum neve az ókorban Ioviára változott, akkor miért mégis a korábbi név maradt fenn Botovo alakban és miért nem a Iovia? Azt sem értem, hogy ha Fitz J., a Botivum—Iovia—Botovo azonosítást fogadta el, akkor miért nem említette vagy cáfolta Iovia másik lokalizálását?⁷⁸ Kétségtelen, hogy ez a másik lehetőség — Ludbreg — esetében Iovia nem tartozhatott Valeriához. Ludbreg légvonalban mintegy 24 km-re nyugatabbra fekszik Botovótól. Ilyen távolságra pedig Savia területére semmiféle meggondolás alapján nem lehet kiterjeszteni a mégoly nagyra növesztett Valeria területét; különösen nem, egy egyébként is bizonytalan és bizonyítatlan lokalizáció (Iovia azonosítása Alisca mellé) érdekében.

Ismereteim szerint Botivum és Botovo késő-középkorig visszavezethető azonosítása C. Müller Ptolemaios — kiadásától terjedt el.⁷⁹ Ugyanezt a

⁷³ Fitz J., Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia superior und inferior, Alba Regia 16 (1978) 71–86.

⁷⁴ Fitz J. Alba Regia 16 (1978) 81–84.

⁷⁵ ND Occ XXXIII 52, 63.

⁷⁶ Fitz J., Alba Regia 16 (1978) 82.

⁷⁷ Fitz J., uo. 81.

⁷⁸ Fulir, M., i. m. Razprave SAZU VI, 1969, Mócsy A., Acta ArchHung 25, 1973, 395.

⁷⁹ Ptolemaios, Geographiké (ed. C. Müller, Paris 1883, 293: Sin recte Bononia (Bodonia?) inter Poetovionem et Lentululum collocatur, non diversa fuerit a Botivo Tab Peut, quod a Poetovione 39, a Lentulo 32 m. p. distat, et cum hodierna Botovo ad Bodonia fl. sito componendum est. Lásd még Katancsich, P., Orbis antiquus ex Tabula Itineraria, Buda 1824, I. 511.

⁶⁹ Lásd a 66. jegyzetet.

⁷⁰ A példákat a Holder-lexikonból idéztem.

⁷¹ Lásd fentebb.

⁷² Fitz J., Hercules-kultusz eraviszkusz területén. István király múzeum közleményei. Székesfehérvár 1957.

felfogást olvassuk R. Vulpenál.⁸⁰ A bizonyítással ő éppúgy adós maradt, mint Graf András, aki a kompilációt felvette Pannonia antik földrajzát tárgyaló alapvető munkájába.⁸¹

J. Kukuljević 1873-ban Ioviát a Bednja, Mura és a Dráva vidékén, Bukovec környékén kereste.⁸² A Mayer kezdetben a Ludbreg azonosítást fogadta el.⁸³ Későbbi munkájában azonban Graf A. alapján ő is felvetette a Botovóval történő azonosítást,⁸⁴ és a származását a Botivumból. A Holder lexikonjában átvette C. Müller véleményét: Botovo a Bondonia (!) folyó⁸⁵ mellett fekvő Botovóval azonos (Botovo egyébként a Gluboki vagy Gliboki patak közelében van).

Más kutatók Botivum-Ioviát a Bednja folyó melletti Ludbreggel azonosították.⁸⁶

Botivum és Iovia lokalizálásnak az egyetlen kiindulópontja az a római útvonal, amely mellett feküdtek (4. kép).

A Poetovio—Mursa közti út kiindulását Poetovióból St. Pahič kutatásai alapján ismerjük.⁸⁷ Az út Poetoviótól keletre nem sokkal a Savariába vezető útból ágazott le. Az útvonal további helyét a középkori oklevelek segítenek meghatározni.

1. 1371: *Ad unam magnam viam fundatam Vttonyn vocatam, per quam de Warasd predicta transiretur in Ludbreg.*⁸⁸ Az öttevény megjelölés kizárólag a római utak elnevezése.⁸⁹ Varasd és Ludbreg között tehát római út fut, illetőleg a középkori út annak vonalában vezet.

2. 1413: Trnovac (Tarnóc) környékén említene egy *nazyp* elnevezésű utat.⁹⁰ A szlovén szó a magyar öttevény megfelelője:⁹¹ római utat jelez. Trnovec a Varasd—ludbregi út mentén fekszik.

⁸⁰ Vulpe, R., Gli Illyri dell'Italia imperiale Romana, Ephemerides Dacoromana 3, 1925, 158. A szerző a CIL VI 3297-es felirattal kapcsolatban megjegyzi: Iovia e certamente la civitas Iovia di Tolemeo (Geogr. II 14,4) chiamata a pure Botivo ItAnt 261, 10 oggi Botovo, nella vallata della Drava. Ptolemaios azonban az idézett helyen nem Ioviat említi; R. Vulpe C. Müller azonosítását vette át.

⁸¹ Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien 62—63.

⁸² Kukuljević, I., Panonija rimska, Rad Jugoslav. Akad. ZU 23 (1873) 108.—

⁸³ Mayer, A., Iasi, VHAD 16 (1935).

⁸⁴ Mayer, A., Die Sprache der alten Illyrier I. 94, III, 31.

⁸⁵ Holder, A., i. m. 68.

⁸⁶ TIR K-33 Roma 1961, 44. Fulir, M., i. m. Razprave SAZU VI, 1969.; Vikić, B.,—Gorenc, M., Ludbreg, antičko naselje, Arheol. Pregled 10 (1968) 129—131, 255.

⁸⁷ Pahič, St., K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem. Arheol. Vestnik 15—16 (1964—65) 283.; Fulir, M., i. m. Razprave SAZU VI. 1969.

⁸⁸ Smičiklas, T., Codex diplomaticus Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae (Zagreb 1904) XIV, nr. 264, 352.

⁸⁹ Glaser Lajos, Szabó Dénes és Pais Dezső kutatásai segítségével sikerült az öttevény megjelölést értelmezni: Tóth E., Eötteven seu via antiqua Romanorum, MNY 73 (1977) 194.—

⁹⁰ Budapest, Orsz. Lt. DI. 43 056.

⁹¹ OklSzt 1413: *ad viam magnam que Nazyp vocatur.* Szabó D., MNY 39 (1943) 298.; Pais D., MNY. 62 (1966) 7.2

<i>TabPeut</i>	<i>ItAnt</i>	<i>ItHieros</i>
Mursa maior	Mursa civitas	Mursa civitas
X MP = 14,8 km		X MP = 14,8 km
Mursa minor		mut. Mursella
VIII MP = 13,32	XXVI MP = 38,48	VIII MP = 11,84
Iovallio		mut. Iovalia
VIII MP = 13,32		VIII MP = 11,84
Berebis	Vereis	mans. Vereis
X MP = 14,8	XXII MP = 32,56	X MP = 14,8
Seronis		mut. Serena
VIII MP = 13,32		VIII MP = 11,84
Marinianis	Marinianis	mans. Maurianis, in-tras Pannoniam superiorem (recte: inferiorem)
X MP = 18,8		VIII MP = 13,32
Bolentio	XX MP = 29,6	mut. Bolentia
X MP = 14,8		X MP = 14,8
Sirotis	Serota	mans. Serota
X MP = 14,8		X MP = 14,8
Ioviae	XXXI MP = 45,88	mut. Cocconis
VIII MP = 11,84		XII MP = 17,76
		mut. Cardono
		X MP = 14,8
Luntulis	Lentulis	mans. Lentolis
XI MP = 16,28		XII MP = 17,76
Piretis		mut. Peritur
XII MP = 17,76	XXXII MP = 47,36	XII MP = 17,76
Sonista	hie Siniota	mut. Sunista
VIII MP = 13,32		VIII MP = 13,32
Botivo	Iovia	civ. Iovia
VIII MP = 11,84	XVIII MP = 26,64	VIII MP = 13,32
Populos		mut. Popolis
XI MP = 16,28		X MP = 14,8
Aqua viva	Aqua viva	mans. Aqua viva
X MP = 14,8		VIII MP = 13,32
Remista	XX MP = 29,6	mut. Ramista
X MP = 14,8		VIII MP = 13,32
Petavione	Patavione civ.	civ. Petovione

4. kép. A Poetovio—Mursa közti út az Itinerariumokban
Abb. 4. Die Straße zwischen Poetovio und Mursa in den Itinerarien

3. IX. Gergely pápa 1227-ben megerősítette a zágrábi püspök számára a magyar királyok öt adománylevelét. Ezek között Imre király 1201-es okmányában olvassuk:⁹² *in Gaurastino prima meta est iuxta magnam viam levatam, que dividit terram Stane inde tendit ad Plituzam rivum supra pontem versus meridiem, deinde super eandem levatam viam ad villam Suetesclau...* A zágrábi püspökségnek ez a birtoka Gaurastinumban, azaz Varasdnál feküdt a Plitviza patak környékén. A felmagasított út a római út töltésére vonatkozik.⁹³ A név azonosítását Varasddal igazolja III. Béla 1181-es oklevele, amelyben a király megerősítette a zágrábi káptalan Varazdinske Toplice-i birtokát, amelyet *Belée ... comes de Garestin* hatalamasul elfoglalt.⁹⁴ A birtok határa *iungitur cum garenstiensibus* (ti. foldekkel). A határleírás olvasható a zágrábi káptalan XIV. sz.-ban összeállított statútumában.⁹⁵ Az átírásban a helynév már a maihoz közelebbi helyesírással olvasnató (*ubi igitur cum Warastensibus*).

Ezekből az oklevelekből tehát megtudjuk, hogy a római út Varasdon és Ludbregben vezetett keresztül. Egy Mursától kb. 40 km-re nyugatra a Dráva medréből előkerült mérföldkő alapján⁹⁶ tudjuk, hogy az út ott (Podgajce) már a Dráva partján vezetett. Kérdés tenát az, hogy a római út Ludbreg után, Ludbregtől keletre hol érte el a Drávát? A kérdés megoldását M. Fulir kutatásai segítették elő,⁹⁷ aki a római utak nyomvonalát megállapította Varasd környékén. Ennek alapján az út Ludbregből nem futott tovább kelet, tenát Botovo és a Dráva felé, hanem DK-nek törve Kaprivnicába vezetett. A római út nyomvonalát tenát követi a jugoszláviai 3-as sz. közút. Ludbregtől ma sem vezet semmiféle egyenes összeköttetés Botovo irányába. Ezek az adatok tehát kizárják azt a lehetőséget, hogy Botivumot vagy Ioviát a mai Botovo környékén keressük. Az azonosításhoz az útvonalak további vizsgálata segítségével jutunk el.

Botovo/Iovia lokalizálásánál fel kell használnunk az Itinerariumok mérföldadatait is (4. kép). Különös, hogy a Botovóval történő azonosítást vallók ezt sem vették figyelembe. Ez pedig azért feltűnő, mert a Poetovio—mursai út 3 itinerariumban is szerepel, és ezért az adataik jól ellenőrizhetők. Az ItAnt szerint Poetovio és Mursa távolsága 169 MP azaz 250 km. A jugoszláviai 3. út hossza⁹⁸

ezzel szemben 280 km. Ez a mai út, nagyjából a legrövidebb lehetséges út Varašdinon és Ludbregben keresztül Ptuj és Osiek között. Rövidebb a római út sem sokkal lehetett. A különbség mégis 30 km, azaz valamivel több, mint 20 MP. Kérdés, hogy ezt mi okozza? Nem kell azonban arra gondolnunk, hogy az Itinerariumból kimaradt egy állomás. Ugyanis az út hossza az ItHieros-ban és az ItAnt-ben gyakorlatilag megegyezik: 165 MP, ill. 169 MP. Ha pedig a TabPeut adatait adjuk össze ezen a szakaszon, ott 156 MP-t kapunk, tehát jelentősen kevesebbet. A különbség oka: amíg az ItAnt és ItHieros. Serotae és Lentulis között 31, illetve 32 MP távolságot jelez, addig a Peutingeriana adata ugyanezen a távon mindössze 18 MP. A Tabula közlése tehát ezen a ponton hibás. Ha most a TabPeut-on, Sirotae és Lentuli között megadott távolságot, a 18 MP-et a másik 2 Itinerarium 31 vagy 32 MP-s adatával helyettesítjük, akkor ott is 169 MP távolságot kapunk. Így a három Itinerarium azonos távolságadatai alapján nem gondolhatunk arra, hogy egy vagy több állomás a mérföldadatokkal együtt hiányzik a kéziratokból. Mi okozza mégis a tényleges legrövidebb távolságnál 20 MP-vel kevesebb össztávolságot? Véleményem szerint az a különbség az egyes útálló-mások (A Peutinger tábla 15 közbülső állomást ad) között egy-két mérföldes méréseltérések összegéből adódik, ami kifejezésre jut a 3 itinerarium azonos elnevezésű állomásai között levő 1–2 mérföldes különbségekből.

Erre a kitérőre azért volt szükség, hogy lássuk: az Itinerariumok állomáshelyeinek egymástól való távolsága, a közvetlen szomszédos állomásoktól való távolsága viszonylag pontos és nem lehet feltételezni azt, hogy például Poetovio és Iovia között egy állomás kimaradt, és ez gyökeresen megváltoztatná a lokalizációt.

Ezek után Poetovióból kiindulva lemértem görbületmérővel 1 : 200 000-es léptékű térképen a római út hosszát Ludbregig: ez 60–61 km. Poetovio—Iovia távolsága az ItAnt szerint 38 MP = 56,24 km, az ItHieros. szerint 37 MP = 54,76 km. Az állomáshely tehát valóban valahol Ludbreg körzetében feküdt. Ezzel szemben: Poetovio és a mai Botovo távolsága Ludbregben keresztül, majd onnan a legrövidebb távolságot mérve 86 km, azaz megközelítően 58 MP. Poetovio és Botivum távolsága 39 MP = 57,72 km. Botovo területén tehát a mérföldadatok alapján sem kereshetjük sem Botivumot, sem Ioviát.

A Dráva menti Podgajceben talált mérföldkő segítségével⁹⁹ ellenőrzésként Ioviát kelet felől is lemérhetjük. A miliaria helye Poetoviótól 137 MP = 202,76 km. A lelőhelynek és Mursának a távolsága 41 km, amely 27 MP-nek felel meg. Miután Mursa és a tőle nyugatra Vereae állomáshely távolsága 26, ill. 27 MP, a mérföldkő Vereae körzetében állt. Mármost az Itinerariumok szerint Vereae és Iovia távolsága 102 MP (ItHieros), illetve 105 MP (It-

⁹² Wenzel G., Codex dipl. Arpadianus I, nr, 139, 231. = Tkalić, J. B., Monumenta Historia Episcopatus Zagrabienensis I. (Zagreb 1873) nr. 13. 13.

⁹³ Szabó D., MNy 39, 1943, 298.

⁹⁴ Tkalić, J. B., i. m. I. nr. 4. 4.

⁹⁵ Tkalić, J. B., II 106.

⁹⁶ CIL III 6465

⁹⁷ Fulir, M., Razprave SAZU VI. 1969.

⁹⁸ Európa autóatlasza Bp. 1979, 15. Az utak nyomvonalát az 1 : 200 000-es léptékű átnézeti térképek alapján vizsgáltam. Segítségül tudtam hívni még a múlt század második felében készült 1 : 576 000-es lapokat, valamint az 1880-as kiadású és az 1913-as kiadású 1 : 75 000-es léptékű lapokat is.

⁹⁹ CIL III 6465.

Ant). Ha most lemérjük a feltételezett római út vonalának a hosszát Podgajce és Ludbreg között, azt 150 km-nek, azaz megközelítően 101 MP-nek találjuk: majdnem ugyanannyinak, mint a Vereae—Iovia távolságot. Ezért Iovia valóban a mai Ludbreg körzetében kereshető. Az azonosítást az említett felírat mellett megerősíti, hogy az utóbbi években Ludbregben igen jelentős római városfalmaradványok (360 cm vastag) jöttek napvilágra,¹⁰⁰ amelyek jól egyeznek az ItHieros. *civitas Iovia* megjelölésével. Sajnos a kutatásokat nem folytatták, így csak rövid jelentések állnak a rendelkezésünkre. A Iovia közelében vagy mellett fekvő Botivumot szintén Ludbreg körzetében kereshetjük.

Fitz Jenő, miután nem fogadta el a ND valeriai Ioviájának az azonosságát az Itinerarium — későbbi értelemben vett — ugyancsak valeriai Ioviájával, a ND állomáshelyét a Dráva—Száva közti Ioviával azonosította.¹⁰¹ Ez azonban azzal járt, hogy Valeria határát a Drávától délre keresse. Láttuk, hogy sem Ioviát a Dráva-parti Botovóval azonosítani, sem Valeria határát egy többszörös feltételezés alapján nyugat felé még tovább, Ludbregig nyújtani nem lehet. A Drávától délre is áthúzódó Valeria feltételezésének azonban van még egy másik kiindulópontja is:¹⁰² ez pedig a szintén a Poetovio—mursai úton fekvő *Mariniana* (ItAnt 130, 5, var.: *marianis* = ItHieros 562, 7: *Maurianis*, *Maurianes*). Ugyanis a ND valeriai listájában (ND Occ XXXIII 64) ez olvasható: *tribunus cohortis Marinianae* (var. *maurinae*, *aninanae*). A kutatók ezt a két helynevet azonosnak vették.¹⁰³ Az az érvelés, amely Valeria határát a Drávától délre próbálja meg bizonyítani, a következőképpen összegezhető: tagadják az egy *tartományon belül* fekvő két Ioviának (az ND és az ItAnt Ioviája) az azonosságát, hogy ezzel bizonyítsák a határ kiterjesztését a Drávától délre (azonosítás a másik Ioviával); ugyanakkor azonosítják a ND *Marinanae*-ját az ItAnt = ItHieros. *Marinianis*-ával, noha ezek két különböző tartományban fekszenek, hogy ezzel ismét csak Valeria Drávától délre való kiterjedését bizonyítsák. Az érvelés helytelensége nyilvánvaló.

A kelet-nyugati irányban kettéosztott Pannonia Inferior két új tartományának, Valeriának és Pannonia II-nak a közös határa nem tudjuk hol fut. A határ egyetlen biztos pontja a dunai ripánál van.¹⁰⁴ A ND szerint Ad Novas, Aureus Mons (ItAnt 243, 6) és valószínűleg Antiana (ItAnt 243, 7) Secundához tartozott: ND Occ XXXII 28, 40, 45. Secundához tartozott a Dráva déli partján fekvő Mursa is. A határ tehát a Drávától északra húzódott, és hol vagy egyáltalában elérte-e a Drávát

— tehát a Dráva folyó volt-e a határ —, azt nem tudjuk. A ND *Marinanae*-jának a téves lokalizálása miatt gondoltak arra, hogy a határ dél felé áthalad a Rábán. *Mariniana* (ItAnt-ItHieros) segítségével nem Valeria és Secunda, hanem Pannonia Inferior és Superior, illetve Savia és Secunda közös határát lehet meghatározni egy ponton.

Mariniana helyzetét az ItHieros. megadja. A szöveg a Poetovio—Mursa közti út leírásánál a következő:

561, 3	<i>mutatio Pultovia</i>	<i>mil XII</i>
4	<i>civitas Petovione</i>	<i>mil XII</i>
5	<i>transis pontem, intras Pannoniam</i>	
6	<i>inferiorem</i>	
7	<i>mutatio Ramista</i>	<i>mil VIII</i>
562, 6	<i>mutatio Bolentia</i>	<i>mil X</i>
7	<i>mansio Maurianis</i>	<i>mil VIII</i>
8	<i>intras Pannoniam superiorem</i>	
9	<i>mutatio Serena</i>	<i>mil VIII</i>

(Az Itinerarium az Inferior és a Superior megjelöléseket felcserélte). Poetovio még Noricumhoz tartozott¹⁰⁵ (vö. ItHieros. 560, 10), majd utána — a menetiránynak megfelelően, tehát kelet felé — az említett hídnál volt a határ. Ugyanígy volt a tartomány keleti határánál: az ItHieros a *mansio Maurianis után* jegyzi meg a belépést Pannonia (helyesen) inferiorba. Eszerint tehát *Maurianis* nem Inferiorhoz, hanem Superiorhoz tartozott.¹⁰⁶ Hogy a *mutatio Inferiorban* feküdt, arra azért gondoltak, mert azonosnak vették a Valeriában fekvő (ND) *Marinanae*-val.¹⁰⁷ Az egyértelmű forrással azonban nem helyezhetünk szembe egy bizonytalan azonosítást. Az ItHieros. a 4. sz. harmincas éveiben keletkezett, amikor Valeria tartomány már létezett. A forrás az érvényes határokról szól tehát akkor is, ha a régi elnevezéseket használja. Ez azt jelenti, hogy az ItHieros. 562, 7: *mansio Maurianis* = ItAnt 130, 5 *Marinianis* állomása Saviában feküdt, és ezért nem azonosítható a ND Occ XXXIII 64 valeriai *Marinanae*-jával. Semmi sem indokolja tehát, hogy Valeria déli határát egy helyen a Drávától délre keressük.

Lássuk most már, hogy a valóságban hol feküdt *Mariniana*? A lokalizálásánál a legközelebbi biztosan ismert helytől, tehát Mursától kell kiindulnunk. *Mariniana* távolsága Mursától az ItAnt szerint 48 MP = 71 km, az ItHieros szerint 44 MP = 65 km, a TabPeut szerint 47 MP = 69,5 km. Ha most Mursától kiindulva ezt a távolságot fel-

¹⁰⁵ Saria, B., RE XXI (1951) 1174.; Mócsy A., RE Suppl. IX. 585.

¹⁰⁶ Fluss a Magniana névalakot fogadta el [RE XIV (1928), 486], pontosabban a Ptolemaiosnál Pannonia Superior belső területén fekvő városok között az utolsó helyen a *Maynava* nevet említi. Fluss C. Müllerhez hasonlóan ezt a helynevet azonosnak tartotta *Mariniana*-val. Azonos a véleménye O. Cuntz-nak is: Die Geographie des Ptolemaios. (Berlin 1923), 185.

¹⁰⁷ Lásd a 103. jegyzetet.

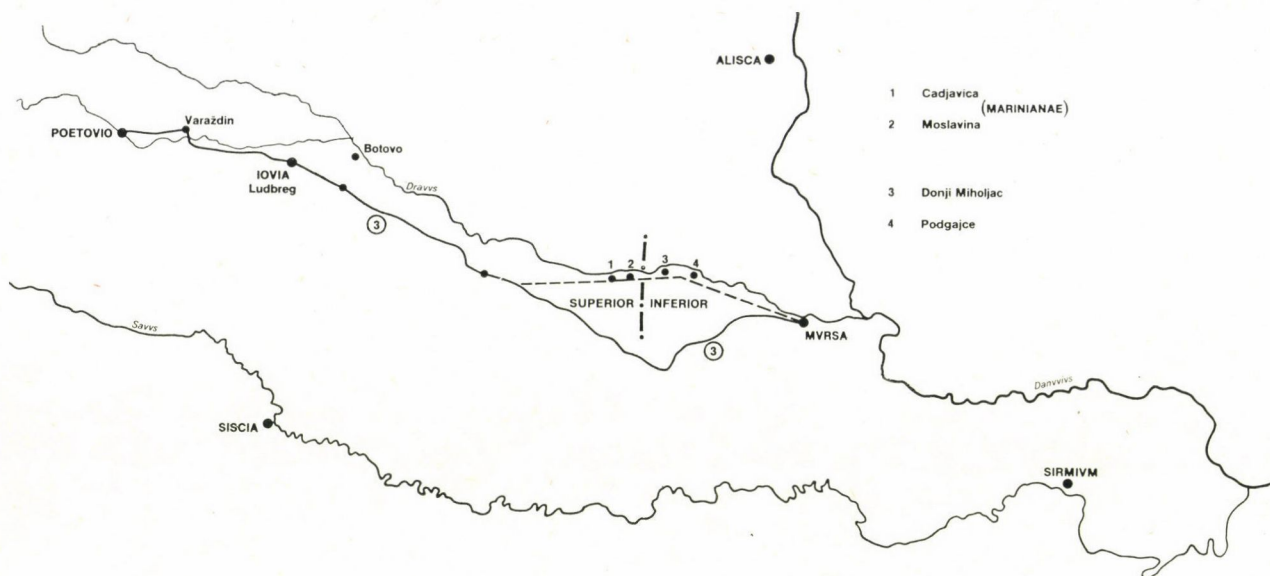
¹⁰⁰ Vikić, B.—Gorenc, M., Ludbreg, Antičko naselje, Arheol. Pregled, 10 (1968) 129—131, 255.; Vikić-Belančić, B., Arheol. Pregled 11 (1969) 178—180, 274.

¹⁰¹ Fitz J., Alba Regia 16 (1978) 82.

¹⁰² Vö. Mócsy A., Pannonia. RE Suppl. IX (1962) 586.

¹⁰³ Mócsy A., RE Suppl. IX. 586.

¹⁰⁴ Mócsy A., RE Suppl. IX. 588.



5. kép. A Poetovióból Mursaba vezető út körzetének térképe
Abb. 5. Karte des Bereiches der aus Poetovio nach Mursa führenden Straße

mérjük a térképen a római út lehetséges helyére (figyelembe véve az Itinerarium különböző távolságadatait) akkor Marinianae-t Moslavina és Cadjavica között kereshetjük. Savia és Secunda határa ettől valamivel keletre, Viljevo közelében húzódott dél vagy délnyugat felé (5. kép). Marinianae hovatartozása világos és megoldja a határproblémát. Semmi sem igazolja azt, hogy Valeria déli határa bármely ponton elérte volna a Poetovio—mursai utat. Ennek hangsúlyozása azért lényeges, mert a határ maga húzódhatott a Drávától délre, de az utat már nem foglalhatta magába.

Végül teszem hozzá mindehhez, mert Fitz Jenő¹⁰⁸ sem fogadta el Soproni S. véleményét, aki Marinianae-t (ND) Valeria tartomány egyetlen számításba jöhető praesesi székhelye romlott névalakjának tartotta, hogy Marinianae Saviához tartozása megteremti a lehetőséget a Marinianae—Sopianae történetileg hihető javításához.

Összegzem a tanulmány eredményeit:

1. A részlettémáknál megfigyelhető, hogy a kutatók következtetései vagy megállapításai bizonyítatlan feltevéseken alapultak. Az alap kutatások hiánya a következtetések igazságát eleve kétségesse tette. Ezek pótlása a korábbi véleményeket megcáfolta vagy a kizárólagosságuknak ellentmondott.

2. Különösen óvakodnunk kell a nyilvánvalóan, kézenfekvőnek látszó következtetések vizsgálat nélküli elfogadásától.

3. A Iovia-Herculia tetrarchia-kor helynévadás Pannoniában nem igazolható. A Iovia/Herculia helynevek önmagukban nem keltezési kritériumok. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen helynévadás lehetőségét a tetrarchia alatt eleve kizártnak tartom.

4. Az ItAnt Gorsio sive Hercule megjelölése értelmezésében még csak alternatíva sincsen. A szöveg nem a helynév megváltozását, hanem az út választását fejezi ki. Ezzel Gorsium 4. sz.-i praesesi székhely voltát támogató egyetlen számottevő érv elesett.¹⁰⁹ Maga Herculia lehet tetrarchia-kori vagy korábbi névadás eredménye.

5. Semmi sem bizonyítja Botivo és Iovia településeinek az azonosságát, tehát a névváltozást. Egyik település sem lokalizálható a mai Botovo falu közelébe a Dráva mellé. Botivum és Iovia a mai Ludbreg környékén feküdtek.

6. A ND Occ XXXIII 61 Ioviáját (Valeria) nem lehet azonosítani az ItAnt 130, 3 Ioviájával, amely Saviában feküdt.

7. Az ItAnt 130, 5 Marinianae = ItHieros 562, 7: Maurianae Pannonia Superiorhoz majd a 4. században Saviához tartozott. Tőle keletre húzódott észak—déli irányban Savia és Pannonia II határa. A saviai Marinianae nem lehet azonos a ND Occ XXXIII 64 valeriai Marinianae-jával. Ezért nincsen akadálya a Marinianae/Maurianae/Aninanae, ND romlott névalakja javításának.

Tóth Endre

¹⁰⁸ Lásd: Fitz J., rec: Soproni, S., Der spätrömische Limes, Gnomon 1980, 295—296.; Ua.: Alba Regia 17 (1979) 354.—, Ua. Alba Regia 16 (1978) 77., Ua.: Alba Regia. Vö. még: Mócsy A., Pannonia-Forschung 1973—1976. Acta ArchHung 29 (1977) 391.

¹⁰⁹ Fitz Jenő írja: (Acta Anth 24 (1976) 387), dass etwa der praeses in Sopianae residirt haben dürfte, konnte auch nur indirekt möglich gemacht werden. Amíg azonban Sopianae esetében legalább van indirekt bizonyíték, Gorsium esetében még ilyen sincs. Vö. még Mócsy A., RE Suppl. IX 611.

Auszug

Die Itinerarien erwähnen in Pannonien 3 *Iovia* und ein *Herculia* genannte Straßenstationen. Von diesen Ortsnamen nehmen die Forscher auf Grund des bekannten Wortgebrauches der Tetrarchie *Iovia/Herculia* an, daß sie in der Tetrarchiezeit gegründet oder neu benannt wurden. Auf diese Vermutung, als auf eine sicher scheinende Basis hat man weitere Schlüsse aufgebaut. Im Falle von Heténypuszta/*Iovia* setzte S. Soproni eine diokletianzeitliche Namensgebung voraus; auf Grund der (vermutlichen) Namensänderung von Gorsium auf *Herculia* hat J. Fitz darauf geschlossen, daß im 4. Jh. Gorsium/*Herculia* zum Sitz des Praeses von Valeria geworden ist. Die für sicher angesehene Basis ist aber ebenso schwankend, wie die sich dem Thema eng anschließenden anderen Folgerungen: die Abfassung — *Gorsium sive Hercule* (ItAnt 264,4) würde die Namensänderung von Gorsium bezeichnen oder die Identifizierung der Straßenstation Botivum der TabPeut mit der Station *Iovia* des ItAnt (130, 2) und die Identifizierung der beiden mit dem heutigen Dorf Botovo an der Drau (C. Müller, R. Vulpe, A. Graf und schließlich J. Fitz, der dies zur Grundlage weiterer Schlüsse benutzt hat).

In der vorliegenden Abhandlung habe ich diese Fragen untersucht.

Es liegt außer Zweifel, daß die von Diocletianus und Maximianus sowie von ihren Nachfolgern aufgenommenen Beinamen *Iovius* und *Herculus* die Abstammung von *Iupiter* und *Hercules* oder den besonderen Schutz der Götter betonen. Die Attribute mit *Heraklius* kommen in den tetrarchiezeitlichen Benennungen vor. Es ist aber nicht indifferent, in welchem Kreis (Truppenname, Gebäude, natürliche Gebilde, Insel, Hafen oder Siedlung), in welcher Form (selbständig oder als Ehrenattribut, in der Infinitiv- oder Partizipform, die einen wesentlichen Unterschied zwischen den Benennungen decken) und wann (vom Gesichtspunkt der Untersuchung: vor, während oder nach der Tetrarchie) diese in der Namensgebung gebraucht wurden. Es kann festgestellt werden: außerhalb von Pannonien gibt es keine Siedlung, namens *Iovia* mit Ausnahme eines unsicheren, verbesserten (ND Or XXXV 28) und eines anderen, ebenfalls unsicheren und undatierbaren Vorkommens aus *Pisidia*. Demgegenüber sind uns mehrere Dutzend Siedlungsnamen *Herculia-Heraklia* bekannt. Diese sind aber mit einer einzigen Ausnahme Ergebnisse der Namensgebung vor der Tetrarchie, ja sogar vor der Kaiserzeit. Der eine Fall ist *Heraklia*, der neue Namen von *Perinthos*, der in der vom 13. Oktober 286 datierten Quelle zum ersten Male vorkommt. Es kann also festgestellt werden, daß im Falle der Siedlungsnamen *Iovia-Herculia* selbständig, außerhalb von Pannonien sehr selten vorkommen. Die tetrarchiezeitliche Namensgebung *Iovia* kann im Falle einer Siedlung nicht bewiesen werden, der Name *Heraklia* ist zu dieser Zeit nur in einem einzigen Falle bekannt, auf den die Verbreitung des Namens im griechischen Sprachgebiet ansonsten eine Möglichkeit gibt.

Das ItAnt registriert im Text insgesamt bloß zwei tetrarchiezeitliche Namensänderungen: die Änderung des Namens von *Pella* in *Diocletianopolis* und von *Heraklia* in den neuen Namen von *Perinthos*. In Randbemerkung wird nur *Maximianopolis*, der neue Name von *Porsulae* mitgeteilt. Diese Namensänderungen erfolgten zu Beginn der Herrschaft von Diocletianus und in sehr bedeutenden Fällen: es handelt sich entweder von der Namensänderung von *Perinthos*, der Prägestätte von *Thracia*, einer *colonia*, die wegen des nahen Zeitpunktes oder mit der Ernennung von Maximianus oder mit der Aufnahme des Namens *Iovia/Herculus* (oder mit beiden) in engem Zusammenhang steht. Im Falle von *Pella* hat Diocletianus den Namen des Geburtsortes Alexanders d. Gr. auf seinen eigenen Namen verändert. Es erübrigt sich zu beweisen, welche große Bedeutung dieser letzteren, von der Forschung bisher nicht genügend gewerteten

Namensänderung zu Beginn der Regierung des Kaisers, der das Reich reorganisiert hat, zufällt.

Wenn also das ItAnt, das zum Ausgang der Jahre 280 zusammengestellt wurde insgesamt nur zwei und sehr bedeutende Namensänderungen registriert, die mit den Kaisern in unmittelbarer Verbindung stehen, so besteht eine geringe Wahrscheinlichkeit dessen, daß die pannonischen Straßenstationen *Iovia* und *Herculia*, die wir gleichfalls aus dem ItAnt kennen, im ersten Jahrzehnt der Tetrarchie entstanden wären und daß man sie zwischen den engen Zeitgrenzen registriert hätte.

Die pannonischen Ortsnamen *Iovia* können aber ansonsten nicht oder eindeutig nicht auf die Tetrarchie datiert werden. *Iovia* des ItAnt 264, 8 liegt an der *Sopiae* mit *Brigetio* verbindenden Straße (Abb. 3). Insofern wir die Identifizierung von S. Soproni akzeptieren, daß nämlich *Iovia* der Name der in *Heténypuszta* erschlossenen spätrömischen Festung bzw. Siedlung wäre, so taucht das folgende Problem auf. An der Stelle der Siedlung der Urbewohner dürfte die mächtige Festung nicht früher als die Regierungszeit Konstantins d. Gr. erbaut worden sein. Den Namen *Iovia* erwähnt aber schon das früher entstandene ItAnt. Der neue Name oder die Namensänderung würde man aber nach dem Aufbau der Festung erwarten und nicht im Falle einer an der Straße liegenden Siedlung. Das andere *Iovia* liegt an der Straße zwischen *Poetovio* und *Mursa* (130, 3 Abb. 1., 4.). Jedoch stellt diese Strecke die längste Straße des Itinerarium dar, die die Stadt über *Aquileia*, *Sirmium*, *Antiochien* mit *Alexandrien* verbunden hat. Die Beschreibung der Straßenlinie wurde den Forschungen von D. van Berchem nach anlässlich der orientalischen Fahrt des Caracalla im Jahre 213/14 verfaßt. Das in diesem vorkommende *Iovia* war eine schon vor der Tetrarchie existierende Siedlung.

An der Straße zwischen *Poetovio* und *Mursa* ist uns noch eine Straßenstation, namens *Iovia* bekannt. Ihren Namen hat uns die TabPeut bewahrt. Auf Grund der Quelle stammt auch dieser Name vor der Tetrarchiezeit her.

Also nicht nur daß wir bei keinem pannonischen *Iovia* die Namensgebung aus der Tetrarchiezeit belegen können, sondern gerade im Gegenteil: die frühere Entstehung läßt sich beweisen. Die Lösung haben die Sprachwissenschaftler bereits aufgeworfen, jedoch wurden auch sie einerseits von der Rolle des Namens *Iovia-Herculia* zur Tetrarchiezeit irreführt, andererseits hat die Meinung in der Forschung nicht die gebührende Betonung erhalten. A. Mayer wurde nämlich nicht nur auf die Zahl der pannonischen *Iovia* aufmerksam, sondern auch auf das häufige Vorkommen der geographischen Namen mit dem Wortstamm *iov-* im Mittleren Donaugebiet (im Drau-Save-Zwischenstromland: *Iovalia*, Ptol. 2.15, 6.; *Iovista*, CIL VI 3297, *Ioviacum/-aco* in *Noricum*, ItAnt 249, 3.; *Iovavum* ItAnt 235, 4.; *Iovisura*, ItAnt 259, 5). Die Suffixe deuten fallweise auf die Namensgebung seitens der Urbewölkerung hin. Auf Grund der Ortsnamen haben die Sprachwissenschaftler die Bedeutung des Wortes unabhängig von dem Namen *Iupiters* gesucht. Sie haben den Ursprung der Wurzel im indogerm. **iou-*, *ieu-* bzw. im illyrischen *iov-* in der Bedeutung »Jünger, neu gefunden. Die erörterten pannonischen Ortsnamen dürften also bei ihrer Entstehung nicht in bewußter, sinnmäßiger Verbindung mit dem Namen des römischen Hauptgottes gestanden haben, noch weniger können sie Ergebnisse der amtlichen tetrarchiezeitlichen Namensgebung sein.

Im ItAnt (264, 4) lesen wir bei der Erwähnung der Straße *Sopiae*—*Aquincum* die folgende Stationsbezeichnung: *Gorsio sive Hercule*. Auf Grund dieser Abfassung hat man vorausgesetzt, daß sich der Name von *Gorsium* auf *Herculia* verändert hat. Als Zeitpunkt dieser Namensänderung wurden — wegen den tetrarchiezeitlichen Verbindungen des Namens — die letzten Jahrzehnte

des 4. Jhs vorausgesetzt. Diese Namensänderung hat J. Fitz als Grundlage und einziges bedeutendes Argument dazu gedient, um den Praesessitz der Provinz Valeria im 4. Jh. in Gorsium-Herculia zu suchen (Acta Ant. 24 (1976)). Gorsium hätte man demnach während der Tetrarchie nach den früheren Zerstörungen wiederum hergestellt, zu einem Verwaltungszentrum gemacht und diese Funktion sollte dann die Veränderung des Namens der Stadt mit sich gebracht haben.

Diese Vermutung gründet auf einer Mißdeutung des ItAnt. Die Forscher haben in der aus dem Textzusammenhang herausgehobenen Quelle bloß die Änderung des Namens der Siedlung gesehen, obwohl aus der Bezeichnung eine andere, sich vom Inhalt des Itinerarium selbst ergebende Interpretation folgt. Betrachten wir die Quelle als Ganzes, so läßt sich der Text des Itinerarium sinngemäß folgenderweise auflösen: *die Länge der Straßenlinie von der einen Station bis zur anderen beträgt n Meilen. All das, was der Text behauptet, bezieht sich hierauf. Deshalb müssen wir den problematischen Textteil folgenderweise interpretieren: die Länge der Straßenlinie zwischen Vallis Cariniana und Gorsium bzw. Herculia beträgt gleichfalls XXX MP; das Wort sive bezieht sich nicht auf den Namen der Stadt, sondern auf die Straßenlinie. Die Straße führt nach Vallis Cariniana entweder über Gorsium oder Herculia nach Aquincum. Die vom Inhalt der Quelle abhängende Interpretation des Wortes sive kann in der ähnlichen Abfassung der ND gut beobachtet werden: ND Occ XXXIV 28: praefectus classis Histricae, Carnunto sive Vindobona, ferner: ND Occ. XXXII 43, XXV 32, XXXII 40). Die Richtigkeit der Interpretation erhellt aus dem ItAnt selbst: 258, 2–3; 497, 4–5. Im Text des ItAnt kommt noch zehnmal eine ähnliche Abfassung vor, wo sive gebraucht wurde. In keinem dieser Fälle läßt es sich eine Namensänderung nachweisen, sondern man kann dagegen argumentieren.*

Im Falle von Gorsium erfolgte also keine Namensänderung, sondern Herculia ist mit der an der Straße zwischen Sopianae und Brigetio vom ItAnt erwähnten Siedlung Herculia gleich (in diesem Falle kommt nur der Name Herculia vor). Zur Namensgebung gibt auch der in diesem Gebiet nachgewiesene Hercules-Kult eine Möglichkeit (J. Fitz).

Obwohl bei den Siedlungen die Namensgebung Iovia/Herculia nicht bzw. nur in einem Falle nachgewiesen werden kann, behaupte ich nicht, daß diese Namensgebung während der Tetrarchie im Falle der Siedlungen ausgeschlossen wäre. Das aber schon, daß diese Siedlungsnamen, insbesondere in der Donaugegend ohne weitere Untersuchung in sich nicht für tetrarchiezeitliche Namensgebungen anzusehen sind, wir können also nicht verall-

gemeinern. Der Siedlungsname *Herculia/Iovia* ist in sich noch kein auf die Tetrarchiezeit datierbares Kriterium.

Dem Thema angeschlossen, habe ich mich mit der Identifizierung der *Iovia civitas* im Drau–Save-Zwischenstromland (ItHieros) befaßt. Diese Stadt hat J. Fitz – die eine frühere Identifizierung akzeptiert – in dem an der Drau gelegenen Botovo gesucht und noch mit dem in dem ND Occ. XXXIII 61 erwähnten valerischen Iovia für identisch gehalten. Diese Identifizierung gründet aber auf einer mehrfach unsicheren und nicht erwiesenen Vermutung. Demnach wäre die in der TabPeut erwähnte Station *Botivum* mit dem an derselben Straßenstrecke von dem ItAnt erwähnten Iovia und schließlich sich allein auf die Ähnlichkeit des Namens stützend mit dem heutigen Botovo gleich. Die mittelalterlichen Benennungen, Namensformen von Botovo wurden nicht untersucht; man befaßte sich nicht mit dem Ursprung des Ortsnamens und auch darauf suchte man keine Antwort, daß falls der Name von Botivum sich auf Iovia änderte, wodurch ist es dann begründet, daß gerade der alte, veränderte Name sich bis heute behauptete. Die Frage entscheidet die Untersuchung der Straßenverhältnisse. Die Straße zwischen Poetovio und Mursa führte nämlich über Ludbreg (St. Pahić, M. Fulir), in dessen Bereich wir auf Grund der Meilenangaben Botivum und Iovia suchen müssen. Die Straße führte nicht weiter bis zur Drau, nach Botovo, sondern knickte nach SO um und verlief über Kaprivnica. Ludbreg-Iovia dürfte aber nicht zu Valeria, sondern nur zu Savia gehört haben, weshalb es mit dem valerischen Iovia (ND Occ. XXXIII 61) *nicht identisch ist*, wie dies J. Fitz dachte.

J. Fitz hat mit der obigen Iovia-Identifizierung die Grenze von Valeria südlich der Drau gesucht (Alba Regia 16, 1978), genauer: seiner Meinung nach gehörte die Straße Poetovio–Mursa zwischen Iovia (= Botovo) und Marinianae mit Iovia zusammen zu Valeria. Wir haben gesehen, daß Iovia nicht mit Botovo identifiziert werden kann. Ludbreg liegt von diesem Punkt noch weiter nach Westen. Bis dorthin läßt sich aber das noch so groß erweiterte Gebiet von Valeria (J. Fitz, Alba Regia 16, 1978) nicht ausdehnen. Von Iovia wissen wir hingegen auf Grund des im 4. Jh. entstandenen ItHieros, daß es nicht zu Valeria gehört haben konnte, sondern nur zu Savia. Marinianae (ItAnt 130, 5, ItHieros. 562, 7) wurde hingegen irrtümlich mit der valerischen Eintragung der ND: mit *Marinanae*, *Maurinanae*, *Aninanae* identifiziert. Nichts beweist, daß die südliche Grenze der Provinz Valeria die eine Strecke der von der Drau südlich führenden Straße zwischen Poetovio und Iovia in sich gefaßt hätte.

E. Tóth

RÓMAIKORI RÉZÜSTÖK KORAI AVAR SÍROKBAN

Csallány Dezső 1943-ban „Az avar halotti torok üstje” c. közleményében¹ röviden összefoglalta mindazt, amit addig a kora avarkor nagy üst alakú fémedényeiről tudni lehetett. A közel 40 éve írott, akkor újat adó közlemény leírásai mai szakmai igényeink szerint szűkszavúak, néha pontatlanok, az illusztrációs anyag kevés és nem eredeti, az üstök eredete pedig tisztázatlan.

A kiindulópontot e rövid tanulmány megírásához a teljességre törekvő igény mellett a csaknem 100 éve raktárban heverő „másik” bölskei üst restaurálása adta, amely a közleményekben mind ez ideig csak mint „hasznló kivételű a 14. sírból való”-ként szerepelt.² A restaurált és helyreállított üstön kívül még egy, az újabb ásatásokból származó darabbal is gazdagodott kora avar emlékanyagunk. Ezért úgy vélem, hogy az avarkorban használt legnagyobb méretű fémedényekről egy újabb, pontosabb adatokkal ellátott és több fényképpel mellékelt tanulmány közzététele indokolt. A cikket a bölskei 14. sír üstjének „újjaalkotója” Szabó László, a készítés és helyreállítás menetéről írott szakmai észrevételeivel egészíti ki.

Az üst mellékletes sírok leírása

Az avarkori nagyméretű rézedények sírokból és temetőn kívül kerültek elő.

1. *Bölske, 11. sír* (1887. évi ásatás) (Tolna megye).³

Szelle Zsigmond 1887. júl. 7–aug. 10-ig a Bölskéről Kömlődre vezető út ÉK-i részűjében az ún. Gabonás és Hidegaszalói völgyek közötti nyergen 25 sírt tárt fel. A sírok fekvéséről teljesen úttörő módon térképvázlatot készített, amelyen a feltárt sírokon kívül több feltáratlant is jelzett.⁴ Szelle a leleteket a MNM-ba küldte, ahonnan a feltárás folytatásához pénzt is kért. Levelében jelzi, hogy a sírok átlagos mélysége 2 m, és tanácsot kér,

vajon az „ételes edényeket” felküldje-e?⁵ A sírleírásokat úgy készítettem, hogy a meglevő tárgyakat összevetettem a leltárkönyvvvel, a Szelle féle 1891-es publikációval és Hampel közleményével. Sok esetben valószínűsíthető, hogy a közölt, ill. meglevő tárgyak melyik sírból származnak. Szelle különös figyelmet szentelt a két üst mellékletes sírnak, a legtöbb tárgyat rajzon ezekből a sírokból közölte. Feltehető, hogy több, a rajzokon sírszám nélkül szereplő tárgy is ezekből a sírokból származik. A valószínűsítéseket a sírleírásnál jellemezem.

A 11. sírban férfi- és lócsontváz volt. Irányítás: Ny–K, „a sírgödör K-i végén a ló”. „*Apró bronz pitykék és csatok darabjai*” (1. kép 1–11).⁶ *Zabla* (–) (a hiányzó tárgyakat (–) jellel jelölöm) „a lókoponya összeszorított fogai között”. Hosszú fülű, alma alakú és hurkos fülű alma alakú *kengyelek* a „ló mellett” (2. kép 2–3). „*Öblös agyagedény*” a férfi jobb lába mellett.⁷ Vörösréz lemezből kalapált üst (3. kép) a „hasüreg felett összehajlott állapotban”. M: 22,5 cm, pá: 41–39 cm, legnagyobb kerülete: 120 cm. Az üst alatt vas *fokos* (–), h: 21 cm, sz: 5,5 cm (2. kép 4), és *véső alakú vas eszköz* (–). A sírföldben 9 db színes szemes *gyöngy* (2. kép 1).⁸

2. *Bölske, 14. sír* (1887. évi ásatás) (Tolna megye).

Férfi. Mélység: „több, mint 1 m”.

„Előbb összehányt-vetett igen korhadtt emberi csontok, ez alatt az erős, magas testalkatú férfinak hatalmas csontjai teljesen normális állapotban fekvő”. Vörösréz lemezből kalapált üst (6–7. kép) „két szélén behajtva”. M: 17 cm, pá: 34–35 cm, fenekén omphalos átm.: 7–8 cm, legnagyobb kerülete: 99 cm. Az üst vas *fülének töredékei* (5. kép

⁵ MNM Irattári anyag 147/1887

⁶ Szelle a 8. és 11. sírnál jelzi, hogy „pitykék, lemezek, ólomdarabok, ill. csatok” voltak a sírban. A közölt és meglevő darabok feltehetően a 11. sírből származnak.

⁷ Szelle a 4., 8. és 11. sírnál említ edényt. A leltárkönyvben 2 db szerepel, a 139/1888. 1–2. szám alatt, amelyek az 1958-as revíziónál már hiányoztak. Az „öblös” jelző az 1. alszámú „felfújtt hólyag alakú” korongolt edényre illik, bár a „fehér agyagitöltés” díszítés kérdése teszi az edény avarkori voltát (m: 20,8 cm; pá: 10 cm). Szelle korongolt edényt a 8. sírnál említ. A 2. alszámú edény „henger alakú, vékony kihajló peremmel, kézzel formált, égetett, durva, kívül füsttől elfeketedve” (m: 13,8 cm; pá: 8,5 cm). Lehet, hogy ez volt a 11. sír edénye. A leírás alapján biztos, hogy avarkori edény.

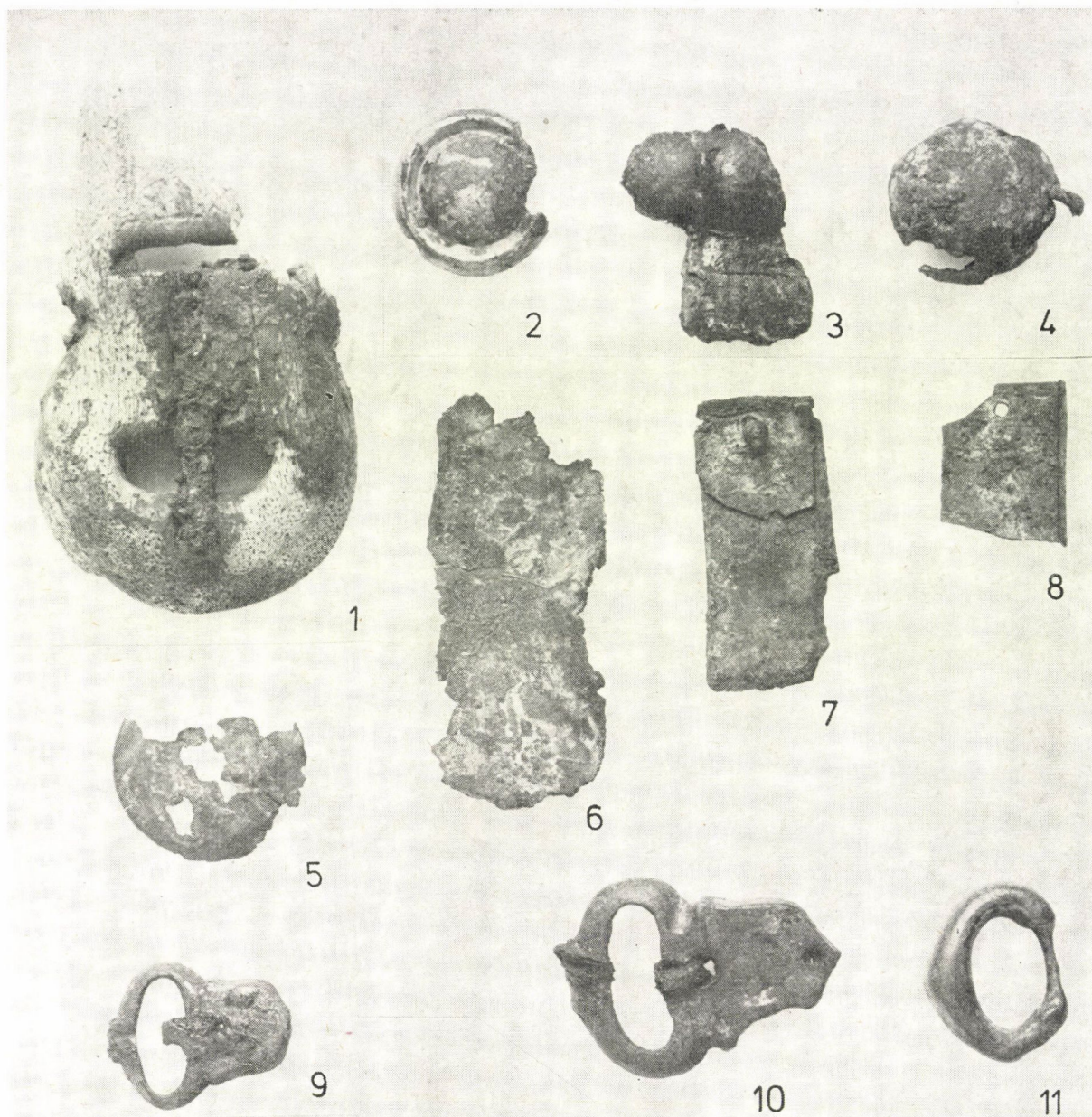
⁸ Szelle leírása szerint 1 db gyöngy a 20. sírből való.

¹ Csallány D., Dolg 16 (1940) 132. *Ua.* Az avar halotti torok üstje. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II. 4. (1943) 22–23.

² Szelle Zs., ArchÉrt 11 (1891) 242. Csallány D., i. m. 132; ill. 22.

³ Szelle Zs., i. m. 242. Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. (Braunschweig 1905) T. 242–242.

⁴ Szelle Zs., i. m. 240.



1. kép. 1–11. Csontesat, préselt övdíszek és lószerszám veretek a böleskei 8. vagy 11. sírból. 1 : 1

Рис. 1. 1–11. Костянная пряжка, штампованные поясные накладки, накладки сбруи из погр. № 8 и № 11 могильника Болчке. М: 1 : 1

Abb. 1. 1–11. Beinschnalle, gepreßte Gürtelzierden und Pferdegeschirrbeschlüge aus Grab 8 oder 11 von Böleske. 1 : 1

1–4), vas *lándzsacsúcs* (5. kép 5), kisméretű vas *fokos* (—), h: 10 cm, sz: 4,6 cm (5. kép 6).

3. Csolnok, 7. sír (Komárom megye).⁹

Férfi. Irányítás: ÉNy—DK. Bolygatott sír.

A sírban a közlemény szerint feltehetően *préselt veretek* és díszített *tegez* volt. A lábcsontoknál vörösréz lemezből kalapált *üst*, vasból kovácsolt füllel (8. kép). Az üstben állatsont. M: 24 cm, pá: 41 cm, fenéken omphalos átm.: 12,5–13 cm, legnagyobb kerülete: 122 cm. Az üst pereme alatt

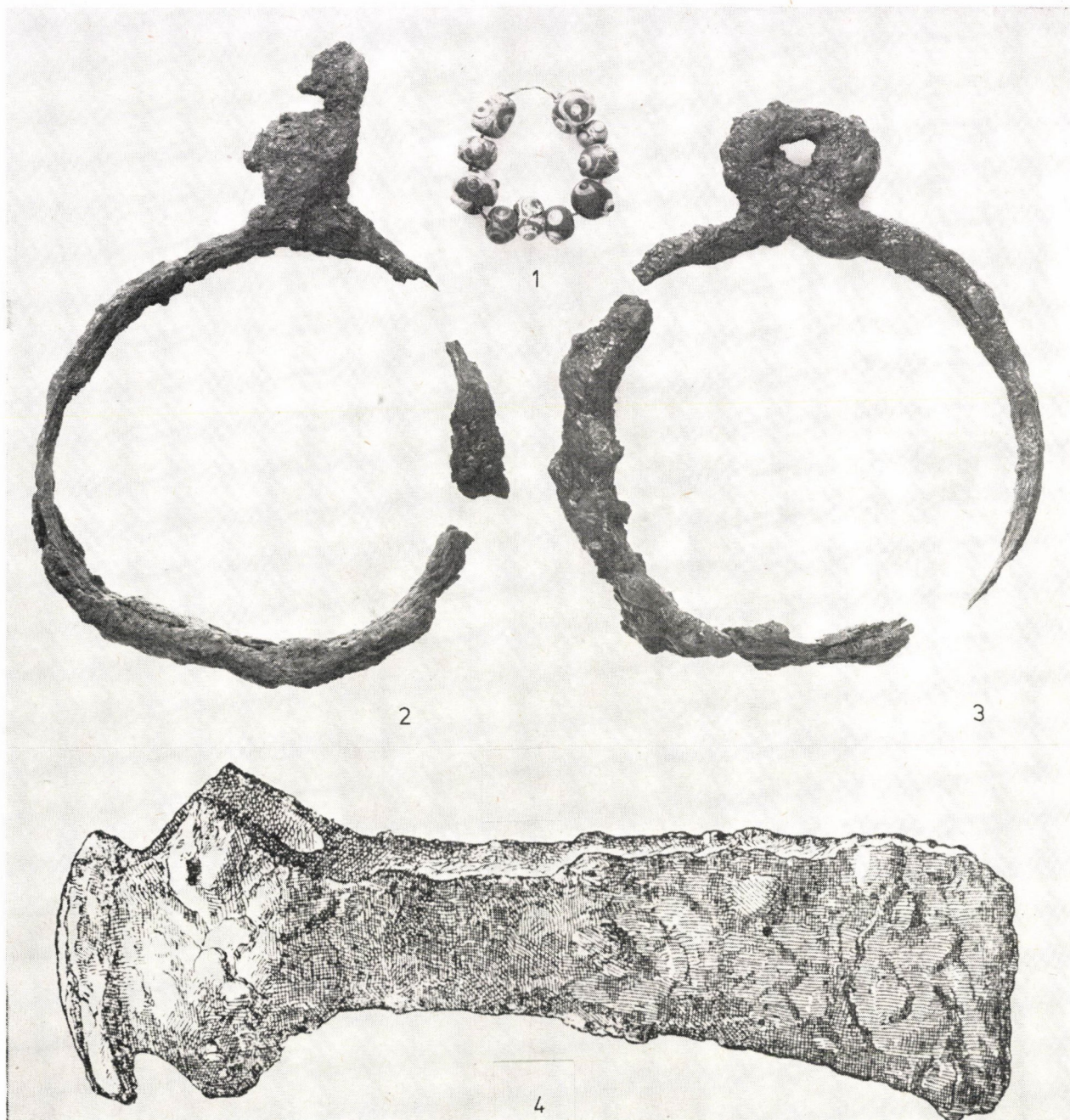
vaspánt-merevítés, amely két ellentétes oldalon hurokká kiképezve a vasfűl tartására szolgál.

4. Lovčenac (régebben Sekič, Szeghegy, Jugoszlávia).

A lovassír 1901-ben a telecskai löszpart lábánál került elő, ifj. Holliger György telkén. A találó a sírgödör Ny-i végét ásta ki, a további feltárást Roediger Lajos végezte.¹⁰

⁹ Tумов, В. С.—Эрдэли, И., СА 1 (1980) 130–146.

¹⁰ Roediger L., ArchÉrt 23 (1903) 272–274. Hampel, J., i. m. III. T. 496–497.



2. kép. 1–4. Bóleske, 11. sír leletei (1 db gyöngyszem a 20. sírból)
 Рис. 2. 1–4. Болчке, пог. 11 (одна бусина из пог. 20)
 Abb. 2. 1–4. Bóleske, Funde des Grabes 11 (1 St. Perle aus Grab 20)

Mélység: 170–180 cm. Irányítás: Ny–K (a koponya Nyugaton).

A sírban a korabeli leírás szerint 1 ló- és 2 emberi csontváz volt. A sírgödör „Ny-i végénél, ahol a koponya volt” Heraclius és Heraclius Constantinus (613–641) *arany solidusa* került elő. *Agyagedény* feltehetően ugyanott. A csontváz vagy csontvázak mellől a fentiekén kívül előkerültek az alábbi tárgyak, amelyek a 9. képen láthatók: *bronz csengő* és a hozzá tartozó bronz lánc egy „S” alakú

tagja és töredéke, ezüst *fülbevaló-karika*, kis *bi-zánci csat*, négyzet alakú *vascsat*. A lókoponya a „sír keleti végénél a partlemetszésből kilátszó láb-szárcsontoknál 130 cm-es mélységben. A lókoponya nyugati oldalán” — azaz az emberi vázak láb-csontjainál — vörösréz lemezből kalapált kormos *üst*, alján kerek folt, füle vashból kovácsolva (10. kép 1–2). M: 23 cm, pá: 40–41 cm. A lókoponya és a rézüst között *faveder vasabroncsai* és csavart *vasfüle*. Az üst alatt *vasfokos*, h: 25 cm, attól nyu-



3. kép. Böleske, 11. sír, vörösréz lemezből kalapált üst
 Рис. 3. Болчке, погр. 11, котел, кованный из красной меди
 Abb. 3. Böleske, Grab 11, aus Kupferblech gehämmerter Kessel

gatabbra *vaslánc töredék* és *lapos vasdarabok*. (Ezek az üst peremét erősítő vaspántok és az üst fülének töredékei). A sírföldből még *vaskard-töredékek* (?), *vaslánczsa*, h: 20,2 cm, *vassarló* és kézzel formált *agyagedény* került elő. M: 13 cm, pá: 9,5 cm, tá: 7,5 cm. Feltehetően a lócsontváz mellett volt a két hurkosfülű, kerek talpú *vaskengyel*.

Temetőn kívül előkerült rézüst

A Szentek-kajáni avar temetőt keletről övező földháttról, amely a Veker folyóra támaszkodik, Veres Bálint tanyája mögött került elő a nagyméretű, vaslemez szegélyes, állatcsontokkal teli *rézüst*. Az üst leírása és mérete Korek J. és Csallány D. közleményeiben pontosan szerepelnek,¹¹ ezért jelen dolgozatban csak a főbb adatokat közlöm. Az erősen szélesedő, „mélytányér” alakú vörösréz üst felső peremét 10 cm széles vaslemez me-

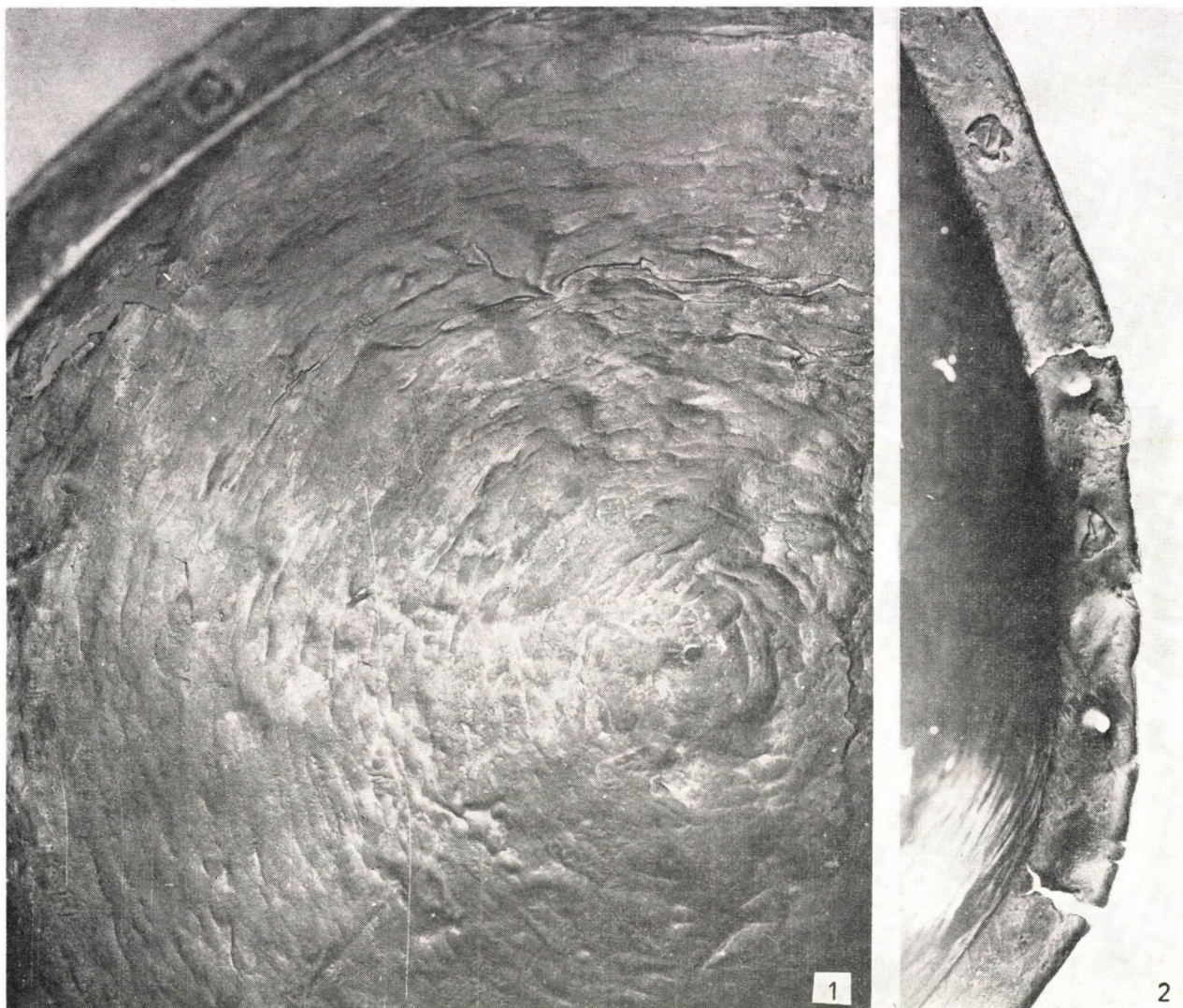
revíti, amelyet a vörösréz pereméhez hozzászegescselttek. A fül beakasztására szolgáló hurkok szintén vasból készültek. M: 35 cm, pá: 95 cm, perem alatti átm: 82–83 cm.

Az avar időszak 5 eddig ismert nagyméretű fémedénye közül a temetőben, sírokban talált 4 db üst hasonló alakú. A temetőn kívül talált üst alakja eltér az előbbiektől. A dolgozatomban részletesebben a sírokból előkerült üstökkel, előkerülési és leletkörülményeikkel, datálásukkal, eredetükkel foglalkozom.

Az üstmellékletes sírok temetkezési módja

A négy üstös sír közül kettőben (Böleske, 11. sír és Szeghegy) lovastemetkezés volt. A ló a böleskei 11. és a szeghegyi sírban a sírgödör keleti végében volt, tehát Csallány megállapításával ellentétben az elhunytakat nem fülkesírba, hanem a lovakkal együtt Ny–K-i irányú sírokba fektették,

¹¹ Korek J., Dolg 19 (1943) 52. Csallány D., Az avar halotti torok... 22.



4. kép. 1–2. A böleskei 11. sír üstjének belső oldala és peremének részlete
 Рис. 4. 1–2. Внутренняя сторона и часть края котла из пог. 11 в Болчке
 Abb. 4. 1–2. Innenseite und Randteil des Kessels aus Grab 11 von Böleske

amelynek nyugati fele az emberi sírgödör. Az egyetlen hosszú sírgödörbe egyidőben elhelyezett emberi és ló temetkezéseket, mint a kora avar lovastemetkezések Kiss A. féle VI. típusát, legutóbb Bóna I. elemezte, egyben kibővítette a korábbi anyaggyűjtéseket. Felsorolásában említi a böleskei 11. sírt is,¹² de nem számol a szeghegyi, szintén e csoportba sorolható sírral.

A szeghegyi sír közlője Roediger L. két emberi csontvázról ír,¹³ amelyeknek lábainál feküdt a lócsontváz. A síregyüttes leletanyagából csak a két agyagedény utal a két emberi csontvázra. Feltételezésem szerint a szeghegyi lovastemetkezés — a többi hasonló korú temetkezéshez hasonlóan — egy

emberi és egy lócsontvázból állhatott. A másik, a csak egy edény mellékletes sír, a lovastemetkezés közvetlen szomszédjában fekvő, azzal együtt feltárt sír lehetett. E feltevést valószínűsíti, hogy a szeghegyi lovassír környékén további ásatás nem volt, a sír pedig nem olyan gazdag leletegyüttesű, hogy magános sírra gondolhatnánk.

Nehezen rekonstruálható a böleskei 14. sír eredeti állapota is. Szelle szerint az „összehányt-vert emberi csontok alatt” feküdt az erős férfiváz.¹⁴ Csallány ezt a leírást megkérdőjelezi, szerinte az összehányt csontok állatcsontok, a halotti tor maradványai.¹⁵ Szelle határozottan emberi csontokról ír, nyilván azokat is talált. Feltévésem szerint a

¹² Bóna I., ArchÉrt 106 (1979) 12.

¹³ Vö. 10. jegyzet

¹⁴ Szelle Zs., i. m. 242.

¹⁵ Csallány D., Az avar halotti torok ... 23.



5



1

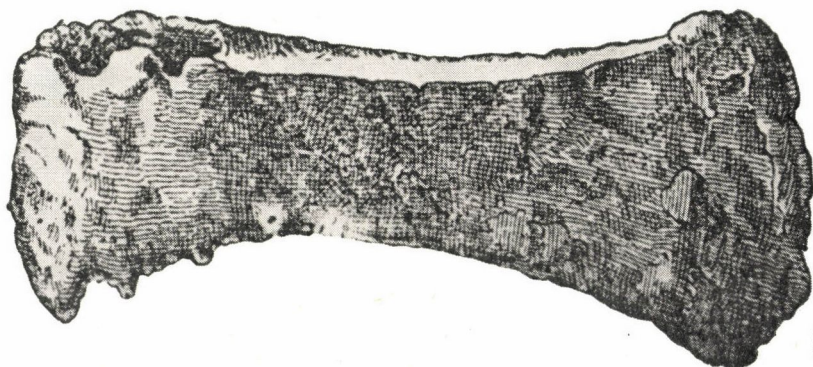


2

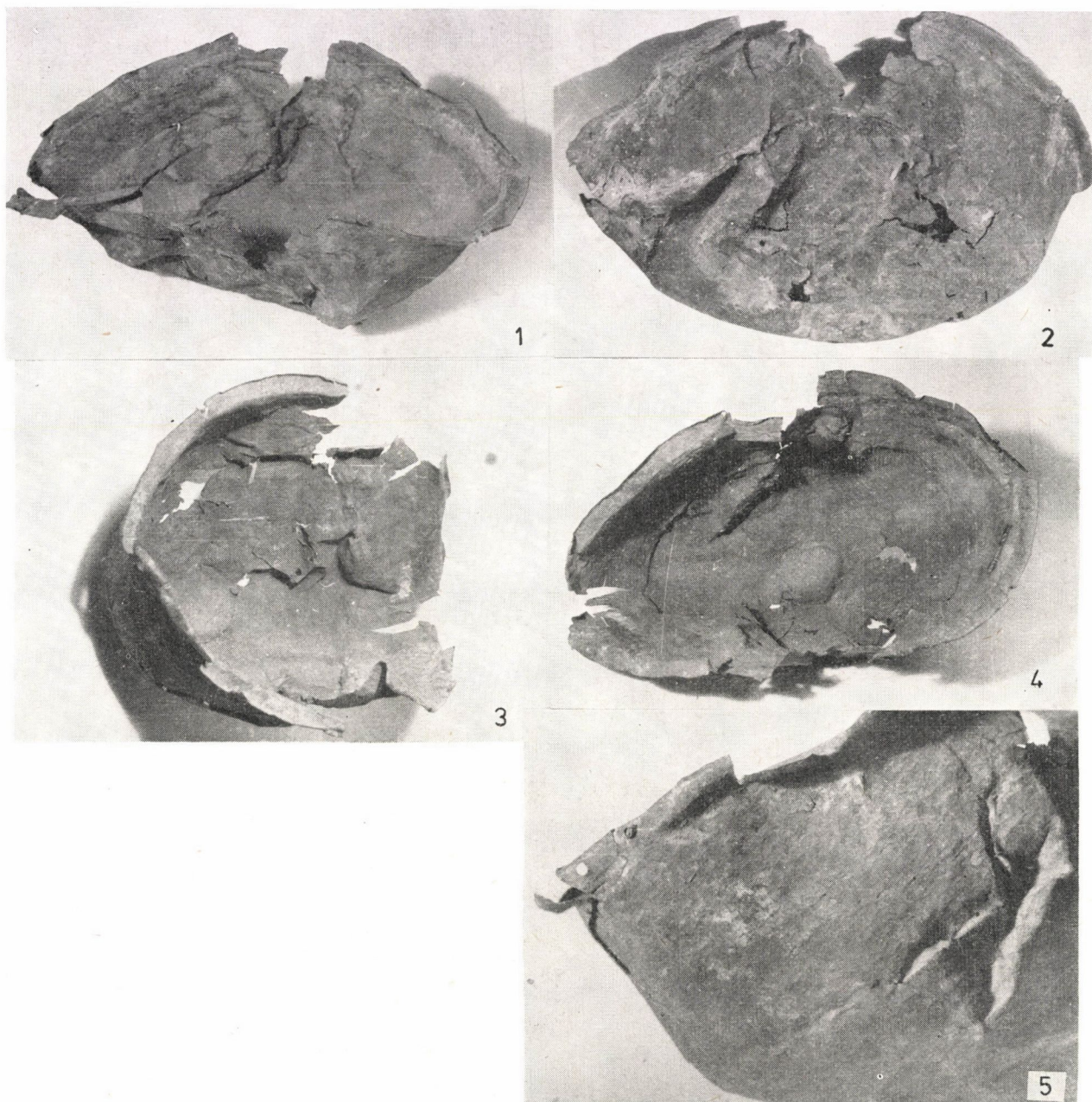


3

4



6



6. kép. 1—5. Böleske, 14. sír. Az üst helyreállítás előtt. (A 3. képen látszik az eredeti foltozás)

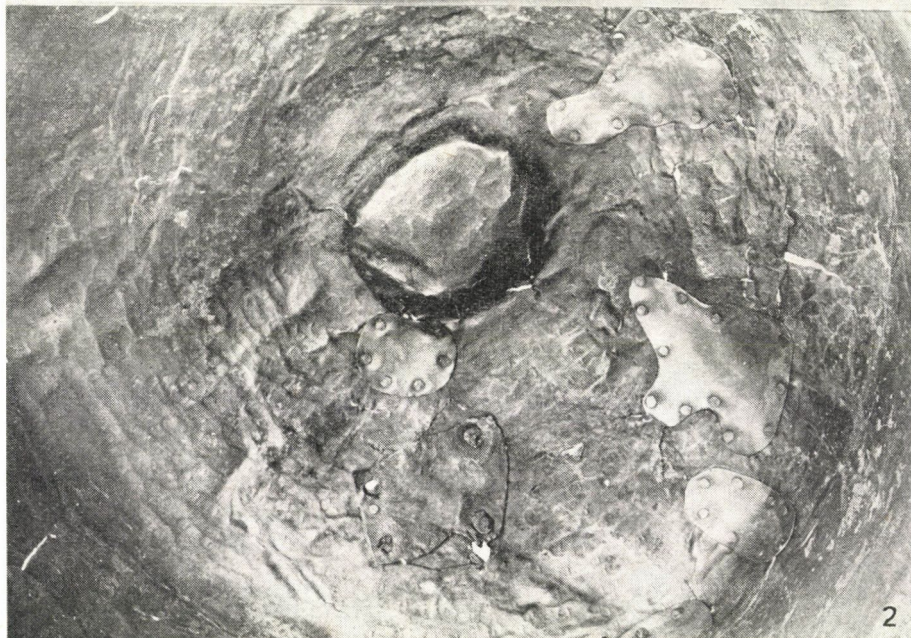
Рис. 6. 1—5. Болчке, погр. 14. Котел до реставрации. (На рис. 3 видна заплатка.)

Abb. 6. 1—5. Böleske, Grab 14. Der Kessel vor der Restaurierung. (Auf Abb. 3 ist die ursprüngliche Ausbesserung sichtbar)

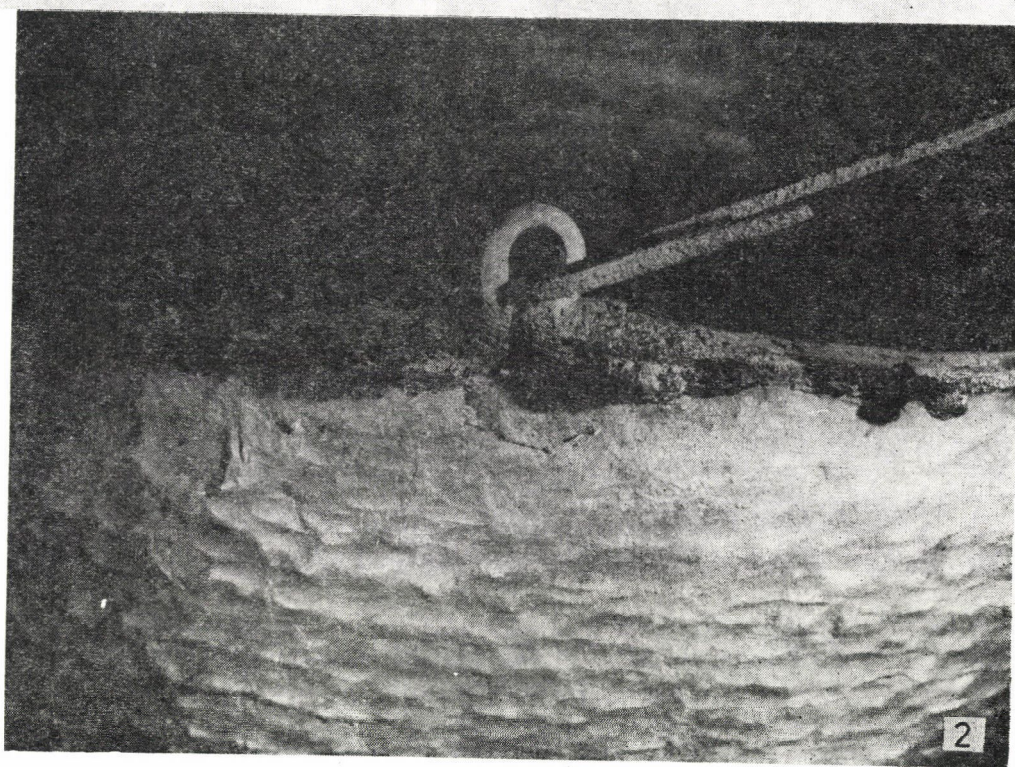
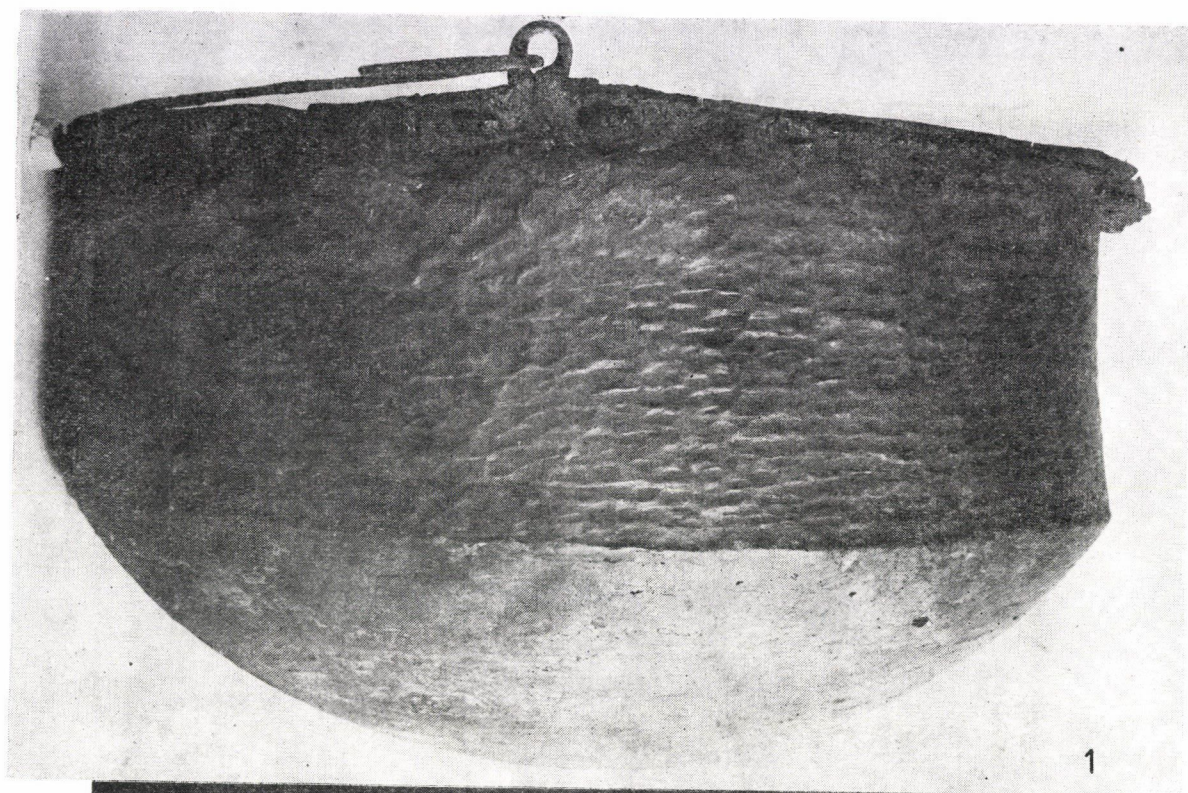
5. kép. Böleske, 14. sír. 1—4. az üst eredeti fülének töredékei és egyik rézszegecse. — 5. lándzsa. — 6. fokos. 1 : 1

Рис. 5. Болчке, погр. 14. 1—4. Обломки первоначальной ручки и медная заклёпка котла, — 5. копье, — 6. топор. М: 1 : 1

Abb. 5. Böleske, Grab 14. 1—4. Fragmente des ursprünglichen Griffes und der eine Kupfer Niet des Kessels. — 5. Lanze. — 6. Streitaxt. 1 : 1



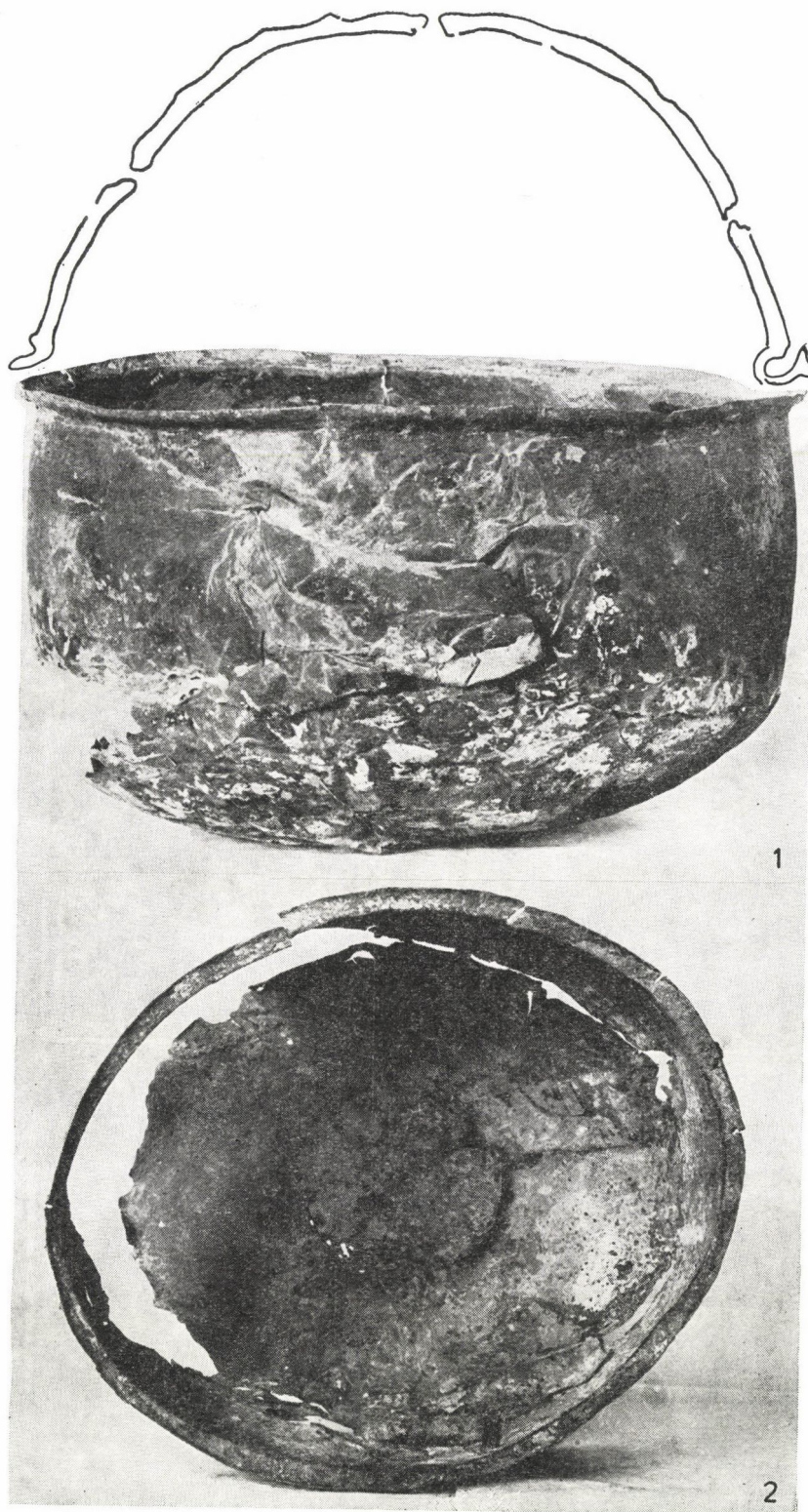
7. kép. 1. Böleske, 14. sír üstje helyreállítás után, rekonstruált füffel. — 2. az üst belső oldala, eredeti és új foltozással
 Рис. 7. 1. Котел из погр. 14 в Болчке после реставрации, с реконструированной ручкой. — 2. Внутренняя
 сторона котла с первоначальной и новой заплатой
 Abb. 7. 1. Böleske, Kessel des Grabes 14 nach der Restaurierung, mit rekonstruiertem Griff. — 2. Innenseite des Kessels,
 mit der ursprünglichen und der neuen Ausbesserung



8. kép. 1—2. Csolnok, 7. sír, vörösréz lemezből kalapált üst eredeti füllel
 Рис. 8. Чолнок, погр. 7. Котел, кованный из красной меди с первоначальной ручкой
 Abb. 8. Csolnok, Grab 7, aus Kupferblech gehämmelter Kessel mit ursprünglichem Griff



9. kép. Szeghegy (Lovčenac, Jugoszlávia), a lovassír leletei (archív fotó)
 Рис. 9. Сегхедь (Ловченец, Югославия), инвентарь погребения с конем (архивное фото)
 Abb. 9. Szeghegy (Lovčenac, Jugoslawien), Funde des Reitergrabes (Archivfoto)



10. kép. 1—2. A szeghegyi lovassír üstje (a fül a fotó alapján rekonstruálva) (archív fotó)
 Рис. 10. 1—2. Котел из погребения с конем в д. Сергедь (ручка реконструирована по фотографии)
 (Архивное фото.)
 Abb. 10. 1—2. Kessel des Reitergrabes von Szeghegy (der Griff auf Grund des Fotos rekonstruiert) (Archivfoto)



11. kép. Bácsújfalu (Selenča, Jugoszlávia) kis bográcsának töredékei
Рис. 11. Обломки небольшого котла из Бачуйфалу (Селенча, Югославия)
Abb. 11. Bácsújfalu (Selenča, Jugoslawien), Fragmente eines kleinen Kochkessels

sír fölött egy későbbi temetkezés lehetett, amelyet kiraboltak, de bolygatatlan maradt az alsóbb szinten levő temetkezés. A bölcskei temetőnek — a közlemény szerint — volt egy késői avar periódusa is. Elképzelhető, mint azt több más avar temetőben tapasztaltuk, hogy egymásra temetett sírok voltak, mint ezt Csallány a bölcskei 4., 9., 12. sírnál meg is jegyzi.

Veretes övű férfisírban volt a csolnoki üst, amelyben az üstöt a szeghegyi temetkezéshez hasonlóan a lábhoz helyezték. A bölcskei 11. sírban a medencén volt az összelapult rézedény, a 14. sírban a helyét nem ismerjük. Az üstök síron belüli elhelyezési módja az avarokban oly általános cserépedények sírbahelyezési módjához hasonló.

Az üstös sírok leletegyüttesei

A sírleírásoknál láttuk, az üstök nem egyedüli mellékletei a szóbanforgó síroknak. A négy férfi-, és a hozzájuk tartozó két lósírból egyaránt kerültek elő mellékletek.

A bölcskei 11. sírban néhány szemes gyöngy volt a férfi mellett, ami Bóna I. legutóbbi összefoglalása szerint ázsiai hagyomány a korai avarok temetkezési szokásában.¹⁶ A férfi övét feltehetően préselt kerek bronzveretek, díszítetlen nagy- és kisszíjvégek díszítették és bronzcsat zárhatta (1. kép 2; 6—8). A félgömbfejű kerek préselt veretek, olombetétes préselt, rojtmintás szíjvégek a ló számszámzatán lehettek (1. kép 3—5). Biztosan e sír lovának nyergéről függött a hosszú-, ill. hurkosfülű, kerekaltalpu vaskengyel (2. kép 2—3). A nyereg a vastövisű csontcsattal lehetett felerősítve (1. kép 1). A nagyméretű vasfokos (2. kép 4) a ló mellett lehetett, nyelével a nyeregkápa mögé dugva. A ló zabláját, a „véső alakú vaseszközt” és az agyagedényt nem ismerjük.

A sír leletei közül a kengyelek, fém- és csontcsatok, préselt öv-, és lószerszámveretek, gyöngyök jól keltezhetők. A Szegvár—kórógyparti lovassírban Mauricius Tiberius 582—602 között vert érme keltez hasonló tárgyakat,¹⁷ a szentendrei sírleletek között pedig Phocas aranysolidusa (602—610).¹⁸ Jól illeszkedik ebbe a körbe a bölcskei 14 sír lándzsája is. A fenti tárgyak zömének eredete, előzménye — a temetkezési szokásokhoz hasonlóan — belső-ázsiai síregyüttesekből ismert,¹⁹ bizonyítva a kora avarság egyik népcsoportjának belső-ázsiai eredetét.

A csolnoki 7. sír leletei nem közöltek. A sírt ásató Erdélyi I. szívésségéből tudom, hogy az üst jellegzetes kora avarkori préselt övdíszes, tegezes lelethorizontból került elő, azaz a bölcskei sírokhoz

hasonlóan a csolnoki sír is a VII. század első harmadára keltezhető.

A szeghegyi lovassír halottjának ezüst fülbevalókarikája volt. Veretes övről e sírban nincs tudomásunk, de övről csünghetett tarsolya, amelyhez a bronzláncon függő csengő és a kis hosszútű bronzcsat tartozott (9. képen). A szeghegyi csatot S. Uenze a Salona-Histria típusú csatok közé sorolja, amelyeknek előzményét a Suuk-Su-i temetőben bronzcsengőkkel együtt találta meg. Uenze ezt a szíjbújtató csattípust a szeghegyi lovassír I. Heraclius és Heraclius Constantinus 613—631 között vert arany solidusa alapján legkésőbb a VII. század első harmadára keltezi, egyben éppen a szeghegyi csattal adva meg e típus használatának utolsó időpontját.²⁰

Nem mond ellent ennek a keltezésnek a lósír hurkosfülű, kerekaltalpu kengyele sem. A sír többi lelete: vasveretes faveder, fokos, sarló, agyagedény nem jól keltezhető tárgyak. Hiányzik a sír már csak „kardtöredék”-ként jelzett vaskardja, amely a keltezés szempontjából fontos lehetne.

Összegzésként megállapítható, hogy mind a négy üstmellékletes sír kora avarkori temetkezés, amelyek közül az éremmellékletes szeghegyi lovassír 613-nál előbbre nem keltezhető.

Az üstök

A bölcskei egymás mellett fekvő 11. és 14. sír, a csolnoki 7. és a szeghegyi sír üstjei hasonló anyagból, hasonló technikával készített nagyméretű fém edények. Mind a négy üstöt vörösréz lemezből kalapálták, így alakították ki a félgömbfenekű, egyenes oldalú, vízszintes kihajló peremű edényt. A bölcskei 14. és a csolnoki 7. sír üstjének fenekén egy 7—8, ill. 12—13 cm átmérőjű „omphalos” van, hogy az edények biztosabban álljanak. Az üstök lapos téglalap-keresztmetszetűre kovácsolt vasfülét az üst peremére 4—4, ill. 2—2 szeggel felerősített vas- vagy réz- (?) hurokba akasztották (Bölcske 11, 14. sír). A csolnoki és szeghegyi üst peremét a perem alatt egy keskeny vaspánt merevítette, amelyet a peremhez több helyen vas- vagy rézszeggel erősítettek. A vaspántból két-két hurokot kalapáltak ki a fül beakasztására. A csolnoki üst füle épségben megmaradt. A bölcskei 14. és a szeghegyi sírre a rajzok, fényképek és a meglevő darabok alapján volt rekonstruálható. A bölcskei 14. sír üstjét helyreállító restaurátor, mivel a perem alatt vasnyomot egyáltalán nem talált, a fület vörösréz lemezből készített hurokba akasztotta. Ennél a rekonstrukciónál kissé túlzottan visszakanyarodik a vasfül vége. Eredetileg, a csolnoki üst füléhez hasonlóan, hosszúkás 'U' alakban lehettek a fül végei visszahajlítva.

Az üstöket az avarok „szolgafára” tűz fölé akasztva úgy használhatták, mint ma a pásztor emberek a bográcsokat. Az üstöket többször javí-

¹⁶ Bóna I., i. m. 27—28.

¹⁷ Uo. 5—8.

¹⁸ Hampel, J., i. m. III. T. 263—265.

¹⁹ Гаврилова, А. А., Могульник Кудырге как источник по истории алтайских племен. (М—Л 1965) Рис. 9. Табл. XVIII—XIX; XXI.

²⁰ Uenze, S. BVbl 31 (1966) 1. kép 4; 144.

tották, toldozták-foltozták (Bölcske: 14. sír 6. kép 3; 7. kép 2; Szeghegy: 10. kép 2). A javítások hosszú, tartós használatról, a kormos fenékrészek pedig a temetés időpontjához közeli főzésről tanúskodnak.

Az üstök, mivel értékesek és ritkák voltak, kevés temetés alkalmával kerültek a földbe. Előkerülési körülményeik (a négy férfisírból kettőben volt ló is) arra engednek következtetni, hogy az üstök a nagyállattartó, nomád életmódot folytató, pusztán élő férfiak „háztartásához” tartoztak, amelyeket a ló nyergére máházva a törés veszélye nélkül szállíthattak és bármely helyen alkalmas főző- és tálalóedények voltak.

Csallány mint a halotti torok üstjéről beszél a fémedényekről. Lehet, hogy utolsó szerepük ez volt, de előtte feltehetően már huzamos ideig voltak használatban. A sírba edény-mellékletként kerülhettek. Előkerülésükkor ugyan a bölcskei üstök deformáltak voltak, de a 14. sír üstjét helyreállító Szabó László restaurátor szerint ez csak a föld nyomásának volt tulajdonítható.

Az üstök eredete

A nagyméretű rézüstöknek a Kárpát-medence avarkori emléanyagában nincs párhuzama. Kora avar sírokból ismerünk ugyan még két bronz-edényt, amelyek azonban méretben, ill. technikában a nagyméretű rézüstöktől különböznek. 12 cm átmérőjű bronzbogrács töredékei és jellegzetes ívelésű vasfüle ismertek a bácsújfalusi (Selenča, Jugoszlávia) hamvasztásos kora avar sírból.²¹ Csallány a töredékeket vagy a bölcskei üstök körébe sorolja, vagy sisak töredékeinek véli, amely esetben a vasfül vödör füle lenne. Kisméretű, az eddigiektől eltérő módon, nyomópadon készített kis talpas edény volt a várpalotai 204. sírban, kora avar környezetben.²² Ez az edény idegen a többi nagyobb méretű, kalapált üst között, első pillantásra is rómaikorinak látszik. Az ilyen típusú edényeket a római korról foglalkozó kutatók vödörnek nevezik. Leginkább a II–III. században voltak használatban, készülési helyül Pannónia vagy a Kercs vidéke lehetett — írja Radnóti A. Ugyanő közli a várpalotai üst pontos analógiáját, a MNM pannóniai lelőhelyű vödört.²³

Nehezebb volt a vörösrézről kalapált üstök eredetét és analógiáit megtalálni. Korábbi feltételezésem szerint az üstök készülési helyét, eredetét az avar birodalomtól K-re, a Kárpát-medencén kívül kell keresni. Feltételeztem, hogy ezeket az üstöket az avar honfoglalók, mint a többi fémedényt Belső- vagy Közép-Ázsiából hozták magukkal és ezek az agyonhasznált, foltozott edé-

nyek az avarság Kárpát-medencei első vagy második generációjával a földre is kerültek. Helyben hasonlókat már nem készítettek, ezért nem találunk a fiatalabb avarkori sírokból.

Ez az elmélet azonban alig bizonyult helyesnek. A keleti, szovjetföldi hasonló korú temetők, telepek anyagában hosszas kutatómunka során sem találtam olyan darabot, amely formailag, technikailag az avarkori üstökkel kapcsolatba hozható lett volna. Azok az üstök, amelyek a szovjet irodalomból ismertek, vagy jóval korábbiak (i. e. IV–III. századiak a korai szarmatáknál), vagy későbbiek (IX. századiak pl. a vaslemezekből szegecselt üstök) az avar sírokból előkerültek.

Az eredetkérdésben a nyomravezető darab a bácsújfalusi töredékekhez tartozó vasfül volt. Ez a többieknél lényegesen kisebb üst fül hasonló a biztosan rómaikori várpalotai vödör füléhez. Felmerült bennem a gyanú, nem rómaikori-e ez is, majd tovább menve, nem rómaikori-e az összes üst, amelyeket eddig kora avar sírokból találtak?

Az üstöket római „szemszögű” vizsgálat alá vetve, a probléma megoldódott.²⁴ A MNM Rómaikori Gyűjteménye rézlemezről kalapált konyhaedényeit és a római bronzedények irodalmát megvizsgálva és áttekintve, biztosan állítható, hogy a kora avar sírokból talált, rézlemezről készített, vasfülű, hosszú használatról tanúskodó fémedények, rómaikori készítmények.

A kalapálással kialakított forma, a foltozások technikája, a peremkiképzés, a perem alatt húzódó vaslemez, amelyből a fül beakasztására szolgáló hurkokat kialakították, a vasból kovácsolt fül formája, végeinek jellegzetes ívelése olyannyira hasonló, sőt néha azonos a rómaikori és az avar sírokból előkerült edényeknél, hogy ez utóbbiak római eredete vitathatatlan. Jó párhuzamokat lehet találni — elsősorban a készítés technikájára — a Százhalombatta és Tököl között elsüllyedt római hajó felszínre került konyhaedényei között.²⁵ Tóth E. ságvári ásatásából származik egy, még közöletlen rézüst, amely nagy mérete miatt ugyan több darabból készült, de anyaga, formája, peremkiképzése az avar sírokból előkerültekéhez hasonló.²⁶ Az ilyen típusú üstöket M. H. P. den Boersterd, a nijmegeni (Hollandia) múzeum római kori bronzedényeit feldolgozó könyvében a IV. századra keltezi.²⁷

A rómaikori bronz- ill. rézedények között nem általános forma a domború fenekű üst. Az avar sírokból előkerült üstök közül is csak a bölcskei 11. síré volt teljesen domború aljú, a többiekét már eredetileg is kissé az omphalossal lapították vagy,

²⁴ Az üstök vizsgálatában B. Bónis Éva, Thomas Edit, Soproni Sándor és Tóth Endre voltak segítségemre. Szívességüket ezúton is köszönöm.

²⁵ Thomas, E. B., JRGZ 20 (1970) 270–275.

²⁶ Közöletlen darab a MNM-ban. Az üstöt az ásató Tóth E. szívességéből idézhetem.

²⁷ Den Boersterd, M. H. P., Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen. (Nijmegen 1956) 49; VI. t. 161.

²¹ Csallány D., ArchÉrt 80 (1953) 138; XXXI/12; XXXIV/3.

²² Erdélyi I.—Németh P., VMMK 8 (1969) 25. kép

²³ Radnóti A., A pannóniai római bronzedények. DissPann II/6 (Bp. 1938) 99; XXXV. t. 7.

mint a szeghegyi üst esetében a foltozással alakították lapos fenekűvé. Felmerülhet az a kérdés, hogy ezek a római birodalmi bronzedények között ritka darabok nem kelet-római készítmények-e? Feltehető, hogy az avarok, ezekhez a nem véletlenül kiválasztott, a pusztai életmód igényeit tökéletesen kielégítő praktikus edényekhez talán még vándorlásaik során jutottak és magukkal hozva kerültek az üstök a Kárpát-medencébe és itt földre. Elképzelhető azonban az is, hogy helyben találták az üstöket. Az üstös lelőhelyek közül pl. Csolnok a tokodi, Bölske a dunaföldvári tábor közelében fekszik, amelyekben biztosan használtak réz főzőedényeket.

Továbbra is megoldatlan azonban a Szentekajáni üst eredete. Párhuzamát sem keleti, sem római, de törökkori anyagban sem találtam. Készítési technikája, az üst peremén a vas- és rézlemez összeszegecselese, ismeretlen. Nem bizonyítható, csak feltételezhető, hogy az avar temetőhöz, ill. telephez tartozik.

Összegezve az üstökről kapott eredményeinket: a biztosan kora avar, legkésőbb a VII. század első harmadából származó férfi-, ill. férfi- és lótemetkezésekből eddig napvilágra került, vörösréz lemezből kalapált vasfűlű üstök rómaikoriak, amelyeket az avarok vagy a Fekete-tenger vidékéről hoztak magukkal, vagy helyben, a Kárpát-medencében találtak. Az üstök a sírokba avarkori használat után kerültek.

Sz. Garam Éva

AZ AVARKORI ÜST RESTAURÁLÁSA

Lelőhely: Bölske, 14. sír

Leltári száma: 139/1888. 27.

Anyaga: réz

A tárgy restaurálás előtti állapota

Az üst erősen deformált, hosszirányban erős összenyomódás jellemzi. Sok helyen egymást fedő horpadások láthatók. A peremrészekben, fenékrészekben és az oldalfalon sok helyen szakadások, hiányok vannak (6. kép 1–5).

A tárgy fenékrészen egy korabeli folt található, melyet két eredeti szögecs rögzít. Fazonra domborított peremrészén pedig két rögzítő lyuk látható, két egymással szemben levő oldalon, ami az üst fogantyújának tartására szolgált.

Az üst fémfelületén sűrű kalapálásnyomok láthatók, mely a tárgy készítési technikájára enged következtetni. A készítésnél köralakú tárcsalemezből indultak ki, a tárcsa méretét csak körülbelül határozták meg, feltételezve, hogy a domborításnál mekkora üstforma alakul a lemezből. Ezt domborítással alakították tovább, úgynevezett ráncolásos és zömítéses eljárással. Vájatos ráncolófán, fazonkalapáccsal a tárcsalemezt sugárirányú meghatározott távolságú ráncokkal látják el, ekkor a lemez enyhén domborodva hullámos felületű lesz,

majd ezeket a hullámvonalakat simítófára téve szintén kalapáccsal, keresztirányú ütésekkel összedolgozzák. Ezt a műveletet többször megismételve, közben a tárgyat hőkezelve (kitűzelve) jutnak el az elképzelt üstformáig. A peremrészt vasállón ütik vissza.

A tárgyat eléggé összefüggő zöldesbarna oxidréteg borította, mely helyenként a fémét megtámadó káros korróziót mutatott. A felületen nemes patina nem volt.

A restaurálási munka

Elsősorban azt kellett megnézni, hogy az oxidált átkristályosodott anyag alakítható-e, mennyire bírja a kalapálást. Mivel az alakíthatóságot a fém hőkezelve (áttűzése) erősen növeli, először az egész üstöt gázpisztollyal fokozatosan áthévítettem. (Ezt az eljárást valódi nemes patinás tárgyaknál nem lehet alkalmazni, mert a nemes patina elvesztésével jár.) Az így „megpuhult” fémét fa alapon kalapálással munkáltam tovább, kihúzva a különböző horpadásokat és egyenetlenségeket. Itt jegyzem meg, hogy ennél a munkafolyamatnál ügyelni kell arra, hogy a sokféle horpadás és szakadás körkörös közvetlen kapcsolatban áll egymással, ezért az üst kialakítását mindig egészében és nem egy-egy deformált rész elaprózott domborításával kell végrehajtani.

Ahogy az üstforma a kalapálás által fokozatosan közelített az eredeti formához az egyes összeillő, szétszakadt részeket vagy cines lágyforrasztással, vagy szögeccseléssel helyenként rögzítettem egymáshoz, hogy a további kalapálást a lebegő részek ne akadályozzák.

A hőkezelt időnként megismételve, mindig olyan faformákat készítve és olyan fa-, illetve vaskalapácsot alkalmazva, amely az adott deformáció kiegyengetéséhez a legmegfelelőbb, jutottam el az eredeti formához. Azonban az így kialakult üstön sok helyen, így a peremrészen is négy helyen hiányok voltak.

A hiányok kiegészítésére vörösréz lemezt alkalmaztam. Ezt a szakadás formájának megfelelően szabtam ki, kicsivel nagyobbra hagyva a hiányzó rész méreténél, hogy szögeccseléssel rögzíteni lehessen. Az előkészített darabokat hőkezelttem, majd az üst hajlatának megfelelően feldomborítottam. A peremrészek kiegészítésénél a hiányzó peremrészt a pótdarab megfelelő szakaszán alakítottam ki kalapálással, ragaszkodva az eredeti technikához. Majd ezeket a részeket apró, 2 mm-es vörösréz szögeccsel — az alaplemez és a pótlás több helyen történő kifúrása után — szögeccseléssel rögzítettem. Ezzel a kiegészítési módszerrel az üst fala stabil megtartású lett, és mivel a hiányokat eredeti anyaggal egészítettem ki, elég időtállóan látszik (7. kép 2).

Az üst fogantyúrésze eredetileg vasból készült, azonban ez csak töredékekben maradt meg, az üst stabilitása szempontjából nem lett volna célszerű

ennek a néhány darabnak az összeragasztása és háromnegyed részben kiegészítése, ezért vasanyagból — az eredeti darabok méreteit véve alapul — új üstfogantyút készítettem, kovácsolással. Az üst és az új fogantyú anyagminősége között az eltérés nagy volt, ez esztétikailag nem hatott jól, ezért a fogantyút elektrolitikus öregítésnek vetettem alá. (Ez az elektrolízis fordított bekötését jelenti.) (7. kép 1.)

Az üstön a fogantyú két rögzítőtartója is hiányzott, ezek pótlása 3 mm vastag vörösréz lemezből készült, szögeccseléssel rögzítve az üst pereméhez, illetve az itt levő pótlás egy részéhez. Itt a szögecek az eredetinek megfelelő, vastagabb 5 mm-es anyagból készültek.

Az üst tisztítása

Mivel a tárgy többszöri hőkezelésen és ezt követően kalapáláson, és különféle alakításon ment

keresztül, az alapfémet borító korróziós termékek a munkafolyamat közben részben leváltak. Ezért a restaurálás után félig tisztított felület adódott. Ennek további tisztítása elektrolitikus kezeléssel történt, a tárgyat többször kiemelve a fürdőből és szórkefével átkétfelve fémtiszta felületet kaptam.

Többszöri desztillált vizes kifőzés után, a szabad levegőn állva a tárgyon egy természetes barna felületi patinaréteg alakult ki, mely megjelenési formájában esztétikailag megfelelő megjelenést ad az üstnek.

A tárgy konzerválása

A tárgy szárítószekrényben 50 °C-ra melegítve, benzinen oldott viaszréteges bevonatot kapott ecseteléssel, majd később enyhe átdörzsölést száraz ruhával.

Szabó László

РИМСКИЕ МЕДНЫЕ КОТЛЫ В РАННЕАВАРСКИХ ПОГРЕБЕНИЯХ

Резюме

В погребении № 11 с конем и в мужском погребении № 14 аварского могильника в д. Болчке (рис. 3, 6), в мужском погребении № 7 в Чолноке (рис. 8) и в погребении с конем в д. Серхедь (Ловченец, Югославия, рис. 10) были найдены большие, с диаметром в 30–40 см котлы, кованные из пластины красной меди с железными ручками. Вместе с котлами были найдены: стремя с округлой подножкой и петлей на шее, костяная пряжка, глазчатые бусы и штампованные бляшки — все эти вещи датируются раннеаварским временем. Эту датировку подтверждает и золотая монета Ираклия I и Ираклия Константина, чеканенная в период 610–631 гг.

Медные котлы необычны в аварском археологическом

материале. Их форма, материал, выделка, форма краев, характерный изгиб концов ручек — роднят их с римскими бронзовыми сосудами. Аналогии мы находим исключительно среди кухонной посуды римского времени. (См. сноски 25–27.) Поэтому медные котлы, найденные в аварских погребениях, мы можем считать римскими изделиями.

Эти котлы авары либо привезли из Северного Причерноморья во время их продвижения на запад, либо нашли в Карпатской котловине. Они долго пользовались практически для варки сосудов, и клали их в погребения не позднее первой трети 7-ого века.

Е. С. Гарам

RÖMERZEITLICHE KUPFERKESSEL IN FRÜHAWARISCHEN GRÄBERN

Auszug

Im Reitergrab 11 und Männergrab 14 des Awaren-Gräberfeldes von Böleske (Abb. 3 und 6), ferner im Männergrab 7 des Gräberfeldes von Csolnok (Abb. 8) und im Reitergrab von Szeghegy (Lovčenec, Jugoslawien) (Abb. 10) wurden große, aus Kupferblech gehämmerte Kessel von 30–40 cm Durchmesser mit Eisengriffen gefunden. Die Begleitfunde der Kessel: runder Steigbügel mit langer Öse, Beinschnalle, Augenperle, gepreßte Beschläge weisen auf die Frühawarenzeit hin. Diese Datierung wird auch von den im Grab von Szeghegy gefundenen, zwischen 610–631 geprägten Goldsolidi von Heraclius I. und Heraclius Constantinus unterstützt.

Die Kupferblechkessel sind im awarenzeitlichen Fundmaterial fremd. Material, Technik, Form, Randausbildung der Kessel, die charakteristische geschweifte

Form der Eisengriffe zeigen eine Verwandtschaft mit den römerzeitlichen Bronzegefäßen. Parallelstücke finden sich nur unter dem römerzeitlichen Küchengeschirr (Anm. 25–27), demzufolge die aus Awarengräbern zum Vorschein gekommenen Kupferkessel als römische Produkte zu betrachten sind.

Die Awaren haben diese Kessel entweder bei ihrer Wanderung von der Schwarzmeergegend mit sich gebracht oder im Gebiet des Karpatenbeckens vorgefunden. Die Kochgefäße, die für sie eine praktische Form hatten, haben sie weiter benutzt und sind spätestens im ersten Drittel des 7. Jhs in die Gräber gelangt.

Éva Sz. Garam

RÉGÉSZETI ADATOK A KUNOK VISELETÉHEZ

A magyarság keleti kapcsolatainak kutatásában fontos hely illeti meg azokat a nomád népeket, amelyek a honfoglaló magyarok elvonulása után szállták meg a kelet-európai steppét, s a középkori Magyarország szomszédságában éltek. A középkori magyar állam Kelet felé irányuló politikai, katonai, kereskedelmi és egyéb kapcsolatai még jórészt feltárára várnak, jóllehet az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó történeti kutatások az utóbbi időben jelentősen fellendültek.¹ Tekintettel arra, hogy a X. század közepétől több hullámban folyamatosan költöztek Magyarországra kisebb-nagyobb leszákadtt néptörzsek a steppéről, s ezeket a magyarság népi összetevői között tarthatjuk számon, Kelet-Európa középkori nomádjai a magyar társadalom fejlődésére közvetlen jelenlétükkel is hatást gyakoroltak. Ezen népek közül mind korabeli szerepüket tekintve, mind művelődéstörténeti szempontból a kunok hatása volt a legjelentősebb. Amíg a többi keleti nép (besenyők, uzok, berendiek stb.) emlékei nem vagy alig ismerhetők fel, addig a kunok — és újabban a jászok — régészeti anyaga jól elkülöníthető, és annak ellenére, hogy viszonylag kevés leletről van szó, alkalmas sajátos kultúrájuk körvonalazására, művelődéstörténeti következtetések levonására. Ezúttal a kunokhoz köthető régészeti leleteket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy milyen adatokat szolgáltatnak a korabeli steppéi viselethez, amely a kunok révén került Magyarországra a XIII. század közepén, s a nomád életmód fennmaradását, a hagyományok továbbélését hosszú időn keresztül jelzi. Eltűnése szorosan összefügg a kunok beolvadásával, társadalmuk feudalizálódásával.

Kezdetől fogva egymással ellentétes tendenciák érvényesültek a kunok beilleszkedési folyamatában. A királyi udvarnak szorgalmaznia kellett a kunok letelepítését és megtérítését, ugyanakkor

— katonai szerepük miatt — érdekében állt fenntartani kiváltságos különállásukat. IV. Béla, V. István és IV. László alatt az előkelő kunok, a nemzetségek vezető férfiai a királyi testőrség tagjai lettek — ezek a kun nyögérek (*neugerii*), a kora feudális nomád társadalmakban mindenütt kimutatható jellegzetes vazallusréteg —, a szabad közép pedig egységes könnyűlovasságot állított ki a királyi sereg számára.² Az állandóan harcra hívható kun haderő létszáma ebben az időben számításaink szerint 3—4000 főt tett ki; a hód-tavi csata után azonban ez a szám mintegy kétharmadára csökkent az országból kimenekülő kunokkal.³ Az Ausztriába, Csehországba, Morvaországba vezetett hadjáratokban a kun csapatok nagy számmal vettek részt. Nagy Lajos itáliai hadjárataiban is ott találjuk őket. Katonai jelentőségük Nagy Lajos uralkodásának második felében kezdett csökkenni, s Zsigmond alatt már nem számíthatjuk őket a különlegesen fontos segédcsatások közé, mivel ebben a korszakban a telekkatonaság felállításával megtörtént a hadsereg átszervezése: a nemesek minden huszadik jobbágyot voltak kötelesek könnyű fegyverzetű lovasnak felszerelni.⁴ A XV. szá-

² Németh Gy., MNy 49 (1953) 304—318.; Györffy Gy., Acta OrHung 11 (1960) 173—174.; Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Budapest 1959) 29—30.; Borosy A., HK 9 : 2 (1962) 151.

³ A hadviselők számát a népességszámból kíséreltük meg levezetni, ez a kunoknál is az utóbbinak lehetett függvénye. A kun lakosság számát a hód-tavi csata előtt 65—85 000-re, a csata után pedig 50—60 000-re becsültük: Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 255—256. (A hód-tavi csata időpontját a történeti szakirodalom 1280-ra vagy 1282-re helyezte. Újabban 1280. október végét — november elejét tartják valószínűnek: Blazovich L., Sz 111 (1977) 941—945.) 4—5 fős családnagysággal és minden ötödik férfi hadba vonulásával számolva eredményként 2600—4250 főt kapunk, ezt a számot kerekítettük. Hozzá kell tennünk, hogy becslésünk nagyságrendi jellegű, és valószínűleg csak alsó határt jelent, a XIII. századi kun haderő magját, melyet a nemzetségi előkelők (*principales, domini, capitanei*) és katonai kíséretük alkotott. Ez a sereg, különösen nagyobb hadjáratok idején, több ezer fő egyszerűen felszerelt közrendű harccsal egészülhetett ki, majd a kun tömegek feudalizálódásával párhuzamosan a hadjáratokban résztvevők száma egyre csökkent.

⁴ Gyárfás I., A jász-kunok története III. (Szolnok 1883) 92.; Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. (Budapest 1953) 263.; Borosy A., i. m. 121, 158.; Ua., A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. (Budapest 1971).

¹ Czeglédy K., NyÉ 70 (1970) 254—259.; Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Budapest 1965); Ua., Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története I. Szerk. Gerevich L. (Budapest 1973) 258—259.; Fodor I., Où le dominicaïn Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est? In: Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Red.: Erdélyi I. StudArch VI (Budapest 1977) 9—20.; Tardó L., Régi magyar követjárások Keleten. (Budapest 1971); Ua., A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII—XV. században. (Budapest 1980).

zadban a kun birtokos családok (*capitanei*) ún. tegzespénzt fizettek a katonai szolgálat megváltása fejében, tehát az eredetileg széles körű hadi kötelezettség adózásá alakult át.⁵

A fentiek elmondását azért tartottuk lényegesnek, mert véleményünk szerint a kunok zárt egységként való hadba vonulása konzerválta hosszú időre a hagyományos nomád férfi viseletet, s amint az önálló katonai szereplés megszűnt, a régi öltözék gyakorlati jelentősége is rohamosan csökkent. Ez a változás összhangban van az egész kun társadalom feudalizálódásával a XIV. század végén.

A kortársak számára a magas süveg, a borotvált fej a hátul meghagyott, farkocsba font hajjal, a hosszú köntös, a szoros, testhezálló, puhatalpú csizma jelentette a sajátos kun viselet szembetűnő elemeit.

Fülöp fermói püspök, pápai legátus 1279-ben a kun ügyek rendezése kapcsán először be akarta tiltani a kunoknak szakálluk borotválását, hajuk nyírását és eredeti öltözködési módjukat, mint ami ellenkezik a keresztény szokásokkal. Az 1279. augusztus 10-én hozott végleges határozatban azonban ettől az egy követelésétől elállott.⁶ Az esztergomi érsek 1288-ban nyilvánosan megeskette IV. Lászlót, hogy pogány híveit — tatárokat, kunokat, nyőgéreket — mellőzve visszatér „a katolikus viselkedés becsületes formáihoz ... különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben”, amely már a király környezetében levő magyarok között is követésre talált.⁷ A XIV. századi krónikaszerkesztésnek egyedül az 1358-ban írni kezdett Képes Krónikában fennmaradt szövege beszél arról, hogy Fülöp pápai legátus a kun süveg viselését is betiltotta a magyaroknak hajuk nyírása és szakálluk borotválása mellett, midőn a kun viselet IV. László idejében divattá vált.⁸ A krónikás kissé aránytalanul, de érthető módon a divat problémáját emeli ki a kor jellemzésénél. Ez a kun divat a XIII. század végén — feltehetőleg a magyar hadsereg megjelenésével kapcsolatban — a szomszédos osztrák és német területeken is feltűnt, hamarabb, mint ahogy a keleti viselet újabb hulláma

a levantei kereskedelem révén Itálián és Katalónián keresztül elérte Nyugat-Európát.⁹

1298-ban a Habsburg Albert seregében segédcsapatként harcoló magyarok hajukat befonva viselték, páncéljuk nem volt és hátrafelé nyilaztak. A leírásban rá lehet ismerni a kunokra. De ez idő tájt már olyan magyar csapatok is sikerrel alkalmazták a nomád taktikát, amelyek biztosan nem kunokból álltak.¹⁰ Tehát a kunokkal nemcsak a magyar könnyűlovasság létszáma nőtt meg, de a lovasnomád taktika is újraéledt, s feltehetőleg ezzel együtt a harci öltözék is megváltozott Magyarországon.

A könnyű, hajlékony, jó védelmet nyújtó sodronypáncél alkalmas védőruha volt a könnyűlovasság számára, de csak erre specializált mesteremberek készítették és viszonylag drága volt. A kunok viszont magukkal hozták a nomád népeknél széles körben elterjedt bőrpáncélt, melynek gyártása feltehetőleg a népi mesterségek körébe tartozott. A XIII. század közepén a mongolok elleni védelemre készülő nyugatiak a többretegű mongol bőrpáncél — melyet Plano Carpini leírása szerint összeragasztott csíkokból fűztek egybe — rendkívüli erősségéről számolnak be.¹¹ A XIII. század végén — XIV. század elején az a vélemény terjedt el a magyarokról a nyugati szomszédoknál, hogy nem viselnek páncélt, bőrruhát hordanak.¹² Villani Máté az Itáliában harcoló magyarok öltözködését így írja le: „Általában állandó ruházatként bőrzekét viselnek, s amint jól bekenték, egy másikat öltenek rája, erre ismét egyet, aztán még egyet, miáltal igen erőssé s védelemre alkalmassá teszik.”¹³ Ezekben a hadjáratokban, mint fentebb említettük, a kunok is részt vettek.

A magyar kutatás már régóta nagy figyelmet szentelt a magyar művelődéstörténetben megnyilvánuló kun hatásnak, amit a rendelkezésre álló nagyszámú korabeli ábrázolás segítségével első-

⁵ Gyárfás I., i. m. 583.; Györffy Gy., i. m. 266.

⁶ „... preter abrasionem barbarum et abbreviacionem capillorum, et habitum vestium eorundem, super quibus eosdem preter ipsorum voluntatem venerabilis pater dominus legatus, ad nostram devotam instanciam, lenitate paterne pietatis condescendens, invitos non coegit, sed in aliis se moribus Christianorum conformabunt.” [Gyárfás I., i. m. II. (Kecskemét 1873) 439.]

⁷ Makkai L.—Mezey L., Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. (Budapest 1960) 204, 211.

⁸ „... Philippus firmanus sedis apostolice legatus advenit, qui barbes redere, crines detruncare contra mores Hungaricos et pillos Cumanicos, quorum usus in Hungaria iam in consuetudine habebatur, abicere demandabat.” [Szentpétery, E., Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, I. (Budapest 1937) 473.]

⁹ Boncz Ö., ArchÉrt 7 (1887) 204.; Varjú E., A magyar viselet a középkorban. In: Magyar Művelődéstörténet I. (Budapest é. n.) 342.; Bratianu, G. I., Anciennes modes orientales à la fin du moyen âge. Sem. Kondakov. 7 (1935) 166—167.

¹⁰ Borosy A., HK 9: 2 (1962) 152—153.

¹¹ Magyarországi püspök levele a párizsi püspökhöz (1240): Makkai L.—Mezey L., i. m. 147.; Péter érsek valomása a tatárokról: Györffy Gy., Napkelet ... 54.; H., Dörrie, Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. (Göttingen 1956) 192.; Plano Carpini VI: 5: Györffy Gy., i. m. 79.; Wyngaert, A. van den, Sinica Franciscana I. Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII et XIV. (Quaracchi—Firenze 1929) 78. A kelet-ázsiai nomádok a test könnyebben sebezhető pontjain a bőrpáncélt még fém- vagy csontlapokkal is megerősítették: U. Kóhalmi K., A steppék nomádja lóháton, fegyverben. (Budapest 1972) 141.

¹² Borosy A., i. m. 154.; Chronicon Aulae regiae I. 124, az 1315. évnél; Gombos, A. F., Catalogus fontium historiae Hungaricae I. (Budapest 1937) 503.

¹³ Rácz M., A három Villani krónikája. (Budapest 1909) 258.

sorban viselettörténeti szempontból vizsgált.¹⁴ A kun viselet közismerten gazdag forrásanyagát jelentik a Szent László legendát elbeszélő falfestmények és miniaturák, középkori művészetünk jellegzetesen magyar ikonográfiai alkotásai, melyek azonban témánk szempontjából még nincsenek kimerítően feldolgozva. Az ábrázolások tanulásaival külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

A magyarországi kunok régészeti emlékei közül viselettörténeti szempontból a vezető réteg sírleletei tekinthetők a legfontosabbaknak. Ebben a leletcsoportban pogány rítusú, rendszerint magányos sírokat találunk, a temetkezési mód összevethető a dél-oroszországi kunokéval. A sírmellékletek általában a XIII. századra jellemzőek, csak kevéssé nyúlhat át keltezésük a XIV. századra. Az eltemetés időpontja legfeljebb néhány évtizeddel tehető későbbre, így a sírok keltezésének felső határa a XIV. század közepe. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez a társadalmi réteg Károly Róbert uralkodása alatt, illetve Nagy Lajos uralkodásának első felében hagyott fel a pogány módra temetéssel, az ilyen temetkezési helyek használatával, és ettől kezdve a keresztény szokásoknak megfelelő módon temetkezett. Az előkelő férfiakat harci viseletben temették el: *Csölyoson* (Csölyospálos, Bács-Kiskun m.) félgömb alakú, keleti típusú sisak, sodronying (1–2. kép), vállvédő páncéllemezek, *Felsőszentkirályon* (Lászlófalu, Bács-Kiskun m.) valószínűleg páncélzathoz tartozó apró lemezek kerültek elő.¹⁵ Az *Ártánd-Zomlinpusztai* (Hajdú-Bihar m.) sírlelet sodronyinge szintén a korabeli nomád harci viselet emlékének tartható, ha etnikai meghatározása kérdéses is.¹⁶ Fel-

tételesen a kun leletek között említhetjük a *deme-cseri* (Szabolcs-Szatmár m.) páncélinget¹⁷ és a második számú *kigyóspusztai* (Kiskunmajsa, Bács-Kiskun m.) leletet, amelyből egy sodronying-törödéke került be a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁸

Ez a viszonylag csekély számú lelet a bőrpán célnál hathatósabb védelmet nyújtó könnyű páncélzat elterjedéséről tanúskodik, amely vassíakból, sodronyingból vagy pikkelypáncélból, esetleg formászerű páncéllemezekből állt. A sodronying alatt viselt vászoning tárgyi emlékének tekinthetjük a csölyosi lelet sodronying-törödékeire rozsdásodott, 12/12 szövési sűrűségű textilmaradványokat (2. kép). A páncéling hosszú szünet után a XI. század végén tűnik fel a steppén az előkelő férfiakban, a korszak hatalmas mennyiségű páncéltörő nyílhegye is a páncélzat jelentőségének meg-

jának, aki a tatárjárás után beköltözött kunokhoz csatlakozott. Kérdéses azonban, hogy a XIII. század közepén akár a csornije klobukok, akár a kunok között beszélhetünk-e még különálló uz etnikumról. Egy uz származású kun harcost pedig magyar környezete bizonyára kunnak tartott volna. — 3. Az *Úzfalva* helynév a birtokos személynévéből és a *-falva* utótagból áll. Az ilyen típusú helynevek a XIII. században jelennek meg Magyarországon, de csak a XIV–XV. században válnak igazán gyakorivá. [Kázmér M., A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század). (Budapest 1970) 56–59, 248.] Ebben az esetben tehát egy *Uz* (*Voz*, *Woz*) nevű birtokosról van szó, akinek nemzetiségéről nincs közelebbi adatunk. A XI. század végén a bizánci császári sereg barbár segédsapatainak egyik vezére *Uzasz*, aki nevét származása révén kapta, de körülötte az uz környezet kimutatható, mivel az 1064-ben Makedóniában letelepített uzok parancsnoka volt. [Gyóni M., A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. (Budapest 1942) 66–70.] — 4. *Uzfalva* vagy más néven Kékes falu birtokosai 1319-ben, az első okleveles említés idején Benedek csanádi püspök és unokaöccsei [Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Budapest 1963) 631.]. A leletek azonban nem itt, Kékes-Uzfalva határában, hanem a 7 km-re fekvő Zomlin-pusztán kerültek elő, amely szintén Árpád-kori falu volt, 1215-ben említik először [Györffy Gy., i. m. 691.]. A lelőhely és a helynév összekapcsolása tehát ez esetben kérdéses. — 5. A leletek jellege, a felszerelés összetétele alapján jelenleg csak annyit mondhatunk, hogy egy XII–XIII. századi nomád harcossírról van szó, aki valószínűleg a kunokkal együtt került Magyarországra. Egyelőre nem tudjuk tovább szűkíteni a kört. Bihar megye ugyan nem tartozott a kun szállásterülethez, de szőrvány kun szállásokkal számolhatunk mind az első beköltözés idején (1239–1241), mind a második beköltözés után [Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 251, 2. kép]. Az is lehetséges, hogy Zomlin vagy egy része a XIII. században átmenetileg kun kézen volt, de ennek nem maradt okleveles nyoma.

¹⁷ Jóna A. Múzeum, Nyíregyháza, ltsz. 1910. V/611. Ismertette: Németh P., VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak, 1969. november 12–14.

¹⁸ Kigyóspusztán a nevezetes aranycsaton kívül egy ahhoz hasonló ezüstcsatát és egy sodronyinget is találtak: Éri I., FA 8 (1956) 139. 1850-ben a Nemzeti Múzeumba csak a sodronying került be, 2 ezüst- és 12 rézpénzzel együtt (rég. ltsz. 1850. 30.). A pénzek azonosítása ma már nem lehetséges, a sodronying az 1958-i revízió alkalmával 9 másik régi darabbal együtt közös leltári számot kapott (FN 57.6622).

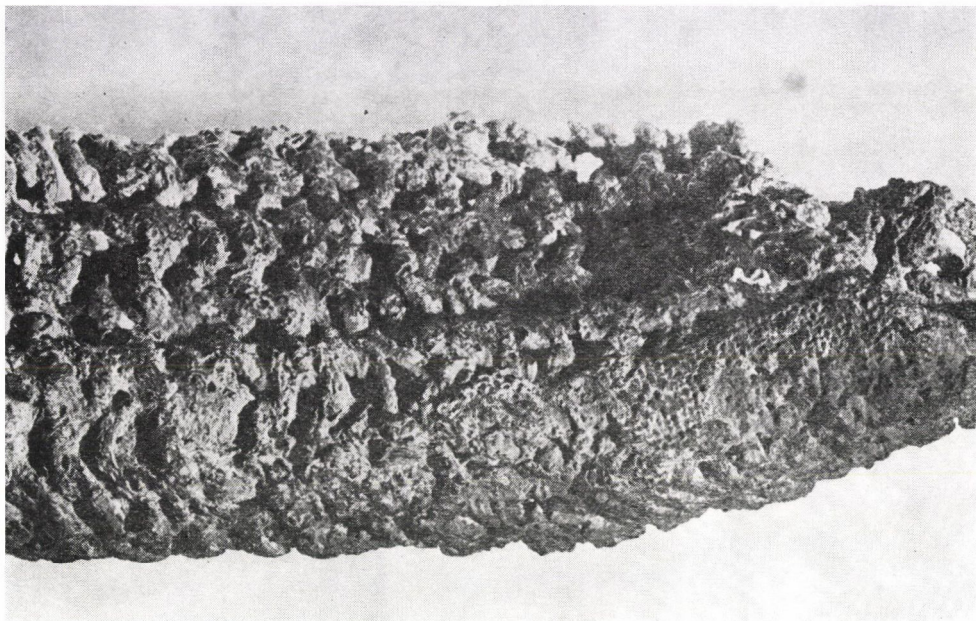
¹⁴ Boncz Ö., i. m. 193–207.; Nagy G., ArchÉrt 13 (1893) 105–117.; Nagy G.—Nemes M., A magyar viselet története. (Budapest 1900); Zichy I., A Képes Krónika miniaturjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Elek emlékkönyv. (Budapest 1934) 59–69.; Varjú E., i. m. 327–354.; László Gy., NéprÉrt 32 (1940) 51–59.

¹⁵ Pálóczi-Horváth A., FA 20 (1969) 108–112.; Ua., Cumania 1 (1972) 180.

¹⁶ A sírleletet (8 nyílesűcs, sodronying, zabla, vascsat) Mesterházy Károly a XII–XIII. századra keltezte, s feltételelesen az uzokhoz kapcsolta a csornije klobuki előkelők felszerelésével való hasonlóság és egy történeti földrajzi adat, a lelőhelyhez közeli *Uzfalva* helynév alapján: Mesterházy K., DMÉ 1976 (Debrecen 1977) 69–80. Több érv szól azonban etnikai meghatározása ellen. 1. A XI. század utolsó harmadában a kunok kelet-európai uralmának megerősödésével párhuzamosan az uzok kiszorultak a steppéről, elsősorban az orosz fejedelemségek határvidékeire és a bizánci birodalomba telepedtek be, Magyarországra legfeljebb kisebb töredékeik költöztek, néhány kérdéses helynéven kívül betelepedésükre semmi adat nincs: Kossányi B., Sz 57–58 (1924) 521, 533–534.; Rasovskij, D. A., Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. Sem. Kondakov. 6 (1933) 32–33.; Kniezsa I., Magyarország népei a XI-ik században. SzIEml II. (Budapest 1938) 439. Az uzok tartható földrajzi nevek is elsősorban székelyföldi megtelepedésükre utalnak: Rásonyi L., Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. (Budapest 1981) 91–103. — 2. Az uzok szétszóródása tehát jóval korábban következett be, mint ahogy az ártándi sírt keltezni tudjuk. Mesterházy K. is kronológiai szempontok alapján tartja a leletet olyan uz harcossír-



1. kép. Sodronypáncéling töredékei Csólyos pusztáról
Abb. 1. Fragmente eines Panzerhemdes von Ringmaschen aus Csólyos-Puszt



2. kép. Sodronypáncél töredéke vászonszövet rározsdásodott maradványával
Abb. 2. Fragment eines Panzerhemdes von Ringmaschen mit angerosteten Leinenresten

növekedésére mutat.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy a kunoknál is csak a vezető réteg és katonai kísérete viselt a kor színvonalán álló, többé-kevésbé teljes páncélzatot, s a nehezebb védőfegyverzet nem valamilyen külön fegyvernemhez kapcsolódik. Szükségeiket a környező letelepült népek valamelyikétől szerezhették be (elsősorban a Kaukázus-vidék, az orosz fejedelemségek vagy — különösen a keleti tőzsek számára — Perzsia és a khorezmi birodalom jöhet számításba), de valószínűleg a kun uralom alá tartozó Krím-félsziget városaiban és a Donyec-vidéki káni központokban is gyártották a sodronyinget, a vassisakot és a vértként szolgáló vaslemezeket. Ez a fajta könnyű páncélzat a XIII. századi Magyarországon a keleti típusú viselethez sorolható. Ilyen megvilágításban nem tekinthetjük tájékozatlanságnak a festők részéről, hogy a Szent László legenda falképein a kunokat több ízben is sisakban és sodronypáncélban ábrázolják. A gelencei falfestményen láncpáncél tarkóvédős sisakot és oldalt záródó kaftánt visel a leányrabló kun (3. kép); sodronying viselete esetén még kaftánt is ölthettek föléje, vagyis az ábrázolásokon gyakori kaftán alatt is sejthetünk sodronyinget. A magyar régiségek között egyelőre nincs nyoma a kamennaja babákon ábrázolt, szíjjakkal rögzített mell- és hátvédő korongoknak, melyek szintén a harci viselethez tartoztak, s dél-oroszországi sírleletekben már megtalálták megfelelőiket: vas- és ezüstlemezek közé foglalt bőr- vagy nemezkoron-

gokat. Ezeket páncélingre vagy páncélozott kabáttra szerelték fel.²⁰

A magyarországi ábrázolásokon a kunok támadó fegyverként mindig reflex íjat, szablyát vagy buzogányt használnak. A nomádok legáltalánosabb fegyvere közismerten az íj és nyíl, a sírokban előkerült különféle típusú, tehát más-más célra használt nyílhegyek is ezt tanúsítják (Csólyos, Felső-szentkirály, Zomlin). A XII–XIII. században Kelet-Európában általánosan elterjedt közelharci fegyvernek tartható buzogány kun sírokban eddig még nem került elő, valószínűleg nem tartozott a sírba tehető mellékletek közé.²¹ Két sírleletből (Felső-szentkirály, Erdőtelek) ismerünk szablyát, amely az előkelő réteg közelharci fegyvere volt.²² A *kunszentmárton-jakszóréparti* sírban a keleti típusú zablán és kengyelpáron kívül egy kerek markolatgombos, egyenes keresztvasú kétélű kardot is találtak, amely arról tanúskodik, hogy a nyugati környezetbe került, nehézfegyverzetű ellenfelekkel

²⁰ Fedorov-Davydov, G. A., Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki. (Moszkva 1966) 175. A Képes Krónika 26. oldalán „S” iniciáléban a keleties viseletben, hegyes süvegben ábrázolt Vértulcsu visel két mellkorongot: Képes Krónika. (Budapest 1964) I. 26. II. 53.

²¹ Kovács L., FA 22 (1971) 167, 179–180. Csengele késő középkori kun szállás templomának ásatásánál szórványként került elő egy tizenkéttuskés csillag alakú buzogány: Horváth F., MFMÉ 1976–77/1 116, I. t. 1, 18. ábra.

²² Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH III. (Budapest 1938) 75, 368. kép; Pálóczi Horváth A., Cumania 1 (1972) 180, 184, 187; Nagy G., ArchÉrt 16 (1896) 351, 365, I. t. 1.; Fodor I., Cumania 4 (1976) 259.

¹⁹ Medvedev, A. F., Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strel'y, samostrel) VIII–XIV vv. (Moszkva 1966); Pálóczi Horváth A., MFMÉ 1969/1 115–121.



3. kép. Jelenetek a Szent László legendából: Birkózás, Lefejezés (Gelence, 1300–1330)
Abb. 3. Szenen aus der Legende des Hl. Ladislaus: Ringen, Köpfung (Gelence, 1300–1330)

harcoló kunok előkelői célszerűnek tartották a szabványánál súlyosabb kétélű kardok használatát is.²³ A fentebb említett demecseri lelethez ugyan-

csak XIII. századi kétélű kard és harci balta tartozik.²⁴

A lovasnomád harcos fegyvereit övére akasztva hordta, az öv, a fegyverek és a fegyvertartók egy egységet képeztek. Így válhatott a steppei népek-nél a fegyveröv a teljes jogú szabad ember jelképévé, s a díszítés jellege, az övveretek száma és minősége árulta el viselője rangját.²⁵ A dél-országi step-pén megmaradt kun ös-szobron az övet általá-ban díszítés (veretek vagy minta érzékeltetése) nélkül ábrázolták.²⁶ A korszak régészeti anyaga is azt bizonyítja, hogy a kunoknál az övet nem borí-

²³ A kardot Selmeczi László a XIII. század utolsó harmadára keltezi (*Selmeczi L.*, Szolnoki MÉ 1973, 107, 1. kép; *Ua.*, MFMÉ 1971/2 190, I. t.), Kirpicsnyikov rend-szerzésének VI. típusába sorolható, legközelebbi orosz párhuzamai XIII. századiak: *Kirpičnikov, A. N.*, Drevnerusskoe oružie, 1. Meči i sabli IX–XIII vv. (Moszkva–Leningrad 1966) 55, XXX. t. 2–3. A lengyel anyagban is több hasonló darabot találtunk, különösen az Oakeshott-rendszerezés XIIIa típusában, melyek főként a XIII. század második felére és a XIV. század első felére keltez-hető kardok: *Głosek, M.*–*Nadolski, A.*, Miecze średnio-wieczne z ziem polskich. Acta Arch. Łódz. 19 (1970) II. t. 5, VI. t. 17, XIII. t. 38, XVIII. t. 54 stb. A kard vér-csatornájába tausirozott címerek talán a magyarországi eredet mellett szólnak: *Głosek, M.*, Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce. (Wrocław–War-szawa–Kraków–Gdansk 1973) 156, 161, XXXVII. t. 1, XLIII. t. 1; lásd a 69. és 87. sz. kard leírását. Alexan-der Ruttkay kitűnő fegyvertörténeti munkája szerint a kunszentmártoni kard a szlovákiai kardok XVI. és XVII. típusával egyeztethető, amely jól keltezett korabeli ábrá-zolásokon is szerepel, így például a naumburgi dóm 1255–1260 között felállított donátorfigurái kezében; a kun-szentmártoni kardot ő is a XIII. század végére keltezi: *Ruttkay, A.*, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). SIA 24–2 (1976) 256, 259, 261. A MNM Fegyvertárában őrzött XIII–XIV. századi kardok közül a következők tartoznak ehhez a típushoz: ltsz. FN 52.82, 53.136–147, 73.9689. Címerábrázolást sem a magyarországi, sem a szlovákiai példányokon nem sikerült felfedeznünk. Egy ilyen széles körben elterjedt típusnál nehéz megállapítani a származási helyet, így az sem zárható ki, hogy kun tulaj-donosa még Dél-Oroszországban jutott a fegyverhez. A XIII. század végéig keltezés és a címerek talán mégis

inkább a kard magyarországi eredete mellett szólnak, nagyon valószínű Selmeczi L. elképzelése, hogy királyi adománnyról lehet szó.

²⁴ A lelet analógiái Németh Péter kutatásai szerint Ukrajnában (Kijev környékén és másutt) kerültek elő. Mindaddig publikálatlan eredményeiből (lásd 17. j.) szíves engedélye alapján a fegyverek típusmeghatározá-sát közlöm. Kard: Kirpicsnyikov VII. típus. *Kirpičnikov, A. N.*, i. m. 44–45. Ennek a típusnak nyolcszögletes markolatgombja van, míg a demecseri kardé téglalap alakú vagy négyzetes. Lengyel területről ismerünk hasonló markolatú és keresztvasú, téglalap alakú markolatgombos kardot, melyet feltételesem a XIV. századra kelteznek (Osie, N° 39): *Głosek, M.*–*Nadolski, A.*, i. m. 44, XIII. t. 39. – Balta: Kirpicsnyikov V/a. típus. *Kirpičnikov, A. N.*, Drevnerusskoe oružie, 2. Kop'ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv. (Moszkva–Lenin-grad 1966) 478, 479, XIV. t. 6.

²⁵ *László, Gy.*, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH. 34 (Budapest 1955) 178, 182–183.; *U. Kóhalmi K.*, i. m. 112–114.; *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. (Budapest 1972) 57–58.

²⁶ *Pletneva, S. A.*, Poloveckie kamennye izvajaniya. (Moszkva 1974) 36.

tották sűrűn díszes veretekkel, a csatok is egészen egyszerűek voltak, ellentétben a steppevidék korábbi viseletével. Úgy látszik, a steppén ismét az öv funkcionális szerepe nyomult előtérbe. A kun szobrokon a teljes övfelszerelést viszonylag ritkán ábrázolták: baloldalt láthatjuk felfüggesztve az íjat íjtartóban, szablyát, csíholót, tűzszerszámos zacskót, fenőkövet, jobboldalt tegezt, kést, fésűt. Magyarországon a Szent László legendát ábrázoló falfestményeken a kunok övei többnyire keskeny, sima szíjak, esetleg a ruha anyagából készültek (pl. Gelence, 3. kép). Az övre függesztve baloldalt találjuk a szablyát, a készenléti íjtartót, jobboldalt a tegezt és egy tarsolyféle tokot. Kun sírleleteink előkerülése alkalmával a tárgyak helyzetét sajnos kevés esetben figyelték meg. A kunszentmártoni sírban baloldalt feküdt a kard, a felsőszentkirályi sírban a vaskés és a fenőkő szintén baloldalt volt.

A magyarországi kunok régészeti anyagának elkülönítésében perdöntő szerepe volt annak a három sírleletnek (*Kígyóspusztá, Csölyos, Felsőszentkirály*), amelyekben a hagyományos viselet tartozékaként, keleti jellegű tárgyak között díszes csattal és szíjvéggel ellátott, nemesfém (arany, ill. aranyozott ezüst) veretes övek kerültek elő.²⁷ Bár ezek az övfelszerelések megjelenésükben igen hasonlóak a népvándorlás kori övekhez, nem tekinthetjük azok közvetlen leszármazottjának. A dél-országi steppén, mint láttuk, a XII–XIII. században nem használtak ilyenfajta öveket. A XIII. század második felének magyar leletanyagában ez a három öv önálló csoportot képez, korabeli hazai analógiáik jóval gyengébb kivitelűek és bizonytalanul is keltezhetők. Hogy nem valamiféle különálló kun típusról van szó, azt az övek díszítőelemei is bizonyítják, melyek a nyugati lovagvilág szellemét sugározzák: a kígyóspusztai csaton lovagi harci jelenetet ábrázoltak, a kerek vereteken védőszentekhez intézett latin nyelvű invokációk olvashatók, a felsőszentkirályi öv 14 verete címereket ábrázol. Mind a mai napig nem tekinthető lezárt problémának, hogy hol készültek ezek az övek, és hogyan kerültek a kunokhoz. Azt az esetleg felmerülő magyarázatot, hogy zsákmány-darabokról van szó, eleve kizárhatjuk, legfeljebb csak akkor jöhetne számításba, ha a kun sírleletek közt is egyedülálló jelenségről lenne szó. Hazai lelet esetében elsőként természetszerűleg a helyi származás lehetősége merül fel. Az eddigi kutatás e leletcsoport nyugati vonásait magyarországi műhellyel hozta összefüggésbe, ez egyúttal azt is megmagyarázná, hogy bizonyos, a korabeli nyugat-európai művészettől idegen, de Magyarországon kimutatható ötvöstechnikai megoldások miért jelennek meg az öveken. A magyar műhelyekben készült övek adományozás vagy közvetlen megrendelés révén kerülhettek az előkelő kunok birtokába; a

kígyóspusztai öv esetében a királyi műhelyre és királyi adományozásra gondolhatunk. Tóth Z., Éri I. és H. Kolba J. kutatásai nyomán korábban magam is ezt a megoldást, az övek magyarországi származtatását tartottam a legelfogadhatóbbnak.²⁸ Tekintettel arra, hogy hazánkban idegen etnikum, a frissen betelepült kunok sírjaiban kerültek elő ilyen övek, egy másfajta származtatás lehetőségét is meg kell vizsgálnunk. Honnan kerültek kun főemberek birtokába ezek az övfelszerelések, ha nem a steppéről és nem Magyarországról?

A felsőszentkirályi sír feldolgozása kapcsán ismertettük a csat- és verettípusok analógiáit. Két kincsleletet kell kiemelni, mint a kígyóspusztai, a csölyosi és a felsőszentkirályi övek legközelebbi párhuzamait, mindkettő a XIII. század közepére keltezhető: Iași (Jászvásár, Románia) mellett Voinești-ben a csölyosival csaknem egyező csat, szíjvég, valamint kettős lilium alakú veretek kerültek elő; a bulgáriai Zdravechen kettős lilium alakú vereteket találtak.²⁹ Az övdíszek kísérő leletei bizánci, balkáni és orosz (halicsi, kijevi) ékszerek. Ez a két lelet megerősíti „kun” öveink XIII. század közepére keltezését, mint sírmellékek is még a század folyamán kerülhettek földbe. A bulgáriai Kaliakra XIII–XIV. századi temetőjében is előkerült egy kettős lilium alakú veret.³⁰

Tipológiai szempontból kissé tágitva a kört, a következő leleteket kell megemlítenünk: az esztergom-szentkirályi XIII. századi ezüstöv; a tirnovói, XIV. századi sírból származó aranycsat és szíjvég (a csat a Szent Erzsébet-öv csatjának analógiája); egy Kubán vidéki lelet, melyben XIII. századi kettős lilium, illetve pálcika alakú övveretek voltak egy talán valamivel későbbi, hosszú szíjlemez csattal.³¹ A jugoszláviai Karan 1332–1337 között épült templomában falfestményen kettős lilium alakú övveretek ábrázolását láthatjuk.³² A fentiek alapján egy délkelet-európai elterjedési kör bontakozik ki, melybe Magyarország is beletartozott. A középkori európai övek legutóbbi monografikus feldolgozásából azonban kiderül, hogy az elterjedési körből Nyugat-Európát sem zárhatjuk ki. Az 1275-ben elhunyt Fernando de la Cerda

²⁸ Pálóczi-Horváth A., Uo. 201.

²⁹ Teodor, D. Gh., Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperite la Voinești—Iași. Arh. Mold. 1 (1961) 245–269.; Antonova, V., Srednovekovni nakiti v Okražnija naroden muzej v Kolarovgrad. Arh. 6: 2 (1964) 45–52.

³⁰ Bobčeva, L., Nekropol ot XIII–XIV vek v Kaliakra. Nekropole des 13–14. Jhs. in Kaliakra. INMV 14 (1978) XVIII. t. — Itt köszönöm meg Székely György baráti segítségét, hogy felhívta figyelmemet erre az adatra.

³¹ Récsey V., ArchÉrt 14 (1894) 70, 2. kép; Georgieva, H., Kolanni ukrasi ot dvoreca na Carevec v Tarnovo. Arh. 6: 2 (1964) 39, 1. kép; Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I–II. (Washington 1962–1965) II. 79, LVII. t.

³² Kovačević, J., Sredn'ovekovna noš'na balkanskih slovena. Die mittelalterliche Tracht der Balkanslawen. (Beograd 1953) 176, XVIII. t.

²⁷ Tóth Z., Turul 47 (1933) 11–17.; Éri I., i. m.; H. Kolba J., FA 15 (1963) 77–85.; Pálóczi-Horváth A., FA 20 (1969) 112–114, 125–126.; Ua., Cumania 1 (1972) 180–184, 189–198.



4. kép. 1. Fernando de la Cerda övének részletei. — 2. XIV. századi öv P. Endel aukciókatalógusából (Paris, 1898).
(I. Fingerlin nyomán)
Abb. 4. 1. Gürtelteile von Fernando de la Cerda. — 2. Gürtel aus dem 14. Jh. aus dem Auktionskatalog des P. Endel
(Paris, 1898). (Nach I. Fingerlin)

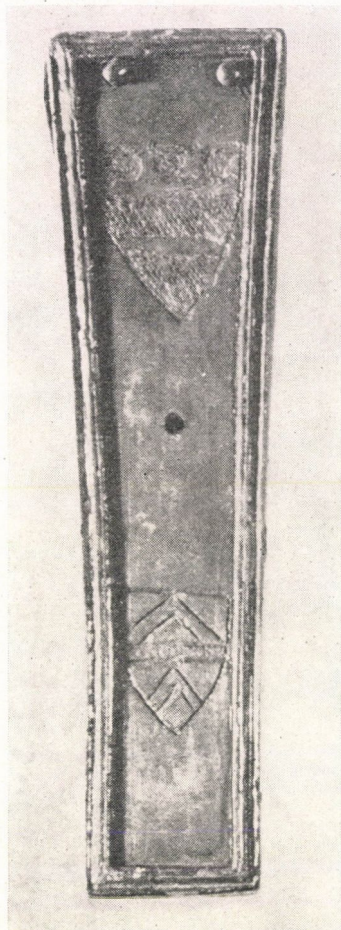
spanyol infáns sírjából (Burgos, Las Huelgos kolostor) származik egy igen díszes öv: gyöngyökkel kivarrott, arannyal átszőtt selyemre hármastagolású, pálcika alakú veretek kerültek, melyek váltakoznak az öv anyagába szőtt címerekkel; az öv 194 cm hosszú, vége hosszan lelógott, csatja és szíjvége szintén címerekkel díszített (4. kép 1).³³ A veretek hasonmásait az I. Fingerlin által is idézett ábrázoláson: a naumburgi dóm Ekkehard szobrán (1250 körül) láthatjuk; a spanyol öv vereteinek ré-

gészeti analógiáját a Kubán vidéki lelet övdíszében találhatjuk meg; a trapéz alakú szíjvég párhuzama a Musée de Clunyben őrzött, a XIII. század második harmadára keltezett szíjvég (inv. n° 2950), amelyen két vésett címer van, s az egyik címerkép — pólyával osztott pajzs, a felső és az alsó mezőben egy-egy szarufa — megegyezik a felsőszentkirályi öv egyik címeralakjával (5. kép).³⁴

Úgy gondoljuk, a viszonylag kevés hiteles lelet ellenére sikerült körvonaloznunk egy olyan régé-

³³ Fingerlin, I., Gürtel des hohen und späten Mittelalters. (München 1971) 53–55, 331–332., 368–369. kép.

³⁴ Fingerlin, I., i. m. 55., 504. kép.



5. kép. Szíjvég, XIII. század második harmada. Paris, Musée de Cluny. (I. Fingerlin nyomán)
Abb. 5. Riemenzunge, zweites Drittel des 13. Jhs. Paris, Musée de Cluny. (Nach I. Fingerlin)

szeti leletcsoportot, amely a XIII. század közepére vagy legalábbis a század második felére keltezhető, s a stílusjegyeken túlmenően közös vonása az, hogy nemesfém alapanyagból, kiváló művészi színvonalon készült, és a társadalom vezető rétegének viseletéhez tartozott. Éppen ezért felvethető, hogy vándor udvari ötvösök tevékenységéhez kapcsolható,³⁵ ami feloldaná a nyugati lovagi kultúrát idéző elemek és a keleties megfogalmazás, technikai részletek, illetőleg a szétszórt európai elterjedés és egy balkáni-bizánci kapcsolatokat mutató csoport ellentmondását. Egyelőre egyik ország, így Magyarország szerepét sem látjuk világosan e művészeti kör kialakulásában, a tárgytipusok elterjedésében. Mindenesetre a magyarországi származtatás mellé egy másik lehetőséget is kell állítanunk, nevezetesen azt, hogy a kunok ezeket az öveket a Balkánról hozták magukkal, ahol közvetlenül második beköltözésük (1246) előtt tartózkodtak. Ebben az esetben a lovagi kultúrára utaló

elemeket, így a kígyópusztai öv franciás jellegét is a kunok és a latin császárság történetileg igazolható kapcsolatával kíséreljük meg megmagyarázni. A bolgár szolgálatban az Al-Dunánál tartózkodó kunok 1240-ben átpártoltak II. Balduin latin császárhoz, szövetséget kötöttek vele és elkísérték Konstantinápolyba. A szövetség megerősítésére több előkelő báró (Narjot de Toucy, Guillaume de Merry, Baudouin de Hainaut) kun főnökök lányát vette feleségül; a kunok királya és a latin császár, valamint a kun és frank előkelők ez alkalommal vérszerződést kötöttek.³⁶ Ezen ünnepélyes szertartások alkalmával bizonyára jutottak a kunok birtokába értékes ajándékok, köztük adományozásra alkalmas övek is. Kérdés, hogy ezek a bulgáriai kunok csatlakoztak-e azokhoz, akiket a tatárjárás után IV. Béla visszahívott az országba. Egyébként a magyarországi kunok nem sokkal később szintén megjelentek Bizáncban: 1259-ben Michaél Palaologosz magyar és kun segédszereplőkkel verte meg ellenfeleit; 1261-ben Konstantinápoly visszafoglalásában is részt vettek kunok.³⁷ Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy ha kun öveink mögött egy ilyen latin-bizánci háttérrel festünk, szigorú kronológiai követelményeknek kell eleget tennünk. A szóban forgó tárgyaknak ez esetben zömükben még Magyarországon kívül, tehát 1246 előtt kellett bekerülniük a kun viseletbe, de legkésőbb mindenképpen 1261, a latin császárság bukása előtt. Igaz ugyan, hogy a fentiekben ismertetett leletcsoport egy részénél elfogadható az 1240 körüli évekre keltezés (Voinesti, Csólyos, Zdravec), de más leletek az 1250–1260-as évekre vagy még tágabb időhatárok között a XIII. század második felére keltezhetők; a kulcsfontosságú kígyópusztai öv keltezésében a kutatás még nem tudott egyértelmű álláspontot kialakítani: a csat az 1260-as évekre vagy valamivel későbbre tehető, a veretek betűtípusai a század végére vagy a XIV. század elejére utalnak.³⁸

³⁶ Longnon, J., Les Toucy en Orient et en Italie au treizième siècle. Bull. de la Soc. des sciences hist. et nat. de l'Yonne 96 (1957) 36–37.

³⁷ Moravcsik Gy., Bizánc és a magyarság. (Budapest 1953) 94.

³⁸ Tóth Z., i. m. 15.; H. Kolba J., i. m. 84. — A kígyópusztai öv szerteágazó problematikájával e cikk kereteiben nincs módunk bővebben foglalkozni. A keltezés mellett legfontosabb lenne a műhely kérdésének tisztázása. Magyarországi származás mellett szól látszólag az a megfigyelés, hogy a veretek feliratain idézett védőszentek kultusza a XIII. század közepén hazánkban kimutatható. Az V. István-kori gestából megtudjuk, hogy II. Endre a Szentföldön megszerezte Szent István első vértanú, Antiochiai Szent Margit, Szent Bertalan és Tamás apostol ereiklyéit — az első három szent a kígyópusztai övön is szerepel. Szent István első vértanú és Szent Margit kultusza szorosan összefonódott a lovagi étellel és Európában széleskörűen elterjedt, a magyar király tehát ereklévásárlásaival csak a kor divatját követte. Mátyusz E., Az V. István-kori gesta. (Budapest 1971) 114–115. Ilyen szempontból tehát a kígyópusztai öv ennek a nemzetközivé vált lovagi kultúrának a dokumentuma. — Francia mester magyarországi tevékenységére gondol Gerevich László, szerinte a magyar királyi ötvösműhelyben

³⁵ Kovács É., Árpád-kori ötvösség. (Budapest 1974) 6, 29.

Az alábbiakban a korabeli övviselési szokást vizsgáljuk meg, amihez először is meg kell kísérelni szerkesztileg rekonstruálni kun öveinket. A kígyópusztai öv nem teljes. Szíjvége hiányzik,

Villard de Honnecourt terve alapján készítették el a kígyópusztai csatot. Gerevich L., MTA (II) 20 (1971) 64–66. A Villard de Honnecourt vázlatkönyvéből bizonyítékként felhozott azonosságok valóban megdöbbentőek, a II. Endre-kori keltezés azonban túl korainak látszik, véleményünk szerint a francia mester közvetlen hatásával nem számolhatunk. Figyelemre méltó az a megállapítás, s szintén a magyarországi készítés mellett szól, hogy a niellós technika másik XIII. századi tárgyon is előfordul: a budai királyi palota egyik aranygyűrűjén (uo. 65.). Ezt a megoldási lehetőséget mégis fenntartással kell kezelnünk, mivel a kígyópusztai öv többi problémájára nem ad magyarázatot. — Egy újabb olaszországi lelet a kígyópusztai csat eredetének kérdését egészen más megvilágításba helyezi. A firenzei Santa Reparata dóm 1302 előttre keltezett 2. padozata alatt tárták fel a 81. sírt, amelyben niellós aranycsat volt, szíjlemezén sárkány ábrázolásával, az állat farka növényi mintában — szétágazó levélzetben — végződik. Habár a két ábrázolás teljesen eltérő, a csat stílusa és technikai kivitelezése annyira közel áll a kígyópusztaihoz, hogy akár azonos műhely termékei is lehetnek. A csatkarika két gömbjének fürtös kiképzése, a csatlemez szegecsei, szegélydísz és a niello alkalmazása jelentik a legfontosabb közös elemeket. A leletet közlő kutató a helyi firenzei ötvösség termékének tartja a csatot, s a XIII. század harmadik negyedére keltezi; párhuzamként idézi a kígyópusztai csatot és egy Chiusiban talált csatot. Buerger, J., Reperti degli scavi di Santa Reparata. Notizie preliminari. ArchMed 2 (1975) 192, 195, 206., 10. kép. A sírban talált övveretek szintén erre az időszakra jellemzőek. I. Fingerlin szerint, aki a középkori övekről szóló munkájában hosszasan foglalkozik a kígyópusztai csattal, a figurális niellódísz velencei eredetre vall. Fingerlin, I., i. m. 64. Fentiek értelmében a kígyópusztai csat itáliai származása igen valószínűnek látszik, ahogy Holl Imre is megállapítja lektori véleményében. Magyarországra kereskedelmi úton — elsősorban Velence közvetítésével — vagy hivatalos diplomáciai ajándékként juthatott el. A velencei — magyar áruforgalom a XIII. században igen jelentős volt; az árucikkek között első helyen a drága textíliák álltak, de számottevő volt az ötvösmunkák behozatala is. Teke Zs., Velencei — magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. (Budapest 1979) 20–26. István ifjabb király 1264. évi számadásában az ötvöstárgyak az árucikkek 18%-át teszik ki, az ezüst és drágaköves övek között egy 10 márká értékű aranyöv is szerepel. Igaz, István kun hívei a számadás tanúsága szerint ezúttal nem kaptak övet, hanem értékes szöveteket, de nincs okunk feltételezni, hogy más alkalommal nem adományoztak nekik övfelszerelést. Hat tétel kunoknak jutott ajándék van a számadásban, ők összességükben nagyobb mértékű adományban részesültek, mint egy-egy megajándékozott főúri család tagjai (134 márká, az adományozások 10–11%-a, ha leszámítjuk a királynéi háztartás költségeit). Zolnay L., BpR 21 (1965) 80–83, 99–102. Az itáliai eredet elfogadása esetén jól nyomon tudnánk követni a kígyópusztai övet a készítési helytől viselőjéig, mégis óvatosságnak kell lennünk, mivel változatlanul magyarázatra szorul a francia udvari művészet hatása, valamint az övveretek eltérő keltezése. Összefoglalva az eddigieket, jelenleg tehát a következők lehetőségek állnak fenn a kígyópusztai öv származásával kapcsolatban: 1. a magyar királyi műhely terméke, az ötvös francia iskolázottságú volt, vagy francia vázlatrajz alapján dolgozott, esetleg ő maga volt francia; az öv királyi adományként került viselőjéhez; 2. francia gyártmány udvari környezetből, de készítési helyként nem Franciaországra, hanem a konstantinápolyi latin császár vagy valamelyik frank báró udvarára gondolunk; a latin császársággal

s tudunk három megsemmisült övveretről is, melyeket a megtaláló juhász olvasztott be kolompjainak anyagába.³⁹ A csölyösi övből ugyancsak hiányozhatnak veretek, a rekonstrukció azokon sem kísérelhető meg. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy szíjvége feltehetőleg szabadon lecsüngött, lekerekített végén ezért nem volt szegecs; az övveretek magasságuk miatt nehezen búj-tathatók át a csatkarikán.⁴⁰

Felsőszentkirályról a teljes övfelszerelés múzeumba került. Az ásátó, Szabó Kálmán a szőlő alá forgatással megbolygatott övet úgy rekonstruálta, hogy a kettős lilium alakú veretekkel váltakozó, lecsüngő kis mellékszíjak végén helyezte el a címeres vereteket, s így kb 126 cm-es hosszúságot kapott.⁴¹ Ez a rekonstrukció szerepel ma is a Nemzeti Múzeum történeti kiállításán. A rekonstrukcióval szemben azonban komoly kételyeink merülnek fel, mivel a mellékszíjak miatt az öv bekapcsolása és bújtatón való átfűzése igen nehezen elképzelhető, másrészt a veretek hosszúsága és a csat és a szíjvég szélessége oly mértékben egyezik, hogy önként felvetődik, hogy mindegyiket ugyanarra a 4,2–4,4 cm széles alapra szerelték fel. Középkori öveinknél Dienes I. figyelt fel arra, hogy a szíjvég nehezen bújtható át a csatkarikán, tehát feltételezhető belső kapcsolósíj használata.⁴² A felsőszentkirályi öv szűk csatkarikáján is igen nehéz keresztülvezetni a nagyfejű szegecsekkel kivetett szíjvéget. Ha ezt a kapcsolási módot a középkori övek esetében is sikerül egyszer ásátási megfigyeléssel alátámasztani, a X. századi szerkezeti megoldás továbbélése igazolható lesz. A bizánci, bolgár és szerb ábrázolások alapján elmondhatjuk, hogy a számos régi elemet őrző, konzervatív balkáni viseletben a nemesfém veretekkel sűrűn díszített, a köntös leszorítására szolgáló, derékon viselt öv a XIII–XV. században kimutatható. A baloldalra vezetett öv vége hosszan lecsüngött, s egyes ábrázolásokon kivehető, hogy előzőleg keresztülbújtatták a csatkarikán.⁴³ A bal-

való diplomáciai kapcsolataik révén került a kunokhoz, s velük együtt Magyarországra; 3. itáliai (firenzei vagy velencei) műhelyben készült, kereskedelmi vagy diplomáciai úton került Magyarországra, ahol a király egyik kun főemberének adományozta. Bármelyik megoldást is fogadjuk el, állásfoglalásunk csak akkor lesz helytálló, ha választ tud adni a kígyópusztai öv minden belső problémájára, ha az eredményekkel összehangolható a rokon leletek értékelése, s ha végül egyértelmű magyarázat születik a fentiekben vázolt közép- és délkelet-európai stíluskör kialakulására és elterjedésére. — Itt köszönöm meg Holl Imre baráti segítségét, aki e tanulmány lektoraként az újabb adatok és vélemények (Gerevich L., J. Buerger) feldolgozását is javasolta.

³⁹ Éri I., i. m. 139.

⁴⁰ Pálóczi Horváth A., FA 20 (1969) 126.

⁴¹ Szabó K., i. m. 75., 368. kép.

⁴² Dienes I., ArchÉrt 86 (1959) 156.

⁴³ Ua., ArchÉrt 91 (1964) 33–37.; Kovačević, J., i. m. 174–179. — XIV. századi jugoszláviai falfestményeken egy sajátos övtípus tűnik fel. Baloldalt egy hosszú melléksíj csüng le, veretekkel és szíjvéggel díszítve, az ennek közepe táján vágott résen húzták keresztül az öv ferdén lecsüngő — s ugyanilyen módon



6. kép. Minnesänger-ábrázolás (Von Stadegge) Manesse-kódex, 1300 körül
Abb. 6. Minnesängerdarstellung (Von Stadegge). Manesse-Kodex, um 1300

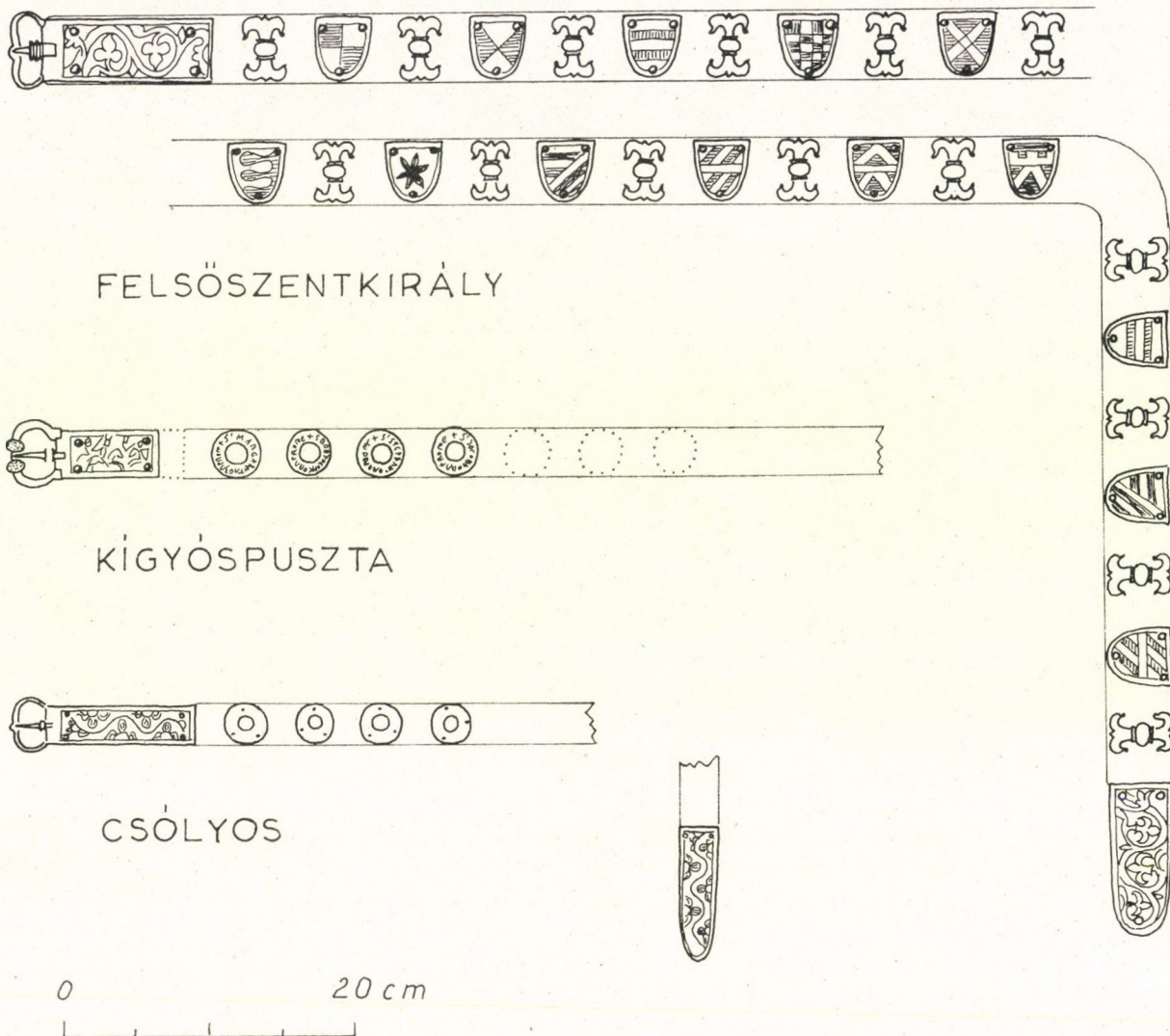
káni ábrázolások egy részén az övet kétféle veret díszíti, ezeket egymással váltakozva szerelték fel.

A XIII–XIV. században a nyugati viseletben is általános volt a veretekkel díszített öv, melyet egészen a XIV. század közepéig derékon viseltek, s az öv vége bújtató alkalmazása nélkül, a csatától kezdve szabadon lecsüngött, néha egészen az

alsó lábszárig (6. kép).⁴⁴ Az ábrázolások mellett a fentebb idézett burgosi sírlelet 194 cm hosszú öve is ilyen viseleti módról tanúskodik. A felső-szentkirályi öv rekonstrukciójához az elmondottakon kívül két XIV. századi övet használunk fel, az egyiket a Musée de Clunyben őrzik (inv. n° 12743), a másik rajza P. Endel 1898. évi párizsi

díszített — végét, bizonyára azért, hogy a dekoratív viseleti szokást megtartva, sőt továbbfejlesztve a csüngesztett rész himbálózását valamennyire kiküszöböljék (i. m. XXIII, XXIX, XXXVII–XLI. t.).

⁴⁴ Gerevich L., BpR 13 (1943) 148.; Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne à la renaissance, III. (Paris 1872) 109–110.; Lovag Zs., Ars Hung. 2 (1974) 398.



7. kép. A felsőszenkírályi, a kígyóspusztai és a csólyosi öv rekonstrukciós vázlata
Abb. 7. Rekonstruktionsskizze der Gürtel von Felsőszenkírály, Kígyóspusztá und Csólyos

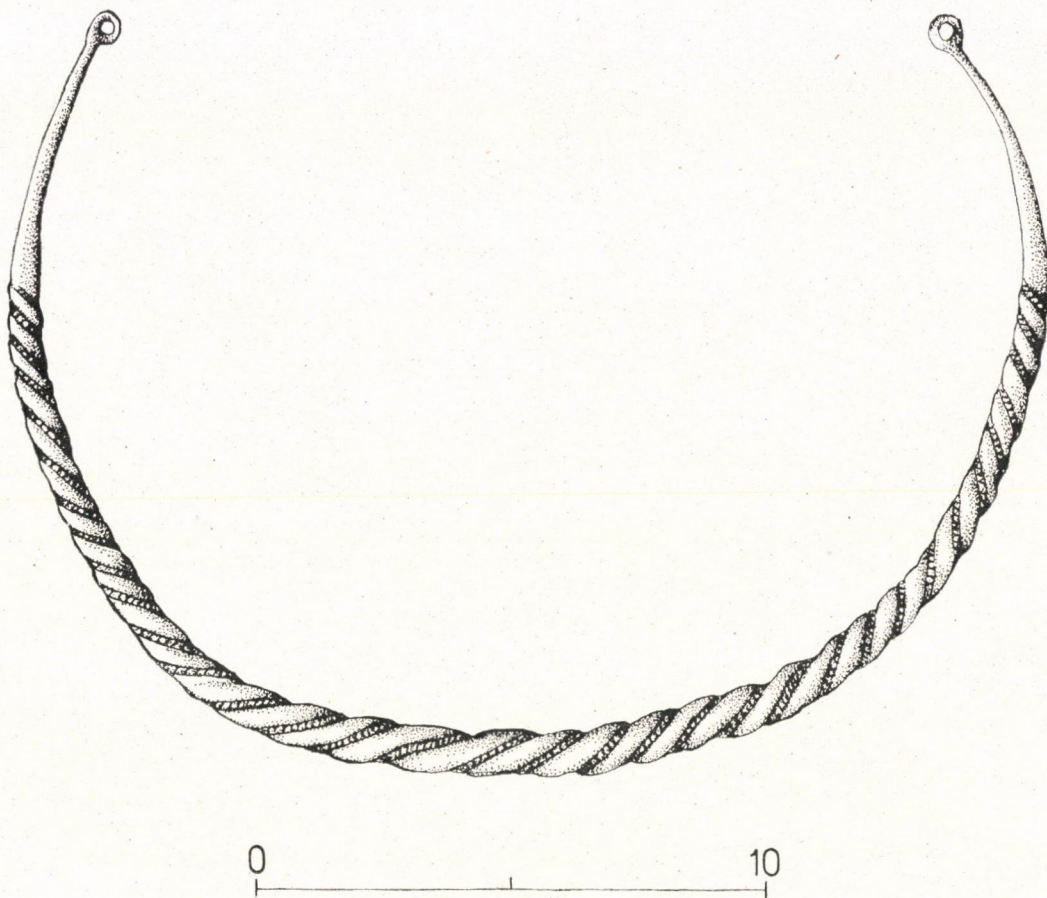
aukció katalógusában maradt fenn (4. kép 2).⁴⁵ Mindkét övön rozetták és ún. X alakú veretek váltakoznak (utóbbiak megfelelnek a magyar terminológia kettős lilium alakú vereteinek),⁴⁶ de címe-

res veretek is szerepelnek. Különösen az utóbbi idézett övfelszerelés csatja és veretei jelentenek kitűnő analógiát a felsőszenkírályi övhöz, bár későbbiek (1330–1340-es évek). Ha a felsőszenkí-

⁴⁵ Fingerlin, I., i. m. 425–427, 437.

⁴⁶ A felsőszenkírályi lelet feldolgozása kapcsán arra a megállapításra jutottunk, hogy az ún. kettős lilium alakú veretek nem heraldikai liliumábrázolások: Pálóczi-Horváth A., Cumania I (1972) 194–195. A verettípus szépen stilizált gótikus formában továbbá a XIV–XV. században, amint az imént idézett franciaországi analógiák, valamint késő középkori temetőinkben lett hasonló alakú veretek is bizonyítják. A mai szakirodalomban „X”, „horgony” vagy „kettős lilium” névvel illetett övveretek a XIV. századi francia hagyatéki leltárakban *clous croissiez*, *croissans*, *clous de croissans* néven szerepelnek, vagyis a korabeli elnevezés a két egymáshoz illesztett félholdra emlékeztető formára vonatkozik. Fingerlin, I., i. m. 85, 261, 263–265. A terminológia elárulja, hogy a korabeli ember a veretekben egyszerűen „szög”-et látott, amelyet az ötvös arra alkalmaz, hogy az övet végig

kiverje vele, a többé vagy kevésbé díszített veret tehát nem más, mint a szög feje (1360/68: Louis d’Anjou herceg ékszereinek leltára, I. tétel: *Une sainture longue d’or et de perles . . . cloz d’orfavrerie fais en manière de deux petis croissans . . . en toute ladicte sainture LIII roses de perles et LI clous de croissans*. 163. tétel: *2 courroyes vers semées de clous fais en manière de roses*. 332. tétel: *Et sont les courroies desd. flascons vers, garnies de mordans et de boucles et cloées tout au lonc de clous quarrez*. Uo. 264–265.; Gay, V., Glossaire archéologique du Moyen Age et de la Renaissance, I. (Paris 1887) 291, 398.) Véleményünk szerint nem feltétlenül szükséges szimbolikus jelentést keresni az övveretek formájában, legalábbis a korabeli terminológia nem utal ilyen jelentésre. Ismeretes azonban, hogy középkori pártáveinken gyakran előfordulnak stilizált I és M maiusculák, amelyekben Jézus és Mária nevének kezdőbetűit kell látnunk; a szintén gyakori



8. kép. A bánkúti torques
Abb. 8. Der Torques von Bánkút

rályi övön a kétféle veretet egymással váltakozva helyezük el, 2–2 cm-es közőket hagyva, mintegy 170 cm-es hosszúságot kapunk (7. kép). Még sú-

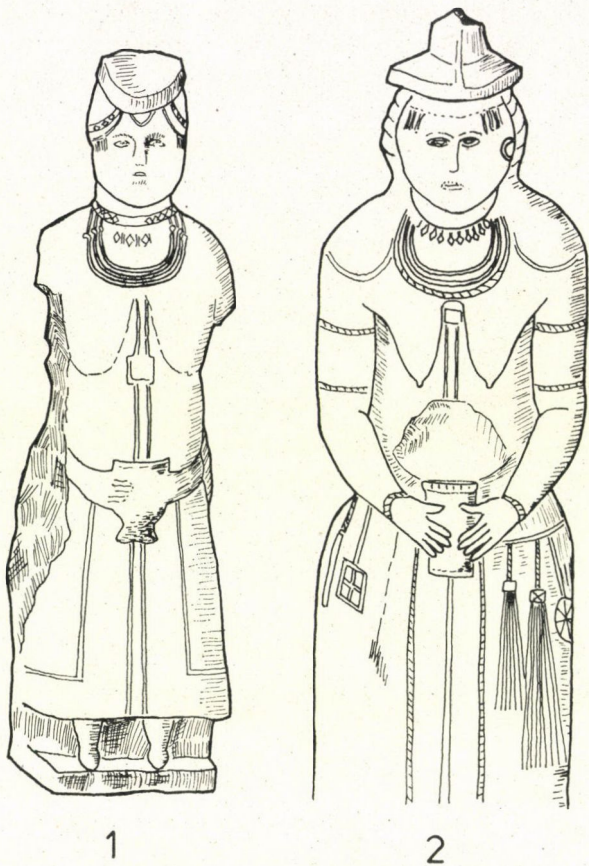
rozetták Máriát szimbolizálják. Szabó J. Gy., EgrIMÉ (1970–71) 68–69. Ebből kiindulva hipotézisként felvetjük, hogy a XIII–XIV. századi lovagi öveken gyakori „kettős félhold” alakú veretek kezdetben a görög Chit (X), azaz Krisztus nevének kezdőbetűjét ábrázolták, az ún. pálcika alakú veretek pedig I maiuscula ábrázolások lehetnek. Ha fenti elképzelésünk helytálló, akkor az említett párizsi övek rozettáikkal Máriát, X alakú vereteikkel Krisztust idézték. Azonos szimbolikus jelentést hordozhattak az Ópusztaszeren, a középkori Szer temetőjének 38. és 42. sírjában feltárt, hasonló összetételű, de sokkal egyszerűbb kivitelű övgarnitúrák: az öveket gyöngysor keretelésű kerek, illetve kettős lilium alakú préselt bronzlemez veretek díszítették. Horváth Ferenc a két sírt a XIV. század végére vagy a XV. századra keltezi, s a kettős lilium alakú veretek és a csatok típusa alapján kunnak határozza meg: Horváth F., MFME (1974–1975) 356. Úgy véljük, keltezését elfogadhatjuk (a csattípus talán inkább a XIV., mint a XV. századra keltez), de azzal nem érthetünk egyet, hogy a két sírleletet a kunok emlékanyagához sorolja. Az eddig elmondottak mind az ellen szólnak, hogy az övgarnitúrák kun műhelyekből kerültek volna ki. Ebben a korban a csat- és verettípusok véleményünk szerint nem etnikumjelzők, tehát önmagukban nem alkalmasak kun sírok elkülönítésére, ha a temetkezési mód, a lelőhely történeti adatai és esetleg a sírmellékletek között talált más, keleti eredetű tárgyak nem támogatják a meghatározást.

rúbb elhelyezés esetén is (pl. 1 cm-es közőkkel) hosszú csüngőrészben kellett végződnie az övnek.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a kunok ezekkel az övekkel európai divatot vettek át. Gyakorlati szempontból, az övön hordott fegyverek és tárgyak felcsatolására a XIII. századi nyugati típusú lovagi fegyveröv vagy a korabeli bizánci-balkáni öv egyaránt megfelelt, ha ellátták függesztő szíjakkal, amennyiben eredetileg nem volt ilyenekkel felszerelve. Az övek gazdag díszítése pedig bizonyára ugyanúgy kifejezte a kun főemberek előkelőségét, mint a kortárs nyugati lovagokét vagy a steppei elődökét.

A fentiekben tárgyalt férfisírokon kívül jelenleg két női sírt számíthatunk még a kun vezető réteg XIII. századi hagyatékához, a női viseletre azonban jóval kevesebb régészeti adatunk van. A bánkúti (Békés m.) lovassírban két viseleti tárgyat találtak: egy aranyozott ezüst torquest és egy kínai bronztükröt.⁴⁷ A két vastag huzalból és egy vékony szálból fonott torques mindkét vége kis karikában zárul, melyeket nem lehetett egymással összekapcsolni (8. kép). Viselésének módjára véleményünk szerint a kun steppe ős-szobrai

⁴⁷ Banner J., *Dolg* 7 (1931) 187–204.; Fodor I., *FA* 23 (1972) 223–242.



9. kép. Kun női szobrok a dnyepropetrovski Történeti Múzeum gyűjteményéből: 1. № 7973. — 2. № 7972. (Pletneva nyomán)

Abb. 9. Kumanische Frauenstatuen aus der Sammlung des Historischen Museums von Dnjeppetrovsk: 1. Nr. 7973. — 2. Nr. 7972. (Nach Pletneva)

adják meg a választ. A női szobrok nyakán nyakláncszerűen felfűzött csüngősor és alatta csavart testű torquest figyelhetünk meg; egyszerre két vagy három torquest is viselhettek. A torquesek elhelyezése, ívelése általában olyan, mintha nem érné körül a nyakat. Az egyik általunk ismert szobor nyakán *elől* ábrázolták a torquesek visszapödrött végeit is, ezek egy-egy szállal kapcsolódnak a nyak díszítéséhez, tehát biztosan nem ölelték körül a nyakat és nem hátul kapcsolódtak össze (9. kép 1). Feltevésünk szerint a kunok a torquest a nyakék fonálára fűzték fel úgy, hogy két vége közrefogta az apró geometrikus csüngőket, tehát mellre fekvő függőként használták.⁴⁸

⁴⁸ E torques viselési mód bizonyítékként idézhető, a 9. képen bemutatott ábrázolásai: 1. Nyikolajevka; Dnyepropetrovski Történeti Múzeum, № 7973. Pletneva, S. A., Pečenegi, torki i polovecy v južnorusskij stepjah. Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspedicii, I. MIA 62 (Moszkva—Leningrád 1958) 34. kép 1, 38. kép 33.; *Ua.*, Poloveckie . . . 45, 77, 20. kép 14, 4. t. 12, katalógusszám: 12.; *Fedorov-Davydov, G. A.*, i. m. 173, 267, 26. kép 6. — 2. Dubovaja Balka; Dnyepropetrovski Történeti Múzeum, № 7972. *Fedorov-Davydov, G. A.*, i. m. 266.;

A kunok távol-keleti kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítéka a két egymást kergető halat ábrázoló bronztükör, kínai munka a XII—XIII. századból. Rendeltetése szerint ugyan elsősorban nem viseleti tárgy, mégis indokolt megemlítenünk, mivel az előkelő kun nők az övre akasztva hordták magukkal tükrüket, rendszerint jobboldalt, fésűvel, késsel és készségtartó zacskóval együtt, ahogy a kőszobrokon láthatjuk.⁴⁹

Homok-Övirághegyen (Szolnok m.) szintén lovassír került elő.⁵⁰ A csontváz antropológiai meghatározása ugyan még nem történt meg, de véleményünk szerint az ékszermelléklet női sírra vall. A nyakat ugyanis ezüstsálakból font vastag nyakék vette körül; a fonatok egy-egy hengeres tubusban végződnek és középen egy lapos kerek tokhoz (valószínűleg amulett-tartóhoz) kapcsolódnak. Az ásató az adatközlésen túl nem foglalkozik a tárggyal, pontos megfelelőjét magunk sem találtuk meg. Hasonló vastag fonat került elő a XII. századi richárdpusztai kincsben, azonkívül néhány, a XI. századra keltezett orosz és lengyel leletben.⁵¹ A nyakék zárórészére forrasztott egyszerű filigrános díszítés a XII—XIII. századi magyar, balkáni

Pletneva, S. A., Poloveckie . . . 45, 77, 3. t. 11, katalógusszám: 11. — Lectori véleményében Fodor István hívta fel figyelmemet a hazai szarmata anyagból ismert hasonló jellegű nyakperekre. A szentes-sárgaparti temető 26. sírjában két részből álló torquest találtak: két végén hurkos, csavart rosszezüst huzalhoz 26 gyöngyből álló gyöngysor kapcsolódott. *Párducz M.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon. III. AH 30 (Budapest 1950) 10, XVI. t. 4. Ez tehát olyan nyakperek volt, amelynek egyik fele fémből, másik fele gyöngysorból állt, ezzel szemben a kunok egész torquest kapcsoltak a nyaklánc-hoz. Az összekapcsolásnak természetesen más módja is elképzelhető, így elsősorban az, amikor a torquest a nyakban viselik és hátul kapcsolják a két végét gyöngysorhoz vagy valamilyen fonálhoz. Lehetséges, hogy a kőszobrok erre is szolgáltatnak adatokat, de ilyen — és egyéb, hasonlóképpen részletekbe menő — vizsgálatra a jelenleg hozzáférhető publikációk fényképei és rajzai már nem alkalmasak.

⁴⁹ 16 szobron ábrázolták az övre függesztett tükröt: *Pletneva, S. A.*, i. m. 49., 20. kép 15. Fodor István lectori véleményében arra figyelmeztet, hogy a tükör csak részben lehet viseleti tárgy, mert pl. a nyél és akasztólyuk nélküli tükröket nem hordták az övön. A szobrokon előforduló viszonylag csekély számú tükörábrázolás — mint más viseleti részlet is — elsősorban annak függvénye, hogy az ábrázolásmód mennyire részletező, így egy-egy tárgynak az egykori viseletben betöltött tényleges szerepére, illetve gyakoriságára csak korlátozott mértékben következtethetünk.

⁵⁰ *Selmeczi L.*, MFMÉ 1971/2, 189, II. t.; *Ua.*, SzolnokimÉ (1973) 107—110.

⁵¹ Etyek-Richárdpuszta (Fejér m.): MNM ltsz. 25/1899.2.; *Korzhina, G. F.*, Russkie klady. IX—XIII vv. (Moszkva—Leningrad 1954) 128, 132, XLVIII. t. 23, LIV. t. 7.; *Pletneva, S. A.*, Drevnosti černyh klobukov. (Moszkva 1973) 1. kép 16, 2. kép 9, 24. t. 3.; *Rauhut, L.*, Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Mat. Wczes. 5 (1960) VII. t. 16, XVI. t. 9.; *Gąssowski, J.*, Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu. Mat. Wczes. 2 (1952) X. t. 4, XII. t. 7.

és bizánci ötvöstárgyakkal mutat stiláris rokonságot.⁵²

A magyarországi kun sírleletek másik csoportját képezik a szállások és falvak temetői. Ezek feltehetőleg még a XIII. század végén létesültek mint a köznép pogány temetői, s területükön később épült fel a templom. A sírok nagy része melléklet nélküli, de ez nemcsak a keresztény szokások átvételének tudható be, hiszen a steppei késő nomád temetőkben is nagyon magas a melléklet nélküli sírok aránya. A szállástemetőkben vagyoni és társadalmi különbségek tükröződnek: mellékleteket, viseleti emlékeket főként a tehetősebbek, a szálláskapitányok és családjuk sírjaiban találunk. Úgy tűnik, ez a részben a nemzetségi arisztokráciából levezethető réteg Nagy Lajos korától temetkezett rendszeresen a templomokhoz. A viszonylag rövid életű, a XIV. század végén megszűnő öttömösi (Csongrád m.) temetőben feltárt 75 sír közül 6 férfisírban volt a koponyán széles vagy keskeny sávban zöld rozsdafolt, talán süveg erősítő vagy díszítő pántjának nyoma; 8 sírban a bordákon vagy a medencében kerek vagy négyszögletes ezüstboglár; 7 sírban ezüst pecsétgyűrű; 4 férfisírban vas vagy bronz övcsat.⁵³ Az írott források és a korabeli ábrázolások egyértelműen azt tanúsítják, hogy a kunok a XIV. század végéig vagy a XV. század elejéig megőrizték hagyományos viseletüket. Mint-hogy a ruházat romlandó anyagai (textil, bőr, nemez) a földben rendszerint elkorhadnak, a XIV–XV. századi szállástemetőkben kevés régészeti adat támasztja alá a kun viselet továbbélését. A párták, gyöngyök, hajtűk, fülesgombok, ruhakapcsok, csatok, övek, gyűrűk stb. nem jellemző kun tárgyak, hanem magyar készítmények, s nem kizárólag a kunok viselték. Csak néhány tárgy esetében tételezhetjük fel, hogy jellegzetesen kun viseleti darabról van szó, ilyenek például a nemez süvegmaradványok. Selmeczi L. *Karcag-Asszony szálláson* a 239. női sírban talált két csatot úgy értelmezi, hogy az egyik nadrág, a másik a kaftán leszorítására szolgáló textilövhöz tartozott. Ugyancsak ő figyelte meg, hogy a sírokban feltárt textilmaradványok mind lila színűek, ami lila gyászra utal; a néprajzi anyagban pedig a liláskék (ún. kunkék) szín napjainkig nyomon követhető.⁵⁴

A kun szállások temetőiben gyakori, másutt ritka nagyméretű, gömböcskés fülbevalókat korábban hajkarikának tartották, keleti és déli ábrázolások, valamint analóg balkáni leletek segítségével határozhatjuk meg fülbevalónak (10. kép 1–3, 5).⁵⁵ Lehetséges, hogy ez a Balkánon a XII–XIII. században igen elterjedt ékszerfajta éppen a kunok révén került be a középkori magyar viseletbe, s egyúttal a kun temetők korai (XIII. századi) rétegét jelzi.

Kecskeméten a ferences templom ásatásánál a 267. sírból került elő egy ún. kérdőjel alakú fülbevaló, jellegzetes kelet-európai XIV. századi ékszer (10. kép 4). Legközelebbi analógiái az Aranyhorda területén, a Káma-vidéken és az orosz emlékek között találhatók.⁵⁶ Magyarországon való felbukkanását kénytelenek vagyunk a kunoknak tulajdonítani: bár Kecskemét lakossága a XIV. században alapvetően magyar volt, kun szállások vették körül, egy kun szék központja lett és a mezővárosba kunok is költöztek be.

A XIV. században kedvelt ékszerfajta volt a kunoknál a ruhára varrható kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemez. A sírokban szinte kivétel nélkül a melltájékon került elő, gyakran jobboldalt. Előfordult ezenkívül a homlokcsonton (talán süvegdíszként) és a bal csípőnél is.⁵⁷ A Képes Krónikában kunokra jellemző ékszerként jelenik meg, egyéb kun ábrázolásokon és a XIII. századi magányos gazdag sírokban azonban nem található meg. A fennmaradt tárgyi emlékek kivétel nélkül gótikus stílusúak, minden bizonnyal a magyar ötvösség alkotásai. Kincsleletekben is előfordulnak a kun szállásterületen (*Kiskunhalas-Fehértó, Kiskunhalas-Bodoglár puszta, Kelebia*).⁵⁸ Magyarországon a XIII. század végén kezdődhetett az ilyen típusú, felvarrható ezüstlemez ruhadíszek divatja, s úgy látszik, csakhamar elterjedt a kunok között is.

Alföldi késő középkori temetőink egyik jellegzetes tárgya a csontosöv, melyet G. Sándor Mária kun eredetűnek határozott meg.⁵⁹ Úgy gondoljuk, meghatározása ma már nem helytálló. A tanulmányban feldolgozott 12 lelőhely közül csak 2 volt kun település (Orgondaszentmiklós, Túrkeve-Móric), s legfeljebb további háromról állítható, hogy valóban kun szállások közelében feküdt (Ladánybene, Tiszaújfalú, Szabadka). Ezzel szemben a

⁵² Kovács É., i. m. 15–19. — Itt említjük meg a XII. századnak tartott balotapusztai női sírleletet (*Hpl.*, [Hampel J.], ArchÉrt 13 (1893) 368–370.), amelynek karperecei, préselt ruhadíszai és függője hasonló stílusban készült. A mellékletek között van egy *csavart testű, visszapödrött végű ezüst torques* is — a XI–XIII. századi steppei torquesek pontos analógiája. A lelet feldolgozását egy következő tanulmányban kíséreljük meg, csak annyit kívánunk előrebecsíteni, hogy a sírt régészeti és történeti indokok alapján a kun emlékanyaghoz soroljuk. A pogány módra eltemetett előkelő nő sírja ez esetben is egy középkori kun szállás területén került elő (1493: *Balthazallasa*; Gyárfás I., i. m. III. 710.).

⁵³ Móra F., ArchÉrt 26 (1906) 18–27.; Ua., ArchÉrt 28 (1908) 369–371.

⁵⁴ Selmeczi L., SzolnokiMÉ 1973, 111–112.

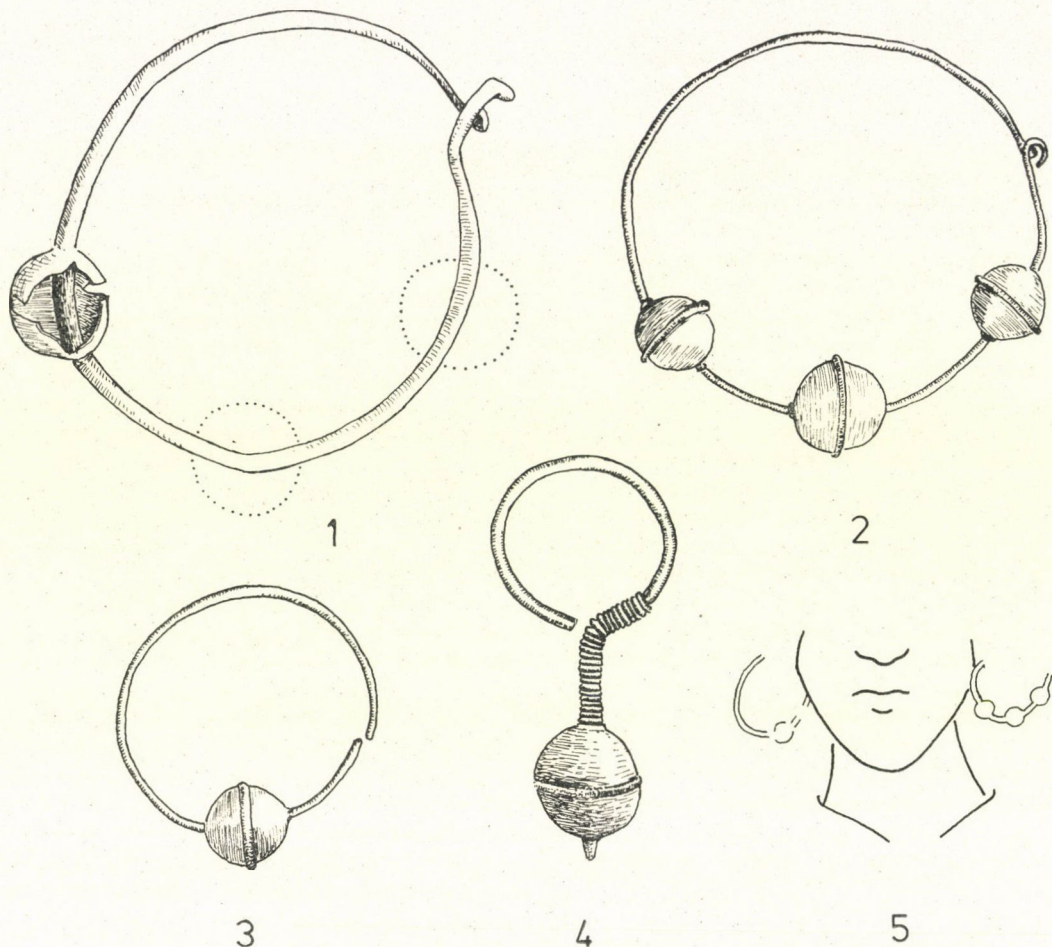
⁵⁵ Szabó K., i. m. 153–154, 173–179. kép; Széll M., Dolg 16 (1940) XXVIII. t. 1, 8, 24.; Ljubinković, M., Les trouvailles archéologiques de Corinthe et l'archéologie slave du X^e–XII^e siècles. Actes de I^{er} congrès internat. pour l'archéologie slave, V. (Warszawa 1970) 465–466.; Lovag Zs., i. m. 383.; Gatev, P., Nakiti ot pogrebenija ot XI–XII v. Arh 19: 1 (1977) 34–35, 3. kép VIII-1, VIII-3.

⁵⁶ Biczó P., Cumania 4 (1976) 340., 9. kép; Fedorov-Davydov, G. A., i. m. 40–41.

⁵⁷ Szabó K., i. m. 50–52.; B. Oberschall M., MM 1945, 14–16.

⁵⁸ Hampel J., AK 13 (1880) 46–50.; Kőhegyi M., Cumania 1 (1972) 205–213.; B. Oberschall M., i. m. 14–16.

⁵⁹ G. Sándor M., FA 11 (1959) 115–122.



10. kép. 1–3. Gömböcskés fülbevalók: 1. Öttömös (Széll M. nyomán). — 2–3. Kecskemét környéke (Szabó K. nyomán) — 4. Kérdőjel alakú fülbevaló, Kecskemét-Ferences templom, 267. sír (Biczó P. nyomán). — 5. Anna királynő arcképe, részlet. Studenica, 1233–1234 körül (M. Ljubinković nyomán)

Abb. 10. 1–3. Ohrgehänge mit Kügelchen: 1. Öttömös (Nach M. Széll). — 2–3. Umgebung von Kecskemét (Nach K. Szabó). — 4. Fragezeichenförmiges Ohrgehänge, Kecskemét-Franziskanerkirche, Grab 267 (Nach P. Biczó). — 5. Bildnis der Königin Anna, Teil. Studenica, um 1233–1234. (Nach M. Ljubinković)

szerző a mellékelt térképen 7 lelőhelyet sorol a kun szállásterülethez. A többi lelőhely esetében a kunokkal való kapcsolat még áttételesebb bizonyításával igyekszik kunnak meghatározni az ott előkerült csontosöveket. A csontveretes övek elterjedése tehát már a tanulmány megírása idején sem fedte a kun szállásterületet. E felfogás ellen szól még, hogy a legjobb esetben XIV., de inkább XV. századi csontosövek előzményei nem mutathatók ki a kunok korábbi emlékei között, keleti analóg darabokat nem ismerünk.⁶⁰ Öttömös XIV. századi kun szállás temetőjének 75 feltárt sírjában egyetlen csontosöv sem került elő. Az utóbbi két évtized újabb csontosöv leletei sem erősítették meg G. Sándor M. következtetéseit. Igaz ugyan, hogy Csengele kun szállás templom körüli temetőjében napvilágra került egy csont övgarnitúra, Kisszállás-Templomdombon az egyik sírban csontosöv volt, és néhány szórvány csont övdíszst találtak

Kecskeméten a ferences templom ásatásán is (Kecskemét kapcsolatát a környező kun szállásokkal fentebb említettük),⁶¹ azonban a középkori Magyarország más vidékeiről, esetenként a kun szállásterülettől távoli helyekről is származnak újabb csontosöv leletek: Vértesszentkereszt, Nagytálya, Feldebrő, Kötöcs-Póca-puszt, Dražovce (Darázs), Krásno (Őszéplak), Zbehy (Üzbég).⁶² A gótikus formakincsrel rendelkező csont övdíszek városi-mezővárosi műhelyekben készülhettek, s kereskedelmi cikként jutottak el viselőikhez. Nem etnikai, hanem társadalmi különbséget jelezhetnek

⁶¹ Csengele: Horváth F., i. m. 101, 103, 115.; Kisszállás: Kőhegyi M., ArchÉrt 93 (1966) 302.; Ua., RégFüz Ser. I: 19 (1965) 63.; Kecskemét: Biczó P., i. m. 346.

⁶² Vértesszentkereszt: A. Kozák É., ArchÉrt 97 (1970) 286–287., 21. kép; Nagytálya: Kovács B., EgrIME 10 (1973) 123, 129, 135–139.; Feldebrőn Méri István 1964. évi ásatásán került elő 2 db csontesat és egy csont szíjvég: MNM ltsz. 69.56.33.C., 69.56.37–38.C. 1976-ban Kovalovszki Júlia tárt fel egy négyzetes csont övveret — szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm; a

⁶⁰ Horváth F., MFMÉ 1976–77/1, 115.

egy-egy késő középkori temetőn belül.⁶³ Lehetőségnek tartjuk, hogy idővel a leletek sokasodásával egyes gyártási központokat el lehet majd különíteni, elsősorban az Alföldön, ahol viszonylag sok késő középkori temetőben folyt feltárás, ezért is származik innen a leletek túlnyomó része.

Falfestményekről és miniatűrűkről, középkori művészetünk számos kiváló alkotásáról jól ismerjük a jellegzetes keleti öltözközt viselő pogány kun alakját. A steppei viselet korszerű formái és a nomád fegyverzetben létrejött újítások Magyarországon vele együtt jelentek meg a XIII. század közepén. Régészeti adataink ugyan önmagukban nem elegendők a viselet bemutatására, de rendkívül fontosak számos olyan kérdésben, amiről más források hallgatnak. Így például láthattuk, hogy a támadó fegyverek egyre hatékonyabbá válása miatt a nomád harcos is páncélt ölt és alkalmasint használja a nehézlovasság közelharci fegyvereit. A nemzeti előkelők, bár büszkén őrzik hagyományait, szívesen ékesítik magukat idegen eredetű tárgyakkal, ha az viseleti szokásaiknak meg-

felel. Ennek köszönhető, hogy a kulturális hatások kevés lelet esetén is nyomon követhetők, a magunk részéről különösen az erős balkáni-bizánci hatásokat tartjuk lényegesnek, amelyek a kunokat még Magyarországra költözésük előtt érték. Hasonló jelenség következett be a XIV. században Magyarországon is: a viseletet meghatározó hagyományos ruhadarabok ugyan megmaradtak, de a felhasznált ékszerek, a ruházat fém alkatrészei, az övek stb. már magyar készítmények. Természetesen fel kell tételeznünk egy keleti hagyományokkal rendelkező kun háziipar meglétét, de annak régészeti bizonyítékai egyelőre még nem kerültek elő.⁶⁴ Mindez arra figyelmeztet, hogy a viseletben ugyanúgy, mint az egykori élet más területein a kun sajátosságokat nem annyira tárgytípusokban kell keresnünk, mint szokásokban és jelenségekben, illetve azok rendszerében, ami régészetileg sokkal nehezebben kutatható, és még mindig hiányzik hozzá a megfelelő összehasonlító anyag az Alföld nem kun lakosságú középkori falvaiból.

Pálóczi Horváth András

Kötes-Póca-pusztáról származó csont övveret Somogy megyében egyelőre ritkaság számba menő lelet, ezúton is köszönöm Magyar Kálmán baráti segítségét, hogy a Somogyi Múzeumok Közleményeiben sajtó alatt levő tanulmányának ezt az adatát rendelkezésemre bocsátotta. — Dražovce: *Kraskovská, L.*, Východ na hradisku v Dražovciach. ŠtZ 6 (1961) 165, 173.; Krásno: *Krupica, O.*, Pohrebište z XII. — XIV. stor. v Krásne na Slovensku. AR 5 (1953) 196.; Zbehy: *Ruttkay, A.*, Stredoveké umelecké remeslo. (Bratislava 1979) 98, 109, 120, 131., 45. kép. — A nyitrai leletről már G. Sándor Máriának is tudomása volt, s a kunok nyitrai birtokára való hivatkozással szintén a csontos öv kun kapcsolatai bizonyítékának tekintette: i. m. 118. Ilyen kapcsolat a Nyitra környéki leletek esetében már kronológiai okok következtében sem állhat fenn, mivel a csontos övek a XIV. század végénél korábban nem keltezhetők, a kunok nyitrai birtoklása pedig, úgy tűnik, már a XIII. században véget ért. A legkiterjedtebb Nyitra megyei kun birtokot, a nyárhídi uradalmat IV. Béla már 1264-ben visszavette a kunoktól: *Gyárfás I.*, i. m. II. 414–415.; *Györffy Gy.*, A kunok feudalizálódása, 254. Ugyanebben az évben *terra Nemchich Koncha* kun magvaszakadtával visszaszállt a királyra: *Gyárfás I.*, i. m. II. 416. A szintén Nyitra megyei Belad falu 1292-ben lett kun birtok, de új tulajdonosai a Szabolcs megyei Tasra költöztek át: *Gyárfás I.*, i. m. II. 459–460.; *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország... 461. A kézirat lezárása után jelent meg Benkő Elek tanulmánya a nyársapáti ásatásokról, ahol szintén előkerült egy csont szíjvég. A szerző ugyancsak azon a véleményen van, hogy a csontos öveket nem lehet a kun viselethez kötni. *Benkő E.*, StCom 9 (1980) 336, 339, 10. t. 1, 21. t. 15.

⁶³ Méri István figyelmeztet arra, hogy a templom körüli temetők leletanyagában társadalmi különbségek tükröződnek: *Méri I.*, ArchÉrt 79 (1952) 53. Nemrégiben Horváth Ferenc tett kísérletet egy középkori tárgytípus etnikai magyarázatára. A csengelei 33. sír gyalogos Szent Györgyöt ábrázoló szíjvége és annak négy dél-magyarországi párhuzama (Makó-Mezőköpáncs, Temesvár, Kaszaper, Nagylak) alapján felvetette, hogy itt az eredetileg lovas szent alakjának sajátos kun értelmezéséről van szó (*Horváth F.*, i. m. 113–114.). Sajnos hipotézisét éppen kiindulópontja miatt nem tudjuk elfogadni: csak az ötlet adó veret származik valóban kun településről, a többi dél-alföldi magyar helységből. A rokonábrázolások kályhacsempén, pajzson, oltárképen Mátyás- és Jagello-koriak, a megoldást tehát sokkal inkább a kor ikonográfiai elképzeléseiben, valamint a XV. század második felében fontos fegyvernemmé váló gyalogságban (*Tóth Z.*, A hadviselés átalakulása. In: Magyar Művelődéstörténet II. Magyar renaissance. Szerk. *Mályusz E.* (Budapest é. n.) 226–228.) kell keresni, semmint a kun hitvilágban. Az elgondolkodtató és sok értékes elemet tartalmazó vallástörténeti fejtegetés arra sem ad választ, hogy miért éppen az egykori lovasnomádok ivadéakai, a Magyarországon is könnyűlovas szolgálatot teljesítő, s a későbbiekben is fejlett lótarással rendelkező kunok szállították le a lórlól Szent Györgyöt. Ami egy-egy sikeresen elkülönített alföldi leletcsoport vagy kulturális jelenség etnikai meghatározását illeti: az itt élő magyar és kun lakossággal egyaránt számolni kell, tényleges számarányuk, gazdasági súlyuk és területi kiterjedésük figyelembevételével.

⁶⁴ Kivételt képez a keleti eredetű táblácskás szövés-mód felfedezése a magyar anyagban (*I. Horváth F.*, i. m. 118. irodalommal), ez a technika bizonyára ismert volt a kunoknál, további leletek szükségesek azonban annak eldöntéséhez, hogy Magyarországra a honfoglalás idején vagy később, esetleg éppen a kunokkal került.

Die landnehmenden Ungarn haben eine einheitliche, östliche Tracht von Steppencharakter in das Karpatenbecken mit sich gebracht. Im Zusammenhang mit Annahme des Christentums und der Staatsgründung folgenden großen kulturellen Umbildung hat sich auch die ungarische Tracht vom Beginn des 11. Jhs an auf westlichen und byzantinischen Einfluß völlig umgestaltet, einzelne uralte Elemente haben aber dennoch lange Zeit hindurch weitergelebt. Im Laufe des Mittelalters wurde Ungarn von Osten her von weiteren Steppeneinflüssen berührt, insbesondere durch die eingewanderten nomadischen Volksreste (Petschenegen, Usen, Kumanen, Jaßen). Von diesen fiel den vor den Tataren nach Ungarn geflüchteten Kumanen die bedeutendste historische Rolle zu.

Die zeitgenössischen Formen der Steppentracht und die sich in der nomadischen Bewaffnung ereigneten Neuerungen sind in Ungarn zur Mitte des 13. Jhs mit den Kumanen erschienen. Den Quellen nach haben die Kumanen etwa 100–150 Jahre lang ihre traditionelle Tracht bewahrt. Da die Vornehmen der kumanischen Sippen in die unmittelbare Umgebung des Königs geraten sind, ferner die aus dem freien gemeinen Volk gestellten Truppen den schlagkräftigsten Teil der ungarischen leichten Reiterei gebildet haben, hat sich zum Ende des 13. Jhs eine wahrhafte kumanische Mode ausgebildet. Die Kirche war vergebens bestrebt zu erreichen, daß die Kumanen mit ihrer von den christlichen Sitten abweichende Kleider- und Haartracht auflassen sollen; die 1279 gebrachten sog. kumanischen Gesetze haben diese schließlich nicht verboten. Dem königlichen Hof stand im Interesse — gerade infolge ihrer militärischen Rolle — die Privilegien der Kumanen aufrecht zu erhalten. Selbst im 14.–15. Jhs war in Ungarn die kumanische Tracht wohl bekannt, wie dies die charakteristischen Schöpfungen der mittelalterlichen ungarischen Kunst, die Miniaturen und die Wandgemälde über die Legende des Hl. Ladislaus beweisen. Die charakteristische Gestalt des Zeitalters ist der nomadische kumanische Krieger mit seiner spitzen Filzhaube, in Schopf geflochtenem Haar, in einem langen, an der Seite schließenden Kaftan, in engen Stiefeln mit weicher Sohle, Reflexbogen, Köcher und Säbel ausgerüstet. Vom Ausgang des 14. Jhs an hat die militärische Bedeutung der Kumanen wegen der Umorganisation des Heeres abgenommen, unserer Meinung nach hängt auch der Verfall der nomadischen Männertracht damit zusammen.

Durch unsere archäologischen Angaben haben wir einen Einblick in diesen Prozeß gewonnen. Die eine Gruppe der Funde bilden die Einzelgräber der vornehmen Schicht. Im 13. Jh. und zu Beginn des 14. Jhs ließ sich die Sippenaristokratie noch vom gemeinen Volk absondern, auf heidnische Art, den von der südrussischen Steppe her bekannten Sitten gemäß bestatten (z.B. Östliche Orientierung, Bestimmung des ganzen Pferdes usw.). Die beigabenreichen Gräber liefern die meisten Trachtangaben. Die Männer wurden in Kriegstracht bestattet. In *Csólyos* (Kom. Bács-Kiskun) sind ein halbkugelförmiger Helm östlichen Typs, ein Panzerhemd von Ringmaschen und Panzerbleche zum Schutz der Schulter zum Vorschein gekommen (Abb. 1–2). Die an den Fragmenten des Panzerhemdes haftenden verrosteten Textilreste können wir als materielle Denkmäler des unter dem Panzer getragenen Leinenhemdes betrachten (Abb. 2). Auch andere Grabfunde zeugen davon, daß das Panzerhemd von Ringmaschen ein wichtiger Teil der Ausrüstung des zeitgenössischen nomadischen Kriegers war: Funde von *Ártánd-Zomlín-pusztá* (Kom. Hajdú-Bihar), *Demecser* (Kom. Szabolcs-Szatmár), *Kígyóspusztá* II. (Kom. Bács-Kiskun). Da die Angriffswaffen stets wirksamer geworden sind, wurde die Ausrüstung des Steppenkriegers immer schwerer, die Bedeutung der Waffen zum Nahkampf hat zugenommen. Außer dem für die leichte Reiterei charakteristischen Säbel erscheint in den kumanischen Gräbern auch das schwerere, zweischneidige

Schwert — in *Kunszentmárton-Jaksorépart* (Kom. Szolnok), *Demecser* —, das die Waffe der schweren Reiterei beim Nahkampf war.

In drei Männergräbern hat man mit Gold bzw. vergoldetem Silber beschlagene, großwertige Gürtel gefunden: in *Csólyos*, *Kígyóspusztá*, *Felsőszentkirály* (Kom. Bács-Kiskun). Obwohl die Gürtelgarnitur bei den Nomaden stets stark eingeschätzt war und eine symbolische Bedeutung hatte, hatten wir in der kumanischen Steppe die Vorgänger der ungarländischen Typen nicht angetroffen. Die Zierelemente der Gürtel rufen die westliche Ritterkultur wach: die Darstellung einer ritterlichen Kampfszene auf der Schnalle von *Kígyóspusztá*, an den Beschlägen die Invokationen in lateinischer Sprache, auf dem Gürtel von *Felsőszentkirály* 14 Beschläge mit Wappen. Da die übrigen Funde mangelhaft sind, halten wir zur Rekonstruktion nur den Gürtel von *Felsőszentkirály* für geeignet. Mit Hilfe westeuropäischer und balkanischer Analogien legen wir abwechselnd auf den Gürtel die Beschläge mit »doppelten Lilien« (oder einer anderen Terminologie nach: in »X«-Form) und mit Wappen, so erhalten wir eine etwa 170 cm lange Garnitur, also das Ende des Gürtels hing länglich herunter, wie dies an den zeitgenössischen Darstellungen zu sehen ist (Abb. 4–7). Die bisherige Forschung hat die westlichen Motive der kumanischen Gürtel und ihre osteuropäischen schmiedetechnischen Lösungen mit einer ungarländischen Werkstatt erklärt. Im Gegensatz zur Meinung von Z. Tóth, I. Éri, J. H. Kolba und zu seiner früheren Ansicht untersucht Verfasser auch eine andere Möglichkeit, nämlich die südosteuropäische Herkunft der Gürtel. Als archäologische Beweise können ihre zum balkanisch-byzantinischen Kulturkreis der Gürtelverzierungen gehörenden Parallelen erwähnt werden: Voineşti (Rumänien), Zdravec, Kaliakra, Tirnovo (Bulgarien), Kubangegend. Diese Fundgruppe hat aber auch entschieden westeuropäische Verbindungen: Burgos, Gürtel von Fernando de la Cerda; Paris, Musée de Cluny, Inv.-Nr.: 2950. Wir wissen, daß in Bulgarien ständig kumanische Hilfstruppen waren, auch die nach Ungarn übersiedelten Kumanen lebten von 1241–1246 in Bulgarien. Zu dieser Zeit ist es zu einem Bündnis zwischen den Kumanen der Unteren Donau und dem lateinischen Kaisertum gekommen, die kumanischen und fränkischen Vornehmen haben einen Blutvertrag abgeschlossen, von den vornehmsten Baronen haben mehrere zur Frau Töchter von kumanischen Stammeshäuptlingen genommen. Anlässlich der feierlichen Zeremonien dürften gewiß auch als wertvolle Geschenke, zwischen diesen zur Schenkung geeignete Gürtel in den Besitz der Kumanen geraten sein. Die historische Situation würde zum Auftauchen der mit der französischen Ritterkultur und den balkanischen Altertümern verwandten Funde bei den nomadischen Kumanen mit genügenden Erklärungen dienen.

Zur Nachlassenschaft der führenden Schicht der Kumanen des 13. Jhs können wir zur Zeit zwei Frauengräber rechnen. In *Bánkút* (Kom. Békés) ist ein aus zwei dicken Drähten und aus einem dünnen Faden gedrehter vergoldeter Silbertorques zum Vorschein gekommen (Abb. 8). Seine Tragart können wir mit Hilfe der von der Steppe bekannten kumanischen Statuen feststellen. Es ist wahrscheinlich, daß der Torques von den kumanischen Frauen nicht an den Hals fest angelegt getragen, sondern zum Faden der aus geometrischen Anhängern bestehenden Halskette an beiden Seiten angeschnürt wurde und so hing er vorne an der Brust herunter (Abb. 9). Von den zeitgenössischen Schmuckgegenständen gilt der in *Homok-Ovárághegy* (Kom. Szolnok) gefundene, aus Silberfäden geflochtene, dicke Halschmuck, an dessen Schließteil sich eine Filigranverzierung befindet, als eine Rarität. Gleichfalls als Einzelstück ist der im Grab von *Bánkút* zum Vorschein gekommene chinesische Bronzespiegel zu betrachten, der von den Handelsbeziehungen der Kumanen mit dem Fernen Osten zeugt: Der Spiegel war ein

wichtiger Trachtgegenstand der vornehmen nomadischen Frauen, sie führten ihn mit anderen Gegenständen, Toiletteartikeln zusammen ständig mit sich.

Die andere Gruppe der kumanischen Funde stammt von den Siedlungsgräberfeldern. Diese dürften ursprünglich Bestattungstätten des heidnischen gemeinen Volkes gewesen sein, in ihrem Gebiet wurde später eine Kirche erbaut. Die zum Christentum übergetretene führende Schicht begann sich zur Zeit der Anjous, um die Mitte des 14. Jhs an diesen Plätzen zu bestatten lassen. Beigaben, Trachtreste können wir vor allem in den Gräbern der Landbesitzer, der reicheren Schicht vorfinden. Das Weiterleben der Steppentracht erscheint im Typ der Kleider und in ihrer Schnittweise, jedoch sind die benutzten Schmuckstücke, diemetallinen Bestandteile der Kleidung, die Gürtel usw. zu dieser Zeit schon überwiegend ungarische Erzeugnisse. Es kann von wenigen Gegenständen angenommen werden, daß sie durch die Vermittlung der Kumanen nach Ungarn gelangt sind: ein solches ist z. B. der eine Ohrgehängentyp, die mit Kügelchen verzierten großen Reifen, deren Parallelen in der südslawischen Tracht des 12–13. Jhs angetroffen werden können (Abb. 10: 1–3, 5). In *Kecskemét* wurde bei der Franziskanerkirche in Grab 267 ein sog. fragezeichenförmiges Ohrgehänge gefunden, deren Parallelen vom Gebiet der Goldenen Horde und der russischen Fürstentümer vorliegen (Abb. 10: 4). Im 14. Jh. waren bei den Kumanen

die gewöhnlich an der Brust getragenen, an das Kleid annähbaren, runden oder viereckigen, gepreßten Silberbleche, die jedoch schon Denkmäler der gotischen Schmiedekunst sind und ihre Mode in Ungarn zu Ende des 13. Jhs begonnen hat.

Vom 14. Jh. an verschwinden die Gegenstände östlichen Ursprunges plötzlich aus den Gräbern. Verfasser teilt nicht die Meinung jener Forscher, die selbst einzelnen gotischen Gegenständen aus dem 15–16. Jh. (z. B. Riemenzunge mit dem Hl. Georg zu Fuß, Beingürtel) einen kumanischen Typ beimessen, falls sie in kumanischen Siedlungsgräberfeldern zum Vorschein kommen und deshalb ihrer Auffassung nach selbst in den Friedhöfen der benachbarten ungarischen Bevölkerung kumanische ethnische Relikte wären. In den Kirchhöfen der spätmittelalterlichen Dörfer drücken die mit reicheren Beigaben, Trachtgegenständen versehenen Gräber keinen ethnischen, sondern einen gesellschaftlichen Unterschied aus. Nach der Ansiedlung der nomadischen Kumanen und ihrer Feudalisierung lassen sich die kumanischen Eigenartigkeiten mit archäologischen Methoden schon schwer nachweisen. Diese werden nicht von Gegenstandstypen, sondern durch gewisse Sitten und Erscheinungen sowie durch die strukturellen Züge des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens bewahrt.

A. Pálóczi Horváth

KÖZÉPKORI DESZTILLÁLÓ KÉSZÜLÉKEK CSERÉPBŐL KÖSZEG VÁRÁBAN

Destillatio: lepárlás, szerves vagy szervetlen anyagok hevítése, forralása során a gőz felfogásának és lehűtésének eljárása. A technikai eljárás Keletről terjedt el, alkalmazásának számos területe volt már a középkorban is. Egyik a fémfeldolgozás: az ásványi savak előállítása, aminek különösen a nemesfémek elkülönítésénél, finomításánál volt nagy szerepe. A másik, részben ezzel összefüggően, részben eltérő misztikus és filozófiai célok érdekében a középkori alkímia, amely egyik anyagnak másikká való átalakítását kutatta. Ez is keleti eredetű és Spanyolországban már a 12. sz.-ban alkímiai kéziratot fordítanak arabról latinra.¹ (A későantik-bizánci alkímia középkori hatása kisebb volt.) A különböző alkímista eljárások között a desztilláció nagyon fontos helyet foglalt el: akár salétromsav készítése a cél, akár a mindent átváltoztató „bölcsék kövének” létrehozása.² Egy a 14. sz.-ban élt francia alkímista — egyébként ferencrendi szerzetes — gyakran lemásolt és így elterjedt művében írja: mindenféle anyag, legyen az fém vagy növény, kvintesszenciáját desztillálás útján lehet kivonni.³ Ezért érthető, hogy a desztillálás különböző eszközeinek legjobb ábrázolásait is alkímista kéziratokban és könyvekben találjuk (1, 4. kép).

Kevésbé sokrétű, de annál gyakorlatibb alkalmazási terület az alkohol fogyasztási célra történő lepárlása, illetve a likőrök, égettborkok készítése, amikor részben magukat a bor készítésére alkalmas gyümölcsöket párolják, részben más növényi anyagok lepárlásával ezeket ízesítik. A negyedik a középkori gyógyászat területe, melynek két fő ága volt: az egyik a koraközépkori kolostorok keretein

belül működött, a másik a városok tevékenységéhez kapcsolódott. A gyógyításhoz használt orvosságokat a gyógyszerészek, apothecariusok készítették; termékeik nagy részét a középkorban már ismert gyógyfűvek főzeteivel vagy lepárlásával állították elő. (Maguk az égettborkok is gyógyszerként szerepeltek kezdetben.) A gyógyszertár és füveskert már a St. Gallen-i kolostor 9. sz.-i tervrajzán is szerepel, de később a nagyobb városi gyógyszertáraknak is volt füveskertjük (2. kép). Az európai nagyvárosokban már a 12–13. sz.-ban sorozatosan tűnnek fel a gyógyszertárak⁴ (a mai-nál szélesebb körű funkcióval), illetve gyógyszerészek (apothecarius, herbator). A későközépkorban gyógyítók szerepe előállítói voltak ezek mellett a füvesasszonyok is, akik még a 17. sz.-ban is törvénytelenesen működtek. Egy 1519-ben megjelent könyv, mely ilyen hasznos tanácsadónak készült, címlapképen ilyet mutat desztillálás közben (3. kép).

A városokban működő gyógyszertárak kiemelkedő példája a középkori Ragusa (Dubrovnik), ahol 9 gyógyszertár volt. Ezek közül a leghíresebb az 1317-ben alapított ferences kolostor kezdettől fogva működő patikája. Ez ugyan eredetileg csak a szerzetesek számára létesült, de rövidesen a polgárság számára is fontossá vált. Az orvosságok előállításához szükséges nagy füveskert a kolostor mögött húzódik. A könyvtár nagy számban őrzött a gyógyászával kapcsolatos kódexet, inkunábulumot antik és középkori szerzőktől; ezek között füveskönyveket, a gyógynövények használatának útmutatóit. Egy részük ma is megvan.⁵

A meglevő könyvek között látható a kolostorban az 1578-ban kiadott „Kräuterbuch, Kunstliche Conterfeytunge der Bäume, Stauden . . .” (Frankfurt). Ennek VI. oldalán kétfajta desztilláló berendezés képét is közli. Az egyiknél a (fém?) sisakból hosszú, többször hajtogatott cső nyúlik ki és fadézsában hűti a gőzt; a másik készülék rézkatlant és cserépsisakot („irrdinen Helm”) mutat. A következő oldal szövege már az égettbork készítéséről szól („Weinbrenner kühlung, der Spiritus des Weins.”), tehát a gyógyfűvek felhasználása és az alkohol készítése e könyvben is együtt szerepel!

A desztillálásról az első szabatos leírás a 14. sz.-ban tűnik fel, 1500-ban Brunschwig, 1574-ben Ercker már nyomtatott könyvben magas szinten

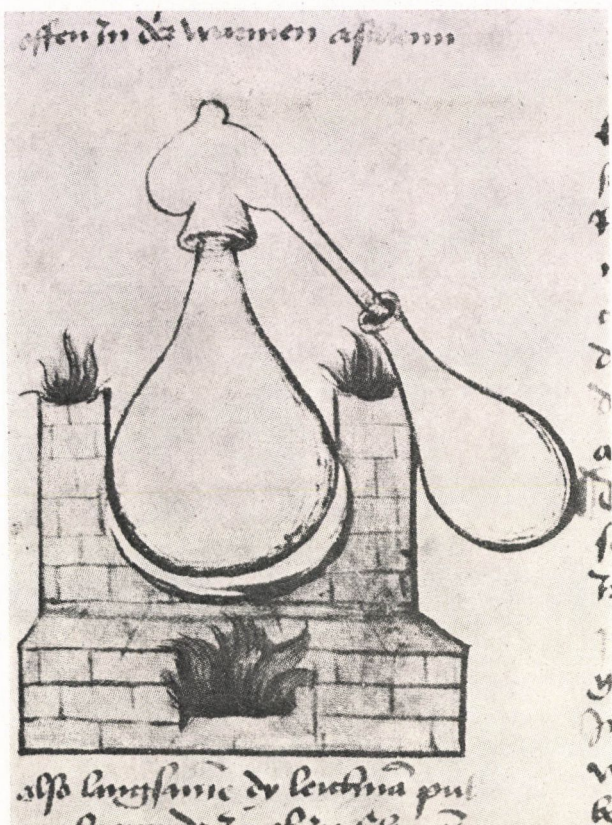
¹ Haskins, CH. H., Studies in the History of mediaeval Science. (Cambridge 1924) 12, 14, 122.

² A legjobb modern összefoglalás: Ploss, E. E. — Roosen-Runge, H. — Schipperges, H. — Buntz, H., Alchimia. (München 1970) 125, 128. — A középkori alkímisták tevékenységét ne ítéljük meg mai gondolkodásmódunkkal ellentmondásosnak: a középkori ember számára hit, vallás és természettudomány különbözősége, ellentéte még nem létezett, sőt egymást kiegészítette.

³ Uo. 149–151. Az egyik 15. sz.-i német fordításában egy antimoniszármazék készítésének módját írja le; az eredményként nyert vörösrőz folyadék színét a készítő az üveg alembicum nyakán átnézve láthatja. Ha a fordítás megfelel az eredetinek, úgy ez az üveg alembicum használatának egyik legkorábbi középkori leírása, egy évszázaddal megelőzve Savonarola alább említésre kerülő könyvét!

⁴ Peters, H., Arzt und Heilkunst. (Leipzig 1900) 11, 28–29.

⁵ Velnic, V., in: Spomenica 650-godišnjice Ijekarne „Male Braće” u Dubrovniku. (Zagreb 1968); Kačić, P., Die Apotheke „Mala Braća” in Dubrovnik. Image, Medizinische Bilddokumentation Roche. — A füveskönyvről saját adatainkat közöljük.



1. kép. Desztillálás üvegkészülékkel. Münchener kódex, 15. sz. (Buntz után)
Abb. 1. Destillation mit Glasgeräten. Münchener Kodex, 15. Jh. (Nach Buntz)



2. kép. Füvesasszony desztillálás közben. Strassburg, 1519. (Peters után)
Abb. 2. Kräutergarten und zur serienmäßigen Destillation geeigneter Destillierherd. Um 1530. (Nach Peters)



3. kép. Füvesasszony desztillálás közben. Strassburg, 1519. (Peters után)
Abb. 3. Wasserbrennerin bei der Destillierung. Straßburg, 1519. (Nach Peters)



4. kép. Üveg desztilláló készülék. Raimundus Lullus kódex, Firenze
Abb. 4. Destilliergerät aus Glas. Kodex von Raimundus Lullus, Firenze

Man spüert wol in der alchemy
Vnd inn des wyne argeny
Was falsch vnd bschiff vfferden sy



5. kép. Olvasztótégelyek és üveg retorták alkimista műhelyben. S. Brant: Narrenschiff. Bázél 1494
Abb. 5. Schmelztiegel und Glasretorten in einer Alchymistenwerkstätte. S. Brandt: Narrenschiff. Basel 1494.

tárgyalják.⁶ A legegyszerűbb lepárló készülékek 3 fő részből állanak: 1. főzőfazék, főzőkatlan a forralandó anyag tartására (a középkorban *cucurbita* elnevezéssel, mert tökhéj alakú edényből fejlődött); 2. a sisak (lat. *alembicum*,⁷ ném. Helm); ennek boltozatos belső részében a gőz az edény falára csapódik le, majd összegyűlik a fal aljának visszahajló gyűjtő-csatornájában és innen a párlat a peremből kiálló csövön folyik ki; 3. a gyűjtőedény, rendszerint palack, a cső végéhez illesztve (lat. *receptaculum*). A régi gyűjteményekből reánk maradt készülékek, ábrázolások, 15–16. századi leírások szerint a lepárláshoz nagyon sokfajta alakú szer-

⁶ Greenaway, F. bevezetése Moorhouse 11. j.-ben idézett feldolgozásában.

⁷ „Alembicum: Lombik, Éget-bor főző üstnek üvege.” Páriz-Pápai F., Dictionarium. (1767) A mai gyűjtőnév régen csak ezt a speciális üvegedényt jelentette, később már a többi üvegfajtára is használgák. Arab eredetű.

kezetet használtak fel, amelyek az előbb említett 3 fő rész szerepét betöltötték.

A készülékek anyaga is különböző lehetett: Michele Savonarola páduai orvos 1441–1450 között írott könyvéből már kitűnik, hogy az égett-bor (*acquavite*), azaz a borpárlat készítéséhez a régebbi módszer szerint bronzból készült főzőfazekat és ólomból készült kígyó alakú levezető hűtőcsövet (*serpentino*) használtak. A „modern alkimisták” azonban e helyett főzőedényként vastagfalú üvegpalackot alkalmaznak, erre fölül üveg alembicumot (*capello*) erősítenek. Utóbbinak hosszú csőve vezet a gyűjtőedénybe. Savonarola is az üvegből levő készülékek mellett foglal állást, mint amelyek „nemesebb”, a párlatnak nem ártó eljárást jelentenek.⁸ Gasparetto, aki ennek a leírásnak első kiértékelője, úgy véli, hogy az üvegzászkészítők a felső-italiai városokban, főleg Velencében készültek és itt is csak a 15. századtól kezdődik bizonyítható alkalmazásuk. — Biringuccio 1540-ben Velencében kiadott könyvében a desztilláló készülékek anyagaként az üveg mellett cserépet vagy ónozott rézet is említ.⁹ Egy eddig tárgykörünk szempontjából észrevétlenül maradt fametszetes kép 1494-ben már üveg retortákat ábrázol (forralóedény hosszú, legörbített nyakkal), cserépedény és cserép-olvasztótégelyek társaságában, mint az alkimisták jellegzetes felszerelését (5. kép). Páriz-Pápai F. idézett szótára szerint a *cucurbita*, tehát a főzőedény üveg vagy cserép egyaránt lehet.¹⁰

Régészeti leletekként előkerült desztilláló készülékek, illetve alkatrészeik első közreadását az angol régészetnek köszönhetjük.¹¹ A rendkívül nagyszámú lelőhelyről összegyűjtött anyag legnagyobb része a 15–17. századokból származik, de néhány lelőhely esetében 13. századi,¹² illetve 14–15. századi kormeghatározásuk is kétségteljes. A feldolgozás értékét növeli, hogy korábban az újkori példányok kivételével ilyen tárgyi anyag nem volt ismert, illetve a megfelelő meghatározás hiányában a régebben előkerült leletek funkcióját nem ismerték. Ez a töredékes leletek esetében nem is csodálható, de akkor is érthető, midőn a készü-

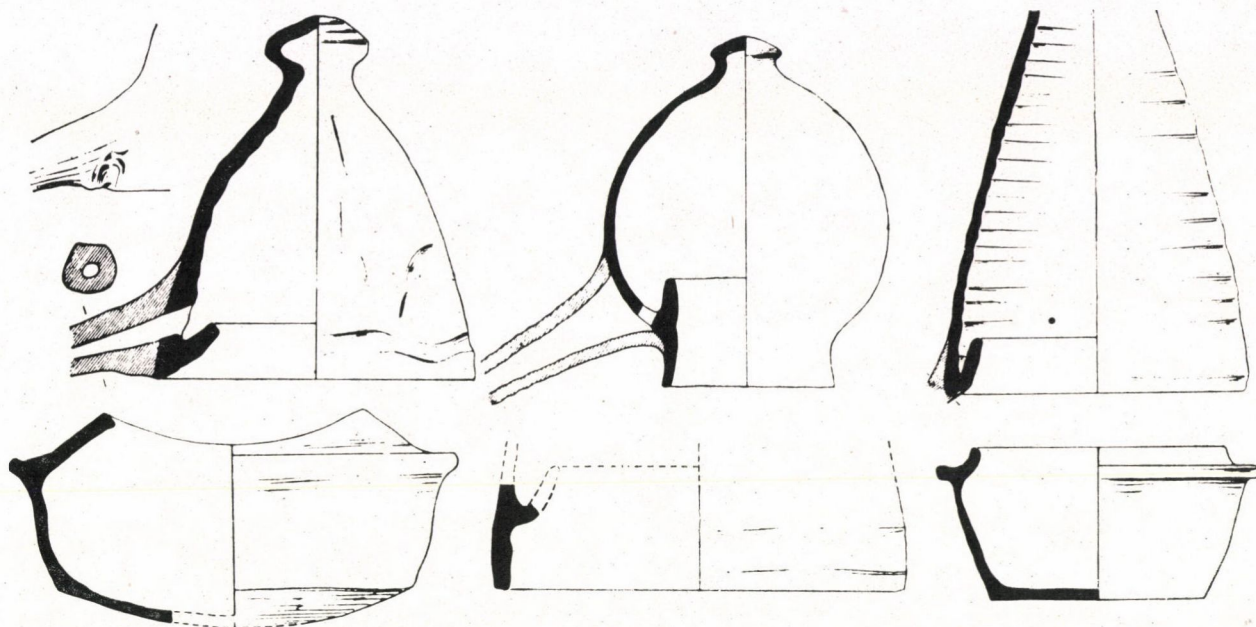
⁸ Gasparetto, A., Zwei wenig bekannte Gebiete der alten venezianischen Glasherstellung. Glastechnische Berichte, V. Internationaler Glaskongress, 32 (1959) Heft VIII, 39–42. — Az első közép-európai üveg-alembicum lelet feldolgozása: K., Holl-Gyürky, Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda: ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens. Acta ArchHung (sajtó alatt)

⁹ Gasparetto, i. m. 43.

¹⁰ „Cucurbita: Üveg, v. tserép edény. Retorta: Le-felől hajlott nyakú edény.” Páriz-Pápai, i. m.

¹¹ Moorhouse, S., Medieval Distilling-Apparatus of Glass and Pottery. Medieval Archaeology 16 (1972) 79–121.

¹² Moorhouse, i. m. 112, Fig. 32: 4; az ábrázolt fazék nem 13–14. sz.-i, hanem 1200–1250 közöttre tehető leletegyüttes darabja az ásatási feldolgozás szerint: Platt, C.—Coleman-Smith, R., Excavations in Medieval Southampton. (Leicester 1975) Vol. 2. Nr. 347. — Az itt Nr. 578. alatt közölt 14. sz.-i fazekat magunk részéről ugyanilyen rendeltetésűnek tartjuk.



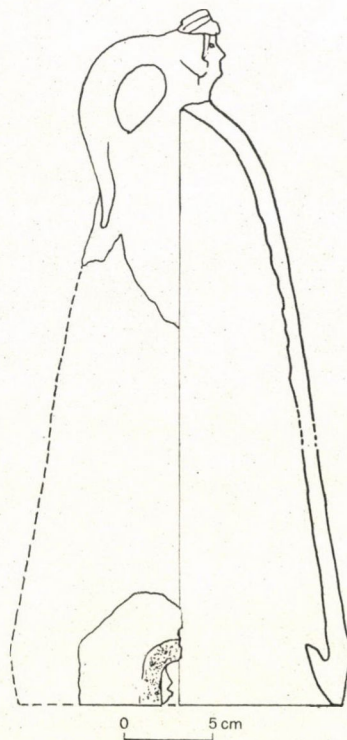
6. kép. Cserép desztilláló készülékek Angliából, 13–16. sz. (Moorhouse után)
Abb. 6. Destilliergeräte aus Keramik aus England, 13–16. Jh. (Nach Moorhouse)

léknek egy-egy alkotórésze külön kerül elő – ahogy ez a régészeti anyagban gyakori.

A felismerhetőség legdöntőbb jegyeit az alembicum (sisak) kiképzésén láthatjuk: a nyílásával lefelé fordított edénynek belső formája a lecsapódott, felülről lefelé szivárgó párlat felfogására, összegyűjtésére alkalmas kell legyen és innen hosszú kivezető csövön távozik. Korai illusztrációk szerint (11–14. sz.-i görög kéziratokban)¹³ még gömbformájú is lehetett. 15–16. sz.-i ábrázolásokon két fő forma különböztethető meg: az egyiknél lapított gömbformájú, ebből lefelé hengeres vagy tölséres nyak nyúlik ki (ezt húzzák rá az alsó edény szájára). Az ábrázolások és a leletek bizonyítéka szerint ez az általános forma, amely elsősorban üvegből (ritkábban cserépből) készült; valószínűleg a későantik forma továbbfejlődése, a 18. sz.-ban is kedvelt. A másik forma felfelé hegyesedő, kúp alakú vagy sisak formájú, az első típus kiálló hengeres nyaka itt hiányzik. A befelé forduló (belső csatornát alkotó) perem közvetlenül ráült a főzőedényre. A kivezető cső természetesen mindkettőnél megvan. Cserépből ez a típus volt a kedvelt, az ábrázolások szerint fémből (ón, ónozott réz stb.) is ez a gyakori forma (16. kép).¹⁴

A főzőedény (cucurbita) az ábrázolások szerint leggyakrabban nagy, gömbölyű fenekű, széles szájú palack, hosszú nyakkal és minden tagolás nélküli peremmel. Szájátmérője a sisak tölséres nyakához igazodik. Ez a palack alakú forma üvegből és cserépből egyaránt ismert. Másik csoportja ettől

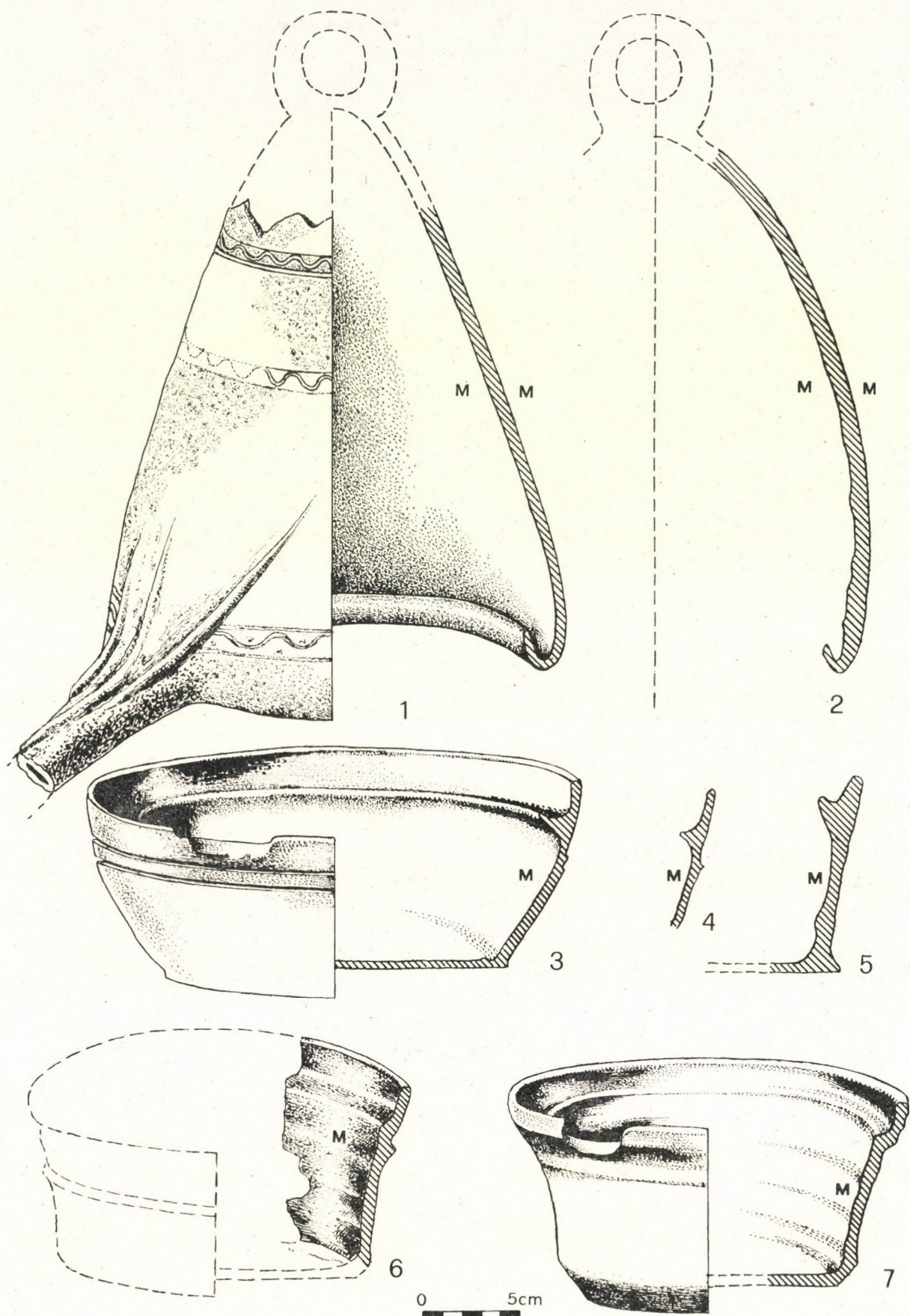
teljesen eltérő, eddig csak cserépből ismert: mély tál alakú, feneke gömbszegmens vagy lapos. Az eddigi angliai leletek nagyon eltérő típusokat mutatnak, közös jellemzőjük a perem megvastagított vályús kiképzése, mely általában a tál oldalán kifelé áll (6. kép). A 13–16. sz.-i angliai főzőtálak



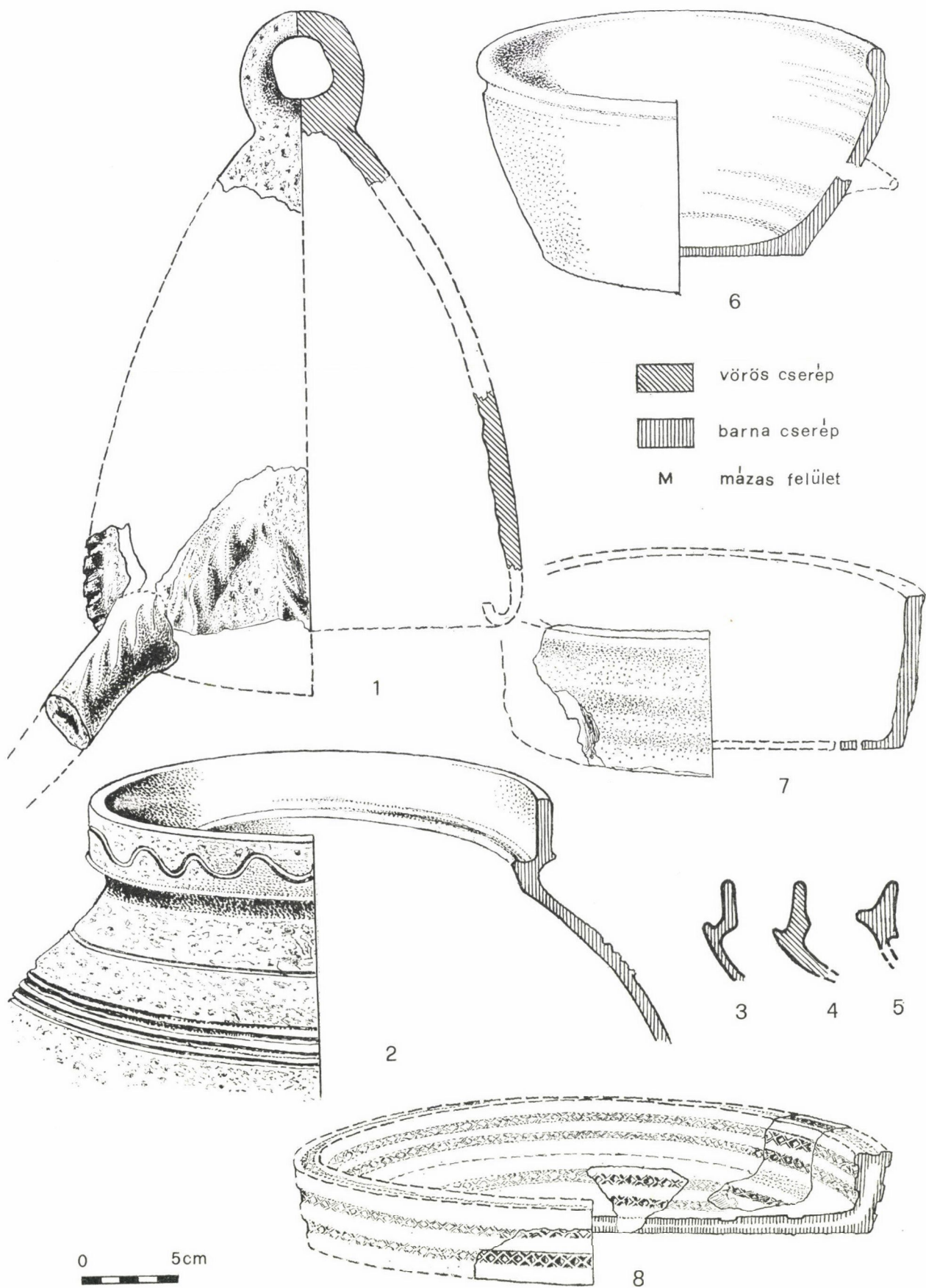
7. kép. Cserép desztilláló sisak Svájból, 14. sz. eleje
Abb. 7. Destillierhelm aus Keramik aus der Schweiz, Anfang des 14. Jhs

¹³ Ploss, i. m. 28, 36/b rajzokon.

¹⁴ A lepárlósisaknak ez a formája *Rosenhut* néven szerepel németül. Lásd 3. képünket: *Peters*, i. m. Abb. 97 alapján.



8. kép. Desztilláló készülék leletek. Kőszeg, vár, 15. sz. vége-16. sz. eleje
 Abb. 8. Destilliergerätfunde. Kőszeg, Burg, Ende des 15., Anfang des 16. Jhs



9. kép. Desztilláló készülék leletek és más mázatlan edények. 16. sz. eleje. Kőszeg, vár
Abb. 9. Destilliergerätfunde und andere unglasierte Gefäße. Anfang des 16. Jhs. Kőszeg, Burg



10. kép. Belül mázas főzőedények, 15. sz. vége és 16. sz. eleje
Abb. 10. Innen glasierte Kochgefäße. Ende des 15. und Anfang des 16. Jhs



11. kép. Alembicum és főzőedény, 16. sz. eleje
Abb. 11. Alembicum und Kochgefäß, Anfang des 16. Jhs

legnagyobb része belül mázzal bevont. Moorhouse hangsúlyozza, hogy a főzőtálak funkciójának felismerése nehéz, mert az egykorú angol kerámiaformák között a tálaknak nagyon sok hasonló változata van. Jellemzőnek tekinthető a belső máz és a perem furcsa formája, mely a reá illeszkedő sisak peremének csatlakozását biztosítja. Biztos is-

mérő (de nem minden típusnál látható), amikor a vályús perem egy helyen a sisak kiöntőcsöve számára szabad helyet hagy ki. A cserép főzőtál egyébként a régi ábrázolásokon majdnem sohasem szerepel: kiképzése ugyanis alkalmassá tette arra, hogy a tűzhelybe besüllyesztve tartsa a sisakot és így csak ez utóbbi volt jól látható (16. kép).

A leletanyagban a legritkábban bizonyítható a felszerelés harmadik edénye (gyűjtő-, szedőedény). Az illusztrációk szerint a gömbölyű fenekű kisebb-nagyobb üvegpalackok voltak gyakoriak, de többféle háztartási edény (pl. cserépkancsó) ugyancsak betölthette ezt a szerepet.

Az egykori eljárással még nehezebben hozhatók biztos összefüggésbe a további járulékos felszerelések, laboratóriumi eszközök. Ezek egy része (pl. az ábrázolásokon gyakran szereplő olvasztótégelyek, mozsarak) egészen másfajta kézműves tevékenységnek ugyanúgy alapvető felszerelése lehet. Ugyanakkor, ha bizonyítható leletösszefüggésben vannak a desztilláló készülékekkel, nagyon hasznos kiegészítő információt jelentenek az egykori tevékenység mibenlétéről — hisz' ez mint már láttuk, nagyon eltérő célú lehetett.¹⁵ Mások annyira egyszerű, sokoldalúan felhasználható tárgyak, hogy csak egyes részletezőbb festmény, rajz hívja fel figyelmünket egykori ilyen összefüggésben is megfigyelhető szerepükre. Így például 16. sz.-i németalföldi és itáliai laboratóriumokat bemutató képeken látható, hogy a nagyméretű, gömbölyű fenekű üveg-szedőedények alá biztonságos elhelyezésük miatt lapos cseréptálat helyeztek (17—18. kép).

A sokrétű és főleg nagyon sok helyről származó angliai régészeti leletanyag mellett publikálóik csak 3 kontinentális lepárlóedényt (2 sisak, 1 főző) tudtak megemlíteni, ezek közül kettőnek a rendeltetése korábban nem is volt ismert. A magunk részéről ezt még egy darabbal növelhetjük. Scheidegg várából (Svájc) közöltek egy 38 cm magas, kúp alakú fedőt, felül vastag hurkafüllel, melyet fiúfej díszít (7. kép). Feldolgozója megfelelő analógiák hiányában ivókupának tartotta, bár ennek méretei és profilképzése is ellentmondanak.¹⁶ Alulsó pereme ugyanis az alembicumok tipikus megoldását mutatja, és leírása a letört kiöntő helyét is említi. A mi szempontunkból ez a svájci darab többfajta tanulságot is rejt: bizonyítja, hogy a 14. sz. elején ilyen formát, mindkét oldalán mázzal bevonva a kontinensen is használtak, mégpedig egy szerény méretű kis várban: alkalmazása tehát még kisebb nemesi udvartartásban is elképzelhető.

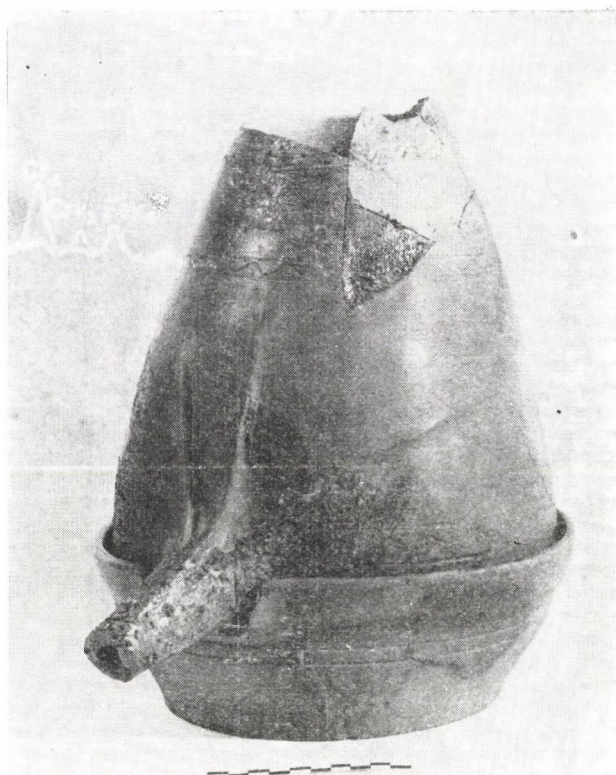
A kőszegi vár leletei

a) Főzőedények

Kőszeg várából az 1960—62. évi ásatás során a 15. sz. végi, 16. sz. eleji rétegekből nagyobb számú olyan kerámiatöredéket tudtunk elkülöníteni, amelyek kétséget kizáróan lepárlókészülékek

¹⁵ A desztillálásnál használt anyagok maradványának vegyvizsgálata, pl. a főzőedény falára tapadt maradék, természetesen biztosabb felvilágosítást hoz. Ez azonban, mint az angol kutatóknál is, gyakran nem egyértelmű.

¹⁶ Ewald, J.—Tauber, J., Die Burgruine Scheidegg bei Gelterkinden. (Olten, 1975) 55, 75; Abb. 38; Fig. A 118—119. — A vár valószínűleg 1315/20 körül pusztult el.



12. kép. Alembicum a főzőedényen
Abb. 12. Alembicum auf dem Kochgefäß

részei. Már a 15. sz. végének feltöltésében is találunk két belül barnamázaz tálát (egyik kiegészíthető volt), amelyek profilmegoldása más 15. sz.-i tálak szokásos formájától eltérő. Mindkettőnél a perem belső oldala kissé vályús formájú. A kiegészíthető darabnál ráadásul a peremet egy helyen még kiegészítő elöntő kivágták, de ugyanakkor egy megfelelő kiöntőszáját már nem formáltak meg (10. kép). Ennek az az oka, hogy ez a nyílás csak az alembicum kifolyócsővének hagy helyet.

Az 1532 körül végzett planírozás és feltöltés rétegeiben további darabok voltak. Három belül zöldmázaz tálból kerültek elő darabok, ebből egy volt kiegészíthető. Egyiknek peremformája az előzőekben leírthoz áll közel, a két másiknál a belső vályú mélyebben helyezkedik el (8. kép 3—5). Az ilyen kiképzés az alembicumok jó beillesztését szolgálta. Két tál külsején (oldalán, illetve fenekén) ráégett agyagtapasztás nyomok vannak: ez egy zárt tűzhelybe (katlanos kemencébe) illesztésre mutat, amit a lepárlás műveletét bemutató képek is tanúsítanak (2—3, 16. kép).

(Csak feltételesen említünk meg itt egy további, szintén belül zöldmázaz tálát — m: 8 cm, szá: 28 cm —. Ennek ugyanis peremformája az előzőktől teljesen eltérő, bár gyakorlatilag alaposan bemélyített karimája egy alembicumot jól megtartana. Főzőtál szerepére mutathat az is, hogy külseje kormosra égett, a belső mázbevonat pedig a fenék kivételével túléggett — ami talán egy elron-



13. kép. Mázas főzőedény és sisak töredékek. 16. sz. eleje
Abb. 13. Glasiertes Kochgefäß und Destillierhelm-Fragmente. Anfang des 16. Jhs

tott lepárlás esetében is bekövetkezhetett. Feltűnő azonban, hogy a peremet kétsoros, rombuszokból álló körpecsétdísszel látták el, a tál fenekén pedig kerek pecsétdíszek sorakoznak. Utóbbiak elmosódott rajza mintha egy állatküzdelmet mutatna, legalábbis a felső oroszlán felismerhető. A díszítés miatt inkább gondolhatunk egy asztali használatra szánt tálra vagy kézmosótálra, amelynek fazekasát egy díszített réztál ösztönözte (19. kép). Az azonban bizonyos, hogy ez a tál ugyanabban a műhelyben készült, ahol egy alább említendő sisak és egy mázatlan lapos tál, valamint két kisméretű, belül zöldmázos pohár is.)

b) *Alembicumok*

Ugyancsak az 1532 körül végzett feltöltés rétegeiben kerültek elő az alábbi sisaktöredékek (1 részben kiegészített, a többi 3 töredékes):

Egy kívül-belül sárgászöld-mázos, kúp alakú. Felső végződését nem ismerjük, alul pereme kis vályúvá hajlik vissza. A peremből lefelé álló vastag kifolyócső ágazik ki, ezen és a sisak oldalán három plasztikusan kiemelkedő borda húzódik. A sisak külsejét három sorban vékonyan bekarcolt vonal-hullámvonal csíkok díszítik (8. kép 1; 11.

kép). Ez a sisak mérete (szá: 23,5 cm) alapján jól illeszkedik az egyik zöldmázos főzőtálba (12. kép).

Egy kívül-belül gesztenyebarna-mázos, kissé gömbölyödő oldalú sisak töredékei. Külsejét vékony bekarcolt hullámvonal díszíti (8. kép 2; 13. kép 2). Szájátmérője alapján (19 cm) a barna-mázos főzőtál töredékbe is beilleszthető.

Két további sisak töredékei, az előzőkhöz hasonló formával, de talán valamivel kisebbek. Az egyik világoszöld-mázos, kívül körpecsétmustrával több sorban, alul egy plasztikus rozettával díszítve (13. kép 3). A másik sötétzöld-mázos.

A felsorolt leletek alapján a kőszegi várban már a 15. sz. végén foglalkoztak desztillálással és ez a tevékenység a 16. sz. e. negyedében is folytatódott. A leletek alapján legalább 5 mázas cserépkészüléket használtak; formájuk, díszítésük arra mutat, hogy ezeket nem egyszerre vásárolták: valószínűleg folyamatos tevékenységhez többször is pótolták.

c) *Mázatlan cserépkészülékek*

A 16. sz. első felének feltöltésében, amely az előző tárgyak rétege felett feküdt, további, eltérő formájú töredékeket találtunk. Pontos kormegha-

tározásuk nehéz, mert e réteg még jellegzetes 15. sz.-i leleteket is tartalmazott, a cserepek másodlagos fekvésűek. Így koruk a 15. sz. — 16. sz. közepe között kereshető. Az egyik egy mázatlan, vörös cserépsisak töredékei: felül vastag, kerek hurka-fül fogantyúja van, falát és a vastag kifolyócsövet plasztikus csavart díszítéssel látták el (9. kép 1; 14. kép).

A mázatlan főzőfazekak a töredékek alapján valóban fazék alakúak lehettek (9. kép 2—4). Ezekből csak perem- és vállrész-töredékek voltak azonosíthatóak. Peremkiképzésük egészen más, mint a tálaknál. Valamennyi perem külsején mély hullámvonal díszítés fut. Úgy tűnik — ellentétben a mázas főzőtálakkal — a főzőfazekak már jóval nagyobb űrméretűek, tehát egy-egy desztillálás alatt nagyobb mennyiséget (esetleg másfajta nyersanyagot?) dolgoztak fel.

Elképzelhető, de további teljesebb leletekig nem bizonyítható, néhány más mázatlan cserépedény e körbe tartozása. Ilyen pl. egy mázatlan tál, szitaszerűen átfűrt fenékkal, valamint egy nagy 30 cm átmérőjű lapos tál. Utóbbit — ismeretlen funkcióval — azért soroljuk ide, mert ugyanolyan körpecsétmustra díszíti, mint az egyik alembicumot; azonos műhelyben készült és Kőszegen egyedi darab (9. kép 8). Ugyancsak nem ismerjük még egy kisebb, mély tálformájú edény szerepét: letört kiöntőcsőve a fal közepén helyezkedett el (9. kép 6), ami eltér a szokványos megoldásoktól. A felsorolt darabok lelőhelye, rétege egyező, valószínű, hogy a 16. sz. elején használták őket.¹⁷

A későközépkorból Magyarországról ismert konyhai és asztali kerámia formáktól különbözik az a felfelé szélesedő pohár formájú edény is, amelynek beszűkített szájnyílása van; oldalát hullámvonal-dísz borítja. Anyaga és az ebben az időben ritkán használt dísz egyezik az előzőekben leírt mázatlan főzőedényekkel. Talán az orvosságok, gyógynövények tartására használt itáliai albarelló formája hatott kiképzésére? (M: 18 cm; 15. kép.)

A kőszegi lepárló-készülékek és feltételezett tartozékaik készítési helye még ismeretlen. Csak a 15. sz. végi barnamázás főzőtálaknál valószínű, hogy műhelyük azonos avval a Ny-dunántúli műhellyel, amelyből több más mázas edény is a várba került. Azt jól láthatjuk, hogy a készülékek formai vonásai nagyon távol állanak a már közölt nyugat-európai típusoktól: a fejlődés ez esetben is saját utakon jár.

¹⁷ Egyetlen alembicum kivételével a kőszegi cseréptöredékeken nem volt semmiféle anyagmaradék látható, ami a lepárlásból maradt volna. Csak a sötétzöld-mázás alembicum töredék belsején látni erős, fekete, hólyagosra égett bevonatot. Itt sem dönthető el, hogy ebből mennyi írható az 1532. évi tűzvész számlájára, bár az kétségtelen, hogy csak a cserép belsejét borítja. Érthetőbb volna, ha a főzőtálak belsejében volna ilyen.



14. kép. Mázatlan sisak és főzőfazék töredékek. 16. sz. eleje

Abb. 14. Unglasierte Destillierhelm- und Kochtopffragmente. Anfang des 16. Jhs



15. kép. Mázatlan cserépedény. Kőszeg, vár. 16. sz. eleje
Abb. 15. Unglasiertes Tonggefäß. Kőszeg, Burg. Anfang des 16. Jhs



16–17. kép. Alkimista műhely a firenzei nagyherceg udvarában; fémsisak cserépfazékon, üvegekészülékek. 1570. (Ploss után)

Abb. 16–17. Alchimistenwerkstätte im Hof des Großfürsten von Firenze; Metallhelm auf einem Tontopf, Glasgeräte. 1570. (Nach Ploss)

A felhasználás

A kőszegi darabok esetében a legnehezebben megválaszolható kérdés az egykori felhasználási cél: mit állítottak elő a 15. sz. végén és a 16. sz. elején? A bevezetésben röviden utaltunk a desztillálás számos alkalmazási területére. Ezek közül a nemesfém-feldolgozás és az alkímia véleményünk szerint itt aligha jöhet számításba. Az eddig előkerült kőszegi leletanyag alapján semmi sem utal egy helyi fémfeldolgozó műhelyre (mindössze egyetlen kisméretű olvasztótégely került elő), alkimistákat pedig inkább a városokban és a középkori kolostorokban¹⁸ találunk ebben az időben.

¹⁸ Elsősorban a középkori kolostorok voltak az alkímia központjai. Itt mind az elméleti-irodalmi, mind a gyakorlati tevékenységhez lehetőség volt (kolostori könyvtár, műhelyek!). — Híres alkimistákat találunk a bencés-, domonkos-, ferences- és ágostonrendi szerzetesek között: Ploss, i. m. 145, 149, 164, 179; más esetekben ismeretlen szerzőjű kéziratokat utólag neves egyházi személyeknek tulajdonítottak. Uo. 141. — A nagyszámú angol leletanyag 9 esetben nagyvárosból, 5 esetben kolostorból, 6 példánynál fazekaskemencéből származik; kisebb helységekből csak 3 esetben. Az egyik bencés kolostor ilyen leleteinek analízise ólom, réz, vas és foszfor kimutatásával fémgégyártásra (esetleg alkímiára) utal. Moorhouse, i. m. 87. 1. tábla. Ugyancsak ilyenfajta tevékenységet bizonyít

(A középkori fejedelmi udvarokban is feltűnik az alkimista-tevékenység, de ez inkább a 16. sz. közepétől jellemző. Ekkor már a korábbi, részben kémiai vagy gyógyászati kísérletezés háttérbe szorul, a cél az „aranycsinálás”.¹⁹) A középkori gyógyszerészetnek is városok és kolostorok a központjai. Ezért — elsősorban magának a lelőhelynek jellegéből kiindulva — Kőszeg vára esetében másirányú tevékenységhez kapcsoljuk készülékeinket.

Az előbb említett speciális eljárások mellett jóval kiterjedtebb körben alkalmazták a későközépkortól az alkohol lepárlását. A kutatás szerint ez korán ismert volt Itáliában, Savonarola említett könyve a 15. sz. közepén más témakörök mellett ennek már részletes, különböző módozatú technikai eljárásait tárgyalja.²⁰ A kezdeti gyógyászati célt az élvezeti egyre inkább háttérbe szorította. Egyes későközépkori kolostori műhelyekben az eljárás ugyanolyan elfogadott (néha híres) tevékenységet jelentett, mint más gazdálkodási vagy kéz-

Stamford bencés kolostorának leletanyaga a 15. sz.-ból: üveg készülékek, réz, ezüst, higany és kén maradványok. Mahany, C. M., St Leonard's Priory. South Lincolnshire Archaeology 1 (1977) 21–22.

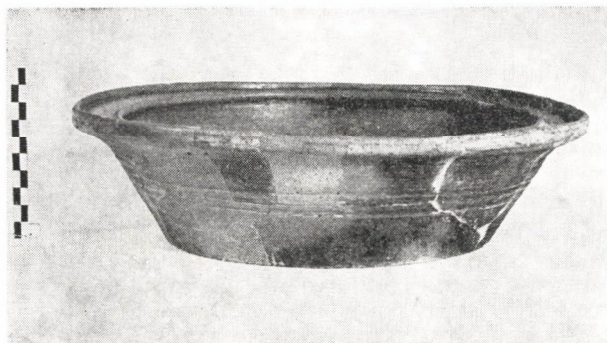
¹⁹ Ploss, i. m. 187–189.

²⁰ Gaparetto, i. m.



18. kép. Kémiai laboratórium részlete. J. van der Straat metszete, 16. sz. (Ploss után)

Abb. 18. Teil eines chemischen Laboratoriums. Stich von J. van der Straat, 16. Jh. (Nach Ploss)



19. kép. Díszített mázas tál, Kőszeg, 16. sz. eleje
Abb. 19. Verzierte glasierte Schüssel, Kőszeg, Anfang des 16. Jhs

művészeti feladat. A steierországi Rein cisztercita kolostorában az 1474. évi számadások cserép és ón desztilláló készülékek vásárlásáról szólnak, az itt fogyasztásra kerülő *borókapálinka* készítéséhez.²¹

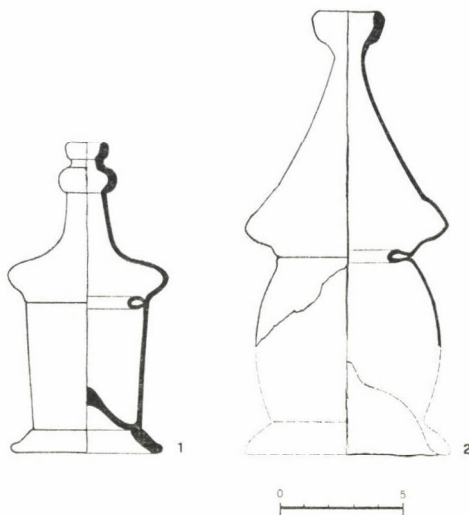
²¹ 1474: „Item pro 2 yrdein rosenhuett 80 den., item umb 1 zinein rosenhuett und phann darzu 12 B 24 den.” Jaritz, G., Die Reiner Rechnungsbücher (1399–1477). In: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung. (Wien 1976) 214.



20. kép. Kettőskónikus palack H. Folz égettborról írt költeményének illusztrációján. 1480 körül (Rademacher után)

Abb. 20. Doppelkonische Flasche an der Illustration des vom Brantwein geschriebenen Gedichtes von H. Folz. Um 1480 (Nach Rademacher)

Egyre jobban terjedhetett véleményünk szerint az alkoholok előállítása a nagyvárosokban, ahol kereskedelmi értékesítésére elsősorban kerülhetett sor. Valószínűleg részben ezzel magyarázható az angliai leletek nagy száma is. (Southampton, ahol a legkorábbi ilyen kerámia városi házak környékéről származik, az egyik legfejlettebb kereskedőváros, jelentős külföldi borbehozattal.)



21. kép. Kettőskónikus üvegpalackok. 1; Buda, 13. sz. e. fele; 2: Kőszeg, vár, 15. sz. m. f.–16. sz. e.

Abb. 21. Doppelkonische Glasflaschen. 1: Buda, erste Hälfte des 13. Jhs; 2: Kőszeg, Burg, zweite Hälfte des 15., Anfang des 16. Jhs

A források és az eddig ismert tárgyi anyag sokkal kevésbé bizonyítja az alkohol készítését a középkori várakban. A már említett svájci kerámia tanúsága szerint azonban, ha ritkábban is, még szerény méretű, nem nagy udvartartású várban sem elképzelhetetlen ez a tevékenység. A várakhoz tartozó birtokok, a természetbeni adózás (szőlő, gyümölcs) mindenütt az önellátó gazdálkodást szolgálta. Hazai viszonylatban a 17. századi várak és kastélyok életét hívhatjuk tanúságul: egyes összeírások ugyanis nagyon jól bizonyítják ezekben égettborok házi készítését. Apór Péter 1736-ban írott visszaemlékezéseiben a régi idők mindennapos reggeli italaként említi: „... az reggeli italt hívták aquavitának, vagy tiszta égettborot ittanak, honnan is az úrasszonyok apró pincetokokban, úgy az nemes- és főasszonyok is úgy kínálták, s kivált az idegen embert. Vagy pedig égettborot töltvén tálban, azt megmézelték ...”²²

Füzér vára 1620-ban felvett inventáriumára szerint a vár két szobájában volt „... ighett boros vas labas, ... bor eghető fazék lábastul”; 1665-ben pedig a vár alatti udvarház sütő házának: „vagyon benne edgy kő kéményes konyha. Azon konyhában vagyon bé csinálva edgy bor főző fazék minden szerszámostól”.²³ Az erdélyi kastélyok és udvarházak 17. sz.-i leltárai alapján ilyen környezetben általánosnak volt mondható az égettbor főzése; általában a sütőházban vagy a kéményes pitvarban volt a helye. Felszerelésként az „égettbor főző rézfazék fedelestől” vagy „sisakostól” nevezetik meg, de előfordul „egy égett-bor főző, fazék formájú földedény” is, amit a kőszegi mázatlan nagy-fazék formájú leletünkkel hozhatunk párhuzamba. Három részletesebb összeírás alapján szemléletesebb képet kapunk: e szerint a tűzhe-lyen vagy a sütőkemencéhez ragasztott katlanon (ennek nyílásába illesztve) volt a főzőfazék a sisakkal, a hűtést pedig csöves dézsával, csöves cseberrel végezték (azaz a vízzel töltött fadézsán keresztül vezetett csővel); a dézsa pedig nyilván a tűzhely mellett áll „gyalog padszék”-en alacsonyabban volt. (L. Függelék) — Bár a közben eltelt idő fejlődése kisebb-nagyobb módosulásokat jelenthetett (így a készülékek technikai kivitele is javult), lényegében ugyanaz a kép tárul szemünk elé, mint amit Savonarola idézett leírása az égettbor készítés régebbi módszerének nevez a 15. sz. közepén!²⁴ Ennél alkalmazták ugyanis a bronz főző-

edényt és a vizesdézsás hűtést. (Az új, üveges eljárásnál csak a levegő hűtött. Savonarola könyvének rajzain mindkét mód látható.)

Az égettboros palackok

A későközépkorban rendkívül sokfajta formájú és különböző anyagból készült ivópoharat, serleget, kupát használtak. Anyaguk és ehhez rendszert kapcsoló formai megoldásuk nemcsak a helyi hagyományokat követte, de sok esetben a nemzetközi divat utánzását jelentette. Bár a cserép- vagy fém poharak esetében ma már sokszor nem nagyon tudjuk meghatározni egykori szerepüket²⁵ (pl. víz, bor vagy sör ivására használták-e őket?), tudjuk, hogy a helyi szokások általában eléggé pontosan megkülönböztették, milyen italt miből helyes inni. (Jó példája ennek Apór Péter írásában annak emlegetése, hogy Erdélyben régebben a bort az asztalnál a férfiak „veres mázatlan fazék”-ból, két kézzel fogva itták; máskor „veres csuporból vagy félejteles új viaszas kupából” azaz fakupából, az asszonyok pedig ezüst pohárból. „Ittak ugyan, de igen ritkán bokályokból is (azaz virágdiszes mázas edényből) kivált sert.” A külföldi kristálypoharakat borivásra szerinte 1686-ban Apór István hozta divatba.²⁶)

Ami az égettborot és a fűszerezett- vagy gyümölcsborokat illeti, a leltárak és Apór Péter egybehangzóan ivásra a „hosszú szárú kotyogós üveg” használatát tanúsítják a 17. sz.-ban, azaz egy közép-európai divat meggyökeresedését.²⁷ Koráb-

alakú vízhűtővel, melyen a csövek ötször haladnak át. Csak arról van szó, hogy a házi készítés esetében a két legrégebbi módszer egyszerű készülékeivel is eredményt értek el.

²⁵ A funkció szerinti részletesebb megkülönböztetés természetesen csak ott következik be, ahol már differenciálódott az edényanyag. Regionális hagyományok, társadalmi különbségek is közrejátszanak a szokások kialakulásában, s ez ösztönző a készítőik számára.

²⁶ Apór, i. m. 36–40. — A 15. sz.-ban hazánkban nagyon elterjedt félballuszer formájú, lefelé szűkülő, közepes és nagyobb méretű cserépkupákat például borivásra használhatták: a 19. sz. elején a Körös-völgy lakosságánál kocsmái használatát figyelték meg a továbbélő formának. *Holl I.*, Műveltség és Hagomány 5 (1963) 71. — A losticei kőcserép poharakból az egyik példány ötvösfoglalatának felirata szerint bort ittak. *Holl I.*, BpR 16 (1955) 159. — A magas, hengeres testű németországi üvegpoharak rendeltetése egy 1537-ben kelt hesseni üvegesszabályzat szerint söröspohár („hohe Biergläser”); a „Römer”-forma a fehérboros-pohár tipikus formája évszázadokon keresztül. *Schmidt, R.*, Das Glas. (Berlin 1922) 134, 150.

²⁷ A kotyogós üvegek azonosítása a német Kuttrolf típusokkal: *Höllrigl J.*, Régi magyar üvegek. Magyar Művészet 10 (1934) 176–187. A forma fejlődéstörténete: *Rademacher, F.*, Die deutschen Gläser des Mittelalters. (Berlin 1933) 64–69. — Uzdiszentpéter 1679: „... Borítalhoz való, hosszú szárú kotyogós üveg nro. 6... Égettbornak való, szoros szájú, lapos üveg... nro. 3;... Égettbornak való gerezdes üveg nro. 2.” (A két utóbbi formájú már utazáshoz, illetve tárolásra szolgálhatott, az első viszont az ebédlő pohárszékén szerepel.) *B. Nagy M.*, Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. (Bukarest 1973) 142, 147.

²² Apór P., *Metamorphosis Transylvaniae*. (Bukarest 1978) 32.

²³ *Feld I.* — *Cabello J.*, A füzéri vár. (Miskolc 1980) 110–111, 133. — Jellemző, hogy a vár padlásán a leltárak 4–8-féle aszalt gyümölcsöt is említenek. — Sütőház: a kenyérsütő kemencét magába foglaló helyiség, Erdélyben néha az udvaron különálló ház, máskor a konyha melletti helyiség.

²⁴ Ebből ne vonjuk le azt a következtetést, hogy a lepárlás technológiája a középkorban nem fejlődött. *Brunschwig* könyvének 1507. évi kiadása címlapján például az aquavita készítéséhez már egy nagyon fejlett szerkezetet ábrázol: egyszerre 2 tűzhellyel, középen oszlop

ban e kisméretű, több csőből font nyakú üvegpalackok egyszerűbb, de szintén hosszúnyakú változatait kedvelték Közép-Európában és a Rajna-vidéken. A különböző formái megoldásokat egybevetve megállapíthatjuk: közös jellemzőjük a kisméretű palacktest, hosszú de vékony nyak, így az ivás csak kis kortyokban történhet és az ital aromája sem párologhat el. Nincs szükség külön töltőedényre (kancsóra), az ital már ebben kerül az asztalra. Ugyanez a cél az üvegpalackok egy harmadik csoportjára is áll, amely az előbbiekkal részben párhuzamban a 16. sz. első feléig volt kedvelt (de előbb alakult ki), ezt is ivásra használták. Ez az ún. kettőskónikus palack, melynek jellemzője, hogy derekán gyűrűsen összeszorul és felső része e felett fedőszerűen kitüremlik. Furcsa formája miatt arra is gondoltak, hogy ez valamiféle speciális használati célt szolgált, bár erre a korabeli ábrázolások, amint azt Rademacher is hangsúlyozta, nem utalnak.²⁸ Néhány kép alapján azt megállapíthatjuk, hogy asztali ivóedényként szerepelt; kis űrtartalma miatt égettbort ivásra volt divatos.²⁹ Ezért is szerepel Hans Folz égettborról írott költeményének illusztrációján (20–21. kép).

Véleményünk szerint a kettőskónikus palack furcsa formájának nagyon egyszerű, bár átvitt értelmű oka volt. A benne tartott és a szűk szájon keresztül kis kortyokban fogyasztott ital az égettbort volt, az pedig desztillálással készült. A palack az *összerakott desztilláló készülék formáját utánozza*, azaz utal arra, hogy tartalmát hogyan is készítik!³⁰

A 13–14. sz.-ban, midőn ez a különös formájú kis palack (M: 13–20 cm) Közép-Európában³¹

megkezdí divatját, a fogyasztásra kerülő égettbort — akár orvossággént, akár élvezeti cikként — még a ritkább készítmények közé tartozott és előállításának bonyolult technológiája sem lehetett mindennapi. Ez már magában is elősegíthette, hogy a desztillálásra utaló edényforma kedvelté váljon. Magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy a korai üvegek kereskedelmi úton terjedtek el, esetleg részben maguk is égettbortok árusításával együtt, talán a korai gyógyszerárak is közreműködtek ebben.³² Az üvegek egy része, anyaguk alapján mediterrán eredetű, valószínűleg itáliai, de már kezdetől készültek rosszabb összetételű üveganyagukból következtethetően más műhelyekben is.

Ha most már következtetéseinket tovább vizsgáljuk: a különböző típusú kotyogós üvegek, s főleg a legkorábbi csoport, a *kettőskónikus palack előfordulása, elterjedése maga is közvetett adatokat nyújt az égettbortok fogyasztásáról*. (Buda, Sopron: 13. sz. elejétől.³³)

* * *

¶ A középkori desztilláló készülékek alkatrészeinek régészeti bizonyítása, az ezekhez kapcsolódó tevékenység felderítése fontos művelődéstörténeti, tudománytörténeti megállapításokhoz vezet. Fokozza jelentőségét, hogy az ilyesfajta tevékenységekről írott források régebből nem túl számosak, konkrét alkalmazását pedig alig említik. Mint a fentebbiekből látható, különböző tárgycsoportok vizsgálatával közelebbi adatokat nyerhetünk.

Holl Imre

²⁸ Így arra is gondoltak, hogy a palackot felmelegítve, forró italt helyeztek benne az asztalra és a palack bekormozódott alját kis kosárába tették. *Bremen, W.*, Die alten Glasgemälde und Hohlgläser der Sammlung Bremen. (Köln 1964) 346. *Rademacher*, i. m. 71–72, elveti a forma funkcionális magyarázatát.

²⁹ A 15–16. sz.-i ábrázolásokon szobabelsőben, falipolcon, terített asztalon láthatjuk. Egyik legkorábbi képe a 14. sz. végéről: *Holl, I.*, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Budapest 1966) Abb. 69.

³⁰ Az eddigi kutatás magyarázatait nem fogadhatjuk el. *Rademacher* i. m. maga is megemlíti, hogy a palack formája a korabeli üveg desztilláló-sisakokra hasonlít, de nem ismerte fel, hogy ennek mi az oka. Jóval tovább viszi a gondolatot A. Ress, aki Brunschwig leírását felhasználva már arra következtet, hogy régebben a kettőskónikus palackot desztillálásra használták. Pedig Brunschwig csak arról írt, hogy virágok és növények desztillálásához egy olyan üveget kell használni, mint a jólismert Kuttrolf („gutterolf”), azaz a készülék formájának megmagyarázásához a széles körben ismert üvegpalackra hivatkozott. Ress nem gondolta végig a lepárlás folyamatát: egy kettőskónikus palackban levezető-cső nélkül nem lehet a párlatot felfogni és elkülöníteni. *Ress, A.*, Mittelalterliche Glasfunde. 26. Bericht des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege. (1967) 294–295.; *Rieb, J. P.*, Communications du IX^e Congrès International du Verre. (Strasbourg 1972) 119, ugyanezt feltételezi.

³¹ A kettőskónikus palack korai használatáról: *Gyürky, K. H.*, Glasfunde aus dem 13–14. Jh. im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. Acta AH 23 (1971) 217–220; *Holl, I.*, i. m. 38–39; *Holl I.*, ArchÉrt 100 (1973) 198, 25: 27. kép. Ezek szerint Budán és Sopronban már a 13. sz.-tól kimutatható.

³² A gyógyszerárak alkohol, égettbort árusító tevékenysége hosszú ideig általános volt: közben a gyógyszerből élvezeti cikk lett, amit nemcsak a gyógyszerárban vásároltak, de a 16–17. sz.-ban már ott is fogyasztottak el. A braunschweigi városi gyógyszerár 1496-ban malváziabort (Kanári-szigetek likőr-bora), égettbort és sört is tartott. *Gaude, W.*, Die alte Apotheke. (Leipzig 1981) 155–157. — Később már a kalmárok is árulták az égettbort, akik a legkülönbözőbb áruajták kicsiben árusítására kaptak engedélyt. Jost Amman — Hans Sachs népszerű könyvében (Das Ständebuch, Frankfurt 1568) a „Krämer” verse sorolja fel a fűszer és cukor után.

³³ L. 31. j. — Várak, kolostorok és városok mellett valamivel később, a 15. sz. végén már falusi, nemesi-kisnemesi udvarházakban is feltűnik ez a szokás, az üvegpalackok bizonyossága szerint. Jellegzetes töredékeik: *Nyársapát*, udvarház. *Benkő E.* Studia Comitatus 9 (1980) 27: 2–4. kép. — *Kecskemét környéki falvak*. *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938) 538–539. kép; másik típus 537. kép. — *Sarvaly, Holl I.* — *Parádi N.*, Sarvaly, egy középkori falu. (Bp. 1982.) Hosszúnyakú típusuk: **Csut**, a templom mellett. Méri I. leletmentése. — A többesöves típus: **Csepely**, a templomtól D-re álló ház, mely típusában a sarvalyi kemencés házakhoz hasonló nemesi kúria lehetett. *Kovalovszki J.*, Veszprém megyei MK 8 (1969) 33. kép. — Egyes tárgyfajták társadalmi jelző szerepéről: *I. Holl*, A késő középkori város és falu szociális struktúrájának régészeti tükröződése. (Szocio-ökonómiai tanulmányok kötete, sajtó alatt). — A 21: 1. kép üvegpalackja romlott üvegből, lh: Buda, VII. pince; *Zolnay L.*, BpR 24/4 (1977) 95. kép. 21: 2. kép üvegpalackja átlátszó, szintelen üveg, lh: Kőszeg, vár, ÉK-i udvar, 2,8–3,2 m mélyről, 15. sz. vége–16. sz. eleje, Holl I. ásatása.

Szentdemeter, kastély, 1629. — Sütőház mellett való kéményes házban: „... Vagyon egy égettbor főző fazék minden szerszámával...” (67. o.) Az fegyveresbástyában: „... Egy égettbor főző rézfazék fedelestől.” (68. o.)

Királyfalva, udvarház, 1647. — Sütőházban: „... Egy égettbor főző fazék fedelestől.” (84. o.)

Mezőszengyel, udvarház, 1656. — Konyhában: „... égettbor főző fazék sisakostól, lábástól egy...” (121. o.)

Uzdiszentpéter, Teleki udvarház, 1679. — Leányasszonyok házából nyíló kamra: „... Égettbornak való szoros szájú, lapos üveg nro. 3.” (147. o.) ... Égettbornak való gerezdös üveg nro. 2.” (147. o.) — Ebédő palota pohárszéke: „... Boritalhoz való, hosszú szárú, kotyogós üveg nro. 6. Vendégséghez való fedeles fakupa nro. 8.” (142. o.) Második rendbeli házak pitvarában: „... Az

tűzhelyen égettbor főzéshez való öreg katlan nro. 2. Ehhez égettbor főző rézfazék, egyik nagyobb, másik kisebb, sisakostól, csüs dézsástól nro. 2.” (142. o.)

Nagysajó, udvarház, 1681. — A kéményes pitvarban: „... a kéménye alatt egy katlan, öreg égettbor főző fazék benne, csivös cseber is és sisakja megvagyon. Item van benne egy átalag, nro. 1., egy gyalog padszék nro. 1., egy új fenyő csebrecke nro. 1.” (180. o.) Sütőházban: „... Igettbor főző öreg üst sisakostól és csives csöbröstől nr. 1.” (181. o.)

Nagybún, Bethlen kúria, 1692. — Pince: „... egy égettbor főző, fazék formájú földedény.” (224. o.)

Oprakercisóra, Teleki udvarház, 1683. — Sütőház: „... egy jó sütökemence. Ahhoz ragasztott égettbor főzésére való, agyagból csinált katlannal együtt.” (207. o.)

MITTELALTERLICHE DESTILLIERGERÄTE AUS KERAMIK IN DER BURG VON KÖSZEG

Auszug

Im Mittelalter wurde die Destillation an vier wichtigen Gebieten angewendet: bei der Herstellung der zur Metallurgie nötigen Mineralsäuren; in der mittelalterlichen Alchimie (unter ihren Verfahren nimmt die Destillation den wichtigsten Platz ein, sollten wir auch entweder ihre reellen Rezepte oder ihre mystischen „Transformationen“ betrachten); in der mittelalterlichen Medizin (deren zwei Hauptwirkungszentren in den mittelalterlichen Klöstern und in den Städten waren) zur Herstellung der Erzeugnisse der Apotheker oder der noch mehr verbreiteten Heilverfahren der Wasserbrennerinnen⁴ (Abb. 2–3). Ein eklatantes Beispiel der Klosterapotheken ist die der Franziskaner zu Ragusa, die von 1317 in Betrieb ist; auch hier standen ein Kräutergarten und eine Bibliothek mit ihrer reichen medizinischen Literatur zur Verfügung.⁵ Unter den selbst heute noch vorhandenen Büchern finden sich auch solche, die sich außer den Medizinalkräutern das Funktionieren der Destilliereinrichtungen beschreiben und ihre Abbildungen vorführen. — Ein weniger vielseitiges, jedoch praktisches Anwendungsgebiet der Destillation ist die Herstellung von Alkohol zum Genuß.

Die erste präzise Beschreibung der Destillation erscheint im 14. Jh. Das von dem padovanischen Arzt Michele Savonarola zwischen 1441–1450 geschriebene Buch befaßt sich ausführlich mit der Beschreibung der älteren und moderneren Technologie des Branntweines (*acquavite*);⁸ 1500 hat Brunschwig, 1574 Ercker schon in einem gedruckten Werk die Destillationsverfahren und ihre Geräte erörtert.⁶ Gasparetto, der erste Auswerter der Beschreibung von Savonarola ist auf Grund dieser der Meinung, daß man mit der Anwendung von Destilliergeräten aus Glas erst vom 15. Jh. an begonnen hat.

Die erste zusammenfassende Publikation über die als archäologische Funde zum Vorschein gekommenen Geräte bzw. ihrer Bestandteile verdanken wir der englischen Archäologie:¹¹ der Großteil des reichen Materials stammt aus dem 15–17. Jh., jedoch liegen in einigen Fällen auch Stücke aus dem 13. und 14. Jh.¹² vor. Auf Grund des mannigfaltigen Fundmaterials können die mittelalterlichen Formvarianten der drei Hauptbestandteile der Destilliergeräte gut erkannt werden. Von diesen ist das charakteristische Stück das *Alembicum* (Destillierhelm) aus Glas oder Ton. Der darunter gesetzte Koch-

topf (*cucurbita*) kann schon schwerer erkannt werden, da insbesondere seine aus Ton gefertigten Varianten des öfteren auch anderen Schüsseln ähneln (Abb. 6). Charakteristisch ist aber an ihnen die Ausbildung des Randes, durch die das Anliegen des hierfür passenden Helmes gesichert wird. — Zu dem sehr mannigfaltigen englischen Material konnten ihre Bearbeiter nur 3 Destilliergeräte (2 Helme, 1 Kochgefäß) vom Kontinent erwähnen, was auf die Mangel der Forschung hinweist. Unsrerseits können wir dies noch mit einem Schweizer Exemplar ergänzen: aus der Burg von Scheidegg (Abb. 7), das sein Beschreiber¹⁶ in Ermangelung entsprechender Analogien für einen Sturzhumpen gehalten hat. Der untere Rand zeigt aber die typische Lösung der Destillierhelme. Seine Wichtigkeit besteht darin, daß er aus einem Burg von bescheidener Größe stammt, die Technologie kann also selbst in einem solchen Milieu vorgestellt werden.

Im Laufe der Ausgrabung der Stadtburg von Kőszeg während den Jahren 1960–62 stießen wir in größerer Menge auf ein in unseren Themenkreis passenden keramisches Fundmaterial. In der aus dem Ausgang des 15. Jhs stammenden Kulturschicht können wir zwei, innen braunglasierte Schüsselfragmente erkennen, dessen Randform der Funktion einer Kochschüssel entspricht, bei dem einen Stück wurde für den Ausflußrohr des Alembicum der Rand auch ausgeschnitten (Abb. 8: 6–7).

Die Schichten der um 1532 herum vorgenommenen Auffüllung enthielten weitere Stücke. Aus drei, innen grünglasierten Kochschüsseln sind Fragmente zum Vorschein gekommen, bei welchen die innere Rille des Randes ausgeprägter ist (Abb. 8: 3–5). An der Außenfläche von zwei Schüsseln haften Klebspuren aus Ton an, was darauf hinweist, daß sie in die Öffnung eines geschlossenen Ofens eingesetzt waren. Aus derselben Schicht stammen auch 4 Destillierhelme, von welchen nur das eine Stück zum Teil ergänzbar war. Ihre obere Ausbildung ist uns nicht bekannt, sie haben eine konische Form und auch zwei Ausgußröhre sind fragmentarisch erhalten geblieben. Drei sind von außen und innen grünglasiert, das eine Exemplar hat braune Glasur; die Außenfläche von zwei Stücken war mit eingeritzter Linienverzierung, ein weiteres Exemplar mit Rollstempel versehen (Abb. 8: 11–13). Zwei Exemplare passen auf Grund ihrer Maße gut in die Kochschüsseln. — Demnach hat man sich in

der Burg Kőszeg im ausgehenden 15. Jh. und zu Beginn des 16. Jhs regelmäßig mit Destillation befaßt, es wurden zumindest 5 Geräte abwechselnd in Betrieb gehalten.

In der Auffüllung der ersten Hälfte des 16. Jhs, über der Schicht der vorangegangenen, haben wir weitere Fragmente, jedoch von abweichender Form gefunden. Das eine Fragment stammt von einem Destillierhelm aus unglasierter Keramik (Abb. 9) mit plastischer Verzierung. Die unglasierten Kochgefäße dürften auf Grund der Fragmente topfförmig gewesen sein, hierfür spricht die charakteristische Ausbildung des Randes (Abb. 9: 2–5). Diese hatten schon einen größeren Rauminhalt, als die glasierten Kochschüsseln.

Es kann vermutet werden, daß auch einige weitere Keramikfunde mit der Destilliertätigkeit in indirektem Zusammenhang stehen. Hierfür verweist ihre einzigartige Form, ihre geringe Anzahl (es war aus jedem bloß 1 Exemplar vorhanden), und bei einigen die für ein und dieselbe Werkstatt charakteristische Verzierung. Jedenfalls weichen sie von den einheimischen spätmittelalterlichen Keramikgefäßen ab (Abb. 9: 6–8, Abb. 15, 19).

Am schwersten ist die Frage ihrer Zweckbestimmung zu beantworten. Die Metallurgie kann nicht in Betracht kommen, es ist bei der Ausgrabung bloß ein Metallschmelztiegel zum Vorschein gekommen. Die Alchimisten haben sich vor allem in den mittelalterlichen Städten und Klöstern ihre Tätigkeit ausgeübt.¹⁸ Auch die Zentren der mittelalterlichen Pharmazie befanden sich hier. Die Destillation wurde in viel breiterem Kreise zur Herstellung von Alkohol angewendet, anfangs zu Heilzwecken, aber dann immer mehr für den Konsum. Zwar haben wir von einer solchen Tätigkeit in den Burgen bisher noch nichts gehört und vielmehr beweisen die später geschriebenen Quellen, daß (insbesondere im 17. Jh.) zur autarken Wirtschaft der Burgen und der Schlösser auch die Herstellung von Branntwein zugehört hat. Laut den Inventarien gehörte das Destilliergerät hier zum alltäglichen Gebrauch der Küche; es ist anzunehmen, daß früher — wenn auch in geringerem Maße — ähnliche Bräuche in Mode waren.

Die genauere Funktion der mittelalterlichen Trinkgefäße, Becher und Pokale ist im allgemeinen nicht bekannt, obwohl laut einzelner Angaben die altherkömmlichen Traditionen oder die Richtung der Mode darauf hinweisen, daß man im allgemeinen einen guten Unterschied

gemacht hat, zu welchem Getränk aus welchem Material hergestellte und welche Form zeugende Gefäße zum Trinken richtig gebraucht werden sollen.²⁶ Inventarangaben und die Beschreibung von Bräuchen beweisen, daß man im 17. Jh. in Ungarn den Branntwein aus einem „langhalsigen“ Kuttrolf (»kotyogós üveg«) getrunken hat, ebenso wie auch anderswo, wo dieser spezielle Glasfläschentyp verbreitet war.²⁷ Früher wurden einfachere, jedoch gleichfalls langhalsige Varianten dieses Glasfläschentyps gebraucht. Denselben Zweck dienten auch die »doppelkonischen« Glasflaschen, deren Varianten im 13–16. Jh. in Mitteleuropa³¹ und im Rheinland häufig waren. Ihrer eigenartigen Form nach wurde dieses irgendeine spezielle Funktion beigemessen, was jedoch die Forschung nicht akzeptiert hat. Rademacher hat ihre Form mit den gläsernen Destillierhelmen verglichen — bloß ihrer Form nach; A. Ress und J. P. Rieb behaupten hingegen schon,³⁰ daß sie auch zur Destillation gebraucht wurden. Brunschwig schreibt in seinem 1500 gedruckten Buch, worauf sich auch Ress beruft, nur soviel, daß zur Destillation von Blüten und Pflanzen ein solches Glas zu gebrauchen ist, wie der »gutterolf« — also zur Erklärung der Form des Gerätes beruft er sich auf die in weitem Kreis bekannte Flasche. Jedoch ist dieses Gefäß zur Destillation, zur Überführung des Kondensats allein nicht geeignet. Die eigenartige Form erklärt sich unserer Meinung nach damit, daß sie dem *zusammengelegten Destilliergerät ähnlich sein will*, d. h. weist darauf hin, wie das aus diesem Gefäß genossene Getränk hergestellt wird! Diese merkwürdige Flaschenform dürfte gerade durch ihren übertragenden Sinn allgemein beliebt gewesen sein, obwohl ihre Herstellung eine nicht alltägliche Routine des Glasbläfers erfordert hat.

Unsere Schlüsse können mit dieser Fundgruppe anderer Art, mit den verschiedenen kleinen Glasflaschen weitergeführt werden: ihre Verbreitung, ihre archäologischen Funde bieten weitere Daten zur Frage des Branntweingenusses im Spätmittelalter. Hiermit liefert die Archäologie datierte und ortsgebundene Angaben zur Erkennung des mittelalterlichen Lebens. So kann in Ungarn vom Beginn des 13. Jhs (in Buda, in der Stadt Sopron),³¹ sodann vom 14. Jh. an in der Burg von Kőszeg der Verbrauch von Branntweinen bewiesen werden. Außer den Städten, Klöstern und Burgen taucht etwas später, zum Ausgang des 15. Jhs auch in den Dörfern (in den Herrnhäusern des Adels, Kleinadels) dieser Brauch auf.³³

I. Holl

OBSZIDIÁN HIDRÁCIÓS KÉRGÉNEK VIZSGÁLATA KORMEGHATÁROZÁS CÉLJÁBÓL

Az elmúlt néhány évtizedben a már hagyományosnak számító történeti, tipológiai és stratigráfiai módszerek mellett számos „abszolút” kormeghatározási módszert fejlesztettek ki régészeti, elsősorban ősrégészeti leletek korának pontosabb megismerésére. A Múzeumi Műtárgyvédelem 1975-ös számában jelent meg Vértés László 1960-as évekből származó, de még ma is aktuális cikke a modern, természettudományos kormeghatározás lehetőségeiről és az alkalmazott módszerekről.¹ Az azóta kifejlesztett és gyakorlatban alkalmazott kormeghatározási eljárásokat ugyanitt T. Dobosi Viola és Szabó Zoltán ismertették.² Ezen eljárások közül itt az obszidián hidrációs kergének mérésén alapuló kormeghatározással, közelebbről a méréstechnikával foglalkozunk.³

Az obszidián hidráció jelensége

Az obszidián, speciális tulajdonsága alapján alkalmas arra, hogy az eszköz készítésének korát, pontosabban a felület utolsó megmunkálásának vagy utólagos törésének korát közvetlenül mérhessük. Az obszidián ugyanis, homogenitása ellenére nem ásvány; sem kristályszerkezete, sem meghatározott, sztöchiometriai képlettel jellemezhető összetétele nincsen. Az obszidián olyan kőzet, amelynek tág határok között változó, de egyes geológiai lelőhelyre jellemző kémiai összetétele leginkább a gránittal és a riolittal rokon. Úgy képződik, hogy az illószegény láva hirtelen, kristályosodás nélkül megfagy, így speciális kényszerkezetet jön létre. Ez a szerkezet azonban nem stabil, az amorf üveg az idő során fokozatosan kikristályosodik.⁴ Ezt a folyamatot nagy nyomáson és magas hőmérsékleten kísérletileg is tanulmányozzák.⁵⁻⁶

Esetünkben a hidrációs-kristályos kéreg képződése a lepattintott obszidián felületen indul meg, behatolási iránya a felület síkjára merőleges, az anyag belseje felé halad. A rendkívül csekély mennyiségű vizet (<1%) tartalmazó obszidián környezetéből vizet vesz fel, és a vízben dúsabb hidrációs kéregben az üvegszerkezet fellazul. Polarizációs mikroszkóp alatt vizsgálva a kéreg kettőtörő, szemben az átalakulatlan izotróp belső részekkel.

A hidrációs folyamat megfelel a nagy nyomáson és magas hőmérsékleten szimulált jelenségek kezdeti stádiumának. Magas hőmérsékleten, nagy nyomáson az átalakulás nagyságrendekkel gyorsabb, mint a természetes felszíni körülmények esetében: a nagy nyomású és hőmérsékletű kísérletek során az átalakult sáv milliméter nagyságrendű. Típusos, idiomorf kristályokat optikai mikroszkóppal ebben a vastag átalakult sávban sem lehet meghatározni, de a képződött kristályfázisok röntgendiffraktométerrel egyértelműen definiálhatók.

A hidrációs folyamat sebessége

A hidrációs folyamat a hőmérséklet és az obszidián anyagi minőségének függvényében leírható sebességgel zajlik. Az irodalomban található több ezer mérés és számos kísérlet alapján úgy tudjuk, hogy sem a környezet víztartalmától, sem a régészeti lelőhely talajának anyagi minőségétől ez a sebesség nem változik.⁷ A folyamatot leegyszerűsítve az

$$x = kt^n$$

egyenlet írja le,⁸ ahol x a hidrációs kéreg vastagsága, t a lepattintás óta eltelt idő, k pedig arányossági tényező, amely hőmérséklettől és anyagi minőségtől függ.

A hidrációs datálás alkalmazói között véleménykülönbség van abban az értelemben, hogy a hidrációs sebességgel arányos k tényezőt ezek a faktorok milyen függvénykapcsolat szerint befolyásolják. Növekvő hőmérséklet mellett a tapasztalat szerint a kéreg képződése egyre gyorsabb. Ezért volt szükség az átlaghőmérséklet helyett az ún. „effektív hőmérsékleti érték” bevezetésére, amely azt a hőmérsékletet jelenti, amelyen az obszidián — egyenletes hőmérsékletet feltételezve — azonos vastagságú kéregt fejlesztett volna, mint a tapasztalt kéregvastagság. Az „effektív hőmérséklet” — a fentiekből következően — a lepattintás óta eltelt időszak klímaátlagától jelentősen eltérhet. A nagyobb hőmérséklet-ingadozásnak kitett obszidián kéreg gyorsabban növekszik, mint az egyenletes hőmérsékleten levő, azonos anyagi minőségű obszidiáné. Ezt a hatást a hidrációs gyakorlatban úgy küszöbölik ki, hogy „abszolút” értékek mérésére csak betemetett, lehetőleg rétegből származó

¹ Vértés L., Múzeumi Műtárgyvédelem 2 (1975) 12 —.

² T. Dobosi V., Múzeumi Műtárgyvédelem 2 (1975) 26 —; Szabó Z., Múzeumi Műtárgyvédelem 2 (1975) 30 —.

³ Michels, J. W. — Bebrich, O. A. in Michael, H. N. — Ralph, E. (eds), Dating techniques for the Archaeologist, (Cambridge—London 1971) 164 —.; T. Biró K., A kárpáti obszidiánok vizsgálata, (szakdolgozat, ELTE 1980).

⁴ Ross, C. S. — Smith, R. L., The American Mineralogist 40/1—2 (1955) 1071 —.

⁵ Pesty L., Acta Geologica 14 (1970) 45 —.

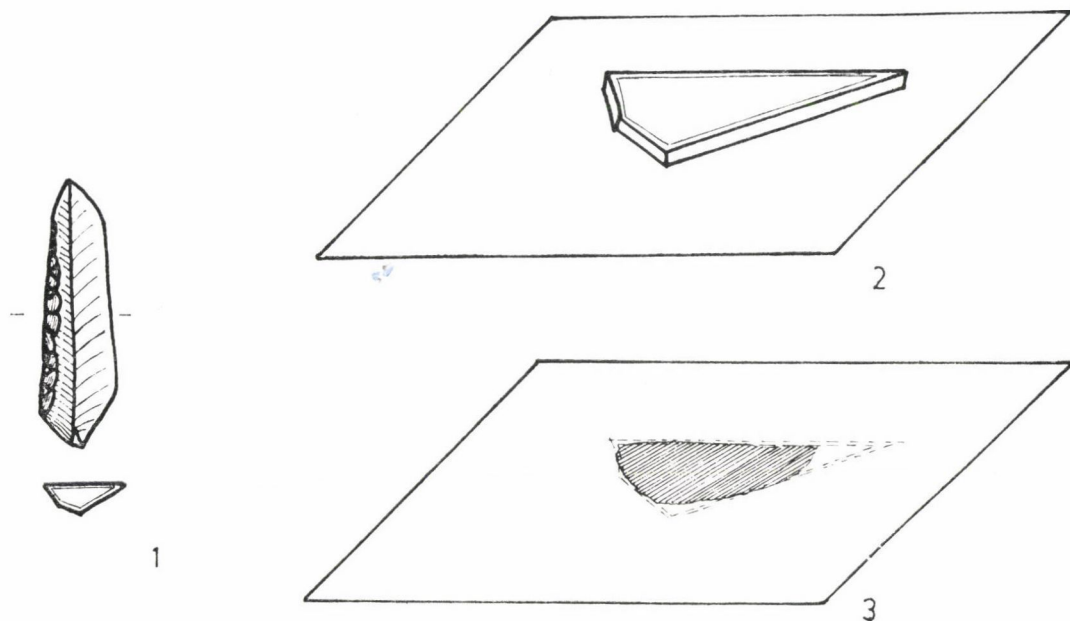
⁶ Pesty L.: „A víz szerepe a szilikát kőzetüvegek kristályosodási folyamataiban.” Kandidátusi értekezés. Bp. 1981.

Az obszidián felületén képződött, vékonycsiszolatban megfigyelhető kéreg kettős genetikai folyamat következménye. Egyrészt a külső és belső tényezők függvényében változó sebességű hidráció folyik az obszidián felszínén, vagyis a víz a környezetből a kőzetüvegbe hatol. Az így fellazult üveganyagban megindul az üveget felépítő ionok öndiffúziója, ami végső soron a flabilis állapotú amorf anyagból folyó kristályosodás előfeltétele. A kristályosodás kizárólag a hidratált kéregben folyik, természeti felszíni viszonyok mellett az egész kéregben és ezért a kettős hatásra képződött kéreg mikroszkóposan jól definiálható fázishatárral érintkezik az érintetlen, ép obszidiánnal. Magasabb hőmérsékletű és víznyomású kísérleti és természeti feltételek mellett a vízdifúzió frontja a

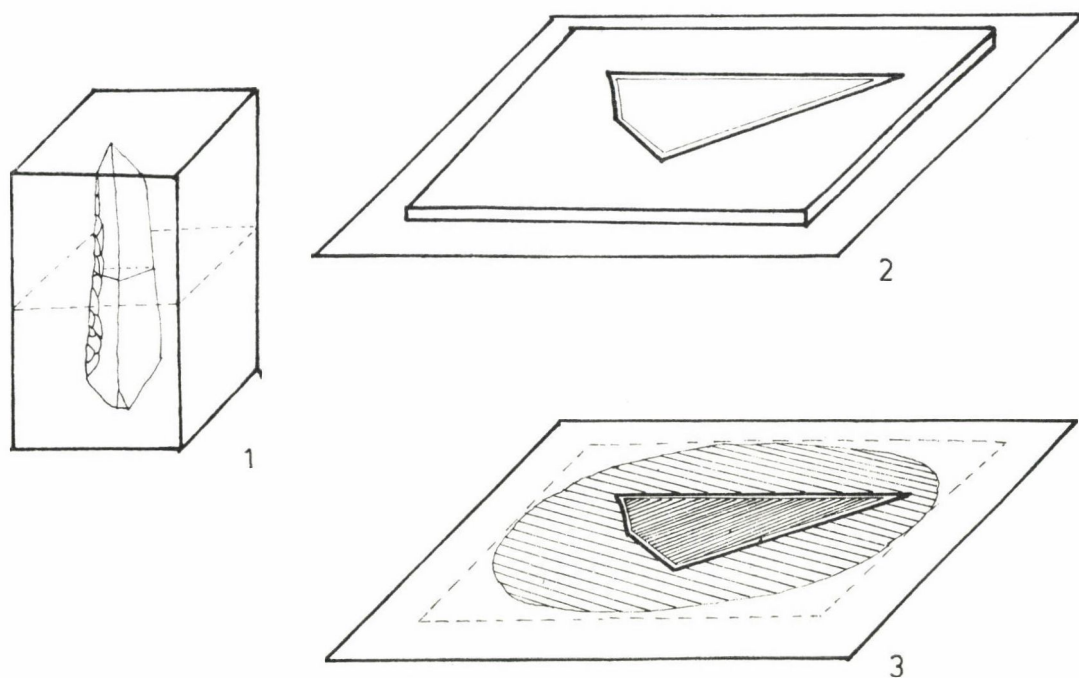
kristályosodását megelőzi. A kísérleti mintákon megfigyelt vízdifúzió a Fick törvényekben foglaltaknak eleget tesz.

⁷ Michels, J. W., Dating Methods in Archaeology, (New York 1973).

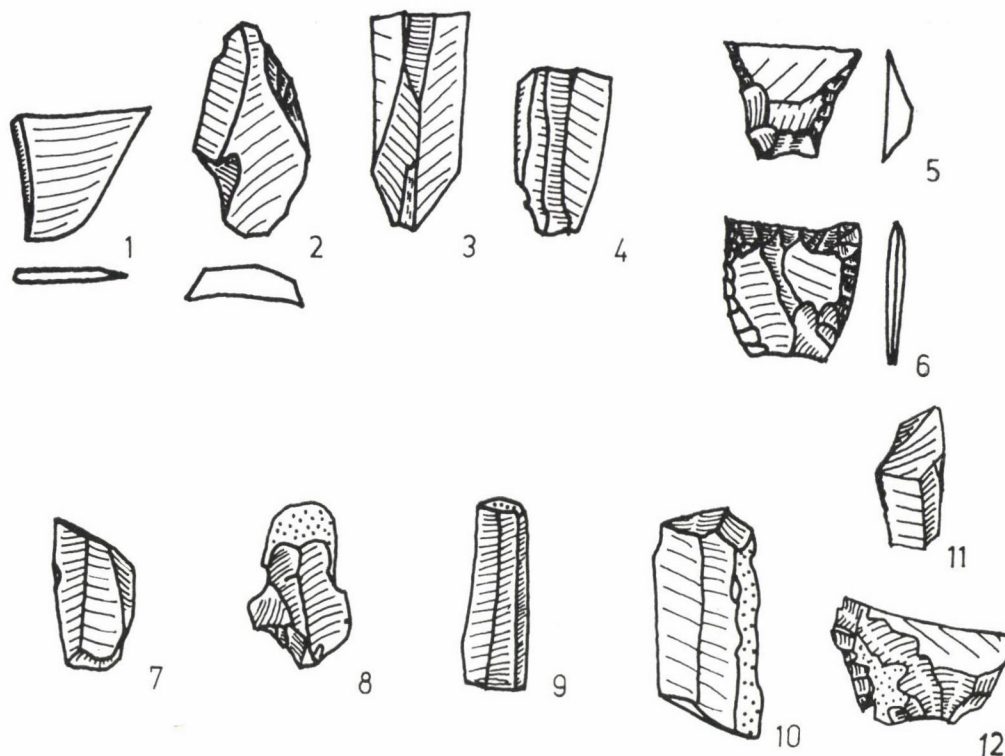
⁸ Ericson, J. E. — Mackenzie, J. D. — Berger, R., in Taylor, R. E. (ed.), Obsidian Glass Studies, (New Jersey 1976) 25 —.



1. kép. 1. obszidián eszköz sematikus rajza és metszete a hidratációs kéreggel. — 2. obszidián eszközből vágott szelet. — 3. befoglalatlan vékonyesíszolatban a hidratációs kéreg elkopik
 Рис. 1. Изготовление шлифа обсиданового орудия для измерения гидратной оболочки. — 1. Орудие из обсидиана. Схематическая, сильно увеличенная зарисовка гидратной оболочки. — 2. Срез обсидиана. — 3. Углы готового шлифа округлые, ребра тупые
 Fig. 1. 1. Obsidian artefact and its section with the hydration rind. — 2. Slice cut from the artefact. — 3. Hydration rind destroyed without embedding



2. kép. 1. műgyantába foglalt obszidián eszköz és metszete. — 2. befoglalt obszidián eszközből vágott szelet. — 3. a műgyanta a hidratációs kérget megőrzi
 Рис. 2. 1. Обсидановое орудие в синтетической смоле. — 2. Отрезанный для шлифа слой обсидиана. — 3. Синтетическая смола округло истерается, но сохраняет гидратную оболочку
 Fig. 2. 1. Obsidian artefact embedded in artificial resin and its section. — 2. Slice cut from the embedded artefact. — 3. Artificial resin preserves the bulk of the hydration rind



5. kép. Obszidián szilánkok a Puskaporosi barlangból (1–4), a Petényi barlangból (7–8), a Herman Ottó barlangból (9–10), amelyekből vékonycsiszolat készült; mezolitik és rézkori jellegű nyílhegyek a Puskaporosi barlang „neolitik” anyagában (5–6), pásztázó elektronmikroszkóppal és mikroanalízissel vizsgált szilánkok a Szeleta (12) és az Istállóskői barlangból (11)

Рис. 5. Осколки обсидиана из пещер Пушкапорош (1–4), Петени (7–8) и им. Отто Хермана (9–10), из которых взяты срезы; наконечники стрел мезолитического и энеолитического типов из «неолитического» слоя пещеры Пушкапорош (5–6); осколки из пещер Селеты (12) и Ишталлошко (11), подвергнутые анализу электронным микроскопом и микроанализу

Fig. 5. Obsidian flakes from the Puskaporosi cave (1–4), Petényi-cave (7–8) and Herman Ottó cave (9–10) examined in thin section; projectile points of the „neolithic” assemblage of the Puskaporosi cave (5–6) flakes from the Szeleta cave (12) and the Istállóskői cave (11) examined by scanning electron microscope and electron microprobe analysis

Egyesült Államokban.¹² Az ottani „hidrációs laboratóriumok” már 1971-ben több mint 10 000 kiértékelt mérési adattal rendelkeztek.¹³ A történeti kronológiát kevésbé alkalmazó amerikai ősrégészek számára ma ez az egyik legjobb, legpontosabb „abszolút” kronológiai módszer. Az eljárás kifejlesztése során először vékonycsiszolati vizsgálattal, majd nukleáris mérésekkel, az egyes hibaforrások fokozatos felderítésével jutottak el ideig.¹⁴ Ma már az obszidián hidrációs kéreg évenkénti növekedési ütemének meghatározására is van lehetőség, obszidiánonként és lelőhelyenként.¹⁵

A hidrációs kéreg mérése fénymikroszkóppal

A mérések gyakorlati alkalmazásához természetesen az évenkénti növekedés megállapítására alkalmas mérési eljárásnál kisebb pontosság is elegendő. A hidrációs jelenséget fénymikroszkóppal ismerték fel.¹⁶ Az optikai

mikroszkópos mérés rutinszerű alkalmazása idején, a hatvanas évek végére a kívánatos pontosságot $\pm 0,2 \mu\text{m}$ értékben adják meg.¹⁷ Mivel a hidrációs kéreg növekedési sebessége $1 \mu\text{m}/1000$ év nagyságrendű,¹⁸ a mért kéregértékek általában az $1 \mu\text{m}$ – $10 \mu\text{m}$ tartományba estek. A csiszolatkészítés hazai gyakorlata azonban a vékonycsiszolatnyi obszidiándarabkák esetében az ilyen vékony kérget már nem őrizte meg (1. kép). Az első magyarországi próbálkozások a kéreg mérésére ezért nem vezettek eredményre.¹⁹ A nagynyomású – magas hőmérsékletű kísérleteknél alkalmazott technika tapasztalatai nyomán megkíséreltük a kéreg megőrzését úgy, hogy a vizsgálandó obszidián darabot csiszolás előtt kétkomponensű Epoxy műgyantába ágyaztuk. Így a kéreg jól megfigyel-

¹² Friedman, I. – Smith, R. L. – Clark, D., in Science in Archaeology, eds. Brothwell, D-Higgs, E. (Thames and Hudson 1969)

¹³ Michels, J. W. i. m.

¹⁴ Vértés László megkísérelte a hidrációs datálás alkalmazását. Az általa összeállított gyűjteményt Pesty László – az említett és akkor még leküzdhetetlen technikai nehézségek miatt nem tudta megmérni. A negatív tapasztalatok okán Vértés levélben úgy nyilatkozik, hogy az eljárás nálunk nem alkalmazható. A levelet Lindner a kovaeszközök patinázódásáról írt cikkében leközi (Quartär 15–16, 1964–65. 1–.). A mintakollekciót, amelyben a középső paleolitikumtól a rézkorig található obszidián eszközök, Pesty László hidrációs kéregmérésre

¹² Friedman, I. – Smith, R. L., American Antiquity 25/4 (1960) 476–.

¹³ Michels, J. W. i. m.

¹⁴ Michels, J. W. – Bebrich, i. m.; Taylor, R. E. (ed.) i. m.

¹⁵ Laursen, T. – Lanford, W. A., Nature 276. (1978) 153–.; Lanford, W. A. Nuclear Instruments and Methods 149 (1978) 1–.

¹⁶ Friedman, I. – Smith, R. L. i. m.

hető (2. kép). Hagyományos vékonycsiszolatnyi vastagságban azonban (30 μm) a mügyanta és az obszidián közötti keménységkülönbség miatt a kéreg jó része elkopik (3. kép). A vastagabb csiszolatok alkalmazása viszont a mérés pontosságát rontja: egyre nehezebbé válik a felületre valóban merőleges kéregdarabot megtalálni, ahol az obszidián korára jellemző valós érték torzítás nélkül mérhető. Emellett a nagy nagyításoknál végzett mérést a fénymikroszkóp csekély mélységélessége erősen korlátozza.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből származó anyagon Opton és Reichert fénymikroszkópot használva mértem a hidrációs kéregt. ²⁰ 25–40–63–100 \times objektívekkel és 12,5 \times mérőokulárral mérve a leolvadás pontatlansága önmagában is mintegy 0,3 μm hibát okoz. Ehhez járul a minta ferdesége, mert a hidrációs kéreg metszete nem egészen merőleges a tárgylemezre (4. kép). További hibaforrás az obszidián és a gyanta különböző keménységéből eredő „lejtőjelenség” az obszidián, a kéreg, illetve a gyanta nem azonos mértékben kopnak, így a kis mélységélességű optikai mikroszkópban nem egyszerre látszanak élesen (3. kép). Ezek a hibaforrások 1–2 μm vastag (neolit kori) kéreg esetében akár 50%-ig befolyásolhatják a mért értéket. ^{21/a} Azonban már ezekből a mérésekből is kitűnt, hogy a neolit, epipaleolit és korai felső-paleolit anyagok egymástól jól elkülöníthetők a hidrációs kéreg mért vastagsága alapján, és a módszer jól alkalmazható kevert anyag elkülönítésére (1. táblázat, 5. kép).

I. táblázat

A vékonycsiszolatban mért hidrációs kéregértékek

Leőhely	Hidrációs kéreg vastagság	(PEM) ^{21/a}
Herman Ottó barlang, neolit NMN 91.951.35; 5/9. kép	0,9 μm	(2,8 μm)
Herman Ottó barlang, neolit NMN 91.951.35; 5/10. kép	1,5 μm	(3,4 μm)
Puskaporosi kőfülke, „neolit” NMN Pb. 1834; 5/3. kép	1,7 μm	(2,3 μm)
Puskaporosi kőfülke, „neolit” NMN Pb. 1834; 5/4. kép	3,9 μm	
Puskaporosi kőfülke, „késősolutréi”, NMN Pb 801; 5/1. kép	10,5 μm	
Puskaporosi kőfülke, „késősolutréi”, NMN Pb 800; 5/2. kép	22 μm	
Petényi barlang, epipaleolit NMN Pb 55.22; 5/7. kép	2,4 μm	
Petényi barlang, epipaleolit NMN Pb 55.19.1; 5/8. kép	3,1 μm	(4,5 μm)

nekünk átadta. Az anyag vizsgálata a megfelelő mérési eljárás kidolgozása után jelenleg folyik a Magyar Állami Földtani Intézetben. Pesty Lászlónak mind az anyagért, mind a munkánk során kapott sokoldalú segítségért őszinte köszönettel tartozunk.

²⁰ Az anyagot a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből Dobosi Viola bocsátotta rendelkezésünkre; a mérések az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának Kőzettani Tanszékén készültek.

²¹ Vizsgálatainkat a Műszaki Fizikai Kutató Intézet, illetve a Magyar Állami Földtani Intézet JSM-35 típusú pásztázó elektronmikroszkópján végeztük.

^{21/a} Ahol lehetséges volt, a kézirat leadása óta elvégeztük a vékonycsiszolatban is vizsgált obszidiánok hidrációs kéregének pásztázó elektronmikroszkópos mérését. A mért értékeket kiegészítésképpen az I. táblázatban, zárójelben megadtuk. L. T. Bíró, K., Hydration Rate of the Carpathian Obsidians, 1982. INQUA XI. Moszkva.

Pásztázó elektronmikroszkópos és elektronsugaras mikroanalízis-vizsgálatok a hidrációs kérgen

Az optikai mikroszkóp alkalmazásával mért hidrációs kéregértékek hibája szükségessé tette azt, hogy pontosabb mérési eljárást dolgozzunk ki régészeti kor meghatározás céljára. Vizsgálatainkhoz pásztázó elektronmikroszkópot használtunk. ²² A pásztázó elektronmikroszkóp rendkívül alkalmas eszköz régészeti leletanyag igen széles nagyítástartományban (10 \times –100 000 \times) történő vizsgálatára. Nagy mélységélessége miatt a kapott kép térszerűen plasztikus. Tömbanyagú mintákat is vizsgálhatunk vele, ezáltal a vizsgálat lényegében roncsolásmentes és minimális mintaelőkészítést igényel.

Az elektronsugaras leképezés során a pásztázó elektronmikroszkópban az elektronnyaláb a vizsgálandó minta felületét oly módon pásztázza végig, mint ahogyan az a televízió működési elvében ismeretes. Felbontóképessége 5 nm (50 Å).

A pásztázó elektronmikroszkópot az teszi igazán értékes műszerré, hogy benne a fizikai vizsgálatok sora végezhető el, például kémiai összetétel-vizsgálat energia-diszperzív vagy hullámhosszdiszperzív röntgenspektrométerekkel, kristályszerkezet vizsgálat „channeling” módszerrel és katódlumineszcencia-vizsgálat. ²³

A pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálatok régészeti célú alkalmazásának lehetőségeire az archaeometriai irodalom igen hamar felfigyelt. ²⁴ Eredményesen használták már kerámia, ²⁵ fémek ²⁶ anyagösszetételei és felületi vizsgálatára, közkövek használati kopásnyomainak meghatározására. ²⁷ Hidrációs kéreg mérésére irodalmi ismereteink szerint először alkalmazunk pásztázó elektronmikroszkópot. Transzmissziós elektronmikroszkóp alkalmazását már megkísérelték hasonló célra: ez azonban csak a mintáról készült igen vékony szénreplika felületi, morfológiai jellegzetességeinek vizsgálatára alkalmas, bonyolult mintaelőkészítést igényel és nem egészíthető ki a mikroanalízis adataival. Az eljárás nehézsége miatt nem is került széles körű alkalmazásra. ²⁸

Vizsgálatainkat részben a már vékonycsiszolatban vizsgált puszkaporosi anyagon, majd a megfelelő mintaelőkészítési eljárás kidolgozása után a Szeleta és az Istállóskői barlangból származó anyagon végeztük (5. kép 11–12.). Vizsgálatainkhoz elektronsugaras leképezést, valamint energiadiszipatív röntgenspektrométerrel kémiai analízist végeztünk. ²⁹ Ez a módszer roncsolásmentes, nagy érzékenységgel ³⁰ és lokális. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy-egy pont analízisre az analízis térfogat 1–10 μm^3 -t tesz ki. Az energiadiszipatív spektrométer egyidejűleg méri a mintában levő valamennyi elemet, amely a nátriumnál nehezebb ($Z \geq 11$). Célunk a hidrációs kéreg pontos mérése mellett az volt, hogy a kéregtartomány

²² A pásztázó elektron mikroszkópot és ásványtani jellegű alkalmazását magyar nyelven ismerteti Wojnárovitsné Hrapka I., „Körszerű Ásványtani-Geokémiai Módszerek” Veszprém 1979. X. 26–27. ankét kiadványa, 81–.

²³ Goldstein, J. I. – Yakowitz H. – Newbury, D. E. – Lifshin, E. – Colby J. W. – Coleman J. R. (eds), Practical Scanning Electron Microscopy (New York, 1975).

²⁴ Tite, M. S., Methods of Physical Examination in Archaeology, (London–New York, 1972).

²⁵ Noll, W., Acta Praehistorica et Archaeologica 7/8 (1976/77) 15–.

²⁶ Maddin, R. – Stech Wheeler, T. – Muhly, J. D., Journal of Archaeological Science 7 (1980) 211–.

²⁷ Fullbright, H. J., VIIIth World Conference on Nondestructive Testing, Cannes, France 6–11. 09. 1976.

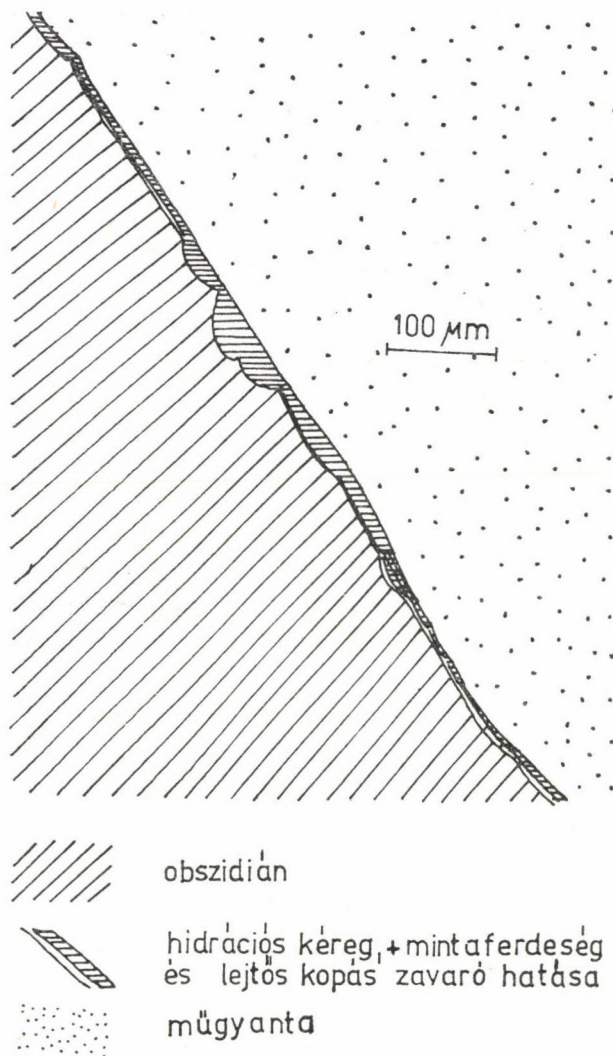
²⁸ Gibbon, D. L. – Michels, J. W., Proc. of the Electron Microscope Society of America, 25th Annual EMSA meeting, Baton Rouge (1967).

²⁹ Reed, S. J. B., Electron probe microanalysis, (Cambridge 1975).

³⁰ Detektálási határ 10⁻¹⁴–10⁻¹⁶ g.



6. kép. A hidratációs kéreg fénymikroszkópos képe
Рис. 6. Шлиф гидратной оболочки
Fig. 6. Hydration rind by optical microscope



kémiai összetételét összehasonlítsuk a belső állomány kémiai összetételével.

Vizsgálatainkhoz műgyantába foglalt, a hidratációs kéregre merőleges metszetet készítettünk az obszidián eszközökből. A mikroanalízist polírozott felületen végeztük, a hidratációs kéreg kontrasztosabb leképezése érdekében a kéreg mérése előtt a felületet rövid ideig hidrogénfluorid (HF) maratottuk (7. kép). A hidratációs kéreg optimális mérhetőségéhez 10% HF oldatban kb. 10 s maratás szükséges. Ha a maratás hosszabb ideig tart, a sav, amely szelektíven támadja meg az átalakulatlan, illetve a felazult üveget, teljesen kioldja a hidratációs kérget, ugyanakkor feltárja az érintetlen obszidián mikroszerkezetét.

Az obszidián hidratáció jelensége bonyolult „interdifúziós” folyamat.³¹ A kéregben egyes elemek feldúsulnak, mások kioldódnak. Elektronsugaras mikroanalízis-vizsgálattal megkíséreltük az átalakulatlan obszidián és kéreg közötti különbséget kimutatni. Először az elektronnaláb pásztázását a hidratációs kéregre korlátoztuk, majd az átalakulatlan üveget vizsgáltuk. Az egyes spektrumokat 100 s-ig mértük 25 keV gyorsítófeszültség mellett. Az így felvett spektrumokat mutatja a 8. kép. Az eredményekből kitűnik, hogy a hidratációs kéregben a kálium tartalom kisebb, a kalcium tartalom pedig az esetek többsé-

gében nagyobb, mint az üveg belsejében. Az ábrán látható röntgencsúcsok közül a réz és a cink a mintatartóból, a króm a polírozóanyagból, a kén, a foszfor és a klór pedig a műgyantából származik. Eredményeink meg- egyeznek az ion-indukált optikai emissziós vizsgálatok eredményeivel,³² miszerint a kéregben az alkáliatartalom csökken, az alkáli földfém tartalom azonban — különösen a kéreg külső, talajjal érintkező részében megnő.

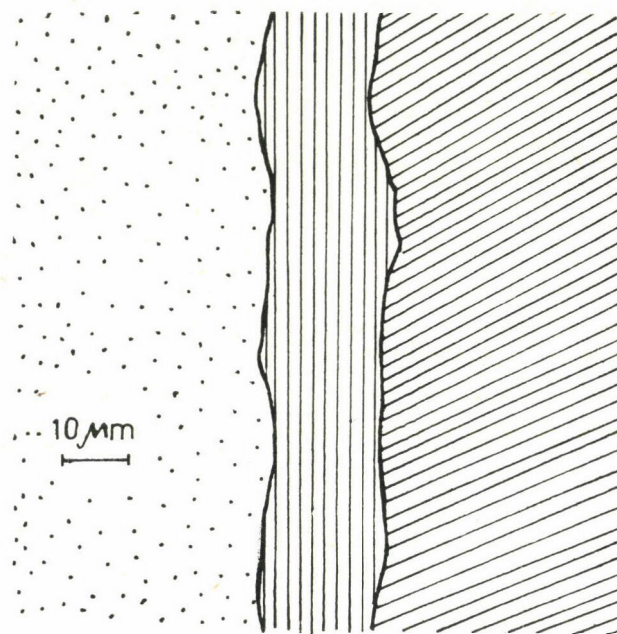
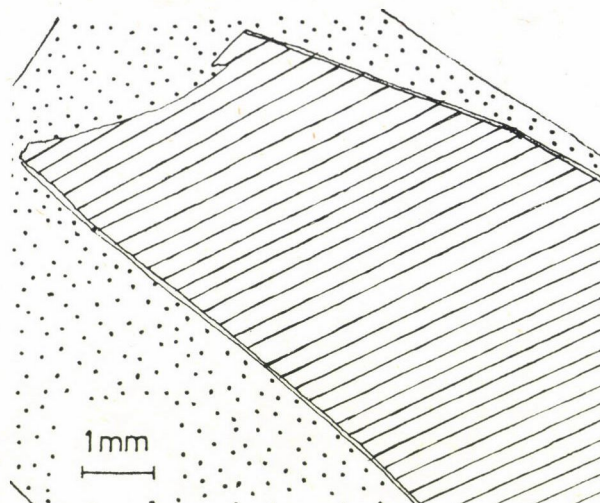
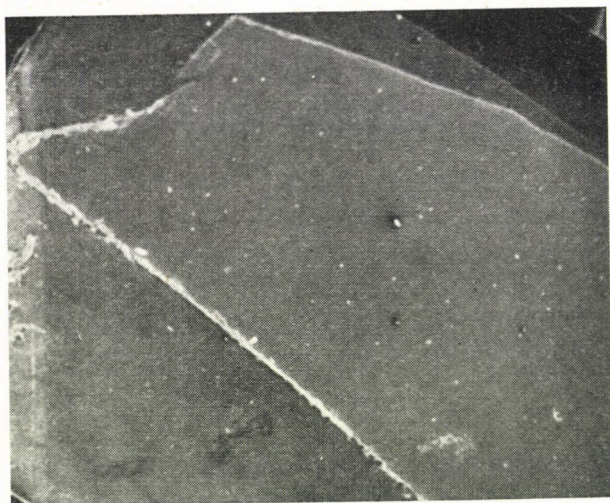
Vizsgálatunk során olyan obszidiánokat analizálunk, amelyek külső megjelenésük alapján feltehetőleg a kárpáti I (Istállóskői barlang) illetve a kárpáti II (Szeleta barlang) típusú anyagba tartoznak. A kétfajta obszidián amorf belső állományát összehasonlítva (9. kép) megállapíthatjuk, hogy kémiai összetételük igen csekély mértékben tér el egymástól. A magyarországi (= kárpáti II) mintákban kevesebb szilíciumot, több vasat, káliumot és kalciumot találtunk. Ez a korábbi mérés-eredményekkel egybevágó eredmény.³³ Mivel az eltérés igen csekély, a 9. kép 1. sz. logaritmikusan ábrázolt spektrumot lineáris léptékben is kirajzoltuk (9. kép 2). ahol az előbbi eltérés szemléletesebben tűnik ki.

Eredményeink szerint a pásztázó elektronmikroszkóp a hidratációs kéreg mérésére ideális eszköz, hiszen fel-

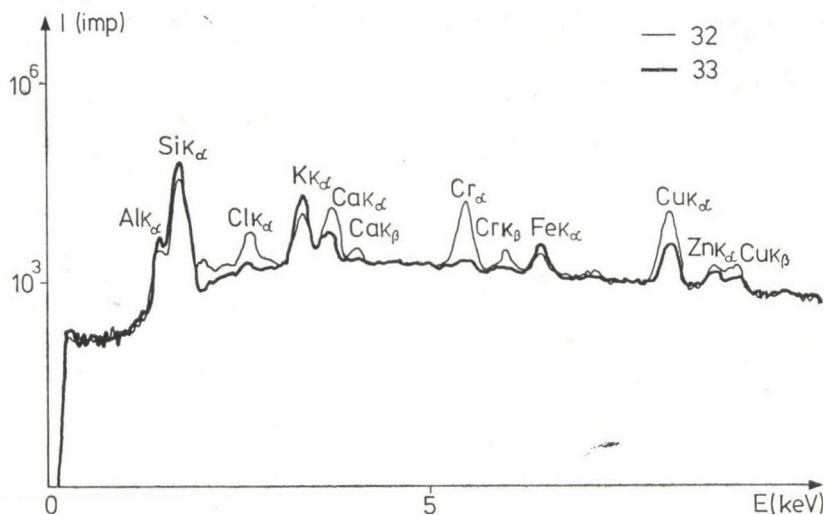
³¹ Ericson, J. E. — Mackenzie, J. D. — Makishima, A. — Berger, R., Journal of Non-Crystalline Solids 17 (1975) 129—.

³² Tsong, I. S. T. — Houser, C. A. — Yusef, N. A. — Messier, R. F. — White, W. B. — Michels, J. W. Science 201 (1978) 339—.

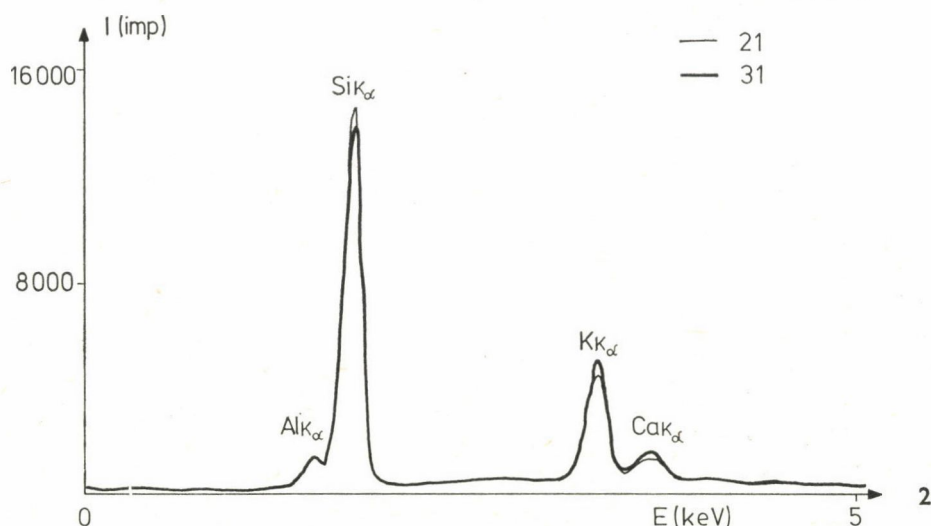
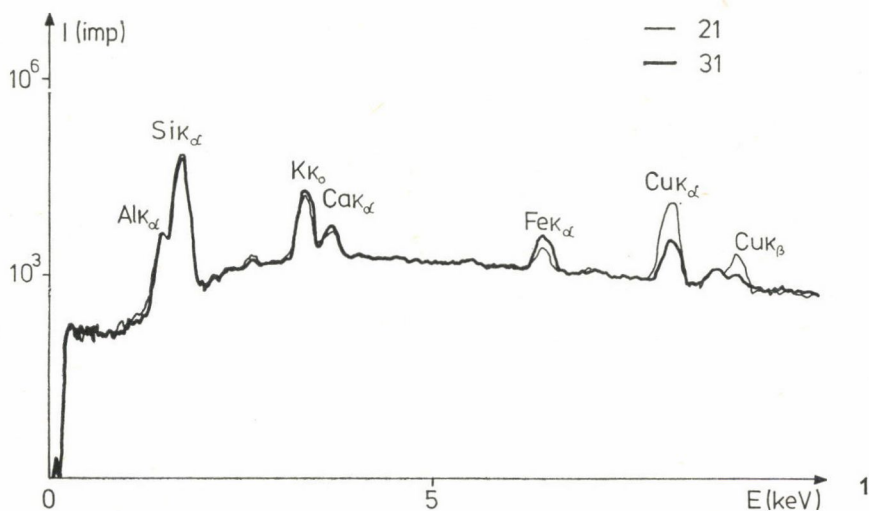
³³ T. Biró K., ArchÉrt 108 (1981)



7. kép. A hidrációs kéreg pásztázó elektronmikroszkópos képe
 Рис. 7. Фотография среза обсидиана, сделанная растровым электронным микроскопом
 Fig. 7. Hydration rind by scanning electron microscope



8. kép. Az obszidián belseje (33) és a hidratációs kéreg (32) röntgenspektruma
 Рис. 8. Рентгеновый спектр внутренней части (33) и гидратной оболочки (32) обсидиана
 Fig. 8. X-ray spectra of the inner structure of the obsidian (33) and the hydration layer (32)



9. kép. Az Istállóskői barlangból származó (kárpáti I. típusú) obszidián szilánk (21) és a Szeleta barlangból származó (kárpáti II. típusú, 31) obszidián röntgenspektruma 1. logaritmusos léptékben. — 2. lineáris léptékben
 Рис. 9. Рентгеновский спектр внутренней части обсидиана первого (4/12, 21) и второго (4/13, 31) карпатского типов: а) в логарифмическом масштабе, б) в линейном масштабе
 Fig. 9. X-ray spectra of Carpathian I (Istállóskő cave) and Carpathian II (Szeleta cave) obsidian flakes. — 1. logarithmic scale 2. linear scale

bontóképessége lényegesen nagyobb, mint a fénymikroszkóp felbontóképessége, mélységeessége kitűnő, a minta esetleges ferdeségeit pedig a mintatartó döntésével kompenzálni lehet, így a műszernek tulajdonítható mérési hibák jelentős részét kiküszöbölhetjük. A pásztázó elektronmikroszkóp alkalmazásával az obszidián hidrációs kéreg mérésén alapuló kormeghatározás rutineljárásá fejlődéshez.

A rutineljárás kidolgozásához a következő feladatokat kell megoldanunk:

— Sorozatmérésekkel, mikrométer alkalmazásával megállapítandó a pásztázó elektronmikroszkópos mérés hibahatára, amelyhez a hidrációs jelenség morfológiai sajátosságait is figyelembe kell venni.

— Tisztázandó a régészeti környezet hatása a hidrációs sebességre. Ez a hatás az „effektív hőmérséklet érték” eltérő voltából adódik, amely barlangi, nyíltszíni lelőhelyek, illetve felszíni szórványok esetében eltérő.

— Meghatározandó a magyarországi (kárpáti II) és a szlovákiai (kárpáti I) obszidiánok hidrálódási sebessége az „effektív hőmérsékleti érték” függvényében.

Az obszidián hidrációs kormeghatározás olyan lehetőséget nyújt, amely széles körű relatív kronológiai alkalmazásra kerülhet. Ismert réteg és hőmérsékletviszonyok mellett abszolút kormeghatározásra is alkalmas minden olyan leletegyüttesben, ahol obszidián eszközök is előfordulnak.

T. Biró Katalin — Pozsgai Imre

АНАЛИЗ ГИДРАТНОЙ ОБОЛОЧКИ ОБСИДИАНА ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ВОЗРАСТА

Резюме

За последние десятилетия были разработаны эффективные методы установления абсолютной хронологии. К ним относится и метод, основанный на измерении гидратной оболочки обсидиана. Данный метод был разработан в США в начале 60-х годов в ходе геохимических анализов и исследований структуры стекла. Гидратация означает начальную фазу кристаллизации обсидиана, чрезвычайно бедного водой, путем захвата воды. На поверхности свежеосколотого стекла образуется более богатый водой слой с измененной структурой, который в течении времени расплывается вглубь стекла перпендикулярно поверхности со скоростью, зависящей от температуры и качества материала стекла. Подобное явление можно наблюдать и у скола обсидиана.

В данной статье описывается процесс гидратации, и опыт, полученный при применении его в археологии и также источники возможных ошибок и способы их устранения, и техника измерений. Раньше в Венгрии не были созданы технические условия применения этого метода. Измерение гидратной оболочки обсидиана можно сделать

и обычным световым микроскопом на сравнительно толстых (50 мм) шлифах. Однако из-за физических затруднений точность измерений неудовлетворительна и пригодна только для грубых относительных хронологических определений. (Таблица № 1.)

С целью увеличения точности измерений был разработан метод, которым одновременно можно определить и источник месторождений обсидиана. При анализе мы применяли растровый электронный микроскоп, и им на образцах обсидиана мы могли проводить электронно-зондовый микроанализ.

Было выявлено различие между оболочкой и внутренней частью обсидиана, и также разницы в химическом составе обсидианов первого и второго карпатского типа. Полученные результаты находятся в соответствии с более ранними данными измерений.

Нашей дальнейшей целью является установление шкалы для определения хронологии с указанием возможных отклонений.

К. Т. Биро — И. Позсгаи

OBSIDIAN HYDRATION RIND MEASUREMENT FOR ARCHAEOLOGICAL DATING

Summary

Obsidian hydration dating is a modern method of scientific dating in archaeology, independent of traditional historical and typological dating techniques. It was developed in the early sixties, along with geochemical and glass structure studies in the U.S.A.

In our paper we will describe the hydration phenomenon and summarize the experiences of hydration dating obtained during archaeological dating, measurement techniques, and sources of error and their possible elimination on the basis of the technical literature.

For a long time, Hungarian adaptation of the method has been hindered by technical difficulties. In our efforts to measure the thickness of the hydration layer, we found that traditional thin-section technique failed to preserve the hydration rind. Furthermore, the rind embedded in an artificial resin, optical and abrasional distortion caused an error of 50% of the measured thickness, especially in the case of relatively thin (1–2 μm) hydration rinds characteristic of neolithic, Carpathian I type obsidian implements deposited in caves.

In order to achieve a high accuracy measurement technique, we elaborated a new method for hydration rind measurements, which is, at the same time, suitable for source characterization. We used a scanning electron microscope for this purpose, and, exploiting further potentials of the electron microscope, we performed electron microprobe analysis on the obsidian samples. We detected chemical differences between the hydrated glass and the inner intact structure, and we separated Carpathian I and Carpathian II type obsidian samples. Our results agree well with the known results of some previous methods for Carpathian obsidian source characterization and examinations concerning the hydration phenomenon.

Thus, scanning electron microscope seems to be a powerful means of obsidian hydration dating. But application of the method to Hungarian chronological problems needs further examination concerning the hydration rate of Carpathian obsidians.

K. T. Biró — I. Pozsgai

A PANNÓNIAI LÁDIKAKUTATÁS PROBLÉMÁI

Az újabb kutatások során a ládikaveretekkel kapcsolatban több probléma merült fel.* Most azonban nem a nehézségek megoldását fogom előadni, hanem csupán a megoldásukat célzó hipotéziseket, amelyeket a teljes pannóniai anyag és más provinciák összehasonlító anyaga alapján állítottam fel.

A magyarországi anyagot összegyűjtöttem, a más országokba eső pannóniai részt azonban csak az irodalomból ismerem. Hiteles ásatásból elég kevés darab származik, a teljes anyagnak mintegy harmadrésze. Ezeknek 90%-a pedig intercisai.

A leletcsoport kutatástörténetéből két jelentős munkát lehet megemlíteni: Radnóti Aladár Intercisa katalógusát,¹ illetve Helmut Buschhausen későrómai ládikaveretekkel és korabizánci ereklyetartókkal foglalkozó könyvét.² Az elsőt a kapcsolatban nehézséget jelent, hogy fémfajták szerint csoportosították a leleteket, így előfordul, hogy az egy ládikához tartozó darabok külön kerültek. A bronzrészeket Radnóti Aladár, a vasalkatrészeket pedig Salamon Ágnes dolgozta fel.³ Sajnos, ez a rendszerezés nemcsak az eddig elkészült rekonstrukciókat teszi kérdésessé, de mellőzi azt a tényt is, hogy egy ládikához nemcsak veretek, hanem egyéb alkatrészek is tartoztak. Ezeknek összeszedése ma már nem minden esetben lehetséges.

A másik mű célja birodalmi anyaggyűjtés volt, de csak az ábrázolásos ládikaveretekre vonatkozóan. Néhány oldalnyi értékelésen kívül a veretek leírását tartalmazza. Az értékelő rész elsősorban a ládika középkori továbbélésével, ereklyetartó mivoltával foglalkozik. Buschhausen sok esetben megadja a ládikák rekonstrukcióját, anélkül azonban, hogy figyelembe venné a veretek méretét és a mechanikai részek, azaz a zár helyét. A veretek datálásáról csak akkor szól, ha a sírban pénz is volt; a veret korát azonosítja a pénz korával.

E két fontos munkán kívül számtalan cikk foglalkozik a ládikaveretekkel. Ezek alapján kialakult néhány toposz.

Nézzük meg tehát ezeket a toposzokat és az ezekkel kapcsolatos problémákat, valamint a közben kialakult változásokat.

Toposzok uralkodtak és uralkodnak a terminológiában is. Itt most nem arra gondolok, hogy a ládika *scrinium* vagy nem *scrinium* latinul, hanem arra, hogy a kutatás a méretek figyelembevétele nélkül beszélt ládikaveretekről. Így kerültek a nagy ládák fémborításai is a ládikaveretek közé. Maga a veret szó is tévútra vitte a gondolkodást, ugyanis utal a fémlemez megdolgozásának módjára. A ládikaveretek közé többnyire a bronz, ritkábban az ezüst trébelt munkákat sorolták, mellőzve

az előforduló vas- és csontborításokat, pedig ezek nélkül a ládikakutatás nem lehet teljes.

Meg kell tehát különböztetni a ládikát és a ládát. Szükséges továbbá meghatározni azt, hogy mit értsünk veret kifejezésen. Amennyiben a készítési módtól elvonatkoztatva, csupán a fadoboz különböző borításaira célunk, akkor minden további nélkül beszélhetünk veretekről.

A következő toposz szerint a ládikaveretek későiek. Ez a felfogás annyira eluralkodott a kutatásban, hogy sokszor a ládikaveretek alapján datáltak leletegyütteseket a 3. század végére vagy a 4. századra. Előre kell bocsátanom, hogy ez a toposz nem áll. Nemcsak a római birodalom egészét tekintve nem helytálló, de Pannóniára vonatkoztatva sem. Pannóniában is vannak 2. századi veretek, ilyen például a pápasalamoni,⁴ a vajtai,⁵ a müllendorfi,⁶ a kleinwarasdorfi,⁷ az oroszvári.⁸ A birodalom egészét tekintve pedig számtalan lelettel lehet cáfolni a késői datálást. A szív alakú „Überwurf”-al kombinált zárlemezek egyetlen kivételtől eltekintve 1. századiak.⁹ Ezek a birodalom nyugati részében terjedtek el: London,¹⁰ Xanten¹¹ és még számtalan helyen.¹² A Courroux-i származik a 2. század elejéről.¹³ Ez a típus Pannóniában és a Pannóniától keletre eső területeken nem fordul elő.

A felhozott példa mutatja, hogy kronológiailag félrevezető, ha a típusok megkülönböztetése nélkül beszélünk ládikaveretekről. Sőt, ha azt kezdjük vizsgálni, hogy a ládika, mint valamilyen hiedelem tárgya vagy valamilyen szokásnak az alkotó eleme, mikor vette kezdetét, akkor kiderül, hogy a ládika nem a rómaiak találmánya. Ők feltehetően a görögöktől vették át. Anélkül, hogy részletezném, megemlítem a görög sztéléket, amelyeken a ládikaábrázolás gyakori.¹⁴ Többnyire a halott nő előtt áll szolgálója és tartja a dobozát. Itt kell megemlítenem azt a toposzt, miszerint csak női sírban kerülhet elő, kizárólag nőkhoz tartozik, éppen ezért ékszeres vagy házassági okmányt őrző ládika. Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon csak női vagy férfi sírban is előfor-

⁴ Gáspár D., VMMK nyomdában

⁵ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 40–54.

⁶ Kubitschek, W., Römerfunde von Eisenstadt. (Wien 1926) 110–112. 7. t.

⁷ Barb, A. A., JÖAI 38 (1950) Bp. 183–202.

⁸ Kraskovská, L., Gerulata Rusovce, Rímske Pohrebisko I. (Bratislava 1974) 49–50. 73. sír, XXXVII. t. 6; ua. The Roman Cemetery at Gerulata Rusovce, Czechoslovakia. (London 1976) 21–22. 73. sír.

⁹ Martin-Külcher, S., Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura. (Switzerland 1976) 63.

¹⁰ Catalogue of the collection of London Antiquities in the Guildhall Museum. (London 1903) 64. T2. t. 4.

¹¹ Steiner, P., Xanten I. Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins. (Frankfurt a. M. 1911) 26. 3. sír, II. t. 20; 27. 9. sír, I. t. 17.

¹² Teljes felsorolásukat lásd Martin-Külcher i.m. 62. 254. j.

¹³ Uo. 58–63.

¹⁴ Például Hégészó síremléke: Castiglione L., Görög művészet. (Budapest 1968) 133. kép. Ládikaaábrázolás más görög síremlékeken: Pfuhl, E.—Möbius, H., Die Ostgriechischen Grabreliefs. (Mainz 1979) passim.

* Előadás az MTA Régészeti Intézetének tudományos ülésén 1980. december 15-én.

¹ Radnóti A., In: Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. (Budapest 1957) 241–363.

² Buschhausen, H., Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare. I. Teil. Katalog. (Wien 1971).

³ Salamon Á., In: Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. (Budapest 1957) 365–381. Megjegyzendő, hogy ugyanakkor a sírösszeüggéseket már Sági Károly dolgozta fel: uo. 560–624.

dulhat-e a ládika, hiszen a nem meghatározása sok esetben éppen a leletanyag alapján történt, azaz, ha ládika volt a sírban, női sírról beszéltek. Antropológiai vizsgálat elég kevés esetben történt, az is inkább csak az újabb ásatásoknál. Ezért van az, hogy például a ságvári temető egyik ládikás sírja az ásatási jelentés szerint férfi sír volt,¹⁵ a halott neve mégis vitatott. De hivatkozhatnánk a leunai 3. sírra, ahonnan vas nyílhegyek és sarkantyú is került elő a ládikán túl,¹⁶ mégis csak kérdőjelesen mondják férfi sírnak. Éppen ezért úgy gondolom, hogy ez a toposz is vitatható.

Ládika egyébként nemcsak sírleletként, hanem telep és katonai táborban is került elő.¹⁷ Ábrázolásával pedig katonai sírköveken is találkozunk. Ennek megfelelően a problémát nem abban látom, vajon csak nőkhöz tartoznak-e vagy sem, hanem annak a jelkulsnak a kidolgozásában, amelynek segítségével megállapítható lenne, mely ládikák illetik a nőket, melyek a katonákat, melyek másokat. Az vitathatatlan tény, hogy igen nagy részük női sírból kerül elő. Ez az ásatási megfigyelés összhangban van egyrészt a szokással, hogy ti. a menyasszony ládikát kap, másrészt a menyegzőket ábrázoló mozaikok, falfestmények tanúságával, ahol a menyasszony kezében ott a ládika.¹⁸ Schumacher ikonográfiai fejtegetései szerint a ládika az éppen házasulandó menyasszony jelképe.¹⁹

Ha már a nászajándékot megemlítettem, akkor beszélnem kell a ládika kulcsáról és általában a kulcsról. A kulcs, pontosabban a ház kulcsainak átadása a lakodalmi ünnepélyes mozzanata volt.²⁰ Konkrétabban fogalmazva a kulcsátadás a házasságkötés lényeges része volt, ugyanis a római jogi terminus technicusok között a „visszaveszem a kulcsot” kifejezés az elváltat jelentette.²¹ Ez nem más, mint a kulcsjog. Számomra a következő kérdést az jelentette, meghatározható-e és a leletanyagból kiválasztható-e az a kulcsfajta, amely jelképezte és kifejezte a kulcsjogot.

L. Jacobi 1897-ben elsőként írja le, hogy bizonyos kulcsok, értve ezalatt a gyűrűkulcsokat mint ládika-kulcsokat, auktoritást fejeznek ki.²² Jacobi gondolatát folytatta — hipotetikusán ugyan —, de feltételezem, hogy ezek az auktoritást kifejező gyűrűkulcsok a tényleges jegygyűrűk. Azokat a gyűrűket, amelyeket a gyűrűkatalógusok, mint pl. Marshall-é,²³ a jegygyűrűk alatt sorolnak fel, mai szóhasználatlaltal élve, inkább kíséző gyűrűknek mondanám. Magát a jegygyűrűt azonban, amelynek különleges jelentése volt, véleményem szerint, a gyűrűkulcsok testesítették meg.

A gyűrűkulcsoknak két fajtája van. Az egyik az újra rásimul, a másik azonban az ujjon viselve kissé kényelmetlen lehetett. Ennek nyele ugyanis a karikára

merőleges. Ezeknek viselésére egy brigetiói lelet vezet rá.²⁴ A leletben ugyanarra a bronzkarikára volt fűzve egy gyűrűkulcs, egy övveret és egy phallos. Ily módon akár nyakban, akár övre fűzve is hordhatták. Az egyéb tárgyakkal összefűzött kulcsot — még ha használatban lévő volt is —, viselhették talizmánként is.²⁵ Ez nem rendkívüli dolog, hiszen a kulcshez fűződő hiedelmek nem ismeretlenek. Festus például a szülő nőket arra figyelmezteti, hogy nyissanak ki minden zárat, ami csak környezetükben létezik, mert a kulcsra zárt zár megakadályozza gyermekük megszületését.²⁶ Egyébként ezt a hiedelmet még a legújabb korban is följegyezték a néprajzosok.²⁷ A hiedelemben megtalálhatjuk a kulcs alapjelentésének a magját, hogy ti. a nyitás és a zárás fölötti uralmat jelképezi.²⁸ Ezért tart kezében kulcsot Hekaté, Pluto, Ianus vagy az ókeresztény ikonográfiában Szent Péter.²⁹

Abból a toposzból indultam ki, hogy a ládika csak nőkhöz tartozik. Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy a toposz tartalmaz részgazságot, amennyiben vannak ládikák, amelyek kizárólag a nőkhöz tartoznak; sőt elválaszthatatlan tartozéku. A kulcs is játszhat fontos szerepet a nők életében egyrészt jogilag, másrészt a hiedelmek szintjén.

Még meg kell említenem a ládák különleges előkerülési módját, amelyet eddig nem tartott számon a kutatás. Ez pedig, hogy kincsleletek tartóeszköze. Pannoniából a tamási,³⁰ a pápasalamoni³¹ és a táci³² ládák említhetők. Ezek közül a táci volt sigillata depot ládája. A benne előkerült sigillátákat Gabler Dénes a 2. század 2. harmadával zárta.³³ Ez utóbbit a már említett kronológiai probléma miatt emelem ki. A pápasalamoni láda más szempontból egyedi. Ez az egyetlen ismert darab, ahol a veretek aranyozva voltak. Az aranyozásról csak egy éve van tudomásunk, amikor Zamadits Ágnes a vereteket restaurálta. Így — sajnos — nem tudhatjuk, hogy a többi veret esetében a restaurálatlanság fedi vagy a barbár restaurálás tüntette el az aranyozást, vagy egyáltalán nem volt.

Újabb toposz, hogy Pannoniában az egyéb provinciákhoz viszonyítva kiemelkedő mennyiségben van ládikaveret. Valóban nagyon sok van, és ezek egy része bizonyára Pannoniában is készült. De elébe vágva dolgoknak, azt kell mondanom, hogy ez a toposz is sántít egy kicsit. Ha a pannóniai anyagot önmagával hasonlítom össze

²⁴ Komárno Múzeum, Inv. Nr. II. 4292. Gáspár D., Ládikaveretek, záruk, fülek, kulcsok, szögek, páncéltöredékek. Katalógus I. nyomtatás alatt Nr. 92–96.

²⁵ A szilágyosmlyői lelet arany nyakláncára hivatkozom, amelyen a kulcs többszörösen is előfordul felfüggesztve: Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) Ed. II. 15–17; Bernhard-Walcher, A., Nibelungenlied. (Bregenz 1979) 289–296.

²⁶ A kulcs birtoklása megkönnyíti a szülést: Festus (Lindsay) p. 45. A témának bővebb feldolgozása: Waidacher, F., Sonderausstellung Schloss und Schlüssel. (Graz 1965) 11–13.

²⁷ Goldmann, Schlüssel. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. (Berlin, Leipzig 1935–1936) Bd. VII. 1224–1228.

²⁸ Canz, S., Schlüssel, Schlösser und Beschlüge. (München 1977) 28–45; Grison, P., Clef. Dictionnaire des Symboles. (Paris 1969) 214.

²⁹ Ecate Tricorpore: Palazzo Conservatori, coll. Card. Flavio Chigi; Dis Pater, Proserpina, Pluto: Kuzsinszky B., ArchÉrt 27 (1907) 119–130; Bordenache, G., Studii Classici 4 (1962) 281–290; Janus: Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. (Leipzig 1890–1897) Bd. II. 15–55; Péter: Poeschke, J., Schlüssel. Lexikon der christlichen Ikonographie. (Rom, Freiburg, Basel, Wien) Bd. IV. 81–83.

³⁰ Gáspár D., A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 8–9. (1977–78) 87–95.

³¹ Ld. 4. jz.

³² Gabler D. — Kocztur É., Alba Regia 15 (1977) 65–88.

³³ uo. 68.

¹⁵ Radnóti A., ArchÉrt 52 (1937) 151, 160–168; Burger A., Acta ArchHung 18 (1966) 116–117, 147. 174. sfr.

¹⁶ Schulz, W., Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit. (Berlin 1953) 29. 3. sfr, 55. kép, XXVI. t. 3.

¹⁷ Lásd például a RLiÖ vagy az ORL köteteit.

¹⁸ Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel, ed. Reusch, W. Ausstkt. 1965. (Trier 1965) 40 E. 7. kép; Lübke — Pernice, Die Kunst der Römer. Vollständig neubearb. und ergänzt Sarne, V. B. (Wien 1958) például 229. kép.

¹⁹ Schumacher, W. N., RQ 58 (1963) 196–222.

²⁰ Hanuy F., A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a ne temere decretumig. (Budapest 1912) 32.

²¹ Forcellini, Ae., Totius Latinitatis Lexicon. (Pratii 1861) Tom 2. Clavis címszó 5. auctorok felsorolásával. A XII. táblás törvények is említve.

²² Jacobi, L., Das Römerkastell Saalburg. (Homburg 1897) 480.

²³ Marshall, F. H., Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities British Museum. (London 1907).

aszerint, hogy mennyi volt publikálva és mennyi nem, akkor a mérleg a publikálatlan anyag javára billen. Tehát, amikor számszerű értékelést szeretnénk végezni, vajon Pannonia helyzete a többi provinciához viszonyítva hogy alakul, fennáll az a veszély, hogy értékelésünk téves lesz. Máshol is előfordulhat, hogy a publikálatlan anyag több, mint a publikált. Az ilyen jellegű összehasonlítás a különböző területek különböző mértékű kutatottságát is figyelmen kívül hagyja. Nem is beszélve arról, hogy vannak csontveretes ládikák és vannak csak festett ládák.³⁴ Ha tehát csak a fémborítású ládikákat vesszük figyelembe, akkor másként kell kérdeznünk. Ugyanis Pannoniában nem a ládikák száma sok, hanem a fémmel borítottaké. Azt kellene tehát látnunk, miért éppen a fém-

mel borított ládikák terjednek el Pannoniában. Meg kell jegyezni, hogy Pannoniában is van csontborítású ládika — és minden bizonnyal több ilyen van, mint azt sejtjük. Amire most gondolok, az egy intercisai sírlelet melléklete, amely az alexandriai műhely terméke.³⁵ Görög területen és Egyiptomban a csontborításúak gyakoriak, sőt ott — ha szabad így mondanom — ezek az őshonosak. A ládikák fémverete a rómaiak újítása. Őket megelőzően a fémborítás nem vagy csak elvétve fordul elő.³⁶ A fémverettel kombinált csontborítás öröklődik, és válik gyakorivá a középkorban. A ládikák továbbélnek, legfeljebb jelentőségük és felhasználási módjuk változik meg.

Gáspár Dorottya

RESEARCH PROBLEMS OF PANNONIAN SMALL CASES

Summary

The paper read at the scientific meeting of the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences on December 15, 1980 summarized the research history of the small case mountings. Certain beliefs have influenced the background of new research like the small cases being only furnishings of female graves and that they were mainly of late Roman times. These statements disregard the findings of camps,¹⁷ and of possible male graves.¹⁵⁻¹⁶ The dating of "late Roman" is just as incorrect since there are some earlier ones in Pannonia⁴⁻⁸ but the whole of the Empire yields small cases and case mountings in the first century 4. D. as well.⁹⁻¹²

Important differences have been ignored because of the use of the definition "small case mountings". This find group in fact had mainly included bronze or perhaps silver embossed pieces, disregarding the iron and bone coverings. Their sizes have also been disregarded preventing the distinction between case and small case and the examination of the mechanical build up of these containers. Painted small cases or cases have rarely been acknowledged by scholarship, however, without these the appreciation of containers cannot be complete.

A certain group of small cases truly belong strictly to women, those received as wedding presents. The small case is the symbol of the bride to be married.¹⁸⁻¹⁹ The key of the small case cannot be neglected either. The key, the presentation of the key of the house itself is an important part of the wedding ceremony.²⁰ According to the Roman legal terminology to "take the key back" means divorce.²⁵ This is called the right of the key. I believe the right of the key was embodied in the ring-keys used as wedding rings. The wedding rings of ring catalogs,²³ using modern terminology, I would call engagement rings, were to be had by women more freely as a token of love also, without getting the power of the mater familias. The ancient or modern beliefs concerning keys²⁶⁻²⁷ contain the kernel of the meaning of the key, in fact, the power over opening and closing.²⁸ This is the reason for Hekate, Pluto, Ianus, and in early Christian iconography for Saint Peter to hold a key in their hands.²⁹

The key worn as a charm was also mentioned in the paper,²⁵ furthermore the occurrence of cases in treasure finds.³⁰⁻³²

D. Gáspár

³⁴ Marangou, L., Bone Carvings from Egypt. I. Graeco-Roman Period. Benaki Museum Athens. (Tübingen 1976) caskets: 27-28; Buschhausen i.m. Nr. B 9.

³⁵ Intercisa 322. földsr. Inv. Nr. 67.2.8.3

³⁶ Davidson, G. R., Results of Excavations. Vol. XII. The Minor Objects. (Princeton 1952) 131-132.

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI VI. AZ AVARELLENES BIZÁNCI HADAKOZÁS MEGÉLÉNKÜLÉSÉTŐL A MÁSFÉL ESZTENDŐS HARCI SZÜNET VÉGÉIG (KB. 592—597) 2. RÉSZ: AZ 594. ÉS A KÖVETKEZŐ ÉVEK ESEMÉNYEI

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Ez a cikk „Az avar történelem forrásai” I., II., III., IV. (1., 2.), V. közleményeit illetőleg közvetlenül a VI. közlemény 1. részét folytatja (Arch. Ért. 105 [1978] 78—90; 106 [1979] 94—111, 231—243; 107 [1980] 86—97, 201—213; 108 [1981] 81—88, 218—232). Az utolsóként megjelölt helyen a VI. közlemény egészéhez, tehát az itt következő 2. részhez is tartozó „Bevezetés” ad tájékoztatást az olvasónak. A *Vita Zoticí* és az *Ehrhard* rövidítések feloldását adja lejjebb a 28. lábjegyzet.

Most mindössze néhány olyan (számunkra csak a kézirat lezárása után hozzáférhetővé vált) írást szeretnénk említeni, amely közelebből vagy távolabbról, de az avar kaganátus történetét is érinti s bizonyos témakörök legfrissebb tudományos kérdésfelvetéseiről tájékoztat:

Fritze, W. H., Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter: Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 498—545.

Kollautz, A., Völkerbewegungen an der unteren und mittleren Donau im Zeitraum von 558/562 bis 582 (Fall von Sirmium): ugyanott 448—489.

Lippert, A., Zur Frage von Germanen in frühawarischer Zeit: ugyanott 490—497.

Waldmüller, L., Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Amsterdam 1976. (Az avar történelem szempontjából is alapvető könyv.)

41. §

EGÉSZÉBEN EREDMÉNYTELEN BIZÁNCI HADMŰVELETEK AZ AL-DUNA VIDÉKÉN SZLÁVOK ÉS BOLGÁROK ELLEN (594)¹⁸

Theophylactus Simocatta VII. 1, 1—3 et 2, 1—5, 10

Így tehát az uralkodó leváltotta Priskost, és kinevezte hadvezérre Petrost, aki neki, Maurikiosnak édesestvére volt. Maurikios császári rendeleteket írt, s ezeket átadván a fővezérnek felkészítette őt a városból való eltávozásra; utasította, hogy menjen a hadsereghez. A császári rendeletek közül az egyik a katonai járandóság kifizetésének módját írta elő. Az előírás három részre kívánta osztani a járandóságot: ruhára, fegyverre és vert aranypénzre. A fővezér eltávozva Perinthosból Driziperában termett, majd Driziperát is maga mögött hagyva Odéssoszhoz közeledett. A hadsereg az Odéssoszhoz érkező hadvezért nagyon fényes fogadtatásban részesítette. Négy nap elteltével a hadvezér hozzáfogott a császári rendeletek közhírré tételéhez a katonatömegek előtt...

(VII. 2, 1 kk.) A sérelmek felvetődésekor ilyen módon sikerült a fővezérnek táborát megbékíteni. A negyedik napon jelentést küldött az uralkodónak a haderők lázongásáról, s elhagyva Odéssost bal felé vonult a környéken; majd Markianupolishoz érve parancsot adott, hogy a táborából ezer fő siessen előre. Ezek hatszáz szlávval találkoztak, akik rómaiaktól szerzett kiadós zsákmányt vittek magukkal. Zaldapát, Aquaet és Skopist végigportyázza ama vidékek szerencsétlen lakóit kifosztották. Szekerek tömegén voltak elhelyezve a zsákmányolt készletek. Amint a barbárok a közeledő rómaiakat megpillantották, s azok is észrevették őket, foglyaik lemészárlásába kezdtek. A fegyverforgató korú férfi foglyokat elpusztították. Miután pedig a megütközést a barbárok nemigen kerülhették el, a szekereket egymás mellé állítva körülsáncolták magukat, és az asszonyokat a gyermekekkel együtt az erődítés közepén helyezték el. A rómaiak közeledtek a getákhöz (ez volt eme barbárok korábbi neve), ám nem mertek kézitusaiba bocsátkozni. Félték ugyanis a dárdáktól, amelyeket a barbárok sáncuk mögül a

lovakra hajíthattak. A lovasok parancsnoka (neve Alexandros volt) a rómaiak anyanyelvén parancsot adott a rómaiaknak, hogy szálljanak le lovaikról, és így vállalják a közelharc veszedelmeit. A rómaiak leszállva lovaikról, mindjárt odamentek a szekérsáncához, s kezeikből, de ugyanakkor reájuk is, röpültek a hajítófegyverek. Mindkét haderő részéről elég sokáig folyt már a harc; ekkor egy római közbeugrott, és fellépve egy szekerre hágott, amely a sáncához tartozott, s a barbárok védelméül szolgált. Ott aztán megvetve lábát kardjával levágta a hozzá közeledőket. A barbárok számára tehát elkerülhetetlenné vált a pusztulás, mert a rómaiak most már megbontották a barbárok szekérsáncát. A menekülés reményétől megfosztott barbárok erre fogolyszállítmányuk megmaradt részét is lemészárolták. A rómaiak meg nagy erővel támadva, sokára bár és nehezen, de végül is megölik a szekérsánc körül talált barbárokat. Két nap telt el; akkor a győztesek a történelekről beszámoltak a fővezérnek. Ötödnapi a fővezér arra a területre jött, és megsemmisítette, amit az elővéd harcosainak keze véghez vitt. A férfiasan helytállókat ajándékokkal jutalmazta. Másnap Petros vadászni az erdő mélyére ment. Miután egy hatalmas vadkan rejtőzött a völgyben és felhangzott a kutya hangos ugatása, a vadállat búvóhelyéről felke-rekedett, és Petros ellen fordult. A fővezér futásra fogva lovát bal lábát összezúzta, mivel egy magasra nyúló fának ütközött. Elviselhetetlen fájdalmak kínozták, s ezért Petros azon a területen maradt: nagyon beteg lett balesete következtében. A császár azonban bosszankodott hadvezére tétlen időöltése miatt, megdöbbenett az, hogy mit sem tesz a hadakozás ügyében Petros. Sértésekkel teli írást küldött tehát hadvezéréhez. Petros a uralkodó levélbeli szemrehányásait nem tudta elviselni; így, bár a betegség még kegyetlenül gyötörte, erődített állomáshelyéről felkerekedett, s négyszer cserélve táborhelyét arra ment, ahol a szlávok tartózkodtak. Tíz nap

¹⁸ Szádeczky 79—80; Avenarius 106; Bury, Chronol. 311—312; Dölger 113, 124, vö. 114, 115; Gibbon—Bury V 58; Grafenauer 70—71; Hartmann II 1., 114; Haussig 296; Jones I 314 III 60; Kollautz I 250, 265—266 II 170;

Kollautz, Balkan. 140, 150; Kovačević 57; Kulakovskij II 459—462; Labuda 171—172; Lebeau—Saint-Martin X 367—373; Lex. Ant. Slav. IV 114—115 (W. Swoboda); Nystazopulu 166—169; Pernice 93.

múlva Maurikios császár hivatalos levelet küldött testvérének, hogy tartózkodjék Trákia területén. Azt hallotta ugyanis Maurikios, hogy a szlávok tömegei Bizánc ellen indulnak. Emiatt a fővezér Pistos órállomásra, majd aztán Zaldapába ment. Két nap múlva pedig Iatros városához vonult, és utóbb Latarkios órállomása mellett elhaladva Novaeban ütött táborn. Amint a helybeliek meghallották, hogy jön a fővezér, kivonultak a városból, s fényes fogadást rendeztek. Megkérték Petrost, hogy vegyen részt a Lupus vértanú tiszteletére tartott ünnepen; aznap volt ugyanis Lupus vértanú ünnepének előestéje. A fővezér mondogatta ugyan, hogy a menetelést feltétlenül folytatnia kell, nem töltheti tehát a napot azon a vidéken. Ám a városbeliek nyomatékosan tovább hangoztatták óhajukat, s végül túlzott kéréseikkel szinte kényszerítették a fővezért, hogy ünnepeljen velük. Petros így két napig maradt ennél a városkánál. Aztán felkerekedett innen, és Theodorupolisnál ütött táborn. Majd az első hajnalon továbbvonult a Kuriska elnevezésű helyre.

(VII 3, 1 kk.) Három nap múlva Asémos városában ütött táborn. Miután a városbeliek megtudták, hogy várható a fővezér érkezése, eléje mentek a városból a vele való találkozásra, és fényes bevonulást rendeztek számára. Ebben a városkában régtől fogva gyalogság volt rendelve az ott lakók védelmére. Mert a város környékén a barbárok mintegy beszivárogyva sűrűn intéztek rajtaütéseket. A városban állomásozó gyalogság értesült a fővezér várható érkezéséről, felemelte hát harci jelvényeit, amelyeket a rómaiak bandon névvel illetnek, kivonult a városból, s aztán fegyverdíszben fogadta a fővezért nagy tiszteletadással. Petros látta a városi katonaság nagyszerű kiállítását, s lépéseket tett ezen embereknek a városból való elvívására, illetőleg saját haderőjéhez való csatlakoztatására. A városiak és az ottani katonák azonban erre felmutatták Iustinos császár rendeletét, amely kedvezésként fegyveres erő tartós állomásoztatásával gondoskodott a város biztonságáról. Másnap a hadvezér megfelelő intézkedést téve siettetett a városka őrzésére kirendelt katonák elvitelét. Azok erre a város templomában kerestek menedéket. Hallva erről, a fővezér szólt a püspöknek, hogy távolítsa el azokat a megszentelt helyről. Mikor pedig a főpap elutasítással válaszolt, a fővezér Gentzón parancsnokot küldte számos katonával együtt, hogy erőszakkal taszítsák ki a templomban menedéket keresőket. Hallották ezt a szent helyre menekültek, és fegyvert öltve mindenfelől elzárták a templom ajtóit. Gentzón látta a megszentelt területen az ellenállásra tett előkészületeket, és felismerte a rábizott feladat visszasságát; a templomnak kijáró tisztelet érzése is úrrá lett rajta, s így az utasítás végrehajtása nélkül távozott. A fővezér ezen feldühödve leváltotta parancsnoki tisztéből Gentzont, aki a gyalogság haderő vezére volt. Másnap pedig egy császári testőrt, akit a rómaiak skribónnak neveznek, hívatott a sátrába, és ennek a következő szegényes hallalkozás végrehajtására adott parancsot. Kívánsága így szólt: minden tiszteletet mellőzve táborába kell hurcolnia a város püspökét. Midőn mindennek szemtanú volt a városbeliek, valamennyien egybegyűltek, és erőszakkal kilökték a városból azt, akit a fővezér a főpap elfogására küldött. Aztán bezárva a város kapuit hangos szóval magasztalták az uralkodót, ugyanakkor a főparancsnokot sértésekkel illették. Petros egy mérföldnyire éjszakázott a várostól körülzárva azt. Miután azonban vállalkozása gyalázatosnak bizonyult, végül is otthagya a városát, és megkezdte a menetelést, miközben a városból szidalmak özöne kísérte.

(VII 4, 1 kk.) Hat nap múlva ezer embert rendelt ki az ellenség kikémlésére. Ezek tíz századnyi bolgárba ütköztek. A barbárok, mivel béke uralkodott a rómaiak és a kagán között, mire sem gondolva vonultak. A rómaiak viszont a fővezér szándéka szerint dárdákat használták a barbárok ellenében. A bolgárok követeket küldtek, az összecsapás elkerülését kívánták, s a rómaiakat felszólították, hogy ne szegjék meg a békét. Az egység parancsnoka a követeket elküldötte a fővezérhez, aki a szóban forgó területtől nyolc mérföldnyire tartózkodott. Petros elutasította a békés ajánlatokat, és azt paran-

esolta előrevonult katonáinak, hogy kardélre hányva pusztítsák el a barbárokat. A bolgárok, amennyire lehetőséges volt számukra, tömörültek a harcra, s így bocsátkoztak kézitusaiba. Nagyon hőiesen állott helyt csatarendjük, s a rómaiakat megfutamodásra kényszerítették. Miután ez megtörtént, visszafordulva lassan a barbárok is hátrahúzódtak; apró lépésekkel felváltva emelték egyik majd másik térdüket, hogy elbeszélésünkbe Homéros művéből vett kifejezést is vegyítsünk. Attól tartottak, hogy a legyőzöttekhez utólag újabb haderő csatlakozhat, és az ismét harcba bocsátkozik. Petros, miután szándéka balul ütött ki, az előresiető katonaság parancsnokát meztelenre vetkőztetve, mintha rabszolga lett volna, úgy korbácsoltatta meg. A barbárok ezalatt megjelentek a kagánnál, és feltárták előtte azt, ami velük történt. A barbár erre követeket küldött Petroszhoz, és súlyos szemrehányásokat tett neki a békeszegésért. Petros megéjt beszéddel becsapta a követeket, és megjátszotta, hogy nem is bírt tudomással a bűnös túlkapásról. Fényes ajándékokkal és a kezében levő zsákmány egy részének feláldozásával sikerült jóindulatra áthangolnia a barbárt. A negyedik napon a szomszédos folyó közelébe jutott. Húsz férfit osztott itt egy csoportba, s kiküldte őket, hogy keljenek át a folyón, és figyeljék meg az ellenség hadmozdulatait. Ezek, átkelven a folyón, egytől egyig fogságba estek. Elfogatásuk pedig a következőképpen történt. A felderítésre kirendelt katonáknak szokása volt éjszaka menetelni, fényes nappal pedig aludni. Mármost ezek a felderítők, miután előzőleg hosszú menetelést hajtottak végre, és így testük kimerült, pirkadatkor rendesen nyugovóra tértek a közeli bozót sűrűjében. A harmadik hajnalon, midőn valamennyien aludtak, és senki nem volt őrszolgálatban, a bozót környékére barbárok jöttek. A szlávok leszálltak lovaikról, hűsölni készültek s lovaiknak valamieske pihenést nyújtani. Így fedezték fel ott véletlenül a rómaiakat. A szerencsétlenek élve kerültek kézre, vallatták őket, hogy elmondják mindazt, amit a rómaiak terveznek. Miután a megszabadulásra a legesélyesebb reményük sem volt, el is mondtak mindent. Peiragastos pedig (ez volt a barbárok ama csoportjának a törzsfőnöke) haderőit maga mellé véve a folyó átkelő helyeinél ütött táborn, és az erdőben rejtőzött el, mint egy levelektől eltakart szőlőfürt.

(VII 5, 1 kk.) A fővezér, az uralkodó testvére nem gondolta, hogy erre ellenség lehet, s parancsot adott a hadseregnek az átkelésre. Miután ezen átúszattak, valamennyiüket elpusztították a barbárok. Mindezt felismerve a fővezér sürgette a katonatömeget, hogy ne részekre szakadozva, hanem együttesen hajtsa végre az átkelést; ilyenformán ne váljanak az ellenfél pusztításának feleslegesen kiszolgáltatott áldozatává az apránként átkelő csapatok. Miután a római hadrend most már ennek megfelelően alakult, a barbárok a folyó partján álltak csat sorba. A rómaiak kis hajóikról hajították dárdáikat a barbárokra, és ezek a tömeggel rájuk zúdított hajítófegyverek csapásait nem tudták elviselni: védtelenül hagyták a folyópartot. Odaveszett parancsnokuk, aki, mint a fentebbiekben jeleztük, Peiragastos volt. Egy hajítófegyver vékonyán találta a sebesülés halálos találat volt, így pusztulását okozta. Miután pedig Peiragastos elesett, az ellenség megfutamodott. Ezzel a rómaiak váltak a folyópart uraivá. Tömegesen ölték a sok barbárt, s arra kényszerítették őket, hogy rohanva meneküljenek. Ám hosszú üldözésre nem vállalkozhattak, mert lovak nem állottak rendelkezésükre. Visszatértek hát erődített táborukba. Másnap a hadsereg kalauzolói alaposan eltévedtek. Emiatt ivóvíz hiánya lépett fel a táborban, és a baj egyre nagyobb méretet öltött. A legénység nem bírván elviselni a víz nélkülözését, borral csillapította szomját. Eljött a harmadik nap, és a baj tovább tartott. Az egész sereg odaveszett volna, ha egy fogságba esett barbár meg nem mondotta volna, hogy a Hélibakias folyó mindössze négy mérföldnyi távolságra van tőlük. Így aztán a rómaiak hajnalban rátaláltak a vízre. Egyesek térdüket meghajlítva egyenesen ajkukkal szűrösölték a vizet, mások lehajolva kezükkel merítették azt, ismét mások edényekkel mertek a vízből. A folyó partján sűrű növényzetű völgyoldal terült el, s ott barbárok rejtőz-

ködtek. Innen veszedelmes zaklatás érte a rómaiakat. A barbárok ugyanis dárdákat hajtottak a vizet merítőkre, s így a távolból nagy megszárlást vittek véghez. Kettő közül kellett választani: vagy lemondanak a vízről, és szomjan vesznek, vagy a vízmerítéssel teszik ki magukat a halálnak. A rómaiak ekkor hirtelen tutajokat ácsoltak, és átkeltek a folyón, hogy az ellenséget elcsípjék. Amint azonban a legénység a túloldalra ért, a barbárok hirtelen támadva a rómaiak fölé kerekedtek. A legyőzött rómaiak futásnak eredtek. Miután Petros így a barbárokkal szemben alulmaradt a háborúban, Priskos lett a fővezér. Petros pedig a vezérségből leváltva Bizánchoz jött.

A három pont helyén (Theoph. Sim. VII. 1, 4–9) annak a kisebb zavargásnak a leírása olvasható, amely akkor tört ki a bizánci seregben, amikor az újonnan érkezett fővezér a katonai ellátás rendjét némileg módosító császári utasításról kezdett tájékoztatást adni. A zúgolódás kitörése, majd lecsillapítása közvetlen kapcsolatban az avar történelemmel nem áll. — Perinthos, más néven Hérakleia, mint láttuk, ma Marmaraereglisi; Drizipera Büyük-karıştiran (Bujuk-Karaşçıran, más néven Odrinsko); Odéssos Várna; Markianupolis Réka Devnja. Zaldapa pontosan nem lokalizált antik erődfített hely (D. Dečev: FGHB II. 178) Moesia provinciának a Duna partjától távolabb eső részén (Procopius, De aedificiis IV. 11, 20 p. 149 ed. J. Haury — G. Wirth). Aquae (görög neve Akys az Aquis latin locativusból), amelyről itt szó van, nem a Duna közelében (Negotin és Prahovo között; így FBJ I. 70) feküdt (vö. D. Dečev: FGHB II. 162–163), hanem a Bor körüli bányavidékre lokalizálható a város (A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, 38–39; Procop., De aedif. IV. 4, 3 p. 123, 44 [cf. 23 ?] ed. J. Haury — G. Wirth). Hogy a Theophylaktosnál Skopis néven szereplő helységet a Szófia (az antik Serdica) közelében fekvő Skupionnál (ma Ichtiman ?; Procop., De aedif. IV. 4, 3 p. 121, 2 ed. Haury — Wirth) vagy pedig a mai Skopje elődjével (görögül Skopoi, latinul Scupi) kell-e azonosítani, ezt a kérdést V. Tapkova-Zaimova (FGHB II. 332) nyitva hagyja (vö. egyebek mellett Jireček, Die Heerstrasse 30, 63). Ha Akys = Aquae fenti lokalizációja helyes, úgy inkább Skupionra kell gondolnunk. Persze a szakirodalomban a fentiekől eltérő földrajzi elképzelések is hangot kaptak. Beševliev pl. (Klio 51 [1969] 493) a jelen Theophylaktos-hely számomra nem teljesen meggyőző értelmezése alapján feltételezi, hogy nemcsak Pistos, hanem az itt szereplő Aquae és Scupi is a Markianupolist Zaldapával összekötő hadiúton feküdt. F. Barišić és M. Marković pedig (FBJ I 117) arra a lehetőségre is utalnak, hogy Aquae esetleg az Anchialos (Burgas — Pomorje) közelében levő meleg gyógyvizekre utalna, amelyek Aquae Calidae néven szerepeltek a latin forrásokban. Ez nem elképzelhetetlen, ha feltételezzük, hogy a szlávok a Skupion — Aquae Calidae — Zaldapa útvonalon hazafelé tartva előbb vonultak át Markianupolis mellett északi irányban, mint ahogy Odéssosból a római expedíciós sereg Markianupolisba érkezett volna. Mivel a szlávok zsákmánnyal megrakodva alighanem lassan mozogtak, a kelet-római elővéd utólérhette őket, s így kerülhetett sor az ütközetre. Pistost pontosan lokalizálni még nem sikerült (FGHB II. 333); Markianupolis és Zaldapa között feküdt. Iatros (latinosan Iatrus) a ma Jantra elnevezésű folyó torkolata közelében feküdt Krivínánál. Latarkios (vagy Latarkion) pontos helye ismeretlen. Novae a mai Svištev közelében levő hely volt. Lupus vértanú napját a keleti egyház aug. 23-án ünnepli (Grumel, Chronologie, 325). Ekkor járt Petros Novaeban seregével. Theodorupolis pontos helyét nem sikerült meghatározni (FGHB II. 333). A hely, amelynek nevét Theophylaktos kéziratí hagyományára Kuriska formában adja, minden bizonnyal a más

forrásokból ismert Securisca Duna-vidéki helységgel azonos (lásd V. Tapkova-Zaimova: FGHB II. 333; Fluss, Securisca: RE II. A 1000); ez a folyó partján épült mai Nikopoltól nem messze keresendő (Čerko-viceánál, amelyet azonban a rendelkezésekre álló Bulgária-térképek nem tüntetnek fel). Asémos (vagy Asémon) városa a mai Osam folyó torkolatánál lehetett (FBJ I. 118). A Hélibakiaszt, mint láttuk, a mai Jalomița folyóval próbálták azonosítani (FGHB II. 325; ugyanígy V. Popescu: FHD II. 543). — Bandon (latinul bandum) a zászló középleatin elnevezése. A Homérosból vett kifejezés, amelyet a bolgárok visszahúzódásáról szólva használt Theophylaktos, az Ilias II. énekének 547. sorából való. A szláv szekértábor elfoglalásakor szerezhette Petros azt a hadizsákmányt, amelynek egy részével utóbb a békeszegéért neheztelő kagánt engesztelte ki.

Theophanes a. m. 6088, 6089 (p. 274, 17–21 et 274, 26–276, 11)

Petros Markianupolishoz vonulva kiküldött ezer főt azzal, hogy siessenek előre. Ezek szlávokkal találkozva, akik római területről sok zsákmányt vittek magukkal, megfutamították őket. A barbárok a hadifoglyokat lemeszárlták... és sok hadifoglyot kerítve hatalmukba, visszatértek a római területekre. ... — Midőn ebben az esztendőben Petros, a fővezér vadászott, és egy vadkan jött neki, lábát egy fának nyomta, és sok ideig elviselhetetlen fájdalmakkal ápolásra szorult. Am a császár goromba levelekkel és túrhetetlen szidalmakkal halmozta el őt arról hallva, hogy szláv népek mozdultak meg Bizánc ellen. Petros kénytelen volt elvonulni Novaehoz. A város jeles katonái a püspök társaságában találkoztak a fővezérrel. A fővezér látva őket és csodálva fegyverzetüket s bátorságukat, parancsot adott, hogy otthagynak városukat egyesüljenek a római hadinépkel. De a város őrzésére rendelt katonák nem engedelmességek, nem tették meg ezt. A fővezér haragra lobbanva Genzönt küldte oda katonák tömegével. Azok megtudva ezt a székesegyházba menekültek, és a templom kapuit bezárva bent telepedtek le. Genzón a templom szentségét tisztelve tétlen maradt. Petros megdühödve Genzönt elcsapta a vezérségből, és egy testőrt küldött ki, hogy az minden tiszteletet félretéve vezesse el hozzá a püspököt. Am a városbeliek minden háznépükkel összegyűlekezve szégyenszemre kikergették a testőrt a városból. Majd a város kapuit bezárva Maurikios császárt magasztalták, a fővezért viszont sértésekkel halmozták el. Így aztán Petros diestelenül vonult el onnan.

Ezer főt előre küldött felderítés céljából. Ezek szám szerint mintegy ezer bolgárba ütköztek. A bolgárok a kagán kötötte béke folytán biztonságban tudva magukat, gyanútlanul haladtak. A rómaiak viszont támadást intéztek a bolgárok ellen. A bolgárok hét férfit küldtek oda azzal a felszólítással, hogy ne szegjék meg a békét. Hallva ezt az elővédek, jelentették a fővezérnek. A fővezér azonban ezt mondta: „Még ha az uralkodó jönne, akkor sem kímélném ezeket”. Amidőn fegyveres összecsapásra került sor, a rómaiak megfutamodtak. A barbárok mégsem üldözték őket, hogy a diadal kivívása után ne sodródjanak veszedelembé. A fővezér az elővéd parancsnokát súlyosan megkorbácsoltatta. Mindezt megtudva a kagán követeket küldött Petroshoz, s őt okolta a háború kezdeményezéséért és azért, hogy a rómaiak igaz indok nélkül megszegték a békét. Petros hazug beszéddel erősítette, hogy ő mit sem tudott a hadmozdulatról, s hogy az egész zsákmányt megduplázva szolgáltatja vissza. A barbárok így kétszeresen visszakapva a zsákmányul esett elvesztett javakat, megőrizték a békét.

Petros Péragastos, a szlávok vezére ellen vonult. A barbárok a folyó partjánál szembeszállva, próbálták megakadályozni az átkelést. A rómaiak azonban a kompokról nyilazva, elűzték őket. Mikor ezek megfutamodtak, Péragastos az ágyékán megsebesült, és meghalt. A rómaiak átkelve sok hadifoglyot kerítettek hatal-

mukba, és felkerekedtek vissza saját országukba. Miután azonban útikalauzaik eltévedtek, s így víztelen helyekre vetődtek, a hadsereg veszélybe került. Éjszaka menetelve a Hélibakias folyóhoz kerültek. Miután a túloldalt a folyónál sűrű bozót volt, a barbárok ebben elrejtőzve lőték nyilait a vizet merítőkre. Nagy csapás érte így a római seregeket, s a barbároktól vereséget szenvedve megfutamodtak. Ezeket hallva Maurikios megszüntette Petros fővezértségét, és ismét Priskost küldte ki Trákia fővezéréül.

A szöveg folytonosságának megszakadását jelző három pont két helyt található a fenti fordításban. Az első ilyen jelzés egy szövegkiesésre (lakunára) figyelmeztet Theophanés kézirati hagyományában. A hiányzó pár szó (vagy egész mondat?) értelme az lehetett, amit a lejjebb idézendő Kedrénos-passzus árul el: a szlávok foglyaikat megölték a rómaiak támadásakor, a győztes bizánciak viszont a szlávok közül ejtettek hadifoglyokat, s ezeket aztán a birodalomba vitték. A másik három pontos jelzés azt mutatja, hogy Theophanés a maga annalsztikus elrendezésű krónikájában két év között osztja meg annak a hadjáratnak az eseményeit, amelyet főforrása Theophylaktos félreérthetetlenül egyetlen hadiévbe tartozóként beszél el. A mondanivalónak ez a két esztendőre való tagolása azzal jár, hogy az észak-balkáni front viselt dolgai közé más közlendőket iktat be a krónikás. — Bár nem lehet kétségünk, hogy Theophanés anyagát elsősorban Simokattésből meríti, mégis néhány eltérés mutatkozik a két szerző elbeszélése között. Ez részben a kivonatolás felületességére vezethető vissza. Míg például Theophylaktosnál Asémon helyőrsége nem hajlandó Petros expedíciós seregéhez csatlakozni, addig Theophanés ugyanezt (bizonyára hibásan) Novae városával kapcsolatosan mondja el. Más különbségek viszont olyan természetűek, hogy elképzelhető, ha nem is biztos, hogy Theophanésnek Theophylaktoson kívül másik (számkunkra elveszett) forrás is rendelkezésére állott. Így például Theophylaktos nem jelöli meg a Petroszhoz küldött bolgár követek számát, ugyanakkor Theophanés határozottan hét követről szól. Ugyanúgy csak Theophanésnál olvassunk homályos megfogalmazásban arról, hogy Petros a hadizsákmány megduplázott mennyiségének az átadásával engesztelte ki a kagant elővédjé békeszegő megütközéséért a bolgárokkal. (Homályos fogalmazásról beszélek azért, mert Theophanés előadásából nem derül ki világosan, honnan volt Petrosnál hadizsákmány. Az ő elbeszélésében ugyanis a szlávok legyőzése egy megelőző hadiévben történt volna, s az ott szerzett zsákmányt a császáriak már hazajuttatták volna.)

Cedrenus I p. 698, 13–21 et 698, 24–699, 6

A 13. uralkodási esztendőben Bizánc elővárosában szörnyszülöttek jöttek a világra: egy gyermek négy lábbal és egy másik két fejfel. Azt mondják, hogy nem jelent jót a városoknak, ha ilyenek születnek bennük. A császár megszüntette Priskos fővezérkedését, és Petrost, saját testvérét tette meg a római hadsereg fővezérévé. A 14. uralkodási esztendőben Petros fővezér szlávokat futamított meg, akik római hadifoglyokat vittek magukkal zsákmányként. A barbárok hadifoglyaik lemeszarlása után megfutamodtak. Keveset közülük a győztes rómaiak kerítették hatalmukba, s így tértek vissza római területre. Ugyanebben az évben a császár... felépítette Hérion területén a leprabeteg öregek bőkezűen ellátott kórházát, amely (Szent) Zótikos nevét viseli; ezt ugyanis, fából levén a tetőzete, a szlávok felperzselték. Sok költséget fektetett ebbe leprás testvéreink gondozása céljából. A 15. uralkodási évben Petrost, akinek a hibájából a szlávok csúnya pusztítást végeztek hadseregünkben, leváltotta a császár, és ismét Priskost küldte ki Trákiába fővezéréül.

A három pont helyén az avar–szláv harcok története szempontjából közömbös híradás áll a szövegben a Magnaura császári palota bővítéséről. — Kedrénosnak a szlávoktól felperzselt leprakórházról szóló szövege úgy, ahogyan a bonni kiadásban áll, értelmetlen vagy legalábbis homályos értelmű. Éppen ezért a fordítás elkészítésénél számításba vettem a többi idevágó forrás tanulságait is úgy, ahogyan azokat összefoglalja R. Janin (*La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1969, 566–567 és Constantinople byzantine, Paris 1964, 459; Janin Hérion helyett a Hierion névformát tekinti autentikusnak, de téved akkor, amikor Hérakleios császár 14. éve [624] datálja a szláv pusztítást Kedrénos alapján, holott Maurikios 14. évről van szó a szövegben*). — Kedrénos eddig kommentárunkban meg nem tárgyalt részletei Theophanésnek itt és a 40. paragrafusban álló passzusaira mennek vissza: azoknak egészen vérszégény kivonatai.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 28 (p. 381 D 384 A)

Priskos helyett Petros, Maurikios testvére vette át a fővezéri méltóságot. Am ő sem tudott semmit a császár akaratának megfelelően elvégezni. Letétetvén ezért tisztességéből otthon maradt, s ismét Priskos vette át a vezényletet.

Niképhoros még Kedrénosnál is semmitmondóbbá kurtítva adja forrásainak, Theophylaktosnak és Theophanésnek a közlését. Ugyanakkor a különböző hadjáratokat és azok hadvezéreit összefoglalja; az utolsó mondat ezért a valóságos (43. §) és a konfuzus kronológia (51. §) diktálta helyen még egyszer felbukkan forrásgyűjteményünkben.

Sebeos 8 (p. 34–35 trad. Macler)

A görögök császára elrendelte akkor keleti tartományai csapatainak az összegyűjtését. Hiszen béke volt, s nem jelentkeztek többé nehézségek a perzsa birodalommal Szíria miatt. Parancsot adott a tengeren való átszállításukra és Trákiába való irányításukra, hogy ott használja őket az ellenséggel szemben. Azt is elrendelte, hogy gyűjtsék össze az egész örmény lovasságot, s egyben minden nemes tartományurat („naxarar”-t), aki alkalmas a harcra, és jól forgatja a dárdát ütközet közben. Ezenkívül elrendelte egy nagy létszámú hadsereg szervezését jóakarátú és szép alakú katonákból; ezeket reguláris csapattestekbe osztatta, felfegyvereztette, s Mušel Mamikonian parancsnoksága alatt Trákiába irányította, hogy ott verekedjenek az ellenséggel. Ők azok ellen a népek ellen vonultak, amelyek a Duna nevű nagy folyó partján a nyugati vidékeket lakják. Ezen a tájon egy ádáz csatát vívtak. Az ellenséges erőket legyőzte a görög had, megfutamította és a Duna másik oldalára vetette vissza. E nagy győzelem után a görög sereg küldöttet indított útnak, hogy vigyék meg a jó hírt a császárnak és az egész udvarnak. Aztán a görög had előzőnlötte az ellenség területét, szorosokon hatolt át, s kezdte dúlni az egész tájat. Am ekkor az ellenség szembefordult, s egy nagy csatára került sor, amelyben a görögök alulmaradtak, teljes vereséget szenvedtek, és megfutamodtak. Az ellenség maga előtt üldözte a menekülőket, kergette őket karddal az oldalán, miután a szorosokat megszállva elvágta a visszavonulás útját. Akiknek mégis sikerült megmenekülniük, nagy nehezen Trákia erődítményeibe húzódtak vissza. Mušel Mamikonian fogságba esett, az erdő egy nagy fájához kötötték, és megölték. Nagyszámú örmény nemes és katona veszett oda azon a napon. A császár egy másik hadsereget gyűjtött össze, s csapatainak elrendelte, hogy szorítkozzanak óvatos helytállásra.

A forráshely első három mondata az 592-es (vagy 591-es?) évnék a 37. paragrafusban tárgyalt eseményére vonatkozik. Az örmény historikus (6,7,

10, 20: p. 30–31, 33–34, 37, 54–55 trad. Macler) többször is emlegeti, hogy Maurikios örmény csapatokat kívánt harcba vetni a Trákia vidékén fenyegető ellenséggel szemben. Ám ezek tényleges részvételéről a hadműveletekben konkrétan csak a fent idézett passzusban szól. Hogy a Dunánál fellépő ellenfél az avar kagán, illetve az annak hódoló népek egyike-másika lehetett, ez bizonyosra vehető. Azt azonban Sebeos elbeszélésének homályossága miatt már nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy a görög forrásokból ismert hadjáratok közül melyikről szól az örmény szerző. Nem biztos (!), csak némi valószínűséggel feltételezhető (!), hogy Peiragastos szlávjainak a legyőzése volt az a diadal, amelynek a kivívásában az örmények részt vettek, és az ezt követő vereség volt az a katasztrófa, amely Mušel Mamikonian vesztét okozta.¹⁹ Ha ez a feltevés helytálló (?), akkor Asamustól (Asémontól) nyugatra tíz napi járóföldnyi távolságra keltek át a Dunán a bizánci csapatok (Theophyl. Sim. VII 4, 1 et 4, 8). Itt már olyan közel voltak a Déli-Kárpátok előhegyei, hogy kisebb szorosokon át vezethetett az előnyomuló sereg útja. A dunai átkelés után északkelet felé haladhattak szláv földön a császári csapatok; így érthették el a Theophylaktosnál említett Hélibakias folyó felső folyását. — Míg Sebeos szerint Mušel Mamikonian hadifogságban vesztette életét, addig Johannes Mamikonian szerint (Histoire de Daron, trad. V. Langlois: Collection des historiens ... de l'Arménie I., Paris, 1867, 364–369) a legendás hős megérte hazájában Phókas uralmát (602–610).

Vita Zotici 11.

Ezek (a leprakórház berendezései) úgy is maradtak Tiberios császár idejéig. Akkor az avarok serege súlyosan lerohanta Trákiát. Itt fosztogatott, amott gyűjtogatott. Így történt, hogy a Szentnek (ti. Zótikosnak) az áldott (kór)házára is a tűz pusztító erejét szabadították rá azok az istentelenek. Maurikios, aki Tiberios után vette kezébe a rómaiak feletti uralmat, ismét feltámasztotta a kórházat és pedig a korábnál nagyvonalúbb és korszerűbb alakban.

Kedrénos imént idézett passzusa olyan szövegezésű, hogy annak alapján a valahol az Aranyzarv-öböltől északra épült leprakórház Maurikios kori és szlávok általi elpusztítására lehetne gondolni. Ennél azonban, most úgy látom, nagyobb hitelt érdemel a Zótikos-életrajz itteni híradása, amely a gyógyintézmény Tiberios korabeli és avarok általi felgyújtásáról vall (s csak az újjáépítést tulajdonítja Maurikiosnak). Így alighanem helyesebb lett volna ezt a forráshelyet (és a hozzá tartozó Kedrénos-részletet) már előbb a 22. paragrafusban megszólaltatni, ahol avarok és szlávok (meg bolgárok) balkáni kalandozásairól szóló olyan kútfőket idéztünk, amelyek Tiberios kormányzásának a korára (576 tájára) vonatkoztak s az avaroknak és segédnépeiknek Konsztantinápoly közvetlen közelében, így az Aranyzarv-öbölnél való megjelenéséről is tanúskodtak. — Zótikos Constantius császár (337–361) idején halt vértanúhalált; ő alapította a lepragyógyhelyet.

42. §

A TÜRK FENNHATÓSÁG ALÓL ÚJABB STEPPEI NÉPEK VÁNDOROLNAK NYUGATRA, S CSATLAKOZNAK AZ AVAROKHOZ (595 TÁJÁN)²⁰

Theophylactus Simocatta VII 8, 11 in. et 16–17

Ezekről a győzelmekről küldött értesítést követek útján a türk kagán Maurikios császárnak ... Ugyanebben az időtájban a tarniachok és a kotragérok — ezek is a var és chunni közül valók — megszöktek a türköktől, és Európába kerülve az avarok kagánjának a népeihez csatlakoztak. Azt mondják, hogy a zabenderek is a var és chunni nemzetségből valók. Az avarok így létrejött haderőgyarapodása tízezer harcosra rúgott.

A három pont helyén levő szövegrész a türkök földjének természeti viszonyairól s vallási életéről szól. Nem tartalmaz semmi kifejezetten dátumhoz kötött mondanivalót. Így az avar történelmet érintő két mondat élén az „Ugyanabban az időtájban” határozó a közvetlenül előtte álló passzushoz nem kapcsolható. A textus legközelebbi határozott időpontot involváló megállapítása, hogy a türk kagán győzelmeiről (ezek között az utolsó [Theophyl. Sim. VII 8, 8–10] egy Turum nevű lázadó, illetőleg bitorló leverése) követek útján értesíti Maurikios császárt. Ám, aki csak néhány modern munkába tekint bele, amely Theophylaktos „szkíta exkurzusával” foglalkozik, látja, hogy a nézetek mennyire eltérőek a számunkra itt releváns kérdések megválaszolásában: Ki volt Turum, s mikor győzték le? Maurikios császár egyszeri vagy többszöri (majd levélbeli, majd követektől élőszóval előadott) üzenetet kapott-e a

türk kagántól? Közelebről mikor érkezett (vagy érkeztek) ez(ek) az üzenet(ek)? Mennyire megbízható Theophylaktos értesülése, hogy a kagáni üzenet(ek valamelyike) kb. akkor érkezett, amidőn újabb népek vonták ki magukat a türk fennhatóság alól, s jöttek az avarokhoz? S a nem egybehangzóan megválaszolt vagy nyitva hagyott kérdések szkeptikus felsorolása folytatható volna. Én a híradásnak a kronológiai besorolásánál abból indultam ki, hogy a historikus szeme előtt egy Maurikioshoz szóló türk kagáni üzenet lebegett (ami nem jelent persze azt, hogy a szkíta exkurzusba nem dolgozott volna bele más, nem ebből az üzenetből vett adatokat is a szerző). Ez az üzenet annak az évnek a nyarán jött, amelyre Priskosnak a következő (43.) paragrafusban meg tárgyalandó fővezéri működése datálható (Theophyl. Sim. VII 7, 7 in. szavai csak így érthetők). S mivel az ellenkezőjét semmi sem bizonyítja, elfogadtam a bizánci író állítását, miszerint körülbelül abban az időben húzódtott türk fennhatóság alól az avar kagán uralma alá 10 000 steppei harcos családotul. — További kérdések, amelyekre részben Theophylaktos szokott homályos fogalmazása, részben egyéb források hiánya miatt csak rámutathatók, de nem válaszolhatók egyértelműen, a következők. Vajon a zabender népből is csatlakoztak az avar kagánhoz? (Mert Theophylaktos csak annyit mond: ez a nép is a var és chunni leszármazottja; de a türk uralomnak avarra cseréléséről ezzel az etnikummal kapcsolatosan expressis verbis semmit sem olvashatunk a kútfőben.) A zabender egy a szabirtól különböző nép, vagy azonos vele? (Az ono-

¹⁹ P. Goubert (Byzance avant l'Islam I., Paris 1951, 192) habozva bár, de legszívesebben Priskosnak feljebb a 40. paragrafusban megbeszélt hadjáratához kapcsolná Mušel Mamikonian Duna-vidéki harcát. Ez azonban nem valószínűsíthető igazán, mert a kérdéses hadjárat végső eredményben bizánci sikerrel zárult, nem pedig látványos vereséggel, amilyenről Sebeos elbeszélése szól.

²⁰ Avenarius 168; Chavannes 231, 248; Czeglédy, Nomád népek 102; Gumilev 138; Hauptmann 161; Kulakovskij II 453; Haussig 381–382; Moravcsik II 128, 164, 300.

gur ~ onogundur névalakpár, amelyről lejjebb lesz még szó, némi analógiát látszik mutatni a szabir ~ zabender elnevezésekkel, s hogy az előbbi két név azonos népet jelöl, ez rendkívül valószínű.) Vajon kotzagér ~ kotragér (az eredeti szövegben görögös végződésel kotzagéros ~ kotragéros) egy teljesen különálló (más kútfőben nem említett) népet jelent? (Vagy a kutrigur, ill. más felfogás szerint az akatzir népnév egy variánsával állunk szemben?) A tarniach népnév kapcsolatba hozható-e a József kazár fejedelem híres zsidó nyelvű levelében szereplő Tarna (T-r-na) hős eponymosszal? (Szerintem e kérdésre majdnem biztosan igennel felelhetünk, hiszen a felsorolás, amelyben a Tarna olvasható, csupa eponim ősökre ruházott etnikum a kérdéses passzusban.)²¹ Az Európába költözés mit jelent e népek esetében? (Annyit tudunk csak biztosan, hogy Theophylaktos [VII 17, 40–41] a Kaukázustól északra eső „Szkitiát” még Ázsiához tartozónak tekinti; de hogy a Don szerinte a két földrész határa, ezt csak feltételezem, ám egzaktul nem bizonyíthatom.)²² Az sem mondható meg bizonyosan, vajon az avar kagán

fennhatósága alá helyezkedő keleti jövevények a Kárpát-medencébe vándoroltak-e, vagy valahol a Pontus vidéki steppén álltak meg? (Lehet ugyanis, hogy a türkök visszahúzódásával párhuzamosan már akkor beletartozott az avarság hatalmi szférájába az Al-Dunától az Azovi-tengerig terjedő övezet.) Egy bizonyosnak látszik: az első avar kaganátus hatalmának csúcspontját a 600–620 körüli időben érte el, s ebben bizonyára szerepe volt annak a tízezer jó steppei lovasnak, aki ekkor csatlakozott az avar főség alatt álló törzsszövetséghez.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVIII 300 (p. 388 D 389 A)

Ez idő tájt a var és chunni leszármazottaiból mások is elszöktek a türkök fennhatósága alól, s Európába jöttek, ahol a kagán avarjaihoz csatlakoztak. Számuk tízezerre rúgott.

Niképhoros mondanivalóját Theophylaktostól vette. Így külön kommentálásra nem szorul.

43. §

PRISKOS FÖVEZÉR MEGMENTI SINGIDUNUMOT AZ AVAROKTÓL ÉS EREDMÉNYESEN HARCOL A DALMÁCIÁT DŰLŐ KAGÁNI SEREGEKKEL (595)²³

Theophylactus Simocatta VII. 7, 1–8 (med.) et 9, 12–11, 2; 11, 6–12, 9

Tavaszi kezdetén Priskos eltávozott Bizáncból. Aztán Astikében gyűjtötte össze haderőit. Mikor megvizsgálta a haderő létszámát, a fővezér úgy találta, hogy a rómaiakból nagy tömeg veszett oda. Fel akarta tehát tárnai Maurikios császár előtt Petros ballépéseit, aztán mégis bizonyos tanácsadói rábeszélétek, hogy inkább tartsa titokban az elkövetett hibákat. Tizenöt nap került sor mindig új tábor verésére, s akkor átkelt a Dunán. Majd négy nap múlva a fővezér Felső-Novae közelébe érkezett. Értésülve erről a kagán követeket küldött Priskoshoz, s tudakolta a rómaiak odaérkezésének az okát. A fővezér erre azt mondta, hogy ezek a helyek vadászatra nagyon alkalmasak természetüknél fogva; lovaglásra valók, és vízzel jól ellátottak. A kagán erre kijelentette, hogy a rómaiak idegen földre léptek, és Priskos áthágta a szerződés előírásait, ha nem is szemmel láthatóan, de megszakította a békét. Priskos azt állította, hogy római föld van a lába alatt, a barbár viszont azt, hogy ő fegyverrel és a háború jogán magának szerezte meg a rómaiaktól. Miután a kagán így huzakodott, és vitakozott vele ezekről a területekről, Priskos – úgy mondják – megrovóan emlegette a keletről való szerződéses szökést a kagán előtt. Miután pedig a Kaukázus vidéki és az attól északra lakó szkítákról említést tettünk, nosza hadd helyezzük el itt, históriánk fonalát megszakítva, mintegy közbevetett elbeszélésként azokat az eseményeket, amelyek ezekben az időkben ama hatalmas nagy népekkel történtek. Ez év nyarának beköszöntésekor az, akit a türkök keleten kagánnak tisztelnek, követeket küldött Maurikios császárhoz, és levelet szerkesztve abban a győzelmi híradásokat írta le. A levél felirata szó szerint így szólt: „A rómaiak császárának a kagán, a hét nemzetség nagyura és a hét világtáj uralkodója.” ...

(VII. 9, 12) De hogy történelmi vizsgálódásom kitűzött pályájától nagyon el ne kalandozzék, ennyit és nem többet a szkítákról, akik Baktriané, Sogdiané és a Fekete folyó tájékán élnek.

(VII. 10, 1 kk.) Eljött a tizedik nap (mert most vizsátatérünk a Priskossal történetekhez), és követek érkeztek a fővezér sátrába. Priskos arról értesült, hogy a barbár lerombolta Singidunum falait, s éppen kényszeríteni akarja az embereket otthonaik elhagyására és az ellenség földjén való letelepedésre. Priskos minden halogatást mellőzve hajóval tüstént a folyóra szállt, és Singa szigeten kötött ki. A sziget a Duna folyómedrében helyezkedik el, és harminc mérföldnyire fekszik Singidunum városától. Priskos a sziget körül helyezte el haderőit, majd gyorsjáratú szállító hajókat állított elő, amelyeket a nép dromónoknak szokott nevezni, és Konstantinálánál termett. A fővezér ezen a területen találkozott a kagánnal, és bocsátkozott tárgyalásokba Singidunumra vonatkozóan a barbárral. A barbár a folyó partján ülve válaszolgatott, Priskos pedig hajóra szállva vett részt a találkozón. Azt mondják, a beszélgetést a kagán kezdte, s ezt mondta Priskosnak: „Mi dolgotok, ó rómaiak, az én földemen is? Miért teszitek lábatokat túl azon, ameddig illik? A Duna idegen, annak zúgó hajjai ellenségesek számotokra. Mi ígáztuk le dárdával. Tartózkodj attól, ami helytelen, ó Priskos! Ne szakítsd meg a békés nyugalmat, amelyet annyi ajándékkal eszközöltetek ki! Tartsd tisztelben a szerződéseket! Amit eskü szentesített, azt lelkiismeretesen tartsd szem előtt. Józan megfontolás irányítsa a kezdeményezést, a várható haszon a tettekre való vállalkozást. Ne a baj elszenvéde után kezdjünk fontolgatni. A vállalkozás előtt helyénvaló a megfontolás. Meggondolatlansággal ártasz az ügyeknek. Aki rossz megfontolásra jut, annak válik először ártalmára a vállalkozás. A háborút titkon csempészed be, ó fővezér. A békét is, a hadviselést is felemássá hamisítod: mint

²¹ P. K. Kokovcov, *Evrejsko-chazarskaja perepiska v X veke*, Leningrad 1932, 74–75.

²² Lásd egyebek mellett Procop., *De bello Gothico* IV 6, 2 et 15, De aedificiis VI 1, 7–8.

²³ Szádeczky 80–81; Avenarius 106; Bury, *Chronol.* 313–314; Grafenauer 71–72; Hartmann II 1., 114; Hauptmann 161; Haussig 296, 299 kk.; Jones I 314 III

60; Kollautz I 145, 147, 161, 246, 250, 264–265, 279; Kollautz, *Balkan.* 138, 140, 142, 144–145, 150; Kovachević 57–58; Kulakovskij II 463–465; Labuda 170; Lebeau–Saint-Martin X 373–377, 378–379; Nagy II 139; Nystazopulu 169–172; Pernice 93; Stratos I 32; Szymański 39.

barát szerződés, de aztán mint ellenség csapsz le. Vagy nyíltan szakíts az előbbivel, vagy őszintén ne zavarj a béke nyugalmát.” Szó szerint a következőket mondotta még a barbár: „Ítéljen az isten a kagán és Maurikios császár között. Majd visszafizet az isten bosszúja.”

(VII. 11, 1 kk.) Hír szerint Priskos viszontválaszként ezeket mondotta a kagánnak: „Igaztalanul bánsz Singidunum városával, ó ember! Falait lerontva miért kényszerítet a szerencsétlen áttelepedésre? Magad zsarnokoskods, s közben bennünket vádolsz, mintha téged ért volna jogtalanság. Erőszakoskods, s közben azt beszéled, hogy téged fenyegetnek a rómaiak. Hagyd békében a szerencsétlen lakosságot. Tartózkodj a várostól, amelyet csapások áradata hullámszik körül. Légy könyörületes az általad már sokszor dúlt városhoz. Szabj határt kapzsiságnak, ...” A kagán a beszédet indulatosan félbeszakítva azzal fenyegetőzött, hogy sok várost fog elpusztítani. A barbár elhagyva ülőhelyét sátrába indult. Priskos pedig Guduist hívatta magához, és római haderővel ellátva megparancsolta neki, hogy siessen Singidunum megsegítésére. Guduis mindjárt Singidunumhoz hajózott. Singidunumot ugyanis két folyó karolja át, a Száva és a Dráva. Miután a barbárok Singidunum körül azt látták, hogy a római haderők hajókat készítettek, szekereiket a helység előtt egymás mellé állították, és így sáncolták el a várost. Am aztán a barbárok mégsem várták be a rómaiak támadását, hiszen egyidejűleg a város népétől is tartaniuk kellett; megfutamodtak tehát. Így mentette meg Priskos a szerencsétlen lakosságot. A második napon a rómaiak új falakat emeltek a város köré. A kagán ezek miatt nagyon nekidühödött, szíve-lelke sajgott: követeket küldött hát Priskoshoz, és nyíltan felbontotta a békeszerződést. Eljött a tizedik nap, és haderőit összegyűjtve az Ion-öböl felé vezető hadjáratra szólaltatta meg harci kürtjét.

(VII. 12, 1 kk.) Ezek a területeken fekszik Dalmácia földje. Elég sokszor váltva menet közben táborát elérkezett a Bonkeis elnevezésű helyhez, s e várost ostromgépeivel bevénén örömet is feldúlt. Amint ezekről a félelmetes dolgokról értesült a fővezér, Guduist kétezer harcossal látta el, s odairányította, hogy kémlelje ki az ellenség hadmozdulatait. Guduis a sereg válogatott egységeit magához véve megkezdte a menetelést. A népes országotakat elkerülte Guduis, és nehezen járható ismeretlen ösvényeken vonult, hogy a barbárok tömegei közelébe ne kerüljenek teljes romlását okozva. Közben fel-feltűnt kémlelő szemé előtt a vonuló ellenség látványa. A barbárokat megközelítve egy láthatatlan megfigyelőhelyről egyszer csak észreveszi, hogy hadi népek tömegei menetelnek el mellett. Kiküldött hát harminegyalogos férfit, s parancsot adott az ellenség nyomán követésére. A rómaiak persze félreeső utakon haladtak. A második éjszakai órság idején a barbár sarkában lévén, egy rejtékhelyen állottak lesben. Amint az éjszaka félútig haladt, az erdőben rejtőzködő rómaiak bátor lélekkel az alvó barbárokat támadták. Majd két mérföldnyire három részegen támoalgó és erősen beborozott férfire bukkantak. Ezeket élve foglyul ejtették. Amennyire ez vallással lehetséges volt, megismerték az ellenség összes tervét. Ezután a rómaiak megkötözve az elfogottakat s életben hagyva őket, Guduishoz küldték el. Guduis, a csapatparancsnok, amint megtudta tőlük, hogy a kagán kétezer fegyveres férfit rendelt a zsákmány őrzésére, nagyon megörült a hírek. Elrejtőzött ott egy sziklahasadékban. A barbárok fényes nappal vigyázták a prédát; Guduis viszont a hátukba került, hirtelen rájuk támadt, dárdával valamennyiüket elpusztította; visszaszerezve megmentette a zsákmányt, s azt a sikeren fellelkesült szívvel Priskoshoz szállította. A kagánon, miután kudarcra részleteit megtudta, nagy elbátortalanodás vett erőt. Nem is esett azután semmi feljegyzésre méltó dolog tizennyole hónapig vagy valamivel még tovább a rómaiak és a Dunánál tanyázó barbárok között.

Az első három ponttal jelölt helyen az úgynevezett „szkíta exkurzus” olvasható, amelynek az avarok történetére vonatkozó híradásait felfebb az

1., 4. és 42. paragrafusokban fordítottuk és kommentáltuk. (Az exkurzusnak a csak a türkökről, illetőleg Taugastról [Kínáról] szóló közlései nem tartoznak a jelen forrásösszeállítás keretébe.) A második három ponttal jelölt helyen Priskos bizánci hadvezér szónoklatának olyan retorikus általánosságokat tartalmazó részlete áll a görög szövegben, amelynek igazi kapcsolata az avar történelemmel nincsen. — Astiké, mint láttuk (Theophyl. Sim. II. 17, 2–4), Hadrianopolis (ma Edirne) és Philippopolis (ma Plovdiv) közötti erdős táj. A birodalom dunai határa mentén két Novae elnevezésű helység feküdt, az egyik Moesia Superior, a másik Moesia Inferior későrómai provinciában. Fel kell tételeznünk, hogy Theophylaktos a „felső” jelzővel a Moesia Superior földjén épült városta utal, amely ma Čezava (A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, 51). Singidunum ma Belgrád. A görög sémeion szót fordítottam a „mér föld” kifejezéssel; tulajdonképpen jelentése ilyen összefüggésben „mér föld”, ám mint a latin megfelelője, a milliariusum bizonyosan kifejezhette magát a távolságot is, aminek a jelzésére szolgált. Alighanem római mér földről (mille passuum) van szó, amely kb. 1480 méternek felel meg. Singa szigete Belgrád alatt, a várostól 30 mérföldre emelkedett ki a Dunából (a szigetre vonatkozó szakirodalmat idézi FBJ I 120). A Morava-torkolattal szemben (FGHB II 341) talán Kovin (Keve) táján (vö. lejjebb 58. §) feküdt Kónstantiola nem messze Smederevo (Szendrő) szigetétől (FBJ I 121). Theophylaktos földrajzi tévedése, hogy Singidunum két folyóként a Szávát és a Drávát említi (az utóbbit hibásan a Duna helyett). Az Ion-öböl (vagy Ion-tenger) az antik görögben az Adriai-tenger elnevezése. A dalmáciai Bonkeis városa Theophanésnél Balkés (Balkeis?) néven szerepel. Lokalizációja bizonytalan. C. de Boor (Theophanis Chronographia II p. 581) Balbai erődtített helyre gondol ötletszerűen (Procop. De aedif. IV 4 p. 121, 12 ed. Haury-Wirth; nem így FGH B II 161 [Dečev]). Egy másik feltevés szerint (FGHB II 343) a mai Karlovactól (Karlstadt, Károlyváros) délre Bjelaj városka jönne számításba (a helységet feltüntető térképhez nem jutottam hozzá). További hipotézis (FBJ I 121), hogy talán Sirmium — Salona közötti útvonalon valahol a Bosna közelében keresendő Bonkeis (~ Balkés). Amennyiben a Theophanés-féle Balkés névalak konszonánsaiból indulunk ki, szóba jöhet a Mostartól 12 kilométerre fekvő Blagai is, hiszen ezt (igaz, még az antik Bona néven, amely azonban folyónévként Buna formában máig él) már Biborbanszületett Konstantin is említi (De adm. imp. 33, 14).

Theophanes a. m. 6090, 6091 (p. 276, 22–277, 13 et 277, 19–278, 2)

Ebben az évben Priskos fővezér kivonulva hadsereg-számlálást tartott Trákiában, s azt találta, hogy nagy tömeg veszett oda a katonák közül. Az embereket magához véve a Duna folyóhoz Novaeba ment. Megtudva ezt a kagán, követeket küldött ki, és tudakolta odaérkezése okát. Priskos azt hozta fel ürügyül, hogy vadászatra jött. A kagán így szólt: „Nem igaz dolog idegen helyen vadászni.” Priskos azt mondta, hogy a hely az övé, és ócsárolva említette a kagánnak a keletről történt menekülést.

A barbár Singidunum falát lerombolta, és a rómaiak földjére vonult. Megtudva ezt Priskos megjelent a Duna szigetén, és gyors hajókat vevén magához Konstantiolába ment a kagánhoz; találkozni akart vele. A folyó partjára jövő kagánnal a hajóról folytatott párbeszédet. A kagán így szólt hozzá: „Mi közöd Priskos, az én földemhez? Ezt akarod csalárdul elvenni az én kezeim közül? Az isten ítéli majd köztem és Maurikios császár között. Az ő kezén kéri majd számon a rómaiak seregének és az én seregemnek a vérét.” Priskos azt mondta erre: „Singidunum városát add vissza a rómaiaknak!” Ő így válaszolt: „Te egyetlen várost igyekszel visszavenni tőlünk. Rövi-

desen azt látod majd, hogy ötven római várost döntenek szolgáskorba az avarok.” Priskos hajóit a folyón Singidunumhoz irányítva a várost ostromolta, és a bolgárokat kiűzte belőle, majd megkezdte a fal felépítését. A kagán hírnököket küldött hozzá, és a maga hamis isteneit hívta tanúul, Priskost okolva a történekeért. Midőn beköszöntött a tél, mindketten saját területükre vonultak vissza. . .

Ebben az évben a kagán összegyűjtve a körülötte levő haderőket Dalmácia ellen vonult, és elfoglalva Balkést meg 40 környező várost, valamennyit feldúlta. Priskos erről értesülve Guduést küldte ki az események kikémlelésére, az meg elérve a barbárokat nehezen járható vidéken át vette útját. Két bormámosos álomba merült barbárra bukkant, s ezeket kivallatta Gudués a barbárok mozdulatairól. Elmondották, hogy a kagán kétezer hoplitának adta át a fogolyszállítmányt, és saját országába indította el őket. Megtudva ezeket Gudués egy kis szakadékban rejtőzött el, és hajnalban a hátukba kerülve egyszerre valamennyit megölte. Aztán véve a fogolyszállítmányt Priskoshoz vezette. Erről a kudarcról értesülve a kagán felkerekedett vissza a maga területére. Priskos is visszavonult saját országába.

A három pont a két különálló világévnél elbeszélte események elválasztását jelzi. Theophanés ugyanis beiktat egy Priskos téli szállásra vonulásáról szóló mondatot az előadásába, s így a két hadiév között osztja meg a Theophylaktosnál ilyen tagolás nélkül olvasható háborúleírást. Felmerül tehát a kérdés, vajon főforrásán, Simokattésen kívül másik (számunkra elveszett) kútfőből is merített-e krónikásunk, vagy csak önkényes betoldás, illetve módosítás az, ami előképétől megkülönbözteti. Mert eltérés a fenti kronológiai jelenségen kívül is akad még. Láttuk a megelőző forrásrészlet kommentárjában, hogy az avar sereg által bevett dalmáciai erőd neve Theophylaktos kézirati hagyományában Bonkeis, Theophanésében Balkés. Ennél is feltűnőbb, hogy míg Simokattés nem említi a Singidunum körüli harcok ismertetése során a bolgárokat, addig Theophanésnél az avar kagán ilyen nemzetiségű katonáiról olvashatunk.

44. §

A SZLÁVOKRA TÁMADÓ BAJOROKAT A KAGÁN MEGSEMISÍTI (KB. 595/596)²⁴

Paulus Diaconus IV. 10

Közben a következő január hónapban feltűnt egy üstökös csillag hajnalonként és esténként az egész hónapra keresztül. . . Ugyanazokban a napokban a szlávokra rárontott vagy kétezer bajor férfi, ám a meglepetés-szerűen odaérkező kagán mindet megölte.

Az üstökösök feltűnésének idejéről a késői antikvitás és a középkor vonatkozásában csak elavult munkák adnak összefoglaló áttekintést. Ezek szerint (Grumel, *Chronologie* 470, vö. 469) 595. január 9-én a Mediterraneum környékén látható volt egy

45. §

AZ AVAROK BETÖRÉSE TÜRINGIÁBA (VALÓSZÍNŰLEG 596-BAN)²⁵

Paulus Diaconus IV 11

Ebben az időben huszonöt éves korában Chilbert feleségével, mint mondják, megmérgeztetve kiműlik. A hunok, akiket avaroknak is neveznek, Pannóniából

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 29, 30 (p. 384 D, 385 A B, 388 B, 389 D)

A kagán elmosolyodott és kinyilvánította, hogy örömmel üdvözlölné egy békés megoldást. Priskos erre az átkelés biztosítása érdekében sok mindent neki adott át hadizsákmányából s így messzemenően kedvében járt. Priskos ekkor kinyilvánította, hogy ő most a rómaiak tulajdonát képező területről távozik, hiszen római föld van a lábuk alatt. Ezzel szemben a barbár úgy vélte, hogy a fegyverek és a háború jogán a rómaiak már elvesztették ezt a földet. Miután a kagán így huzakodott, Priskos megrovóan emlegette a keletről való megfutamodás szégyenét. Miután pedig a Kaukázus-vidéki és az északnak fordult szkitákról tettünk említést, nosza hadd adjuk elő most az ezekkel történeteket mintegy közbevetett elbeszélésként, még ha nem tartoznak is közvetlenül a jelen történelmi mű kereteibe. Ezeket az éveket megelőzően az, akit a türkök keleten kagánnak tisztelnek . . . másoknak is, Maurikiosnak is jelezte diadalmas tetteit. Levele bevezetésében azt írta: „A rómaiak császáranak a hét nemzetség nagyura és a hét világtáj uralkodója.” . . . De most már hadd térjek vissza történelmi vizsgálódásom kitűzött pályájára.

Mindazt, amit feljebb idéztem, Niképhoros Theophylaktos művéből vette. (Ugyanígy azt a megjegyzését is, ami valójában idetartozó lenne, de amit a XIV. századi kompilátor Priskosnak egy ennél későbbi, lejjebb [51. §] megbeszélendő hadjáratához fűzve mond el: „letétetve tisztségéből [ti. Petros] ott-hon maradt, s ismét Priskos vette át a vezényletet”). Az első mondatához vö. 40. §. A pontokkal jelzett helyeken ugyancsak Theophylaktosból írta ki a „szkíta exkurzus” jó részét is Xanthopoulos (lásd feljebb az 1. és 4. paragrafusokat). Azt azonban, ami jelen paragrafusunk igazi mondanivalója: a Singidunum birtokáért folyó avar – bizánci küzdelem és a kagán seregének végül is kudarcral záródó dalmáciai hadjáratát, mindezt hiába keressük Niképhoros egyháztörténetében. — Vö. még 41. §.

üstökös, ám hogy ez azonos lett volna az itt említett egész hónapon át látható kométával, azt biztosan nem állíthatjuk. Ehhez képest a természeti jelenség nem ad szilárd kronológiai támaszpontot. Éppen így azok az események sem, amelyeket a fordításból kihagytam (Iohannes ravennai érsek halála és Marianus helyébe lépése; Euin tridenti langobard herceg halála és Gaidoldus utódlása e tisztségben). — Valamivel korábban (592 táján: Paul. Diac. IV 7) Tasilo bajor herceg vereséget mért a szlávokra; valószínűleg ezért ügyelt a kagán, mint a hatalmi szférájába tartozó szlávok védnöke, hogy a bajorok ne ismételhessék meg sikeres vállalkozásukat.

behatoltak Turingiába. Igen súlyos harcokat vívtak a frankokkal. Akkoriban még kisgyermekkorú unokáival, Theodiberttel és Theodorichhal Brunchild királynő kormányozta Gallia országait. Ezekről a hunok pénzt kaptak, s így visszatértek saját területükre.

²⁴ Szádeczky 80; Avenarius 117, 119; Deér 733–734, 740–741, 759; Grafenauer 68; Hartmann II 1., 114, 115; Hauptmann 167; Herrmann 34–36; Kollautz I 228, 236, 257, II 22–25, 401–404, 434; Kollautz, Noricum 634;

Kovačević 67, 68; Nystazopulu 171; Pernice 92; Spindler 111–112 (*K. Reindel*); Szymański 39, 47.

²⁵ Az előző (24.) lábjegyzetben feltüntetett szakirodalom részben a jelen (45.) paragrafushoz is szól. Lásd még: Richter I 98.

Childebert halála 595 vége felé (vö. Goubert, *Byzance avant l'Islam* II 2., Paris 1965, 104) vagy 596 első felében következett be (Richter I. 97–98). Theodibert Austrasia, Theodorich Burgundia ural-

kodója lett Galliában. De a két kiskorú király nagyanyja kormányzott mindkét országban. Az avaroknak a távozását is ő érte el pénz juttatásával.

46. §

AVAR—LANGOBARD BÉKESZERZŐDÉS (VALÓSZÍNŰLEG 596-BAN)²⁶

Paulus Diaconus IV 12

Ugyanebben az idő tájban a kagán, a hunok királya Mediolanumba követeket küldött Agilulfohoz, és békeszerződést kötött vele. Romanus patricius is meghal, s utódja lesz Gallinicus.

Romanus ravennai exarcha halála 596-ra esett

(L. M. Hartmann, *Gesch. Italiens im Mittelalter* II 1., Leipzig 1900, 111), Gallinicus hivatalba lépése talán (?) 597 tavaszára (Hartmann, id. kötet, 112; Grumel, *La chronologie [Traité d'Études byzantines I.]*, Paris 1958, 417 az 596-os esztendő adja meg). — A „béke” (pax) jelentésére Paulus Diaconusnál lásd feljebb a 35. paragrafust. — Mediolanum ma Milano. — Gallinicus neve a korrektebb Callinicus alakban is előfordul.

47. §

A MÁSFÉL ÉVESNÉL HOSSZABB BIZÁNCI—AVAR FEGYVERNÝUGVÁS VÉGET ÉR (597)²⁷

Theophylactus Simocatta VII 12, 9 fin.

Nem is esett aztán semmi feljegyzésre méltó dolog tizennyolc hónapig vagy valamivel még tovább a rómaiak és a Dunánál tanyázó barbárok között.

A mondat előzményeivel együtt olvasható a 43. § végén. Az ott megbeszélt hadműveletek a kagán Dalmáciába hatolásával végződtek. Úgy látszik tehát, hogy a nomád fejedelem figyelme már ekkor (az 595-ös hadiév második felében) kezdett nyugatra fordulni. S aztán (mint a 44., 45. és 46. paragrafusok mutatják) 596-ban teljesen bajor, frank és langobard irányban aktivizálódott az avar hadvezetés és diplomácia. Nyilvánvalóan ez az okcidentális leköttetés volt a valódi oka annak, hogy több mint másfél éven át, 597-ig a keletrómai birodalommal nem törődött a kagán. Theophylaktos (VII 12, 8–9 in.) beállítása, miszerint Guduis a dalmáciai hadisákmány elragadásával vette el egy időre az avarok

kedvét a Bizánc elleni hadakozástól (43. §), egyoldalú, s nem a valóságnak megfelelő. A valóság inkább az lehet, hogy a frank birodalom támogatásával trónra került bajor herceg, Tassilo az Alpok környezetében élő szlávokra vetette szemét (Paulus Diaconus IV 7). Ám, mint lejjebb látni fogjuk, ez a vend szlávok az avarok alattvalójaként fontos gazdasági-társadalmi szerepet játszott a nomád birodalom peremén (Fredegar IV 48). Ezért kellett a kagánnak 595 végétől a vendek szomszédaival (langobardokkal, bajorokkal, Tübingia frank uraival) éreztetni elszántságát nyugati szláv alattvalói megtartására, hatalmi szférája megvédésére. Ez az adott történeti pillanatban fontosabb volt a bizánci kalandozásoknál, amelyek csak 597-ben indultak meg újra (lásd a 49. és 50. paragrafusokat).²⁸

Szádeczky-Kardoss Samu Olajos Teréz közreműködésével

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE VI.: VON DER BELEBUNG DER ANTI-AWARISCHEN KRIEGSFÜHRUNG SEITENS BYZANZ BIS ZUM ENDE DER ANDERTHALBJÄHRIGEN KRIEGSPAUSE (UM 592–597). 2. TEIL: DIE EREIGNISSE VON 594 UND DEN NACHFOLGENDEN JAHREN

Auszug

Die gegenwärtige Quellenzusammenstellung schliesst sich an die früheren Publikationen an, die in *Archaeologiai Értesítő* (105 [1978] S. 78–90; 106 [1979] S. 94–111, 231–243; 107 [1980] S. 86–97, 201–213; 108 [1981] S. 81–88, 218–232) zu lesen sind. Hier gliedert sich das Material in die folgenden Paragraphen: 41. § »Im ganzen erfolglos gebliebene byzantinische Kriegsoperationen gegen Slawen und Bulgaren an der unteren Donau (594)«; 42. § »Neuere Völker wandern, vor der türkischen Oberhoheit fliehend, gen Westen und schliessen sich (um 595) an die Awaren an«; 43. § »Der Feldherr Priskos errettet Singidunum von den Awaren und kämpft erfolg-

reich gegen das Heer des Khagans, das Dalmatien verwüstet (595)«; 44. § »Der Khagan vernichtet (um 595/96) die die Slawen angreifenden Bajuwaren«; 45. § »Der Einbruch der Awaren in Thüringen (wahrscheinlich 596)«; 46. § »Der awarisch—langobardische Friedensvertrag (wahrscheinlich 596)«; 47. § »Die byzantinisch—awarische Kriegspause, die länger als achtzehn Monate dauerte, kommt zu Ende (597)«. Die in lateinischer Form angeführten Quellenstellen sind auch für die ungarisch nicht verstehenden Leser auffindbar.

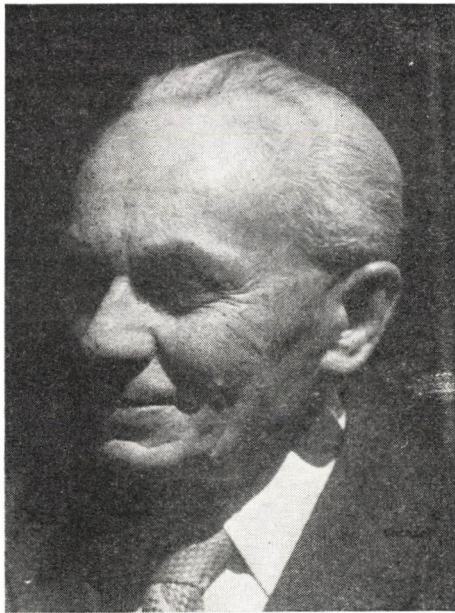
S. Szádeczky-Kardoss unter Mitarbeit von T. Olajos

²⁶ A feljebb a 24. lábjegyzetben idézett szakmunkák feltüntetett lapjai jórészt az itt (a 46. paragrafusban) megbeszélendő avar—langobard megegyezésről is szólnak.

²⁷ Szádeczky 80; Avenarius 106; Haussig 296; Kovács-évi 58; Labuda 170; Nystazopulu 171. — A feljebb a 23. jegyzetben idézett szakmunkák között néhány további olyan is van, amelyik futólag érinti a másfél évnél hosszabb harci szünetet az avarok (és segédnépeik) meg a bizánciak között.

²⁸ Először ebben a közleményben szövegeztük meg az az alábbi forrást: *Vita Zotici* = M. Aubineau, *Zoticos de Constantinople nourricier des pauvres et serviteur des lépreux: Analecta Bollandiana* 93 (1975) 67–108; lásd hozzá BHG No. 2479 és Ehrhard III 1., 393. — Először ebben a közleményben idéztük irodalomtörténeti tájékoztatásban a következő művet: A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. Erster Teil: Die Überlieferung I., II., III 1., III 2., Leipzig 1937, 1938, 1943, 1952.*

BÁLINT ALAJOS 80 ÉVES



Bálint Alajos 1902. július 4-én Lugoson született. Elemi és középiskolai tanulmányait Makón végezte, majd 1921-ben a szegedi egyetemre iratkozott be történelem, földrajz szakra. Bölcsészdoktori szigorlatot 1925-ben tett. Ettől kezdve a szegedi egyetem Régiségtudományi Intézetében előbb díjas gyakornok, 1930-tól tanársegéd, 1936-tól pedig adjunktus. Szinte mellékesen 1930/32 között a szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán absolutoriumot szerzett.

A szegedi egyetemen töltött évek alatt folytatta azokat az ásatásokat, melyekkel egyik úttörője volt a magyar középkor régészeti kutatásának. Elpusztult délföldi templomok a hozzájuk tartozó temetők feltárással e területen úttörőmunkát végzett. Az ásatások eredményeit feldolgozó publikációi a Szegedi Dolgozatok hasábjain jelentek meg. Talán a mai topográfiai munkák első hírnöke volt, az általa összeállított „Csanád, Arad, Torontál megye régészeti katasztere”.

1939-től a kassai Rákóczi Múzeum segédőre, majd 1940-től múzeumi őre. Részt vett a kassai Miklós börtön állandó múzeumi kiállításának és az ún. Hóhér-várbástya múzeum kiállításának megrendezésében. 1945-ben visszaállították a korábban óvóhelyre szállított tárgyakból a

kiállításokat, majd Kassáról történt áttelepülése után a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa és a KÖF a Kecskeméti Városi Múzeumhoz osztotta be. Miniszteri biztosi minőségben számba vette a múzeumokat és műemlékeket ért károkat Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskőrös, Kalocsa, Szeged, Makó, Hódmezővásárhely városokban és irányította a helyreállítási munkákat Cegléden, Nagykőrösön és Kecskeméten. Neki kellett megszerveznie a Csongrád, Békés, Csanád, Bács-Kiskun és Pest megyék területén a magángyűjtemények biztonságba helyezését. Részt vett a székesfehérvári István király Múzeum újjárendezési munkálataiban is.

1949 decemberétől 1968 decemberéig Szegedi múzeumigazgató volt. Igazgatása alatt a múzeum két új szárnyal bővült, helyreállították és kiállítási célokra alkalmassá tették a szegedi vármaradványt. Korszerű állandó kiállításokat készítettek, melyek közül több mint 25 állandó kiállítás munkálatait irányította. Újjászervezte a Szegedi Képtár anyagát, s lehetővé tette, hogy folyamatosan ideiglenes kiállításon tájékoztassák a szegedieket, az ország képzőművészeti életéről. Múzeumi munkáinak elismeréseként a Szocialista Kultúráért kitüntetéssel, valamint a Munka érdemrend bronz és ezüst fokozatával jutalmazták.

Az egyetemi évek tudományos kutatásairól már szóltunk, kassai tartózkodása alatt Vizsolyban ásatott. A felszabadulás utáni jelentős ásatásait Nyársapát, Kiskunfélegyháza, Diósgyőr, Esztergom-Szentkirály, Tápé, Nagylak, Földeák, Dorozsma, Pusztaszer, Rószke, Kübekháza középkori lelőhelyein végezte. Tudományszervezési munkái közül kiemelkedik a „Móra Ferenc Múzeum Évkönyve” tudományos folyóirat megindítása, az említett ásatásokról szóló tanulmányai is itt jelentek meg. Munkaközösséget szervezett, mely feldolgozta a miskolci múzeumban levő Muhi-pusztai anyagot, mely önálló kiadvánnyként jelent meg.

1958-tól 1966-ig mint meghívott előadó középkori tárgyú kollégiumokat tartott a szegedi József Áttila Tudományegyetemen. Előadásai a magyar honfoglalás koráról, a középkori magyar falukutatókról, a középkori építészet kérdéseiről szóltak. Előadásait a szegedi múzeum tárgyi anyagának bemutatásával szemléltette. 1964-ben eredményes oktatói munkájának elismerésül c. egyetemi docensnek nevezték ki. Oldalakat tenne ki ha felsorolnánk azt a széles körű társadalmi tevékenységet, mellyel a múzeumügy országos és helyi elismeréséhez jelentős mértékben hozzájárult. 1968 telén közszereztetől, megbecsüléstől övezve vonult nyugdíjba.

Trogmayer Ottó

Súlyos betegség ragadta el, de számunkra mégis váratlanul, a nagy szovjet régész, a világhírű tudóst, aki évtizedek óta volt magyar kutatókkal szoros baráti-szakmai kapcsolatban.

Okladnyikov akadémikus régészeti, néprajzi és történeti kutatások tekintetében egyaránt óriásit, maradandót alkotott. Halála előtt egy héttel látott napvilágot nagyszabású monográfiája, mellyel belső-ázsiai ősközi vonatkozású kutatásaira tette fel a koronát. (Paleolit Centralno-Azii.)

Életéről és életművéről csak felsőfokban lehet beszélni. A legfontosabb azonban az, hogy kiváló ember volt, aki egész sor kiváló tanítványt nevelt. Ő maga és vele együtt dolgozó munkatársai nagy fehér foltok tucatjait tüntették el Belső- és Közép-Ázsia régészeti térképéről, sőt 1974-től kezdve az ő vezetése alatt az ázsiai kutatásait a szovjet–amerikai régészeti együttműködés keretében Észak-Amerikára is kiterjeszthették (Aleut-szigetek), miután 1949-től kezdve Mongólia és a Bajkál-tó környékének régészeti eredményei kellő bázist adtak a kelet, illetve északkelet felé vezető szálak követésében, a népek vándorlásának útvonalán. Régészeti bizonyítást nyert Észak-Amerika lakóinak belső-ázsiai eredete.

Nevét azonban már jóval korábban, 1938-ban szárnyára kapta a világhír, amikor az üzbegisztáni Tesik-tas

barlangban megtalálta és feltárta a moustérien-kori, neander-völgyi típusú ősember egyik temetkezését.

Szinte hihetetlenül nagy energiája és ügyszeretete révén egész sor monográfiát és azokon belül a belső-ázsiai sziklarajzokról testes köteteket írt. Cikkeinek száma jóval meghaladja a félezeret (életrajzát és 1970-ig terjedő bibliográfiáját tanítványainak egyike, V. Laricsov adta ki: Szorok let szregyi szibirszkii drevnosztyej, Novoszibirszk. 1978-ig folytatva magunk frtunk róla méltatást 70. születésnapjára: A. P. Okladnyikov akadémikus köszöntése. MTA II. OK 1978. XXVII. 1–3. 255–258.). Nehéz megítélni, hogy melyik könyve hozott neki nagyobb megbecsülést. Talán a jakutok történetének monográfiáját kell mindenek előtt korai munkái közül kiemelni (Isztorija Jakutii. Jakutszk, 1949.).

1966 óta haláláig vezette a SzUTA Szigíriai Filiáléja komplex kutatóintézetét Novoszibirszkben.

1976-ban lett Akadémiánk tiszteleti tagja és éveken át volt a Magyar–Szovjet Történelem Vegyesbizottság szovjet tagozatának az elnöke. Többször is megfordult hazánkban. 1974-ben a Munkaérdemrend ezüst fokozatával tüntették ki. Korán ragadta el körünkől a halál.*

Erdélyi István

KONFERENCIA AZ ÉSZAK-KAUKÁZUS RÉGÉSZETÉRŐL

1981. október 12. és 14. között tartották meg Novorosszjszkban — az ókori görög Bata kikötő helyén épült városban — a XI. Krupnov-ülésszakot. Az évente megrendezésre kerülő tudományos emlékülés programszerűen az Észak-Kaukázus régészeti problémáival foglalkozik, de figyelemmel kíséri a közvetlen környék, így például a Kubány-vidék vagy a tengerpart emlékeinek kutatását is. Ebben az évben 22 előadást és a velük kapcsolatos mélyreható vitát volt módunkban végighallgatni, magam a pécüszögi hun leletről tartottam előadást, amely vonatkozásokkal bír a Djurszo folyó mellett feltárt temető 5. századi emlékeihez.

Időrendben az előadások közül kiemelkedett H. Amirhanov (Mahacska) beszámolója, aki az elsőnek megtalált korai neolitikus település ásatásával foglalkozott (Csok, Dagesztán). Az előadók közül többeknek a neve és személye jól ismert már a magyar szakemberek előtt is, így például a helybeli Várostitörténeti Múzeumban dolgozó A. Dmitrijevé, aki a Novorosszjszk melletti Djurszo folyó partján leletmentés során feltárt, igen gazdag 5–11. századi temetőt és még több más ókori és koraközépkori emléket ismertetett a város környékéről, vagy az ülésszak egyik fő szervezője, V. Kuznyecov (Ordzonikidze). Ju. Voronov (Szuhumi), Cibilium, kora bizánci (6. sz.) erődítmény, 1977 óta tartó ásatási eredményeiről számolt be (Abházia). Az erődben a bizánci, majd az erődöt ideiglenesen elfoglaló perzsák kultúrrétegeit igen jól sikerült megragadni és elkülöníteni. Az iráni rétegből ló- és emberi lemezpáncélok darabjai kerültek elő, valamint Kavád sah érme. A fontos erőd a mai Klukhori hágó felé vezető út vonalán fekszik, ahol 569-ben I. Justinianus császár követe, Zémarchos is áthaladt.

A konferencián számunkra külön érdekességet jelentettek a koraközépkori témákkal foglalkozó előadások, így pl. A. Gadlové (Leningrád), aki a szaltovo-majackojei kultúra eredetkérdesét elemezte és végül arra a következtetésre jutott (főleg a kerámia alapján), hogy a kultúra legrégebbi emlékei és gyökerei nem Dagesztán, hanem a Kabard-Balkár ASzSzk területén vannak. A magyar kutatás szempontjából szintén figyelemre méltó volt két fiatal krasznodári kutató, V. Kaminszkij és I. Lavrinyenko beszámolója, akik egy 8–9. századi ősbolgár (?) temetőről tájékoztatták a résztvevőket. A Kubány-menti Sztarokorszunyszkje falu mellett, 1980-ban, mentőásatás révén 69 sírt tártak fel, melyek között öt önálló lósisírt volt, az emberi sírok közül 54 a koraközépkori. Ez utóbbiak között több katakomba is volt, de jelentős többségük egyszerű gödörsír. A temető leletei közül kiemelkednek a női sírokban talált, lovasfigurát ábrázoló, áttört bronzkorong-amulettok.

A későbbi századokat illetően a számunkra is érdekesebb előadások közül említésre méltó L. Bulava (Krasznodár) művészettörténeti jellegű előadása, aki egy 1979-ben talált 11–12. századi, rézkoporsós temetkezéstről számolt be az adigok földjéről, valamint N. Lovpase hasonló természetű előadása (Majkop), aki 5–12. századi ötvösművészeti emlékeket (főleg övvereteket) elemzett az Adig Autonóm Terület régészeti leletei közül, megvilágítva azok bizánci és kaukázusi gyökereit.

A következő Krupnov-ülésszakot Sztavropolban fogják megtartani 1983? tavaszán, ahol elsősorban a Kubány-mente régészeti emlékeit veszik elemzés alá.

Erdélyi István

* Martinov A.-val közösen írott könyve a belső-ázsiai sziklarajzok egyik csoportjáról rövidesen megjelenik magyar nyelven is a Corvina Kiadó gondozásában.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXI. kötet. *Bóna I., Dienes I., Kovács T., Kubinyi A., Mócsy A. és Patek E.* közreműködésével szerkesztette *Castiglione L.* Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 470 lap, számos szöveg közti kép, rajzos illusztráció, térkép és ábra.

Az előző évinél valamivel rövidebb kötetben (1979: 479 lap) 17 cikket olvashatunk 354 oldalon (75%), 108 könyvismertetést 94 oldalon (20%), míg a technikai okokból (10), illetve a gondatlan tördelés miatt üresen hagyott oldalak (12) száma 22 (5%). A cikkek végén árvalkodó hófehér oldalak nemcsak tipográfiai igénytelenségről árulkodnak, hanem arról is, hogy a méregdrága papírral való takarékoskodás az Actánál még csak „papíron” program. A hasznos terjedelem tehát 448 oldalnyi. Ebből 270-et foglalnak el tanulmányok (13, 57%), három communicatio 73-at (15,5%), egy discussio 11-et (2,5%). További összehasonlítások nélkül is látható, hogy a rovatokra-bontás formálissá vált, mert a communicatio-rovatban már csak az a két téma maradt, amelyek minden évben rendre megjelennek (Zalalövő és a római érmeiről való tudósítás). A discussio egyetlen cikke pedig (amelyben *Thomas S. Burns* a korai gót vándorlások évszázados kutatástörténetét tekinti át) éppolyan joggal kerülhetett volna a tanulmányok közé is. Annál is inkább, mert szerzője nem valamely modern kutatóval disputál, hanem inkább magával *Jordanes*-szel, és a kérdésről írott évtizedes munkákkal.

Korszakok szerint rendezve a kötetet, egyetlen tízoldalas cikk íródott az őskorról (a 17 cikk terjedelmének 2,8%-a), hét az ókorról és provinciális régészetről (145 oldal, 41%), négy a népvándorlás korról (117, 33%), kettő a honfoglalás- és magyar középkorról (55, 15,5%), három természettudományos segédtudományok köréből (27, 7,6%). Ebből három tendencia olvasható ki: tovább folytatódik az ősrégészeti krónikus gyengélkedése, továbbra is tartja előkelő pozícióit az ókori kutatás, és megerősödni látszik a népvándorlások. Lehet azonban az is, hogy e három, illetve négy cikk már az Acta következő kötetének, a László Gyula emlékkönyvnek az előszele. Üdvözlünk kell a három interdiszciplináris irányzatú cikket is. Fenntartás nélkül azonban csak *Matolcsi János* rövid és szakszerű összefoglalásának tudunk örülni. *Bakos M.* és *Gegus E.* ugyancsak rövid cikke nem ad olyan információt, amit eddig a szakkutatás nem ismert volna, amint ezt magának a cikknek a jegyzetanyaga is mutatja. *Jakab B.* a hazánkban eddig feltárt madártojás-héj leletek összehasonlító vizsgálatát végezte el. (Kormeghatározásait illetően nem tudjuk, mint jelent a budapest-pünkösdfürdői temetőnél az illir. A cikk lektorai segíthettek volna ebben a kérdésben a szerzőnek.) Általában véve, úgy látjuk, hogy a régészetet segítő interdiszciplináris kutatások, cikkek ilyen felfogása nem hasznos. Régészeti folyóiratba nem szükséges, sőt felesleges írni fejezetet a mikrostrukturális kutatások költsébiológiai („brutbiologische”) alapjairól. A régészet igényli minden természettudomány eredményeit és segítségét, és hálás is értük, de nem a szaktudomány saját szempontú kutatásaira, hanem az összefoglaló eredmények közlésére van szüksége. Éppen úgy, ahogyan egy madártani folyóiratban is teljesen felesleges lenne közölni azokat a régészeti leleteket, amelyek sírokban madártojásokkal együtt ke-

rültek elő. Nem is beszélve arról, hogy az itt az 5–13. táblákon közölt 23 tojáshéj-felvétel és 40 mikroszkopikus felvétel az archeológia számára semmiféle információt nem ad, más kutatók, összefoglaló munkák stb. számára tovább nem használható. Közlésük felesleges luxus volt.

Az egyetlen, őskori kérdéssel foglalkozó tanulmányban *Gábori Miklós* a következő kérdést teszi fel: mi okozta a (paleolit) eszköziparok sajátos jellegzetességeit, és miért vannak az egyes, egymástól területileg gyakran távoli iparok között jelentős különbségek, máskor viszont nagy hasonlóságok. Erre keresi a választ az Alpok és az Urál közötti hatalmas terület, az erdős sztyeppe középső paleolitik kora anyagában. A keresett okokat és eredőket sem az ember biológiai fejlődésében, sem a természeti környezetben, sem az élelmiszerek begyűjtésének (tehát főleg a vadászatnak) a jellemzőiben nem véli megtalálni. Konklúziója az, hogy különböző, kisebb vagy nagyobb etnikai csoportokat kell keresnünk a különböző paleolitik iparok mögött. Megoldása feltételezi ezeknek az etnikai és leletcsoportoknak az egymáshoz való tényleges egyidejűségét. Tényleges egyidejűség alatt a középső paleolithikum viszonyait illetően nem két adott lelőhely egymáshoz viszonyított régészeti egyidejűségét értjük, hiszen az évszázados, sőt évezredes időkülönbséget is jelenthet. Az ilyen és hasonló kérdések megoldása tehát fokozottan sürgeti a minél pontosabb időrend kidolgozását. A tanulmányban magában kimondatlanul is benne van rendkívül fontos őstörténeti kérdések vizsgálatának igénye, aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a legősibb indoeurópai népek eredetének legősibb megközelítése.

Falus Róbert Vitruviusnak az ókori építészetre vonatkozó adataival, elsősorban dór, de ión és korinthuszi stílusban emelt templomok arányaival foglalkozik. Vitruviushoz hasonlóan spekulatív jellegű tanulmányában nem említi, hogy a közelmúltban csaknem ugyanerről a kérdéstről már olvashattuk egy nagyobb munkáját (*Scales and proportions on Doric buildings. Acta Hist. Artium* 25, 1979, 281–318).

Pető Mária néhány újabb ásatási adatot ismertet Buda területének korai császárkori (evaviszkus) településtörténetéhez. A cikk értékét csökkentik a rendkívül igénytelenül rajzolt (és nagyon lekicsinyítve, ráadásul szokatlan módon keretelve közölt) ábrák, továbbá a gondatlanul elvégzett korrektúra, amely összefüggéstelen sort (!) is a szövegben felejtett („Das Verhältnis der obigen . . .”, a 12. sor a cikk végétől visszafelé a 285. oldalon). *Lőrincz Barnabás* ez alkalommal az intercisi déli-keleti késő római kori temető téglalábjegeit foglalja össze, és a temetőről 1976-ban megjelent monográfia rövidre fogott, de mégis ellentmondásos adatait is helyesbíti. A 2. jegyzetben kissé elrémisztő adatokat ismertet arról, hogy az alig másfél évtizede végzett ásatás anyagának, illetve adatainak rövid időn belül mi lett a sorsa: a téglák egy része nem szerepel az ásatási dokumentációban, egy részükön nem rögzítették az előkerülési adatokat, ismét másokról máris leoptak a leltári számok. 11 különböző típusú, nagyrészt *legio II adiutrix* feliratú téglát mutat ki, 66 darab alapján. A cikkhez tartozó rajzok főlegesen nagyok, hiszen többségükben jól ismert téglalábjegeket szükségtelen 1:1 méretarányú rajzokban közölni. A 25 rajz egyébként is háromféle elhelyezésben került közlésre. *Gáspár Dóra* ismét ládikaveretekről

értekeznek, ezúttal egy Keszthely-Fenekpusztáról származó készletről. A jól keltezhető darabot széles összefüggésbe helyezve vitatja meg, és más dunántúli darabokat társít hozzá. Bizonytalanságban hagy bennünket a darab keltezését illetően, hiszen egyszer azt írja, hogy a darab 455-ben a II. éppület lerombolásakor maradt hátra, másutt viszont 445-nek határozza meg az égési réteget, mint terminus ante quem-et, táblázatában nem ad keltezést, végül megtudjuk, hogy az őstípus 303–364 között készülhetett Pannoniában. A 21. ábrát viszont teljesen felesleges volt közölni, hiszen Forbes könyve bárhol, bárki számára hozzáférhető. Annál inkább felesleges volt, mert végül is a szerző úgy foglal állást, hogy az 1. ábra 5 alatt látható bronztárgy (ami egyébként nem cilindrikus) alighanem orsó volt.

Ismét gazdag anyagot tettek közzé az 1977-i *zalai-
lövői ásatásokról*, és ez a beszámoló sokkal rövidebb is, mint az előzőek. Úgy érezzük, a már publikált rendkívül sok zalai-*lövői* lelet, elsősorban kerámia- és fémtárgy lehetőségét ad arra, hogy a következő jelentésekben már ne hozzanak minden tárgyat képből-rajzból-leírásban egyaránt, csak a legfontosabbakat, az unikumokat, az újdonságokat. A többinél elég lesz hivatkozni a korábbi közlésekre. Kétszer is jelentkezik a kötetben egy új, hosszúnak induló sorozat, a *Fundmünzenbericht*. Az 1975-ös ismerteti a célkitűzéseket, amelyek nem a régészet, hanem kizárólag csak az éremforgalom szempontjaihoz alkalmazkodnak, így a darabok rétegvizonyait (ha egyáltalán vannak) és a pontos lelőhelyet nem is közlik. Nyilván méltánylandó szempont mind a kettő, éppen úgy, mint az a döntés, amelyet a 2. folytatásban jelentenek be a szerzők (hogy ti. a tárgyalta évben magángyűjteményekből a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába került érmekeket is felveszik a jelentésekbe, elsőként Mócsy János hajdani gyűjteményét). Ennek ellenére egy régészeti folyóiratban mégis kissé furcsa olyan adatsorokat találni, amelyek pontosan a rétegvizonyokat és a pontos lelőhely-adatokat nem közlik. Ilyen feltételek mellett mérlegelni kellett volna azt, hogy vajon a régészeti szempontokra nem koncentrálni sorozat nem inkább a Numizmatikai Közleményekbe illene? Teljesen felesleges volt viszont az Acta előző kötetében már leközölt érmekeket két teljes oldalon újraközölni (Acta ArchHung 30, 1978, 385–391. oldalak, illetve itt a 399–401. oldalakon).

A kötet szakmailag legsúlyosabb mondanivalót hordozó tanulmányai a népvándorlás korával foglalkoznak. Közöttük is elsősorban *Bóna István* hosszú vitacikkét kell kiemelnünk. Az érvekben, adatokban, gondolatokban gazdag tanulmány summáját nem könnyű összefoglalni, így csak egyik fő szempontját említjük meg. Az elsősorban a K. Horedt nevéhez fűződő romániai kutatás valamilyen ötletből kiindulva úgy találta, hogy a nagyrészt Magyarország területére eső Tisza-vidéki gepida temetőkben sohasem és sohasem kerültek elő bronz stílusú és vas kengyelfibulák. Ezeket tehát nem germán jellegzetességeknek, hanem a római provinciák lakosságai hagyatékának kell tartani. Így az erdélyi (gepida) temetők ilyen leletei éppenséggel nem a germánok erdélyi jelenlétét mutatják, hanem a római provincia (római?) lakosságának továbbélését. Bóna kimutatja, hogy nemcsak magával az elmélettel van itt baj, hanem régészeti alátámasztásával. Az anyagismeretük alaposságáról méltán tisztelt kutatók, élükön K. Horedt-tel ugyanis érthetetlen módon figyelembe sem vették a Tisza-vidéki gepida temetőkben feltárt, megőrzött és (nem is egyszer) többször is közölt ilyen lelettipusokat. Bóna már korábban is példát mutatott arra, hogy az ilyen, nacionalista ízü következtetésekre is jó alapot nyújtó, gyakran szándékos tévedéseket csakis higgadt, elemző régészeti érvekkel lehet visszautasítani (vö. Györffy György cikkéhez jegyzetben fűzött kiegészítést az ArchErt 97, 1970. kötetében, a 232–233. lapokon!).

Kiss Attila a rövid ideig (mindössze 15 évig) a Dunántúlon élt keleti gótok szállásterületét próbálja meghatározni, nagyrészt a történeti forrásokra támaszkodva, majd azok tanulságait (ahol lehet) visszavetítve a régészeti leletekre. *Jordanes*-szel egyetértésben három király uralma

alatt élt három csoport területét lokalizálja, kizárólag a kelet-Dunántúlon. Az egyiket *Thiudimer* alatt a Balaton, a Duna, a Mecsek között, a másikat *Valamer* alatt a Duna és a Száva között, és egy harmadikat *Videmir* alatt a Duna–Dráva szögben. *Szöke Béla Miklós* nagyrészt közölt források alapján részletesen tárgyal egy sajátos, 8–9. századi temetkezési szokást, mégpedig a csonkított marhakoponyával való temetést. A szokás elterjedésének és időrendjének gondos vizsgálatából fontos történeti következtetést von le. Mégpedig azt, hogy a szokás sűrű felbukkanása a 9. században az avar területek nyugati végein (a mai Alsó-Ausztriában és ÉNY-Magyarországon) minden bizonnyal az oda a Dunántúl középső területeiről telepített avarokkal áll kapcsolatban. Ennél kevésbé érezzük meggyőzőnek vallástörténeti fejtegetéseit a sopronkőhidai 48. sír sőtartójának ábrázolását illetően. Nem kell föltétlenül a Távols-Keletre mennie közeli párhuzamért annak, aki a most felvetett germán eredetben nem hisz.

Az utóbbi években több alkalommal is felkeltették a figyelmet azok a hírek, amelyek a hajdani Halics területén feltárt honfoglaláskori sírokról, elsősorban a Przemysl-i temetőre vonatkoztak. Az Acta szerkesztősége nagyon helyesen tette, hogy soron kívül helyt adott annak a két publikációnak, amelyek ezeket a leleteket ismertetik. A przemysl-i temetőben feltárt első sírból az Acta 30. 1978. évi kötetében olvashatunk (a 213–239. lapokon). Most *E. Dabrowska* ismerteti meg bennünket azokkal a rangos leletekkel, amelyek még 1962-ben kerültek elő egy női sírból Lvov közelében, a Szovjetunióban, Przemysl-től mindössze 20 km-re keletre. (Furcsa, hogy a sír előkerülésére a Szovjetuniót járó magyar szakemberek nem figyeltek fel, vagy ha igen, akkor a közlés jogát nem kapták meg, de még azt a fáradságot sem vették, hogy a magyar kutatókat alaposan informálják e leletekről.) A szerzőnk következtetései szerint ez a sír a 10. századi magyarság és a San-környéki területet akkor uraló *Lenzani* névű törzs közötti valamilyen érintkezések eredménye. Szerintünk kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a Przemysl környékén éppen a csomóponti erődtések közelében sorra felbukkanó, honfoglaló magyar vagy ahhoz nagyon közel álló felszereléssel rendelkező rangos sírok a magyar fejedelmi hatalom valamilyen katonai vagy politikai befolyásával vagy jelenlétével vannak kapcsolatban. Vajon nem éppen ez a 10. századi halicsi jelenlét okozta azt, hogy Árpád-házi királyaink később miért törekedtek makacs következetességgel Halics elfoglalására, ha úgy tetszik, visszaszerzésére?

Korábbi alapos kutatásai alapján *Holl Imre* Sopron középkorát foglalja össze. Tanulmányában — mint a cikk alcíme is mutatja — a régészeti adatokat biztos kézzel ötvözi a várostörténet más forrásaival. Cikke nagy nyeresége középkori kutatásunknak, de arra is bizonyíték, hogy a kutatás mai fejlettségi fokán ilyen részletes összefoglalást hazánkban sajnos egyedül csak Sopronról lehet írni.

Az előző köteteknél valamivel heterogénebb, de nem gazdagabb tartalomhoz összesen 106 és fél oldalnyi illusztráció járul. Ebből lelet és lényeges jelenség látható 32 oldalon (fotón 6, rajzon 26), semmitmondó látvány 6 oldalon, egyéb (nagyrészt semmi dokumentációs értékkel nem bíró) dolog 10 oldalon, grafikon másfél oldalon, táblázat 43-on, térkép 14-en. Amennyire örömdetes a teljesen fölösleges, látványszerű felvételek alapos csökkenése, annyira elszomorító az, hogy a cikkek mondanivalóját alátámasztandó, bizonyítandó illusztrációk anyag egyre inkább rajzokból és más, kisegítő illusztrációkból (táblázat, térkép) áll, és nem elsősorban jó fényképekből. Bár már maga a fényképfelvétel is — akármennyire is objektív és lelethű — interpretálja a régészeti leleteket, mégis ad lehetőséget bizonyos fokú független értékelésre az olvasónak. Ezzel szemben a bármennyire is pontosan készített rajz erősen korlátozza éppen ezt az interpretációs lehetőséget és szabadságot. Kíváncsian lenne tehát, ha a szerzők leletanyagukat elsősorban kiváló minőségű fényképeken nyújtják be a szerkesztőségnek.

Makkay János

Úgy látszik a Régészeti Intézet kiadványa, hasonlóan a különböző évkönyvekhez, lassan utoléri saját magát, ha kell azon az áron, hogy évfolyamokat von össze. A vas-kos kötet az 1978/79-es évek intézeti tevékenységéről tájékoztat sokrétűen. Úgy véljük, ez a sokrétűség kicsit kényszer is, s talán nem állunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hazai régészetünk lassan krónikussá váló kézírathíányra készítette a szerkesztőt az említett sokrétűségre. A kötetet rövid tanulmányok és jelentések vezetik be. Örömmel üdvözljük *Kalicz Nándor* összefoglalóját a vonaldíszes kultúra legkorábbi szakaszának dél-dunántúli leleteiről. A tanulmány egyúttal azt is jelzi, hogy a rendkívül fontos terület módszeres kutatása végre megindult. Meglepetés az itt előkerült Starčevo jellegű leletanyag, mely kulcsfontosságú a dunántúli vonaldíszes kerámia relatív kronológiai helyzetének meghatározásához. Az ásatások munkatárs még bizonyára sok megglepetést tartogat számunkra. *Török L.* rövid tanulmánya sajtó alatt levő könyvének egyik fejezetéből készült kivonat, mely a Meroe kori Nubia adminisztratív területi szervezeteiről tudósít. *Vadai A.* a Törökszentmiklós-Surján lelőhely szarmata sírját ismerteti, a temető a 4. század utolsó évtizedeibe tartozik, és fontos leleteket tartalmaz a provincia és a barbarikum e korbéli kapcsolatainak megítéléséhez. *Gáspár D.* egy Fenékpusztán előkerült bőrtáska vereit ismerteti. *Salamon Á.* — *Barkóczi L.* Pannónia késő római (376–476) periodizációjához közöl újabb régészeti adatokat csákvári és szabadbattyáni leletek alapján. A továbbbélő kerámia-, üveg- és fémfeldolgozó műhelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy Pannónia V. századi történetének bizonyos vonásai felülvizsgálatra szorulnak. *Papp L.* — *Salamon Á.* három 5. sz.-i sírt mutat be Letkésről. Mindhárom sírban torzított koponyájú csontváz feküdt, különösen fontos az első sír fibulája, melyet a közlemény címlapján is bemutatnak. *Szimonova E.* rövid közleményében a már korábban megkezdett Kaposvár-Fészerlak későavari temető feltárásának folytatásáról tudósít. *Kovács L.* korábbi a témakörhöz tartozó tanulmányai után a frank típusú szárnyas lándzsákat vizsgálja, melyek a Kárpát-medencében kerültek elő. A kis tanulmány a teljes leletkatasztert is magában foglalja. *Erdélyi I.* egy a verebi lelethez hasonló veretet mutat be, mely Voronyezs közelében került napvilágra s talán kapcsolatba hozható a magyarság régészeti leletanyagával. *Miklós Zs.* két Árpád-kori földváról tudósít a gödöllői dombvidéken. *Jankovics D.* a békési ispánsági központ kutatásairól számol be. A feltételezett korai földvárat nem sikerült fellelniük, bizonyára érdemes lenne a kutatásokat folytatni. *Szőke M.*, *Szőnyi E.*, *Tompa P.* a Győr káptalándombi ásatás 1976. évi eredményeit foglalja össze. *Holl I.* és *Parádi M.* előzetes jelentést közöl a Sarvaly-i későközépkori falu ásatásához.

A továbbiakban rövid beszámolók foglalkoznak a Szovjet–Magyar közös kutatások eddigi eredményeivel. Kíváncsian várjuk a több éve folyó kutatómunka összefoglaló értékelését. *Bökönyi S.* egy Méri István által megfigyelt, a lókoponya kitérésével kapcsolatos Árpád-kori szokás közeli párhuzamait mutatja be néprajzi hitelességű leírásában. *Juhász F.* ugyancsak egy nagyobb munka egyik részletének bemutatására vállalkozott a vércsoportok vizsgálatával kapcsolatban.

Két disszertáció téziseit is közli a folyóirat *Bálint Csanád* kandidátusi és *Erdélyi István* doktori disszertációjának röviden összefoglalt eredményeiként. A továbbiakban a folyóirat hagyományaihoz híven beszámolnak az ásatásokról. Már többszörösen megírtuk, hogy ezek a beszámolók jószerivel másodközlések, hiszen magyarul is és németül is megjelennek az Arch. Ért. ill. a Régészeti Füzetek hasábjain. Ráadásul néhány ásatásról a korábban felsorolt tanulmányok részletesebben beszámolnak. Az előbbieket az intézet munkatársai közleményeinek anno-tált bibliográfiája egészíti ki, melyhez kapcsolódva felsorolják az intézet korábbi kiadványait. A szöveges részhez kapcsolódó regiszter — ha már erre is vállalkoztak —

lényegesen részletesebb lehetne, ha azzal az igénnyel íródott, hogy valaki ennek alapján keresse meg a vonatkozó részeket a kötetben. Az igen nagy számú tábla jó áttekin-tést nyújt a közleményekhez, szerencsésnek tartjuk a topográfiai adatok mindenkor pontos megjelölését. Az már csak apró szépséghiba, hogy a 145. tábla, mely a vonatkozó lelőhelyeket foglalja össze, bosszantó sajtóhibával zárul.

Trogmayer Ottó

Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979. Baranya monográfia sorozat. A Baranya megyei Tanács VB megbízásából kiadja a Baranya megyei Levéltár. 423 l. Szerk. Bándi Gábor

Az új virágkorát élő megyei, városi és községi monográfiák közül elgondolásában, célkitűzéseiben külön úton jár Baranya megye. A szép számban megjelent, ill. megjelenés alatt álló monográfiák (lásd ArchÉrt 108. 1981. 110—.) általában az anyagi lehetőségek vonzatában 1–4 kötetben adják kor szerinti csoportosításban a geológiai, földrajzi, majd a terület őstörténetét vagy annak kiragadott részletét. Így rendszerint kis terjedelemben kap helyet a régészeti forrásanyag, mint a helytörténet legkorábbi fejezete. A Baranya monográfiai sorozat célkitűzése, hogy egy-egy téma önálló kötetben lásson napvilágot, amely lehetőséget ad arra, hogy ne csak nagyon tömör összefoglalásban kerüljön az olvasó elé, hanem tartalmazza a forrásanyagot, amely bővebb kifejtésre ad lehetőséget. A sorozat nincs meghatározott kötetsszámmal, megjelenési sorrendhez igazítva, hanem az egyes témák elkészülése adja a kiadás sorrendjét. A sorozatban eddig 6 kötet jelent meg, amelyből 3 a munkásmozgalom történetét, 1 a népi demokrácia kezdeti időszakának történeti dokumentumait adja, míg a geológiai és természetföldrajzi kötet már jó alap ahhoz, hogy Baranya megye őskori történetét a komplex kutatás igényeivel közelítsék meg a monográfia munkatársai.

A kötet megírására 7 munkatárs vállalkozott. Az általánosan használt nagyobb korbeosztás alapján 3 fejezetre tagozódik a mű. Kiemelendő a kötet egységes szerkesztése, a történetiségre való igény. Minden szerzőnél közös vonás, hogy a kisebb fejezeteket az anyag alapján összefoglalóan értékeli, amelyet azonos méretű térképeken ábrázolt lelőhelylista követ, ill. a legfontosabb irodalommal ellátott kataszter. Ez pótolja a topográfiát, és így a szakemberek számára is jól felhasználható.

I. Baranya megye az őskorban. A fejezetet Bándi Gábor, F. Petres Éva és Maráz Borbála írta.

Az újkőrök és rézkor Bándi Gábor munkája. A korai neolitikum egyre gyarapodó anyaga mellett még most is elég szegényes az anyag, amelyet az utóbbi időben a Körös kultúra dél-dunántúli elterjedésében Kalicz N. jelentősen gazdagított. A késő neolitikumban Baranya megye kifejezetten gazdag temető és települési anyaggal rendelkezik, elsősorban Dombay János feltárásai révén. A sokrétű anyag jó áttekinthetőséget ad, és felhasználja a szerző azokat az új kronológiai eredményeket is, amelyeket Kalicz N. és Raczky Pál tett közzé.

Különösen sok újat ad a rézkori fejezet, amelyben a balatoni, bolerázi csoport, a badeni kultúra és a vučedoli csoport összefoglalása szerepel. A monográfia kéziratának lezárása óta a vučedoli csoportban születtek új eredmények, Ecsedy István feltárása nyomán, részben azzal, hogy megnövelte a lelőhelyek számát, ill. tovább finomította a késő rézkor és a korai bronzkor kronológiáját.

A bronzkor korai és középső szakaszát Bándi G. foglalta össze, míg a késő bronzkor F. Petres É. munkája (106–132. l.). A korai bronzkor összefoglalása a szerző által szinte teljesen feltártnak mondható nagyárpádi településre épül. A nagyméretű ásatás adott lehetőséget egy korai bronzkori település szerkezetének bemutatására, ahol megtalálható az árokkal körülvett belső vár és a domb formájának megfelelő, út mentén elterülő falu, 10–15 m²-es kunyhóival. A középső bronzkort a mészbetétes edények népének kultúrája tölti ki, de az eléggé szórványos anyag miatt a csoportok elkülönítésére, ill.

a pontosabb időrend kidolgozására a szerző még nem vállalkozhatott. Jobban kidolgozott a középső bronzkor végét jelző szeremlei csoport, melynek elterjedési területe részben a mai Baranya megyére esik. Külön foglalkozik a szerző a koszideri horizontba tartozó bronz anyaggal, ahol meg kell elégednie a kronológiai kapcsolatok felvázolásával.

A késő bronzkort a korai halomsíros kultúra nyitja meg Baranyában. Addig, míg az Alföld és a Felső-Tisza vidékén több, jól elkülönített csoportját határolták el, Baranyában a kutathatóság hiányában a korai halomsíros lelőhelyek csak szóróan vannak képviselve. A késő halomsíros és a régibb urnamezős időszak leletei közül a depot leletek nagy gazdagságban kerültek elő, amelyeknek feldolgozását a szerző, Mozsolics Amália eredményei alapján adja.

A vaskort Maráz Borbála foglalta össze (133–152. l.). A korai vaskor vizsgálatát a szerző által feltárás alatt álló pécs-jakabhegyi lelőhely alapján készítette el a szerző, amely érthető, hiszen 4 lelőhely ismert csupán. A földvárban és a tumuluszokban végzett feltárás elég reprezentációs értéket ad általánosított következtetések levonására. A hallstatti kultúra beköszöntésével alapvetően megváltozik a bronzművesség jelentősége, és helyette a vas használatra kerül előtérbe. A legfontosabb leletanyag továbbra is a kerámia, amelyben az urnasíros kultúra tradíciói élnek, ezáltal archaikussá teszi a tumuluszok kerámiai anyagát.

A késő vaskorban már megjelennek az írott források, s az etnikai vonatkozások megrajzolása könnyebbé válik. A szentlőrinci temető és a beremendi fejedelmi temetkezések adnak alapot arra, hogy a 6–4. századi leletekben a pannonokat lássák, akiknek anyagi kultúrájuk illír, de kapcsolataik, szokásaik erős steppei hatás alatt állnak, és ez színezi kultúrájukat.

Igen gazdag emléktárhany van a kelta időszakból. Az ország anyagának ismeretében nagy pontossággal állapítja meg a szerző a kelták dél-dunántúli betelepülését, és a jól keltezhető leletek alapján 3 korszakra különíti el az anyagot. Különösen erős oldala a történeti források megfelelő közbeiktatása.

II. Baranya megye a római korban, amelyet Fülep F. és Sz. Burger A. írt (223–317. l.). A szerzők 1954 óta folyamatosan végzett ásatásai Pécs központjában és közvetlen környékén lehetővé tették a korábbi nagyon szórányos adatok helyett a városközpont helyének és kiterjedésének meghatározását. Kiemelkedő a postapalota területén feltárt nagy tömegű épületcsoport, amelyet a szerzők a fórumhoz kötnek, de nem zárják ki azt a lehetőséget sem, hogy a tartományi székhelyéül előlépett Sopianaeban a császári helytartó palotája lehetett. Igen bőséges feliratos és egyéb kőanyag áll rendelkezésre, amiből a város társadalmi rétegződésére igen fontos megállapításokat tudtak levonni. A legjobban átkutatott Pécs római kori topográfiájában a későrómai temetőkben jelentkező ókeresztény temetkezés. A legkorábbi hazai sírkápolna 1716-ban került elő Pécssett; az utolsó 1976-ban, a mauzóleum, amely még nem kerülhetett bele a sír építmények közé. A beépített területen végzett kitartó feltáró munkából megállapítható, hogy az ókeresztény temetőben sírcsoportok voltak, jelentős sír építményekkel, amelyekből 4 in situ bemutatóhely. A sír épületek körül feltárt több mint 100 sírból rendkívül gazdag és értékes az üveganyag, amelynek datálási értékeit jól hasznosították a szerzők.

A megye területén a lelőhelyek zöme régebbi feltárásból vagy csak topográfiai adatok alapján volt ismert. A feldolgozást az úthálózat alapján végezték el. Ezzel jelentősen túllépték az eddigi kutatási eredményeket, mert a néhol vitatott fő útvonalak mellett a lelőhelyek alapján további feltételezhető fő útvonalak és feltételezett utak valószínűsíthetők, és ezekre fűzik fel a 182 római lelőhelyet. Az új kutatások megsokszorozták a forrásértékét a korábbi szórányos vagy részfeltárásból származó késő római síroknak. A komló-mecsekjainosi villa feltárással a megye területén talált korábbi villagazdaságok alaprajzai új formában értékelhetők. A kézirat leadása óta Kővágószőlősen sikerült feltárni a múlt

század végén már megtalált, de feledésbe ment festett sírkamrát, és a legnagyobb kiterjedésű római villagazdaság központi épületét, amely helyreállítva Baranya egyik legjelentősebb in situ bemutatóhelyévé válik. Az igen jól megválogatott alaprajz és tárgyi anyag segíti a történeti szemléletben megírt fejezet nyomán követését.

III. A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában fejezetet Kiss Attila írta. A szerző kifejezetten jó alapokról indult, egyrészt Dombay János munkásságával, amelyben különösen kiemelkedő az avar és a XI. századi temető kutatása, másrészt hogy a szerző elkészítette a Baranya megyei avar és honfoglaláskori korpust. Mindezekhez hozzájárul a saját feltárása nyomán napvilágra került temetők és telep anyaga is. Ez a fejezet szerkezetében az előzőekkel teljesen megegyezik, de arányai-ban a történeti forrásanyag jobban kidomborított, és az országos érvényű forrásokra fűzi fel a helyi lelőhelyeket, kevésbé támaszkodik a tárgyi anyagra. Érzésen szerint a feltárás alatt levő kölked-feketekapui telepfeltárással alapozhatott volna a szerző, s így nem lenne a feldolgozás annyira temetőcentrikus, és az avar életre, lényeges következtetésekre nyílt volna lehetősége. A késő avar kort a frank korszakkal zárja, jóllehet ezt csupán az írott források támasztják alá. Mivel a 9. század második feléből anyag még nem került elő, ebből azt tételezi fel, hogy Baranya lakatlan gyepek voltak, amely a morvák és bolgárok között húzódtott.

A honfoglaláskor, ill. 10–11. század leletei 40 lelőhelyről kerültek elő, mégis a leletanyag alapján a baranyai terület csak a 10. század közepétől került megszállásra. A szerző úgy látja, hogy a terület benépesítése Géza fejedelem betelepítési akciójával történt.

A kötet használhatóságát növeli, hogy a fő fejezeteknek megfelelő bontásban tömör német nyelvű összefoglalás is készült. Gazdagon illusztrált történeti szemléletű, régészeti monográfiával gazdagodtunk, amelyet a nagyközönség mellett a szakemberek is igen jól használhatnak. A monográfia példa lehet a jövő helytörténeti monográfiái számára.

Körök József

L. Barkóczi–S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 3. Lieferung. Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknien, mit 250 Abbildungen, 318 Zeichnungen und 2 Landkarten. Bonn, Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó — Rudolph Habelt Verlag. 292 lap, 250 tábla.

A kötet a magyarországi római feliratokpusz 635-től 948-ig terjedő számú feliratait tette közzé. Tartalmazza Brigetio territóriumának a feliratos emlékeit Komárom megyéből és a Dunakanyar feliratait Szentendréről bezárólag, végül két feliratot Veszprém megyének arról a területéről, amely i. sz. 214 után Pannonia Inferiorhoz tartozott. A gyűjteményben tehát összesen 313 felirat kapott helyet. Ezzel jelentős számú új forrásanyaghoz jutottunk: a feliratoknak közel egyharmada ugyanis eddig közölten volt. Öröndetes, hogy a korábbi kötetekkel szemben a fényképek száma jelentősen megnőtt. Amíg például a RIU 1-ben többszörösen publikált emlékek fotóit láttuk viszont, a RIU 3-ban 250 fotón tanulmányozhatjuk a feliratokat. Ha ehhez hozzászámítjuk a már elveszett és csak a CIL-ből ismert 33 feliratot, akkor a munka fényképekkel való ellátottságát jónak kell mondanunk.

A gyűjtemény használhatóságát elősegíti, hogy a szerzők a feliratok olvasatát és feloldását szinte minden esetben közlik.

Alapvető forrásmunkáról van szó: ezért hasznos lett volna, ha az utóbbi évtizedben Almásfüzitőn előkerült új feliratokat is közölték volna, mint például a tokodi erődben előkerült feliratok esetében. Így az a felirat, amely Almásfüzitő településének és táborának a hiteles névalakját adja, és amelyről a kutatók a RIU-ból már amúgy is értesültek, továbbra sem került közlésre. A RIU 3 is csak erre az említésre (*col. fabr. Odiavenes*) tud hivatkozni.

A RIU korábbi kötetekben nem olvastunk arról, hogy mi lesz a mérföldkövek sorsa. A RIU I-ben ugyanis mérföldkö is közlésre került (CIL III 4654 = RIU 206). Ebből a jelen kötetből azonban hiányoznak a mérföldkövek. Meg kellett volna ezért jegyezni, hogy ezt a fontos feliratos emléksoportot hol és milyen módon fogják közölni.

A RIU korábbi kötetének az ismertetésénél már írtam arról, hogy a feliratokat összegyűjtő új korpusz nem nélkülözheti a régi kéziratok levéltári anyagot sem. Ezek éppen az adott területről nagyobb számban fennmaradtak. Példaként egyrészt R. Pococke és J. Milles kéziratok naplóira és leveleire gondolok, amelyeket a CIL összeállításánál nem használtak fel. Ezek egy része ma már az Országos Széchényi Könyvtárban másolatban a kutatók rendelkezésére áll, W. Kubitschek munkáján kívül. Nemkülönben Bél Mátyás is közölt római feliratokat. Erről nemcsak a savariai vonatkozású kézírtrészek tanúskodnak, hanem a kiadott Fejérmegyei adatai is, amelyben egy tárnoki lelőhelyű mérföldkövet és egy intercisai síremlék feliratát közölte (Fejér megyei történeti évkönyv, 11, 1977.). Bél Mátyás kézírtaait sem értékesítették a CIL összeállításánál és a Vas valamint Fejér megyei példák alapján máshonnan is számíthatunk új feliratokra vagy pontosabb lelőhely-megjelölésekre.

A kötet Környéről 20 feliratot tett közzé, amelyek a 4. sz.-i erdő területén kerültek elő, részben az erdőfalakból. A feliratok közül nem egy a Brigetioiban állomásozó legio I Adiutrix-szel áll kapcsolatban. A környei erdő falaiban található katonai jellegű feliratok esetében a másodlagos felhasználás utalhat az építkezés nagy közmunka jellegére, pontosabban érv lehet amellett, hogy a környei erdőt katonai célra használták.

A dunabogdányi tábor körzetében a legutóbbi időben előkerült feliratokat közölték: Lőrincz B., AntTan 26, 1979, 97. — A cirpi tábor azóta újabb feliratos emlékeket is adott.

Reméljük, hogy az eddig rendszeres időben megjelenő RIU-kötetek után a feliratkorpusz folytatása sem fog késni.

Toth Endre

Kapocs N.—Kőhegyi M., Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Bajai Dolgozatok 4. Baja 1980 129 lap, 3 szövegközti térkép.

A kiadvány a Zichy okmánytár 11 kötetéből 89 oklevél magyar fordítását tartalmazza, amelyek szövegében a Mohácsi szigethez tartozó Szeremle falut említik. Közzétételüket a szerzők a bevezetőben meg is indokolják; kevés olyan falu van, amelyik oklevélben ennyiszor előfordul, másrészt latinul tudók ma már kevesen vannak; magyar fordításban így többek számára válik hozzáférhetővé.

Az oklevelek közreadása előtt több kisebb fejezetben közérthetően tárgyalják az oklevelek készítésének szükségét, a kiállításukat megelőző vizsgálat lefolytatását, a vizsgálatban részt vevő és az oklevelek kiadására jogosult személyek és testületek tevékenységét.

A szeremlei oklevelek legnagyobb része birtokfoglalásokról, hatalmaskodásokról és birtokpererekről szól. Tötös László, majd özvegyének és fiainak bátonostori és a bátai apát szeremlei birtokhatárának megállapításáért a 15. század fordulóján hosszú ideig pereskedtek, s közben — különösen a bátai apát és offiálisai részéről — gyakran történtek hatalmaskodások. E pereskedés kapcsán 1411-ben kétszer is részletesen bejárták és leírták Szeremle és Bátoronostor között a határt s több helyen új határjeleket állítottak. Sajnos azonban az oklevelekben említett 59 határnév közül ma csak 3 azonosítható. Ezek így is felhasználható településtörténeti adatok.

A szövegekben több helyen, főként a hatalmaskodások, az erőszakos cselekmények leírásánál gazdaságtörténeti adatokkal találkozunk. Így a gazdálkodásra (ló-, szarvasmarha-, disznótartás), vízi közlekedésre (a Dunán nyolcevezős hajó használata), a jobbágyság anyagi helyzetére, pénzvagyongára (tőlük elvett 24 kis forint, 13 és

60 aranyforint), állatok (40 forintot érő ló, 100 forint értékű 49 disznó) és felszerelés (5 forintot érő nyereg és kantár) értékére következtethetünk.

A közzétett forrásanyag elsősorban a helytörténeti kutatást gyarapítja, elemzése alapját adja a dunai átkelésben is szerepet játszó falu középkori története megírásának.

Parádi Nándor

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens 17. kötet. Weimar 1980. Hermann Böhlau Nachfolger. 244 lap, 77 szövegközti ábra, 32 tábla.

Mióta évente jelenik meg a kötet, vékonyabb lett, a közlemények száma lecsökkent, ezúttal mindössze háromra, viszont első ízben hoz recenziókat is.

R. Feustel Neolitikus csont tűmáreszközök c. tanulmánya túlmutat az újkőkoron, hasonló bőrmegmunkáló eszközök a mi kőrézkori, korai és középső bronzkori telepinken is előfordulnak, s ha jobban odafigyelünk az „állatesont”-leletekre, nyilván egyre több lesz belőlük. Az „alaplelet” a Gräfontonna, Lohberg telepén (Bernburg kultúra) talált 166 db eszköz, zömében marhalapoc-kából (134 db), kisebb részben szarvas-, medve-, sertés- és juh/kecskelapocokból kivágva-kifaragva. Két nagy csoportra oszthatók: A.) csupán használati kopásnyomokat mutató, átfúrtalan szerszámokra (25 db, I–II. t.) és B.) a sokkal lényegesebb, fogazott élű, átfúrt nyelű szerszámokra, — ezekből töredékekkel együtt 105 db-ot vizsgált meg a szerző (III–IX. t.). Rendeltetésüket amerikai indián és mongol néprajzi párhuzamokkal, valamint a kopásnyomok vizsgálatával világítja meg.

Régészeti topográfiánkhoz hasznos segítséget és egybevetési lehetőséget nyújtana D. W. Müller dolgozata: A gothai terület ős- és koratörténeti települése, — ha az eredetileg doktori értekezésnek készült munka legfontosabb része, a 207 oldalas katalógus nem hiányozna a jelen közleményből. A „Gothaer Land” ugyanis egy kisebb hazai járásnak felel meg, a szerző alapos terepbejárást végzett területén (lelőhelyeinek 65%-a ebből származik), a helyi gyűjtés és kutatás története a XVI. századig visszakövethető, nagy múzeumokban és gyűjtőknel számottevő leletanyag halmozódott fel. Vagyis valóban ideális lenne összehasonlításra, erre azonban csak általánosságban nyílik lehetőség.

A mi topográfiáinkkal összevetve feltűnő többlet az alapos geológiai, föld- és vízrajzi, klimatológiai bevezetés. Erre az alapozásra a régészeti eredmények ismertetése után visszatér s együtt értékeli a természeti jelenségek és az emberi tevékenység kölcsönhatását. Közben a szerző korszakok szerint haladva tárgyalja a régészeti kultúrákat, a leleteket 46 rajzos és 3 fotó táblára rendezve közli, a táblák összeállításának módszere és elve a mi topográfiái köteteknél alkalmazott gyakorlatra hasonlít. A jól végzett topográfiai munka — úgy látszik — mindenütt azonos vagy hasonló eredményekre vezet. Így pl. mindjárt az elején, a neolitikus „nagy ugrás” korszakában, nines különösebb okunk saját eredményeinkkel dicsekedni avagy viszonyainkat különlegesnek tartani, mivel a korai neolitikum (Linienbandkeramik) a piciny gothai járásban is 72 településsel indul. Más egyezések is találhatók, az erősen hullámzó rézkori települési sűrűség után a korai és középső bronzkorban (Aunjetitz és Halomsíros kultúrák) erősen visszaesik a telepek száma, majd az Urnasíros-kultúrától kezdve ismét fokozatos növekszik, a rómaiak előtti vaskorban (La Tène), illetve a római császárkorban éri el a maximumot, hogy azután a népvándorláskorban a minimumra csökkenjen. Római kutatóinkat nyilván érdekli a 12 terra sigillata lelőhely, azokat pedig, akik a római pénzek elterjedését a római etnikum elterjedésével és főleg továbbélésével szeretnék azonosnak tekinteni, nyilván kelletlenül érinti a 24 római pénz-lelőhely a sötét Barbaricum mélyéből.

W. Timpel Ó-thüring kocsisír Erfurt-Gisperslebenből címmel egyedülállóan izgalmas korai 6. századi sírleletet publikál és elemez. A thüringek országának szívé-

ből, Gisperslebenből már korábban is közöltek fontos és gazdag temetőt, az 1975-ben előbukkant újabb temető ettől alig 1,5 km-re fekszik. A második temető mentése során, a temető legszélén, a sírok zárt tömbjétől elkülönülten került elő 1978-ban a 41. sír, amely valóban különleges figyelmet és gyors előzetes közlést érdemelt. A $4,80 \times 4,95$ m-es óriás-sírt mintegy 22 m átmérőjű körárok övezte. Túlságosan jól ismert és látható volt, nem is ásták mélyre (legnagyobb M: 185 cm), nem véletlen hát, ha röviddel a temetés után alaposan kirabolták. A szerző ugyan nem írja, de eredményeivel összhangban megkockáztatható, hogy a sírrablásra 531-ben, a thüring dinasztia és uralkodóréteg pusztulásakor nyílt a legkitűnőbb alkalom.

A sírrablók a 23–25 éves fiatal nőt kiemelték a koporsóból és ledobták a kocsirol, ekkor fordult hasra s csavarodtak ki karjai, koponyáját nyilván a nyaklanc és a fülbevalók miatt választották el a törzstől s dobták félre. Mindezt a szerző is jól tudja, nem egészen világos hát, miért közli azoknak a modern régészeti ásatást soha nem látott hozzászólóknak a fantázia szüleményeit, akik a csontváz előbb leírt helyzetét békés és természetes okokkal magyaráztatják. A rablók a kétkerekű, vasveretes kocsi is összerúzták, a halotti mellékleteket szanaszét szórták, a javát természetesen magukkal vitték.

Ennek ellenére sem vitás, hogy nemcsak a temetés különleges módja tanúskodik Thüringiából eddig nem ismert gazdag és előkelő női temetkezéstről, hanem a sírban megmaradt, benne hagyott tárgyak is. A rablótól nyilván bennfelejtett színarany „stílus” hajtű a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, a széttépett ruhamaradványok tanúsága szerint az előkelő hölgy aranygalléros, arany szálakkal átszőtt aranybrokát öltönyt viselt, egyedülálló Thüringiában későantik ezüstsészeje és ezüstkanala, aranyozott ezüstlemezekkel díszített ivókürtje s csupán a leggazdagabb thüring nemesi sírokból került elő bronzveretes favödör, gyöngyözött peremű bronztál (töredék) és zöldesszínű üvegedény (szintén csak szilánkokban maradt meg). Mindezek egytől-egyig idegen luxustárgyak, amelyekhez képest a sírban nyilván szándékosan benne hagyott thüring típusú korongolt cseréptál, fésű, gyöngyök, csatok, kés, orsógombok erősen lokális jelenségűek. A sír egykori gazdagságát jellemzi, hogy a bestiális kirablás ellenére 79 lelet maradt benne, a gyöngyszemeket — egyesek hazai gyakorlatával ellentétben — egyetlen nyakláncnak számítva.

Az előzetes értékelés mindenek előtt a kétkerekű kocsirol, a kocsi rekonstrukciójával foglalkozik, — a Rajnától—Dunától északra, kivált Thüringiában a korszakból eddig még hasonlót sem ismertünk. A teljes együttest figyelembe véve a szerző a gisperslebeni aszszony magas rangját joggal méri össze, sőt emeli a kölni dóm alatt talált fejedelmi sírok és Krefeld—Gellep 2268. sírja fölé, — vagyis a főnemesség körébe utalja. Össze-hasonlít vizsgálatait mégis szűkkörűek, nyilván azért, mert előzetes értékelésről van szó. A Meroving-dinasztia és kultúra anyaországába (Belgium, Franciaország) nem jut el, s nem követi nyomon a thüringek politikai szövetségeseit, a thüring dinasztia közeli rokonait sem, — ez talán a nagyobb baj. Nem számol a langobard főnemesi sírokkal (Hauskirchen, Mosonszentjános), holott a legfontosabb egyezéseket éppen náluk találni nemcsak a rítusban, de a halotti mellékletek összetételében is (például az ivókürt, vödör, üvegedény, gyöngyperemes bronztál, dísztű stb. párhuzamait).

Abban okvetlenül egyetértünk a szerzővel, hogy a sír keltezését megnehezíti a rablók által elvitt tárgyak hiánya. Szerintem viszont még jobban megnehezíti, ha a megmaradt tárgyakat különböző időrendi Stufekba gyömöszöli, kivált olyanokat (ezüsttál, ezüstkanál, díszű, vödör, ivókürt), amelyek nehezen tűrik ezt a pedáns módszert, — még akkor is, ha nagyjából helyes eredményt ad. Sokkal vonzóbb a szerző történelmi fejtegetése, amely abból indul ki, hogy ilyenfajta temetkezések nem képzelhetők el Thüringiában 531 után. Meggyőzően érvel azzal kapcsolatban is, hogy a sírban Bertachar thüring herceg 525 után elhunyt felesége nyugodhatott, ez ugyanis pompásan összevágná azzal, amit a rablók a sírban keres-

tek s időben mindazzal, amit maguk után hagytak. Ha felfelezése beigazolódná — ami sajnos egyelőre aligha lehetséges — hallatlanul fontos adatot nyernénk az ivókürt korai I. stílusú díszlemezeinek keltezéséhez.

Ez a figyelemre méltó és az előzetes ismertetésben is jól rekonstruált és elemzett I. stílusú lemez G. Haseloff 1981-ben megjelent hatalmas monográfiája után is egyedülálló, önálló alkotásnak számít. Kétségtelen, hogy a téma az I. stílus korai „jütlandi” B—C. csoportjába tartozik (Donzdorf 78 stb.) és rokonságban van a késői jütlandi stílusú fibulákkal is (pl. Gönningen, Bifrons 41). Szerintem azonban a korai langobard I. stílus irányába (Kajdacs 2 stb.) is vezetnek összetevő szálak, reméljük ez is beigazolódnik majd.

Bóna István

A. Točík, Výchapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Materialia Archaeologica Slovaca*, Tom. I. (Red. B. Chropovsky) Nitra 1979. 266 lap, 98 tábla, 184 kép.

Régi adósságot pótol A. Točík és a kiadó Szlovák Tudományos Akadémia nitrai Régészeti Intézete, amikor egy új anyagközlő sorozat első kötetében közreadja DNY-Szlovákia korabronzkori temetőfeltárásainak anyagát. Az anyagközlésekben, de főleg feldolgozásokban eddig sem szűkölködő szlovák kutatásban — mint ahogy azt a Szerző előszavában írja — 1948-tól indultak meg a rendszeres feltárások, a különböző kora bronzkori kultúrák szisztematikus megismerésére. Éppen A. Točík, de M. Dušek és J. Vladár közleményeiből és köteteiből, aránylag jó képet kaphatott eddig is a nemzetközi kutatás pl. a Nitra Kultúra, az Aunjetitzi kultúra vagy az Északpannon mészbetétes kerámia telep- és temetőlelőhelyeinek anyagából, mégis több temető korrekciójára, a közelmúltig váratott magára. A legközvetlenebbül érintett magyar kutatás azért is fogadhatja őszinte örömmel A. Točík anyagközlő kötetét, mert a korábbi összefoglalások és anyaghivatkozások után, most már a legtöbb kora bronzkori temető anyaga bármilyen aspektusú értékelésre rendelkezésre áll.

Az anyagleíró, kultúránként több temetőt közlő katalógus előtt a Szerző egy összefoglalót ad DNY-Szlovákia korabronzkoráról, mintegy történeti keretbe foglalva a közölt és most közreadott anyagot. A történeti összefoglaló kronológikus sorrendben temetőinként halad, a fontosabb kultúrák valamennyi ismert temetőjének felsorolásával és elterjedési térképével kiegészítve mondani valóját.

A terület korai bronzkorának történeti-kronológiai koncepciója A. Točíknál lényegében a korábbi gazdag életmű főbb aspektusainak ismétlésére szorítkozik, annak mintegy összegezése, a legújabb szakirodalom figyelembevételével. A történeti összefoglalót kísérő kronológiai táblázat, ugyancsak régi, úgy látszik feloldhatatlan problémát tükröz, mindjárt a korai bronzkor időhatárait illetően. A. Točíknál továbbra is az aeneolithikumba sorolódik a Kárpát-medencei szempontból egyértelműen kora bronzkori Veselé-Chlopice csoport, a Kosihi—Čaka—Makó kultúra, nem beszélve a Glockenbecher kultúra Duna-vidéki megjelenéséről, amely nagyrévi összefüggései révén, kronológiailag abszolút biztosnak tekinthető. Mivel a kötet e kérdéskört az anyagközlések révén sem említi, e probléma és számtalan vonzata nem lehet jelen ismertetés témája sem. A kultúránkénti összefoglalás — természetesen a Szerző kronológiai elképzelése szerint — a Reinecke—Milojčić-féle beosztáshoz igazodik (B A1—B A2—B A3), így a Nitra kultúrával kezdődik és a Későmagyarád—Veterov—Vorhügelgraber horizonttal záródik le.

A részletesebb elemzés — valamennyi ismert temető adatainak felsorolásával — a Nitra kultúrát, az aunjetitzi kultúrát és annak Hurbanovo-típusát, érintőlegesen a Wieselburg kultúrát, a Hatvani kultúrát, a Magyarádi kultúrát és az Északpannon mészbetétes edények népét érinti.

Néhány észrevétel az egyes kulturális egységek értékeléséhez:

— A Hurbanovo típus megítélésénél ma már a Szerzőnél is szerepel elterjedés szerint elkülönítve a hatvani befolyás alatt álló Tokodi csoport. A Hurbanovo típus az aunjetitzi kultúra Nyitra—Zsitva-vidéki határkörzetére szorítkozik.

— Sajnálatos módon a Nagyrévi kultúra Duna-vidéki terjeszkedését nem tárgyalja a Szerző, feltehetően azért, mert vizsgálódása temetők elemzésére irányult.

— A Hatvani kultúra Ipoly-vidéki és Duna-balparti megjelenését, helyes kronológiai határok között, de önállóan, a tokodi csoporttól elkülönítve tárgyalja. Malé Kosihiy megfelelő réteganyaga és a salkai temetők ezzel szemben nem ezt bizonyítják.

A temetőkatalógus három kulturális egység eddig közöletlen lelőhelyeinek anyagát tartalmazza.

A *Nitra kultúra* 7 temetője közül a kötet címadó lelőhelye, Výchapy-Opatovce 300 csontvázas sírja, a kultúra értékeléséhez nyújt nélkülözhetetlen forrásanyagot. A temetőtérkép, a sírok nem-meghatározása és a teljes leletanyag (a fontosabb sírok rajza és fényképe mellett), már demográfiai feldolgozást is lehetővé tesz. Megközelítő adatértékű a 62 síros *Terdošovce*-i temető, a Šala I. lelőhely ugyancsak 62 sírja. Néhány síros temetőtöredék közlése egészíti ki a ma már szinte teljesnek mondható Nitra-anyag ismeretét (Šala II, Komjatice I, Kapince, Lužany).

Az *aunjetitzi kultúrát* 12 lelőhely képviseli a kötetben. A 62 síros *Matúškovo*-i temető térképpel és embertani meghatározással rendelkezik, az ugyancsak 62 síros *Sládkovičovo*-i temetőnek csak sírrajzai maradtak meg.

E két nagyobb temető mellett a Szerző kisebb, néhány síros temetőtöredékeket és egy-két olyan elpusztult temetőt is közöl, melyekből csak leletanyag maradt. (*Bánov*: 9 sír, temetőtérképpel; *Nitra II*: 6 sír térképpel; *Brunovce*: elpusztult temető leletei; *Vinodol*: elpusztult temető leletei; *Šurány II*: 3 sír; *Úľany nad Žitavou*: 13 sír térképpel; *Komjatice II*: 5 sír; *Komjatice III*: 3 sír; *Jaslovské Bohunice*: 7 sír; *Jablonec*: 2 sír.)

Az aunjetitzi kultúra *Hurbanovo*-típusának ma ismert öt temetője közül eddig csak a *Nesvady* anyagát közölte M. Dušek. Jelen kötetben két kulcsfontosságú lelőhely válik ismertté. *Hurbanovo*: 92 zsugorított csontvázas sír, temetőtérkép és sírrajzok állnak rendelkezésre. *Bajč*: 58 síros temető, térképpel és sírrajzokkal.

A kötet utószavában A. Točík közli azoknak az újabb temetőlelőhelyeknek listáját és fontosabb adatait is, amelyek 1968 óta kerültek feltárássra, s közlésük más szerzőktől várható. A szövegközi rajzos illusztrációk és temetőtérképek minősége jó, a sírfotókat és a tárgyi anyagot közlő táblák nyomdai minősége igen gyenge, időnként a formák, míg legtöbb esetben a díszítések alig láthatók.

Bándi Gábor

P. R. S. Moorey, *Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection*. London 1974. Faber & Faber. 207 lap, 180 fekete-fehér, 5 színes fényképes és 3 rajzos szövegközi ábra, 1 térkép.

Aligha kétséges, hogy a szakemberek döntő többsége múzeumban szeretne tudni minden régészeti emléket. Így volt ez az elmúlt két évszázad során mindig, amióta — többnyire magángyűjteményekre építve — világszerte létrejöttek a jelenleg már hatalmas egységekkel bíró múzeumok, s különösen így van ma, amikor ténylegesen tudjuk, hogy a régészeti források optimális megőrzése, tudományos feldolgozása és bemutatása elsősorban múzeumokban valósítható meg. Államonként részben eltérőek az előkerült régészeti emlékek további sorsát meghatározó törvények, s bár ezek majd mindegyike a tárgyak múzeumba kerülését kívánja biztosítani, a világ jelentős részén tradicionálisan léteznek, sőt újonnan alakulnak, régészeti jellegű magángyűjtemények. Közülük nem egy látogatható, vagy időszakosan valamely múzeumban bemutatják, de többségük részben vagy teljesen ismeretlen

és elérhetetlen a szaktudomány számára. Viszont nem lehet nem észrevenni azt a felerősödő kedvező tendenciát, hogy az utóbbi időben mind több magánkollektívó anyaga kerül szakszerű publikálásra. Mások mellett, ebben figyelemre méltó szerepet vállal a Faber & Faber kiadó.

Különösen szerencsésnek mondható az ötvenes évek végétől kialakuló Adam Collection közreadása két okból: a könyv nem sokkal követi a *Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum* című, 1971-ben megjelent munkát, amelyet ugyanaz a P. R. S. Moorey tett közzé, aki az általunk röviden bemutatott kiadványt írta; egymáshoz kapcsolódóan előkészítve a két, bár nem azonos értékű, de hasonló jellegű gyűjtemény publikálását. Egyébként az Adam Collection a mintegy fél évszázada Perzsia nyugati (Luristan) és északi (Gilan) részén rablásátások során talált, s jórészt európai múzeumokba és magángyűjteményekbe került ún. luristani és Amlash-típusú bronz- és nemesfém tárgyakat foglal magába.

P. R. S. Moorey ezeket katalógusszerűen bemutató munkája hat, az emlékeket funkciójuk szerint tárgyaló fejezetre tagolódk: *Weapons and Tools* — *Horse-Harness* — *Finials, Mounts and Decorated Tubes* — *Pins, Personal Ornaments and Cosmetic Equipment* — *Vessels* — *Statuettes and Pendants*; ezeket appendixként egészíti ki az arany- és ezüsttárgyak értékelése. Minden fejezet elején a szerző röviden utal a szóban forgó tárgytípusok legfontosabb jellemzőire, így pl. gyártásuk idejére és helyére, elterjedési területükre, használatuk módjára. Bizonyos kettősség érezhető ezekben a néhány oldalas összefoglalókban: egyfelől a szerző átfogó ismeretanyagának bizonyosságai, de felfedezhetők olyan „másodlagos” információk is, amelyek inkább a tágabb értelemben vett érdeklődő olvasók, mint a témában járatos szaktudósok számára érdekesek. A könyv igazi értéke a több mint kétszáz, jelentős tudományos értékkel bíró tárgy mindenre kiterjedően szakszerű közzététele. „Szórványletelekről” lévén szó, Moorey az egyetlen lehetséges utat járja: az általa közölt példányokat — lehetőség szerint — hiteles együttesekből származó, többnyire keltezhető hasonlókkal veti össze, ill. messzemenően épít az érintett korszakokat vagy típusokat összefoglalóan értékelő korábbi munkákra, helyenként kiegészítve azok adatait. Ez különösen jól megfigyelhető a lószerszámokkal foglalkozó résznél (64–102. l.), ahol — legalábbis a zablák esetében — J. A. H. Potratz klasszifikációját követi az eddig ismeretlen darabok bemutatásánál. Ha egyáltalán lehet ilyen rangsorolást alkalmazni, a fegyvereket-eszközöket, ill. a bronzedényeket taglalók mellett, ez tűnik a könyv legfontosabb tárgyakat magában foglaló részének.

A „luristani bronzok” általánosan elterjedt kifejezés hallatán legtöbbször — leegyszerűsítve és tévesen — e fémművesség virágzásának idején, nagyjából az i. e. 1000–700 között készült produktumokra gondolnak csak. Miután az Adam Collection a nyugat iráni törzsek fémművességének időben lényegesen szélesebb skáláját foglalja magába, P. R. S. Moorey munkája jó keresztmetszetet ad az i. e. 2600–650 közötti ötvösség emlékeiről. Feltétlen többet szakszerű forrásközlésnél, mert asszír, elami, babiloni írásos adatokra, ill. az érintett terület újabb feltárásaira utalva a szerző tényszerű történeti keretbe foglalja feldolgozását, röviden vázolja a luristani és amlashi (i. e. 1450–850?) fémművesség kibontakozásának, virágzásának és hanyatlásának gazdasági és politikai okait (21–32. l.).

Kovács Tibor

M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIII, Band 6. (München 1980). C. N. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 203 lap, 66 tábla.

1476 bronztűt és 13 tű öntőmintát közöl a kötet, a korai bronzkortól egészen a hallstattkorig terjedő időszakból. Jelentős mennyiségű leletanyag ez, összegyűjtése, értékelése komoly munkát követelt meg. A Szerző nemcsak a szlovákiai bronztűknek a formai elemzését,

rendszerezését végezte el, hanem kitért mindazokra az időrendi, történeti kérdésekre, amelyeket a tárgyalat leletek alapján fel lehetett vetni. Véleményalkotását, állásfoglalását a Kárpát-medencei bronzkori emléktárgyak, teljes irodalom ismeretében fogalmazta meg.

A könyv felépítése a PBF sorozat köteteinek általános szerkezetét követi: viszonylag rövid bevezetés után a leletanyagot leíró katalógusrész következik, majd a szövegrészt az irodalom és helynévjegyzék zárja. A tükör ábrázoló táblákat a jellegzetes leletgyűjteményeket bemutató rajzok teszik teljessé. Igen jó áttekintést nyújt a kötet végén a tárgyalat típusokat időrendi sorrendben összefoglaló, szemléltető táblázat.

A bevezetésben a Szerző összefoglalja a szlovákiai bronz- és vaskorszak történeti, időrendi képét. Ezt táblázatban is ábrázolja. A szlovákiai emléktárgyat a középeurópai kronológia szerint osztja fel, ami nem teljesen felel meg a magyar kutatás felfogásának. Azzal egyetértünk, hogy a korai halomsíros és a későottományi (füzesabonyi) kultúrákat azonos időszakra keltezte a Szerző, noha újabban ezzel ellentétes nézetekkel is találkozhatunk a szakirodalomban. A felsőszőcsi (Suci de Sus) kultúra idejét viszont korábbra tesszük, mivel Észak-Magyarországról a pilinyi és a halomsíros kultúra emlékeivel együtt előkerült felsőszőcsi típusú leleteket is ismerünk. Véleményünk szerint az idősebb urnevezős kultúra, a kurdi dephorizont korát a pilinyi kultúra nem érte meg, Észak-magyarországi területéről ebből az időszakból a gávai és kyjacei kultúra emléktárgyát ismerjük. Nem lehetett más a helyzet Délkelet-Szlovákiában sem.

Az egyes korszakokra jellemző tükör alapján tárgyalja a Szerző a különböző kultúrák, területek kapcsolatainak kérdését. Megállapításai értékes adatokat nyújtottak a halomsíros, pilinyi és lausitzi kultúrák történetéhez.

A leletanyagot magában foglaló katalógusrészben időrendi sorrendben követik egymást a típusok. Ezen belül a tükör leírása tartalmazza a legfontosabb adatokat, majd a körmeghatározás és az elterjedési terület körvonalazása zárja az egyes típusok bemutatását. A széles körű irodalom felhasználása, a párhuzamok felsorolása, idézése és a gondos, alapos tárgylemez jellemzi a kötetnek ezt a részét. Néhány terminológiai kérdésben a pontosabb definíció alkalmazása még pontosabbá tehetné volna a kötetet. Így a magyarországi füzesabonyi kultúra leleteit következetesen az ottományi kultúrába sorolta a Szerző, a pilinyi kultúra csoportjai különböző néven szerepelnek stb.

Módszertanilag igen helyesen a lelet típusok eredetét figyelembe véve keltezte a Szerző a tükört. Ez alapján igen meggyőző kelteztést adott a kosideri típusú bronzleletekre, a lausitzi kultúra egyes típusaira.

A szlovákiai bronztükör feldolgozó kötet mind anyagával, mind megállapításaival igen hasznosan járult hozzá a Kárpát-medence bronzkorának további kutatásához.

Kemenczei Tibor

H. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg. Die Funde aus den Grabungen von 1950–1973. Heuneburgstudien IV. Römisch–Germanische Forschungen, Band 37. Mainz am Rhein 1978. Verlag Philipp von Zabern. 179 lap, 11 szövegközi ábra, 145 tábla.

A kötet előszavában a kiadó, W. Kimmig ad tájékoztatást az európai vaskor történetének kutatásában kiemelkedő jelentőségű heuneburgi ásatások eredményeit feldolgozó monográfiásorozat feladatairól.

A Szerző az első fejezetben a délnyugat-németországi hallstattkori festett kerámiáról írt munkákat értékeli, ismerteti. A heuneburgi festett kerámia feldolgozása alapelveinek meghatározása a második fejezetben kapott helyet. Ezek magukba foglalják a fennmaradt és az eredetileg készített kerámia viszonyának tisztázását, a megtartási állapot figyelembevételét és a leletek statigrafiai helyzetének értékelését.

A feldolgozás az 1950–1973-ban feltárt anyagra terjedt ki, azonban figyelembe vette a Szerző az 1974–77 között előkerült, valamint a Talkau 4. halmon kiásott leleteket is.

Az előkerült anyag mennyisége tanúsítja, hogy Heuneburg a festett kerámia készítésének központja volt. Az ilyen leletek rossz megtartási állapota ellenére a vörös, fehér festésű motívumokat jól lehetett rekonstruálni. A szürke festésű kerámia ezzel ellentétben nehezen értékelhető volt.

Igen nehéz feladatot jelentett a 18 hallstattkori rétegnek megfelelően besorolni, meghatározni a leleteket. Három lehetőséget mérlegelt a Szerző: a leletek előkerülési rétege a kerámia készítésének korából származik; pusztulási réteg volt az; későbbi átforgatás során keletkezett a réteg. Az anyag statigrafiai felosztását a réteg meghatározás nehézségei miatt a tipológiai elemzéssel kiegészítve végezte el. Az így kidolgozott módszer minden többretegű telep ásatásának feldolgozásánál eredményesen alkalmazható.

Az edényformákat tárgyalja a harmadik fejezet. Először a kúpos nyakú edényeket, azok formai jegyeit, majd statigrafiai helyzetüket elemzi a Szerző. Külön foglalkozik ennek az edényformának változataival. A másik jellegzetes kerámiatípus, a palack formájú edények bemutatása után értékeli a kerámia fejlődését, változásait. A Hallstatt D korszak kerámiastílusának ismertetését jól lehet hasznosítani a magyarországi anyag meghatározásánál is.

A negyedik fejezet témaköre a festés. Három változata van: a grafit-vörös festésű, karcolt, pecsételt mintájú; a fehér alapon vörös-szürke minta; és a vörös alapú, szürke ornamentika. A festett mintákat edényformák szerint csoportosítva tárgyalja a kötet.

A festett kerámia motívumaiban megmutatkozó idegen hatások elemzése, az elterjedési területek körvonalazása, majd az egyes fázisok relatív és abszolút korának meghatározásaival foglalkozó részek alkotják a munka következő fejezeteit, amelyeket világosan áttekinthető kronológiai, tárgytípus táblázatok tesznek szemléltetéssé. A kerámiaformák, díszítőmotívumok, fibulák, felső-itáliai, dél-franciaországi, kelet-hallstatti kapcsolatok elemzése révén levont történeti, időrendi következtetések a záró fejezetben összefoglalva is szerepelnek. Ezek túllépnek a heuneburgi festett kerámia értékelésének keretein, s értékes kronológiai, tipológiai megfigyelésekkel járulnak hozzá a nyugat-hallstatti kultúrkör i. e. 7–5. századi történetének kutatásához.

Terjedelemben a munka második felét kitevő katalógusrészben a táblakötetben ábrázolt anyag leírása, az ásatási leletszámokat, lelőközlönyeket feltüntető lista kapott helyet. A pontos adatközlés valóban forrásértékké teszi az így közzéadott anyagot.

A táblakötet rajzai igen magas színvonalúak, s a színhelyettesítő grafikai megoldások segítségével a fekete, szürke minták is érzékelhetővé, elképzelhetővé teszik az eredetileg színes, festett kerámiát. A rajzok nagy része Lacza Márta és Dékány Ágoston magyar grafikusművészek alkotásai.

Kemenczei Tibor

E. Kolníková, Keltské mince na Slovensku. Bratislava 1978. 108 lap, 78 kép

A mai Csehszlovákia területén a keltáknak volt először önálló pénzverésük. Az egyes törzsek, esetleg törzsszövetségek, egymástól függetlenül, más-más éremképpel vertek pénzt különböző súlyal. Ezt természetesen elsősorban a gazdasági élet magas színvonalára tett lehetővé és szükségessé. A korai érmeiket makedóniai és római előképek után verték. Később azonban a kelta mesterek a maguk vallási szimbólumaikat vészték a verőtőre, sőt a megjelenő portrékban egyénítésre való törekvés is felfedezhető. Legkorábban Dél-Szlovákia területén kezdődött meg az éremverés, az i. e. II. század első felében. Ezeken őrződik a legjobban az előkép hatása, bár a lant is feltűnik. Legtöbbet a tetradrachmát előállító Pozsony

környéki műhelyek dolgoztak, éremkéjük is széles skálájú. Változatos feliratuk közül a BIATEC fordul elő leggyakrabban, innen kapták a nevüket is. A tetradrachmákon ábrázolt állatok (ló, farkas, oroszlán, vaddisznó) feltételezhetően a sajátos kelta vallási elképzelésben lelik gyökereiket és magyarázatukat.

A kis kötet közérthető szövege és remek fotói arra figyelmeztetnek, hogy tudománypopularizálás terén van mit tanulnunk szomszédainktól.

Kőhegyi Mihály

W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. *M. Hopf és J. Riederer* tanulmányaival. Die Ausgrabungen in Manching. Szerk. *W. Krämer*. 8. kötet. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main. Wiesbaden 1979. Franz Steiner Verlag. 270 lap 6 + 1 táblázat, 40 + 1 szöveggép, 103 tábla (ebből 24 fényképes), 1 diagram.

A durva kerámia a legfejlettebb kerámiai produkcióval rendelkező kultúrák anyagából sem hiányzik. Megítélése, korhoz és népesoporthoz való kötése a legkönnyebben vezethető tétlőre a kutatást. Hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy feldolgozta egy település — Manching — durva kerámiaját s így egy késő LT oppidum alaposan meghatározott anyagához mérhetjük a sokszor egészen más népeknek tulajdonított durva edényeket. Az ún. durva kerámia kevés kivétellel kézzel készült, s bár kemencéit Manchingban még nem találták meg feltételezhető, hogy az égetés foka alacsonyabb lehetett, mint a finom kerámiáé, a durva edények falának belsejében a keverékanyagok még csak feketére égettek át.

A szerző két nagy csoportba osztja a durva kerámiát, a díszítetlen és díszített edények szerint. Az anyag szerinti csoportosítást a díszítetlen edények bemutatásánál végzi el a soványító keverékanyag (Magerung) alapján. Nagyobb tárolóedények esetében lótrágyával keverték az agyagot, az egyéb edények anyagát organikus növényi anyaggal (gabonamagvak) finom homokkal és egyéb ásványi anyaggal. A díszítetlen durva kerámia edény- és peremformáinak bemutatása után következik a kronológiai összefoglalás. A manchingi gödrökből származó durva kerámia datálása nehéz, általában a LT C1 és korai LT C2 periódusból származnak. Olyan együttesekben, amelyekben festett kerámia is van, a későbbi durva edényeket az határozza meg, hogy S. eredményei szerint a vörös festett kerámia itt a LT C2 folyamán lép fel. A manchingi ún. 8. számú zóna, amely LT D1 terület, 79 durva edénytörödéket tartalmaz. A sima szürke áruval való együttesek a LT C1 — LT D1 párhuzamosítást tesznek lehetővé.

A díszített durva kerámia ismertetése után a szerző kimutatja, hogy a díszített durva kerámia a LT C2-ben ritka, a súlypont a LT D1 periódusban volt. Az egyéb manchingi kerámia, valamint a Fritzen-Sanzeno és a germán kultúrákból származó durva kerámiafajtákkal való egybevetés után S. az edények gyakorlati hasznát vizsgálja. Az ásványi anyagokkal soványított durva kerámia főzési célokat szolgált az organikus hozzávalóval kevert anyagú, s főleg nagyméretű edények tároló edények voltak. Erre utal gyantával való bekenésük is. Párhuzamként idézi a Gellérthegey-tabáni hombárokat is. Jellemző S. széles alapokon való feldolgozás módjára, hogy a Manchingban megismert durva kerámiát összeveti a környező európai területek nagy anyagával. Nyugat (Dél-Németország, Svájc, Franciaország), dél (Tiro, Magdalensberg) vizsgálata után a keleti kelta telepeket tárgyalja (Kelheim, Straubing, Staré Hradisko, Budapest Gellérthegey-Tabáni, Púchov). Nagy figyelmet szentel a Gellérthegey-tabáni anyagnak, s elvégzi a majdnem 12 000 publikált cserép százalékos kimutatását, amelyet E. Ettlinger recenzója alulírott monográfiájában hiányolt. Aláhúzza a dák jellegű kerámia elenyésző voltát s a manchingi anyag ismeretében pár edényt átutal a késő LT durva kerámia körébe. Az északkeleti anyagot főleg Závist, Hrazany, Tršice és Stradonice, az északit a türingiai leletek összevetésével vizsgálja. Északnyugat összehasonlító anyagát Nordwürtemberg, Schwäbisch Hall, Ingelfingen és Göttingen-Geismar telepei és a Rajna-Majna-vidék sírleletei szolgáltatják. A manchingi durva kerámia, helyi gyártmány, kevés idegen etnikai színezéssel (díszített durva edények). A déli zóna — amelynek keleti részén van Manching — egyértelműen a keltaság területéhez tartozik.

Az itáliai amforák és a campaniai-áru feldolgozását ugyancsak széles alapokra helyezte a szerző. Ahhoz, hogy a manchingi anyagra nézve megbízható eredményeket érjen el, előbb tisztáznia kellett az itáliai amforák kronológiai és tipológiai helyzetét, a finomítani a campaniai-áru periódusbeosztását. S. figyelme mindenre kiterjedt s munkáját e két leletcsoportra nézve kézikönyvnek tekinthetjük. Manching szempontjából Lamboglia (Riv. Stud. Liguri 21, 1955) osztályozásából három típus jelentős (Abb. 12), A Lamb 4 típus a legkorábbi, keskeny peremű, ívelt füllel és szépen ívelt vállal és kis csüccsal. A Lamb 1A típus hosszú hengeres nyakú, nagy párhuzamosan lefutó fülekkel, vastkosabb csüccsal, az 1B típus hasonló, de nagy, függőleges peremű és vastkos, hosszú csüccsal bír. Lényeges, hogy a manchingi oppidum legfiatalabb rétegeiben a legkésőbbi amforák jönnek elő, vagyis hogy a telep fennállásának a végéig importáltak amforákat. A tipológiaiailag korábbi és későbbi amforák lehelyét a manchingi ásatások térképére rá is vetíti (Abb. 16—17). A manchingi amforákat perem, vállvonal, fülkeresztmetszet és csücskiképzés alapján vizsgálja. Az anyagot összeveti a Manching fennállásának idején elsüllyedt hajóleletekkel, Basel-Gasfabrik, Basel-Münsterhügel és a legkorábbi római táborok amforáival. A hajóleletek kronológiai sorrendbe állítja s részletes analízissel szétválasztja a Marseille Grand Conglue hajó anyagát két hajó-komplexumra, 1 és 2 alszámozat adva ezeknek. Ez lényeges, mert a Grand Conglue 1-ben még csak Lamb 4 típusú amforák voltak, míg a Grand Conglue 2-ben már Lamb 1A típusúak, a hajók kronológiai rendjéhez nélkülözhetetlen a campaniai-áru rendszerezése. A Lamboglia-féle campaniai A-tól lényegesen különbözik a Campana B és C. A korai hajókban csak campaniai A anyag található. A hajóleletek korhatározásához felhasználja a szerző az éremleletek analízisén kívül az ún. Planier 3, 1968-ban kiemelt hajóanyag festett amfora-feliratait, amelyek A. Tschernia elemzése szerint a hajó elsüllyedését 47. i. e. előttre határozták meg. Ez a terminus ante quem lényeges a manchingi amforák szempontjából. A Planier 3 hajóban már terra sigillaták és Lamb 1B amforák voltak. A manchingi amforák (1A) mind régebbiek mint a Planier 3 (1B) amforái. A szerző a manchingi amforaperemek területi eloszlásának bemutatásánál már hangsúlyozta, hogy az amfora import a telep fennállásának végéig futott, így arra az eredményre jut, hogy Manching pusztulásával i. e. 50 előtt, vagy körül kell számolni. S. jól áttekinthető táblázatban ábrázolja végeredményét (185. lap, Abb. 39), amely igen szellemes módon könyve borítóján is látható. Ez az eredmény Manching fennállásának eddig feltételezett időpontjánál (i. e. 15) jóval korábbi, s a kibontakozás a többi leletanyaggal való összevetéstől várható. Kérdéses hogy az amforák utolsó import-darabjait nem használták-e tovább Manching lakosai. A szerző levezetése végén az amfora import kezdetét is meghatározza i. e. 150 körülre (Manching, Basel-Gasfabrik, Arnsheim). A 34 manchingi amfora közül 32-ben találtak vulkanikus soványító szemeket, igen valószínű, hogy Campaniában készültek. Hajón, majd a Rhône völgyén, Basel, Rajna—Duna úton érkeztek Manchingba. Ezen az úton jutott a campaniai-áru egy része is ide.

M. Hopf gabonalenyomat vizsgálatait a manchingi népesség hathatós földművelésére utalnak. Analíziseit S. messzemenően hasznosította. *J. Riederer* ásványtani vizsgálatait az amforákban porfir és vulkanikus szemeket mutatott ki, R. a vizsgálatok eredményeképpen Középtálya vulkanikus kőzeteire gondol.

A kötetet jól áttekinthető táblajegyzék, a leltérekre vonatkozó „Konkordanz” jegyzék, irodalmi rövidítés- és szöveggép jegyzék egészíti ki. Az igen sokféle

eredetű anyaggal dolgozó munka megérdemelt volna egy helynév mutatót. A jellemző rajzok és szép táblák jól ábrázolják a durva áru változatosságát.

B. Bónis Éva

D. S. Neal, Roman Mosaics in Britain. Britannia Monograph Series No. 1. London 1981. Society for the Promotion of Roman Studies. 127 lap, 76 + 6 (színes) tábla, 2 mikrokártya.

A Britannia monográfia-sorozat első kötete egy kivételes adottságú szerző munkája. David S. Neal nemcsak mozaikspecialista, hanem kitűnő grafikus is, aki minuciózus pontossággal és hűséggel rajzolt le nagyszámú, főleg az elmúlt két évtizedben váltó színvonalú rajzokat. Mozaikokat a legkritikább esetben lehet teljes egészében merőleges felvételen színesen közölni, a többnyire ferdeszögű fotókon és részletekben közölt, elnagyolt vagy idealizált, de mindenképp változó színvonalú rajzokon visszaadott padlók összehasonlítása pedig eleve kizárja a datálási és műhelykérdések megnyugtató vizsgálatát. Ezek a technikai fogyatékoságok ezúttal nem gátolják a kutatást; Neal végtelenül pontos rajzaival belelste magát a mozaikmestereknek nemcsak kompozíciós elgondolásai, ornamentikájába, hanem technikai tudásába is. Ezt a többletet különösen a technikai színvonal osztályozásánál értékesítette. A három fokozatba (Grade 1–3.) való besorolásra kidolgozott szempontjai természetesen csak Britannia mozaikjain alkalmazhatók változtatás nélkül, maga a módszer azonban irányadó más tartományok mozaikkutatásához is. Az ornamentika és a kompozíció még oly kifinomult összevetése nyilvánvalóan nem szolgálhat biztos és kizárólagos alapul műhelyek és mesterek elkülönítésére.

A publikációnak van egy ma még alig alkalmazott technikai újítása, amelyről külön szólni kell. A kötetben leírt és egyszínű táblákon közölt padlók közül minden épebben megmaradtat színesen is adja a kötethez csatolt két mikrofilm-kártya (microfish). Amennyire ezt a microfish-kiadók árjegyzékeiből meg tudjuk ítélni, egy 50–60 oldalnyi képet tartalmazó kártya ára 1–3 dollár között mozog. Falfestmények, finomkerámia, üveg és sok más leletcsoport kutatását alighanem forradalmasíthatná, ha erre a viszonylag olcsó közlési módra lehetne áttérni, amely az emlékek ma elérhető maximálisan színhű és anyagszerű visszaadását teszi lehetővé. A régészet ma az előtt a dilemma előtt áll, hogy vagy a leletanyag elenyészően kis részét közli elérhetetlenül drága luxuskiváltságokban vagy az egész anyagot olyan igénytelen technikai színvonalon, amely a közlés használhatóságát korlátozza. Ebből a dilemmából csak olyan új eljárások vezethetnek ki, mint az ismertetett kötet microfish-melléklete.

Mócsy András

Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. Szerk. L. Keppie és W. S. Hanson. Oxford, 1980. British Archaeological Reports International Series 71. I–III.

Az utóbbi években örömdetesen föllendült *limes*-kutatás sok új eredményt hozott. Jól szolgálják ezt a célt az időről időre másutt megrendezett *limes*-kongresszusok. Ébren tartják és fokozzák a kutatók érdeklődését a római császárkor hadtörténete, csapattörténete és határvédelme iránt minden érintett országban, a kongresszust rendező országban pedig különösen. Hagyományá vált az is, hogy a rendezők speciális kiadványokban foglalják össze az érintett frontszakasz kutatásának eredményeit, egyúttal vezetőt adva a kongresszus résztvevői kezébe a régészeti kirándulásokhoz. A Skóciában tartott XII. Nemzetközi Limeskongresszus szervezői azonban nemcsak a kongresszus idején (1979. szept. 1–9.) végeztek kitűnő munkát, hanem azt követően is, amikor igen rövid idő alatt sajtó alá rendezték az előadásokat. Ez pedig nem csekély mennyiség: 71 előadásból 4 ugyan másutt jelenik

meg, hozzájön viszont 10 olyan tanulmány, amely előadás formájában nem hangzott el Stirlingben, így végül 77 munka került közlésre.

A rendezők célja az volt, hogy a kongresszuson, illetve a kongresszusi kötetben összefüggő kép alakuljon ki a római birodalom különböző részeinek határvédelméről, hadtörténetéről, ezért — új kezdeményezésként — fölkértek néhány kutatót, hogy foglalják össze egy-egy terület legújabb kutatási eredményeit. A 11. fölkérésre készített előadásból 4 foglalkozik Britanniával, 6 az európai tartományokkal, 1 pedig Palaestina *limes*ével. Az áttekintést szolgáló tanulmányok közé sorolható még H. Ubl-nak az osztrák *limes*-szakaszt bemutató munkája.

Az előadások is nagyjából hasonló arányban oszlanak meg. 24 foglalkozik Britanniával, 1 Hispaniával, 2 Galliával, 9 Germaniával és Raetiával, 11 Noricummal és Pannoniával, 8 Moesiával és Daciával, 12 a keleti és afrikai tartományokkal. Az általános témákkal foglalkozó dolgozatok száma 10. A kongresszus rendezői, illetve a gyűjteményes kötet szerkesztői tehát nem követték a XI. magyarországi Limeskongresszus egyébként természetesen nem kötelezően átveendő példáját, azt, hogy a hazai kutatók csak ismerttéssel szerepelnek, nem pedig nyomtatást is megkívánó előadásokkal. Nehéz eldönteni, hogy melyik megoldás jobb, mivel mindkettőnek vannak előnyei és hátrányai. A magyar megoldás kétségtelenül szerényebb és azt a célt szolgálja, hogy az örömdetesen növekvő számú kongresszusi delegátusokat kevesebb előadás és kényszerű szekciómegosztás terhelje. A skóciai megoldás a korábbi hagyományokat követve arra törekszik, hogy a rendező ország római korát, sőt vázlatosan annak előzményeit, illetve az azt követő korszakot is, a kutatás legújabb eredményei alapján minél teljesebben mutassa be. Így alakult, hogy a Britanniával foglalkozó munkák a kongresszusi előadások és a megjelent tanulmányok egyharmadát teszik ki. Figyelemre méltó azonban, hogy több neves angol kutató — bár részt vett a kongresszuson — nem tartott előadást.

A római foglalat bennszülött előzményeit írott és régészeti adatok alapján G. S. Maxwell foglalta össze, Agricola hadjáratait és annak eredményét, következményeit W. S. Hanson. Bár az újabb leletek és megfigyelések egyre több támpontot nyújtanak a korai foglalat felső határára vonatkozóan, még ma is csak közelítően lehet i. sz. 105-tel lezárni ezt az időszakot. D. J. Breeze az Antoninus Pius-féle hódítást mutatja be, hangsúlyozva, hogy mind az újabb erődsor és fal létesítésének, mind pedig a 160-as évek közepén való földadásnak szélesebb, nagyrészt Britannia provincián kívül keresendő okai voltak. L. Alcock az első ízből a római császárkorban fölbukkanó *populi bestiales Pictorum* régészeti és történeti emlékeit követi nyomon majd az ezredfordulóig. G. Lloyd-Morgan római tükrök északi területeken való elterjedését és szimbólumként való továbbélését taglalja. L. Keppie az Antoninus-fal mentén eddig megismert 7 *mile fortlets* kérdésével foglalkozva kimutatja, hogy ezek korábbiak az erődknél. Valószínűleg a fal építésével megbízott *vevallatiók* emelték őket és csak néhány hónapig voltak használatban, addig, amíg a csapatok végleges táborai föl nem épültek. J. N. Dore egy olyan erődtípusra mutat be, amely minden bizonnyal Agricola hadjárata idején létesült. A falkirki éremlelet újraértékelése néhány konkrét és néhány általános megállapításhoz vezetett R. Reece-t. Eszerint a kérdéses kincs alapvetően Severus-kori, későbbi hozzátetelekkel, tulajdonosa pedig polgári foglalkozást űzött. Másik megállapítása jelenlegi tudásunk fogyatékoságát tükrözi: eddig még ugyanis nem rendelkezünk elegendő adattal annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy a provinciákon belül milyen mértékű volt a pénz körforgása. A. S. Robertson dolgozata szintén numizmatikai fogantatású: N. Reed néhány, Severus-kori hidakkal kapcsolatosan kifejtett téves megállapítását tisztázza szellemesen, de ugyanakkor korrekt alapaossággal. G. Simpson és M. Brassington Corbridge építéstörténetét veszik revízió alá sikeresen. J. Bennett a Hadrianus-fal mentén ismert „időszakos” táborokat osztályozza oldalhossz-arány és területnagyság szerint, minden biztos eredmény nélkül. Fontos megállapításokra jutott C. Daniels a Hadrianus-fal

menti erődökben tett megfigyelései alapján. Kimutatja, hogy a IV. században főként az erődök belső földtöltése helyén, de másutt is létesített egy-helyiséges kunyhósorok a III. századi *vicus*-épületek egy fajtájából származnak, elterjesztésükben nagy szerepet játszhattak a III. század végén ideiglenesen elnéptelenedett erődökbe beköltözött *vicani*. T. W. Potter Cumbria határvédelme kutatásának újabb eredményeit foglalja össze, D. Charlesworth pedig a Carlisle helyén volt tábor déli kapujának a feltárásáról számol be, kimutatva, hogy az érmek alapján Agricola tevékenységével függ össze az erőd alapítása. Sir Jan Richmond vetette föl korábban, hogy E—D irányú jelzőtorony-sorral is kell számolni a Carlisle-ből délre induló út mentén. Ezt tette vizsgálatára tárgyává R. H. H. Farrar. Eredménye nem túl biztató: csak két, IV. század végén épített tornyot lehet kimutatni, valamint néhány további, jobbára szögletes árokkal körülvett építményt, amelyeknek a datálása azonban még igen bizonytalan. A Deer Street mentén fekvő Bincchester erődjében 1976—79 között dolgozott I. M. Ferris és R. F. J. Jones. A geofizikai mérésekkel is kiegészített kutatások az I. század végétől az V. század elejéig főnállt erőd *via principalis*a mentén történtek, ahol különböző épületmaradványokat (feltehetően a parancsnok háza), IV. századi fürdő részeit sikerült föltánni. J. L. Davies Wales, V. A. Maxfield pedig Devon és Cornwall kutatásának legfrissebb eredményeit foglalja össze. A számos újabbban azonosított lelőhely közül csak néhányban volt ásatás. Igen hasznosak a dolgozatokat szervesen kiegészítő lelőhelyterképek. G. Webster a romanizáció egy figyelemre méltó időbeli komponensére hívja föl a figyelmet a wroxeteri ásatások kapcsán. Az a tény, hogy a 90 táján fölhagyott legiós tábor helyén hosszú települési hiátus volt 125-ig, amikor várossá nyilvánították a települést, a Hadrianus idején megváltozott, provinciálisokat támogató politikának tudható be. B. Hobley Londiniumnak a 43. évi hadjáratban játszott esetleges szerepével, illetve kereskedelmi gócpontként mind nagyobb szerepet játszó település fejlődésével foglalkozik. J. G. F. Hind a *ripa Gothica* analógiájára hivatkozva azt bizonyítja, hogy kivételesen a *litus Saxonicum* is a támadó népről kapta nevét. St. Johnson Ch. Green 1958—61. évi, Burgh Castle-ben végzett ásatását, illetve az ott előkerült, az intercisai későrómai sisakokkal rokonítható vassisakot mutatja be, J. R. Scott pedig a britanniai *limes* mentén előkerült lándzsákat osztályozza.

Az európai provinciák római kori hadtörténetével foglalkozó dolgozatok sorát J. M. Blazquez tanulmánya nyitja meg. A Not. Dign. Occ. által említett hispaniai *limest* tárgyalja — most a *gentiles/laeti* viszonylatában — nem mindig koncentrálna szorosan vett témájára. P. Galliou Armorica későrómai erődített településeit tárgyalja széles körű etnikai, gazdaságtörténeti kitekintéssel, J. Mertens pedig Gallia Belgica *limes*-ét. Fölhívja a figyelmet arra, hogy az erődített települések és refugiumok egyre alaposabb megismerése cáfolja a IV. századi mezőgazdasági termelés pangásáról, visszaeséséről alkotott nézeteket. Az 1974-ben rendezett X. Limeskongresszus tagságának látogatása óta nagymértékben föllendült Nijmegenben a római kutatás. Ezeket ismerteti J. H. F. Bloemers, amelyek közül talán egy 105×140 méteres palánktábor fölfedezése a legjelentősebb. A Velsenben részlegesen föltárt római kikötőt, amely — bár pontosan nem lehet datálni — az I. század első felében létesült, J. Morel és M. D. de Weerd mutatja be — kissé körülményesen. A Germania inferior németországi szakaszán végzett kutatásokat C. B. Rüger foglalja össze igen mértéktartóan. A legjelentősebb feltárásokra Xantenben került sor, ahol — részben régebbi megfigyelések fölhasználásával — ki lehetett mutatni egy Augustus—Tiberius-kori *auxiliaris* tábornak a *vicus* északi oldalán. A Colonia Ulpia Traiana területén emelt kisebb erőd 310 és 350/51 között készült, és 48, félkör alakú toronnyal rendelkezett. Fontos a Xanten közelében talált felirat: a 73. március/júliusban állított emlék megnevezi a helytartót: A. Marius Celsus és a *legio VI victrix* parancsnokát: Sex. Caelius Tuscus. T. Bechert Asciburgium kutatásának újabb eredményeit foglalja össze. Az *ala Moesica* kora-vespasianusi időben emelt táborának pusztulását 83/85-re teszi. Kérdések

azonban, hogy ez nem a legkésőbbi érem verésének idején, 81 táján következett-e be, különösen akkor, amikor I. Paár Geldubát tárgyaló tanulmányából is arról értesülünk, hogy az első periódus legkésőbbi lelete Titus 78—81-re tehető *asa*. A következő tanulmány M. Gechter Bonna legiostáborának IV. század elejére tehető építészeti emlékeit, újabbban feltárt belső tornyait foglalja össze. Kiemeli az itt is megfigyelhető későrómai sajátosságot, az agyagba való kőalapozást. H. Schönberger a Germania superior és Raetia *limes*-én végzett kutatásokat foglalja kronológiai rendszerbe. Hangsúlyozza, hogy a Felső-Neckar vidékét Vespasianus idején Pinarius Clemens foglalta el, Domitianus idején már nem volt jelentős területnövelés. M. Hartmann azt bizonyítja, hogy Vindonissa katonai megszállása legkésőbb az i. e. 15. évi alpesi hadjárat idején megtörtént, K. Wilhelm pedig a boppardi és koblenzi későrómai erődök olykor bravúros ásatásának aprólékos leírását adja. H. Uhl az osztrák *limes*-szakasz újabb kutatási eredményeit ismerteti. Kiemeli, hogy az általános táborépítés csak Vespasianus idején következett be a *limes* mentén. Szerencsés új feliratlelet alapján kimutatható, hogy Zeiselmauer helyőrsége legkésőbb 122—125-től a *cohors II Thracum eq. p. f.* volt. A *cohors II Batavorum* téglabélyege a klosterneuburgi táborból, az *ala I Thracum victrix* téglabélyege pedig Petronellből került elő, bizonyítva e csapatok ottani állomásozását. E. Weber néhány érdekes felirattal foglalkozik. A legnagyobb kérdőjelet Esdrus Stai f. domo *Brizia Fab.* tubicen coh. I Mon-(tanorum) sírköve teszi föl. Kérdés ugyanis, hogy a noricum vagy a dalmatiai csapat került — átmenetileg — Carnuntumba. A szerző az *origo* alapján a noricumit tartja valószínűbbnek. A J. G. Garbsch által föltárt és ismertett, az Inn közelében levő mithraeum jelentősége a kultusszal kapcsolatos apró leletek mellett abban van, hogy az érmek tanúsága szerint a IV. század végéig használatban volt. Mócsy A. nem arra törekszik, hogy a magyarországi *limes*-szakasz összes újabb eredményét bemutassa, hanem arra, hogy a súlyponti kérdéseket fölvezolja. A foglalkozással kapcsolatban ismét hangsúlyozza, hogy a politikai fennhatóság elismertetése nem járt feltétlenül együtt katonai határvonal kiépítésével, valamint, hogy a korai táborhelyek — Carnuntum esetéhez hasonlóan — nem feltétlenül esnek egybe a későbbiekkel. Másik súlyponti kérdése Soproni S. néhány tétele. Helyénvaló az a megállapítása, hogy a 364 után épített tokodi erődöt nem említheti a 364-re keltezett Notitia-passus. Fontos megállapítás az *in barbarico* és *in Sarmatia* párhuzamba állítása is. Gabler D. az e folyóirat hasábjain közölt eredményeit foglalta össze Pannónia *limes*-ének Vespasianus-kori, a kőtáboroknak általában a markomann—szarmata háborúk utáni kiépítéséről. A. R. Neumann egy 233-ban állított vindobonai oltár újabb, pontosabb olvasatát adja, W. Jobst pedig a pfaffenbergi kultusz-centrum egyre jobban feltárt, a IV. század végén elpusztított emlékeit taglalja. Soproni S. újabb későrómai őrtorony-feltárásokról számol be. Igen fontos eredmény, hogy II., sőt I. századi őrtorony-nyomokat is talált. Lőrincz B. és Visy Zs. Intercisa erődjének építéstörténetét foglalják össze. Fontosnak tartható a későrómai átépítés II. Constantius/I. Valentinianus idejére való keltezése, valamint a Valentinianus halála utáni építési periódus kimutatása. Visy Zs. egy Intercisában föltárt későrómai épület és a Notitia Dignitatum ábrázolásai között keres összefüggést, kimutatva, hogy az épület típusa valamilyen hivatalos épület (*praetorium*), vagy ami ott nem szerepel: *beneficiarius* állomás) volt. Szabó K. a Pannónia inferior *limes*-e mentén előkerült bronzedényeket vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy míg ezek a III. század elejéig elsősorban Itáliából, Galliából érkeztek, a III. század közepétől a római uralom végéig helyben készültek.

A harmadik kötetet — kissé szabálytalanul kiemelve — A. G. Poulter dolgozata nyitja meg a dobrudzsai falusi településekről, kimutatva, hogy a II. század eleji telepítési politika elsősorban a terület északi részére terjedt ki. M. Mirković különböző megfigyelések és egy felirat alapján azt bizonyítja, hogy Viminacium és Naissus között csak Traianus—Hadrianus idején építettek utat. P. Petrović a későrómai, Vaskapu-szakasz környéki erődöket

vizsgálja, kimutatva, hogy azok II. Constantius és I. Valentinianus idején épültek (Interceisa!). T. Ivanov az oesecsi *forum-complexumot* mutatja be az 1975–78. évi ásatások alapján, C. Scorpan pedig suicidavai kutatásait. Dacia *limes*ének újabb kutatási eredményeit N. Gudea foglalta össze — sajnos térkép nélkül. A korábbiakhoz képest valamelyest módosítja álláspontját, amikor kijelenti, hogy a leletek további hiánya alapján a Tisza-határ esetleg csak 118-ig vagy 159-ig állt fönn. C. N. Vlădescu és Gh. P. Bordea Praetorium két táborának feltárásáról számolnak be. Az Olt bal partján 138-ban épült tábor a III. század közepén árvíz következtében elpusztult, amit hamarosan a közelében emelt újabb erődt pótolta. C. L. Băluță a *pedites et equites singulares* dáciai emlékeit gyűjti össze. Központjuk természetesen a legtöbb epigráfiai emléket szolgáltató Apulum volt.

A keleti tartományok *limes*-kutatási eredményeit M. Gichon tanulmánya nyitja meg, amely Palaestina *limes*éről szól. Kimutatja, hogy néhány, nabataeus határon fekvő erődvaskori zsidó eredetű (belső udvaros). S. Th. Parker alapos fölkészítéssel tárgyalja a *limes Arabicus*, amely Dél-Szíriától az Akabai öbölig terjedt. Figyelemre méltó a *via nova* mentén a Severus- és a tetrarchia-korban állított mérföldkövek sora, amelyeket a megnövekedett, általában katonai tevékenység jeleként értékel. D. L. Kennedy Septimius Severus arabiai terjeszkedő politikáját követi nyomon, többek között egy Sir Stein Aurél által gyűjtött felirat segítségével. A *via nova*-tól keletre épített újabb útvonal táboraiiban többek között a *legio III Cyrenaica vexillatio*-ja állomásozott — tartósan. B. Isaac az arabiai kereskedelmi utakat vizsgálja, kiemelve, hogy a Traianus idején létesített É–D-i irányú *via nova/regia*-t megelőzően a Gaza–Petra út volt a legjelentősebb. Törökországi gátépítések több lehetlenné tették szükségessé az Euphrates mentén. J. G. Crow és D. H. French Tille közelében feltártak egy — valószínűleg katonai — fürdőt, valamint megfigyeltek több őrtornyot a folyó nyugati partján, T. B. Muford a kurd Taurusban végzett — nem veszélytelen — terepbejárásának eredményeit írja le. W. H. C. Frend egy, az első kataraktától délre fekvő, Augustus-kori erődöt ír le, ahol egy Cornelius Gallus néhány vessorát tartalmazó papírusz is előkerült. P. Troussset a dél-tuniszi nomadizálásról szólva leírja, hogy az nem anarchikus kóborlás, hanem rendszeres és szabályos mozgás volt. A római kormányzat célja nem az évszakos vándorlás megakadályozása, hanem csupán ennek idő- és térbeli ellenőrzése volt. Y. le Bohec új csapatfajtáról, a *numeri collati*-ról számol be, amely a *vexillatio*-hoz hasonló, de csak kevés katonából speciális célra összeállított egység volt. J. M. Lassère a 199–211 közé datálható ILAfr.27. felirattal foglalkozik, amely a *limes Tripolitanus*-ról sorol föl katonákat. Megállapítja, hogy a többnyire *praenomen* nélküli nevek többsége afrikai. N. Benseddik a Severus-korban Mauretania Caesarensis déli szélén épített *praetentura*-tól délre fekvő néhány római villát elemezve óv ezek automatikus katonai interpretálásától. C. M. Wells Karthago feltárásának kanadai kutatási eredményeiről ad hírt.

Az általános hadtörténettel foglalkozó cikkek sorát K. A. Raaflaub nagy lélekzetű tanulmánya nyitja meg Augustus katonai reformjairól. Végkövetkezése az, hogy a belső békét mégis inkább politikai intézkedéseivel teremtette meg. H. v. Petrikovits a csapatok mellett tevékenykedő *liviae*-ről értekezik. Kimutatja, hogy e csoport tagjai táncosok, színészek, zenészek, jóvendőmondók, áldozatot bemutató férfiak és nők voltak. W. Groenman-van Wateringe a római birodalom északnyugati részeinek urbanizációs folyamatáról szólva megállapítja, hogy permanens római foglaltság csak ott alakult ki, ahol jól szervezett proto-urbánus vagy urbánus szervezeteket találtak. J. W. Eadie a barbár betörések és a határvédelmi politika összefüggéseit elemzi Gallienus korában. Értékes tanulmányának általános érvényű következtetése, hogy mindig a konkrét forrásanyag alapos elemzése szükséges az események okainak kutatásához. J. Lander a „diocletianusi” típusú erődöket vizsgálja. Úgy találja, hogy a lekerekített tornyúak is Diocletianus-, pontosabban tetrarchia-koriak. Egyébként nem helyesli a típus-elneve-

zést, helyette inkább kategóriát használ, mivel az erődforma különböző helyeken másként, korábbi fejlődés eredményeként alakult ki, amihez Diocletianus szervezett és általános határerősítő építkezése társult. S. Dušanović a katonai diplomák és a háborús expedíciók közötti összefüggést vizsgálja dolgozatában. Elsősorban a 80-ban kibocsátott pannóniai diploma alapján (CIL XVI 26) azt igyekszik kimutatni, hogy a három, ismételtlen megnevezett *ala* katonai háborús érdemként kaptak diplomával igazolt polgárjogot, majd hamarosan elbocsátották őket. Lehetséges, hogy így van, de egyelőre semmi sem utal arra, hogy a 25 éves szolgálat lejártakor (hadi kitüntetésként-jutalomként?) kapott diplomát hamarosan követte az elbocsátás. A sokszor idézett dáciai diploma-pár (106-ból és 110-ből) ennek épp az ellenkezőjét látszik bizonyítani. A 80-as pannóniai és a 82-es moesia (CIL XVI 28) diplomáknak a 73–74. évi Clemens-féle hadjáratral való összefüggésbe hozása erőltetett. Hihetetlennek tűnik, hogy Vespasianus helyett fia adnak jutalmat, ráadásul nem egyformán, mivel a moesiaiak elbocsátásban is részesülnek. Szerző nem él mindig kellő kritikával, olykor pedig a több különböző vélemény közül indoklás nélkül emeli ki azt, ami leginkább illeszkedik elméletébe. D. B. Saddington a brit auxiliákat gyűjti össze. Megállapítja, hogy a *Britannica/Brittonum* névhasználat nem utal romanizált, frissen hódolt csoportokra, a vegyes névhasználat azonos csapatnál is előfordul. J. Wielowiejski a római medallion-leleteket gyűjtötte össze Európából. Többségükben 312 után, magas rangú tisztviselőknek, katonáknak, barbár vezetőknak adott ajánlékok. A római katonaabrázolásokkal kapcsolatban G. Waurick megállapítja, hogy az a hellenisztikus ábrázolásokból ered, amit az I. század közepétől a provinciákban általában kizsárolt a realiztikus ábrázolás. A kötetet H. Zabehlicky hagymafejes fibulákról írott dolgozata zárja.

Visy Zsolt

I. Moosdorf-Ottinger, Der Goldberg bei Türkheim. Bericht über die Grabungen in den Jahren 1942–1944 und 1958–1961. München, 1981 Beck. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 24. 220 lap, 43 szöveggörzi ábra, 41 tábla és 15 melléklet külön kötetben.

A monográfia a Türkheim melletti Goldbergen épült későantik erődítmény és útmenti örállomás — amelyet *Rostrum Nemariae*-vel azonosítanak — ásatásainak a közzététele. A kutatásokat még L. Ohlenroth kezdte meg, majd N. Walken folytatta. Az utóbbi kutató halála után a Szerzőnő dolgozta fel a disszertációjában az objektum ásatását.

A Szerző az első fejezetekben a geológiai és a topográfiai körülményeket, a római közlekedési utakat, az utakra vonatkozó antik forrásanyagot majd a kutatástörténetet foglalta össze. A tájékozódást azonban a külföldi olvasó számára megkönnyítette volna, ha egy egyébként jó térképrészletről nemcsak a telep közvetlen környékét ismerjük meg, hanem a Szerző a Dunától délre elterülő nagyobb területről adott volna térképet, amelyből láthatóvá vált volna a Lech-mező nyugati határán, Augsburgtól D-DNy-ra fekvő objektum elhelyezkedése Raetian belül. A térkép hiánya különösen érezhető a körzet római útviszonyait tárgyaló fejezetnél: az abban foglaltak térkép segítségével könnyebben és jobban érthetők és követhetők lettek volna.

A kutató a további fejezetekben tárgyalja az őskori leleteket (bronz, Halstatt és La tène-kori települési jelenségeket), majd a munka derékrése következik: az útállomás ásatásának és a telepjelenségeknek, valamint a leletanyagának a leírása. Végül a Szerző ismerteti a kora középkori leleteket, amelyek a 6. illetve a 8–10. század-ból származnak. A munkát Helmut Bender fejezte egészíti ki a későrómai létesítmény rekonstrukciójáról.

A monográfiát leletkatalógus, majd fényképek és rajzos táblák zárják.

A Goldberg dombján, az észak–dél irányú út nyugati oldalán fekvő objektum négy építési periódust képvisel.

Az első egy, a domb lejtőin húzódó belső fossa, amit egy kis, 18 éremből álló antonianus-lelet keltez (i. sz. 270–282/283). A második periódus 300 körül kezdődik és valószínűleg erre az időre tehető az építmény magját képező 15×15 m² alapterületű burgus építése. A falai jelentős (3,3–3,5 m) vastagságúak. A torony fennállása alatt a belső fossa lassan betemetődött. A tetrarchiára tehető a szabálytalan alakú félkörös tornyokkal ellátott nyugati és déli erődítéssal megépítése is. 323/324 körül az objektum leégett, majd Nagy Konstantin alatt az erődítést a torony körül körbezárták. Megépült a külső árok: ennek betöltéséből Constantinus- és Valentinianus-kori leletanyag került elő. Ugyanekkor faépületeket ácsoltak a Goldbergtől északkeletre húzódó teraszon. Ez a település azonban a 4. sz. közepe után, valószínűleg a 357-es juthung betörés alkalmával elpusztult. Az utolsó, Valentinianus-kori periódusban a falakon kívül két kőépület emelkedt. Ék-re egy nagy négyzet alakú épületet (C. épület), nyugatra pedig, közvetlenül a falak mellé egy nagy (33×18), a sarkain külső támpilléres horreumot. A telep ásatásánál 261 érem került elő, melyekből i. sz. 259–408 között vertek: többségükben nagyjából egyenlő arányban a római, aquileiai és a sisciai műhelyekből kerültek ki. Más, késő római építményekhez hasonlóan itt is sok ablaküveg-töredéket találtak. Ezek java részben a C. épület ásatásánál kerültek elő, de az ablaküveget a torony esetében, már a tetrarchia alatt is felhasználták. A kerámia jelentős részét a késői Rádechensigillata és az Argonne-i áru jelenti. Öt darab (4 edényhez tartozó) mediterrán-sigillata is előkerült. Mázás kerámia csak a dörsztálak esetében fordult elő; ezek viszont ismét jelentős számban találhatók: kevesebb a korábbi, Nagy Konstantin-kori vastag falú, és sok a vékonyfalú töredék.

A Szerző a leletek alapján arra következtetett, hogy a négy települési periódus közül kettőben lehet csak a katonaság jelenlétével számolni: ez a tetrarchia- és a Valentinianus-kor. Ekkor figyelhető meg a germán őszetevő is a leletanyagban, míg ez a többi kettőben hiányzik. Tehát a 3. sz. II. felében létező „civil” települést követően katonaság építi meg az őrtornyot és a kerítő falakat, majd a katonaság távozása után az objektum polgári felhasználású. Végül Valentinianus alatt alakítja ki a katonai utánpótlási bázist. Ezt az elkülönítést a néhány övveret, néhány nyílhegy és lándzsapapucs alapján azonban nem látom indokoltnak. Aligha tételezhető fel, hogy az út menti erődített őrtorony katonai felügyelet nélkül maradt.

Az őrállomás végét az érmek alapján a 4. sz. végére teszi a szerző. Az 5. századból nincsen lelet, majd a 6. századból néhány gót érem mutat a megtelepedésre. A terület hosszabb időre újra csak a 6. században népesült be: az udvarházzá alakított erődítményhez attól ÉK-re templom is épül, amely köré temetkeztek. Ennek a településnek valószínűleg 10. századi magyar betörés vetett véget, majd az időszakosan újra népesült objektum végleg a 13. századdal enyészett el.

Tóth Endre

V. Budinský-Krička, Král'ovský Chlmec. Zachranný výskum na slovenskom mohýlníku. — Král'ovský Chlmec. Rettungsgrabung auf dem slawischen Hügelgräberfeld. Appendix: *E. Hajnalová*, Rozbor uhlikov zo slovanských mohýl v polche Erős v Král'ovskom Chlmei. — Analyse von Holzkohlestückproben aus slawischen Hügelgräbern in der Flur Erős in Král'ovský Chlmec. — *M. Sloukal*, Slovanské žárové pohrhy z mohýl Král'ovskému Chlmei (Okres Trebišov). — Slawische Brandgräber aus dem Hügelgräbern in Král'ovský Chlmec (Bez. Trebišov). *Materialia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Nitrensis Academiae Scientiarum Slovaca*. Tomus II. Nitra 1980. 84 lap, 21 kép, 28 tábla.

A Szlovák Tudományos Akadémia Nyitrai Régészeti Intézete új, régészeti, anyagközlő sorozatot indított. A sorozat szerkesztője az Intézet igazgatója B. Chropovský. A rotaprint eljárással előállított kötet külalakja tetszetős,

a szöveg világos, jól olvasható. A rajzos táblák jól szerkesztettek, áttekinthetőek, a néhány fényképes tábla minősége kissé gyengébb.

Král'ovský Chlmec (Királyhelmece) a régi Zemplén megyében fekszik. Már a múlt század vége óta ismert lelőhely, Lehoczy Tivadar 1894-ben Királyhelmece Erős nevű erdőséjében halmokat tárt fel. (ArchÉrt 14 [1894] 250–252; 311–315). A 8–10 m átmérőjű, 1–2 m magas halmok alatt összegezt emberi és állati csontokat és hullámvonal díszes edénycserepeket talált. Lehoczy próbaásatását 1949-től tervszerű ásatások követték, 49-ben 4, 50-ben 6 halomsírt tártak fel. A Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Régészeti Intézete 1970–72-ben vette át az ásatások vezetését és feltárták a 11–31. számozott halmokat. A feltárás a halmos temető északi részén folyt, a területen még 33 feltáratlan halom van.

A halmok nagy része bolygatott volt, néhol azonban sikerült az alsó bolygatatlan szinteket feltárni. Ez, és a teljesen bolygatatlan halmok feltárása Budinský-Krička szerint az ásatás jelentős eredményei közé tartozik.

A királyhelmecei halomsírokba hamvasztottakat temettek. Helyben csak a 14. halom halottját hamvasztották. A többi halom halottjának kalcinált csontjait szét-szórva, kisebb-nagyobb gödrökben találták. A hamvak mellett faszénmaradványok, edénytöredékek és néhány kisebb tárgy volt.

M. Sloukal az 1970–72-ben feltárt halmokban 34 temetkezést állapított meg, amelyből 18-at tudott felnőttek és 12-t fiatalokéknak meghatározni. A halmokban nemcsak egyes temetkezések voltak, 5 halomban 2, 2-ben pedig 3 csontváz elhamvasztott maradványait találták meg. 6 halom alatt a kalcinált csontok között állatcsontok is voltak.

A halomsíros, hamvasztásos temetkezési módhoz Budinský-Krička a legközelebbi analógiákat K-Szlovákiában és a kárpátukrajnai területen találta meg. Véleménye szerint az első és egyben a legrégebbi szláv hamvasztásos temetkezést J. Pástor tárta fel a Kassa környéki Valaliky avar temetőjében, amelyet a szlovák kutatók a 7–8. századra kelteznek. Az urnás és szórt hamvas sírok néhány itt az avar sírok között, többsége az avar temető peremén jelentkezik. Hasonló hamvasztásos temetkezések kerültek elő a régi feltárási keszthelyi temetőben is, az avar sírokra temetkezetten. Újabbán Zalakomáron egy avar temetőt ívelően kerülnek elő urnasírok és szórt hamvas szláv temetkezések (Szóke Béla Miklós és Vándor László ásatása: RégFüz 31 [1978] 70; 32 [1979] 82; 33 [1980] 74). Ezekből a jelenségekből egyértelműen arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medence területén az avar szállásterületen belüli 6–9. századi csontvázaz temetkezések lósirokkal, öntött övűedényekkel a kései avarokhoz köthetők, míg a mellettük vagy közelükben előkerülő urnás vagy szórt hamvas sírok szláv temetkezések.

Budinský-Krička a királyhelmecei halomsírok leletanyagát elemezve megállapítja, hogy a leggyakoribb melléklet a kézzelformált vagy gyorsan forgó korongon előállított kerámia, amelynek anyaga szemeses, formája tojásdad, pereme kihajló, hullám- és vonalköteg díszíti. A kötet Szerzője ezt tipikus szláv kerámiának tartja, amely több kelet-szlovákiai és kárpátukrajnai lelőhelyről is ismert. Összehasonlítja a Duna-típusú kerámiával is, amelynek számtalan díszített és díszítetlen változata került elő az általa szláv–avarnak nevezett későavar temetőkből.

A királyhelmecei kerámia egyes variánsai későavar temetőkből és újabban avarkori telepekről is ismertek. Különösen figyelemre méltóak a perem belső oldalán hullámvonal-köteggel díszített edénytöredékek, amelyek több avar temető biztosan 9. századra keltezhető hajkarikás sírjaiban is előfordulnak (pl. Szob, Pilismarót-Basaharc stb.). Ugyanez a kerámia megtalálható a késő-avarkori telepek anyagában is (legutóbb erről összefoglalóan Garam, É., VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. *ComArchHung* 1 (1981) 137–147). Ezek az analógiák megerősítik Budinský-Krička óvatos keltezését, amely szerint a biztosan 8. és a 9. század elejére keltezett halomsíros temető a 9. század második felében is és talán a 10. század elejéig is használatban volt.

A késői keltezésnek nem mondanak ellent a halomsírokból talált fémtárgyak sem. Öntött bronz, felfagszódó fülű, gyöngysorkeretes, lyukakkal áttört mezejű kisszíjvég volt a 25. halom alatt (XV. tábla 6—6a.). A kisszíjvég Budinsky által idézett párhuzamai (Csuny 25. sír, Cíkó 564. sír, Zsély 363. sír) az újabb ásatásokból származó tiszafüredi 1249. sír szíjvégével bővülnek. Figyelemre méltóak a kisszíjvégek kísérőleletei, hármass csoportosítású vésett-poncolt díszű veretek, kettőslapú öntött szíjvégek, gajári típusú övveretek, belső oldalon hullámvonal díszes edény, mind az avarkori emléktárgyak legkései, 9. századi anyagára jellemzőek. A korábban feltárt 3-as halomból származó öntött, félhordalakkú, csillag alakú csüngődíszes, granulációs fülbevaló (21. kép 2) szintén nem ismeretlen tárgy az avar temetőkben. A már fentebb említett tiszafüredi temetőben pl. általános darab, dinnyemag alakú is, rud alakú iker gyöngyökkel, torquesekkel együtt található a késői női sírokból. A királyhelmeci halomsírok többi fémtárgya, néhány kés, csattföredék, nyílhegy a bronztárgyakkal együtt avar készítmény, amelyek véleményünk szerint csak az avar birodalom politikai bukása után kerülhettek szláv kézre, majd a hamvasztás, halomsíros temetkezések során, a 9. század folyamán a földre.

A kötetet M. Sloukalnak a kalcinált csontokról és É. Hajnalovának a halmok faszénmaradványairól írott rövid közleménye zárja.

Sz. Garam Éva

Baiern und Slawen in Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung. Symposium 16. November 1978. Szerkesztette Kurt Holter. Schriftenreihe des OÖ. Musealvereins, Bd. 10, Linz 1980. Rudolf Trauner Verlag. 243 lap, 8 fényképes tábla, 11 rajzos tábla és 36 elterjedési térkép. ÖS 450.—.

A kötet a szerkesztő K. Holter alaposan átgondolt bevezetésével és kritikái összefoglalásával indul. Ragyogóan megoldott hálátlan feladat, hiszen két tábor között kellett egyensúlyoznia. A kötetben végighúzó alapprobléma ugyanis az, mennyiben s az I. évezred fordulójára felé közeledve meddig s milyen mértékben egészíthetik ki egymást a régészet és a nyelvészet (azon belül elsősorban a helynév-kutatás) eredményei, s mikortól számítható az a korszak, amikor a két tudomány eredményeinek már nem kell feltétlenül fednie egymást.

H. Wolframnak a terület 8—10. századi politikai viszonyairól adott áttekintése kilóg a kötetből, régóta ismert tényeket ismét, anélkül, hogy a vitában részt venne. Az alaptéma szempontjából hasonlóan indifferens K. W. Zeller jogos bírálata a lauracumi egyik későrómai temető „korai bajornak” nevezett későrómai fülbevalóival kapcsolatban, hiszen nem létező, túl korai bajor betelepülést cáfol.

A vitát, amelyben távol álljon tőlünk, hogy részt vegyünk, J. Reitingert tanulmánya indítja el „A szláv-probléma régészeti nézőpontból” címmel. A cím megtévesztő, a szerző nem képviseli, hanem támadja a régészeti nézőpontot, jelesül azt a példamutató régészeti ásató és publikáló tevékenységet, amelyet M. Pertlwieser és V. Tovornik fejtenek ki Felső-Ausztriában, s amelynek összefoglaló továbbépítését éppen a jelen kötetben találjuk meg. Reitingernak — aki Pertlwieser korábbi összefoglalásával vitatkozik (JOÖMV 122, 1977, 61—81) — bizonyos kérdésekben okvetlenül igaza van, ideje volna már a hullámvonal-díszes kerámia abszolút szláv fetiszizálásával felhagyni, nem kétséges, hogy a szlávoktól soha nem lakott Regensburgban vagy Salzburgban is ez volt a kordivat a 8—10. századi fazekasok körében. Gyermekbetegségekből azonban nem szabadna archeológia ellenességig eljutni, főleg olyan kissé átlátszó „régészeti” szemléletig, amelyben önmaga is ítélt a Kottlach-kultúra mindenestől német Felső-Ausztriában, — ha ez így volna, akkor németnek kellene tekinteni a micheldorfi I. sír avar övdíszes híres férfi temetkezését is. Arról

nem beszélve, mekkora ellentmondás van tézisei és a kötet második felében közzétett szláv helynévi adatok között.

A nagy ellenfél M. Pertlwieser a régészet szémszögéből nézve ezúttal is a helyes utat választja, újból összefoglalja a felső-ausztriai Landesmuseum kora középkori temető-ásatásainak eredményeit. Előbb a 7—8. századi bajor temetőket (Rudelsdorf, Schlatt, Schwanenstadt), majd a késői 8. századtól a 10. századig terjedő, szlávoknak tekintett temetőket (Auhof, Gusen, Windegg, Sierninghofen, Micheldorf—Kremsdorf és —Georgenberg) ismerteti. Elemzett temetőterképei, ásatási dokumentumai — mint mindig — mintaserűek, az anyagközlés — sajnos — jórészt ezúttal is elmarad. Így valóban nehéz vitatkozni, ismeretlen leletek és rítus sajátosságok közt vont legjobb statisztikai összeállítások is kissé a levegőben lebegnek, mindaddig, míg a leleteket és a megfigyeléseket részletesen közzé nem teszik.

Bizonyos általános törvényszerűségek Felső-Ausztriára kivetített elterjedési térképei a fenti bizonytalanság ellenére is elgondolkoztatók, meggyőzőek s végső soron összevágznak a nyelvészeti és helynévi kutatás fontos eredményeivel. A temetők A. csoportja, vagyis a 7. századi-korai 8. századi bajor temetők, kétségkívül csak a Traun—Alm folyók vonalától nyugatra találhatók meg, a Duna északi oldalára pedig egyáltalán nem terjedtek át. A Szerző szerint a bajor temetők használata 733 táján megszűnik, utána archeológiai vákuum lép fel. Kérdés azonban, hogy a szóban forgó területen valóban gypű illetve határvonala keletkezett-e, ahogyan Szerző állítja, avagy a kereszténység hatására új, melléklet nélküli, templom körüli temetők keletkeztek, amelyek feltételezése nélkül — szerintem — a B. csoport kialakulása nehezen képzelhető el. Kérdéses az is, lehet-e ennyre késői időre — Rupert és szerzeteseinek salzburgi feltűnésére — keltezni a bajor soros temetők használatának lezáródását, leleteik tanúsága szerint többségüket valószínűleg már korábban felhagyták.

A felső-ausztriai temetők B. csoportja, vagyis a 8. század végétől a 10. századig (szerintem inkább a 11. század elejéig) keltezett temetők sehol nem terjednek túl nyugati irányban az előző csoport határain, elterjedésük nyugati pereme szintén a Traun—Alm-völgyében van. Itt találkoznak egymással, illetve kiegészítik egymást, a Duna északi partján pedig előzmények nélkül terjednének el. Utóbbi helyen régészetileg kitűnően megfogható külön csoportot alkotnak a Gusen-völgy hamvasztásos halomsírai, ezek régészetileg is Dél-Csehszág irányából behatoló szlávokhoz köthetők. — Az egyértelműség ellenére valami baj van itt az időfaktorral, hiszen az A. és B. csoport nem egykorú egymással!

A hamvasztásos halomsírokon kívüli többi temető (az eddig közzétett — sajnos — éppen néhány kisebbet leszámítva) elég nehéz a távolból megítélni. A magam részéről pl. nyitva hagynom a kérdést, hogy a historiólag bizonyított „Avaria”-ban (a provincia Avarorumban) fekvő Auhof bei Perg 98 sírja, mennyiben függ össze (avagy nem) az alsó-ausztriai egykorú Pitten-Pottenbrunn temető csoporttal, s annak — szerintünk — szintén alaposan vitatható etnikai meghatározásával és időrendjével. Az utóbbi alsó-ausztriai régészeti csoport közismerten azonos a sopronkőhidai és más Sopron környéki temetők körével és problémakörével. — A „pogány” rítus, a sok élelem- és edénymelléklet (70%), valamint a döbbsen magas gyermekhalandóság (80%) ugyanis sem Alsó- és Felső-Ausztriában, sem pedig máshol, nem lehet kizárólagos szláv etnikum-jelző.

V. Tovornik Micheldorf—Georgenberg „Karantán—Köttlach II.”-kultúrájú templom körüli temetőjének újabb ásatásait publikálja, ragyogó dokumentációt s ezúttal a leleteket is. Keltezése: 9. század második fele a 10. századig, a nagy bizonyító apparátus használata ellenére is vitatható a legújabb összefoglaló és áttekintő kutatások fényében (J. Giesler), a micheldorfi temetkezések valójában a 10. század 2. feléből és a 11. század elejéről származnak. Következésképp a korai keltezésre épített etnikai meghatározás (karantán-szlávok) kérdésessé válik. „Etnikum nélküli”, valójában ezúttal nyilván korai német a

lorchi Laurentius templom körül feldúlt 10–11. századi sírok népessége is.

Alapvető P. Wiesinger: Felső-Ausztria betelepülése a helynevek fényében c., 24 színes elterjedési térképpel kísért nagy tanulmánya, amelyben a bajor-német betelepülés legfontosabb bizonyítékai a korai helynevekkel foglalkozik. Figyelemre méltó, hogy a legkorábbinak tekintett -heim és -ing végződésű helynevek kevés különbséggel fedik Pertlwieser bajor régészeti település területét, a felső-ausztriai szláv folyó- és helynevek összefoglaló térképe pedig lényegében Pertlwieser második térképével azonos. A kevés különbség mégis azt jelenti, hogy a bajor település a 8. század folyamán (régészetiileg megfoghatatlanul, de okleveles adatokban is megfoghatóan!) már elérte a Krems-folyó vonalát, míg az összes többi korai német helynév végzések (-hausen, -hofen, -kirchendorf stb.) már a teljes Felső-Ausztriában elterjedtek. Ami azt jelenti, hogy a 9–10. században vegyes német – szláv lakossággal kell számolni a szóban forgó területen.

O. Kronsteiner tanulmánya Felső-Ausztria szláv helyneveiről nem módosítja, csupán kiegészíti az előző képet. A -heim nevek keleti és a szláv toponímia nyugati előretörése szinte hihetetlen pontossággal találkozik a kiegészítő egymást. A Dunától északra nemcsak a régészet eredményei utalnak „ó-csehekre”, hanem a helynevek is – igaz közbeékelődő -dorf és -heim nevekkal keveredve –, mindez már szinte szokatlanul jól „klappol”. A felső-ausztriai 145 szláv eredetű helynévből néhány számunkra is érdekes, így a Conversio-ban valahol Keszthely környékén előforduló Ablanza = Almás/Almafás típusú helynevek, valamint a Kozar, Rudnik, Helmeč típusú nevek.

P. Wiesinger második tanulmánya a nyelvészek számára felettébb izgalmas, a mindmáig élő felső-ausztriai bajor dialektus vizsgálatán keresztül jut nagyjából ugyanarra az eredményre, mint amire korábban a saját és szlavista kollégája helynév elemzései vezettek. Ezek az eredmények azonban felettébb elgondolkodtatók a régészet számára is, a 8–11. századok etnikus átalakulásait nálunk éppúgy, mint Ausztriában csak folyamatában szabad szemlélni és vizsgálni.

A mindvégig izgalmas kiadvány részleteihez még sok megjegyzést fűzhetnénk – elsősorban természetesen az avar és az avar uralom alatti, majd utáni szláv régészet és történelem szemszögéből – éppen ezért biztos vagyok benne, hogy a kitűnő kiadványt még sokan és sokáig fogják forgatni a magyar kutatásban is.

Bóna István

Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Hrsg. J. Herrmann – P. Donat. 1. Lief. Textband XX + 398 l., 1 térk., 55 kép, Tafelteil 195 l. (Berlin 1973). 2. Lief. Textband XVIII + 605 l., 1 térk., 98 kép, Tafelteil 336 l. (Berlin 1979). 3. Lief. Textband XVII + 348 l., 1 térk., 82 kép, Tafelteil 113 l. (Berlin 1979).

A magyar múzeumok raktárai zsúfolásig vannak közöletlen leletekkel, melyek a gyűjtőmunka 100–150 éve alatt halmozódtak fel. Ma már szinte áttekinthetetlen egy-egy korszak anyaga. Az okok különfélék. A legszembevetőbb a szórványként begyűjtött vagy kisebb leletek anyagának elsikkadása. Előfordul, hogy ugyanannak a lelőhelynek, nemritkán ugyanannak a sírletnek a tárgyai is különböző múzeumba, esetleg különböző országba kerültek, dokumentációs anyaguk is különböző múzeumokban található. Gyakran a már feldolgozott leletek forráshelyeit is „kutatni” kell. A kiutat az áttekinthetetlen helyzetből a különböző „Corpus”-ok jelentik.

Nincs ez másként külföldön sem. A Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiájának Régészeti Intézetében 10 év óta foglalkoznak a 7–12. század

emlékeinek corpus szerű kiadásával. E munka első három kötetét kívánjuk itt bemutatni.

A Corpus létrejöttét az tette szükségessé, hogy az NDK területén élt szláv népek történetét kézikönyvben szándékoztak összefoglalni (Die Slawen in Deutschland, Szerk. J. Herrmann, Berlin 1970.), s ennek munkájában visszatérő probléma volt a régészeti források kiadatlan-sága, felhasználhatatlansága és ugyanakkor égető hiánya is.

A Corpust eredetileg 4 Lieferung-ra, azaz négy kettős kötetre (szöveg és táblakötet) tervezték, de már a 2. kötet kettő kellett választani, mert az első felében, tehát a jelenlegi 2. kötetben is 2801 lelőhely anyagát kellett megjelentetni. A Corpus az NDK területének összes 7–12. századi lelőhelyét tartalmazza: temetőket, telepeket, földvárakat, kincsleleteket, szórványokat, éremleleteket, tekintet nélkül arra, hogy jelenleg hol őrzik a régészeti anyagot és hol található a dokumentációs anyag. A feladat nagyságát jelzi, hogy nemritkán 4–5 helyen található ugyanannak a lelőhelynek az anyaga (I. 12/8, II. 41/272, III. 79/14. lh.), de előfordul, hogy az őrzési helyek száma hat vagy hét (II. 47/17, II. 56/44, I. 26/14. lh.), s közöttük gyakran szerepelnek külföldi múzeumok is, pl. Szczećin, Ny-Berlin, de találkozzunk Prága (I. 2/48), és Koppenhága (I. 15/35) nevével is.

Az őrzési helyek sokfélesége is szemkápráztató, mert a legegyszerűbb őrzési helynek az önmagukban is sokféle múzeumok látszanak (Museum für Völkerkunde Ny-Berlinben, Dorfmuseum-ok, Hüttenmuseum-ok, Heimatstube-k, Volkskundemuseum-ok és természetesen a legtöbb régészeti anyagot őrző Landesmuseum-ok és országos múzeumok), s rajtuk kívül történelmi egyesületek, társulatok, sokféle magángyűjtemény, templomok, plébániák őrzik a tárgyakat, s ezenkívül vannak magántulajdonban levő egyes tárgyak is.

A dokumentációt különböző rendű és rangú múzeumok, plébániák, történelmi társulatok irattárai, térképtárak őrzik, s részben ide sorolódik a sajtó is, amennyiben az újságkivágások gyűjtésére is figyelemmel voltak egykor.

A Corpus kötetek közgazgatási egységek szerint tagolódnak. Az első három kötet az NDK északi felén levő hat megye (Bezirk) és Ny-Berlin lelőhelyeit tartalmazza. A megyéken belül a járásokat számozták, s így minden járásnak saját azonosító száma van 1–215-ig, amelyek tehát az öt kötetben folyamatosan következnek. A járasokon belül a lelőhelyek betűrendben követik egymást. Minden lelőhely előtt a járás és a lelőhely számából álló számcsoport áll, e szám alapján kereshetők ki a képkötetből az ábrák, e számok szerint célszerű idézni a lelőhelyeket.

A Corpus a már elveszett tárgyakat vagy leletegyütteseket is feldolgozza, már amennyiben van rájuk adat, de a korábban hibásan a 7–12. század közé keltezett emlékekkel nem foglalkozik. Jelzi a monografikusan feldolgozott ásatásokat, a folyamatban levő ásatásokról pedig összefoglalást ad. A fém, csont és más anyagból készült tárgyakat minden esetben leközlik, a kerámiából jellegzetes darabokat mutatnak be.

A táblakötetekben majd minden ábra vonalas rajzú, csak egészen kivételes esetekben találkozunk pontozásos technikával készült rajzokkal. A lelőhelyvázlatok, sírrajzok, metszetrajzok, földvárak felmérési rajzai, temetőtérképek a szövegekbe kerültek, de kivételesen, néhány esetben tárgyrajzokkal is találkozunk a szövegben. A kerámiát általában 1/4-es, a többi tárgyat 1/2-es kicsinyítésben közlik. Néhány ritka tárgyról 1:1-es méretarányú rajzok készültek.

Minden lelőhely önálló címszóként szerepel, melynek neve gyakran nem azonos a község nevével. Ilyen esetben a lelőhely neve után az, ill. község neve áll. Ha az irodalomba rossz lelőhely megnevezés, rossz földrajzi meghatározás került, akkor ez után a jó helynév áll, s utalás segítségével kereshetjük ki a lelőhelyet. Pl. a híres Hiddensee-i kincsleletet Neuendorf alatt találjuk meg (II. 41/221, a táblakötetben azonban már csak az új név található meg), Arkona lelőhelyet is hiába keressük, mert Putgarten szerepel helyette (II. 41/272).

A helyneveket az NDK 1966-os helységnévtára alapján közlik, az azóta beállt változásokra nem voltak tekintettel.

A címszavak felépítésének, azaz a lelőhelyek leírásának pontos sorrendje van. A meghatározások rövidke, tömörek, a részletező leírást mindenhol mellőzik.

Első adat a lelőhely térkép szelvény száma és földrajzi koordinátái. Ezt követi a lelőhely rövid leírása, amely jelzésszerűen megadja, hogy a lelőhely milyen irányban és milyen távolságban fekszik a község központjától, milyenek a felszíni domborzati viszonyok. Ezután következik a lelőhely fajtája (telep, temető, földvár stb.), majd a leletek előkerülési éve és körülményei. Ha ásatás volt a lelőhelyen, akkor az ásatás ideje, az ásató személye és az ásatás rövid története külön is említést nyer. Ezután következik a leletek leírása, lényegében a tárgyak megnevezése és felsorolása. A tárgyak után zárójelben találjuk meg az őrzési hely betűjelét és a tárgy leltári számát, majd a táblakötetre való hivatkozás következik. A tárgyak leírásának sorrendje is adott: pénzek, nemesfém ékszerek, más fémtárgyak, fegyverek és felszerelés, eszközök stb. követik egymást. A következő alcím a keltezés, mely után a lelőhelyre nagy biztonsággal vonatkozatható első írásos említés adata áll. Ezután a lelőhely rövid értékelése következik. A lelőhely anyagának elhelyezését és a dokumentáció őrzési helyét az abc betűvel jelölve sorolja fel. Ezek a betűjelek vannak feltüntetve a leletleírásokban a tárgyak után zárójelben.

A címszó utolsó adata az irodalom. Az egyes tételek előtt arab számok állnak. A címszóban az irodalmi utalást e számok szerint kereshetjük vissza. Az irodalmi adatok mindig tartalmazzák az első közlést, még akkor is, ha az 1700-as évekből származó újságikkal van szó, s a fontosabb, új adatokat tartalmazó tanulmányokat is. Az irodalomjegyzék bővebb, mint amennyire a leírásokban hivatkoznak. A nem hivatkozott irodalom számai, tkp. a jegyzetszámok hiányoznak a leírásból.

Néha egy „megjegyzés” rovatot is találunk a címszavak végén. Ebben azonosítási hibalehetőségre stb. hívják fel a figyelmet.

Minden egyes címszó anyagfelvételének és értékelésének helyességéért a címszó írója viseli a felelősséget, neve minden esetben fel van tüntetve a címszó végén.

A Corpus jelentős részben közvetlen anyagot mutat be. Bár a lelőhelyek zömét szórványleletek képviselik, de teljes temetőközléseket is találunk (pl. a sanzowi temetőt, II. 47/57. lh.). A temető leírásában is szigorúan betartják a fenti sorrendet, így a megfelelő alcímeknél közlik a sírleírásokat, megemlítve a leleteket a sírban való elhelyezkedésük szerint, majd kissé bővebben a leletek alcíménél újra felsorolják őket. A sírleírások tartalmazzák a nemre, életkorra, tájolásra, a váz helyzetére, mélységére, koporsóra, a leletek helyzetére vonatkozó adatokat, de nem szólnak a sírgödör alakjáról, nem adják a váz hosszát.

A Corpusban követett módszer jó összehasonlítási alapul szolgál a magyarországi készülő corpusokhoz is. Számos jó ötletet ma sem volna haszontalan átültetni a mi munkánk jobbátétele érdekében, pl. az irodalom felhasználásának és idézésének módját, a pontos földrajzi helymeghatározásokat, a lelőhelyekre vonatkozó tárgyi és adattári anyag teljes összegyűjtését, és nem utolsósorban az egyes kötetek megjelenésének gyakoriságát. Ugyanakkor a lelőhelyek térképen való feltüntetésének általános hiánya sok kérdés összehasonlító jellegű vizsgálatát lehetetlenné teszi. Pl. sokkal beszédesebb Barth (II. 38/4–24 lh.) területének térképes ábrázolása a 21 lelőhellyel, amelyen tanulmányozható a földvárak és a környezetükben levő települések idő- és térbeni elhelyezkedése, az egyidejű településsűrűség stb.

A három kötet táblaanyaga jól mutatja, hogy az NDK területének 7–12. századi leletei sokkal szegényesebbek a Kárpát-medence népeinek hasonló korú emlékeinél. Az említett sanzowi 118 síros temető összes lelete elfér 4,5 táblán. A leletek földrajzi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a tengerpart minden korban sokkal gazdagabb, mint a parttól távolabbi területek. A belső területeken a hercegi várak és környékük leletanyaga vethető

össze a tengerpart gazdagságával. Kétségtelen, hogy a viking korszak kereskedelme jelentősen fellendítette a partvidéken lakók életszínvonalát, amely a leletekben is tükröződik. Ennek ellenére a szakszerű telep- és temetőfeltárások eredményei elmaradnak a várakozástól. A leggazdagabb és legváltozatosabb anyagot az ún. Baggerfund-ok szolgáltatják (II. 38/35, 38/39, 38/49, 38/85, 42/23, 47/85, 47/24–26 stb.).

Feltűnő, hogy a szláv lakosság körében milyen kicsi volt a lótarás aránya. A lovasfelszerelési tárgyak, zablák, kengyelek, sarkantyúk, patkók, a lóápoláshoz használt lóvakarók száma jelzi, hogy a szláv lovasság nagyon kis számú volt (a II. kötet 2801 lelőhelyén zabla négy, sarkantyú 15, patkó 2, kengyel 1, lóvakaró 1 lelőhelyről került elő). Érdemes megjegyeznünk, hogy egy esetben honfoglaló magyar típusú kengyel is előfordul (III. 61/35 lh.), egy példány pedig a magyar kengyel későbbi változatát képviseli (I. 38/96. lh.) Ugyanakkor a kereskedelem élénkségének bizonyítékai a mérlegek (II. 41/15, 41/272, 44/178, 54/47. lh.). A kengyelek tanulmányozása során tűnt fel, hogy egy Brandenburg környéki lelet (Museum für Deutsche Geschichte, Waffensammlung No. 955.) hiányzik a II. kötetből. Ez elméletileg azt jelentené, korát tekintve vagy más szempontot érvényesítve nem vették fel a Corpusba. A Corpus tüzetes áttekintése során azonban kitűnik, hogy a nevezett gyűjtemény régészeti emlékeit nem dolgozták fel.

Tanulságos a kerámia közlésének módja is, amelyről a Corpus sehol sem ad leírást, csupán típusokat nevez meg. Ez egy oldalról a kerámiakutatás előrehaladottságáról tanúskodik, más oldalról viszont megnehezíti az összehasonlítást más országok anyagával.

Végezetül szólnunk kell a táblakötetekről is. A jól szerkesztett, áttekinthető táblák annak ellenére, hogy elkészítésükben számos rajzoló működött közre, nagyjából egységes összképet mutatnak. Csak ott érzünk túlságosan leegyszerűsített megválasztásokat, ahol a felületek rajza elnagyolt, ahol a tárgyat lényegében csak az erőteljes körvonallal ábrázolják. Zavaró helyenként, főleg bizonyos kerámiatárgyaknál az árnyékolásnak az a módja, hogy a felületet apró vízszintes szaggatott vonalkázással töltik ki. E technikával szokták ugyanis az anyagszerűséget is visszaadni.

A három kötet anyaga egyszerű áttekintést ad az NDK 7–12. századi régészeti emlékeiről. A Kárpát-medence leletei között azonban csak nagyon kivételesen találkozzunk a kötetekben látható tárgyak némelyikével. Az importdarabokra viszont így annál biztosabban felfigyelhetünk: kengyelekre, kardokra, sarkantyúkra s más tárgyakra. Fontos szempont számunkra az is, hogy a későavarkor és a honfoglaló magyarság kultúrájának kissé távolabbi környezetéről kaphatunk teljes áttekintést. Reméljük, hogy néhány éven belül a hozzánk közelebb eső területek anyagát is megismerhetjük.

Mesterházy Károly

Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung. Dissertationes Archeologicae. Ser. II. No. 8. Bp. 1980. 142 lap, 2 tábla.

A nyugati államok és Magyarország 11–12. századi pénzverésének legjellemzőbb különbsége, hogy amíg ott — a hűbérrendszer természetes következményeképpen — más felségjogokkal a pénzverés joga is átháramlott a világi és egyházi tartományurakra, addig nálunk az uralkodón kívül senki sem verethetett pénzt. Csodálkozva jegyezte fel Ottó freisingi püspök azt a tapasztalatát, melyet 1147-ben Konrád császár kereszties hadának átvonulásakor személyesen szerzett, hogy senki sem ver pénzt a királyn kívül Magyarországon és ezt a viszonylagos rendet élesen szembeállítja a korabeli német feudális anarchiával.

S bár a korabeli leletek és okleveleink egyértelműen Ottó igazát bizonyítják, mégis van Árpád-kori pénzverésünknek egy sajátos, a többtől lényegesen eltérő együttese: a szlavón báni denárok sora. Az 1087–1090 között

megszállt Szlavóniát, Horvátországgal és Dalmáciával együtt külön bán kormányozta. A dunántúli megyék közül még Valkó és Pozsega tartozott hozzá. Szlavóniában csakúgy, mint Magyarország más részein, a XII. század végéig a magyar királyi pénz volt a törvényes fizetési eszköz. A 13. század első felében azonban, a királyi pénz ezüstfinomságának állandó csökkenésével párhuzamosan, Magyarország területén az ezüstrúdvaluta kiszorította az ezüstpénzvalutát. Ennek következtében a friesachi denárok forgalma ugrásszerűen felszökött, s ennek hatása Szlavóniában is érezhető. Az évenkénti kötelező beváltásnak — egyúttal pénzrontásnak — súlyos következményei voltak a gazdasági életre, ezért királyaink több reformot vezettek be. A régi esztergomi pénzverőkamara működése mellett a szerémi és egy közelebbről meg nem nevezett Csanád megyei kamaráról van okleveles forrásunk a 13. század közepe körüli időből. A széttelepítés következménye volt a szlavóniai báni kamara felállítása is. Pénzverésének kezdetét 1255-re tehetjük. Eleinte Pakráison dolgozott, de csakhamar Zág-rába helyezték át. Itt működött megszüntéig (1325).

A magyar numizmatikai szakirodalom kezdettől fogva nagy figyelmet szentelt a szlavón denárok kérdés-körének. A korai feldolgozások (Schönvisner, Rupp, Veszerle) elsősorban az okleveles anyagra támaszkodtak. A következő nemzedék (Rómer, Erdy, Truhelka, Nuber) az időközben előkerült leleteket is bevonhatta vizsgálódási körébe és sokszor egymással is vitázva megkísérelhet-e az időrend felvázolását. Hóman alapvető pénztörténeti műve (1916) már évszázados előmunkálatok alapján illeszthette a maga helyére a báni denárok verését. Kiseb-bi adalékok és finomítások után Ivan Rengjeo adta ki 1959-ben Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Bosznia pénzverésének corpusát. A tudományos szakirodalom jelenleg is ezt a Grazban megjelent katalógust használja.

Székely György feldolgozásának első fejezete lényegében tudománytörténeti bevezető. A témára vonatkozó numizmatikai szakirodalom teljes felsorolását nyújtja, de egyúttal kritikai észrevételeket is fűz hozzá, amellyel már későbbi következtetéseit alapozza meg. Széles körű történeti körképéből a Szlavónia és Magyarország viszonyát, valamint az Árpád-kori gazdaságtörténetet összefoglaló részt emelnék ki, mint a legsikerültebbeket. A korábbi feldolgozásokból ezek hiányoztak leginkább s összeszedésük még magyar kutatóknak is gondot okoz a sokszor nehezen hozzáférhető vidéki folyóiratok hasábjairól. Külföldi kollégáknak pedig a nyelvvél is meg kellett küzdeniük, ami gyakran áthághatatlan akadályt jelentett számukra. Külön fejezetben foglalkozik a Szerző a horvát, illetve szlavón hercegi pénzverés kérdésével. Č. Truhelka 1897-ben felvetette annak lehetőségét, hogy Szlavóniának már a 13. század első felében volt önálló pénzverése. Néhány évvel később (1904) J. Brunšmid tovább bővítette ezt és II. András királytól a zágrábi püspökségnek adományozott kiváltságleveléből azt vélte kiolvashatni, hogy az első személy „aki a horvát Korona pénzverési jogát” gyakorolta András volt még herceg korában (1197—1201). Erről persze szó sincs, hiszen ez a kiváltság a zágrábi püspök népeit a királyi pénz beváltásának kényszere alól menti fel. A vita nem mentes bizonyos politikai színezettől. Székely nem tartja kizártnak a hercegi pénzek verését, de a jelenleg rendelkezésünkre álló emlékek alapján ezt nem látja bizonyíthatónak. A szlavón denárok verési idejének kezdetét az eddigi általánosságban mozgó „1255 előtt” megjelölés helyett megfoghatóbb időhatárok (1248—1255) közé szorítja.

A tulajdonképpeni leíró rész apró eredményeinek részletes felsorolására nincs itt terünk s ez nem is lehet célunk. Úgy tűnik, hogy különösen az első időszakra (1255—1323.) vonatkozóan végzett önálló kutatásokat a Szerző. Ez a fejezet jobban kidolgozott, rendszerében, áttekinthetőségében is szilárdabb. A közölt bibliográfia a kérdés teljes irodalmát felöleli, s így biztos kiindulópontja lehet egy nagyobb, az eddig ismert leletanyag egészét áttekintő (különösen Jugoszláviában kerültek elő ilyenek az utóbbi két évtizedben nagyobb számban) feldolgozásnak. Újabb és szilárdabb eredmények csak ezek ismeretében várhatók.

Kőhegyi Mihály

U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, Bd. 3. Bonn 1981. 158 lap, 89 kép, 2 melléklet.

A középkori templomásatások gyors és alapos feldolgozásának példája ez a kötet. A használatban álló műemlék-templomban 1975—76-ban végeztek leletmentő ásást, amely bár alig négy hónapig tartott, az épület teljes belső kiterjedését megvizsgálta. Ennek eredményeként 4 egymást követő és jelentékeny változásokat hozó építési periódust sikerült elkülöníteni: 1. szögletes apszisú kis fatemplom (ez maga is két periódust képvisel), amiből inkább csak faszénrel kevert planírozási rétegek és agyagpadló maradványok tanúskodnak, 9. század. 2. kőtemplom félkörű apszissal és Ny-i karzattal; 3. háromhajós bazilika négyzetes apszissal, 11/12. század, valamilyen későbbi boltozva. 4. utólag épített Ny-i torony. A további építési periódusok már lényegében megszüntetik az egész alaprajzi rendszert és egy hosszabb egyhajós, gótikus templom (a meglevő) épül a 14. sz.-ban.

Régészeinknek — a gyorsaság mellett — elsősorban a publikáció jól áttekinthető beosztását ajánljuk. A rövid történeti összefoglalás után először a megfigyelések (réteg-zódás, alapfal-maradványok, sírok) már periódusokra bontott, tehát értelmezett és kiértékelt rövid összefoglalását kapjuk. Ugyanakkor a mellékelt számhivatkozások a megfigyelt jelenségekre és a fókára utalnak. Ez után következik az ásati megfigyelések rögzítése, de itt sem az ásás menetének sorrendjében, hanem a kiértékelt építési szakaszok szerint. A sírok leírása ezt követi. A következő fejezet az építéstörténet és az analógiák szembe-síítése, a kormeghatározási lehetőségek latolgatása. Ritkán tapasztalható az a dicséretes mód, amely nem hallgatja el, hogy a kínálkozó támpontok egyes típusok esetében milyen tág időhatárokat jelentenek (pl. az első kőtemplom formája a 8—12. sz. között általános), illetve egyes jelenségek, pl. a sírok kormeghatározása is csak relatív eredményt ad. — A részletes ásati megfigyelések a Katalógusba kerültek, ezeknek nyomon követése azonban minden precizitás mellett sem mindig könnyű, pedig minden falmaradvány, gödör és szint saját számozást kapott. (Ezeket viszont az alaprajzon és metszeteken így könnyű feltalálni!)

Külön fejezetek foglalkoznak a leletanyaggal, anyagvizsgálattal (kőzet, olvasztásmaradványok), valamint a fa-fedélszékekkel. Utóbbi a téma jó feldolgozottsága miatt bizonyítani tudja a tetőzet nagy részének eredetiségét (14. sz.). A részletes antropológiai feldolgozás csupán a 4 legrégebbi sír anyagáról szól, de a régész vagy a történész számára nem sok eredménnyel. Egy rövid fejezet a gótikus templom eredeti kifestését értékeli.

Holl Imre

E. Neamtu—V. Neamtu—S. Cheptea, Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII. Iaşi 1980. 288 lap, 117 tábla.

A kötet az 1967—1976 között a moldvai Baia város területén végzett ásások összefoglaló ismertetése és várostörténeti értékelése. Már evvel kapcsolatban is hangsúlyoznunk kell, hogy az ásatok terjedelme, részben talán a rendelkezésre álló terület hibájából is, nem tette lehetővé az átfogó várostörténeti vizsgálatot, legalábbis ami a városfejlődés és topográfia legfontosabb kérdéseit illette volna. Sajnos egy megfelelő városalapraj-zot sem mellékeltek a kötethez, talán éppen az előzőek tudatában, hisz az ásások tovább folytatódnak. Ugyanakkor nagyon sok fontos kérdéshez forrásértékű anyagot sikerült feltárni: így az eddigi véleményekkel ellentétben, az első települési nyomok csak a 13. sz. vége—14. sz. kezdete közötti időre mutatnak. A 14. és 15. században egyhelyiséges, fából készült, részben még földbe mélyedő házakat építettek, melyek jellege a moldvai lakóház-típusokkal egyezik. Sem ebben, sem a korai leletanyagban nem találunk a Szerzők bizonyítékot a feltételezett erdélyi irányú német kolonizációs alapításra. A leletanyag a mezőgazdasági tevékenység (eke, sarló) és az állattartás mellett a kézművességre is utal: vassalakok és lepé-

nyek, vaskanalak az olvasztást bizonyítják, egy kovács-műhelyt is találtak. A sokrétű fém leletanyag elsősorban a lakóház felszereléséhez és berendezéséhez tartozott. Kisebb számban a ruházathoz és a fegyverzetéhez, illetve szekerekhez számító tárgyak is előkerültek.

A sarkantyúk sorozata és a többi fegyver a magyar kutatás számára is fontos: a Szerzők szerint ugyanis ezek egy része összekapcsolható Mátyás 1467. évi hadjáratának harcaival! Réz-hulladékok és nyersanyaga utalnak a fém helyi feldolgozására, bár szerintünk az már nem bizonyítható, hogy itt mit készítettek. Nagyszámú a fafeldolgozásával, faragásával kapcsolatos szerszámanyag, ami már a fa-építkezés miatt is természetes. Kőfaragó és malomkő-vágó kalapácsot is találtak. A Szerzők szerint egyébként az egyik fő feltárási területük lehetett a középkori kézművesek települési helye a városban. (Ez a számszámok kisebb száma ellenére is hihető, hisz mint már

más helyen is utaltunk erre, a középkori mesterek számára szerszámanyaguk olyan értéket képviselt, ami ritkán került a hulladék közé.)

A legnagyobb tömegben itt is kerámiát találtak. Ezek közül minőségükben kiemelkedő az import útján idekerült bizánci sgraffito díszű áru a 14. sz. e. feléből és a viszonylag csekély számú 17. sz.-i török fajánsz. A házi kerámia nagyon sokrétű, mind formáit, mind anyagát tekintve; jellegzetes moldvai típusok mellett az általános közép-európai tendenciákat mutató formák is gyakoriak, ami a középkori városok nyitottságával magyarázható. Nagyon sokrétű a kályhaszemek gazdag sorozata, ezek nagyrésze is az elterjedt típusokat követi. — A Szerzők véleménye alapján a régészeti megfigyelések a 14. sz. m. felére igazolják itt a városi élet kialakulását.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA — MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1981

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

Magyarországiak Hungarica

- AAnt — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 27 (1979 [1981])
 — Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged 22 (1980)
 AArchH — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 32 (1980 [1981])
 ACDeb — Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen 16 (1980)
 AHistA — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 26 (1980)
 — Acta Iuvenum Sectio Historica, Szeged 1 (178 [1980]), 2 (1980 [1981])
 AOr — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 35 (1981)
 ARegia — Alba Regia, Székesfehérvár 18 (1980)
 AT — Antik Tanulmányok, Bp. 27 (1979 [1981])
 ArchÉrt — Archaeologiai Értesítő, Bp. 107 (1980):2., 108 (1981):1
 BékÉ — Békési Élet, Békéscsaba 16 (1981)
 — „Budapest”, Bp. 19 (1981)
 BMHB — Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 55 (1980 [1981])
 DMÉ — A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1977 (1981)
 EgriMÉ — Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger 16—17 (1980)
 ÉT — Élet és Tudomány, Bp. 36 (1981)
 ÉpÉptud — Építés-Építészettudomány, Bp. 13 (1981)
 — Az Érem, Bp. 37 (1981):1
 — Ethnographia, Bp. 92 (1981)
 — Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Debrecen 2 (1981)
 FA — Folia Archaeologica, Bp. 32 (1981)
 HK — Hadtörténelmi Közlemények, Bp. 28 (1981)
 — História, Bp. 3 (1981)
 — Jászkunság, Szolnok 27 (1981)
 — A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése, Bp. 1978 (1980)
 — Magyar Építőművészet, Bp. 1981
 MezőMK — A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1978—80 (1981)
 MTud — Magyar Tudomány, Bp. 26 (1981)
 MTAK — A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei, Bp. 29 (1980)
 MHOMK — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 18 (1980)
 MAIU — Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bp. 8—9 (1978—79 [1980])
 — Múzsák, Bp. 1981
 Múvéd — Műemlékvédelem, Bp. 25 (1981)
 Művész — Művészet, Bp. 22 (1981)
 MúvtÉ — Művészettörténeti Értesítő, Bp. 30 (1981)
 NógmÉ — Nógrád megyei Múzeumi Évkönyv, Salgótarján 6 (1980)
 — Pest megyei Múzeumi Híradó, Szentendre 7 (1980)
 RDolg — Régészeti Dolgozatok, Bp. II: 8, 9. (1981)
 — Savaria, Szombathely 7—8 (1973—74 [1979]), 9—10 (1975—76 [1980])
 SSz — Soproni Szemle, Sopron 35 (1981)
 StCom — Studia Comitatus, Szentendre 9 (1980)
 SzabSzSz — Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 16 (1981)
 — Századok, Bp. 115 (1981)
 SzolMÉ — Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok 1979—1980
 TermV — Természet Világa, Bp. 112 (1981)
 — Textilipari Múzeum Évkönyve, Bp. 3 (1980)
 TSz — Történelmi Szemle, Bp. 1980—1981
 — Valóság, Bp. 24 (1981)
 VSz — Vasi Szemle, Szombathely 35 (1981)
 VMMK — Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém 14 (1979 [1980])
 ZalGy — Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg 16 (1981)

- Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
- AR — Archeologické Rozhledy, Praha
- AV — Arheološki Vestnik, Ljubljana
- BVbl — Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
- BHb — Burgenländische Heimatblätter, Eisenstadt
- ByZ — Byzantinische Zeitschrift, München
- Cercetări Numismatice, București
- EAZ — Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin
- Germania, Mainz
- Helinium, Gent
- JGO — Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Wiesbaden
- Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Berlin
- MAG — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
- Neue Museumskunde, Berlin
- PA — Památky Archeologické, Praha
- La Parola del Passato, Napoli
- PZ — Praehistorische Zeitschrift, Berlin
- RA — Revue Archéologique, Paris
- SLA — Slovenská Archeológia, Nitra
- SF — Südostforschungen, München
- ZfA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Ágh Attila*: Betemetett nyomok, emlékek rönkje. Világtörténelmi utazás a korai civilizációkban. = Bp. Móra 1981, 331 p. 24 t.
- Bándi Gábor*: Savaria Múzeum, Szombathely. Régészeti Osztály. = Savaria 7–8 (1973–74 [1979]) 355–357, 9–10 (1975–76 [1980]) 363–365.
- Bartusné Hellebrandt Magdolna*: Őrégészeti kiállítások tapasztalatai. = MHOMK 18 (1980) 121–126. ill.
- Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. = Bp. Akadémiai 1981, 356 p.
- Benkő László*: Termolumineszcens kormeghatározás: az alkalmazás lehetőségei kohók esetében. — Thermoluminescence dating in archaeology. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 205–209.
- Bíró Tamás—Pátkai György*: Röntgenfluoreszcenciás vizsgálatok a régészetben. — X-ray fluorescence analyses in archeology. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 181–187. ill.
- Bíró-Sey, Katalin—Lányi, Vera*: Fundmünzenbericht 1977. = AArchH 32 (1980 [1981]) 455–466.
- Sz. Burger Alice* (szerk.): Archäologische Forschungen im Jahre 1979. = ArchÉrt 107 (1980) 236–258.
- Choyke, Alice M.*: Régészeti lelőhelyek módszeres felszíni vizsgálata. — Systematic archaeological survey. = ArchÉrt 108 (1981) 95–99. ill.
- Csató Tamás—Gunst Péter—Márkus László*: Az őstörténettől 1789-ig. = Egyetemes történelmi kronológia. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához. (3. átdolg. kiad.) Bp. Tankönyvkiadó 1981, 787 p.
- Dankó Imre*: Jelentés a Déri Múzeum 1978. évi tevékenységéről. = DMÉ 1977 (1981) 489–494.
- Dienes István*: László Gyula hetven esztendő. = ArchÉrt 107 (1980) 228–229.
- Domanovszky György*: A kerámiaművészet kezdetei. = Bp. Képzőműv. Alap 1981, 277 p. ill.
- Entz G.* → *Folia Archaeologica*
- Erdélyi István*: A 70 éves Török Gyula köszöntése. = ArchÉrt 108 (1981) 94.
- Fekete István*: Halottkultusz szimpozion Nagykőrösön (1980. ápr. 8–10.) = Pest megyei Múzeumi Híradó 7 (1980): 2. 5–8.
- Fitz Jenő*: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről 1977–1978. — Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér. = ARegia 18 (1980) 361–364.
- Fügedi E.* → *Nováki Gy.*
- Füzes E.* → *Kovalovszki J.*
- Gedai István*: Huszár Lajos 75 éves. = ArchÉrt 108 (1981) 92.
- Gömöri János* (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon (Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása). — Research in industrial archaeology in Hungary (Archaeological and interdisciplinary researches on kilns and furnaces), Sopron, 1980. VII. 28–30. = Veszprém, Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Történelmi Szakbizottsága 1981, 220 p. ill.
- Gunst P.* → *Csató T.*
- Hahn István—Szabó Miklós*: Ős- és ókor. = Világtörténet képekben I. (3. kiad.) Bp. Gondolat 1981, 11–309. ill.
- Jakabffy Imre*: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. — Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens 1967–1977. — Bibliographie archéologique du Bassin du Danube moyen 1967–1977. — Археологическая библиография Бассейна Среднего Дуная 1967–1977. = Bp. Akadémiai 1981, 376 p.
- Jakabffy I.*: Bibliographia archaeologica hungarica. — Magyar régészeti irodalom 1980. = ArchÉrt 108 (1981) 120–134.
- Juhász, F.*: The analysis of the distribution of blood groups by means of clustering methods. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 165–175. ill.
- Jungbert Béla*: Régészeti kutatások. — Archäologische Forschungen. = ARegia 18 (1980) 364–369.
- Kirchberg, P.* → *Tarr L.*
- Korek, József*: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1979. = FA 32 (1981) 249–256.
- Kosáry Domokos*: Viták a történelmi tudományok területén az 1970-es években. = MTAK 29 (1980) 119–136. (Ókori történet, régészet: 122–123.)
- Kovalovszki Júlia*: Településátalakítások Tiszaeszlár-Bashalmon. Bp. 1980. = Rec. Füzes Endre: Ethnographia 92 (1981) 615–616.
- Kőhegyi M.* → *Nováki Gy.*
- Kőszegi Frigyes—Kralovánszky Alán—Varga Béla*: In memoriam Dr. Nagy László (1904–1978). = VMMK 14 (1979 [1980]) 7–10.
- Kőszegi F.*: Mozsolics Amália köszöntése. = ArchÉrt 107 (1980) 226–227.
- Kralovánszky A.* → *Kőszegi F.*
- Kubinyi András*: Gerevich László hetven éves. = ArchÉrt 108 (1981) 93.

- Kuntár Lajos—Szabó László (szerk.): Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. = Szombathely 1981, 771 p. ill.
- Lányi V. → Biró-Sey K.
- Lipták Pál: Embertan és emberszármazástan. = Bp. Tankönyvkiadó 1980, 352 p. ill.
- Márkus I. → Csató T.
- D. Matusz Edit: Helytörténeti monográfiák régészeti tanulmányairól. = ArchÉrt 108 (1981) 110–112.
- Miklós Zs. → Nováki Gy.
- Müller Róbert: Mészégető kemencék Magyarországon. — On lime kilns found in Hungary. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 55–65. ill.
- M. Nepper Ibolya—Sőregi János—Zoltai Lajos: Bihari halmok. = Berettyóújfalu 1980, 31 p. ill. (Bihari dolgozatok 7)
- Nováki Gyula—Sándorfi György—Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. = Rec. Fügedi Erik: Századok 115 (1981) 219–221.; Kőhegyi Mihály: Művéd 25 (1981) 253.; Szőke Béla Miklós: AArchH 32 (1980 [1981]) 467–468.
- Pátkai Gy. → Biró T.
- F. Petres Éva: A magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1979, 1980. évben. = ArchÉrt 107 (1980) 236., 108 (1981) 106.
- Póczy Klára: Nagy Tibor 70 éves. = ArchÉrt 107 (1980) 230.
- Póczy K. → Folia Archaeologica
- Rottler Ferenc: Rómer Flóris—Ipolyi Arnold—Fraknói Vilmos. Egyház, műveltség, történetírás. = Bp. Gondolat 1981, 389 p.
- Sándorfi Gy. → Nováki Gy.
- Soós Virág: Kubinyi Ferenc, a régész. = NógMÉ 6 (1980) 93–108.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1979. évi működéséről. = ArchÉrt 108 (1981) 106.
- Sőregi J. → Nepper I.
- Szabó M. → Hahn I.
- Szőke B. M. → Nováki Gy.
- Tarr, László: Karren — Kutsche — Karosse. Eine Geschichte des Wagens (2. Aufl.). Bp. 1978. = Rec. Kirchberg, P.: Neue Museumskunde 24 (1981) 140–141.
- Tóth Endréné (szerk.): Budapest enciklopédia. (3. átdolg. kiad.) = Bp. Corvina 1981, 553 p. ill.
- Tóth I. → Mitteilungen ...
- Tóth Judit: Archeomágneses kormeghatározás. — Archaeomagnetic age determination. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 201–203.
- Varga B. → Kőszegi F.
- Vékony G. → Szolnok megyei ...
- Verő József: Geofizikai módszerek alkalmazása ipari régészeti kutatásokban. — Application of geophysical exploration in archaeology. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 189–199. ill.
- Winkler, I. → Numizmatikai Közlöny
- Zoltai L. → Nepper I.
- Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 6 (1976). = Rec. Tóth, István: AArchH 32 (1980 [1981]) 471–472.
- Sowjetisch—ungarische und ungarisch—sowjetische Ausgrabungen. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 149–159. ill.
- Numizmatikai Közlöny LXXVI–LXXVII, 1977–1978. = Rec. Winkler, Judit: Cseretári Numismatica 3 (1980) 248–250.
- Vadászat Magyarországon. = Bp. Idegenforgalmi Prop. 1980, 242 p. ill.
- Folia Archaeologica XXIX, 1978; XXX, 1979. = Rec. Póczy Klára—Entz Géza: ArchÉrt 108 (1981) 107–110.
- Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1979–1980. = Rec. Vékony Gábor: Jászkunság 27 (1981): 2–3. 94–95.
- Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. = Bp. Akadémiai 1981, 550 p. ill.

ŐSKOR — PRAEHISTORIA

- Angeli, W. → Szabó M.
- Árkus, Péter: Endrőd. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 206–207. ill.
- Bácskay Erzsébet: A magyar holocénsztratigráfia régészeti dokumentációs pontjai az Alföldön. Neolitikum. — Archaeological documentary sites of Hungarian holocene stratigraphy in the Great Hungarian Plain, Neolithic. = A Magyar Állami Földtani Intézet évi Jelentése az 1978. évről (1980) 429–433. ill.
- Bácskay, E.: Zum Stand der Erforschung prähistorischer Feuersteingruben in Ungarn. = 5000 Jahre Feuersteinbergbau. Bochum 1980, 179–182.
- Bándi Gábor—Fekete Mária: A velem-szentvidi település késő bronzkori periódusai. — Die spätbronzezeitlichen Perioden des Siedlungszentrums Velem-St. Veit. = Savaria 7–8 (1973–74 [1979]) 113–120. ill.
- Bándi G.: A Dunántúl korabronzkori civilizációinak kialakulásáról. — Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. = Savaria 9–10 (1975–76 [1980]) 81–92. ill.
- Berciu, D. → Kemenczei T.
- Bognár-Kutizán, Ida: Szakmár, Kisülés. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 221–222.
- 1967–1977.
- Bóna István: Tószeg-Laposhalom (1876–1976). = SzolME 1979–1980. 83–107. ill.
- Bőkönyi Sándor: A Közép-Alföld bronzkori állatvilága. — The bronze age fauna in the central part of the Hungarian Plain. = SzolME 1979–1980. 109–115. ill.
- Coblentz, W. → Patay P.
- R. Csányi Marietta: Árokkaal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében. — Погребения, окруженные канавами в могильнике культуры курганных погребений у Д. Яношхида. — Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the tumulus grave culture. = ArchÉrt 107 (1980) 153–165. ill.
- Cseplák György: Archeo-dermatológiai megfigyelések újkőkori edénytöredékeken. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 121–128.
- Csomor Tibor—Wellner István: Óskor. Óskori települések. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 289–290.
- Dinnyés István: Bronzkori sírok Tápióbicskéről. — Bronzezeitliche Gräber von Tápióbicske. = StCom 9 (1980) 39–56. ill.
- T. Dobosi Viola: Óskori telepek Boldogkőváralja környékén. — Vorgeschichtliche Siedlungen in der Umgebung von Boldogkőváralja. = FA 32 (1981) 7–36. ill.
- Dobosi V. → Gáboriné
- Duval, P.-M. → Szabó M.
- Ecsedy, István: The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary. Bp. 1979. = Rec. Häusler, Alexander: EAZ 22 (1981) 350–354.; Young, Bailey K.: RA 1981: 1. 126–128.
- Ecsedy I. → Kalicz N., Patay P.
- Endrődi Anna—Feld István: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon 1929–1934. — Archäologische Forschungen auf dem Mátyás-Hügel in Solymár 1929–1934. = StCom 9 (1980) 267–313. ill.

- Erdélyi István: Egy szkita fejedelem kincse. = Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára. Debrecen 1978 (1981), 279–872.
- Fekete M. → Bándi G.
- Feld I. → Endrődi A.
- Fülöp, József: Katalog der Bergwerke: Ungarn. = 5000 Jahre Feuersteinbergbau. Bochum 1980, 544–553.
- Gadl István: Adatok a lengyeli-kultúra kutatásának történetéhez. — Angaben zur Geschichte der Erforschung der Lengyel-Kultur. = ArchÉrt 107 (1980) 176–186. ill.
- Gabler, Dénes: Szakály. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 226–228. ill.
- Gáboriné Csánk Veronika: Az ősember Magyarországon. Bp. 1980. = Rec. T. Dobosi Viola: MTud 26 (1981) 76–77.
- Galántha Márta: A csanyteleki szkita temető. = Múzeumi Kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 129–135.
- Gergely Anna: Antropomorf edény Lebőről. = Acta Iuvenum Sectio Historica 2 (1980) 49–66.
- Goldman, György–Makkay, János: Békésszentandrás. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 204.
- Goldman, Gy.–Makkay, J.–Szénászy, Júlia: Szarvas. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 3 22–224. ill.
- Gömöri J. → Jerem E.
- Gyarmati Pál: A boldogkövőráljai régészeti anyag közet-tani vizsgálata. = FA 32 (1981) 31–34.
- Hänsel, B. → Kemenczei T.
- P. Hartyányi Borbála–Sz. Máthé Márta: A Berettyóújfalu-Szilhalom-i későneolitikus lakótelep 1976-ban feltárt növényletei. — An die Oberfläche 1976 gebrachte pflanzliche Überreste einer Wohnsiedlung in Szilhalom bei Berettyóújfalu aus der späteren Zeit des Neolithikums. = MezőMK 1978–80 (1981) 125–145. ill.
- Häusler, A. → Ecsedy I.
- Hegedüs Katalin: Egyezések és eltérések a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra temetkezési szokásaiban. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 111–120.
- Hegedüs K.: Újkőkori lakótelep Csanytelek határából. — Excavation at the neolithic settlement of Csanytelek-Újhalastó. = ArchÉrt 108 (1981) 3–12. ill.
- V. Holport Ágnes: A halomsíros kultúra leletei Ürömn. — Die Funde der Hügelgräberkultur von Üröm. = StCom 9 (1980) 57–78. ill.
- Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. — The Celtic cemetery at Magyarszerdahely. = Zalaegerszeg 1979, 111 p. ill. (ZalGy 14) Rec. Waldhauser, J.: AR 33 (1981) 343–344.
- Jerem, Erzsébet–Gömöri, János: Sopron. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 217–218.
- Jerem, E.: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. = Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 105–136. ill.
- Kalicz, Nándor: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 13–46. ill.
- Kalicz, N.: Ausgrabungen in Berettyóújfalu-Herpály und in Szentpéterszeg-Körtvélyes. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 157–159. ill.
- Kalicz, N.: Becsehely. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 201–203. ill.
- Kalicz, N.–Ecsedy, I.: Lánycsók. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 213–215. ill.
- Kalicz, N.–Károlyi, Mária: Séc. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 215–217. ill.
- Kalicz, N.–Raczky, Pál: Szolnok. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 224–226. ill.
- Kalicz N.: Újabb adatok a rézkori hunyadihalmi csoport időrendjéhez. — Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Gruppe. = SzolME 1979–1980. 43–62. ill.
- Kalicz, N.: Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn. = Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe. Wrocław 1980, 97–122. ill.
- Kalicz, N.: Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe. — Новые аспекты хронологии группы Ниршер. = SIA 29 (1981) 67–74. ill.
- Kalicz N.: Nemzetközi tanácskozás az eneolitikum és bronzkor kérdéseiről Verona-Laziseben 1980-ban. = ArchÉrt 108 (1981) 102.
- Kalicz-Schreiber, Rózsa: Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. — Жертвенные ямы раннего периода бронзы в окрестностях Будапешта. = SIA 29 (1981) 75–86. ill.
- Kállay Mária: Megjegyzések a Csongrád megyei bronzkardok kronológiai-tipológiai kérdéseire, különös tekintettel a Boiu típusú kardra. = Acta Iuvenum Sectio Historica 1 (1978 [1980]) 73–91.
- Károlyi M. → Kalicz N.
- Kemenczei, Tibor: Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. = Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 79–92. ill.
- Kemenczei, T.: Das spätbronzezeitliche Urnengräberfeld von Alsóberecki. — Az alsóberecki későbronzkori urnatemető. = FA 32 (1981) 69–94. ill.
- Kemenczei T. (rec.): Stein, Frauke: Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Bonn 1976.; Hänsel, B.: Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn 1976. = ArchÉrt 107 (1980) 262–263.; Berciu, D.: Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. București 1974.; Stein, F.: Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland. Bonn 1979. = ArchÉrt 108 (1981) 118.
- Kerek József: Adatok a Tiszazug újkőkori településéhez. — Data concerning the neolithic settlement of the Tiszazug. = SzolME 1979–1980. 35–41. ill.
- Kerek J.: A „Kelták Észak-Magyarországon” c. kiállítás megnyitására. = MHOMK 18 (1980) 128–130.
- Kerek J.: Vonaldíszes kerámia az Alföld középső részén (Nagykunság, Hortobágy, Hajdúság). = Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára. Debrecen 1978 (1981), 101–115. ill.
- Kos, P. → Kőhegyi M.
- Kovács Tibor: A bronzkor Magyarországon. Bp. 1977. = Rec. Mozsolics Amália: ÁT 25 (1978 [1981]) 259–260.
- Kovács, T.: Bronzezeitliche Tradition in der hallstattzeitlichen Kunst Transdanubiens. = Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 65–78. ill.
- Kovács T.: Őskor — vaskor. = Benda K. (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981, 13–20.
- Kovács, T.: Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn. — К вопросу о происхождении культуры курганных погребений Венгрии. = SIA 29 (1981) 87–96. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Kos, P.: Keltski novci Slavonije. Ljubljana 1977. = AArchH 32 (1980 [1981]) 485–486.
- Kővári Klára: A bodrogkeresztúri kultúra sírjai Pécelen. — Die Gräber der Kultur von Bodrogkeresztúr in Pécel. = StCom 9 (1980) 5–20. ill.
- Makkay, János: Bicske. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 204–206.
- Makkay, J.: Endrőd. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 209–213. ill.
- Makkay, J.: The late neolithic male statuette of Szegvár and the ancient myth of the „separation of heaven and earth”. = AAnt 27 (1979 [1981]) 1–38.
- Makkay J. → Goldman Gy.
- Sz. Máthé Márta: Újkőkori település Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyen. — Neusteinzeitliche Siedlung im Fundgebiet Berettyószentmárton-Morotva. = DME 1977 (1981) 35–56. ill.
- Máthé M. → Hartyányi B.
- Mozsolics Amália: Sághegyi bronzleletek. = Savaria 7–8 (1973–74 [1979]) 99–112. ill.
- Mozsolics A. → Kovács T.
- Nagy László: A tűzikutya és holdidő kérdése magyarországi leletek alapján. — Zur Feuerbock- und Mond-

- idolfrage aufgrund der ungarländischen Funde. = VMMK 14 (1979 [1980]) 19–73. ill.
- Nováki Gyula: Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. — Vorgeschichtliche und mittelalterliche Erdfesten im Cuha-Tal im Bakonywald. = VMMK 14 (1979 [1980]) 75–122. ill.
- Patay, Pál: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp. 1978. = Rec. Coblenz, Werner: ZfA 14 (1980) 273–275.; Ecsedy, I.: AArchH 32 (1980 [1981]) 463–469.; Ruttkay, Elisabeth: PZ 56 (1981) 271–273.
- Patay, P.: Über einige spätäneolithische und frühbronzezeitliche Metallgeräte im Karpatenbecken. — O некоторых металлических орудиях труда позднего энеолита к раннего бронзы в Карпатской котловине. = SIA 29 (1981) 149–156.
- Patay, P.: Ein Grab der Schnurkeramik aus der Ungarischen Volksrepublik. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 64 (1981) 237–239. ill.
- Patek, Erzsébet: Sopron, Várhely. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 218–220. ill.
- Patek, E.: Die Anfänge der Siedlung und des Gräberfeldes von Sopron-Burgstall. = Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz 1981, 93–104. ill.
- Raczky Pál: A Körös kultúra újabb figurális ábrázolásai a Közép-Tiszavidékről és történeti összefüggésük. — New figurative representations of the Körös culture from the middle Tisza region and their historical connections. = SzolME 1979–1980. 5–33. ill.
- Raczky P. → Kalicz N.
- Regenye Judit: A Csóka-Kremenyák neolitikus telep időrendjéhez. = Acta Iuvenum Sectio Historica 1 (1978 [1980]) 59–71.
- Regenye J.: Tápe-Lebő 1967-es ásatás és kultikus lelete. = Acta Iuvenum Sectio Historica 2 (1980 [1981]) 27–48.
- Ruttkay, E. → Patay P.
- Simán Katalin: Természettudományos módszerek az őskorkutatásban. = MHOMK 18 (1980) 1–7.
- Simon Katalin: A Vinča-kultúra telepe Tiszaszigeten. = Acta Iuvenum Sectio Historica 2 (1980 [1981]) 9–26.
- Somogyvári Ágnes: Egy korabronzkori edény kultúrába sorolásának problémái. = Acta Iuvenum Sectio Historica 1 (1978 [1980]) 93–102.
- Stanczik Ilona: Az 1973–74. évi tószegi ásatások. — Die Ausgrabungen von Tószeg in den Jahren 1973–74. = SzolME 1979–1980. 63–81. ill.
- Stein, F. → Kalicz N.
- Szabó, Miklós: Die Donaukelten und ihre Ausbreitung auf dem Balkan. In: Lessing, E. — Kruta, V.: Die Kelten. Freiburg 1979. = Rec. Angeli, Wilhelm: MAG 110 (1980) 120–121.
- Szabó, M. (rec.): Duval, P.-M.: Die Kelten. München 1978. = AArchH 32 (1980 [1981]) 484–485.
- Szathmáry László: Koraneolitikus (AVK) csontvázletek Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyéről. — Frühneolithische Knochenfunde aus Berettyószentmárton-Morotva, einem Fundort im Hajdu-Bihar. = DMÉ 1977 (1981) 31–34. ill.
- Szénáskzy J. → Goldman Gy.
- Vörös István: Pécel-Várhegy kora bronzkori telep állatcsontleletei. — Tierknochenfunde der frühbronzezeitlichen Siedlung Pécel-Várhegy. = StCom 9 (1980) 21–37. ill.
- Vörös, I.: Wild Equids from the early holocene in the Carpathian Basin. — Korai holocén vad equidák a Kárpát-medencében. = FA 32 (1981) 37–68. ill.
- Waldhauser, J. → Horváth L.
- Wellner István: Eraviskusz település. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 89–90.
- Wellner I. → Csomor T.
- Young, B. → Ecsedy I.
- K. Zoffmann, Zsuzsanna: Eine Übersicht über das anthropologische Material der neolithischen und kupferzeitlichen Kulturen im Karpatenbecken. = ARegia 18 (1980) 9–29.

KLASSZIKUS ÉS ÓKORI KELET — ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Baktay Ervin: India művészete. A történelem és művelődés keretében az őskortól a XX. századig. (3. kiad.) = Bp. Képzőműv. Alap 1981, 283; 277 p. ill.
- Bardon Alfréd: Görög szigetek műemlékei. = Művéd 25 (1981) 212–220. ill.
- Bengtson, H. → Ürögdi Gy.
- Blawatsky, W.: Hellenic art in city and in chora. = AAnt 27 (1979 [1981]) 103–108. ill.
- Bongard-Levin, G. M. — Grantovszkij, E. A.: Szkithiától Indiáig. Az ósárja történelem talányai. = Bp. Gondolat 1981, 222 p. ill.
- Borell, B. → Szilágyi J. Gy.
- Bresciani, E. → Wessetzky V.
- Brommer, F. → Castiglione L.
- Castiglione László: Mégis Philipposz sírja? Újra a verginai leletről. = ET 36 (1981) 1067–ill.
- Castiglione, L. (rec.): B. Rutkowski: Kréta. Bp. 1979.; Dobrovits A.: Válogatott tanulmányai I–II. Bp. 1979. = AArchH 32 (1980 [1981]) 469–470.; Goethe: Italienische Reise. Hrg. und kommentiert von H. v. Einem. München 1978.; Anthropological Literature. An Index to Periodical Articles and Essays. Editor N. J. Schmidt. New York 1979.; H. M. Stewart: Egyptian stelae, reliefs and paintings from the Petrie Collection. Part two: Archaic period to second intermediate period. Warminster 1979.; Orbis Aegyptiorum Speculum. Climpes of Ancient Egypt. Studies in honour of H. W. Fairman. Warminster 1979.; G. Hölbl: Zeugnisse ägyptischer Religionsvorstellungen für Ephesus. Leiden 1978. = AArchH 32 (1980 [1981]) 474–477.; F. Brommer: Die Parthenon-Skulpturen. Mainz 1979.; E. Töpperwein: Terrakotten von Pergamon. Berlin 1976.; Altertümer von Pergamon XII. K. Nohlen und W. Radt: Kapikaya. Ein Felsheiligtum bei Pergamon; Berlin 1978.; K. Kübler: Kerameikos, Ereignisse der Ausgrabungen, Band VII, Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jahrhunderts I. Teil. Berlin 1976. = AArchH 32 (1980 [1981]) 480–484.
- Chaumont, M. L.: A propos de la chute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier = AAnt 27 (1979 [1981]) 207–237.
- Connor, F. → Pearson, K.
- Dévényi Róbert: Elfeledett évezred. = Múzsák 1981: 4. 8–10. ill.
- Dobrovits A. → Castiglione L.
- Einem, H. → Castiglione L.
- Endrődi, Júlia: Statue de bronze d'Onouris et de Mekhit. — Onurisz és Mehit bronzszobra. = BMHB 55 (1980 [1981]) 9–16, 105–110. ill.
- Falus, J.: Some iconographic questions of the equestrian statue of Marcus Aurelius. = AHistA 26 (1980) 167–174. ill.
- Gesztegyi, Tamás: Tellus-Terra Mater in der Zeit des Prinzipats. = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Prinzipat 17. Bd. Berlin 1981, 429–456. 2 t.
- Goethe → Castiglione L.
- Grantovszkij, E. A. → Bongard-Levin
- Hahn István: Állami építkezések és beruházások az ókorban. = História 3 (1981): 3. 3–5. ill.
- Hahn I.: Zeusz leányai. = Múzsák 1981: 1. 10–11. ill.

- Harmatta, János: Royal power and immortality. The myth of the two eagles in Iranian royal ideology. = *AAnt* 27 (1979 [1981]) 305–319. ill.
- Hartog, F.: La question du nomadisme: les Scythes d'Hérodote. = *AAnt* 27 (1979 [1981]) 135–148.
- Hegyí Dolores: Az ókori Kisázsiaiban. = *Bp. Akadémiai* 1981, 260 p. ill. (Apollo Könyvtár 12)
- Höbl, G. → Castiglione L.
- Kádár Z. → Puskás I.
- Kertész István: Az ókor hét csodája bélyegeken. = *História* 3 (1981): 1. 22–23. ill.
- Komoróczy Géza: A sumer irodalmi hagyomány. Tanulmányok = *Bp. Magvető* 1980, 731 p.
- Kovács Tibor (rec.): F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit 2. Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera. Wien 1976. = *ArchÉrt* 108 (1981) 117–118.
- Kühler, K. → Castiglione L.
- Lengyel Dénes: Ókori bölcsek nyomában. = *Bp. Móra* 1981, 247 p. ill.
- Lipinski, E.: Aram et Israel du X^e au VIII^e siècle av. n. è. = *AAnt* 27 (1979 [1981]) 49–102.
- Luft Ulrich: Ókori keleti frások. Ékírás és képrás. = *Bp. MTESZ Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület* 1981, 33 p. ill.
- Maróth, M.: Le siège de Nisibe en 350 ap. J.-Ch. d'après des sources syriennes. = *AAnt* 27 (1979 [1981]) 239–243.
- Maróti, Egon: Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. = Szeged 1980, 44 p. (Acta Antiqua et Archaeologica 22)
- Pearson, Kenneth—Connor, Patricia: A doraki kincs. = *Bp. Gondolat* 1981, 212 p. 8 t. ill.
- Pernigotti, S. → Wessetzky V.
- Puskás, Ildikó—Kádár, Zoltán: Satyrs in India. = *ACDeb* 16 (1980) 9–17. ill.
- Radt, W. → Castiglione L.
- L. Riedel Lóránt: Hellász fazekasai. = *Műzsák* 1981: 2. 36–37. ill.
- Rutkowski, B. → Castiglione L.
- Schachermeyr, F. → Kovács T.
- Schmidt, N. J. → Castiglione L.
- Somogyi György: Földdel egyenlő város: romok a Karakum-sivatagban. = *Művészet* 22 (1981): 8. 40–43. ill.
- Stewart, H. M. → Castiglione L.
- Swiderkowna, Anna: A hellenizmus kultúrája Nagy Sándortól Augustusig. = *Bp. Gondolat* 1981, 399 p. ill.
- Szilágyi, János György: Peintre de Sèvres 50? — Sèvres 50 — festő? = *BMHB* 55 (1980 [1981]) 23–33, 115–119. ill.
- Szilágyi, J. Gy. (rec.): A. Winter: Die antike Glanztonkeramik. Praktische Versuche. Mainz 1978. = *AArchH* 32 (1980 [1981]) 473–474.; Corpus Vasorum Antiquorum, Tchécoslovaquie, fascicule 1. Prague 1978.; B. Borell: Attisch geometrische Schalen. Eine spätgeometrische Keramikgattung und ihre Beziehungen zum Orient. Mainz 1978. = *AArchH* 32 (1980 [1981]) 477–480.
- Szilágyi J. Gy. → Trencsényi-Waldapfel I.
- Töpperwein, E. → Castiglione L.
- Török, László: Die meroitischen Nomoi. = *MAIU* 8–9 1978–79 [1980]) 47–56. ill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Vallástörténeti tanulmányok. Sajtó alá rendezte Szilágyi János György. = *Bp. Akadémiai* 1981, 544 p. 29 t.
- Ugrin Emese: A régi Róma amfiteátrumai. = *ÉT* 36 (1981) 1624–1626. ill.
- Ürögdi György: A régi rómaiak turistáskodása. = *História* 3 (1981): 2. 26. ill.
- Ürögdi Gy. (rec.): H. Bengtson, Marcus Antonius, Triumph und Herrscher des Orients. München 1977. = *ARegia* 18 (1980) 341–342.
- Varga Edit: Kopt művészet Budapesten. = *Művészet* 22 (1981): 3. 38–43. ill.
- Varga E.: Óegyiptomi múmiák. = *Műzsák* 1981: 3. 13–15. ill.
- Vozli, Irén: Restauration d'un cercueil momiforme de basse époque. — Egy késői kori múmiakoporsó restaurálása. = *BMHB* 55 (1980 [1981]) 17–22, 111–113. ill.
- Wehli Tünde: Kappadókiai falképek. = *Művészet* 22 (1981): 5. 34–39. ill.
- Wessetzky, Vilmos: Archivarbeit in der ägyptologischen Forschung. = Akten, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 14. Berlin 1979, 679–682.
- Wessetzky V.: Egyiptomi művészet a Szépművészeti Múzeumban. = *Bp. Képzőműv. Alap* 1981, 31 p. ill. (Az én múzeumom)
- Wessetzky, V.: Ausgewählte Schriften (1937–1979). = *Bp.* 1981, 216 p. ill. (Studia Aegyptiaca 6)
- Wessetzky V. (rec.): Assuan. E. Bresciani, S. Pernigotti, Il tempio tolemaico di Isi, I blocchi decorati e iscritti. Pisa 1978. = *ArchÉrt* 108 (1981) 117.
- Winter, A. → Szilágyi J. Gy.

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM — PROVINCIALIA ET „BARBARICUM”

- Alföldi, A. & E. → Kőhegyi M.
- Alföldy, G. → Visky Zs.
- B. Angyal, Katalin—Balla, Lajos: Contributions à l'histoire du culte d'Adonis, de Baltis et de Dea Syria dans le Nord-Est de la Pannonie. — Adonis, Baltis és Dea Syria északkelet-pannóniai kultuszának történetéhez. = *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 2 (1981) 287–293.
- Balla, Lajos: Porolissensia. Canabae et municipium à Porolissum. = *ACDeb* 16 (1980) 65–68.
- Balla, L.: Syriens de Commagène en Pannonie orientale. (A propos d'une inscription d'Intercisa). = *ACDeb* 16 (1980) 69–71.
- Balla L. → Angyal K.
- Bánki Zs. → Fitz J.
- Barkóczi, László—Soproni, Sándor: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 3. Lieferung: Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknien. = *Bp. Akadémiai* 1981, 436 p. ill.
- Barkóczi L. → Salamon Á.
- Bilkei Irén—Horváth László: Későrómai sír Hegyesdről. — Spätromisches Grab in Hegyesd. = *VMMK* 14 (1979) [1980]) 157–161. ill.
- Bilkei, I.: Römische Schreibgeräte aus Pannonien. = *ARegia* 18 (1980) 61–90. ill.
- Bilkei I.: A Canius kereskedőcsalád Pannóniában. — Die Kaufmannfamilie Canius in Pannonien. — The Canius merchant family in Pannonia. = *ZalGy* 16 (1981) 3–12. ill.
- Bilkei I.—Horváth L.: Noricum római sírkövek Zalában. — Römische Grabsteine aus Noricum im Komitat Zala. — Roman grave-stones from Noricum in county Zala. = *ZalGy* 16 (1981) 13–20. ill.
- T. Biró, Mária: Ein architektonisches Tonmodell aus Tokod. = Mócsy, A. (red.): Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod. *Bp.* 1981, 159–168. ill.
- Bóna, István (rec.): Kenk, R.: Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spicymierz. Mainz 1977. = *AArchH* 32 (1980 [1981]) 488–490.
- Bóna I. → Vágó E.
- B. Bónis Éva: A pannóniai római kori fazekaskemencék. — Roman pottery kilns in Pannonia. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 11–18. ill.
- B. Bónis, É.: Das kaiserzeitliche „Wagengrab” 1 von Káloz. — A kálozi császárkori 1. számú „kocsi”-sír. = *FA* 32 (1981) 95–144. ill.

- Sz. Burger, Alice: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyuszil. Bp. 1979. = Rec. *Ciglenečki, Slavko*: AV 31 (1980) 337–338.; *Lányi V.*: ARegia 18 (1980) 344–346.; *Rössler, Detlef*: EAZ 22 (1981) 360–361.; *Van Doorselaer, A.*: Helinium 21 (1981) 206–207.
- Burger A. → Fülep F.
- Ciglenečki, S. → Burger A.
- Dinnyés István: II–III. századi szarmata sírok Tápiószelén. – Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápiószele. = StCom 9 (1980) 187–234. ill.
- Erdélyi, István–Sági, Károly: Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely-Fenekpuszta (1976–1977). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 151–156. ill.
- Éry, Kinga: Anthropologische Analyse der Population von Tokod aus dem 5. Jahrhundert. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 223–263. ill.
- Fischer, H. T. → Fülep F.
- Fitz, Jenő (red.): Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Székesfehérvár 1977. = Rec. *Szilágyi Mária*: AT 25 (1978 [1981]) 260–262.
- Fitz, J.: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Bp.–Bonn 1978. = Rec. *Lányi Vera*: ARegia 18 (1980) 344, AArchH 32 (1980 [1981]) 470–471.
- Fitz, J.: Cultura romana in Pannonia nel terzo secolo. = La Parola del Passato 190 (1980) 28–41. ill.
- Fitz J.: Gorsium – Herculia – Tác. = Bp. Corvina 1980, 30 p. ill.
- Fitz, J.: Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria. = ARegia 18 (1980) 53–60. ill.
- Fitz, J.–Lányi, V.–Bánki, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium in 1977/78. = ARegia 18 (1980) 157–264. ill.
- Fitz, J.: Curator pontium viae Fulviae. = ARegia 18 (1980) 357–358.
- Fitz, J.: Epigraphica XI. = ARegia 18 (1980) 359–360.
- Fitz J. (rec.): *Pinterović, D.*: Mursa i njelo područje u antičko doba. Osijek 1978. = ARegia 18 (1980) 346–347.
- Fülep, Ferenc: Roman cemeteries of Pécs. Bp. 1977. = Rec. *Fischer, H. Thomas*: BVbl 46 (1981) 282–283.; *Garbsch, Jochen*: Byz 73 (1981) 103–104.; *Salamon Ágnes*: ArchÉrt 108 (1981) 113.; *Schindler, Wolfgang*: EAZ 20 (1979) 34.; *Topál Judit*: AT 25 (1978 [1981]) 264–266.; *Župančić, Matej*: AV 31 (1980) 337.
- Fülep, F.–Sz. Burger, A.: Ein spätrömischer Münzschatz aus der Römerstadt Sopianae (Pécs). – Későrómai éremlelet Pécsről. = FA 32 (1981) 169–189. ill.
- Garbsch, J. → Fülep F.
- Gáspár, Dorottya: Besondere Metallfunde aus Fenékpuzsta. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 71–73. ill.
- Gáspár D.: Eremlenyomatok egy római kori ládikavereten. = Az Érem 37 (1981): 1. 1–3. ill.
- Gáspár, D. (rec.): *H.-J. Kellner*: Der römische Verwahrfund von Eining. München 1978. = AArchH 32 (1980 [1981]) 492–493.
- Gömöri János: Római út és téglavető kemence Fertőrákoson. = SSz 35 (1981) 59–67. ill.
- Haffner, A. → Topál J.
- Hegedűs Zoltán: A római bélelt denárok (subaeratusok) készítése a korabeli és mai ismeretek tükrében. = Az Érem 37 (1981): 1. 4–9. ill.
- Horváth László: A hosszúvölgyi római fazekaskemencék. – Roman pottery kilns found in Hosszúvölgy. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti Kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 27–32. ill.
- Horváth L. → Bülkei I.
- Johnston, D. E. → Mócsy A.
- H. Kelemen, Márta: Funde und Grabungen in Tokod. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 13–36. ill.
- Kellner, H.-J. → Gáspár D.
- Kenk, R. → Bóna I.
- Kiss Ákos: A III. nemzetközi ókori mozaik kollokvium. III. Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico, Ravenna, 1980. = ArchÉrt 108 (1981) 103.
- Kőhegyi Mihály: Borostyángyöngyök szarmata sírokbán. – Bernsteinperlen aus Sarmatengräbern. = Savaria 7–8 (1973–74 [1979]) 121–132.
- Kőhegyi, M.: Sarmatenzeitliche Grabberaubung in Ungarn. = Wolfram, H.–Daim, F.: Die Völker an der mittleren und unteren Donau in fünften und sechsten Jahrhundert. Wien 1980, 19–22. ill.
- Kőhegyi M. (rec.): *Alföldi, Andreas–Alföldi, Elisabeth*: Die Kontorniat-Medaillons. Berlin 1976. = Az Érem 37 (1981): 1. 3.
- Lányi, Vera: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 73–120. ill.
- Lányi, V.: Das spätrömische Gräberfeld. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 169–221. ill.
- Lányi V. → Fitz J., Burger A.
- László, A.: Chemische Analyse der römischen Tintenreste. = ARegia 18 (1980) 75–76.
- Lőrincz, Barnabás: Die epigraphische Forschung in Ungarn seit 1902. = AV 31 (1980) 257–267.
- Lőrincz B.: A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum bélyeges téglái. – Die Ziegelstempel des Hansági Museums von Mosonmagyaróvár. = ARegia 18 (1980) 265–290. ill.
- Lőrincz B.: Újabb feliratok Cirpiből. = AT 26 (1979 [1981]) 97–106. ill.
- Lőrincz B.: C. Gabinius Barbarus Pompeianus, Moesia Superior helytartója. = AT 25 (1978 [1981]) 219–221.
- Lőrincz, B.: Gestempelte Ziegel aus Tokod. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 121–143. ill.
- Lőrincz, B.: Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum – Ad Mures. = Bp. 1981, 136 p. ill. (RDolG II: 9)
- Lőrincz B.: Téglavető kemencek Pannoniában. – Brickkilns in Pannonia. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 77–93. ill.
- Lőrincz, B.–Visy, Zsolt: Zur Ergänzung und Datierung von neuen Militärdiplomen aus Obermösien. = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 42 (1981)
- Lőrincz, B. (rec.): *Roxan, M. M.*: Roman military diplomas 1954–1977. London 1978. = AArchH 32 (1980 [1981]) 487–488.
- T. Maróti Éva–H. Vaday Andrea: Kora császárkori figurális díszítésű, festett kerámia Pannoniában és a szarmata Barbaricumban. – Frühkaiserzeitliche bemalte Keramik mit figuraler Verzierung in Pannonien und im sarmatischen Barbaricum. = StCom 9 (1980) 79–94. ill.
- T. Maróti É. – Topál Judit: Szentendre római kori temetője. – Das römische Gräberfeld von Szentendre. = StCom 9 (1980) 95–177. ill.
- Mócsy, András (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. = Bp. Akadémiai 1981, 263 p. ill.
- Mócsy, A.: Die spätrömische Festung. = Mócsy, A. (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981, 37–71. ill.
- Mócsy, A. (rec.): *D. E. Johnston*: An illustrated history of Roman roads in Britain. Buckingham 1979. = AArchH 32 (1980 [1981]) 487.; *Speidel, Michael P.*: Guards of the Roman armies. An essay on the singulars of the provinces. Bonn 1978. = AArchH 32 (1980 [1981]) 490–491.
- Müller Róbert: A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés). – Die archäologische Erschließung des Nord-Tores der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta im Jahre 1971 (Ausgrabungsbericht). = VMMK 14 (1979 [1980]) 123–156. ill.
- Müller R.: Későrómai sírok Keszthely, Zsidi útról. –

- Spätromische Gräber von der Zsidi Strasse, Keszthely. — Late Roman graves from Zsidi street, Keszthely. = *ZalGy* 16 (1981) 21–32. ill.
- Parragi Györgyi*: Az aquincumi katonaváros kerámia- és téglafőző műhelye. — The ceramics and brick making workshop of the garrison town in Aquincum. = Gömöri J. (szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon*. Veszprém 1981, 95–97. ill.
- R. Pető, Mária*: Eisenfunde aus der Festung. = Mócsy, A. (red.): *Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Bp. 1981, 145–157. ill.
- Pető M.*: La-Tène D — koracászárkori fazekastelep a Gellérthegyől délre elterülő síkságon. — La Tène D-potters' settlement from the early period of the Roman Empire on the plains stretching south of Gellérthegy. = Gömöri J. (szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon*. Veszprém 1981, 33–36. ill.
- Pinterović, D.* → *Fitz J.*
- Póczy Klára*: Amfiteátrumok. Aquaeductusok. Aquincum polgárváros. Aquincum — táborvárosi épületek. Aquincumi katonaváros. Római kori legiós-tábor Óbudán. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 11–14, 15–19, 22–23, 315–317. ill.
- Póczy K.* — *Wellner István*: Aquincumi élet. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 19–22. ill.
- Póczy K.*: Római kori falfestmények restaurálásával, tudományos feldolgozásával, kiállításával kapcsolatos problémák. = *ArchÉrt* 108 (1981) 99–102.
- Póczy K.*: Agyagégető kemencék fenntartása ipari műemlékként további vizsgálatok érdekében. — The conservation of clay-burning kilns as industrial monuments in order to enable future investigations. = Gömöri J. (szerk.): *Iparrégészeti Kutatások Magyarországon*. Veszprém 1981, 37–42. ill.
- Póczy K.* (rec.): *Corpus Signorum Imperii Romani*. Österreich, Band I, 5. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. = *ArchÉrt* 108 (1981) 118–119.
- Roxan, M. M.* → *Lőrincz B.*
- Rössler, D.* → *Burger A.*
- Sablauer Elek*: Savaria aquaeductusa. (Savaria vízellátása és vízbeszerzése az i. u. I–III. században.) = *Hidrológiai Tájékoztató* 1979. ápr., 5–7.
- Sági, Károly*: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobó. = Bp. Akadémiai 1981, 140 p. ill. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Sági K.* → *Erdélyi I.*
- Salamon, Ágnes–Barkóczi, László*: Archäologische Angaben zur spätromischen Periodisation Pannoniens (376–476). = *MAIU* 8–9 (1978–79 [1980]) 75–84. ill.
- Salamon Á.* → *Fülep F.*
- Schindler, W.* → *Fülep D.*
- Soproni, Sándor*: Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre. = *AREgia* 18 (1980) 39–51. ill.
- Soproni S.*: A pannóniai limes utolsó évtizedei. = Bp. 1980, 12 p. (Doktori értekezés tézisei)
- Soproni S.* → *Barkóczi L.*
- Speidel, M.* → *Mócsy A.*
- Szabó, Klára*: Die 1977 freigelegten Gräber des westlichen Gräberfeldes von Intercisa. = *AREgia* 18 (1980) 291–316. ill.
- Szabó K.*: Emberi lábfejjel díszített fülű bronzkorsók Pannóniából. — Pot pannonien en bronze, à anse ornée d'un pied humain. = *ArchÉrt* 108 (1981) 52–64. ill.
- Szilágyi Katalin*: Az üveg mint régészeti lelet. = *TermV* 112 (1981) 556–559. ill.
- Szilágyi M.* → *Fitz J.*
- Сымонович, Е. А.* → *Tóth Á.*
- Szirmai Krisztina*: Kutatások az aquincumi II–III. századi legiós-tábor praetentúrájának északi részén 1973–1977-ben. — Forschungen im nördlichen Teil der Praetentura des Legionslagers im 2–3. Jh. zu Aquincum 1973–1977. = *ArchÉrt* 107 (1980) 187–200. ill.
- T. Szőnyi Eszter*: Korarómai fazekaskemencék Mursellán. — Early Roman pottery kilns in Mursella. = Gömöri J. (szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon*. Veszprém 1981, 19–26. ill.
- Tettamanti Sarolta*: Mithras-kultusz emléke Szentendren. — Ein Denkmal des Mithras-Kultes in Szentendre. = *StCom* 9 (1980) 179–185. ill.
- B. Thomas Edit*: Savaria christiana. = *Savaria* 9–10 (1975–76 [1980]) 105–160. ill.
- B. Thomas, E.*: Zur Quirinus- und Martinfrage in Sabaria. Frühchristliche Kontinuität im westpannonischen Raum. = *BHb* 43 (1981) 5–18.
- Topál, Judit*: The southern cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred). = Bp. Akadémiai 1981, 105 p. 72 t. ill. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Topál, J.* (rec.): *A. Haffner*: Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum. Mainz 1978. = *AArchH* 32 (1980 [1981]) 486–487.
- Topál J.* → *Fülep F.*
- B. Tóth Ágnes* (rec.): *Сымонович, Е. А.*: Могилиники черняховской культуры Москва 1979. = *ArchÉrt* 107 (1980) 266.
- Tóth, Endre*: Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. und 6. Jahrhundert. = *Wolfram, H.* — *Daim, F.*: Die Völker an der mittleren und unteren Donau in fünften und sechsten Jahrhundert. Wien 1980, 93–100.
- Tóth, E.*: Zur Militärgeschichte der frühflavischer Zeit Pannoniens: Cippi. = *AREgia* 18 (1980) 31–38. ill.
- Tóth, E.*: *Silvanus Viator*. = *AREgia* 18 (1980) 91–103. ill.
- Tóth E.*: Cippi. Pannonia kora-Flavius-kori hadtörténetéhez. = *AT* 25 (1978 [1981]) 181–191. ill.
- Tóth E.*: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának a kérdéséhez. — Bemerkungen zur Entstehung der Provinz Pannonien. = *ArchÉrt* 108 (1981) 13–33.
- Tóth, E.*: Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: instrumenta domestica. — A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos római fémtárgyai. = *FA* 32 (1981) 145–167. ill.
- Tóth István*: Az Iseum szobrászati díszítéséhez. — Zum Skulpturenschmuck des Iseums. = *Savaria* 9–10 (1975–76 [1980]) 93–104. ill.
- Tóth I.*: Római kor. = *Benda K.* (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. Bp. 1981, 20–42.
- H. Vaday, Andrea*: Sarmatisches Gräberfeld in Török-szentmiklós-Surján. = *MAIU* 8–9 (1978–79 [1980]) 57–69. ill.
- H. Vaday, A.*: Tiszaöldvár. = *MAIU* 8–9 (1978–79 [1980]) 231–233. ill.
- Vaday A.* — *Vörös István*: Szarmata település Kunszentmártonban. — Sarmatian settlement at Kunszentmárton. = *SzolME* 1979–1980. 117–139. ill.
- H. Vaday A.*: Adatok az áttört fejű és kengyelű fibulátípus kérdéséhez. — Beiträge zur Frage zum Fibeltyp mit durchbrochenem Kopf und Bügel. = *ArchÉrt* 108 (1981) 65–69. ill.
- Vaday A.* → *Maróti É.*
- B. Vágó, Eszter–Bóna, István*: Die Gräberfelder von Intercisa I. Bp. 1976. = *Rec. Topál J.*: *AT* 25 (1978 [1981]) 262–264.
- Van Doorselaer, A.* → *Burger A.*
- Visy Zsolt*: Római jelzőtoronyok és a limes-út Intercisa térségében. — Römische Wachttürme und die Limesstasse im Raum von Intercisa. = *ArchÉrt* 107 (1980) 166–175. ill.
- Visy Zs.*: Megjegyzések Valeria védelmi rendszerének kérdéséhez. = *AT* 25 (1978 [1981]) 246–252.
- Visy Zs.*: Római gyorsmérleg és csontsíp. = *TermV* 112 (1981) 182–183. ill.
- Visy, Zs.* (rec.): *Alföldy, G.*: Konsulat und Senatorenstand = *AArchH* 32 (1980 [1981]) 491–492.
- Visy Zs.* → *Lőrincz B.*
- Vörös Gabriella*: Adatok a szarmata női viselethez. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 137–143.
- Vörös I.* → *Vaday A.*
- Wellner, István*: Das Legionslager von Aquincum und die vermutete Principia. = *AREgia* 18 (1980) 349–355. ill.

Wellner I.: Albertfalvai római tábor és település. Campona. Cella trichora. Contra-Aquincum. Flórián téri katonai fürdő. Hercules-villa. Limes. Római helytartói palota. Római kori cölöphíd. Transaquincum. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 9, 52–53, 56–57, 61–62, 98, 128, 201, 314–315, 421–423. ill.

Wellner I. → Póczy K.
Zolnay László: Iszter-parti istenek. = „Budapest” 19 (1981): 3. 39–41. ill.
Župančić, M. → Fülöp F.

NÉPVÁNDORLÁS ÉS KORAI KÖZÉPKOR – MAGYAR ŐSTÖRTÉNET AETAS MIGRATIONUM – PROTOHUNGARICA

Bálint, Csanád: Dél-Magyarország a X. században (Südungarn im 10. Jahrhundert). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 179–187.
Bálint, Cs.: Éperjes, Csikós tábla. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 233–234. ill.
Bálint Cs.: A népvándorlás kora. = Benda K. (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981, 43–52.
Bálint, Cs.: Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. = AArchH 32 (1980 [1981]) 241–250. ill.
Bárczi Géza: A magyar nyelv bolgár- és köztörök jövevényszavai. = Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 31–51.
N. Benkő Zsuzsanna: Az abonyi honfoglalás kori szablatörődék. – Der Säbel von Abony aus der Zeit der ungarischen Landnahme. = StCom 9 (1980) 235–245. ill.
Berecz János–Nemes Pál–Vámos Imre: Néhány megjegyzés Radnai Mikes „A dombgézházi Attilahagyomány új megvilágításban” című művéhez. = BékÉ 16 (1981) 334–337.
Bereczki Gábor–Gulya János (szerk.): Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugratarum III. = Bp. Akadémiai 1981, 451 p.
Bereczki G.: Nemzetközi Finnugor Kongresszus. = MTud 26 (1981) 61–62.
Biró, Margit: Georgian sources on the Caucasian campaign of Heracleitos. = AOr 35 (1981) 121–132.
Bóna, István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. = AArchH 32 (1980 [1981]) 31–95. ill.
Boros Hedvig: Az abonyi honfoglalás kori fegyvertörődék kezelése. – Die Behandlung des Waffenbruchstückes von Abony aus der Zeit der ungarischen Landnahme. = StCom 9 (1980) 247–249.
Bökönyi, Sándor: Eine Analogie der árpádenzeitlichen ungarischen Sitte: aufgespiesste Pferdeköpfe in nahöstlichen Dörfern. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 161–164. ill.
K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. = Bp. Akadémiai 1981, 450 p. ill.
Czegledy Károly: Ogurok és türkök Kazáriában. = Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 53–57.
Dömötör Tekla: A magyar ősvallás kérdése. = Dömötör T.: A magyar nép hiedelemvilága. Bp. 1981, 21–37.
Erdélyi, István: Neuer altungarischer(?) Grabfund aus Südrussland. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 121–123. ill.
Erdélyi I.: Az avarság és a Kelet a régészeti források tükrében (Das Awarentum und der Osten im Spiegel der archäologischen Quellen (Dissertation-Thesen 1976). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 189–198.
Erdélyi I.: Régészeti tanulmányúton a Krími-félszigeten. = ArchÉrt 107 (1980) 231–234. ill.
Erdélyi I.: Különös leletek a jugoszlávai Vajdaságból. = AT 26 (1979 [1981]) 87–96. ill.
Erdélyi, I.: Neuere Denkmäler der Szekler-ungarischen Runenschrift aus Siebenbürgen. = AArchH 32 (1980 [1981]) 429–436. ill.
Erdélyi I.–Sugár Lajos: A türk kagánok sírjainál. = ET 36 (1981) 867– ill.
Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. (2. kiad.) = Bp. Gondolat 1980, 297 p. ill.
Fodor I.: A magyar–bolgár-török kapcsolatok történeti hátteréről. – За историческая фон на унгаро-

побългарските връзки. = Bolgár tanulmányok III. Debrecen 80, 199–48. ill.
Fodor I.: Az V. nemzetközi finnugor kongresszus Turku, 1980. = ArchÉrt 108 (1981) 103–105.
Fodor I.: A magyar nép őstörténete és megtelepedése a Kárpát-medencében. = Benda K. (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981, 53–78.
Fodor I. → László Gy.
Fülöp Gyula: Avarkori temető Kajászó-Újmajorban. – Gräberfeld aus der Awarenzeit in Kajászó Újmajor. = ARegia 18 (1980) 317–340. ill.
Sz. Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Bp. 1979. = Rec. Čilinská, Zlata: Germania 59 (1981) 169–173.; Justová, Jarmila: PA 71 (1980) 256–258.; Mildenerberger, Gerhard: JGO 28 (1980) 461–462.; Rössler, Detlef: EAZ 22 (1981) 361–362.
Sz. Garam, É.: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. = AArchH 32 (1980 [1981]) 161–180. ill.
Sz. Garam É.: A böcsi későavarkori lelet és köre. – Позднеаварские вещи из д. Беч и их аналогии. – Das spätawarenzeitliche Fund von Böcs und sein Kreis. = ArchÉrt 108 (1981) 34–51. ill.
Garam, É.: Völkerwanderungszeitliche Ausstellung in Berlin. – Népvándorlaskori kiállítás Berlinben. = FA 32 (1981) 241–247. ill.
Gömöri, János: Frühmittelalterliche Eisenschmelzöfen von Tarjánpuszta und Nemeskér. = AArchH 32 (1980 [1981]) 317–343. ill.
Gömöri J.: A korai középkori vasolvasztó kemencék és az ékelt vasbucák kérdése. – On the problem of early medieval iron smelting furnaces and split iron pigs. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 109–121. ill.
Gulya J. → Bereczki G.
Győrffy, György: Árpád, Arpaden. = Lexikon des Mittelalters I. München 1980, Spalte 1022–1024.
Harmatta, János: Érudition, tradition orale et réalité géographique. (Le récit sur l'exode des Hongrois chez Anonyme.) = AAnt 27 (1979 [1981]) 285–303.
Herényi István: Herény. = Savaria 9–10 (1975–76 [1980]) 161–172.
B. Jankovich, Dénes–Szöke, Béla Miklós: Örménykút. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 236–237. ill.
Юхас (Juhász), Петер: Начало на историческите контакти между маджари и прабългари. = Българо-унгарски културни взаимоотношения. София 1980, 47–78.
Juhász Péter: A totemizmus csökevényei a magyar és a bolgár hitvilágban. (A kutyával és a farkassal kapcsolatos hiedelmek.) = Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 145–175.
Justová, J. → Garam É.
Kis Varga M. → Költő L.
Kiss, Attila: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. = ARegia 18 (1980) 105–132. ill.
Kiss A.: A pécsüszögi hun lelet leletkörülményeiről. – Обстоятельства находки вещей гунского времени у д. Печусор. – Über die Fundumstände des hunnischen Fundes von Pécsüszög. = ArchÉrt 108 (1981) 79–80.
Kiss, A.: Funde aus dem 5–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. – V–VI. századi leletek Brigetio területéről. = FA 32 (1981) 191–210. ill.
Kovács, László: Bemerkungen zur Bewertung der frän-

- kischen Flügellanden im Karpatenbecken. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 97–119. ill.
- Kovács, L.: Der Säbel von Benepuszt (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecskemét). = AArch H 32 (1980 [1981]) 309–316.
- Ковач (Kovács) Ласло: Вооружение венгров — обретенной родины: сабли, боевые копья. = Москва 1981, 19 p. (Kandidátusi értekezés tézisei)
- Kóhegyi, Mihály: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun). = AArchH 32 (1980 [1981]) 205–239. ill.
- Költő László—Kis Varga Miklós: Röntgenemissziós analízis későavar kori bronztárgyakon. — X-ray analysis on bronze objects of the late Avar period. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 165–180. ill.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980, 574 p. = Rec. Mesterházy Károly: ArchÉrt 108 (1981) 115–117.
- Kronstein Gábor: A magyar etnogenezis — forráskritikai alapon. Kristó Gyula könyvéről. = Valóság 24 (1981): 11. 108–110.
- Kürti Béla: Avar kori sírleletek a Békés megyei Gerláról. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 145–152.
- László Gyula—Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977. = Rec. Fodor I.: ArchÉrt 108 (1981) 113–115.
- Ласло (László), Гюла: Към историята на синовете на хан кубрат. (Бележки върху тълкуването на изворите за двукратното завоюване на Унгария.) = Българо-унгарска културни взаимоотношения. София 1980, 84–90.
- László Gy.: Kovrat kagán fiainak történetéhez. (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értékeléséhez.) = Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 89–95.
- László Gy.: Östörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. = Bp. Tankönyvkiadó 1981, 173 p.
- Madaras L. → Selmeczi L.
- Mesterházy, Károly: Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Artánd. = AArchH 32 (1980 [1981]) 295–308. ill.
- Mesterházy K.: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. — Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn. = FA 32 (1981) 211–223. ill.
- Mesterházy K. → Kristó Gy.
- Mildenberger, G. → Garam É.
- B. Nagy Katalin: Az avar „tűszős” öv. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 153–158.
- Nagy Margit: Gepidák az Alföldön. = ÉT 36 (1981) 1032–ill.
- Nemes P. → Berecz J.
- Németh Péter: Civitas et suburbium. (Adatok Sopron korai várostörténetéhez.) = SSz 35 (1981) 50–58.
- Papp, László—Salamon, Ágnes: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 85–92. ill.
- Póczy Klára: Római maradványok a népvándorlás korában. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 317.
- Rácz I. → László Gy.
- Radnai Mikes: A dombegyházi Attila-hagyomány új megvilágításban. = Békéscsaba 1981, 249 p. Rec.-k -ő: BékÉ 16 (1981) 474–478.
- Rásonyi László: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. = Bp. Magvető 1981, 164 p. (Gyorsuló idő)
- Róna-Tas András: A magyar—bolgár—török érintkezés jellege. = Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 59–69.
- Rosner Gyula: Fazekas kemencék a Szekszárd-Bogyiszlói úti avar faluban. — Pottery kilns in an Avar village beside the Szekszárd-Bogyiszló road. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 43–49. ill.
- Rössler, D. → Garam É.
- Salamon Á. → Papp L.
- Selmeczi László—Madaras László: Avar kori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi-falván. — Avar and X–XIIth century Hungarian commoner graves at Rákóczi-falva. = SzolME 1979–1980. 141–172. ill.
- Selmeczi, L.: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. = AArchH 32 (1980 [1981]) 251–269. ill.
- Шимони (Simonyi), Дехо: Панонските българи и формирането на унгарската народност. = Българо-унгарски културни взаимоотношения. София 1980, 70–83.
- Simonyi Dezső: A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása. = Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 71–88.
- Cs. Sós, Ágnes: Avaren. Archäologisches Fundmaterial, chronologische und ethnische Fragen. = Lexikon des Mittelalters I. München 1980, Spalte 1283–1287.
- Sugár L. → Erdélyi I.
- Szabó, János Győző: Das silberne Taschenblech von Túrkeve-Ecegapuszt. = AArchH 32 (1980 [1981]) 271–293. ill.
- Szabó László: A magyar rokonsági rendszer. — Das ungarische Verwandtschaftssystem. — System mad'arského pribuzenstva. = Debrecen 1980, 134 p. (Studia Folkloristica et Ethnographica 4)
- Szádeczky-Kardoss, Samu: Avaren. = Lexikon des Mittelalters I. München 1980, Spalte 1283–1285.
- Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai V. A 6.–7. század fordulóján kelt híradás az avarok hadművészetéről. = ArchÉrt 108 (1981) 81–88.
- Szatmári, Sarolta: Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der frühawarenzeitlichen Metallkunst. = AArchH 32 (1980 [1982]) 97–116. ill.
- Szimonova, Eugénia: Ausgrabungen in Kaposvár-Fészerlak (Jahresbericht 1977). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 93–95. ill.
- Szimonova, E.: Kaposvár, Fészerlakpuszt. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 235. ill.
- Szőke, Béla Miklós: Hunya. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 234–235. ill.
- Szőke, B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. = AArchH 32 (1980 [1981]) 181–203. ill.
- Szőke B. M. → Jankovich M.
- Tettamanti, Sarolta: Der awarische Grabfund von Dány. = AArchH 32 (1980 [1981]) 153–160. ill.
- Tomka, Péter: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. = AArchH 32 (1980 [1981]) 5–30. ill.
- Tomka P.: Hová tűntek az avarok? = História 3 (1981): 2. 3–5.
- H. Tóth, Elvira: Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistrasse. = AArchH 32 (1980 [1981]) 117–152. ill.
- H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. = Bp. Magvető 1981, 219 p. (Gyorsuló idő)
- Vámos I. → Berecz J.
- Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. = Mezey László (szerk.): Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Bp. Szt. István Társulat 1980, 9–18.
- A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből: „A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig”. Veres Péter kandidátusi disszertációjának moszkvai vitája. — Hungarian prehistory from an ethnographic perspective: Ethnogenesis and ethnic history of the Hungarians until the conquest in 896. Discussion of a thesis presented by Péter Veres at the Ethnographic Institute of the Soviet Academy of Sciences, Moscow. = Ethnographia 92 (1981) 120–141.

- M. Albeker Mária: Középkori mészégető kemencék a Kaposvár 61. út mellett. — Medieval lime-kilns at the road No 61. in Kaposvár. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 67–72. ill.
- Antonova, Vera: A középkori Sumen városa. = Bolgár tanulmányok. III. Debrecen 1980, 85–95. ill.
- Bálint A. → Benkő E.
- Barbalics Imre János: Numizmatikai ritkaságok Körmenen. — Numismatische Seltenheiten in Körmen. = VSz 35 (1981) 200–202, 308. ill.
- Bariska István: Kőszeg város címerének megújítása. — Die Erneuerung des Wappens der Stadt Kőszeg. = Savaria 9–10 (1975–76 [1980]) 271–276. ill.
- Bárh János: A tanyai építészet emlékeinek megőrzése Bács-Kiskun megyében. = Művéd 25 (1981) 179–186. ill.
- Benkő Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Templomparton. — Das mittelalterliche Dorf Nyársapát. = StCom 9 (1980) 315–424. ill.
- Bertalan Vilmos: Klarissa kolostor. Mária Magdolna-templom. Óbuda. Vár. Zichy-kastély. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 165–166, 216–217, 272–274, 431, 496–497. ill.
- Biczó Piroska: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. = Művéd 25 (1981) 104–108. ill.
- Bodor Imre: A csarodai református templom 1971. évi régészeti kutatása. = ÉpÉptud 13 (1981) 85–101. ill.
- Boros Lajos: A győri karmelita templom. Bp. 1980. = Rec. Gerő László: Művéd 25 (1981) 94–95.
- Borsányi Pál: A római magyar Akadémia épületének rekonstrukciója. = Művéd 25 (1981) 14–41. ill.
- Cabello, Juan—Lukács Zsuzsa: A vámosatjai református templom kutatása. = ÉpÉptud 13 (1981) 103–135. ill.
- Cabello, J. → Feld I.
- Csák Máté: Pfannl Egon építész emlékére. = Művéd 25 (1981) 235–240. ill.
- Csendes L. → Csorba Cs.
- Csillag F. → Temesvári F.
- Csorba Csaba: Várak a Hegyalján, Tokaj — Ónod — Szerencs. Bp. 1980. = Rec. Csendes László: HK 28 (1981) 138–139.; Varga Béla: SzabSzSz 16 (1981): 1. 108–109.
- Csukás Gy. → Holl. I., Parádi N.
- Czagány István: Budavári gótikus lakóházépítész. = Bp. 1980, 12 p. (Kandidátusi értekezés tézisei)
- Czagány I.: A pesti Vigadó újjáépítése (1980). = Művéd 25 (1981) 201–211. ill.
- Deák E. → Sárvár
- Deák Z. → Gerő L.
- Dobosy László: Ózd feudális kori községi pecsétje. = MHOMK 18 (1980) 54–56. ill.
- Dobrovits Dorottya: Adatok Balatonfüred 18. századi építészetéhez. — Beiträge zur Bautätigkeit von Balatonfüred im 18. Jahrhundert. = VMMK 14 (1979 [1980]) 261–269. ill.
- Drăguț, V. → Entz G.
- Duma, György—Salamon, Ágnes: Untersuchung der glasierten mittelalterlichen Gefässe aus Santa Lucia di Rosia, Siena, Italien. = Anzeiger der Österr. Akademie d. Wissenschaften 116 (1979 [1980]) 158–174. ill.
- Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. (3. jav. kiad.) = Bp. Panoráma 1981, 514 p. ill.
- Ebner, H. → Kubinyi A.
- Endrei Walter: Középkori textilbélegekről. — Mittelalterliche Tuchsiegel. — Textile stamps in the middle ages. — Средневековые текстильные печати. = A Textilipari Múzeum Évkönyve 3 (1980) 7–25. ill.
- Engel Pál—Lövei Pál—Varga Livia: Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. — Gotische Grabsteine aus Máriavölgy und Segesd. = MűvtÉ 30 (1981) 140–144. ill.
- Engel P. → Körmeny A.
- Entz Géza (rec.): Drăguț, Vasile: Arta gotică în România. București 1979. = Századok 115 (1981) 227–232.
- Érszegi Géza—Solymosi László: Az Árpádok királysága 1000–1301. = Benda K. (szerk.): Magyarország történeti kronológiája. Bp. 1981, 79–187.
- Éry Kinga: A taliándörögdi Szent András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. — An anthropological examination of the medieval burials of the church of St. Andrew in Taliándörög. = VMMK 14 (1979 [1980]) 215–244. ill.
- Fehér Géza: Bulgáriai tanulások török régiségeink kutatásánál. = Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981, 393–401.
- Fehérvári Rudolf: Az uzsaszentléleki pálos monostor. — Kloster der Paulaner in Uzsaszentlélek. = VMMK 14 (1979 [1980]) 203–213. ill.
- Fehérvári R. → Guzsik T.
- Feld István—Cabello, Juan: A füzéri vár. = Miskolc, Herman O. Múzeum 1980, 157 p. ill. (Borsodi kismonográfiák 11)
- Feld I.: Régészeti kutatás a füzéri várban. = Művéd 25 (1981) 71–83. ill.
- Feld I.—László Csaba: Gótikus és renaissance épületfaragványok a csővári és a solymári várból. — Gotische und Renaissance architektonische Fragmente aus den Burgen von Csővár und Solymár. = MűvtÉ 30 (1981) 81–94. ill.
- Feld I.: A nagylőzsi temetőkápolna építéstörténete. = SSz 35 (1981) 289–313. ill.
- Ferenczy K. → Heves megye...
- Feuer Istvánné: Reneszánsz, humanizmus. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 310–314. ill.
- Fodor, Pál: Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. = AOr 35 (1981) 55–88.
- Fux Kornél: A budai ostrom (1686) érmeken. = História 3 (1981): 1. 4. ill.
- Gaal Attila: Az ólommegmunkálás eszközei az újpálánki (Tolna megye) török palánkvár régészeti anyagában. — Tools of plumb processing in the archaeological material of the Turkish palisade fortress Újpálánk. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 143–148. ill.
- Gádor, Judit: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. = AArchH 32 (1980 [1981]) 443–454. ill.
- Gajdócsi István: Műemlékvédelem Bács-Kiskun megyében. = Művéd 25 (1981) 98–103. ill.
- Gál Éva: Török iga Óbudán. = „Budapest” 19 (1981): 12. 36–37. ill.
- Gálos Miklós—Kertész Pál: Műemlékeink építészeti kőanyag katasztere. = Művéd 25 (1981) 241–245. ill.
- Gazda Anikó: A Debrecen körülvevő sánc- és palánkvonal és a XVIII. századi városkapuk helye. — Die Schanz- und Plankenlinie um Debrecen herum und die Stelle der Stadttore im 18. Jahrhundert. = DME 1977 (1981) 177–198. ill.
- Gergelyffy András: A sátoraljaújhelyi volt pálos templom és rendház feltárásáról. = MHOMK 18 (1980) 14–24. ill.
- Gerő Győző: Csut. Dzsámik, mecsetek. Gül baba türbéje. Király fürdő. Pasapalota. Pest a török korban. Tojgun pasa-dzsámi. Török fürdők. Török temetők. Török világ. Vár, török kori várfalak. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 68–69, 75–76, 117–118, 163, 293, 295–296, 418–421, 437–438. ill.
- Gerő László: A budai várnegyed. Bp. 1979. = Rec. Kubinyi András: AArchH 32 (1980 [1981]) 471.
- Gerő L.: A helyreállított budai Vár. Bp. 1980. = Rec. Deák Zoltán: Magyar Építőművészet 1981: 3. 64.
- Gerő L.: Barokk templomok. Belvárosi templom. Invalidusok palotája. Pesti várfalak. Péterffy-palota. Vár. Várfalak a XVIII. sz. után, Budavári palota. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 29–31, 37–39, 135–137, 298–300, 438–440. ill.

- Gerő L.*: Buda koronázó temploma. = Múzsák 1981: 2. 21. ill.
- Gerő L.*: A magyarok római kápolnája. = Művéd 25 (1981) 49–70. ill.
- Gróf László*: Sárvár a XVI–XVIII. század térképein. — Sárvár auf Landkarten aus dem 16. bis 18. Jahrhundert. = VSz 35 (1981) 95–113, 150. ill.
- Guzsik Tamás*: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. — Forschungsprobleme der mittelalterlichen Kirchenarchitektur im Komitat Veszprém. = VMMK 14 (1979 [1980]) 163–202. ill.
- Guzsik T.* — *Fehérvári R.*: Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. — Als verschollen gehaltene Pauliner Klosterstätten im Komitat Zala. — Emplacements disparus de couvents paulistes dans le comitat de Zala. = ZalGy 16 (1981) 33–49. ill.
- H. Gyürky Katalin*: Domonkosok Szent Miklós temploma és kolostora. Vár, középkori királyi palota. = Budapesti enciklopédia. Bp. 1981, 70–71, 431–432. ill.
- H. Gyürky, K.*: Das mittelalterliche Dominkanerkloster in Buda. = Bp. Akadémiai 1981, 254 p. ill. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Havas G.* → *Vértessy Gy.*
- Heckenast Gusztáv*: A vashámor elterjedése Magyarországon (14–15. század). — Распространение небольшого металлургического завода в Венгрии (в 14–15 вв.) — The spread of the furnace with water-driven bellows in Hungary in the 14–15th centuries. = TSz 1980. 1–29.
- Holl Imre*: Sarvaly középkori lakóházai. ArchÉrt 106 (1979). = Rec. H. Csukás Györgyi: Ethnographia 92 (1981) 613–615.
- Holl, I.* — *Parádi, Nándor*: Die Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Sarvaly (Vorbericht). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 143–148. ill.
- Holl I.* (rec.): Geschichtswissenschaft und Archäologie. Hrg. von H. Jankuhn u. R. Wenskus. Sigmaringen 1979. = ArchÉrt 108 (1981) 119–120.
- Horler Miklós*: Műemlékvédelmünk elvei és módszerei. = ÉpÉptud 13 (1981) 63–84.
- Horváth, István*: Ein weiteres Fragment der Esztergomer Porta Speciosa. Beiträge zur Geschichte und zum Untergang der St. Adalbert-Kathedrale in Esztergom. = AArchH 32 (1980 [1981]) 345–362. ill.
- Horváth Lajos*: A Galga-mente történetének írott forrásai 1526-ig. = Aszód, Petőfi Múzeum 1980, 131 p.
- Hrenkó Pál*: Válogatás a Balatonkörnyék régi térképi ábrázolásaiából. — Auswahl von den alten Kartendarstellungen der Balatonumgebung. = VMMK 14 (1979 [1980]) 245–260. ill.
- Jankovich, D. M.*: Auf der Suche nach dem Gespannschaftssitz in Békés. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 131–136. ill.
- Jankuhn, H.* → *Holl I.*
- Janyin, V. L.*: Nyírfakéreg levelek üzenete. = Bp. Gondolat — Uzgorod, Kárpáti Könyvkiadó 1980, 287 p. ill.
- Jóó Tibor*: Az abaújházi református templom. = MHOMK 18 (1980) 7–14. ill.
- Juhász István*: A kecskeméti Szentháromság szobor. = Művéd 25 (1981) 111–117. ill.
- Kerényi József*: Városi művelődési és ifjúsági ház (Kaloosa, volt Nagyszeminárium épülete). = Művéd 25 (1981) 118–128. ill.
- Kerner Gábor*: Agrártörténeti emlékek műemléki védelme Bács-Kiskun megyében. = Művéd 25 (1981) 149–153. ill.
- Kertész P.* → *Gálos M.*
- H. Kolba, Judit*: Der Nyári-Kelch. = AArchH 32 (1980 [1981]) 373–402. ill.
- Kovács, Éva* — *Lovag, Zsuzsa*: The Hungarian crown and other regalia. = Bp. Corvina 1981, 97 p. ill.
- Kovács, É.* — *Lovag, Zs.*: Les insignes royaux de Hongrie. = Bp. Corvina 1981, 100 p. ill.
- Kovács, É.* — *Lovag, Zs.*: Die ungarischen Krönungsinsignien. = Bp. Corvina 1981, 99 p. ill.
- Kozák Károly*: Eger vára. = Múzsák 1981: 1. 38. ill.
- Kozák K.*: Az egri és a pécsváradi vár (kolostor) XV–XVI. századi kemencei. — 15th and 16th century furnaces in the Eger castle and Pécsvárad monastery. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 133–141. ill.
- Körmenydy Adrienne* — *Engel Pál* — *Teke Zsuzsa* — *Szakály Ferenc*: A középkori magyar állam virágzása és bukása 1301–1526. = Benda K. (szerk.): Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981, 188–350.
- Kristó Gyula* — *Makk Ferenc*: III. Béla emlékezete. = Bp. Magyar Helikon 1981, 214 p. ill.
- Kubinyi, András* (rec.): Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs. Hrg. von Wilhelm Rausch. Linz 1978.; Festschrift Friedrich Hausmann. Hrg. von H. Ebner. Graz 1977. = AArchH 32 (1980 [1981]) 493–494.
- Kubinyi A.* → *Gerő L.*
- Sz. Kürti Katalin*: A békési görögkeleti templom. = Művéd 25 (1981) 220–222. ill.
- László Cs.* → *Feld I.*
- Lewis, Bernard*: Isztambul és az oszmán civilizáció. = Bp. Gondolat 1981, 231 p. ill.
- Liget, Louis*: Prolegomena to the Codex Cumanicus. = AOr 35 (1981) 1–54.
- Lócsy Erzsébet*: Nyék. Vár. A Várnegyed a középkorban. = Budapesti enciklopédia. Bp. 1981, 266–267, 432–437. ill.
- Lovag, Zsuzsanna*: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. = AArchH 32 (1980 [1981]) 363–372. ill.
- Lovag Zs.* → *Kovács É.*
- Lővei György* — *Lővei Pál*: Szent Ivó Bretagne-i síremléke — magyarországi Jakab mester műve. — Monument funéraire de Saint-Yves à Bretagne — l'oeuvre du maître Jacques de Hongrie. = MűvtÉ 30 (1981) 139–140.
- Lővei, Pál*: The sepulchral monument of Saint Margaret of the Arpad dynasty. = AHistA 26 (1980) 175–221. ill.
- Lővei P.* → *Engel P.*
- Lukács Zs.* → *Cabello, J.*
- Lukácsy Gábor*: Máriapócs középkori temploma. — Die mittelalterliche Kirche von Máriapócs. = ArchÉrt 108 (1981) 89–91. ill.
- Lukin L.* → *Zolnay L.*
- Makk F.* → *Kristó Gy.*
- Marosi Ernő*: Római kor és gótika. = Budapesti enciklopédia. Bp. 1981, 317–329. ill.
- Marosi E.*: A pannonthalmi konvienti pecsét datálásához. = MűvtÉ 30 (1981) 138–139. ill.
- Matolcsi, János*: Mittelalterliche Tierknochen aus dem Dominikanerkloster von Buda. = H. Gyürky, K.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981, 203–254. ill.
- I. Melis Katalin*: Pest a középkorban. = Budapesti enciklopédia. Bp. 1981, 294–295.
- Mendele Ferenc*: A magyar műemlékvédelem távlati feladatai. = Művéd 25 (1981) 5–13. ill.
- Méri István*: Vélemény az 1954. évi nyársapáti ásatásról. = StCom 9 (1980) 420–422.
- Michnai Attila*: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. — Archäologische Denkmäler der mittelalterlichen volkstümlichen Baukunst Ungarns. = FA 32 (1981) 225–240.
- Miklós, Zsuzsa*: Árpádenzeitliche Burgwälle in der Hügellandschaft von Gödöllő. = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 125–130. ill.
- Molnár István*: Tüskevár barokk kori emlékeinek története. = MűvtÉ 30 (1981) 23–38. ill.
- Molnár József*: Az Eszék és Dárda közötti cölöphíd. = Művéd 25 (1981) 191–194. ill.
- Molnár László*: A középkori Szenttamás falu (Zala m.) templomának leletmentése. = Művéd 25 (1981) 189–191. ill.
- Molnár L.*: Régészeti kutatások a vétyemi XIX. századi üveghuta helyén. — Archaeological researches at Vétyem on the place of the 19th century. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 51–54. ill.

- Müller, Róbert: Die bosnische Sense. = AArchH 32 (1980 [1981]) 437–442. ill.
- Nagy Adám: Egy 19. századi pénzlelet néhány tanulsága. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 15–20.
- Nagy Á.: 1442 régi pénz Csongrádról. = ÉT 36 (1981) 1631–1632. ill.
- Nagy Lóránt: Lovagrendi pénzverés Zsigmond korában? = Az Érem 37 (1981): 1. 9–11. ill.
- Nemerényi Antal: Templomerődök Erdélyben. = Múzsák 1981: 2. 32–33. ill.
- Németh István: Középkori eredetű műemlékek Szombathely közelében. – Baudenkmäler in der Nähe von Szombathely. = VSz 35 (1981) 71–94, 150. ill.
- Osgyáni V. → Török Gy.
- Pálóczi-Horváth András: A magyarszecei román kori templom régészeti kutatása. – Die archäologische Untersuchung der romanischen Kirche von Magyarszece. = Savaria 7–8 (1973–74 [1979]) 133–178. ill.
- Pálóczi-Horváth, A.: Le costume coman au moyen âge. = AArchH 32 (1980 [1981]) 403–427. ill.
- Parádi Nándor: Sarvally középkori pincéi és kemencéi. ArchÉrt 106 (1979). = Rec. H. Csukás Györgyi: Ethnographia 92 (1981) 613–615.
- Parádi N. → Holl I.
- Petrovics István: Nemzetiégi monostoraink problematikája. = Acta Iuvenum Sectio Historica 1 (1978 [1980]) 9–24.
- Pohl Artur: A merániak Magyarországon (1196–1218). = Az Érem 37 (1981): 1. 13–16. ill.
- Prokopp Gyula: Az esztergomi „királyi város” a 18. században. = MúvtÉ 30 (1981) 1–22. ill.
- Rác E. → Ruzsa Gy.
- Rausch, W. → Kubinyi A.
- Ruffy Péter: Koronánk könyve. = Bp. Móra 1981, 186 p. ill.
- Ruzsa György: Novgorod, Pskov és az orosz Észak. Fényképezte Rác Endre. = Bp. Corvina 1981, 64 p. 132 t. ill.
- Salamon Á. → Duma Gy.
- Schwarz Klára: Szeged Árpád-kori történetének néhány kérdése. = Acta Iuvenum Sectio Historica 1 (1978 [1980]) 25–38.
- Selmeczi Kovács, Attila: Die Trogmühle im Karpatenbecken. – A vályús kézimalom a Kárpát-medencében. = Ethnographica et Folkloristica Carpathica 2 (1981) 33–47. ill.
- Silvan, Pierluigi: A piazza di S. Pietro Bernini rendezése és összefüggése Borgo Nuovo útjával és a Palazzo Nuovoval. = Művéd 25 (1981) 47–48. ill.
- Sisa József: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (volt Nándor-laktanya) építésének története. = HK 28 (1981) 254–259. ill.
- Sólymos Szilveszter: A pannonthalmi hiteleshelyi pecsét ikonográfiája. = MúvtÉ 30 (1981) 136–138. ill.
- Solymosi L. → Érszegi G.
- Sugár István: Az egri bazilika. = Bp. Corvina 1981, 37 p. 40 t.
- [Szabó János Győző]: A szerkesztő nyílt levele az egri vár barátaihoz a vár helyreállításáról. = Az Egri Vár Híradója 16 (1981) 19–23. ill.
- Szakály F. → Körmeny A.
- Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. Bp. 1980. = Rec. Tóth Sándor: HK 28 (1981) 481–482.
- V. Székely, György: Slawonische Banalmünzprägung. = Bp. 1980, 149 p. 2 t. (RDolG II: 8)
- V. Székely Gy.: Árpád-kori templom feltárása Ladánybene határában. = Művéd 25 (1981) 109–111. ill.
- Szőke, Béla Miklós–T. Szőnyi, Eszter–Tomka, Péter: Ausgrabungen auf dem Káptalandomb in Győr (Jahresbericht 1976). = MAIU 8–9 (1978–79 [1980]) 137–142. ill.
- Szőnyi E. → Szőke B. M.
- Szövényi István: A kőszegi Kálvária templom építéstörténete. – Baugeschichte der Kalvarienkirche von Kőszeg. = Savaria 9–10 (1975–76 [1980]) 257–269. ill.
- Takács Imre: Czudar László síremléke a pannonthalmi bazilikában. = Művészet 22 (1981): 44–45. ill.
- Teke Zs. → Körmeny A.
- Temesvári Ferenc: A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fegyvergyűjteménye. Bp. 1980. = Rec. Csillag Ferenc: HK 28 (1981) 298–299.
- Tettamanti Sarolta: Ásatás Szentendrén a Templom téren. = Pest megyei Múzeumi Híradó 7 (1980): 2. 9–11.
- B. Thomas, Edt: Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger). = Wien, Österr. Akademie der Wissenschaften 1981, 61 p. 32 t. ill.
- Tomka P. → Szőke B. M.
- Torma István: Az érdi kutyavár. Adatok Diósd és Érd környékének középkori településtörténetéhez. – Die Kutyavár (Hundeburg) von Érd. Angaben zu der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte der Umgebung von Diósd und Érd. = StCom 9 (1980) 251–266. ill.
- Tóth S. → Szántó I.
- Török Györgyi–Osgyáni Vilmos: Reneszansz kőfaragványokról I. A pesti belvárosi plébániatemplom egykori főoltára. II. Reneszansz faragványok a Magyar Nemzeti Galéria és a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményéből. – Über einige Fragmente der ungarischen Renaissance-Steinplastik. = MúvtÉ 30 (1981) 93–113. ill.
- Trogmayer Ottó: A csongrádi vár. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 159–164.
- Valter Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. – Die Geschichte von Szentgotthárd bis zur Niederlage bei Mohács. – Zgodovina monaštra do bitke pri Mohácsu. = Kuntár L.–Szabó L. (szerk.): Szentgotthárd. Szombathely 1981, 29–80. ill.
- Valter I.: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron (Zala megye). – Árpád period forge at Csatár. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 123–131. ill.
- Vályi Katalin: Szer monostor 1980. évi feltárása. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged 1980, 165–170.
- Vándor László: A pókaszepek kemence. – The kiln in Pókaszepek. = Gömöri J. (szerk.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981, 73–76. ill.
- Varga B. → Csorba Cs.
- Varga L. → Engel P.
- Vértessy György–Havas Gábor: Két Óbuda volt! = „Budapest” 19 (1981): 6. 30–31.
- Wenskus, R. → Holl I.
- Widtmann, Heino: Magyar műemlékvédelem osztrák szemmel. = Művéd 25 (1981) 161–167. ill.
- Winkler Gábor: Műemlékek, műemlékvédelem az USA-ban. = Művéd 25 (1981) 168–178. ill.
- Zlinszky S. Sternegg Mária: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). – Die Geschichte der Zisterzienserabtei von Szentgotthárd und ihre Kunstwerke (1183–1878). – Zgodovina monaštrske cistercijanske opatije in njene umetniški spomeniki (1183–1878). = Kuntár L.–Szabó L. (szerk.): Szentgotthárd. Szombathely 1981, 365–540. ill.
- Zolnay László: Buda a korai középkorban. Budavári gótikus szoborleletek. Budaszentlőrinci pálos kolostor. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 40–44, 51–52. ill.
- Zolnay L.–Lukin László: Mátyás-templom. = Budapest enciklopédia. Bp. 1981, 219–220. ill.
- Zolnay L.: A budai Vár. = Bp. Gondolat 1981, 126 p. ill.
- Zolnay L.: XVI. századi freskók a necpáli templom padlásán. = Művészet 22 (1981): 12. 48–51. ill.
- Zolnay L.: Egészen a szűztalajig. I. A Vár építési korszakai. = „Budapest” 19 (1981): 12. 39–41. ill.
- Heves megye műemlékei I–III. Bp. 1969–1978. = Rec. Ferenczy Károly: Művéd 25 (1981) 245–247.
- Sárvár monográfiája. Sárvár 1978. = Rec. Deák, Ernő: BHb 43 (1981) 90–93.

Jakabffy Imre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. III. 24. – Terjedelem: 22 (A/5) ív – Műszaki szerkesztő: Sándor István
83.10703 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

<i>Bándi Gábor</i> : A. Točlk, Výčapy—Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei	152
<i>Kovács Tibor</i> : P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>Kemenczei Tibor</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>Kemenczei Tibor</i> : H. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>Kőhegyi Mihály</i> : E. Kolníková, Keltské mince na Slovensku	154
<i>B. Bónis Éva</i> : W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. 8. kötet. Szerk. W. Krämer	155
<i>Mócsy András</i> : D. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Visy Zsolt</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies. I—III. Szerk. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980.	156
<i>Tóth Endre</i> : I. Moosdorf-Ottinger, Der Goldberg bei Türkheim	158
<i>Sz. Garam Éva</i> : V. Budinský-Krička, Král'ovský Chlmec. Zachranný výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>Bóna István</i> : Baiern und Slawen in Oberösterreich. Szerk. K. Holter	160
<i>Mesterházy Károly</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Szerk. J. Herrmann és P. Donat	161
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	162
<i>Holl Imre</i> : U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>Holl Imre</i> : E. Neamtu—V. Neamtu—S. Chepte, Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII.	163
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1981.	164

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Исторические проблемы и металл культуры Балатон-Ласиня	3
<i>Л. Баркоци</i> : Восточные и юговосточные связи изображений каменных надгробий Восточной Паннонии	18
<i>Т. Надь</i> : Когда был Прастина Мессал(л)ин наместником Верхней Паннонии?	51
<i>Э. Тот</i> : Практиковалось ли наименование Ювия—Геркулия в Паннонии во время тетрархий?	55
<i>Е. С. Гарам</i> : Римские медные котлы из аварских погребений. <i>Л. Сабо</i> : Реставрация аварского котла	73
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Археологические данные о костюме половцев	89
<i>И. Холл</i> : Средневековый керамический дестилляционный аппарат из крепости Косег	108

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Т. Биро—И. Пожгаи</i> : Анализ гидратной оболочки обсидиана	124
<i>Д. Гашиар</i> : Проблемы изучения римских сундуков	133
<i>Ш. Садеджи-Кардош</i> : (при участии <i>Т. Олайоша</i>) Источники по истории авар, VI. От оживления военных действий Византии против авар до конца перемирия в полтора года (примерно 592—597 гг.). Часть 2. События 594 года и последующих лет	136

ОБОЗРЕНИЕ

<i>О. Трогмайер</i> : А. Балинту 80 лет	145
<i>И. Эрдели</i> : Алексей Павлович Окладников	146
<i>И. Эрдели</i> : Конференция по археологии Северного Кавказа	146

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 31. 1979	147
<i>О. Трогмайер</i> : Mitteilungen des Ungarischen Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8/9. 1978/79.	149
<i>Й. Корек</i> : Baranya megye az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi Gábor. (История комитата Бараня с древнейших времен до завоевания венграми родины. Под ред. Г. Банди)	149
<i>Э. Тот</i> : L. Barkóczy—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 3.	150
<i>Н. Паради</i> : Карош N.—Kőhegyi M., Szeremle középkori oklevelei. (Н. Капоч—М. Кохеди: Средневековые документы Серемле)	151
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980.	151
<i>Г. Банди</i> : A. Točlk, Výčapy Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei	152
<i>Т. Ковач</i> : P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>Т. Кеменцеи</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>Т. Кеменцеи</i> : H. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>М. Кохеди</i> : E. Kolníková, Keltské mince na Slovensku	154
<i>Е. Б. Бонши</i> : W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Bd. 8. Hrsg. W. Krämer	155
<i>А. Мочи</i> : D. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Ж. Виши</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies, I—III. Ed. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980.	156
<i>Э. Тот</i> : I. Moosdorf-Ottinger, Der Goldberg bei Türkheim	158
<i>Е. С. Гарам</i> : V. Budinský-Krička, Král'ovský Chlmec. Zachranný výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>И. Бона</i> : Baiern und Slawen in Oberösterreich. Hrsg. K. Holter	160
<i>К. Мештерхазу</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Hrsg. J. Herrmann—P. Donat	161
<i>М. Кохеди</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	162
<i>И. Холл</i> : U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>И. Холл</i> : E. Neamtu—V. Neamtu—S. Chepte, Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII.	163
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1981 год	164

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>N. Kalicz</i> : The historical problems of the Balaton-Lásinja Culture and its metal finds	3
<i>L. Barkóczi</i> : The southeastern and eastern connections of the representations of the eastern Pannonian grave steles	18
<i>T. Nagy</i> : When was Praestina Messal(l)inus the governor of Pannonia Superior?	51
<i>E. Tóth</i> : An Iovia-Herculia naming in Pannonia during the Tetrarchy	55
<i>É. Sz. Garam</i> : Roman copper vessels in early Avar graves. <i>L. Szabó</i> : The restoration of a vessel of Avar times	73
<i>A. Pálóczi Horváth</i> : Archaeological data to the attire of the Kuns	89
<i>I. Holl</i> : Medieval distilling devices of pottery in the castle of Kőszeg	108

REPORTS

<i>K. T. Biró</i> — <i>I. Pozsgai</i> : The examination of the hydrate crust of obsidian	124
<i>D. Gáspár</i> : Research problems of Pannonian small cases	133
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> with <i>T. Olajos</i> ' cooperation: Sources of the Avar history VI. From the animation of anti-Avar Byzantine fighting to the end of the one and a half year cease fire (ca. 592—597). 2d part: The events of the year 594 and the following ones	136

REVIEWS

<i>O. Trogmayer</i> : Alajos Bálint is 80 years old	145
<i>I. Erdélyi</i> : A. P. Okladnikov	146
<i>I. Erdélyi</i> : Conference on the archaeology of Northern Caucasus	146

LITERATURE

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 31. 1979	147
<i>O. Trogmayer</i> : Mitteilungen des Ungarischen Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8/9. 1978/79	149
<i>J. Korek</i> : The County of Baranya from prehistoric times to the Magyars' Conquest. Ed. Gábor Bándi	149
<i>E. Tóth</i> : L. Barkóczi—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 3.	150
<i>N. Parádi</i> : N. Kapocs—M. Kőhegyi, The medieval diplomas of Szeremle	151
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980	151
<i>G. Bándi</i> : A. Točík, Výčapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei ...	152
<i>T. Kovács</i> : P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>T. Kemenczei</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>T. Kemenczei</i> : H. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>M. Kőhegyi</i> : E. Kolníková, Keltské mince na Slovensku	154
<i>É. B. Bónis</i> : W. E. Stöckli, Die Grab- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Vol. 8. Ed., W. Krämer	155
<i>A. Mócsy</i> : D. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Zs. Vissy</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies. I—III. Ed. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980	156
<i>E. Tóth</i> : I. Moosdorf-Ottinger, Der Goldberg bei Türkheim	158
<i>É. Sz. Garam</i> : V. Budinský-Krička, Král'ovský Chlmec. Zachranný výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>I. Bóna</i> : Baiern und Slawen in Oberösterreich. Ed. K. Holter	160
<i>K. Mesterházy</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Ed. J. Hermann & P. Donat	161
<i>M. Kőhegyi</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	162
<i>I. Holl</i> : U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>I. Holl</i> : E. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII.	163
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1981.	164

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

Archaeo-
logiai
Értesítő

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST



ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

109. kötet (teljes sorozatban) 1982

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Raczky Pál</i> : Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolataihoz és kronológiájához	177
<i>Somogyi Péter</i> : A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete	191

KÖZLEMÉNYEK

<i>Horváth Ferenc</i> : A gorzsai halom későneolit rétege	201
<i>Raczky Pál</i> : Előzetes jelentés a Tisza III vízlepcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. A Tiszaug vasútállomás melletti szakálhádi telep.	223
<i>Siklódi Csilla</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kisrétparti rézkori telep ásatásáról	231
<i>R. Csányi Marietta—Stanczik Ilona</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytetői bronzkori tell-telep ásatásáról	239
<i>Piroska Ratimorská</i> : A környei 2. sz. római kocstilelet	255
<i>Fülöp Gyula</i> : Régészeti adalék az avarkor hiedelemvilágához. Rontás ellen házra felaggatott kutyakoponya	277
<i>Laszlovszky József</i> : Karámok Árpád-kori falvainkban	281

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Kovrig Ilona köszöntése	286
<i>Mócsy András</i> : Provinciális régészetünk állásáról	287
<i>Kalicz Nándor</i> : Beszámoló a kölni Lepenski Vir kiállításához kapcsolódó koraneolitikus nemzetközi tanácskozásról 1981-ben	290
<i>Kalicz Nándor</i> : Beszámoló a Xanthiban (Görögország) tartott XI. nemzetközi rézkori és korabronzkori tanácsko- zásról 1981-ben	291
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1980–81. évi működéséről	291
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1981. évi régészeti tevékenysége	292
Archäologische Forschungen im Jahre 1981. Szerk. <i>Czeplédy Ilona</i>	292

IRODALOM

<i>Szabó Miklós</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, fasc. 1. Szilágyi János György: Budapest. fasc. 1.	321
<i>Gáspár Dorottya</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó	321
<i>Vörös István</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei	3
<i>Raczky Pál</i> : Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolataihoz és kronológiájához	177
<i>Barkóczy László</i> : A keletpannoniai sírztélek ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai	18
<i>Nagy Tibor</i> : Mikor volt Prastina Messal(l)inus Pannonia Superior helytartója?	54
<i>Tóth Endre</i> : Tetrarchia-kori Iovia-Herculia névadás Pannoniában	55
<i>Sz. Garam Éva</i> : Római kori rézüstök kora avar sírokban. <i>Szabó László</i> : Az avar kori üst restaurálása	73
<i>Somogyi Péter</i> : A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete	191
<i>Pálóczi Horváth András</i> : Régészeti adatok a kunok viseletéhez	89
<i>Holl Imre</i> : Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg városában	108

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Biró Katalin</i> — <i>Pozsgai Imre</i> : Az obszidián hidrációs kérgének vizsgálata kormeghatározás céljából	124
<i>Horváth Ferenc</i> : A gorzsai halom későneolitik rétege	201
<i>Raczky Pál</i> : Előzetes jelentés a Tisza III vízlepesőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. A Tiszaug vasútállomás melletti szakálhái telep	223
<i>Siklódi Csilla</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kisrétparti rézkori telep ásátásáról	231
<i>R. Csányi Marietta</i> — <i>Stanczik Ilona</i> : Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytetői bronzkori tell-telep ásátásáról	239
<i>Piroska Ratimorská</i> : A környei 2. sz. római kocsilelet	255
<i>Gáspár Dorottya</i> : A pannóniai ládikakutatás problémái	133
<i>Szádeczky-Kardoss Samu Olajos Teréz</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai VI. Az avarellenes bizánci hadakozás megélénküléséről a másfél esztendő harc szünet végéig (kb. 592—597). 2. rész: Az 594. és a következő évek eseményei	136
<i>Fülöp Gyula</i> : Régészeti adalék az avarok hiedelemvilágához. Rontás ellen hátra felaggatott kutyakoponya	277
<i>Laszlovsky József</i> : Karámok Árpád-kori falvainkban	281

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Kovrig Ilona köszöntése	286
<i>Trogmayer Ottó</i> : Bálint Alajos 80 éves	145
<i>Erdélyi István</i> : Alekszej Pavlovics Okladnyikov	146
<i>Mócsy András</i> : Provinciális régészetünk állásáról	287
<i>Kalicz Nándor</i> : Beszámoló a kölni Lepenski Vir kiállításához kapcsolódó koraneolitikus nemzetközi tanácskozásról 1981-ben	290
<i>Kalicz Nándor</i> : Beszámoló a Xanthiban (Görögország) tartott XI. nemzetközi rézkori és korabronzkori tanácskozásról 1981-ben	291
<i>Erdélyi István</i> : Konferencia az Észak-Kaukázus régészetéről	146
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1980—81. évi működéséről	291
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1981. évi régészeti tevékenysége	292
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1981. Szerk. Czeglédy Ilona</i>	292

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae. 31. 1979.	147
<i>Trogmayer Ottó</i> : Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8/9. 1978/79.	149
<i>Kerek József</i> : Baranya megye az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi Gábor	149
<i>Szabó Miklós</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, Fasc. 1. Szilágyi János György: Budapest. Fasc. I.	321
<i>Tóth Endre</i> : L. Barkóczy—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIÜ. 3.	150
<i>Gáspár Dorottya</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely—Dobogó	321
<i>Vörös István</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322
<i>Fodor István</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 1975 3—4. köt. Bp. 1981.	323
<i>Parádi Nándor</i> : Kapocs N.—Kőhegyi M., Szeremle középkori oklevelei	151
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980.	151
<i>Bándi Gábor</i> : A Točik, Vyčapy Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestlowakei	152
<i>Kovács Tibor</i> : P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>Kemeneczei Tibor</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>Kemeneczei Tibor</i> : M. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>Kőhegyi Mihály</i> : S. Kolníková, Keltské mince na Slovensku	154
<i>B. Bónis Éva</i> : W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. 8. kötet. Szerk. W. Krämer	155
<i>Szabó Miklós</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>Mócsy András</i> : S. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Vísy Zsolt</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies. I—III. Szerk. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980.	156
<i>Tóth Endre</i> : Edith B. Thomas, Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>Tóth Endre</i> : T. Moosdorf-Ottinger, Die Goldberg bei Türkheim	158
<i>Bóna István</i> : Bolta, Rifnik pri Sentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>Kiss Attila</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background	326

<i>Kiss Attila</i> : Studien zur Sachsenforschung. Hsg. H. J. Häbler	327
<i>Sz. Garam Éva</i> : V. Budinský-Krička, Kráľovský Chlmec. Zahranný výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>Bóna István</i> : Baiern und Slaven in Oberösterreich. Szerk. K. Holter	328
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : J. Belošević, Materijalna kultura od VII. do IX. stoljeća	160
<i>Mesterházy Károly</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Szerk. J. Herrmann és P. Donat	161
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	163
<i>Holl Imre</i> : S. Lobbedey, Bergholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>Holl Imre</i> : S. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII.	163
<i>Holl Imre</i> : H. W. Meckel, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>Kőhegyi Mihály</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donaueschingen Ortsnamenbuch	331
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1981.	164

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Исторические проблемы и металл культуры Балатон-ласия	3
<i>П. Рауци</i> : К вопросу о южных связях и хронологии культуры бодрогкерестур	177
<i>Л. Баркоци</i> : Восточные и юговосточные связи изображений каменных надгробий Восточной Паннонии	18
<i>Т. Надь</i> : Когда был Прастина Мессал(л)ин наместником Верхней Паннонии?	54
<i>Э. Том</i> : Практиковалось ли наименование Иовия—Геркулия в Паннонии во время тетрархии?	55
<i>Е. С. Гарам</i> : Римские медные котлы из аварских погребений. <i>Л. Сабо</i> : Реставрация аварского котла	73
<i>П. Шомоди</i> : Происхождение обряда захоронения с серпом в Карпатской котловине	191
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Археологические данные о костюме половцев	89
<i>И. Холл</i> : Средневековый керамический дестилляционный аппарат из крепости Косег	103

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Т. Биро—И. Пожгаи</i> : Анализ гидратной оболочки обсидиана	124
<i>Ф. Хорват</i> : Поздненеолитические слои многослойного поселения в Горже	201
<i>П. Рауци</i> : Предварительный отчет о работах в зоне водохранилища Тиса-III на территории комитата Сольнок. Поселение культуры сакальхат у ж.-д. станции д. Тисауг	223
<i>Ч. Шиклоди</i> : Предварительный отчет о раскопках энеолитического поселения в Тисауг-Кеменьтего	231
<i>М. Р. Чани—И. Штанцик</i> : Предварительный отчет о раскопках многослойного поселения эпохи бронзы в Тисауг-Кеменьтего	239
<i>П. Ратиморска</i> : Вторая находка повозки римской эпохи в д. Корне	255
<i>Д. Гаушпар</i> : Проблемы изучения римских сундуков	133
<i>Ш. Садецки-Кардош</i> : (при участии Т. Олайоша): Источники по истории авар, VI. От оживления военных действий Византии против авар до конца перемирия в полтора года (примерно 592—597 гг.). Часть 2. События 594 года и последующих лет	136
<i>Д. Фюлоп</i> : Археологические данные к верованиям авар. Череп собаки, вывешенный у дома против порчи	277
<i>Й. Ласловски</i> : Законы на поселениях эпохи Арпадов	281

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Приветствие И. Ковриг	286
<i>О. Трогмайер</i> : А. Балинту 80 лет	145
<i>И. Эрдели</i> : Алексей Павлович Окладников	146
<i>А. Мочи</i> : О состоянии венгерской провинциально-римской археологии	287
<i>Н. Калиц</i> : Международное совещание по вопросам раннего неолита в связи с выставкой о Лепенски Вире в г. Кёльн в 1981 г.	290
<i>Н. Калиц</i> : XI. международное совещание по вопросам энеолита и бронзы в г. Ханты (Греция) в 1981 г.	291
<i>И. Эрдели</i> : Конференция по археологии Северного Кавказа	146
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1980—1981 гг.	291
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1981 г.	292
Археологические раскопки в Венгрии в 1981 году. Ред. И. Цегледи	292

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae, 31. 1979.	147
<i>О. Трогмайер</i> : Mitteilungen des Ungarischen Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 7. 1978/79.	149
<i>Я. Корек</i> : Baranya megye az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi G. (История комитата Бараня с древнейших времен до завоевания венграми родины. Ред. Г. Банди)	149
<i>М. Сабо</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, Fasc. 1. J. Gy. Szilágyi: Budapest. Fasc. 1.	321
<i>Э. Том</i> : L. Barkóczi—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU, 3.	150
<i>Д. Гаушпар</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely—Dobogó	321
<i>И. Вереш</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322
<i>И. Фодор</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 1975. Pars III—IV.	323
<i>Н. Паради</i> : Карош Н.—Кőhegyi M., Szeremle középkori oklevelei. (Н. Капоч—М. Кохеди: Средневековые документы Серемле)	151

<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980.	151
<i>Г. Банди</i> : A. Točík, Vyčapy Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei	152
<i>Т. Ковач</i> : P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>Т. Кемениш</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>Т. Кемениш</i> : M. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>М. Кохеди</i> : S. Kolníková, Keltské mince na Slowensku	154
<i>Е. Б. Бонши</i> : W. E. Stöckli, Die Grab- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 8. Hsg. W. Krämer	155
<i>М. Сабо</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>А. Мочи</i> : S. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Ж. Виши</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies, I—III. Ed. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980.	156
<i>Э. Том</i> : E. B. Thomas, Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>Э. Том</i> : T. Moosdorf—Ottinger, Die Goldberg bei Türkheim	158
<i>И. Бона</i> : Bolta, Rifnik pri Sentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>А. Киш</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background	326
<i>А. Киш</i> : Studien zur Sachenforschung. Hsg. H.—J. Häßler	327
<i>Е. С. Гарам</i> : V. Budinský-Křička, Královský Chlmec. Zahranny výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>И. Бона</i> : Baiern und Slaven in Oberösterreich. Hsg. K. Holter	328
<i>А. Ч. Шош</i> : J. Belošević, Materijalna kultura od VII do IX. stoljeca	160
<i>К. Меистерхазу</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). Hsg. J. Herrmann, P. Donat	161
<i>М. Кохеди</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	163
<i>И. Холл</i> : S. Lobbedey, Bergholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>И. Холл</i> : S. Neamțu—V. Neamțu—S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII.	163
<i>И. Холл</i> : H. W. Mechelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>М. Кохеди</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donaueschäbisches Ortsnamenbuch	331
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1981 год	164

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>N. Kalicz</i> : The historical questions and metal finds of the Balaton-Lasinja Culture	3
<i>P. Raczký</i> : Data of the southern connections and chronology of the Bodrogkeresztúr Culture	177
<i>L. Barkóczi</i> : The southeastern and eastern connections of the representations of the eastern Pannonian grave steles	18
<i>T. Nagy</i> : When was Praestina Messal(l)inus governor of Pannonia Superior?	54
<i>E. Tóth</i> : An Iovia-Herculia naming in Pannonia during the Tetrarchy	55
<i>É. Sz. Garam</i> : Roman copper vessels in early Avar graves. <i>L. Szabó</i> : The restoration of a vessel of Avar times	73
<i>P. Somogyi</i> : The origin of the sickle type funerary custom of the Carpathian Basin	191
<i>A. Pálóczi Horváth</i> : Archaeological data to the attire of the Kuns	89
<i>I. Holl</i> : Medieval distilling devices of pottery in the castle of Kőszeg	103

REPORTS

<i>K. T. Biró—I. Pozsgai</i> : The examination of the hydrate crust of obsidian	124
<i>F. Horváth</i> : The Late Neolithic Strata of the Gorzsa tell	201
<i>P. Raczký</i> : Preliminary report of the archaeological field work linked to the Tisza III dam in Szolnok County. The Szakálhát settlement next to the Tiszaug railroad station	223
<i>Cs. Siklódi</i> : Preliminary report of the field work of the Copper Age settlement at Tiszaug—Kisrépart	231
<i>M. R. Csányi—I. Stanczik</i> : Preliminary report of the field work of the Bronze Age tell at Tiszaug—Kéménység	239
<i>P. Ratimorská</i> : The no. 2 Roman ear find of Környe	255
<i>D. Gáspár</i> : Research problems of Pannonian small cases	133
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> with <i>T. Olajos</i> ' cooperation: Sources of the Avar history VI. From the animation of anti-Avar Byzantine fighting to the end of the one and a half year cease fire (ca. 592–597). 2d part: The events of the year 594 and the following ones	136
<i>Gy. Fülöp</i> : Data to the legendary world of the Avar period. Dog skull hung against magic	277
<i>J. Laszlovsky</i> : Corals in the villages of the Árpád age	281

REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Due respect to Ilona Kovrig	286
<i>O. Trogmayer</i> : Alajos Bálint is 80 years old	145
<i>I. Erdélyi</i> : A. P. Okladnikov	146
<i>A. Mócsy</i> : Our provincial archaeology; state of the art	287
<i>N. Kalicz</i> : Reporting on the Early Neolithic International Conference linked to the Lepenski Vir Exhibit in Cologne, 1981	290
<i>N. Kalicz</i> : Reporting on the Eleventh International Copper Age and Early Bronze Age Conference in Xanthi, Greece, 1981	291
<i>I. Erdélyi</i> : Conference on the archaeology of Northern Caucasus	146
<i>S. Soproni</i> : Reporting on the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1980—81	291
<i>É. F. Petres</i> : The activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1981	292
Archaeologische Forschungen in Jahre 1981. <i>I. Czeglédy</i> ed.	292

BOOKS REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae. 31. 1979	147
<i>O. Trogmayer</i> : Mitteilungen des Ungarischen Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 7. 1978/79	149
<i>J. Korek</i> : The County of Baranya from prehistoric times to the Magyars' Conquest. Ed. Gábor Bándi	149
<i>M. Szabó</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, fasc. 1. J. Gy. Szilágyi: Budapest. Fasc. 1.	321
<i>E. Tóth</i> : L. Barkóczy—S. Soproni, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 3	150
<i>D. Gáspár</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely—Dobogó	321
<i>I. Vörös</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322
<i>I. Fodor</i> : Congressus quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 1975, vol. 3—4, Bp. 1981	323
<i>N. Parádi</i> : N. Kapocs—M. Kőhegyi, The medieval diplomas of Szeremle	151
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen, XVII. 1980	151
<i>G. Bándi</i> : A. Točík, Vyčapý Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei	152
<i>T. Kovács</i> : P. R. S. Mooray, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection	153
<i>T. Kemenczei</i> : M. Novotná, Die Nadeln in der Slowakei	153
<i>T. Kemenczei</i> : M. Dämmer, Die bemalte Keramik der Heuneburg	154
<i>M. Kőhegyi</i> : S. Kolníková, Keltské mince na Slovensku	154
<i>É. B. Bónis</i> : W. E. Stöckli, Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Vol. 8. Ed. W. Krämer	155
<i>M. Szabó</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>A. Mócsy</i> : S. S. Neal, Roman Mosaics in Britain	156
<i>Zs. Visy</i> : Roman Frontier Studies 1979. Papers to the 12th International Congress of Roman Studies I—III. Ed. W. S. Hanson—L. J. F. Keppie. BAR International Series 71. 1980	156
<i>E. Tóth</i> : Edith B. Thomas, Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>E. Tóth</i> : T. Moosdorf-Ottinger, Die Goldberg bei Türkheim	158
<i>I. Bóna</i> : Bolta, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>A. Kiss</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic background	326
<i>A. Kiss</i> : Studien zur Sachsenforschung. Hsg. H. J. Häßler	327
<i>É. Sz. Garam</i> : V. Budinský Krička, Král'ovský Chlmec. Zahranny výskum na slovenskom mohylníku	159
<i>I. Bóna</i> : Baiern und Slaven in Oberösterreich. Ed. K. Holter	328
<i>Á. Cs. Sós</i> : J. Beloševič, Materijalna Kultura od VII do IX stoljeca	160
<i>K. Mesterházy</i> : Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert). ed. J. Herrmann & P. Donat	161
<i>M. Kőhegyi</i> : Gy. Székely, Slawonische Banalmünzprägung	163
<i>I. Holl</i> : U. Lobbedey, Bergholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche	163
<i>I. Holl</i> : S. Neamtu—V. Neamtu—S. Chepte, Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII	163
<i>I. Holl</i> : H. W. Mechelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>M. Kőhegyi</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch	331
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1981	164

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta AntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta OriHung	Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae
AAnz	Archäologische Anzeiger (Berlin)
AAu	Archaeologia Austriaca (Wien)
AEp	L'Année Épigraphique (Paris)
AH	Archaeologia Hungarica
AIug	Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AJA	American Journal of Archaeology
AK	Archaeologiai Közlemények
AKorr	Archaeologisches Korrespondenzblatt, Wien
AntTan	Antik Tanulmányok
AR	Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
AT	Antik Tanulmányok
AV	Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BAR	British Archaeological Reports
BS	Balkanoslavica, Beograd
BHH	Bibliotheca Humanitatis Historica
BJ	Bonner Jahrbücher
BMM	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	Budapest Régiségei
BpTört	Budapest Története
BSA	Annual of the British School at Athens
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt
DissPann	Dissertationes Pannonicae
DMÉ	Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből

Etn	Ethnographia (Bp.)
FA	Folia Archaeologica
Fontes ArchHung	Fontes Archaeologiae Hungariae
GZMS	Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Arheologija
HK	Hadtörténelmi Közlemények
JAMÉ	Jósa András Múzeum Évkönyve
INMV	Izvestija na Narodnija Muzej — Varna
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts (Berlin)
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JIES	The Journal of Indo-European Studies
JMV	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Berlin
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
MTA Régészeti Intézetének Közleményei	MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MFME	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM	Magyar Múzeum
MKAS	Miedzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, Warszawa
MMüv	Magyar Művészet
MNy	Magyar Nyelv (Bp.)
NéprÉrt	Néprajzi Értesítő
NytudÉrt	Nyelvtudományi Értekezések
ORL	Obergermanische Rätische Limes
PA	Památky Archeologické (Praha)
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PBF	Prähistorische Bronzefunde
PWRE	Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RIC	The Roman Imperial Coinage
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns
RLiÖ	Der Römische Limes in Österreich
RTÉ	Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
RLiU	Der römische Limes in Ungarn, Székesfehérvár 1976
SIA	Slovenská Archeologia (Bratislava)
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
Sem.Kondakov.	Seminarium Kondakovianum
SMK	Somogy megyei Múzeumok Közleményei
StudArch	Studia Archaeologica (Bp.)
ŠtZ	Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
Sz	Századok
SzIEml	Szent István Emlékkönyv
Szolnoki MÉ	Szolnoki Múzeum Évkönyve
SzSz	Székesfehérvári Szemle
TIR	Tabula Imperii Romani
VAHD	Vjesnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku
VAMZ	Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin
MIA	Материалы и исследования по археологии СССР
CA	Советская археология
KCIA	Краткие сообщения Института археологии АН СССР Москва

ADATOK A BODROGKERESZTÚRI KULTÚRA DÉLI KAPCSOLATAIHOZ
ÉS KRONOLÓGIÁJÁHOZ

Az utóbbi időszak megeléknülő magyarországi kutatásai nyomán meglehetősen jól ismerjük a Tiszavidék javarézkorának leletanyagát, belső fejlődését és szűkebb összefüggéseit.¹ Ez egyben a bodrogkeresztúri kultúra viszonylag alapos tér- és időbeli körülhatárolását jelenti e nagyobb földrajzi egységen belül. Ugyanakkor a kultúra Délkelet-Európához, de különösen az Égeikumhoz fűződő kapcsolatai helyenként éles viták tárgya, amelynek leglényegesebb következménye az egész közép-európai rézkor abszolút időrendjének két egymásnak ellentmondó rendszere.² Ez a kettősség a történeti és a C-14 alapú kronológia Európa nagy korszakait érintő, alapvető eltéréséből fakad.³ Éppen az egész ősrégészetre kiható, fenti bizonytalanság az ok, ami miatt érdeklődésre tarthat számot minden olyan információ, amely segít egy biztos alapon nyugvó, „egyetemes” időrend kidolgozásában. Ilyen szempontok vezéreltek, amikor célul tűztem ki két kisebb részkori leletcsoport közzétételét, és a hozzájuk kapcsolódó néhány probléma felvetését.

1. Jászberény-Borsóhalma lelőhelyen 1953-ban a bodrogkeresztúri kultúra csontvázas sírjai kerültek elő. A leletanyag síronkénti, tételes közlése azonban a mai napig sem jelent meg, csupán néhány kiemelt együttes előzetes ismertetésére került sor.⁴ Nyilván e ténnyel magyarázható, hogy a régészeti kutatás figyelmét ez ideig elkerülte az innen származó leletanyag, s kizárólag a sírok tájolásának kérdésével fog-

lalkozott a szakirodalom.⁵ Az itteni temető 17. sírja pedig figyelemre méltó mellékleteket tartalmazott: A közel DNy—ÉK-i tájolású, jobb oldalán zsugorított és a szántás által bolygatott csontváz mögött, a gerinc táján egy vörös „slip” bevonatú, félgömbös edény töredékei kerültek elő (1. kép 2, 2. kép 3). A peremből, egymással átellenben két függőleges kis bütyökfűl indul. Az edény különlegesen vékony falú, az égetés előtt felvitt agyagbevonat a gondos polírozás következtében héjszerű réteget képez, amelynek keresztmetszete a lekopott részek határán jól megfigyelhető (2. kép 4). Az edény egy töredékének rajzát Csalog Zs. ugyan közölte,⁶ de a többi darabjával kiegészíthető tálat nem restaurálták és a vörös bevonatról sem esett szó, bár az ásató Csalog J. a leletmentési naplóban erre határozottan felhívta a figyelmet.⁷ Ugyanebben a sírban, a könyök közelében egy fordított csónakakúp alakú tál is volt, melynek pereme egy helyen felemelkedik, s az edény belseje felé néző, stilizált állatfejben végződik (1. kép 1. a—b, 2. kép 2). Eredetileg ezt az edényt sem restaurálták, ezért az akkori rekonstrukciós rajz nem a mai, valódi formáját ábrázolja.⁸ Ez a meritőedényként számon tartott típus egyébként már a tiszapolgári kultúrában megjelenő, s a bodrogkeresztúri kultúrában is általános variáns.⁹

A szóban forgó sír további melléklete egy kovapenge, amely a vörös bevonatos edény közeléből származik (1. kép 3. a—c).

Az ismertetett jászberényi síregyüttes különleges darabja a vörös bevonatos tál, amelyet éppen sajátos színezési technikája avatja a bodrogkeresztúri kultúra kivételesen fontos emlékévé. Maga az edényforma általános a javarézkor tiszavidéki edénytípusai között,¹⁰ de a vörös „slip” jellegű festési eljárásnak nincsenek bizonyítható előzményei a helyi korarézkori, sőt még a késő neolitikus leletanyagban sem.

¹ Bognár-Kutzián, I., *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya* (Budapest 1963); *Ua.*, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin* (Budapest 1972); Patay P., *A bodrogkeresztúri kultúra temetői*. RégFüz II/10 (1961); *Ua.*, BRGK 55(1974) 3—71; Bognár-Kutzián, I., *StZ* 17(1969) 31—60; Kalicz N., *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* (1979—1980) 43—62. További irodalom e munkákban.

² Neustupný, E., *SlA* 16(1968) 19—60; *Ua.*, AR 21(1969) 783—810; Renfrew, C., *PPS* 35(1969) 12—47; Mellaart, J., *Studia Balcanica* 5(1971) 119—137; Bognár-Kutzián, I., (1972) 210—211; Preuss, J., in *Wege zur Datierung und Chronologie der Urgeschichte* (Berlin 1975) 127—134; Roman, P., *Dacia* 23(1979) 310. stb.

³ Quitta, H., in *Evolution and Revolution im Alten Orient und in Europa* (Berlin 1971) 38—63; Renfrew, C., *Carbon C-14 and the Prehistory of Europe*. *Scientific American* 225(1971) 4. 63—70; *Ua.*, *Before Civilization* (Harmondsworth 1976) 21—132; Kalicz N.—Raczky P., *Valóság* 1977/6 76—94; Makkay J., *ArchÉrt* 105(1978) 176—182. További irodalom e fenti munkákban.

⁴ Csalog Zs., *Jászkunság* 7(1961) 53—58., 144—150.

⁵ Patay P., *FA* 21(1970) 7.

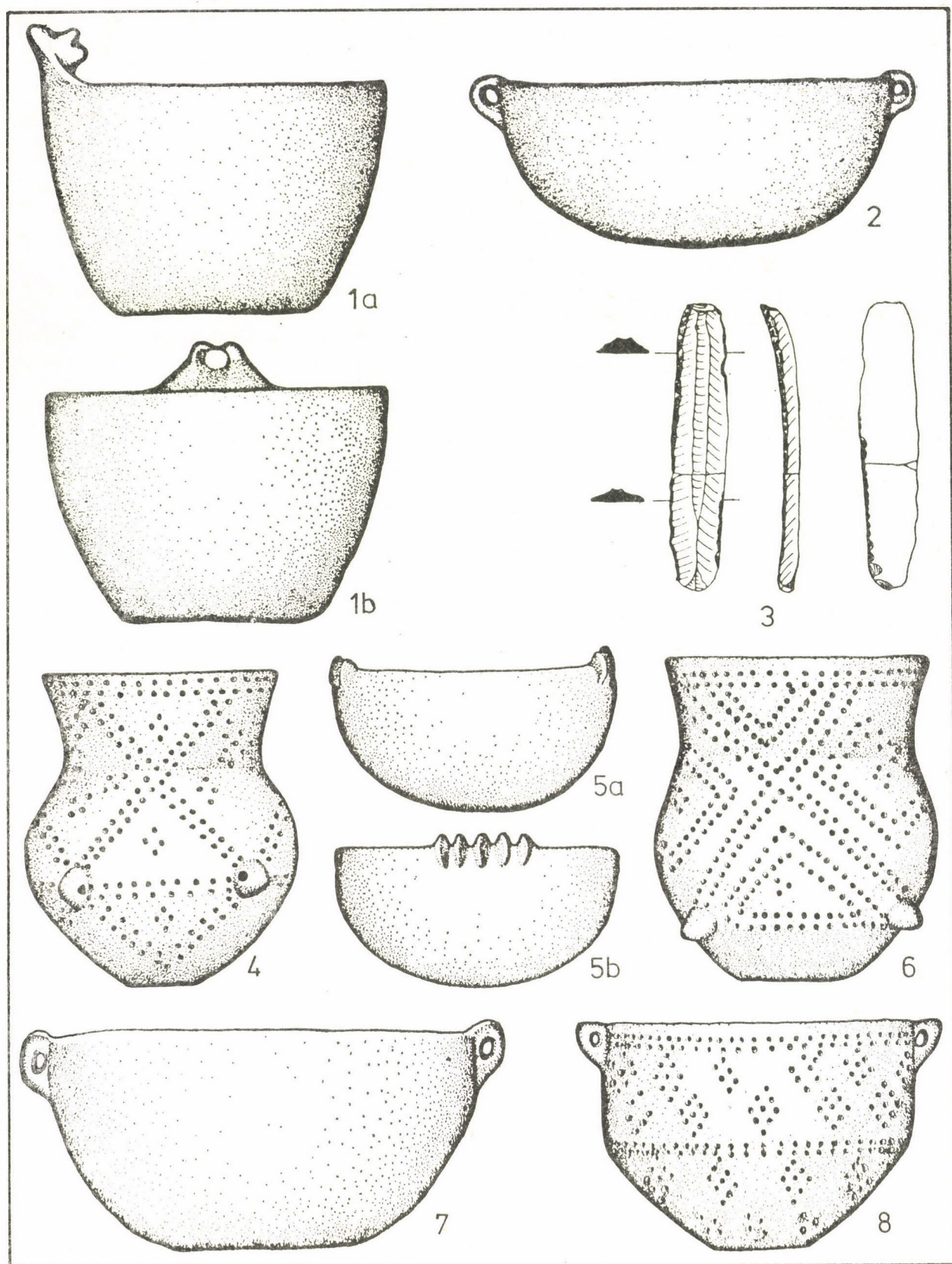
⁶ Csalog Zs., i. m. 57. oldalon II. t. 27.

⁷ Csalog J. ásatási naplója 1953-ból. *Szolnok, DJM Adattár A/15.*

⁸ Csalog Zs., i. m. 57. oldalon II. t. 26.

⁹ Bognár-Kutzián, I., (1972) 132—133; *Ua.*, (1963) 275—276; Patay P., (1974) 26.

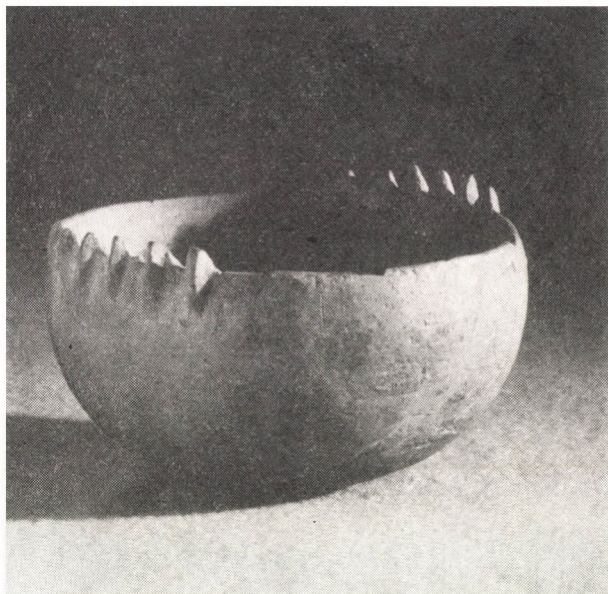
¹⁰ Bognár-Kutzián, I., (1963) 288—290; Patay, P., (1974) 21—22.



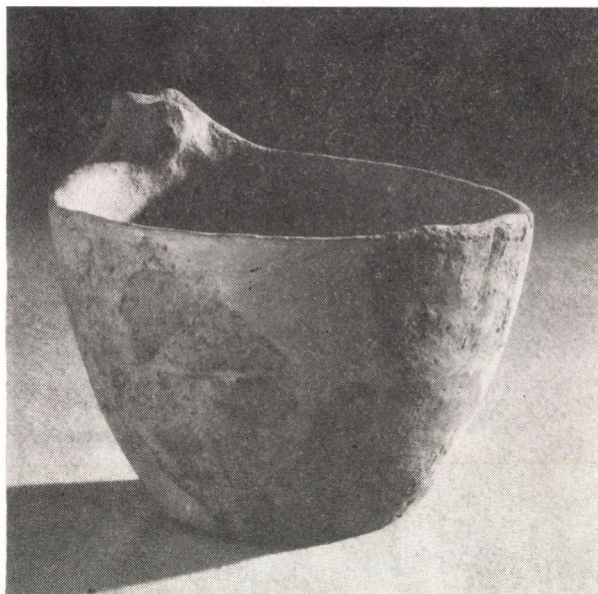
1. kép. 1–3. Jászberény-Borsóhalma. 17. sír mellékletei — 4–8. Mezőtúr-Felsőrészi-Vízköz. A sírokból származó edények. 1–2, 4–8 = 2:3; 3 = 1:2

Рис. 1. 1–3. Ясберень-Боршохлама. Инвентарь погр. 17.; — 4–8. Мезотур-Фелшореси-Визкоз. Керамика из погребений. М: 1, 2, 4–8 = 2:3; 3 = 1:2.

Fig. 1. 1–3. Jászberény-Borsóhalma. The funerary deposits from grave 17.; — 4–8. Mezőtúr-Felsőrészi-Vízköz. Vessels from the graves. 1–2, 4–8 = 2:3; 3 = 1:2



1



2



3



4

2. kép. 1. Mezőtúr-Felsőrészi-Vízköz. A sírból származó vörösbevonatos edény — 2—4. Jászberény-Borsóhalma : 2. 17. sír stilizált állatfejjel díszített edénye. — 3—4. 17. sír vörösbevonatos edénye és részlet a „slip”-bevonatról
Рис. 2. 1. Мезотур-Фелшореси -Визкоз. — 2—4. Ясберень-Боршохлама. 2. Сосуд из погр. 17, украшенный стилизо-
ванной головой животного. — 3—4. Сосуд из погр. 17 с красной краской и фрагмент из краски «слип»
Fig. 2. 1. Mezőtúr-Felsőrészi-Vízköz. 1. red-slipped bowl. — 2—4. Jászberény-Borsóhalma. 2. Vessel ornamented
with stylized animal head from grave 17. — 3—4. Red-slipped vessel from grave 17 and detail of the slip coating

2. Ez a fenti jelenség még hangsúlyosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a bodrogkeresztúri kultúrákorábban ismert kerámiaanyagából csupán egyetlen vörös bevonatos edényt tart számon a szakirodalom, a kiskőrösi 8–9. sírból.¹¹ E félgömbös, peremén két plasztikus fogantyúszerű nyúlvánnyal ellátott tál díszítései párhuzamnélküliségét, formai különállását Kutzián I. és Patay P. is kiemelte.¹²

3. Mezőtúrtól DK-re, az úgynevezett Felsőrészi-Vízköz területén 1929-ben kisebb magánásatás során két rézkori sírt tárt fel Csepka B. helyi lakos. Az innen származó, megmaradt leletek 1977-ben jutottak a Damjanich J. Múzeum tulajdonába. Valószínűleg csak az épebb edénymellékleteket őrizte meg az érdeklődő-gyűjtő, továbbá az egyes sírok anyagát nem tartotta külön, így később már nem tudta pontosan, hogy melyik sírban mi volt (1. kép 4–8). Az öt edény közül három nyilvánvalóan a tiszapolgári kultúra stílusjegyeit viseli magán (1. kép 4, 6, 8),¹³ s valószínűleg egy korarézkori sír mellékleteinek részét képezhették. A további két edény közül a gömbös tál, peremén a két bütyökfüllel (1. kép 7) a bodrogkeresztúri kultúrára jellemző,¹⁴ a Jászberény-Borsóhalmán feltárt, előzőekben bemutatott vörös bevonatos edény is ugyanezt a típust reprezentálja többek között. A mezőtúri együttes utolsó, s egyben legfontosabb darabja egy félgömbös csésze, amelynek két átellenes részén perem fölé magasodó öt-öt kis függőleges bordából álló díszítése van (1. kép 5, 2. kép 1). Az edény teljes felületét kívül-belül vörös bevonat borítja, s e „slip” réteget igen jól polírozták. A külső részén világosabb árnyalatú foltok láthatók. E mezőtúri kis csésze — különösen plasztikus díszítése miatt — szokatlanul tűnik javaréz-kori összefüggésben, de Tiszavalk-Kenderföldről, a bodrogkeresztúri kultúra temetőjének 39. sírjából ennek kitűnő párhuzamát közli Patay P.¹⁵ Ez a hiteles példa meggyőzően bizonyítja, hogy a Mezőtúr-Felsőrészi-Vízközből származó két utóbbi edény tehát (1. kép 7, 5) javarézkorinak tartható, s egy bodrogkeresztúri sírból kerülhetett elő. (Valószínű, hogy az említett mezőtúri lelőhelyen nagyobb rézkori temető lehet, amely — hasonlóan a basatanyaihoz — tiszapolgári és bodrogkeresztúri sírokat is tartalmaz.¹⁶)

Az előzőeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a Tiszavidék középső rézkorának három bodrogkeresztúri lelőhelyéről ismerünk egy-egy vörös „slip” bevonatú edényt (Jászberény, Kiskőrös, Mezőtúr). Mindhárom, formáját tekintve félgömbös tál-, illetve csészetípus, s különlegességüket csak kiemeli az a tény, hogy a kiskőrösi és a mezőtúri darabokon sajátos plasztikus díszítés található. A vörös bevonat a Kárpát-medencei rézkorban előzmény nélküli és mindenképpen egyedi jellegzetesség a bodrogkeresztúri kultúra egyéb díszítéstípusai mellett. Az egykorú kultúrák délkelet-európai emlékanyagában sem kereshetjük a vörös „slip” alkalmazásának eredetét, azaz kizárólag Görögország területéről van biztos adatunk e különleges „festési” technikára. Valószínűnek tartjuk, hogy a tiszavidéki javarézkor vörös bevonatos edényei éppen a görögországi azonos jelenségekkel hozhatók összefüggésbe. A bodrogkeresztúri kultúra kiterjedt délkelet-európai kapcsolatai ma már bizonyítottak, s ezek elsősorban a jellegzetes aranyesüngők,¹⁷ bizonyos rézeszköztípusok,¹⁸ a „tejesköcsög” formájú edények,¹⁹ a korongos tapadású fülek²⁰ elterjedésével dokumentálhatók. Nem találhatunk tehát semmi meglepőt abban, ha ezzel párhuzamosan bizonyos déli elemek — a kiépült „cserehálózat” közvetítésével — az Égeikum területéről a Tiszavidékig jutottak el. Ennek megfelelően lényeges segítség lehet a görögországi vörös bevonatos edények időrendi helyzetének vizsgálata, mert ezzel a bodrogkeresztúri kultúra e területhez fűződő igen vitatott relatív kronológiájához nyerhetünk támpontokat.

A vörös bevonatos edények pontos stratigrafiai helyzetét Közép- és Dél-Görögországban — bár már sok korábbi ásatás anyagából (Korakou, Zygouries, Asiné stb.) ismert volt ez az „áru”, a Blegen-féle A-II kategória²¹ — az Eutresisben folytatott hitelesítő ásatások határozták meg egyértelműen. Itt az úgynevezett III–V. csoport kerámiájára a legjellemzőbb a vörös polírozott bevonat (red slipped, burnished ware),²² amely egyben az EH I (Early Helladic) időszak fontos elkülönítő jegye.²³ Hasonlóan alapvető stratigrafiai adatokat nyújtottak e korszakra a Perachorán tett megfigyelések, ahol az „X”, „Y”, „Z” rétegek EH I és EH I–II átmenet idejének együtteseiből

¹⁷ Összefoglalóan: Makkay, J., Acta ArchHung 28(1976) 251–280.

¹⁸ Bognár-Kutzián, I., (1972) 197–200; Ua., in: Actes du VIII^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Beograd 1973) 300–316; Schubert, E., Germania 43(1965) 274–295.

¹⁹ Bognár-Kutzián, I., (1963) 276–285; Kalicz N., i. m. 51–52.

²⁰ Bognár-Kutzián, I., (1969) 31–60; Roman, P., Dacia 15(1971) 31–169; Kalicz N., i. m. 43–62.

²¹ Caskey, J. L., Hesperia 29(1960) 288.

²² Caskey, J. L., Hesperia 29(1960) 139–140., 144., 146., 148., 162–164.

²³ Caskey, J. L., Cambridge Ancient History I/XXVI-a (Cambridge 1965) különlenyomat 9–10; Ua., i. m. 299.

¹¹ Csalogovits, J., PZ 22(1931) 106., 110., 8. kép.

¹² Bognár-Kutzián, I., (1963) 300; Patay P., (1961) 35.

¹³ Bognár-Kutzián, I., (1972) például: XI. t. 3., 9., 11., XXXI. t. 10., 13., LII. t. 2., LIV. t. 4., LV. t. 3., 7. stb.

¹⁴ Bognár-Kutzián, I., (1963) 288–290; Patay, P., (1974) 22–23.

¹⁵ Patay, P., (1970) 6. ábra; Uő., Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld (Budapest 1978) XI. t. 10.

¹⁶ Bognár-Kutzián, I., (1963) 15–18.

kerültek elő a vörös bevonatos; főként gömbös formájú edények.²⁴ E telep legfelső, „Z” rétegében talált „Urfirnis” töredékek az EH II elejének korát jelzik, de a lelőhelyen már az EH II klasszikus szakasza előtt megszűnt az élet, mivel a leletanyagban egyáltalán nincs nyoma az EH II-re oly jellemző „Saucerien-Sauceboat” edénytípusnak.²⁵ Általában az EH I kor és egyben a vörös „slip” lelőhelyeinek elterjedését Phókiszban, Euboián, Boiótiában, Attikában és a Peloponniszoszon D. French foglalta össze a legalaposabban.²⁶ A sajátos anyagi kultúrát hordozó, határozott földrajzi elterjedéssel bíró régészeti egységet Eutresis kultúra néven tartja számon a szakirodalom.²⁷ Közép- és Dél-Görögország e korabronzkor eleji kultúrájának általános jellemzői a vörös bevonatos, fényezett, általában félgömbös formájú edények, amelyeken gyakoriak a plasztikus lécek, büttyök. Ezek időrendi és földrajzi összefüggéseit legutóbb V. Milojević—E. Hanschman tárgyalta röviden a thesszáliai korabronzkorral kapcsolatban.²⁸ Az EH I vörös bevonatos kerámiáját gyakran „Himbeer-Ware” „Rasperry-Ware” vagy „Red Polished-Ware” néven jelölik.²⁹ E sajátos „áru” eredetét D. French e terület késő neolitikus „North Slope” fázisának barna, fényezett kerámiájában látja.³⁰

A thesszáliai kutatások hosszú előtörténete ellenére a vörös bevonatos kerámia pontos stratigráfiai helyzete, egyáltalán időrendi meghatározottsága sokáig bizonytalan volt.³¹ Thesszáliában a Larissa kultúrától elkülönülő, a neolitikum és a bronzkor közötti korszakot kitöltő Rachmani kultúra emlékei alapján önállóságát először V. Milojević ismerte fel.³² Az Otzaki Magulán folytatott ásatások kerámiaanyagára támaszkodva, a Rachmani időszak legfontosabb jellegzetességeként a pasztózus festés (Crusted Ware — Γ1γ—Γ1δ „áru”) mellett a cseresznyepiros bevonatot említette. Ettől a kerámiatípustól elkülönülőnek tartotta a vörös, de foltosra égetett „áru”.³³ E cikkének szövegében V. Milojević ugyan említést tett Otzaki-Magula Rachmani-gödreinek együttesében

előforduló EH leletekről (nyilvánvalóan importok), de a kronológiai táblázatában ezt figyelmen kívül hagyva, a Rachmani kultúrát a dél-görögországi EH-ot közvetlen megelőző neolitikus időszakkal párhuzamosította.³⁴ Ezt a nyilvánvaló ellentmondást V. Milojević Pevkakia-Magula Rachmani korú házában 1969-ben talált EH II korú „Urfirnis-Saucieren” importtöredékekre hivatkozva később helyesbítette. Ezek után a Rachmani kultúra és EH I—EH II részleges időbeli párhuzamosságát állapította meg,³⁵ s így a két terület (Dél- és Közép-Görögország, valamint Thesszália) vörös bevonatos kerámiája is egy időhorizontba került.

D. Theocharis Pyrasos-Magulán neolitikus rétegek fölött, egy kalkolitikusnak tartott szintből pasztózus festésű edények mellett vörös bevonatos („slip”) kerámiatöredékeket talált. Ezt a korszakot egy kora bronzkori horizont követte.³⁶ Ez a stratigráfiai adat, az Otzaki-Magula-i megfigyeléssel együtt, sokáig az egyedüli alapot szolgáltatott a thesszáliai rézkor, s vele a vizsgált vörös bevonatos kerámia relatív kronológiai helyzetére.³⁷

D. French az északnyugat-anatóliai és égei-kumi késő kalkolitikus edénytípusok összefoglalásakor jelentős teret szentelt a vörös bevonatos, fényezett kerámia elterjedésének. Thesszáliai jelenlétét a Rachmani kultúrát követő bronzkor kezdetére tartotta inkább jellemzőnek, ez terminológiája szerint a VII. csoport (Red Slipped and Burnished Ware), amelyet az EH I időszak hasonló díszítéstípusával hozott összefüggésbe.³⁸ Megállapította továbbá, hogy e különleges „áru” főként tálformákkal van képviselve a kerámiaanyagban. Végső következtetésében e vizsgált edénytípust és annak Eth I (koratesszáliai bronzkor), valamint EH I-beli eredetét a nyugat-anatóliai korabronzkor (EB) I—II időszakának hasonló kerámiatípusában látta.³⁹

V. Milojević—E. Hanschman Argissa-Magula korabronzkori leletanyagának feldolgozása kapcsán a Rachmani kultúra rövid kutatástörténeti összefoglalását adták, s az addig ismert lelőhelyeinek kataszterét mellékelték. Ez egyben a vörös „Rachmani-bevonat” thesszáliai elterjedésének körvonalat is jelzi.⁴⁰ A szerzők különösen fontos megkülönböztető jegyként említik a Rachmani időszak fiatalabb fázisának kerámiájára nézve a vörös „slip” bevonatot, amely mellett a pasztózus festés teljesen háttérbe szorult. Ezt a tendenciát Tsani, Pyrasos, Pevkakia ilyen értelmű megfigyelései

²⁴ Fossey, J. M., BSA 64(1969) 55., 60., 65—66.

²⁵ Fossey, J. M., i. m. 69.

²⁶ French, D. H., Prehistoric Pottery Groups from Central Greece (Athén 1972) 9. ábra.

²⁷ French, D. H., i. m. 18.; Renfrew, C., The Emergence of Civilisation (London 1972) 100; Goldman, H., Excavations at Eutresis in Boiotia (Cambridge-Mass. 1931).

²⁸ Hanschmann, E.—Milojević, V., Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit (Bonn 1976) 155—184.

²⁹ Schachermeyr, F., Die Ägäische Frühzeit I. (Bécs 1976) 188; Vermeule, E., Greece in the Bronze Age (Chicago 1964) 29.

³⁰ French, D. H., i. m. 17—18.

³¹ Kutatástörténeti összefoglalás: Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 107—142.

³² Milojević, V., JRGZ 6(1959) 25—26., 32., 19. oldal kronológiai táblázata, 20. ábra.

³³ Milojević, V., (1959) 25.

³⁴ Milojević, V., (1959) 25, 19. oldal kronológiai táblázata.

³⁵ Milojević, V., JRGZ 14(1967) 24.

³⁶ Theocharis, D., Thessalika 2(1959) 58, 36.

³⁷ Schachermeyr, F., AAnz 1962. 201.; Caskey, J. L., (1965) 7—8.; Weinberg, S. S., in Chronologies in Old World Archaeology (Chicago 1965) 300.

³⁸ French, D. H., AS 11(1961) 111; Ua., i. m. 19—20., kronológiai tábla, 18. ábra.

³⁹ French, D. H., (1961) 117.

⁴⁰ Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 142—152.

támasztják alá.⁴¹ A vörös „slip”-bevonatos edénytöredékek Argissa-Magulán szórványosan még a Rachmani időszakot követő ETh I, valamint ETh II elejének objektumaiban is előfordultak.⁴² Ezt a jelenséget V. Milojević—E. Hanschman Thesszália Dél-Görögországhoz képest megkésett fejlődésével magyarázza és nem az EH I, ETh I—II egyidejűségével. Ezt a párhuzamosítást a Rachmani-objektumokban talált „Urfirnis” töredékek teszik lehetetlenné, következésképp csak a Rachmani, EH I—EH II egykorúságáról lehet szó.⁴³ E kutatási eredményekre támaszkodva korrigálható D. French fentebb már említett megállapítása, mely szerint Thesszáliában a vörös bevonatos kerámia az ETh I sajátossága. Az előzőeknek megfelelően tehát e területen a vörös bevonatos „áru” a Rachmani korban általános, de szórványosan „továbbél” az ETh I—II-ben is. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a vörös bevonatos kerámiatípus a thesszáliai bronzkor elejének korjelző sajátossága.

A Rachmani kultúra tartalmának tisztázása szempontjából fontos volt a fentebb már említett Pyrasos-Magula régi ásatási anyagának közzététele (D. Theocharis ásatásának IV. rétege és a tell-telep É-i részéről egy gödör, illetve ezek leletei). A kerámiaanyag rövid jellemzésénél H. J. Weisshaar a gömbös tál jellegű formákat, a plasztikus díszítések gazdagságát, a vörös bevonatot emelte ki.⁴⁴ Az egyszerű vörös bevonatos, valamint a foltos, vörös „árúk” korábbi szétválasztását helyteleníti⁴⁵ és véleménye szerint ez a különbség csak az edénytöredékek nagyságából adódik. A kisebb kerámiadarabokon ugyanis nyilvánvalóan homogen a vörös szín, míg a nagyobb darabok felületén már nagy valószínűséggel láthatók eltérő árnyalatú foltok is.⁴⁶

Az utóbbi idők thesszáliai ásatásai közül bizonyítanival a legjelentősebb Pevkakia-Magula 1967-től folyó feltárássorozata. Olyan új forrásanyag került itt napvilágra, amely nem csupán a helyi rézkor és korabronzok összefüggései szempontjából fontos, de a Balkán, Anatólia és Dél-Görögország kronológiai viszonyai is új megvilágításba kerültek általa.⁴⁷ Az itt felmerülő időrendi kérdésekre még a későbbiekben visszatérünk. A tell-telep ÉK-i részén nyitott felület a Rachmani kultúra 3 fő periódusát tisztázta. Ennek legalsó, a Dimini kultúrát követő horizontjában már fontos sajátosság a vörös bevonatos, gyakran plasztikusan is díszített, gömbös formájú edénytípus.⁴⁸ Ez a vörös

„Rachmani bevonat” a következő, 2. réteg edényein is megtalálható, de mennyiségileg a legfelső, 3. rétegben igazán dominál.⁴⁹ Pevkakia-Magulán a Rachmani kultúra 2. fázisától találhatók meg az import „Urfirnis-Saucerien” töredékek, amelyek ezt az időszakot határozottan az EH II elejére keltezik.⁵⁰

A vörös bevonatos, fényezett „áru” Görögország É-i részén, Makedóniában és Trákiában már csak igen szórványosan fordul elő és nagyrészt bizonytalan kronológiai összefüggésben.⁵¹ Ezzel szemben igen fontos Albánia Maliq lelőhelye, ahol a rézkori II a—b rétegben ugyancsak használatos a kerámián a vörös „slip”-bevonat.⁵² Ez a terület azért nagy jelentőségű, mert a későbbiekben még bizonyítandó módon, sok szállal kötődött Pelagónián, illetve a Morava völgyén keresztül Makedónia görögországi területeihez, így az egész égeikumi kultúrkörhöz. Ezen túlmenően Maliq II a—b bizonyos leletei Leukas, Kréta, a Kikladok felé mutatnak s egy másik — valószínűleg kereskedelmi kapcsolatrendszer meglétét valószínűsítik az égeikumi korabronzokban.^{52a}

Maliq rézkori leletanyagában ugyanakkor együtt fordulnak elő a bodrogkeresztúri kultúra jellemző „tejesköcsög” típusú edényei,⁵³ a vörös bevonatos kerámia. Ennek megfelelően Maliq nemcsak Görögország É-i területeivel érintkezett e korban, de szoros kapcsolata lehetett a Tiszavidékkel is. A lelőhely tehát az észak—déli kapcsolatok, egymásrahatások csomópontjának egyik megtestesítője. Nem lehet meglepő a tejesköcsög típus e messzi déli előfordulása, hiszen — amint erre Kalicz N. is utalt — a bodrogkeresztúri kultúra elterjedési területétől igen távol kerültek elő ilyen edények.⁵⁴ A szerbiai Višasevából jellegzetes Salcuta IV típusú leletanyag kíséretében,⁵⁵ még délebbre, az Albániához közeli, kosovói Hissar I a rétegben, ugyanilyen összefüggésben ismerünk példákat az említett tiszavidéki formából.⁵⁶

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a vörös „slip”-bevonatos, fényezett kerámia elsősorban Dél- és Közép-Görögországban, Thesszáliában volt általános, de hatása — más párhuzamos jelenségekkel együtt — a Balkánon át a Kárpát-medencéig hatolt. E különleges „áru” időbeli határait Eutresis, Perachora EH I, illetve Argissa-

⁴⁹ Weisshaar, H. J., (1979) 387—390.

⁵⁰ Milojević, V., (1967) 24.; Ua., (1972) 65.; Ua., (1974) 50.; Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 145; Schachermeyr, F., (1976) 103—105., 221—223.; Weisshaar, H. J., (1979) 387., 390.

⁵¹ Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 218. oldalon 951. lábjegyzet

⁵² Prendi, F., Iliria 6(1976) 70.

^{52a} Hammond, N. G. L., BSA 69(1974) 129—131.; Branigan, K., BSA 70(1975) 38—42., 49.

⁵³ Prendi, F., Studia Albanica 3(1966) IV. t. 14.; Ua., (1976) XIII. t. 2., 4.

⁵⁴ Kalicz N., i. m. 51—52.

⁵⁵ Zotović, M.—Užice, T., Materijali 16(1978) 43—52.

⁵⁶ Todorović, J., AIug 4(1963) I. t. jobbra, középen.

⁴¹ Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 146.

⁴² Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 144.

⁴³ Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 147—148.

⁴⁴ Weisshaar, H. J., AKorr 8(1978) 181., 184.

⁴⁵ Milojević, V., (1959) 25.

⁴⁶ Weisshaar, H. J., i. m. 181

⁴⁷ Milojević, V., Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 1972. 64—68.; Ua., Acta ArchHung 7(1974) 43—51.; Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 130—135.; Schachermeyr, G., (1976) 103—105., 221—223.; Weisshaar, H. J., AKorr 9(1979) 385—392.

⁴⁸ Weisshaar, H. J., (1979) 385.

Magula ETh I–II = EH II korú leletgyűjtései adják.⁵⁷

A görögországi, főként táltípusokon megjelenő „slip”-bevonat lehetséges kapcsolatait keresve D. French tartalmi és formai összefüggést látott a nyugat-anatóliai korabronzkor (EB) I. és II. periódusának hasonló jelenségeivel.⁵⁸ C. Renfrew a vizsgált „árut” a Kikládok Grotta-Pelos kultúrájában gyakori „burnished” táltípusával, továbbá Északnyugat-Anatóliában, Kum-Tepe I b megtelelő kerámiájával hozta rokonságba.⁵⁹

Valószínűnek tartjuk, hogy az Égeikumban az EH I és EH II elejére jellemző vörös bevonatos, fényezett kerámiával hozható genetikus összefüggésbe a bodrogkeresztúri kultúra három (Jászberény, Kiskőrös, Mezőtúr) hasonló „díszítésű” edénye és így a tiszavideki javarézkor helyzete is ebből kiindulva körvonalazható.

A mezőtúri vörös bevonatos edény az 5–5 függőleges kis léccel a peremén (1. kép 5., 2. kép 1.), valamint a formailag hasonló tiszavalki csésze⁶⁰ a plasztikus díszítések e típusával nagyon hasonlítanak a badeni-coțofeni kör bordadíszítési rendszeréhez,⁶¹ de ezeket időben nyilvánvalóan megelőzik. A bodrogkeresztúri kultúra e plasztikus díszítéstípusa általában az anatóliai kora bronzkor I–II. periódusában rendelkezik jó párhuzamokkal, de gyökerei a Kükládok szub-neolitikumában is megtalálhatók,⁶² hasonlóan a vörös „slip”-technikához. Így a badeni-coțofeni együtteseknél e sajátosságok „továbbélő” változatairól lehet csak szó. Már önmagában ezek az egyszerű tények is kétségesé teszik a korábban oly általánosan elfogadott álláspontot, a közvetlen Trója I–Baden-Coțofen összefüggést.⁶³ A későbbiekben több tárgyalandó momentum is megkérdőjelezi ezt az időbeli párhuzamosítást.

A jelenségek egy másik, ilyen időben megkésett fellépésével találkozunk a romániai Coțofeni kultúra néhány vörös bevonatos kerámiája esetében,⁶⁴ amelynek semmilyen közvetlen kapcsolata nincs

a görögországi EH I és EH II eleji vörös „slip-áruhoz”, annak csupán fiatalabb, esetleges derivátuma lehet.⁶⁵ A badeni–coțofeni–ezerői kultúrkörben speciálisan sok olyan archaikus égeikumi – anatóliai sajátosság „élt tovább”, amely az utóbbi területek későrézkori – korabronzkori időszakában volt jellemző. Ugyanakkor a Balkán és a Duna-vidék – az Égeikum szempontjából periferiális területek – e „megkésett jellegzetességei” nem adhatnak valódi kormeghatározást azokra a leletgyűjtésekre nézve, amelyekben szerepelnek.

* * *

A bodrogkeresztúri kultúra előzőleg csupán főbb vonalaiban felvázolt égeikumi összefüggéseit a továbbiakban igyekszünk még pontosabban meghatározni. Ebben a munkában elsősorban Pevkakia-Magula új ásatási eredményeire támaszkodunk, miután az ottani rétegtani adatok alapvetően érintik a Balkán és a Kárpát-medence rézkorát, annak kronológiáját.

Pevkakia-Magula már említett rézkori rétegei a Rachmani kultúra három szakaszát reprezentálják. A legkorábbi fázisban a vörös „Rachmani-bevonat” és a „Crusted Ware” mellett különleges, vörös alapon fekete festésű, úgynevezett „Galepsos-áru”⁶⁶ került elő – Thesszáliában először – hiteles körülmények között.⁶⁷ (Az előzetes jelentésekkel ellentétben nem a késői Dimini rétegekből származnak a szóban forgó edénytöredékek, hanem valóban a rézkori horizontból.⁶⁸) Ezek az importdarabok, amelyek Kalkidiké és az azt keletről határoló partvidéken általánosak, először adnak lehetőséget Thesszália, valamint Makedónia és Trákia közötti pontosabb időrendi párhuzamosításra. A Galepsos-kerámia előfordulása alapján H. J. Weisshaar kapcsolatba hozta Sitagroi III fázisát és Dikili Tash későneolitikus égéshorizontját a Rachmani kultúra idősebb szakaszával.⁶⁹ A Rachmani kultúra Gumelnița kultúrával, s így Sitagroi III-mal való érintkezésére Pevkakia-Magula legalsó rézkori rétegében talált grafitfestéses kerámia is utal.⁷⁰ A Rachmani kultúra e legkorábbi időszakából került elő egy gyűrűs aranylemez-csüngő agyag imitációja,⁷¹ ugyanilyen másolatot közölt legutóbb Patay P. Tiszavalk-Tetesről, a bodrog-

⁵⁷ French, D. H., (1972) 18–19.; Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 146.

⁵⁸ French, D. H., (1961) 117.; Ua., AS 19 (1969) 60.

⁵⁹ Renfrew, C., (1972) 205–206.

⁶⁰ lásd 15. l.

⁶¹ Például: Banner, J., Die Pécelér Kultur (Budapest 1956) XXXIV. t. 25., 31.; Pavúkova, V. N., SIA 22(1974) 35. kép 17., 36. kép 2; Roman, P., The Late Copper Age Coțofeni Culture of South-East Europe (Oxford 1977) 15. t. 9., 13. stb.

⁶² Podzuweit, Ch., Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten (Mainz 1978) 121., 123. Schale mit eingezogenem Rand – függőleges plasztikus dísszel) és 126–127. (Kalottenförmige Schale – függőleges plasztikus dísszel); Heidenreich, R., Athenische Mitteilungen 60/61 (1935–36) 131. oldalon F 1–4, 148. oldalon F 45.

⁶³ Neustupný, E., (1968) 22–28.; Renfrew, C., in Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur (Bratislava 1973) 437–439.; Howell, R. J., in Bronze Age Migrations in the Aegean (London 1974) 90–92. E cikkekben további irodalom.

⁶⁴ Roman, P., (1977) 74., 83.

⁶⁵ Roman, P., (1979) 308.

⁶⁶ Schachermeyr, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands (Stuttgart 1955) 108–111.; Ua., (1976) 121–122; Deshayes, J. – Garašanin, BCH 88(1964) 51–66.; Theodoris, D., Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace (Athen 1971) 18.

⁶⁷ Weisshaar, H. J., (1979) 385.; Ua., Athenische Mitteilungen 95(1980) 40.

⁶⁸ Milojević, V., (1972) 64.; Schachermeyr, F. (1976) 104.; Makkay, J., i. m. 259–260. és 47. l.

⁶⁹ Weisshaar, H. J., (1979) 385., 390.

⁷⁰ Milojević, V., (1972) 64.; Schachermeyr, F., (1976) 104., 122.; Makkay, J., i. m. 260., 47. j.

⁷¹ Weisshaar, H. J., (1979) 2. kép 6; Makkay J. aranyból vagy ezüstből készítettnek közölte ezt a példányt: Makkay, J., i. m. 258.

keresztúri kultúra korai időszakának objektumából.⁷² A pevkakiai és a tiszavalki csüngőmásokat kanonizált formája az Égeikumot a Kárpát-medencével összekötő kultúrkapcsolatok legéke-sebb bizonyítéka.⁷³ Ugyanakkor ez a kísértetiesen egyező, kultikus szférát érintő ábrázolás konkrétan a tiszavidéki javarézkor és a Rachmani kultúra összefüggését sugallja.

További fontos adat az is, hogy Pevkakia-Magulán a legkorábbi Rachmani fázisban nem fordultak elő EH II importok. Ezt figyelembe véve és a vörös „slip”-bevonatos kerámia korjelző szerepét ismét hangsúlyozva, meggyőzőnek tűnik a Rachmani kultúra korai fázisának és az EH I-nek a párhuzamosítása.

Pevkakia-Magula Rachmani fejlődésének középső szakaszában — amint ezt korábban már többször említettük — először jelentkeztek az „Urfirnis-Saucerien” töredékek, amelyek Közép- és Dél-Görögországból származó valódi importok.⁷⁴ Kronológiai jelentőségük az előzőek szerint: A Rachmani kultúra középső fázisa már az EH II-vel egyidejű. Ugyancsak Pevkakia e Rachmani időszakából egy laposbalta, véső és egy karperec töredéke került elő, amelyek a legkorábbi görögországi rézeszközök közé tartoznak.⁷⁵ Ez a lelet-együttes datálja a Rachmani kultúrába a korábban Sesklóból ismert réz laposbaltát is.⁷⁶ Szintén ehhez a horizonthoz kapcsolja H. J. Weisshaar az albániai Maliq réz laposbaltáit.⁷⁷

A középső Rachmani időszak fontos jellemzői Pevkakia-Magulán a „fej nélküli idólok”, amelyekhez kis cilindrikus márványfejek tartoztak (ezek gyakran festéssel díszítettek).⁷⁸ Ez a különleges idóltípus a korábbi thesszáliai ásatásokból is jól ismert, pontos stratigráfiai helyzetük azonban csak most vált egészen bizonyossá.⁷⁹ Fontos kapcsolatjelző szerepük van, hiszen a makedóniai Polyplatanon lelőhely ilyen példánya⁸⁰ mintegy összeköti Jugoszlávia makedóniai Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoportjának fej nélküli idóljaival.⁸¹ E speciális idóltípus ilyen irányú kiterjedésének legtávolabbi végpontját az albániai Maliq II a rézkori leletanyaga jelzi.⁸²

A fej nélküli idóltípus előfordulása a Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoport emléktárában azért is nagyon lényeges, mert benne az Al-Duna vidékén át idáig jutott első sztyeppei-pontusi néphullám anyagi kultúrájának ismertetőjegyei találhatók meg. Ilyen például az olténiai, munténiai, dobrudzsai Cernavodă I kultúrára jellemző „Wickelschnur” díszítési technika,⁸³ amely Jugoszlávia makedóniai területén fontos idójelző is.⁸⁴ Az előzőhöz hasonlóan, a délkelet-európai rézkort átformáló, keleti népcsoportok bevándorlását jelzik a löfejet ábrázoló kőből készült „scepterek”,⁸⁵ amelyek közül egy éppen Svodolban (Šuplevec) került elő.⁸⁶ Mindezek alapján tehát az al-dunai Cernavoda I elemek és az égeikumi Rachmani kultúra jellegzetességei a Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoportban egyesülnek, s ezek kronológiai viszonyát is ebből a helyzetükből kell megítélnünk. Már ez a fenti tény jelzi, hogy a Cernavoda III és a közép-európai badeni kultúra fej nélküli idóljai fiatalabb horizontot képviselnek. Kalicz N. a délkelet-európai fej nélküli idólok eredetét és időrendi helyzetét kutatva különválasztotta a Vinča-Pločnik korszak és a Baden — Cernavoda III — Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno — Maliq II a kör jelenségeit. Ez utóbbi, fiatalabb horizont plasztikáinak eredetét — a pevkakiai megfigyeléseket alapul véve — a Rachmani kultúrában látja (EH I — II időszak), illetve Anatóliában a Trója II c időszakot megelőző, fej nélküli idólokkal állapít meg kapcsolatot (Demircihüyük).⁸⁷ Lényeges azonban hangsúlyoznunk, hogy a Rachmani kultúrához közvetlenül csupán Maliq — Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno idóltípusa kapcsolódik. A Cernavoda III időszak fej nélküli idóljai — Jugoszlávia makedóniai adatait figyelembe véve — ennél fiatalabbak, s a badeni ilyen plasztikák még ezt is követik időben. A vörös bevonatos kerámiánál már említett jelenség tehát (az égeikumi kulturális jellegzetességek balkáni — al-dunai megkésett fellépése) ez esetben is dokumentálható. Mindez annyit jelent, hogy a Baden — Cernavoda III fej nélküli idóltípusa ugyan genetikusan kapcsolatban áll a Rachmani kultúra hasonló plasztikájával és a gondolati háttér azonossága is valószínűsíthető,⁸⁸ de ez a viszony nem jelent egyidejűséget.

⁷² Patay P., FA 30(1979) 8. ábra.

⁷³ Makkay, J., i. m. 251 — 280.

⁷⁴ Lásd 50. l.

⁷⁵ Milojević, V., (1972) 64.; Theocharis, D., Neolithic Greece (Athén 1973) 125. kép; Weisshaar, H. J., (1979) 3. kép 7 — 9.

⁷⁶ Weisshaar, H. J., (1979) 387.; Ua., (1980) 44.

⁷⁷ Weisshaar, H. J., (1980) 44.

⁷⁸ Weisshaar, H. J., (1979) 387., 3. kép 10 — 12.

⁷⁹ Tsuntas, Ch., Ai proistorikai akropoleis Diminiou kai Sesklou (Athén 1908) 34. t. 1., 36. t. 1 — 3, 5.; Wace A. J. B. — Thompson, M. S., Prehistoric Thessaly (Cambridge 1912) 25. kép a — d.

⁸⁰ Rodden, R. J., Balkan Studies 5(1964) 7. t. g.

⁸¹ Hauptmann, H., Istanbul Mitteilungen 17(1967) 18, 6. kép 7 — 10.; Garašanin, M. — Sanev, V. — Simoska, D. — Kitanoski, B., Les civilisations préhistoriques de la Macédonie (Stip 1971) 154. kép, 169 — 170. kép; Garašanin, M., SP 1 — 2(1978) 106.

⁸² Prendi, F., (1966) X. t. az alsó három idól jobbra lent.

⁸³ Morintz, S. — Roman, P., Dacia 12(1968) 76; Uók., in Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur (Bratislava 1973) 262.; Roman, P., JMC 58(1974) 166 — 167.

⁸⁴ Garašanin, M., Macedoniae Acta Archaeologica 2(1976) 30 — 31.; Roman, P., (1979) 308.

⁸⁵ Berciu, D., Dacia 6(1962) 397 — 409.; Gimbutas, M., The Journal of Indo-European Studies 5(1978) 285.; Ghetov, L., SP 3(1980) 91 — 96.

⁸⁶ Garašanin, M., Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu 15 — 16 (1961) 5 — 26.

⁸⁷ Kalicz, N., Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südliche Beziehungen. 1981-ben elhangzott előadás kézírata. (Ezúton mondok köszönetet az eredmények előzetes felhasználásáért.)

⁸⁸ Makkay, J., Acta ArchHung 14(1962) 1 — 24.

Pevkakia-Magula középső Rachmani fázisában jelent meg először Trója I importkerámia, amely a Rachmani kultúra Nyugat-Anatóliához fűződő kapcsolatait jelzi.⁸⁹

A következő periódust, azaz a Rachmani kultúra legfiatalabb időszakát igen vastag rétegsor reprezentálja Pevkakián. Ebben is folyamatosan megtalálhatók az „Urfirnis-Saucerien” töredékek, s további Trója I importok utalnak a kiterjedt kulturális – kereskedelmi összefüggésekre.⁹⁰ Ugyancsak a fiatalabb Rachmani időszakhoz köthető Thesszália legkorábbi agyagból készült horgonylelete.⁹¹ H. J. Weisshaar megállapítása szerint ezek a különleges kis agyagtárgyak Makedóniában, Thesszáliában, Közép- és Dél-Görögországban hiteles EH II–III korú összefüggésben kerültek elő, de a számunkra érdekes Balkánról Maliq II a rétegből, Mihalicból, a Coțofeni kultúra Govora Sat lelőhelyéről, továbbá Erősről és Tartariából sorolt fel párhuzamokat.⁹² Újabb darabok Ezeróból (VII horizont)⁹³ Crnobukiból kerültek közlésre.⁹⁴ H. J. Weisshaar problematikusnak ítélte a tartáriai horgonyt és az EH II–III horizonttól idősebbnek tartotta.⁹⁵ Makkay J. ezt a tartáriai példányt határozottan elkülönítette az égeikumi korabronzkori horgonyoktól és az erősi, Nándor barlangi, Hódmezővásárhely-Zsoldos tanyai, maliqi darabokkal együtt idősebbnek, helyi eredetűnek vélte.⁹⁶ Nem érthetünk egyet Makkay J.-sal a maliqi horgony megítélése kérdésében, mivel a fentebb már vázolt kísérő körülmények miatt az bizonyosan a makedóniai, tesszáliai és Közép-, illetve dél-görögországi EH II–III korú ilyen leletekkel függ össze.⁹⁷

Általában a Rachmani kultúra, illetve a balkáni, Kárpát-medencei rézkor egésze szempontjából lényeges az, hogy Pevkakia-Magula Rachmani időszakában korongos tapadású fülek találhatók. Sajnos pontos rétegtani helyzetüket nem ismerjük, mivel csak P. Roman rövid megjegyzése alapján tudunk itteni előfordulásukról.⁹⁸ Ez a megfigyelés azonban azt jelenti, hogy Hissar alsószintje, Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii, Vajnska, Hunyadi halom, Lažňany horizontja a Rachmani kultúrával kronológiailag kapcsolatban álltak.⁹⁹ E fenti megállapítás a Kárpát-medencei réz-

kor Égeikummal történő párhuzamosításában döntő jelentőségű és ez összhangban van a vörös „slip” kerámiánál mondottakkal is. További anatóliai összefüggésekre utal P. Roman azon felismerése, hogy Trójában és Thermiben szintén kerültek elő korongos tapadású fülek a Trója I időszakból.¹⁰⁰ Ez a megállapítás egybevág a Trója I importdarabok pevkakiai időrendi helyzetével, a Rachmani kultúrán belüli előfordulásukkal.

A Rachmani kultúrát követő kora thesszáliai bronzkor I szakaszában (ETH I) valódi zsinórdíszes kerámia került elő Pevkakia-Magulán és ugyanilyen korú leletegyüttesben jelentkezett ez az észak-balkáni, sztyeppei-pontusi eredetű díszítéstípus Argissa-Magulán is.¹⁰¹ A valódi zsinórdíszes kerámia az Al-Duna és Moldavia vidékén a Cernavoda I legfiatalabb időszakától, a Horodiștea, Foltești I, Cernavoda II, Cernavoda III együttesekben lép fel, tehát időben fiatalabb, mint a „Wickelschnur” technika (álzsinórdísz).¹⁰² Ezeket figyelembe véve az ETH I periódust nagy valószínűséggel helyezhetjük a Cernavoda I–Cernavoda III átmenettel, azaz az Oltenița-Renie II időszak egy horizontba.¹⁰³ Mindez még a badeni fejlődést közvetlen megelőző kort jelenti a Kárpát-medencében.

Pevkakia-Magula ETH II fázisának emlékanyagából valódi Trójából származó „Depas Amphikypellon” típusú edények töredékei kerültek elő, s ezek az ETH II és Trója III egyidejűségét bizonyítják.¹⁰⁴ Ezt és a Rachmani–Trója I egykorúságát alapul véve, az ETH I-et és talán az ETH II elejét is Trója II-vel párhuzamosíthatjuk.¹⁰⁵ Pevkakia ETH II korú leletei között további horgonytöredékek¹⁰⁶ és zsinórdíszes edénydarabok fordultak elő.¹⁰⁷ Az EH II és ETH II egyidejűsége is határozottan bizonyítható az „Urfirnis-Saucerien” és a Kikládokról származó „importáru” alapján.¹⁰⁸

Pevkakia-Magula ETH III periódusa változást jelent, mivel benne már EH III importdarabok jelzik a Közép- és Dél-Görögországhoz fűződő kapcsolatokat.¹⁰⁹ Ugyanebből a horizontból újabb horgonydarabok¹¹⁰ és úgynevezett fiatalabb zsi-

⁸⁹ Milojević, V., (1972) 65.; Weisshaar, H. J. (1979) 387. 3. kép 2.

⁹⁰ Milojević, V., (1972) 65.; Schachermeyr, F., (1976) 221.; Weisshaar, H. J. (1979) 387. 3. kép 13–16.

⁹¹ Weisshaar, H. J., (1980) 38.

⁹² Weisshaar, H. J., (1980) 45., 42., 36., 43., 35.

⁹³ Merpert, N. J. – Georgiev, G. I. – Katinčarov, R. – Dimitrov, D. G., Ezero, eine Siedlung aus der Frühbronzezeit (Szófia 1979) 406–407.

⁹⁴ Simoska, D. – Kitanoski, B. – Todorović, J., Makedoniae Acta Archaeologica 2(1976) 1.t. 7. A horgony fejjel lefelé van közzé adva és a rajzról nem állapítható meg pontosan mennyi az eredeti része.

⁹⁵ Weisshaar, H. J., (1980) 42–43.

⁹⁶ Makkay, J., MittArchInst 5(1974–75) 16–17.

⁹⁷ Weisshaar, H. J., (1980) 43–44.

⁹⁸ Roman, P., (1979) 308. és 12. lábjegyzet.

⁹⁹ Lásd 98. ljt.

¹⁰⁰ Roman, P., (1979) 12. lábjegyzet

¹⁰¹ Milojević, V., (1974) 50.; Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 231.

¹⁰² Roman, P., (1974) 167.

¹⁰³ Morintz, S. – Roman, P., (1968) 77–80.; Uő., (1973) 267–268.; Roman, P., (1979) 309. és 15. lábjegyzet.

¹⁰⁴ Milojević, V., (1972) 68. 8. t. b.; Uő., (1974) 46, 10. t.; Schachermeyr, F., (1976) 221–222.; Weisshaar, H. J., (1980) 42.

¹⁰⁵ Hanschmann, E. – Milojević, V., (i. m. 133. és 255. lábjegyzet).

¹⁰⁶ Weisshaar, H. J., (1980) 38.

¹⁰⁷ Milojević, V., (1974) 50.; Schachermeyr, F., (1976) 221.

¹⁰⁸ Milojević, V. (1974) 50.; Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 131–133.; Schachermeyr, F., (1976) 221.

¹⁰⁹ Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 134.; Schachermeyr, F., (1976) 223.; Warren, P., AJA 84(1980) 493.

¹¹⁰ Weisshaar, H. J., (1980) 38.

nórdíszes edénytöredékek kerültek elő.¹¹¹ A zsinórdíszes kerámia déli térhódítását láthatjuk abban a tényben, hogy ekkor már Közép-Görögországban is feltűntek ilyen darabok (Eutresis EH III).¹¹²

A következő időszak, a thesszáliai középső bronzkor elejének (MTh I) relatív kronológiáját az import közepső minoszi (MM I a) pevkakiai jelenléte határozza meg,¹¹³ s ez azt jelenti, hogy az Égeikumban nagy területen nagyjából egyszerre történt meg a korai és a középső bronzkor váltása.¹¹⁴

A fenti információkat összegezve a következő relatív kronológiai képet, sémát vázolhatjuk fel az Égeikum és a Balkán között a tárgyalt időszakra vonatkozóan. Mindez természetesen munkahipotézis csupán, az eddig rendelkezésre álló adatok egy struktúráját, modelljét adja:

1. A Rachmani kultúra 2. fázisában általános fej nélküli idólok és a Rachmani kultúra 3. fázisában jelentkező korai horgonyok együttes Maliq II a-beli fellépése miatt: *Maliq II a* = *Rachmani kultúra* 2–3. fázis (Az „=” jel itt és a későbbiekben sem jelenthet természetesen teljes egyidejűséget, csupán az időbeli érintkezést jelöli.)
2. A fej nélküli idólok Rachmani kultúra 2. fázisában, Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoportban és Maliq II a-ban való fellépése alapján és az 1. pontot figyelembe véve: *Maliq II a* = *Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno* = *Rachmani kultúra* 2–3. fázis
3. A „Wickelschnur” Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoportban való előfordulása alapján: *Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno* = *Cernavoda I*
4. A 2. és 3. pontok együttes következménye: *Maliq II a* = *Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno* = *Rachmani* 2–3. fázis = *Cernavoda I*
5. A Pevkakia-Magulán talált korongos tapadású fülek alapján általában: *Rachmani kultúra* = *Tumba Karamani II*¹¹⁵ – *Hissar I* – *Zlot barlang* – *Višesava-Vajska-Sălcuța IV-Herculane-Cheile Thurzii* – *Hunyadi halom* – *Lažňany*
6. A Rachmani kultúra 2–3. fázisában talált Trója I import és a 2. és 4. pont miatt: *Trója I* = *Rachmani* 2–3. fázis = *Maliq II a* = *Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno* = *Cernavoda I*
7. Maliq II a-beli bodrogkeresztúri típusú „tejesköcsög”, a vörösbevonatos kerámia és a rézeszközök alapján: *Maliq II a* = általában a *bodrogkeresztúri kultúra*

8. Az Al-Duna vidékén *Sălcuța IV* = *Cernavoda I*.¹¹⁶ Ez azonban Szerbiában és Jugoszlávia makedóniai részén egymástól elkülönülő, időben egymást követő két horizontot jelent: *Zlot barlang*,¹¹⁷ *Hissar I rétege*,¹¹⁸ *Tumba Karamani II* horizontja,¹¹⁹ *Višesava*,¹²⁰ *Sălcuța IV* elemeket tartalmaz, míg a már említett Crnobuki-Šuplevec-Bakarno Gumno csoport lelőhelyein *Cernavoda I* jellegzetességek találhatók. Mindkét, vázolt horizont elkülönül a klasszikus *Sălcuța* = *Bubanj Hum I* a leletanyagától.¹²¹

9. Az 5., 7. és 8. pontok alapján: a *bodrogkeresztúri kultúra* a *Hunyadi halmi csoporttal* = *Rachmani kultúra* (Ez az egyidejűség az aranycsüngő imitáció és a vörös bevonatos kerámia miatt valószínűleg a Rachmani kultúra kezdetétől áll.)
 10. A pevkakiai importok alapján: *Rachmani I. fázis* = *EH I*, *Rachmani* 2–3. fázis = *EH II*, *Rachmani kultúra* 2–3. fázis = *Trója I*
 11. A korongos tapadású fülek jelenléte miatt: *Trója I* = *Tumba Karamani II* – *Hissar I* – *Zlot barlang* – *Višesava* – *Vajska* – *Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii* – *Hunyadi halom* – *Lažňany*
 12. A 7., 8. és 11. pont együtt annyit jelent, hogy a *Rachmani kultúra* fejlődése átfogta a *bodrogkeresztúri kultúra*, a *Sălcuța IV* horizont és az ezeket részben követő *Cernavoda I* időszakot
 13. *Bodrogkeresztúri kultúra* és *Hunyadi halmi csoport* = *EH I–II*
 14. A zsinórdíszes kerámia feltűnése miatt *ETH I* = késői *Cernavoda I* és *Oltenița-Renie II*
 15. A pevkakia importok miatt: *ETH II* = *Trója III*
 16. A 10. és 15. pont együttes következménye: *ETH I* = *Trója II*
 17. A 14. pont és 16. pont együttes következménye: *ETH I* = késő *Cernavoda I* és *Oltenița-Renie II* = *Trója II*
 18. A 14. pont miatt és mivel az *Oltenița-Renie II* időszakot az Al-Duna vidékén a *Cernavoda III* követte: *Cernavoda III* = *ETH II*
 19. A 15. pont és a 18. pont együttes következménye: *Cernavoda III* = *ETH II* = *Trója III*. Ez utóbbi megállapítás tehát annyit jelent, hogy a *Cernavoda III*–*Boleráz-Jevisovice C₁–C₂* horizont, azaz a badeni-coțofeni fejlődés kezdete *Trója III*-mal hozható összefüggésbe.
- Eredete talán az *Oltenița-Renie II*-n keresztül kapcsolódik *Trója II*-höz.

¹¹¹ Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 231.; Schachermeyr, F. (1976) 223.

¹¹² Hanschmann, E. – Milojević, V., i. m. 231.

¹¹³ Milojević, V., (1974) 50.

¹¹⁴ Warren, P., i. m. 493.

¹¹⁵ Simoska, D. – Kitanoski, B. – Todorović, J., *Macedoniae Acta Archaeologica* 3(1977) 24–25., 3. kép.

¹¹⁶ Morintz, S. – Roman, P., *Dacia* 13(1969) 68. kronológiai tábla; *Roman, P.*, (1971) 115–118.; *Roman, P.*, *SCIIV* 32(1981) 26–29. és kronológiai tábla a 35. oldalon.

¹¹⁷ Tasić, N., *Godišnjak Knjiga* 15 (1975) 54.; *Ua.*, *Balkanica* 12(1981) 11–12.

¹¹⁸ Todorović, J., i. m. I.t.

¹¹⁹ Lásd 115. l.

¹²⁰ Lásd 55. l.

¹²¹ Tasić, N., (1975) 54.; *Roman, P.*, (1971) 123–128.; *Garašanin, M.* – *Simoska, D.*, i. m. 30–31.; *Roman, P.*, (1979) 307–308.

Thesszália	Kárpát-medence	Al-Duna vidéke	Közép- és Dél-Görögország	Trója
ETH III	Baden	Coțofeni	EH III	Trója V
ETH II	Boleráz	Celei Cernavoda III		Trója III
ETH I		Oltenița-Renie II	EH II	Trója II
Rachmani 3.	Hunyadi halom			
Rachmani 2.		Cernavoda I (Sălcuța IV)		Trója I
Rachmani 1.	Bodrogkeresztúr		EH I	

3. kép. A Kárpát-medencei rézkor Égeikumhoz viszonyított helyzetét vázoló kronológiai táblázat

Рис. 3. Соотношение культур энеолита Карпатской котловины и эгейского ареала

Fig. 3. Chronological table showing the relationship of the Copper Age of the Carpathian Basin to the Aegean

20. A 18. pont miatt és mivel a Cernavoda III a-t területén a Coțofeni kultúra követte: *Coțofeni-Baden = ETH III*

21. A pevkakiai importok miatt: *ETH III = EH III*

22. A 20. és 21. pont együttes következménye: *Baden-Coțofeni = ETH III = EH III*

A fenti, axiomatikus tömörségű fejtegetéseket összefoglalva a Kárpát-medencére nézve a következőket állapíthatjuk meg:

A bodrogkeresztúri kultúra fejlődése a Rachmani kultúrával kezdettől fogva párhuzamosan futott. A Hunyadi halmi csoport a Rachmani időszak végével esett egybe. Ez az egész periódus (Rachmani kultúra) EH I–II-vel és Trója I-gyel állt összefüggésben.

Az ETH I rövid átmeneti periódusa a Hunyadi halmi csoport és a badeni kultúra közötti átmenet időszakát reprezentálta, amely Trója II-höz és az EH II-höz kapcsolódott.

Az ETH II-vel jelenik meg a bolerázi csoport, s indul meg a badeni kultúra fejlődése, ez EH II-vel és Trója III-mal párhuzamosítható.

A péceli – badeni kultúra klasszikus szakasza az ETH III-ra esik, amely EH III-nak felel meg (3. kép).

Főbb következtetések az előbbieken vázolt kronológiai rendszer alapján

1. A Rachmani kultúra fejlődését és így az EH I-et is megelőzi a Karanovo VI–Gumelnița–Vinča-Pločnik–Tiszapolgár időszaka,¹²² ezek tehát nem helyezhetők egy horizontba.¹²³

2. A délkelet-európai aranycsüngők eredete új megvilágításba kerül, hiszen így a balkáni legkorábbi darabok az EH I–Trója I időszakot megelőzik. A déli előképeknek tekintett és Makkay J. által összefoglalt égeikumi példányok vagy fiatalabbak (Eileithya barlang – EM I–II), vagy szórványként kerültek elő (Alepotrypa).¹²⁴ A fentebb vázolt kronológiai kapcsolatok miatt nem lehet szó arról, hogy a pevkakiai aranycsüngő másolat (és nem arany vagy ezüst csüngő!) a bulgáriai és romániai darabokat időben megelőzné.¹²⁵ Éppen ellenkezőleg, ez egy fiatal imitáció, amit joggal párhuzamosíthatunk a bodrogkeresztúri kultúra idősebb szakaszával. Mindezek fényében ellent kell mondanunk Makkay J.-nak és Délkelet-Európa általa kimerítően tárgyalt aranycsüngőit balkáni – Kárpát-medencei eredetűnek kell tartanunk,¹²⁶ már előfordulásuk földrajzi szóródása, gyakorisága is erre a megállapításra enged következtetni.

3. A Baden-Coțofeni – Ezero leletkomplexum ETH II-vel és ETH III-mal való párhuzamossága, illetve ezeknek Trója III – V-tel való egyidejűsége miatt a Baden – Coțofeni – Ezero kör Rachmani kultúrával és Trója I-gyel való egyidejűsége nem lehetséges. A Trója I elemek kétségtelen nagy száma nem a Trója I egyidejűséggel, csupán a peremvidéken (Balkánon) továbbélő Trója I sajátosságokkal magyarázható.¹²⁷ A kerámiaanyag jellegzetességeinek ilyen tovább-

¹²² Makkay, J., (1976) 257–260.

¹²⁵ Makkay, J., (1976) 258.

¹²⁶ Makkay, J., (1976) 260–261, 277–278.

¹²⁷ Roman, F., (1979) 310 és itt további irodalommal.

¹²² Roman, P., (1979) 308.

¹²³ Makkay, J., (1976) 271–277.

élése, időben megkésett fellépése Anatólia területén is bizonyítható.¹²⁸

4. Mivel Trója abszolút datálása Tarsushoz fűződő relatív kronológiai helyzetétől függ,¹²⁹ a délkelet-európai őskor abszolút kronológiája is ennek függvénye. Ez a kapcsolat azonban nem engedi meg, hogy visszafelé, indirekt módon, Délkelet-Európára támaszkodva nyerjünk időrendi támpontokat Anatóliában Trója I—II-re vonatkozóan. D. F. Easton gondolatmenete éppen a Balkán „megkésett” fejlődése miatt helytelen: Trója I—II-nek tartott balkáni leletanyaghoz tartozó C-14 adatokat a nyugat-anatóliai Trója I—II együttesekre nézve is időjelzőnek fogadta el és a további relatív kronológiai viszonyokat ebből a kiindulásból igyekezett vázolni.¹³⁰ J. Yakar e módszer helytelensége mellett a C-14 alapú kronológia bizonytalanságát, ellentmondásait hangsúlyozva az anatóliai korabronzkor kronológiáját a klasszikus összehasonlító módszerrel foglalta össze.¹³¹ P. Z. Spanos szintén a historikus módszer segítségével, Tarsus és Kültepe adataira támaszkodva Trója I időszakát i.e. 2750 és 2450 közé helyezte, míg Trója II—V-re az i. e. 2450 és 2050 abszolút adatokat tartotta valószínűnek.¹³² A Trója I-re

kapott fenti időbeli határok a korábbiak szerint a bodrogkeresztúri kultúra abszolút kronológiai helyzetét is körvonalazzák. Ezek az adatok főbb vonalaiban megegyeznek E. Hanschmann—V. Milojević Égeikumra vonatkozó végkövetkeztetéseivel,¹³³ de gyökeres ellentétben állnak a C-14-en alapuló kronológiai rendszerekkel.¹³⁴ Régész szemmel a fentiek alapján is úgy tűnik, hogy fenntartással kell kezelnünk a C-14 eredményeket és óvakodnunk kell mechanikus használatuktól. Elméletileg sem helyes, hogy a régészet kutatási módszere főként C-14 adatok összehasonlításából álljon és ne a különböző anyagi kultúrák egybevetését, kapcsolatainak megállapítását tartalmazza.

E cikkben végigvitt gondolatmenet azt mutatja, hogy a Kárpát-medencei rézkor Égeikumhoz fűződő kapcsolatainak egy egységes kronológiai rendszere vázolható. Természetesen ez a körvonalazott séma csak az eddig ismert tények és jelenségek egy „működő” együttesét jelenti, de nem zárja ki más, olyan modellek lehetőségét, amelyek ugyanezen tényeket és jelenségeket (és talán újabbakat is) ismét logikus rendszerként ötvözik magukba.

Raczky Pál

К ВОПРОСУ О ЮЖНЫХ СВЯЗЯХ И ХРОНОЛОГИИ КУЛЬТУРЫ БОДРОГКЕРЕСТУР

Резюме

В статье публикуются три сосуда с красной краской «слип», происходящих из трех местонахождений культуры бодрогкерестур эпохи среднего энеолита Потисья. (Ясбень-Боршохлама, погр. 17: рис. 1/2, 2/3; Кишкорош, погр. 8—9;^{11—12} Мезотур-Фельшореси-Визкоз, из случайно найденного погребения: рис. 1/5, 2/1.) Все три сосуда по типу полусферические чаши, отличительной чертой на сосудах из Кишкороша и Мезотура являются своеобразные пластические украшения. В то же время необходимо отметить, что применение красной краски «слип» не имеет корней в Карпатской котловине и является своеобразным украшением в керамическом материале культуры бодрогкерестур. Аналогичное применение этой «краски» мы находим только на территории Греции в данную эпоху. Поэтому вероятно, что данные сосуды эпохи среднего энеолита Потисья мы можем связать с подобными сосудами Греции. Многочисленные связи культуры бодрогкерестур с территорией юго-восточной Европы уже доказаны.^{17—20} В силу этого закономерно, что некоторые элементы эгейских культур появляются в Потисье.

В дальнейшем автор указывает на то, что керамика с красным «слипом» была распространена в первую очередь в Южной и Средней Греции, Фессалии, но влияние этой техники украшения — совместно с другими элементами — распространилось через Балканский полуостров до Карпатской котловины. Хронологические рамки этой керамики определяются комплексами из Евтресии, Перахоры,

датирующимися ЕН I, и находками из Аргиссы-Магулы периода ETh I—II = ЕН II.⁵⁷

Эгейские связи культуры бодрогкерестур рассматриваются автором подробно и он приходит к следующим выводам:

Культура бодрогкерестур с самого раннего этапа развивалась параллельно с культурой рахмани. Время существования группы Хуняди-халом вероятно совпало с концом эпохи Рахмани. Весь этот период (культура Рахмани) был одновременным с периодом ЕН I—II и Троя I.

Краткий период ETh I является переходным периодом от группы Хуняди-халом к баденско-печельской культуре и связывается с Троя II и ЕН II.

Вместе с ETh II появляется группа болераз и начинается развитие баденско-печельской культуры, которая существует параллельно с ЕН II и Троя III.

Классический период баденско-печельской культуры совпадает с ETh III, а это в свою очередь с ЕН III. (Рис. 3.)

Из этой хронологической системы следует, что формированию культуры Рахмани и ЕН I предшествует период культур Караново VI — Гумельница — Винча — Плочник — Тисапольгар. Соответственно этому мы должны по-новому рассматривать происхождение золотых привесок юго-восточной Европы, далее невозможно предполагать одновременность культур баден-котофены-езеро с ЕН I и Троя I.

П. Пауки

¹²⁸ Easton, D. F. AS 26(1976) 156.; Yakar, J., AS 29(1979) 58.

¹²⁹ Mellink, M. J., in: Chronologies in Old World Archaeology (Chicago 1965) 114—117.; Renfrew, C., (1972) 216.; Easton, D. F., i. m. 145.; Spanos, P. Z., ZfA 67(1977) 87—92.; Yakar, J., i. m. 55—56.

¹³⁰ Easton, D. F., i. m. 149—150.

¹³¹ Yakar, J., i. m. 51—65.

¹³² Spanos, P. Z., 106.

¹³³ Hanschmann, E.—Milojević, V., i. m. 223—229. és 11. ábra.

¹³⁴ Lásd 2. l.j.

DATA TO THE SOUTHERN CONNECTIONS AND CHRONOLOGY OF THE BODROGKERESZTÚR CULTURE

Summary

As a result of recent archaeological research in Hungary we have a fairly clear picture of the material culture, inner development and relations of the developed phase of the Copper Age in the Tisza region.¹ At the same time, the relations of the Bodrogkeresztúr culture to South-East Europe and especially to the Aegean are often still open to hot debates, as a result of which there are now two highly controversial systems of the absolute chronology of the Middle European Copper Age.² This duality can be ascribed to the basic differences between the historical and the C¹⁴-based chronology of European prehistory.³ It is thus highly desirable from a chronological point of view to publish those assemblages which can perhaps contribute towards the establishment of a more securely grounded, "universal" chronology.

1. Inhumation graves of the Bodrogkeresztúr culture were unearthed at Jászberény-Borsóhalma in 1953.⁴ Grave 17 of the cemetery yielded some extremely interesting finds. The fragments of a red-"slipped" hemispherical bowl were found beside the spinal column of a roughly SW-Ne oriented skeleton lying on its right side in a contracted position and previously disturbed by agricultural work (Fig. 1:2, Fig. 2:3). Two small vertical lug-handles spring from facing sides of the rim. The vessel is extremely thin-walled and the clay wash coated over the vessel prior to its firing left a shell-like layer after careful polishing. A truncated conical bowl the rim of which flares into a stylized animal head facing the inside of the bowl was also found in this same grave (Fig. 1:1a-b, Fig. 2:2). The grave in question also yielded a silex blade which was lying near to the red-slipped vessel (Fig. 1:3a-c).

The most intriguing piece of the grave-assemblage from Jászberény is the red-slipped bowl.

2. The only other red-slipped vessel known from the Bodrogkeresztúr culture was found in grave 8-9 of the Kiskőrös cemetery.¹¹ The uniqueness of this hemispherical bowl with two handle-like projections on its rim was already noted by I. Kutzián and P. Patay.¹²

3. Two Copper Age graves were unearthed in the course of a private excavation conducted in 1929 SW of Mezőtúr on a territory called Felsőrézsi-Vízköz. The surviving finds of these graves eventually reached the J. Damjanich Museum of Szolnok in 1977. Three vessels bear the characteristic marks of the Tiszapolgár culture (Fig. 1:4, 6, 8)¹³ and were probably the funerary deposits of an Early Copper Age grave. A spherical bowl with two lug-handles on its rim (Fig. 1:7) is a characteristic type of the Bodrogkeresztúr culture.¹⁴ The remaining, and at the same time most important piece of the Mezőtúr assemblage is a hemispherical bowl showing five-five appliqué ribs rising slightly above the rim on facing sides of the vessel (Fig. 1:5, Fig. 2:2). A red coating covers both the inner and outer wall of the vessel; this slip layer was carefully polished. Lighter spots can be seen on the outer wall. In view of its appliqué decoration, the occurrence of this small cup in an assemblage which can be assigned to the developed phase of the Copper Age is somewhat unusual, even though P. Patay mentions a matching piece from grave 39 of the cemetery excavated at Tiszavalk-Kenderföld, also dated to the Bodrogkeresztúr culture.¹⁵ The two latter vessels from Mezőtúr-Felsőrézsi-Vízköz (Fig. 1:7,5) can thus be regarded as also belonging to the developed phase of the Copper Age, and they were probably the funerary gifts of a grave of the Bodrogkeresztúr culture.

In view of the above, three red-"slipped" vessels (Jászberény, Kiskőrös, Mezőtúr) are known from the Middle Copper Age of the Tisza region. All three vessels

are hemispherical bowls or cups as regards their shape, and their special nature is also emphasized by the appliqué decoration of the Kiskőrös and Mezőberény specimens. It must also be pointed out that the red-"slip" technique has no antecedents in the Copper Age of the Carpathian Basin and that it is unique as compared to other decorative techniques of the Bodrogkeresztúr culture. Of the contemporary South-East European cultures, evidence for a similar "painting" technique is only known from Greece. It would appear that the red-slipped vessels of the developed phase of the Copper Age of the Carpathian Basin can be associated with the similar phenomena from Greece. The extensive South-East European connections of the Bodrogkeresztúr culture are a known fact by now and are adequately documented by the distribution of gold pendants,¹⁷ certain types of copper artifacts,¹⁸ "milk-jug"-shaped vessels¹⁹ and vessels with handles terminating in a small disc.²⁰ It is therefore hardly surprising that certain southern elements travelling along long-established and extensive commercial routes should have also reached the Tisza region from the Aegean.

Consequently it is of utmost importance to establish the exact chronological position of red-slipped vessels in Greece for we may thus gain an invaluable starting point for the much-disputed relative chronology of the Bodrogkeresztúr culture. On the basis of the present evidence it is now clear that this red-slipped ware was fairly widespread in Middle and Southern Greece and in Thessaly, but its influence can also be traced to the Carpathian Basin via the Balkans²¹⁻²⁶. The chronological fix-points of this special ceramic "ware" are determined by the assemblages from Eutresis, Perachora EH I and Argissa Magula ETh I-II = EH II.²⁷

It would appear that the Bodrogkeresztúr vessels (Jászberény, Kiskőrös, Mezőtúr) can be associated with the red-slipped polished wares of the Aegean EH I and the beginning of the EH II, and thus the developed phase of the Copper Age of the Tisza region can be set against this background.

The red-slipped vessel with 5-5 small vertical appliqué ribs on its rim from Mezőtúr (Fig. 1:5, Fig. 2:1) and the similar cup from Tiszavalk¹⁵ show striking similarities to the vessels ornamented with a similar system of appliqué ribs of the Coțofeni-Baden cultural complex,¹⁶ even though they slightly precede the latter. The plastical ornamentation of the Bodrogkeresztúr culture has good parallels in the Anatolian EBA I and II, but its origins can be traced to the Sub-Neolithic of the Cyclades and West-Anatolia²² similarly to the "slip" technique. These facts question the generally accepted direct Troy I - Baden - Coțofeni relationship.⁶³⁻⁶⁴ Numerous archaic Aegean-Anatolian elements characteristic of the Late Copper Age and Early Bronze Age of these territories survived and lingered on in the Baden-Coțofeni-Ezero cultural complex. At the same time these "belated characteristics" of the Balkans and the Danube region - lying on the periphery of the Aegean - Anatolian world - cannot be of help in establishing a precise date for the assemblages in question.

The following part of the paper deals with the Aegean connections of the Bodrogkeresztúr culture. In this we have relied mainly on the results of the excavations conducted at Pevkakia Magula since the stratigraphy of this site is cardinal to the chronology of the Copper Age of the Carpathian Basin.

We have reached the following conclusions as regards the Carpathian Basin: the development of the Bodrogkeresztúr culture ran parallel to that of the Rachmani culture from the very beginning. The Hunyadi halom group was thus contemporary with the end of the Rachmani period. This period (the Rachmani culture) can be synchronized with the EH I-II and Troy I.

The short ETh I. period represents the transitional phase between the Hunyadi halom group and the Baden culture which can be linked to Troy II and the EH II.

The Boleráz group appeared at the beginning of the ETh II and so the starting point of the Baden culture can be paralleled with the EH II and Troy III.

The classical phase of the Pécel-Baden culture can be synchronized with the ETh III which coincides with the EH III (Fig. 3).

The implications of the chronological system outlined in the foregoing

1. The development of the Rachmani culture and thus the EH I is preceded by the Karanovo VI—Gumelnița—Vinča—Pločnik—Tiszapolgár period,²² i.e. these cannot be regarded as belonging to the same cultural horizon.¹²³
2. The origins of the South-East European gold pendants must be viewed in a new context since the earliest specimens from the Balkans precede the Troy I period. The specimens listed and discussed by J. Makkay from the Aegean which he regarded as the forerunners of these pendants are either somewhat later (Eileithya cave EM I—II) or were stray finds (Alepotrypa).¹²⁴ As a consequence of the chronological connections described in the foregoing it is highly unlikely that the imitation of the gold pendant found at Pevkakia should have preceded the specimens from Bulgaria and Romania.¹²⁵ In this case we are in fact dealing with an alter imitation which can be paralleled with the older phase of the Bodrogkeresztúr culture. We must contradict J. Makkay and regard the gold pendants as originating ultimately in the Balkans and not in the Aegean¹²⁶ a fact also supported by their geographical distribution and frequency.
3. Since the Baden-Coțofeni-Ezero cultural complex is contemporary with the ETh II and the ETh III and since these ran parallel with Troy III—V, the Baden-Coțofeni-Ezero complex cannot be regarded as being synchronous with the EH I and Troy I. The presence of

numerous Troy I elements do not imply a contemporaneity with Troy I, these merely indicate that surviving Troy I elements were fairly long-lived on the periphery (i.e. the Balkans).¹²⁷ The survival of characteristic pottery features is a phenomenon which was also observed in Anatolia.¹²⁸

4. Since the absolute chronology of Troy is determined by its relationship to Tarsus,¹²⁹ the absolute chronology of South-East European prehistory must also be set within this framework. This relationship, however, does not imply that valuable starting points for the dating of Troy I—II can be gained indirectly by working backwards to South-East Europe. D. F. Easton's train of thought presupposing the "belated" development of the Balkans is basically incorrect for he regarded the C¹⁴ dates of those Balkan assemblages which were related typological point of view to Troy I—II as normative for the Troy I—II assemblages of Western Anatolia and attempted to establish a relative chronological system which was based on this premiss.¹³⁰ J. Yakar has already pointed out the fallacy of this system and has also emphasized the unreliability of the C¹⁴-based chronology.¹³¹ P. Z. Spanos dated Troy I between 2750—2450 B. C. and Troy II—V between 2450—2050 B. C. on the basis of the evidence from Tarsus and Kültepe.¹³² The dates for Troy I as determined by Spanos also outline the absolute chronology of the Bodrogkeresztúr culture. These data also harmonize with the conclusions presented by F. Hanschmann—V. Milojević concerning the Aegean, but differ radically from the C¹⁴-based chronological system.¹³⁴

The evidence presented in this paper indicates that the relationship of the Copper Age of the Carpathian Basin to the Aegean can be set within a uniform, historical chronological framework. The scheme outlined in the foregoing should naturally only be regarded as a "functioning" unit of the evidence and phenomena known at present which does not imply that models which can mould these same facts and phenomena, together with any new evidence into a coherent and logical system should be discarded.

P. Raczky

A KÁRPÁT-MEDENCEI SARLÓS TEMETKEZÉSI SZOKÁS EREDETE

A Kárpát-medencében élő népek halotti szokásaival foglalkozó néprajzi munkákban találkozunk azon jelenség leírásával, hogy az elhunyt mellére, hasára különféle vastárgyakat helyeznek.¹ E vaseszközök között szerepel a sarló is. A sarlós temetkezés szokását legrészletesebben K. Kovács László munkájából ismerjük.²

A vastárgyakat, így a sarlót is, általában nem temetik el a halottal, ritka esetek kivételével.³ Ilyen ritka esetet ismerünk a hajdani Szolnok-Doboka megyéből: „A sarló csak a ravatalon van a halotton, a koporsóba nem teszik. De az anyjával eltemették, mert villám sújtotta agyon.”⁴

Az elhunyt helyezett vaseszközök funkciója eredetileg a rontó szellemek távoltartása volt, de napjainkra ez a gondolati háttér elhalványodott. Az anyaggyűjtők, egyetlen eset kivételével, mindig azt a választ kapták, azért helyeznek vasat az elhunyt, hogy fel ne puffadjon.⁵ Egyedül a Nógrád megyei Csákányházán toldották meg a szokásos választ: „... azért, hogy a rossznak ne essék rajta hatalma.”⁶

A halottak vastárgyakkal való védelmezése a rontás ellen, (ill. a halott visszatérésének megakadályozása) a vasbabonák köréhez tartozik. Ezek szinte mindenhol megfigyelhetők, ahol a vas felváltotta a korábbi kő-, réz- és bronzeszközöket, ami egyben a régi világ szellemeinek legyőzését is

jelentette. Ezután a vasat az ártó szellemek elleni hatékony fegyvernek tartották.⁷ Az idők folyamán „... maga a vas eszközzé differenciálódott. Némely esetben a vas eszköz formája is alkalmas lehet a védelemre. Hegyes vagy éles mint a sarló, a borotva vagy az olló.”⁸

A szokás elég sok helyen fennmaradt a Kárpát-medencében, elsősorban a peremterületeken (Erdély, Palócföld, Felső-Tisza-vidék, Dunántúl, Hódmezővásárhely környéke), ami arra enged következtetni, hogy e szokás a távoli múltban gyökerezik.

A vasbabona e formája ismert a németeknél, a baskiroknál és a Balkánon, ami a szokás nemzetközi jellegét, széles körű elterjedését bizonyítja.⁹

A sarlós temetkezés megtalálható a hazai régészeti anyagban is, avar, honfoglalás és kora Árpád-kori temetőkben. K. Kovács László számos avar és honfoglaláskori párhuzamot sorol föl említett munkájában.¹⁰

A sírmellékletként előkerülő sarlók felkeltették a régészek érdeklődését. Fettich Nándor az igari avarkori és a keceli honfoglaláskori férfisírokban talált sarlókat „feltűnő jelenségnek” nevezte, de részletesebben nem foglalkozott a kérdéssel.¹¹ Fettichhez hasonlóan Csallány Gábor is csak a ténymegállapításra szorítkozott: „Nem gyakoriak a vassarlók sem, de úgy férfi, mint női sírokban megtalálhatók.”¹²

Elsőként László Gyula hozta összefüggésbe a sírokban talált éles vastárgyakat a néprajzi anyagból ismert vasbabonával, a vas rontást elhárító erejével, megjegyezve, hogy a tárgyak munkaeszköz funkcióját sem lehet elutasítani.¹³

¹ Istvánffy Gy., Palóc temetési szokások. Ethn 5 (1894) 182–183. „A halott mellére pedig vasat pl. patkót vagy vasalót szoktak tenni, hogy föl ne dagadjon.”; Pintér S., A palóc születése, házassága és halálózása. Ethn 2 (1891) 109. Hasonló szokást említ; Kiss L., Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethn 31 (1920) 85. „Szokás volt azelőtt, ha a halott felfuvódott, hogy nehezebb súlyosabb tárgyat tettek rá...”; Csizsár Á., A hazajáró lélek. JAMÉ 8–9 (1965–66) 181.; Szendrey Zs.–Szendrey Á., Szokások. in: A magyarság néprajza. IV. (Bp. é. n.) 302–303. „A koporsóban fekvő halott hasára vasdarabot, patkót tesznek, hogy fel ne fakadjon.”

² K. Kovács L., A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár 1944) 84. —; László Gy., Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: Szent István Emlékkönyv III. (Bp. 1938) 529, 9. j.

³ K. Kovács L. i. m. 85.; Csizsár Á. i. m. 181. Beregdarócán „... a halott hasára sarlót tesznek, hogy fel ne puffadjon. Ezt temetés előtt leveszik.”

⁴ Sipos Gy., MNy 43 (1947) 212.

⁵ Ld erről: Kiss L. i. m. 85.; Szendrey Zs.–Szendrey Á. i. m. 302–303.; Csizsár Á. i. m. 181.; Diószegi V., A tótkomlóiak hitvilága. BMMK 3 (1974) 90.

⁶ Balogh D., A magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. Ethn 11 (1900) 190.

⁷ Solymossy S., A vas babonás ereje. Ethn 44 (1933) 115–116.

⁸ Csizsár Á. i. m. 182.

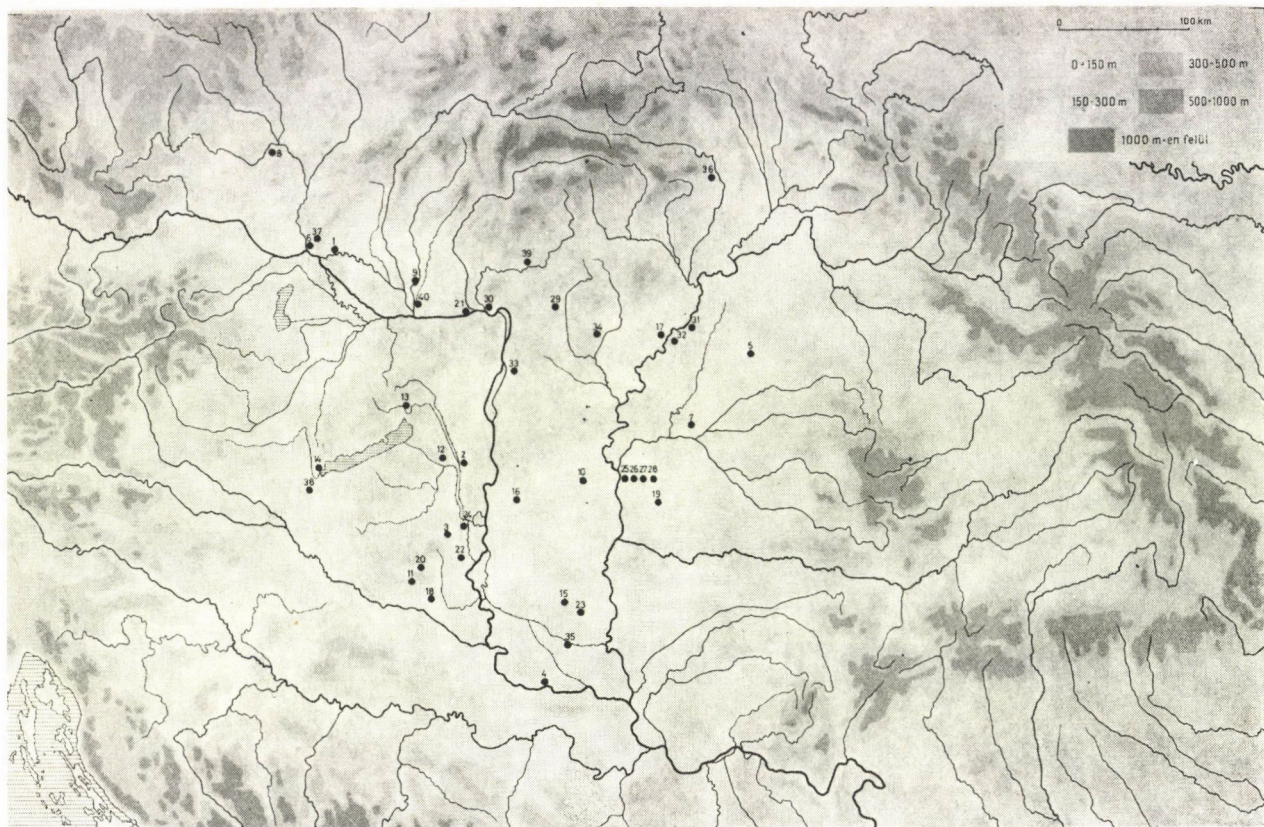
⁹ Solymossy S. i. m. 105.; László Gy. i. m. (1938) 529.

¹⁰ K. Kovács L. i. m. 108.; Bóna I., Alba Regia 16 (1978) 144, 132. j.

¹¹ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége AH XXI (Bp. 1937) 105.

¹² Csallány G., Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Dolg 9–10 (1933–34) 224.

¹³ László Gy. i. m. (1938) 529–530.; Uő. Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH XXIV (Bp. 1955) 134–143. Állítását sírletekkel — a Kiskőrös-vágóhídi avar temető LXXIV. sírjába egy baltát helyeztek az elhunyt feje mellé, élével felfelé, a VII/A sírban pedig egy apró éles eszközökből álló nyak-



1. kép. Avarkori sarlós temetkezések elterjedése: 1. Bernolákovo, 2. Cece-Csillagpuszta, 3. Cikó, 4. Čelarevo, 5. Debrecen-Ondód, 6. Dévényújfalú/Devínska Nová Ves, 7. Dévaványa, 8. Dolné Dunajovicé, 9. Érsekújvár/Nové Zámky, 10. Gátér, 11. Gyód, 12. Igar, 13. Jutas, 14. Keszthely-Dobogó, 15. Kishegyes/Malis Jajoš, 16. Kiskőrös-Vágóhid, 17. Magyarád, 18. Nagyharsány, 19. Nagymágocs-Ótompá, 20. Pécs-Kőztemető, 21. Štúrovo/Párkány, 22. Szébény, 23. Szeghegy/Sekič, 24. Szekszárd-Csatári téglagyár, 25. Szentcsordajárás, 26. Szentcsordajárás, 27. Szentcsordajárás, 28. Szentcsordajárás, 29. Szirák, 30. Szob, 31. Tiszacsécs-Nagykecskés puszta, 32. Tiszafüred, 33. Üllő, 34. Visznek, 35. Vrbaš, 36. Vsechsvätych, 37. Záhorská Bystrica, 38. Zalakomár, 39. Zsély/Zelovce, 40. Zsitvatő/Zitavska Tóň

Рис. 1. Распространение захоронений с серпом аварского времени
Abb. 1. Verbreitung der awarenzeitlichen Bestattungen mit Siebel

Bálint Csanád és Kralovánszky Alán a honfoglaláskori munkaeszközök, így a sarlók ritka előfordulását a sírokban, a szellemi, illetve a gazdasági háttér megvilágításával próbálták megmagyarázni.¹⁴

Erdélyi István eltérően a sarlós temetkezéssel foglalkozó közleményektől, amelyek (általában temetőpublikációk részeként) megfigyelték, leírták és hosszabban-rövidebben magyarázták a rítust, önálló cikket szentelt az avarkori sarlós temetkezéseknek.¹⁵ Az általa gyűjtött anyag alapján arra a megállapításra jutott, hogy „... a sarlós temetkezéseket jellegzetes helyi, morvaföldi szláv vagy

avar szokásnak tarthatjuk. Nincs kizárva az sem, hogy ezekről a népelemektől jutott el a honfoglaló magyarokhoz.”¹⁶

A sarlós temetkezési szokás megjelenése a Kárpát-medencében

A sarló mint sírmelléklet először a 6. században tűnik fel hazánk területén, a szentendrei longobard és a kiszombori gepida temetőben. A szentendrei sír feldúlt, kifosztott volt, a sarló a sírföldből került elő, így nem tudjuk eldönteni, hogy milyen szándékkal helyezték a sírba.¹⁷ A kiszombori temető egyik férfisírjában (133. sír) a koponya mellett találták a sarlót. Ez és az egyéb eszközmellékletek

lánccal eltemetett kislány feküdt — és néprajzi párhuzamokkal bizonyította.

¹⁴ Bálint Cs., in: Hozzászólások Balassa I., Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához c. előadásához. Ethn. 85 (1974) 602.; Bálint Cs., ArchÉrt 102 (1975) 58.; Kralovánszky A., Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencében. MMEzögmúzMúzközl (1962) 116. és 121.

¹⁵ Erdélyi I., Avarkori sarlók a Kárpát-medencében Ethn 86 (1975) 156—163.

¹⁶ Erdélyi I. i. m. 162.

¹⁷ Bóna I., Középkor hajnala (Bp. 1974) 39. és a szerző szíves szóbeli közlése.

(olló, vascipesz, vaskés) amellel szólnak, hogy a sarlót munkaeszközként helyezték a sírba. A 87. sírban (nő) csak egy sarlótöredéket találtak, melynek pontos előkerülési helye ismeretlen.¹⁸

A sarlós temetkezés csak az avarkorban vált általánossá. (1. kép) Az esetek többségében a babonás, rontáselhárító szerep nyilvánvaló, mivel a néprajzi megfigyelésekkel egybehangzóan a sarlót a test különböző részeire (mell, has, lábszár) fektették.¹⁹ Bizonyos esetekben pedig, ha a sarlót a vázak mellett, az eltemetettek keze ügyében találták, egyszerűen csak munkaeszköz mellékletéről van szó.²⁰ A sarlók egyforma gyakorisággal fordulnak elő női-, férfi- és gyermeksírokban, továbbá a társadalmi helyzet sem meghatározó tényező.²¹ Ez alátámasztja a sarló rontást elhárító szerepét. Egy-egy temetőben általában csak néhány sírban találunk sarlót. Ebből a szempontból kivételnek számít a zsélyi (Želovce), a szentes-kajáni, a dévényújfalui (Devínska Nová Ves), a szobi és a Záhorská Bystrica-i temető.²² Ennek egyrészt gazdasági,²³

másrészt gondolati háttere lehet. A néprajzi adatokból tudjuk, hogy a ravatalon fekvő halottra helyezett vastárgyakat csak kivételes esetekben temették el.²⁴ A Kaposvár 61-es úti középkori temető 13/14. századi részében szülés közben meghalt nő lábszára alatt feküdt egy sarló.²⁵ Feltételezhető, hogy az avarkorban is hasonló esetben (hirtelen, váratlanul bekövetkezett halál vagy az elhunyt boszorkány hírében állott) temették el ténylegesen a sarlót.

M. Beranová felosztása szerint az avarkori sarlók B/1 típusúak. Ugyanez a típus R. S. Minasjannál VI/B változatként szerepel. Mindkét szerző szerint a 6–13. század között ez volt a jellemző sarlótípus csaknem egész Európában.²⁶ A sarlótípus használatának ideje természetesen, a megadott időhatárokon belül, változhat.

Egyetlen kora avarkori temetőben találunk sarlót, egy lósrban (Pécs-Köztemető 45. sír), ami kizárja, hogy a rontás elleni védekezés eszközt lássuk benne.²⁷ A szeghegyi (Sekič) lovassírban, melynek kora a leletek között levő Herakleios és Herakleios Konstantinos (613–641) pénz alapján a 7. század közepe, második fele, a sarló szintén a lóváz mellett került elő.²⁸ Ugyanez elmondható a gyódi temető 30. sírjáról is.²⁹ A temető nincs teljesen feltárva, de az eddig kiásott sírok mellékletei a 7. század második felétől egészen a 8. század végéig kelteznek. A sírok egységes rendszere és a jellegzetes korai avar tárgyak hiánya is amellel szól, hogy a temető kezdete a kora és közép avar kor közötti átmeneti időszakra esik. A temetőnek ebből a korai részből való az említett 30. sír. A temető késői (8. századi) részében levő 38. sír sarlóját viszont már vitathatatlanul a rontó, ártó szellemek elleni védekezés céljából tették a halott testére.³⁰

A fent említetteken kívül azok a temetők, melyekben a megfigyelt sarlós temetkezések zöme bizonyíthatóan a vasbabonával hozható kapcsolo-

¹⁸ Török Gy., *Dolg* 12 (1936) 108, XLIX. t. és 110, LVII. t.

¹⁹ Vö. Érsekújvár /Nové Zámky: 112, 133, 493. sírok (Čilinská Z., *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. (Bratislava 1966) 27, XXIX. t., 30, XXXI. t. és 96, LXXIII. t.) Szentés-Kaján: 79, 81, 209. sírok (Korek J., *A Szentés-kajáni avar temető*. *Dolg* 19 (1943) 12. és 26, XXI. t. 26, 28, 29.) Magyarád-Kis-Tisza gát: 22. sír (Szabó J. Gy., *Kőműhelyes házak az Árpád-korból Dél-Hevesben*. *EgriME* 13 (1975) 40–41. 9. kép.) Zsély/Želovce: 94, 236, 575, 664, 700. sírok (Čilinská Z., *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. (Bratislava 1973) 52, XVII. t. 19, 77, 22. kép, XL. t. 18., 137, XCIII. t. 13., 152, CIII. t. 16., 159, CX. t. 13.)

²⁰ Vö. Szabó J. I. temető 87. sír (Garam É., in: *The Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1. Avar Finds in the Hungarian National Museum* (Bp. 1975) 79, 7. kép.) Szentés-Kaján: 453. sír (Korek J. i. m. 49, XL. t. 41.) Záhorská Bystrica: 68, 244. sírok (Kraszkovská L., *Slovensko-avarské pohrebisko v Záhorskej Bystrici*. (Bratislava 1972) 20, 21. kép 5–6. és 46, 47. kép 1, 5, 6, 9, 12.)

²¹ A zsélyi/Želovce temető 12 sarlós sírja közül 5 volt a női-, 6 a férfi- és 1 a gyermeksr. Szegényes mellékletű sarlós sírok: Cikó 435. sír (Wosinsky M., *Tolnavármegye története II*. (Bp. 1896) 952, CCXXV. t.), Cece-Csillagpuszta 14. sír (Marosi A. – Fettich N., *Dunapentelei avar sírleletek*. AH XVIII (Bp. 1936) 41, 16. kép. 4.), Szabó J. I. temető 220. sír (Garam É. in: *Avar Finds in the Hungarian National Museum* i. m. 86, 17. t.). Gazdag mellékletű sarlós sírok: Igar III. lelet (Fettich N., *Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez*. ArchÉrt 43 (1929) 71.), Szeghegy/Sekič (Roediger L., *Koraközépkori lovas sírleletről Szeghegyen*. ArchÉrt 23 (1903) 272–276, és Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III*. (Braunschweig 1905 (497. t. c-1.), Čelarevo 22. sír (Bunardžić R., *Izveštaj za zaštitnog arheološkog iskopavanja ranosrednjevekovne nekropole na lokalitetu Ciglana kod Čelareva*. Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII–IX (Novi Sad 1978–79) 53, 5. kép valamint *ua.*, Menore iz Čelareva. (Novi Sad 1980) kiállítási katalógus 108, 6. kép és XI. t. 1–30.).

²² Zsély/Želovce: 12 sarlós temetkezés (Čilinská Z., *Frühmittelalterliches . . . i. m. 44, 52, 77, 79, 93, 106, 137, 152, 159, 165, 166, 167.*), Szentés-Kaján: 6 sarlós temetkezés (Korek J. *Dolg* 19 (1943) i. m. 12, 26, 27, 49.), Dévényújfalui/Devínska Nová Ves: 5 sarlós temetkezés

(Eisner J., *Devínska Nová Ves. Slovenske pohrebiste*. (Bratislava 1952) 15, 20, 150, 174, 190.), Szob: 4 sarlós temetkezés (Garam É. in: *Avar Finds in the Hungarian National Museum* i. m. 161, 177, 178, 181.), Záhorská Bystrica: 5 sarlós temetkezés (Kraszkovská L., *Slovensko-avarské . . . i. m. 18, 20, 25, 46, 50.*)

²³ Erről a kérdérről vö. Kralovszky Alán véleményét: 14. j.

²⁴ Vö. 4. j. valamint: László Gy., *A honfoglaló magyar nép élete*. (Bp. 1944) 473.

²⁵ Bárdos E., *Középkori templom és temető Kaposvár határában*. SMK 3 (1978) 189–190, 9. kép és 202, 20. kép

²⁶ Beranová M., *Slovenske znove nástroje v 6–12. století*. PA XLVIII (1957) 116–117. *Minasjan R. S.*, *Klassifikacija serpov Vostočnoj Evropy železnovo veka i rannevo srednevekovja*. ArchSbornik 19 (1978) 82–83, 6. kép.

²⁷ Kiss A., in: *The Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Avar Cemeteries in County Baranya*. (Bp. 1977) 96, XL. t.

²⁸ Roediger L. ArchÉrt 23 (1903) i. m. 274.

²⁹ Kiss A., in: *Avar Cemeteries in County Baranya*. i. m. 39, V. t.

³⁰ *Ua.* 40, VII. t.

latba, a 7. század utolsó harmadában (az ún. közép avar korban) vagy később kezdődnek (Nagyharsány, Szentes-Kaján, Zsély/Želovce).³¹ A közép avar kor egyik kiemelkedő temetkezésének, az igari III. sír sarlójának pontos helyzete ismeretlen, így eldönthetetlen, milyen célból helyezték a sírba.³²

Ezek szerint a sarlós temetkezés szokása a 7. század utolsó harmadában jelent meg és vált általánossá a közép, majd a késő avar szállásterületen (1. kép). A néhány korábbi sarlós temetkezés esetében, a sarlók bizonyíthatóan munkaeszköz mellékletként kerültek a sírokba.

Mint ismeretes a 7. század utolsó harmadában az avar birodalom átalakult. A keletről érkező újabb néphullám hatására, melyet az írott források alapján a Kubány menti Nagy Bulgáriából, a kazár támadások elől menekülő népcsoportokkal hozhatunk kapcsolatba, megváltozott a Kárpát-medencei avar leletanyag, a fegyverzet, a viselet és a temetkezési rítus. A megnövekedett szállásterület is a népesség növekedését bizonyítja.³³ A sarlós temetkezés megjelenése is ebbe az általános képbe illeszthető, mint az új temetkezési szokások egyike. Ez alapján pedig kézenfekvő a gondolat, hogy a szokás eredetét a Kárpát-medencétől keletre kell keresni.

Sarlók a sírban a Kárpát-medencétől keletre

Mivel a kutatás Nagy Bulgáriát az Azov-tenger és a Kubány folyó vidékére helyezi, elsősorban ezen a területen kerestünk olyan temetkezéseket, melyekben sarló is található. A legkorábbi adat a sarlóról mint sírmellékletéről, az i. e. 4–3. századból származik. A paškovskai 3. temetőben, mely Krasnodartól 18 km-re fekszik a Kubány folyó partján a 6. sírban a mellékletek között egy sarló is szerepelt. Mivel a sírgödörben nem találtak csontvázat, a sarló vázhoz viszonyított helyzete ismeretlen.³⁴

Az ugyancsak a Kubány mentén fekvő jelizavetinszkai temetők egyes sírjaiban levő sarlók i. e. 4/3. századi (5, 22-1934, 1, 13, 14, 46–1935 sírok),³⁵ illetve 1/2. századi sírokból származnak.³⁶ A sarlók síron belüli helyzetéről nincs adat. De

a Krasnodar/Bórfeldolgozó üzemek és Tbilissi falu lelőhelyek 1/2. századi, sarlókat is tartalmazó sírjai, melyekről sírrajzokkal is rendelkezünk, azt bizonyítják, hogy ezekben az esetekben a sarlók munkaeszköz mellékletként szerepelnek.³⁷ Egy esetben hamvasztásos sírban is találtak sarlót (Boszporusz, Haraks 11. sír, 3. század vége 4. század eleje).³⁸

A. V. Dmitrijev 1974-ben Novorosszijsk közelében a Djurso folyó partján 525 sírt tárt fel, melyek közül 352 csontvázas, 173 hamvasztásos temetkezés volt. A csontvázas sírok kora Dmitrijev szerint a 4/5. század fordulója és a 8. század első fele közé tehető, majd a csontvázas rítust és a reá jellemző leleteket a 8. század második felétől felváltják a szaltovói típusú leletanyagot tartalmazó szórt-hamvas sírok.³⁹

A csontvázas sírok közül 16 tartalmazott sarlót vagy sarlókat (100, 171, 194, 227, 231, 238, 268, 185, 307, 343, 356, 393, 402, 420, 428, 429. sírok).⁴⁰ A sarlók, egyetlen kivételtől eltekintve (420. sír), férfisírokból kerültek elő. A 185. sír halottjának neve meghatározhatatlan. Négy sír kivételével a sarlók a vázak mellett feküdtek, általában fegyverek (kard, lándzsa, kindzsál) társaságában, vagyis mint a harcosok felszerelési tárgyát helyezték őket a sírokba. A hazai avarkorra jellemző rítust (a sarló testre helyezését) csak a 194, 227, 420, 429. sírokban tapasztaljuk. Két esetben a medencén, egyszer-egyszer a mellen, illetve a lábszáron fekvő keresztben a sarló, amit csak azzal magyarázhatunk, hogy a djursói temetőt használó közösség is hitt a vashabonában, miszerint az elhunyt testére keresztbe fektetett sarló megvédi őt az ártó szellemektől, illetőleg megakadályozza a halott visszatérését.

A sarlós temetkezés rítusán kívül a djursói temetőt egyéb temetkezési szokások is összekapcsolják a közép és késő avar temetőkkel: Ny/ÉNy-K/DK irányú tájolás, szarvasmarha- és juhcsontok, valamint tojások a sírokban. A leletanyag természetesen eltérő, a földrajzi távolság és kronológiai különbségek miatt ez nem is lehet másként.⁴¹ De a közös rítus, mely feltételezi a többé-kevésbé

³¹ Nagyharsány (Papp L., A nagyharsányi avarkori temető. JPMÉ (1963) 113–139.), Szentes-Kaján (Kerek J. Dolg 19 (1943) i. m. 12, 77. sír veretei jellegzetes közép avar típust képviselnek.), Zsély/Želovce (Čilinská Z., Frühmittelalterliches . . . i. m.).

³² Fettich N., ArchÉrt 43 (1929) i. m. 71.

³³ Bóna I. A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér m. tört. I. 5 (Székesfehérvár 1971) 28–31.

³⁴ Smirnov, K. F., Otčet o paškovskih raskopkah 1947 g. A Moszkvai Régészeti Intézet Adattára, nyilvántartási száma: 157 21–23.

³⁵ Gorodcov, V. A., O rezultatah arheologičeskava issledovanija jelizavetinskaja gorodišča i mogilnika v 1934 g. SovEtn 3 (1935) 75. Ua., Jelizavetinskoe gorodišče i saprovodajusije jevo mogilniki po raskopkom 1935 g. CA 1 (1936) 183–185.

³⁶ Volkov, I. T., ArhOtkr 1978 (Moskva 1979) 119.

³⁷ Pokrovskij, M. V., Otčet ob arheologičeskih rabotah 1946 g. A Moszkvai Régészeti Intézet Adattára, nyilvántartási száma: r-1/93, 3–4.; Anfimov, N. V., Zemljan-nyje sklepy sarmatskovo vremeni v gruntovyh mogilnikah Prikubanja. KCHA 16 (1947) 151–152, 52. kép.

³⁸ Blavatskij, V. D., Haraks MIA 19 (Moskva 1951) 267–268, 11. kép 2.

³⁹ Dmitrijev, A. V., Mogilnik epohi pereselenija narodov na reke Djurso KCHA 158 (1979) 54–55. A temető előzetes ismertetése, részletes anyagközlés nélkül.

⁴⁰ Ua., Otčet o doissledovanii mogilnika Djurso bliz g. Novorosszijska 1974. A Moszkvai Régészeti Intézet Adattára, nyilvántartási száma: r-1/6290.

⁴¹ Eltérő a sarlók típusa is. A djursói temetőben azokat a nyelnyújtvány nélküli sarlókat találjuk (II. típus), melyek ezen a területen megelőzték a nyeles VI/B típusú sarlókat. (Minasjan, R. S., Klassifikacija serpov . . . i. m. 79, 7. kép.)

hasonló hitvilágot, a megváltozott körülmények és anyagi kultúra ellenére is arra utal, hogy a Kárpát-medencében megjelenő közép avar hullám és a Kubány környéki egyes népcsoportok között szoros kapcsolatnak kellett lennie, amely talán etnikai azonosságot is takar, ahogy ezt az írott források állítják.

Tudjuk, hogy a Kubány menti bolgár birodalom a 7. század utolsó harmadában omlott össze a kazárok támadásaitól. Ezt a történeti eseményt tükrözi a djursói temető is. A csontvázas rítussal temetkező népességet felváltják a türk-kazárok, akik halottaikat hamvasztották.

Mivel a 38. szórthamvas sírban kőberakással díszített P-függesztőfüles szablyát (?) és egy pár nagygyömbös gúlacsüngős arany fülbevalót találtak,⁴² a hamvasztásos sírok, vagyis a kazárok e területen való megjelenését Dmitrijev meghatározásánál korábbra, a 7. század utolsó harmadára, legfeljebb a 8. század legelejére kell helyezni. A 38. sír ennek megfelelően a szórthamvas rítusú temetkezések közül az egyik legkorábbi.

A fentiek alapján a sarlós temetkezés szokását a Kubány vidékén már régóta ismerték, noha eleinte a sarlók munkaeszközként kerültek a sírokba. A 7. századra azonban, amint ezt a djursói temető mutatja, egyes népcsoportok, közösségek, melyek ekkor az Azov menti bolgár birodalom fennhatósága alatt éltek, a sarlót nemcsak munkaeszköznek, hanem varázserővel rendelkező tárgynak is tekintették. A Nagybolgár Birodalom bukása után, mint ismeretes, egyes törzsek Kuber vezetésével a Kárpát-medencében élő avarokhoz menekültek. Minden bizonnyal ezekhez az eseményekhez köthetők azok a 7. század utolsó harmadától hazánk területén megjelenő új temetkezési szokások, így a sarlós temetkezés is, melyeket a 7. század végére megszűnő csontvázas rítusú djursói temetőben tapasztaltunk. A volgai bolgároknál, akik ugyancsak a bolgár birodalom összeomlása után vándoroltak északra, szintén találunk sarlót a sírokban,⁴³ ami megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a sarlós temetkezés szokása a Kubány vidékéről került a Kárpát-medencébe is.

Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a sarlós temetkezés és egyáltalán a vasbabona

csak ezen a területen alakult ki. Egymástól függetlenül, több helyen, különböző népeknél is kialakult, többé-kevésbé hasonló formában.⁴⁴

A sarlós temetkezés egyéb formái

A türk-kazár hamvasztásos sírokban, melyek a többféle temetkezési rítust magába foglaló szaltovói kultúra egyik alkotóelemét képezik a 8. században, általános melléklet a fegyverek és a lószerszámok között a sarló, amely a lovasok felszereléséhez tartozott.⁴⁵

A kuздеjevi mordvidföldi temetőben egy férfi sírban (2. sír) a halott lábánál egy kasza feküdt, egy vaszabla társaságában. Két női sírban (5, 6. sírok) pedig sarlót találtak. A temetőt a 6–7. század között használták.⁴⁶

A 10–12. századi szláv temetőkben, elsősorban Moszkvától északra eső területeken és a Volga felső folyása mentén, sarlókat és kaszákat is találunk csontvázas és hamvasztásos sírokban egyaránt.⁴⁷

⁴⁴ Dagesztánban is találkozunk a sarlós temetkezéssel, 8–10. századi temetőkben (a beztinói temető 22, 24, 28, 40. sírjai — *Atajev, D. N.*, Nagornyj Dagestan v rannem srednevekove. (Mahačkala 1963) 109, 22. kép 13. *Ua.*, Otčet o rabote 2 gornovo otrjada Dagesztanskoj Arheologičeskoj Ekspedicii v 1959 g. A Moszkvai Régészeti Intézet Adattára, nyilvántartási száma: r-1/1981, 64–65, 40. kép 1.—40. sír rajza, 60, 36. kép 3.—28. sír rajza).

⁴⁵ Pl. Djurso: 15, 22, 23, 26, 31, 42, 64, 69, 89, 172, 200, 202, 222, 377. sírok. A sarlók típusa, Minasjan felosztása szerint, II. (*Dmitrijev, A. V.*, Otčet . . . i. m. 7, 10, 4. kép és 21. fénykép, 10, 28. kép és 22–23. fénykép, 12, 5. kép és 27–28. fénykép, 15, 6. kép és 31. fénykép, 19, 8. kép és 50. fénykép, 26, 16. kép és 68. fénykép, 27, 17. kép és 74. fénykép, 32, 20. kép és 93–94. fénykép, 56, 40. kép és 183. fénykép, 64, 40. kép és 214. fénykép, 64, 40. kép és 215. fénykép, 70, 234. fénykép, 121, 54. kép és 390. fénykép.) Novo-Pokrovka: 1. és 2. komplexum (*Kuharenko, J. V.*, O nekotoryh arheologičeskih otkrytijah na Har'kovščine. KČIA 41 (1951) 104–105, 34–35. kép.), Topoli: a pontos leletkörülmények ismeretlenek (Uo. 99, 30–32. kép).

⁴⁶ Mordavskaja razvedonnaja arheologičeskaja ekspedicija 1955 goda pod ruk. *Žiganova, M. F.* A Moszkvai Régészeti Intézet Adattára, nyilvántartási száma: s-1097, 2–3.

⁴⁷ A kostromai 12–14. századi halomsírokban 22 sarlót találtak, kivétel nélkül nőisírokban és 9 kaszát, melyek férfisírokba voltak. (*Tretakov, P. N.*, Kostromskije kurgany. (Moskva 1931) 34.). A vjatyči hasonló korú kurgánokból szintén nőisírokból kerültek elő sarlók. (*Arcihovskij, A. V.*, Kurgany vjatyčej. (Moskva 1930) 95–96.). Ugyanezt lehet mondani azokról a 11–12. századi temetőkről, melyeket Spicyn tárt fel az egykori pétervári kormányzóságban. (*Spicyn, A.*, Kurgany S-Peterburgskoj gubernii. (S-Peterburg 1896) 35.). A zalahtovi kurgánok (pskovi terület) 10. század második feléből származó hamvasztásos temetkezéseiben volt sarló és kasza. A sarló női- (164. kurgán), a kasza férfi- (131. kurgán) sírból való. (*Hvosčinskaja, N. V.*, O novom tipe kurganov v mogilnike v ger. Zalahtove. KČIA 150 (1977) 63–62, 1. kép 11. és 2. kép 10.)

⁴² *Dmitrijev, A. V.*, Otčet . . . i. m. 18, 8. kép és 44–46. fénykép.

⁴³ A tyetyusi 9–10. századi volgai-bolgár temető egyik (valószínűleg női) sírjában volt egy sarló. (*Gening, V. F.*—*Halikov, A. H.*, Rannye bolgary na Volge. (Moskva 1964) 88, 22. kép 10.). A bolsije tarhani 8–9. századi temető egyik sírjában talált sarló, Minasjan felosztása szerint az V. típusoz tartozik. (*Gening, V. F.*—*Halikov, A. H.* i. m. 44, X. t. 9.). A tankeevkai 8–10. századi temető 406. sírjában (nő) a fej jobb oldalánál feküdt a sarló. (*Halikova, E. A.*—*Kazakov, E. P.*, Le cimetière de Tankeevka. in: Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est, StudArh 6. (Bp. 1977) 128, XIII. t. c.).



2. kép. A morvaföldi és délnyugat-szlovákiai szláv és a dunántúli, 9. századi sarlós temetkezések elterjedése.

● : = morvaföldi és délnyugat-szlovákiai szláv temetők ■ : = 9. századi dunántúli temetők

1. Bešeňov/Zsitvabesenyő, 2. Blučina, 3. Bojkovice, 4. Břeclav Stara, 5. Brno-Komín, 6. Dolní Vestonice, 7. Feképuszta, 8. Holásky, 9. Letenye, 10. Luhačovice, 11. Michael nad Žitavou/Szentmihályúr, 12. Mišovice, 13. Moravský Žižkov, 14. Nitra bal partja/Zobor, 15. Pencín, 16. Pottenbrunn, 17. Predmostí, 18. Prostějov, 19. Puštiměř, 20. Rousínov, 21. Rudimov, 22. Šardický, 23. Skalica, 24. Sopronkőhida, 25. Staré Město, 26. Staré Město-Spitalky, 27. Telnice, 28. Trnovec nad Váhom, 29. Tulln, 30. Vel'ký Grob, 31. Vranovice, 32. Vrbka, 33. Vysočany, 34. Zisterdorf, 35. Zsitvaulany

Рис. 2. Захоронения с серпом у славян в Моравии и югозападной Словакии и в Задунавье в IX-ом веке ● = славянские могильники Моравии и юго-восточной Словакии ■ = могильники Задунавья IX в.

Abb. 2. Verbreitung der Bestattungen mit Sichel im 9. Jh. bei den Slawen in Mähren (●), in der Südwestslowakei und in Transdanubien (■)

Néhányszor előfordul (kivétel nélkül nők sírjaiban), hogy a sarlót az elhunyt hasára fektették.⁴⁸

A felsorolt példáknak természetesen semmi közük az avar kori sarlós temetkezésekhez, csupán azért említettük meg őket, hogy illusztráljuk a szokás különböző (esetenként azonos, de ugyancsak függetlenül kialakult) változatait és vázoljuk az elterjedését Kelet-Európában.

Az összegyűjtött anyagból kiderül, hogy a Kárpát-medencében és környékén összehasonlíthatatlanul gyakoribb a sarlós temetkezés, mint a Kubány vidékén, ahonnan a szokás származott. Eltekintve attól, hogy ez a jelenség elsősorban a két terület eltérő kutathatósági fokát és nem az egykori

helyzetet tükrözi, nyilvánvaló, hogy ezt az avar kori szokást, a Kárpát-medencében önálló jelenséggé kell értékelnünk, mely az avar szállásterületről messze kisugárzott és a néprajzi adatok tanúsága szerint, szinte napjainkig fennmaradt.

A sarlós temetkezés elterjedése és továbbélése

Az avar kori sarlós temetkezés az avar szállásterületen kívül csak a délnyugat-szlovákiai és a morvaföldi szláv temetőkben fordul elő hasonló gyakorisággal (2. kép). A szóban forgó temetkezések rítusa egyetlen hamvasztásos sír kivételével csontvázas.⁴⁹ Néhány sír halomsíros temetőből

⁴⁸ Milonov, N. P., Drevnerusskije kurgany v bassejne verhnjej Volgi. МИА 13 (Moskva 1950) 166. Posoda (kalinini terület), kurgánok a 11. század második feléből a 12. századból.; Bulycov, N. I., Raskopki na časti vodarazgela verhnijh pritokov Dnepra i Volgi. (Moskva 1903) 30. Kolčino 11–12. századi kurgános temető.

⁴⁹ A bojkovicei (Hradiště) 8. századi halomsíros temetőben két hamvasztásos sírban volt sarlós. (Dostal, B., Slovenské pohrebište ze střední doby hradištní na Moravě. (Praha 1966) 110, 1. t. 15 és 16.)



3. kép. Honfoglalás és kora középkori sarlós temetkezések elterjedése

1. Bezdéd, 2. Debrecen-Köveshalom, 3. Dunaújváros, 4. Edelény, 5. Érsekújvár/Nové Zámky, 6. Gádoros, 7. Halimba, 8. Kaposvár, 9. Kecel, 10. Rakamaz, 11. Rovinka, 12. Sorokpolány, 13. Szabolcs, 14. Szarvas, 15. Orosháza, 16. Vágvörösvár/Cervenik, 17. Visonta-Felsőréti,

Рис. 3. Распространение захоронений с серпом у древних венгров X века и раннего средневековья
Abb. 3. Verbreitung der Bestattungen mit Sichel zur Landnahmezeit und im Frühmittelalter

származik.⁵⁰ A rítus megegyezik az avaroknál tapasztaltakkal, a sarlót ugyanúgy az elhunytak mellére, hasára vagy lábára helyezik, amennyiben nem munkaeszközként teszik a sírba.⁵¹ A sarlók típusa is hasonló.

A szóban forgó területen az első csontvázas temetkezések a 8. század második felében, a 8/9. század fordulóján jelennek meg.⁵² Ennek megfelelően a minket érdeklő temetők is csak ettől az időponttól kezdődhetnek. Nagyobb részüket a 9–11. század folyamán használták, amíg a kereszténység előretörése végleg meg nem szüntette a pogány rítusú temetkezéseket.

⁵⁰ Halomsíros temetők: Bojkovice (*Dostal, B.*, i. m. 109. —.), Luhačovice (uo. 141. —.), Rudimov (uo. 163. —.), Vrbka (uo. 191. —.), Vel'ké Hostie (*Porubský J.*, *Slovanský mohylník vo Vel'kých Hostiách*. SIA 3 (1955) 222–228.).

⁵¹ *Somogyi P.*, Sarlós temetkezés az avaroknál, szlávoknál és magyaroknál. In: *Egyetem és Társadalom*. Az ELTE Közművelődési Titkárság kiadványa. (Bp. 1979) 115–116.

⁵² Erről: *Cs. Sós, Á.*, Die slawische Bevölkerung Westungarns in 9. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* Band 22. (München 1973) 89–90., *Čilinská, Z.*, Frühmittelalterliches ... i. m. 9–10.

A történeti forrásokból és az avar szállásterület peremén feltárt temetőkből tudjuk, hogy az avarok és a szlávok az avar honfoglalástól kezdve szoros kapcsolatban voltak egymással, mely a kezdeti időkben a szlávok számára alávetettséget jelentett.⁵³ A 8. századra a peremvidékeken ezt a viszonyt felváltotta a két nép összeolvadásának folyamata, mely különösen a délnyugat-szlovákiai temetők anyagában tükröződik.

Ebbe a kronológiai és történeti keretbe helyezve a sarlós temetkezés rítusát, valószínűnek tűnik, hogy a morvaföldi szlávokhoz az avar fennhatóság alatt élő és az avar szokásokat átvevő szlávoktól, ha nem maguktól az avaroktól jutott el a sarlós temetkezés szokása, esetleg a csontvázas rítussal együtt.

Nyugat-Európában eddig csak néhány sírból került elő sarló, a nagy frank, bajor temetőkből

⁵³ Az avar-bizánci háborúk alatt jelentős szláv alakulatok harcoltak az avarok oldalán (pl. Salona és Konstantinápoly ostroma). Az alpesi szlávoknak rövid időre sikerült megszabadulniuk az avar fennhatóság alól a 7. század második harmadában. (*Bóna I.*, *A népvándorlás kora ... i. m. 25.*)

általában hiányoznak. K. Dinklage szerint a szokás a Karoling-kortól (8. század) jelentkezik. A sarlót főleg a női sírokba teszik munkaeszköz-mellékletként, ami viszont azt jelenti, hogy ez a terület nem kapcsolódik szorosan a témakörünkhöz.⁵⁴

A vasbagonához kapcsolódó sarlós temetkezések legnyugatibb előfordulásai Regensburg környéke és Jena—Weimar körzete, ahol több 9—11. századi szláv sírban volt a sarló a vázak mellén, illetve a medencéjén.⁵⁵ Ezek a sírok eddig egyedülállóak ezen a területen, így értékelésük még korai lenne. Elképzelhető, hogy a szokás valamilyen formában a morva szlávoktól került az említett területekre.

A Kárpátoktól északra csak néhány 11—13. századra keltezett temetőből ismerünk sarlót tartalmazó sírokat, számuk az eddig feltárt sírokhoz képest elenyésző.⁵⁶ Jellegük és koruk miatt a kelet-európai szláv sarlós temetkezésekhez kapcsolódnak, vagyis a Kárpát-medencei avarkori rítustól függetlenek.

⁵⁴ Dinklage K., Zur deutschen Frühgeschichte Thüringens. 33. Mannus (1941) 498, 5. t. 9—10. Néhány németországi és egy belgiumi lelőhelyet említ.

⁵⁵ Pl. Matzhausen : 10. századi temető 13. sírjában a sarló a halott mellén volt. Krockenhaus : 9—10. századi temetőben az egyik női váz mellén, illetve egy férfi váz medencéjén találtak sarlót. (Stroh, A., Die Reihengräber in der Oberpfalz. (München 1954) 31, 18. t. és 9. t. M, 21, 12. t. M. és N.). Rempel, H., Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen. (Berlin 1966) 35, 21. kép 6, 97, 2F. kép 2, 129 és 134, 59. kép E, 140, 63. kép A, 153, 78. kép A-3, 156. kép, vö. Dinklage, K. i. m. 5. t. 10.

⁵⁶ Ezek : Tomice : 11. századi temető 3. (12.) sírjában egy férfi hasán keresztbe fektetve sarló. (Wachowski, K., Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku. in: Prace Komisji Nauk Humanistycznych Oddziału PAN we Wrocławiu 3 (1975) 47 és 127, 26. kép 1.) Brzeg : a temető használati ideje, 11—12. század közepe. Egyik sírjában sarló. (Kufel-Dzierżowska, A., Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce środkowej. in: Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna 22 (1975) 384, 1. t. 7.) Końskie : a temetőt a 11. század elejétől a 12. századig használták. A 85. sírban (erősen feldúlt) a koponyától jobbra sarló. (Gassowski, J., Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu. Materiały Wczesnośredniowieczne (Warszawa 1950) 135 és 132, 11. t. 5.) Sandomierz : a temető használati ideje, 11—12. század eleje. A 9. sírban, melyben három csontvázat találtak, az a. váz mellén sarló töredéke. (Ua., Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. Materiały Wczesnośredniowieczne (Warszawa 1969) 404—405, 70. kép.) Nieporęt : a temetőt a 11. század végétől a 13. századig használták. Az egyik sírból sarlótöredék került elő. (Rauhut L., Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI—XII w. Nieporęcie. Wiadomości Archeologiczne 18 (1951) 335, 32. t. 10.) Itt szeretnék köszönetet mondani Helena Adamikowának, a Krakói Régészeti Intézet munkatársának, a szíves és részletes tájékoztatásért, a lengyelországi sarlós temetkezésekről.

Hazánk területén kevés 9. századi temetőt ismerünk, azokat is a Dunántúlról.⁵⁷ De ezek mind-egyikében van egy-két sarlós temetkezés éppúgy, mint a hasonló korú alsó-ausztriai temetők némelyikében.⁵⁸ (2. kép) Ezeket a temetőket a sarlós temetkezésen kívül egyéb hasonló temetkezési szokások is összekapcsolják.⁵⁹

A sarlós temetkezés ezek szerint fennmaradt az avar birodalom összeomlása, politikai egységének megszűnése után is. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a rítust gyakorló közösség, vagyis az avarok egy része is tovább élt a 9. században. Ez a következmény természetesen nem bizonyíték, csak adalék az avar továbbélés problémájának megoldásához. Ráadásul, ismerve a Dunántúl és a morva birodalom közötti kapcsolatokat, az is elképzelhető lenne, hogy most fordítva a morvák-tól került át a rítus Pannóniába. Tudván, hogy a szóban forgó morvaföldi temetők zömét a 9. század után használták, ez a feltételezés kevésbé valószínű.

Annak azonban már nincs időrendi akadály, hogy a Kárpát-medence térségébe érkező honfoglaló magyarok talán éppen a morvák-tól vették át a sarlós temetkezés szokását. Tekintetbe véve, hogy egy rítus átvétele esetén elsősorban etnikai keveredésre kell gondolnunk, valószínűbb, hogy a törzsterületeken talált és beolvasztott őslakosság és nem a távoli morvák révén került a szokás a magyarok hitvilágába, ha ugyan már korábban nem ismerték.

A sarlós temetkezés a régészeti leletanyag segítségével a 14/15. századig nyomon követhető. (3. kép) A sarlón kívül más éles tárgy is előfordul,

⁵⁷ Ezek : Keszthely-Fenekpuszta : az 1951—52. évi ásátások során a 11, 27, 32. sírokban találtak sarlót. (Cs. Sós, A., Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely. Acta ArchHung 13 (1961) 250, LXVII. t. 2, 257, 258, LXVII. t. 1.). Az 1971-es ásátás során a 41. és a 84. sírból kerültek elő sarlók. (Müller R., A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késő vaskortól a törökkor végéig. Kandidátusi értekezés (Bp. 1978) Függelék 138.). Letenye : az 1. sírban, férfi medencéjén keresztbe fektetve egy sarló. (H. Kerecsényi E., IX. századi sírok Letenyén. FA 24 (1973) 135—137, 3. kép 1—2.) Sopronkőhida : a 111. sírban, nő medencéjén keresztbe fektetve egy sarló. (Török Gy., Sopronkőhida IX. századi temetője. Fontes ArchHung (Bp. 1973) 26, 16. kép és 27. t. 1.).

⁵⁸ Vö. Pottenbrunn : a 6. sírban a váz medencéjén sarló. (Friesinger, H., Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn NÖ. AAu 51 (1972) 115, 1. t. 6.) Tulln : az 1. sírban a váz medencecsontja mellett sarló. (Meyer A. Frühgeschichtliche Gräber aus Tulln NÖ. AAu 45 (1969) 64, 7. kép.) Unter Wisternitz/Dolní Věstonice : említenek egy sarlót, de a leletkörülmények ismeretlenek. (Pittioni, K., Der frühmittelalterliche Gräberfeld von Köttlach. (Brünn—München—Wien 1943) 31.); Zisterdorf (Gänssendorf) : az 1941-ben feltárt 3. sírban levő férfiváz hasán keresztbe fektetett sarlót találtak. (Uo. 27, XV. t. 2. és 9.)

⁵⁹ L. Hasonló jellegű leletanyag, ételmellékletek a sírokban, valamint az ún. maszkos temetkezés rítusa. (Szóke, B. M., Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. Acta ArchHung 31 (1979) 51—103.)

például kasza vagy ásópapucs.⁶⁰ Az esetek egy részében, ahogy ezt már korábban láttuk, a sarlót munkaeszközként tették a sírba.⁶¹

A honfoglalás és a kora középkorból kevés sarlós temetkezést ismerünk, de az a tény, hogy ez a szokás egészen a 20. századig fennmaradt (a régi tartalom nélkül, de azonos formában), azt

bizonyítja, hogy a Kubány folyó és az Azovi-tenger vidékéről származó rítus nem volt idegen a honfoglaló magyarságtól és az idők folyamán a magyarság hitvilágának egyik jellemző és általánosan elterjedt elemévé vált.

Somogyi Péter

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ОБРЯДА ЗАХОРОНЕНИЯ С СЕРПОМ В КАРПАТСКОЙ КОТЛОВИНЕ

Резюме

В этнографических работах о народах Карпатской котловины часто описывается погребальный обряд, когда на грудь или живот умершего кладут различные железные предметы. Эти железные вещи за редким исключением не кладут потом в гроб. Целью этого обряда была защита умершего от злых сил, и это поверие было связано с железом.

Данный обряд во многих местах Карпатской котловины дожил до последнего времени, что указывает на его глубокие корни, уходящие в далекое прошлое. Действительно, захоронения с серпом мы находим в археологическом материале, в аварских и древнененгерских (X в.) погребениях и также в погребениях XI—XIII вв.

Этот обряд распространяется с последней трети VII века, т. е. с начала т. н. среднеаварского периода на территории обитания авар в среднем и позднем периодах. (Рис. 1.) Появление обряда можно связать с появлением второй (средней по времени) группы авар. Это переселение происходило в последней трети VII века и было вызвано крушением Великой Болгарии в Приазовье. По-

этому корни данного обряда мы должны искать к востоку от Карпатской котловины.

Точную аналогию данного обряда мы находим в могильнике Дюрсо (V—VII вв.), открытом недалеко от Новороссийска, захоронение в котором прекратилось после нападения хазар. После падения Великой Болгарии некоторые из болгарских племен под руководством Кубера бежали к аварам в Карпатскую котловину. По всей вероятностью с этим переселением можно связать появление новых черт погребального обряда на территории нашей страны в последней трети VII века, в том числе и появление обряда захоронения с серпом, который мы наблюдаем и в могильнике Дюрсо до конца VII века.

Вероятно данный обряд распространилось у моравских славян от авар вместе с обрядом ингумации. (Рис. 2.)

Захоронения с серпом в Карпатской котловине мы находим в археологическом материале до XIV—XV вв. (Рис. 3.)

П. Шомоди

URSPRUNG DES BESTATTUNGSBRAUCHES MIT SICHEL IM KARPATENBECKEN

Auszug

In den sich mit den Totenbräuchen der im Karpatenbecken lebenden Völker befassenden ethnographischen Arbeiten begegnet uns oft die Beschreibung jener Erscheinung, daß an die Brust oder auf den Bauch der Verstorbenen verschiedene Eisengeräte gelegt werden. Unter den Eisengeräten kommt auch die Sichel vor. Diese Eisengeräte werden — mit Ausnahme seltener Fälle — im allgemeinen nicht mit dem Toten begraben. Die Funktion der auf den Toten gelegten Eisengeräte war ursprünglich das Fernhalten der Unheil anrichtenden Geister, was den Ritus in den Kreis der mit irgendeinem Eisen im Zusammenhang stehenden Aberglauben verweist.

Der Brauch hat sich im Karpatenbecken an ziemlich vielen Stellen, vor allem in den Randgebieten (Siebenbürgen, Obere Theiß-Gegend, Transdanubien, Umgebung von Hódmezővásárhely) erhalten, was darauf schließen läßt, daß dieser Brauch in die ferne Vergangenheit zurückgeht.

In der Tat, die Bestattung mit Sichel kann im ungarländischen archäologischen Material, in den Awaren-, landnahme- und früharpádenzeitlichen Gräberfeldern vorgefunden werden. Als erster hat Gyula László die in den Gräbern gefundenen scharfen Eisengeräte mit

dem aus dem ethnographischen Material bekannten Aberglauben mit dem Eisen, mit der fluchabwendenden Kraft des Eisens in Zusammenhang gebracht und bemerkt, daß auch die Funktion der Gegenstände als Arbeitsgeräte nicht völlig in Abrede gestellt werden kann. I. Erdélyi kam betreffs des Ursprunges des Brauches zur Feststellung, daß «... wir die Bestattungen mit Sichel für einen charakteristisch örtlichen, mährisch-slawischen oder awarischen Brauch halten können».

Einige frühere Grabfunde abgerechnet (Szentendre, Kiszombor, Pécs-Köztemető) wurden diejenigen Gräberfelder des Karpatenbeckens, in welchen der größte Teil der beobachteten Bestattungen mit Sichel nachweisbar mit dem Aberglauben mit irgendeinem Eisen in Verbindung gebracht werden kann, im letzten Drittel des 7. Jhs (in der sog. mittleren Awarenzeit) oder später angelegt, so wird der Brauch von da an in den mittel-, sodann spätawarischen Stammesgebieten allgemein (Abb. 1).

Die in den Gräbern gefundenen Sichel liegen mit den ethnographischen Beobachtungen übereinstimmend im allgemeinen in den verschiedenen Regionen des Körpers (Brust, Bauch, Beine). Die Sichel kommen in gleicher Häufigkeit in den Frauen-, Männer- und Kindergräbern

⁶⁰ Sárretudvar-Ferendekhalom: 10—11. századi temető egyik sírjában, a váz hasán keresztbe fektetve egy kaszát találtak. (Múzeumi és Könyvtári Értesítő 5 (1911) 171.); Keeskmén és Szakonyban ásópapucs volt egy-egy sírban. (Kada E., ArchÉrt 16 (1896) 47., Müller R., A mezőgazdasági... i. m. Függelék 217.)

⁶¹ Pl. Bezdéd: 10. századi temető 4. és 12. sírjai. (Jósa A., ArchÉrt 16 (1896) 394—395, és 403—404.); Kecel: 10. századi temető 3. és 5. sírjai. (Fettich N., AH XXI (Bp. 1937) i. m. 104—107.)

vor, ferner bildet auch die gesellschaftliche Position keinen bestimmenden Faktor. Auch dies unterstützt die apotropäische Rolle der Sichel. In gewissen Fällen, als die Sichel neben den Skeletten unter die Hand der Verstorbenen gelegt wurde, handelt es sich einfach nur um die Beigabe eines Arbeitsgerätes.

Das Auftreten der Bestattungsform mit Sichel kann infolge der obigen chronologischen Feststellungen jenem allgemeinen Prozeß angeschlossen werden, den die Forschung mit dem Erscheinen der mittelawarischen Welle in Verbindung gebracht hat. Diese sich im letzten Drittel des 7. Jhs. abspielende Volksbewegung hat der Zusammenbruch des am Asowschen Meer gelegenen Groß-Bulgarien ausgelöst. Deshalb müssen wir den Ursprung des Ritus mit offenbar nicht örtlichen Wurzeln östlich vom Karpatenbecken suchen.

Das genaue Pendant des Brauches haben wir in der Nähe von Novorossijsk, im Gräberfeld von Djurso (5–7. Jh.) gefunden, dessen Belegung infolge der Angriffe der Türk-Chasaren unterbrochen wurde. In der Kuban-Gegend war der Bestattungsbrauch mit Sichel schon seit je her bekannt, obwohl die Sichel als Arbeitsgerät in die Gräber gelangt ist. Bis zum 7. Jh. aber, wie dies auch das Gräberfeld von Djurso zeigt, haben einzelne Volksgruppen, Gemeinschaften, die zu dieser Zeit unter der Hoheit des Asowschen Bulgarenreiches gelebt haben, die Sichel nicht nur als Arbeitsgerät, sondern auch als Gegenstand mit Zauberkraft betrachtet. Nach dem Fall des Großbulgarischen Reiches sind — wie bekannt — einzelne Stämme unter der Führung von Kuber zu den im Karpatenbecken lebenden Awaren geflüchtet. Aller Wahr-

scheinlichkeit nach können die vom letzten Drittel des 7. Jhs. im Gebiet unseres Landes erscheinenden neuen Bestattungsbräuche, so auch die Bestattung mit Sichel, zu diesen Geschehnissen geknüpft werden, die wir in dem am Ende des 7. Jhs. aufhörenden Gräberfeld von Djurso festgestellt haben.

Östlich vom Karpatenbecken, außerhalb des erwähnten Gebietes, hat man den erörterten Ritus noch von mehreren Stellen beschrieben. Diese können wir wegen historischen und chronologischen Gründen nicht als Vorgänger der awarenzeitlichen Bestattung mit Sichel betrachten.

Das scheint aber wahrscheinlich zu sein, daß der Bestattungsbrauch mit Sichel zu den in Mähren gelebten Slawen, von den unter awarischer Oberhoheit befindlichen und auch einen Teil der awarischen Bräuche übernehmenden Slawen, wenn nicht selbst von den Awaren, eventuell mit dem Skelettritus zusammen gelangt ist (Abb. 2).

Die Bestattung mit Sichel kann mit Hilfe des archäologischen Fundmaterials bis zum 14–15. Jh. verfolgt werden (Abb. 3). Obwohl uns aus der Landnahmezeit und aus dem Frühmittelalter wenige Bestattungen mit Sichel bekannt sind, beweist die Tatsache, daß dieser Brauch ganz bis zum 20. Jh. erhalten geblieben ist (ohne den ursprünglichen Sinn, jedoch in gleicher Form), daß der von der Gegend des Kubanflusses und des Asowschen Meers stammende Ritus von dem landnahmezeitlichen Ungartum nicht fremd war und im Laufe der Zeiten zu einem charakteristischen und allgemein verbreiteten Element der Glaubenswelt des Ungartums geworden ist.

P. Somogyi

A GORZSAI HALOM KÉSŐNEOLIT RÉTEGE

A Hódmezővásárhely határában fekvő Gorzsa-Czukur major nevű neolit telepen 1978 óta folyik folyamatos feltárás. Előzetes ismertetésként a halom rétegsorának leírását adjuk közre, a jellemzéshez elengedhetetlenül szükséges legfontosabb leletanyag és megfigyelések ismertetésével, valamint a feltárás menetének vázlatos bemutatásával az 1981. évi eredményekkel bezárólag.¹

A feltárás előzményei

A nagy kiterjedésű, mintegy 7 ha-nyi településen 1952 óta több leletmentésre került sor.² A rétegsor tisztázására Gazdapusztai Gyula 1957-ben, majd 1963-ban végzett hitelesítő ásatást (I. kép), melynek eredményeit két ízben előzetes ismertetésekben közölte.³ A telep különböző pontjain kapott rég adatokból két későneolit településréteget állapított meg, amihez egy harmadik, a domb ÉNy-i részén észlelt egyetlen vékony rétegből álló, önálló település járul. Gazdapusztai az itt végzett ásatások anyagára támaszkodva körvonalazta a „Későneolitikus bütykös kerámia Dél-alföldi csoportját”, amit B. Kutzián Ida nevezett először Gorzsa-csoportnak azokkal a lelőhelyekkel együtt, ahol a Tiszai kultúra leletei együtt fordulnak elő a fényezett, gorzsa típusú, apróbütykös kerámiával (Lebő-B, Ószentiván-III, Békés-Povádzug).⁴

Gazdapusztai Gyula halálával azonban a több éves feltárások teljes közzététele elmaradt, a gorzsa telep rétegsora, időrendje, a csoport eredetének számos fontos kérdése továbbra sem tisztázódott. Mivel az ásonyomként külön tartott leletanyag utólagos értékelése is számos tévedési lehetőséget rejtett volna magában, 1968-ban új hitelesítő ásatásra került sor. A hitelesítést különösen szükségessé tette az a körülmény, hogy Tompa Gabriella 1952-es leletmentése alkalmával a két településréteg között „10 cm vastag tiszai hordalékföldet”, Gazdapusztai Gyula pedig a rétegek között „iszapcskokat” figyelt meg,⁵ ami steril (leletanyag nélküli) szakasz meglétét, azaz a folyamatosság megszakadását jelentette volna a település életében. A leletanyag két időszakra bontása (klasszikus tiszai és gorzsa típusú kerámia) a vázlatosan közölt rétegsor és leletanyag alapján nem volt meggyőző.⁷

¹ A településszerkezet, háztípusok, temetkezés stb. részleteit külön tanulmányban adjuk közre.

² 1952-ben Tompa Gabriella, 1953-ban Zalotay Elemér, 1955–56-ban Gazdapusztai Gyula végzett leletmentést. A lelőhely azonos a korábbi Konstantin, majd Keleti-tanyával, a helybeliek „Földvár”-ként is emlegették.

³ *Gazdapusztai Gy.*, MFMÉ 1963, 21–48; *Ua.* Probleme in der Südalpe-Gruppe der äneolitischen Buckelkeramik. *StZ* 17 (1969) 125–140.

⁴ *B. Kutzián I.*, AAU 40 (1966) 266–268.

⁵ MNM. Rég. Adattára. Hódmezővásárhely-Gorzsa, XIV. 361/1961. Tompa Gabriella 1952.

⁶ *Uo.*, 150. H/II. 3. Gazdapusztai Gyula 1956. I/a felület és I. árok.

⁷ *Kalicz N.*, Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. *StZ* 17 (1969) 201.

1976-ban Deszk-Ordoson egy tisztán gorzsa típusú bütykös kerámiával jellemezhető településrészlet került elő, ami sürgetően fölvetette a névadó lelőhely rétegsorának tisztázását.⁸

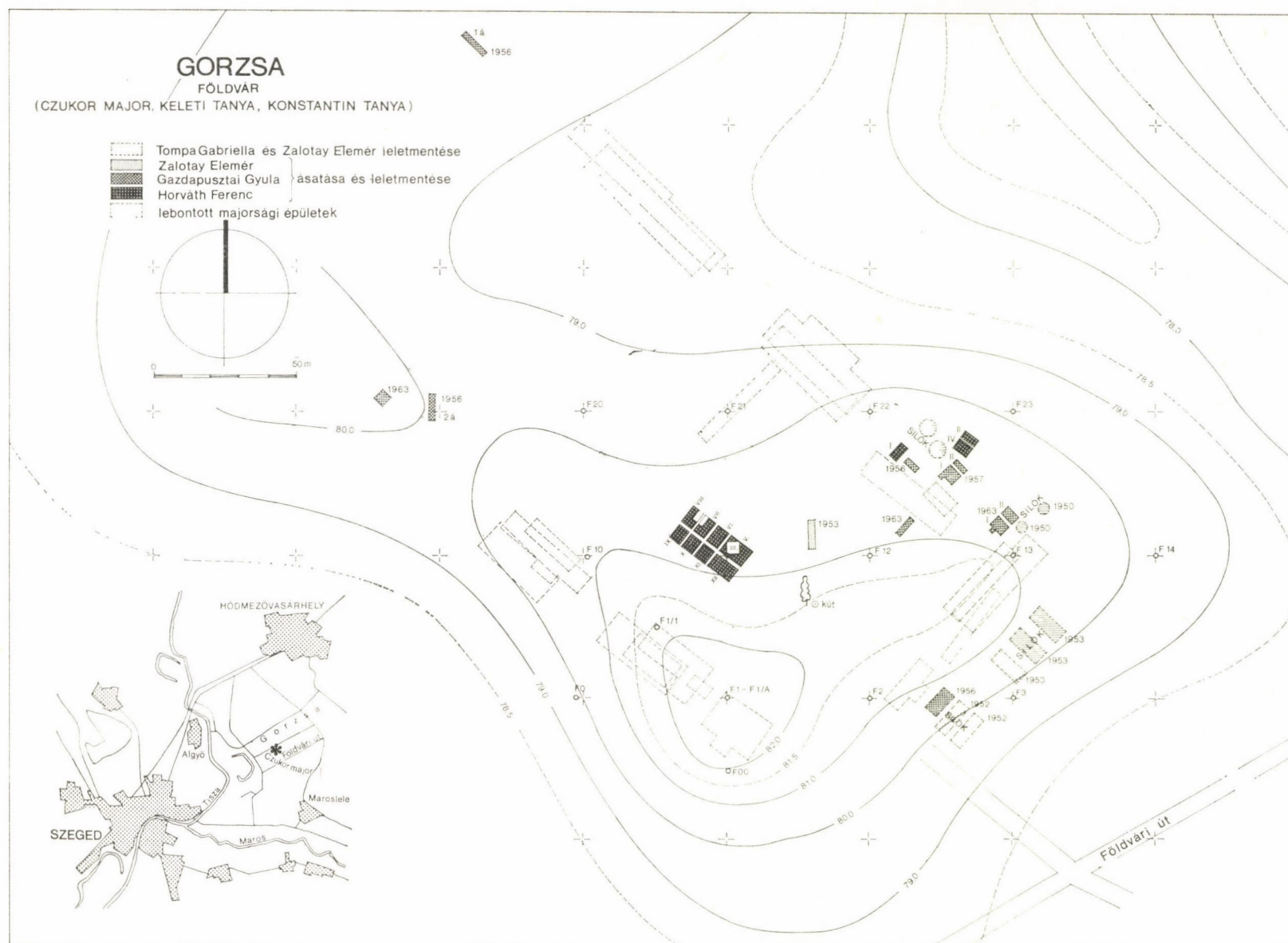
A feltárás előkészítése és módszere

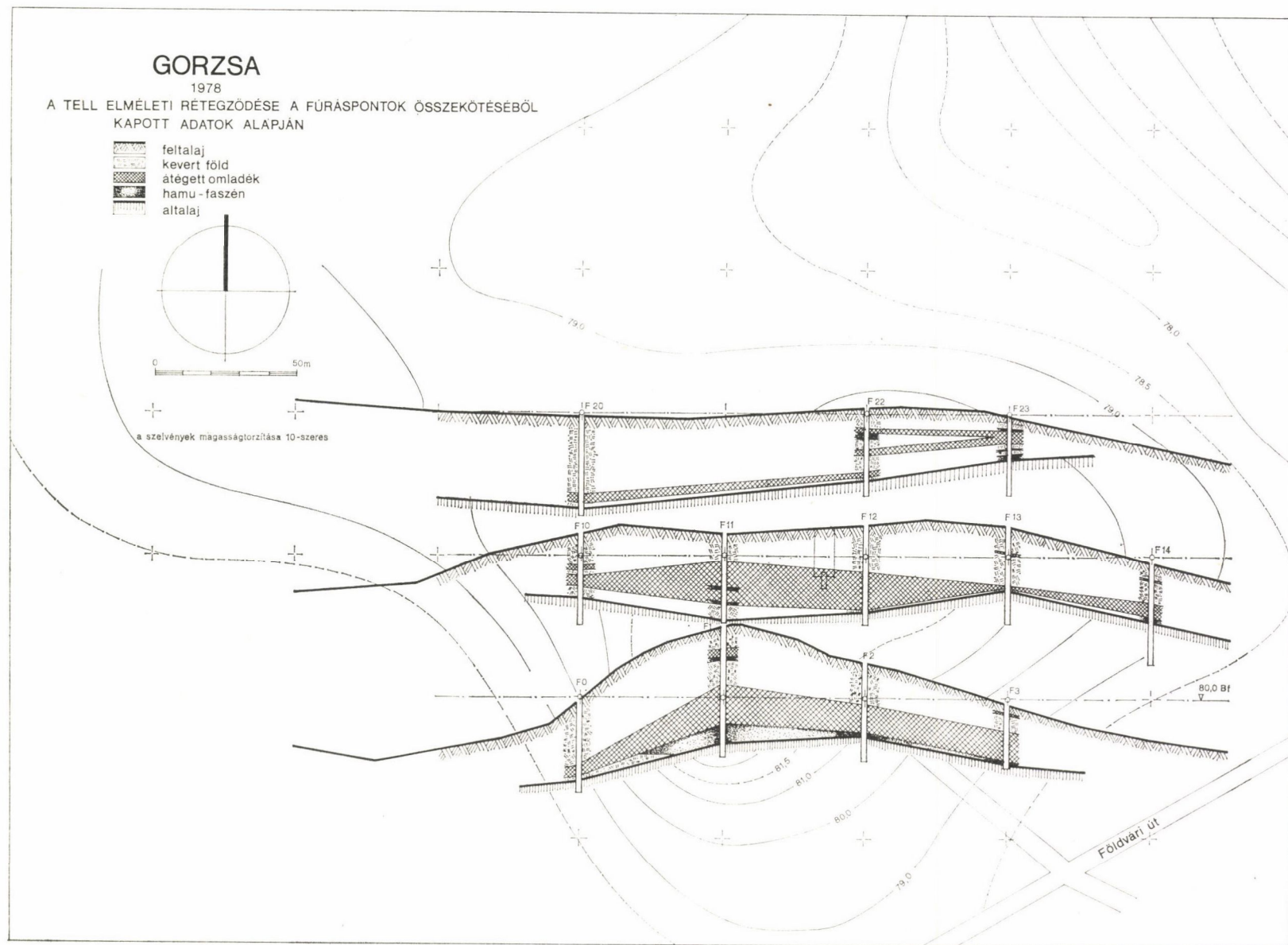
A hitelesítés fő célja a korábbi ásatás szelvényeihez való csatlakozással a közölt rétegviszonyok ellenőrzése, valamint a tell szerkezetére leginkább jellemző új szonda kijelölése volt. A fennmaradt dokumentáció hiányosságai miatt a korábbi ásatáshoz csak részben sikerült csatlakozni (I, II, IV. szelvény). Hogy a halom rétegződéséről a terület nagy kiterjedésére érvényes tájékoztató adatokat kapjunk, a geodéziai felmérést követően a területet és közvetlen környékét (500 × 500 méter) 50 méteres sűrűségű négyzetháló-rendszerbe osztottuk (I. kép), s a négyzetek sarkain ún. „Földvár-féle” geológiai kézfűróval az altalajig hatolva fúrásmintákat vettünk. A fúróval 10 centiméteres szakaszokban törtük át a rétegsort. Az egyes mintákat külön-külön minősítve jegyzőkönyveztük, majd a fúrásponatok azonosnak bizonyuló rétegeit, azaz a megközelítőleg azonos mélységben jelentkező humusz-, illetve omladékrétegeket összekötve megkaptuk a halom erősen vázlatos, elméleti szerkezetét. Ebből a halom színtvonalas térképére szerkesztett elméleti metszetből jól leolvasható a halom természetes, eredeti domborzata, a neolit réteg vastagsága és az, hogy a domb jelenlegi formájával ellentétben, melyik pontokon várható a legvastagabb neolit rétegsor (2. kép). A több kínálkozó pont közül a központi szelvényt (III. sz.) az egyik legjobban átégett, 70 cm vastag omladékréteget jelző F. II-es ponton tűztük ki, ahol a kultúrrétegek vastagsága 250 cm volt.⁹

A feltárást a bronzkori tell-program ásatásain (Jászdózsa, Tószeg stb.) alkalmazott szintkövetéses módszerrel végeztük, azzal az eltéréssel, hogy az egyes szinteket a legtöbb esetben aprólékos, kézi ásatással tartuk fel. A jelentkező omladékrétegeket elbontás előtt kipreparáltuk az omladékból eredeti helyzetben megmaradt objektumoknak lehetőség szerinti minél pontosabb megfigyelése miatt. A felmérések pontosítása és az esetleg később fölmerülő azonosítások egyszerűsítése végett a központi szelvény sor tengelyére mindenkor visszaállítható egyméteres négyzethálós rendszert szerkesztettünk, amihez valamennyi rajz és felmérés csatlakoztatható. A központi szelvény sor főlé a mezőgazdaságban használt ún. fémváz aszagrafóliát emeltünk, ami alatt az előkerült házak romjait a teljes dokumentálásig sikerült épségben tartani, s egyúttal kedvezőtlen időjárás mellett is zavartalanul folytathattuk a munkát. (3. kép)

⁸ *Horváth F.*, RFüZ Ser. I. No. 30 (Bp. 1976) 5.

⁹ A geodéziai felméréseket és a fúrásokat Rózsa Gábor, az NKfV geodéta-mérnöke vezette, munkáját neki tartozunk köszönettel.





2. kép. A tell fúrások alapján szerkesztett elméleti metszetei
 Рис. 2. Предполагаемые разрезы телла, сделанные на основе бурений
 Fig. 2. Theoretical profile of the tell according to the drilled probes



3. kép. A központi szelvényrész feltárása
Рис. 3. Раскопки центральных квадратов
Fig. 3. Excavating of the central section row

A feltárás menete és a rétegsor

Miután a tell-feltárás gyakorlatában a feltöltődés folyamatát követő, azon belül az egyes periódusokat jelölő, értelem szerűen, bárhol alkalmazható terminológiánk nincs, elengedhetetlennek tartjuk a tell belső felépítésének, szerkezetének leírásánál alkalmazott megjelöléseink meghatározását:

- a) **rétegsor**: egy tell különböző korú és emlékanyagú, több korszakból származó rétegeinek összessége.
- b) **réteg**: hosszabb időszakok, évtizedek, esetleg évszázados korszakok alatt döntően azonos leletanyagú, egyazon régészeti egység (csoport, kultúra) településének folyamatos élete alatt képződött feltöltődés.
- c) **fázis**: egy korszakon belül a településszerkezet vagy a leletanyag részleges változásán keresztül észlelhető időszak.
- d) **szint**: a feltöltődés talajösszetételének régészeti módszerrel elkülöníthető változása: felszín, járósínt (külső járósínt, nem tapasztott lejáró padló), tapasztott padlószint — esetleg többszörös megújítással. Az időszak, periódus egy horizontja.
- e) **szakasz**: Két szint közötti, kronológiailag még egyazon horizontban képződött, régészeti adottságokhoz köthető feltöltődés (omladék, szemét, törmelék, földkupac, szétterített föld stb.), a szint vastagsága.
- f) **steril-szakasz**: leletanyagmentes, lakatlan időszakban képződött humuszréteg, áradmányos iszap.

Az eddig feltárt 500 m²-nyi felület a halom két részén oszlik meg. A keleti lejtőn nyitott I–II, IV. szelvényekben, amik jóllehet a tell szélét jelentik, még mindig 180–200 cm vastag réteget találunk. A kétméteres kultúrréteg megszakítás nélküli folyamatos megtelepedést bizonyít, 6–7 jól megkülönböztethető települési szinttel. Köztük semmiféle steril szakaszt nem lehet megfigyelni. Gazdapusztai Gyula által az 1957. I. felületben észlelt réteg-

sorhoz képest azonban itt (II–IV. szelvény) három nagyobb égett szintet tudunk kimutatni, —40–60 cm között (2. neolitikus szint), —90–120 cm között (3–4. neolitikus szint) és 170–200 között (6–7. neolitikus szint).

A település karakterisztikus rétegződését azonban az előzetes fúrások alapján kijelölt központi szelvények adták (III., V–XII.), melyek együttes felülete 364 m²-t jelent. Az agyagos lösz-altalajt a VII–VIII/a szelvényben 250 cm-nél értük el, ahonnan még további gödrök mélyedtek 380 cm-ig. A központi szelvényrész III, V–VIII. szelvényeiben a rétegződés kisebb eltéréssel meg-egyező, így a VII–VIII/a szelvény tanúfalán rögzített állapotot az eddigi ismereteink összegezésének tartjuk. (4. kép):

A jelenlegi halom nagy részéről az 1950-es években kb. 70 cm-nyit feltöltésre elhordtak, így jelenkori humuszréteget eddig egyik vizsgált ponton sem találtunk 10–15 cm-nél vastagabban.

I. Középkori humusz, szórványos középkori leletanyaggal.

II. a-b. Szarmata kori humusz két települési szinttel és a 9. sz. sírral.

III. a-b-c-d. Halstatt kori szórványok, késő, középső és korai bronzkori szintek.

IV. Rézkori humusz.

V. a-fázis: 1. neolitikus szint.

b-fázis: Az „a”-fázis által zárt temető sírjai, egyben a 2. számú neolitikus szint.

c-fázis: Égési réteggel induló és végződő 3–10-ig terjedő neolitikus szintek.

d-fázis: A 10. szint házai alatt, egyelőre csak a VII–VIII/a szelvényben feltárt ház kivüli, átlag fél méternyi folyamatosan feltöltődött 11–16. szint.

A bemutatott későneolitikus réteg ez esetben is folyamatos megtelepedést mutat, a megjelöléskor az a–d települési időszakokat a településszerkezet és a leletanyag változása alapján határoztuk el. A folyamatos számozással ellátott szintek természetesen nem minden szelvény esetében azonosak, s a telep életében távolról sem jelentenek minden esetben jól elválasztott időszakokat, miután a tellképződés egy adott időszakon belül a telep különböző pontjain más-más módon és intenzitással zajlott.

A feltöltődés folyamatosága (és a későbbiek során bemutatandó leletanyag alapján) a lelőhely későneolitikus részét egyrétegű településnek tartjuk, ami egy korszak hagyatékát jelenti.

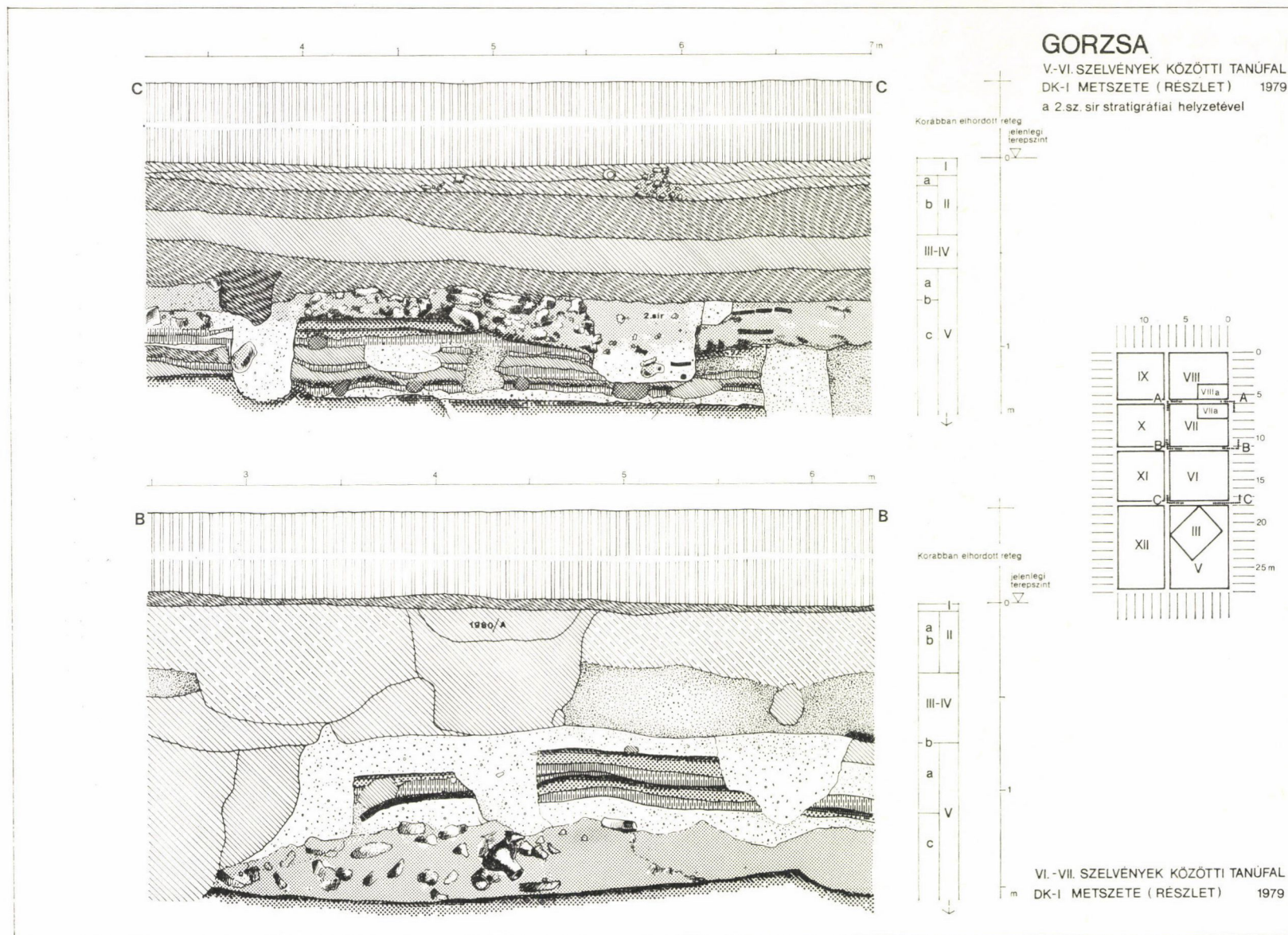
Az a-fázis mindenütt korábbi objektumok égett, patios vagy sárga agyagos szétterített omladékán fekszik. Ebből a szintből összefüggő házalaprajzot nem sikerült kibontani, csupán foltokban jelentkező tapasztásrészeket, összeomlott edényesomókat figyeltünk meg.

A b-fázis a 2. sír stratigráfiai helyzete alapján különíthető el. A sír gödrét mélyen belevágták a c-fázis szintjeibe, az 1. neolitikus szint azonban egyértelműen zárta (5. kép fölül). Sajnos a további három sír esetében a gödör indulása nem volt egyértelműen eldönthető, csak a jelentkező mélységadatai és az azonos tájolásból feltételezzük, hogy egy, a telep másik területén levő település temetőjeit jelentik, s így önálló fázist képeznek.

A c-fázis szintjei alakulnak az egyes szelvényekben leginkább eltérően. A VII–VIII. szelvényben 8, a III., V–VI. szelvényekben 5–6 szintet lehetett csak elkülöníteni. Ezek között 4–6, helyenként vastag agyagozású, sárga vagy átégett padlótapasztás fordul elő, összeomlott edényesomókkal, őrlőkövekkel, tüzelőhelyekkel, kementékkel. Mindezek ellenére az eddig feltárt területen a c-fázist jelentő 3–9 szintjében egyetlen összefüggő, biztos házalaprajz sem bontakozik ki, a tapasztások foltjait a gödrök pusztításai, de legtöbb esetben valószínűleg egykorú tereprendezések alaktalaná, szinte rekonstruálhatatlanná tették.

Kiemelkedő fontosságú a c-fázis legalsó szintjén (VII–VIII/a szelvény 10. szint), a III., V–VII. szelvé-

¹⁰ Fontossága miatt a ház részletes közlését külön tanulmányban tervezzük.



5. kép. Felül: Az V–VI. szelvények közötti tanúfal DK-i oldala a 2. sír stratigráfiai helyzetével (részlet). Alul: A VI–VII. szelvények közötti tanúfal DK-i oldala (részlet)

Рис. 5. Верху: юго-восточная стена бровки между квадратами V и VI и стратиграфическое положение погребения 2 (фрагмент). Внизу: юго-восточная сторона бровки квадратов VI и VII

Fig. 5. Above: The SE side of the profile between sections V–VI with stratigraphic position of grave no. 2 (detail). Below: The SE side of the profile between sections VI–VII (detail)



6. kép. Gorzsa, Vc 2. ház omladékai preparálás közben É-ről
 Рис. 6. Горжа, жилище № Vc 2 при расчистке с севера
 Fig. 6. No. 2 house of Gorzsa Vc, ruins while preparing. From the N

nyekre kiterjedő ház, ami a Tiszai kultúra körében egyedülálló méretű, többosztásos épület. Az előzetes fúrások szerint ebben a mélységben a tell középső és D-i felén rendkívül heves tűzvész az egész települést elpusztította. A házomladékok vastagsága helyenként 50–75 cm (5. kép alul).

A paticsfalu, oszlopvázás ház teljes hossza 16,5 méter, szélessége 6,5 m. A ház egyes szakaszain még feltehető, hogy a szelvényfal alatt további helyiségekkel bővíthet. A hosszanti falak csak helyenként, a végfalak és a két belső osztófal romjai 10–70 cm magasságban vörösré átégve megmaradtak. Mindegyik helyiséghez szögletes alaprajzú, tapasztott előterű, boltozott kemence tartozik. A leletanyag szokatlanul gazdag; több mint száz különféle méretű edény, kőeszköz, szövőszék-nehezékek, agyagládák, agyagból tapasztott objektumok szerepelnek a felszerelés, illetve a berendezés listáján (6–12. kép). A ház falát több helyen az edényeken alkalmazott felnagyított, festett meandrikus mintákkal karcolták be, égetett agyagból készült 15–20 cm nagyságú állatfejekkel díszítették.¹⁰ Ugyanehhez a települési fázishoz tartoznak a IV., VII–VIII. szelvényekben előkerült alaprajzukban ugyancsak jól megmaradt kisebb házak is (1–4).

A „d” településfázisról tudunk legkevesebbet, miután ebbe a mélységbe ez ideig egyedül a VII–VIII/a szelvényben jutottunk le. Itt hat szintet tartalmaz, a 17.

szint már a steril altalaj szintje, amibe csak a „d”-fázis szemétködrei mélyednek. A „c” településfázis temetőjét jelzik a Gazdapusztai Gyula 1963-as ásatásakor feltárt szűzföldbe mélyedő sírok a halom DK-i részén.¹¹

A halom szerkezetéről teljesen világos képet csak a további helyeken nyitott szelvényeknek részletes egybevetése után rajzolhatunk. Az eddig végzett munka alapján annyi bizonyos, hogy az összefüggő későneolitik réteg jelenlegi ismeretünk szerint négy településfázisra oszlik, azaz a halom területén a későneolitik településréteg folyamatos. A település szerkezetében ez idő alatt négyszer történik lényeges módosulás, amit a telep és temető területének kieserélődésében, s a leletanyag részleges változásában figyelhetünk meg.

A neolitik réteg keramikája

Az eddigi ásatási időszak leleteinek feldolgozása csak részben történt meg.¹² A leletanyag jellemzésénél

¹¹ *Gazdapusztai Gy.*, *Probleme . . .* 127.

¹² Az interdiszciplináris kutatások részvizsgálatainak adatairól még nem számolhatunk be, az állatcsontok feldolgozását Bökönyi Sándor, az antropológiai anyag vizsgálatát Farkas Gyula, a kagylók – csigák meghatározását Krolóp Endre, a rádiócarbon vizsgálatokat a frankfurti rádiócarbonlabor végzi.



7. kép. Gorzsa, Ve 2. ház 1–2. helyiség részlete kibontás után
 Рис. 7. Горжа, часть помещений 1 и 2 жилища Vc 2 после расчистки
 Fig. 7. Detail of rooms 1–2 of no. 2 house of Gorzsa Ve after unearthing

ezúttal csupán a keramikában kimutatható változások, kapcsolatok vázlatos, tájékoztató jellegű bemutatására törekedhetünk.

A gorzsai neolit réteg keramikájának általános jellemzőit a korábbi ásatási közlemények és összefoglaló feldolgozások¹³ túlnyomórészt ismertették. Lényegük, hogy a kétrétegűnek tartott telep anyagában jellemző a fényezett felületű, apró lencseszerű, bütyökdiszes áru. Emellett az alsó rétegben a textildiszes, tiszai kerámia, a bütyökdiszes anyag mellett növekvő tendenciát mutat, a második rétegben fokozatosan csökkenő, majd eltűnik, s a bütyökdiszes kerámia válik dominánssá.¹⁴ Gazdapusztai Gy. idézett későbbi tanulmányában már háromrétegű telepről beszél, melyből az alsó réteg finomkerámiájának vezértípusaként a fonatmintás tiszait tartja, s a gorzsai típusú kerámiát csak a felső két rétegben ítéli domináns szerepűnek.¹⁵ A kisméretű felületekről ásonyomként külön

tartott leletanyag statisztikai vizsgálatát azonban nem tartjuk meggyőzőnek, már a feltöltődés szakaszainak megítélésekor érezhető bizonytalanságok miatt sem. Jelenleg is folyó ásatásunk települési szintenként külön tartott leletanyaga a végleges statisztikai vizsgálatok elvégzése előtt is néhány biztos támponttal szolgált. Az apróbütykös gorzsai kerámia már a legalsó fázis legalsó szintjében uralkodó, egészen a legfelső fázis legfelső szintjéig. Statisztikai vizsgálat nélkül nem vállalkozhatunk arra, hogy a textilmintás kerámia arányának alakulásáról véleményt mondjunk, az azonban kétségtelen, hogy az „a”-fázis anyagában is nagy számmal fordul elő.

Szelvényeinkben végig megtalálható a textildiszes tiszai kerámia a díszítés csaknem valamennyi kombinációjával. A korábbi felfogással ellentétben, mely szerint csupán néhány meghatározott formához kötődik, bebizonyosodott, hogy úgyszólván valamennyi formán itt is ugyanúgy szerepel, mint a hasonló kor, Tiszai kultúrába tartozó telepek esetében. A mellékelt képeken ezért a két fő típus a tiszai textildiszes és a gorzsai bütykös kerámiát helyszűke miatt nem előfordulásuk arányában, hanem pusztán az időrend és a kapcsolatok alátámasztásához elengedhetetlenül szükséges számban mutatjuk be. Ez a díszítés egyaránt megtalálható sinszerű talpon álló gabo-

¹³ B. Kutzián I., Das Neolithikum in Ungarn. AArch 40 (1966) 266–268; Korek J., A tiszai kultúra. Kandidátusi disszertáció (kézirat) (Bp. 1973) 379.

¹⁴ Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 89 (1962) 8, 1 kép.

¹⁵ Ua., Probleme . . . 130.



8. kép. Gorzsa, Vc.2. ház 1–2. helyiség részlete kibontás után
 Рис. 8. Горжа, часть помещений 1 и 2 жилища Vc 2 после расчистки
 Fig. 8. Detail of rooms 1–2 of no. 2 house of Gorzsa Vc after unearthing

natartó agyagládán, mint egyszerű gömbös aljú, kihajló szájú poharakon, csótalpas edényeken, virágcserep formájú és szögletes testű vagy hengeres testű kihajló peremű változatokon. Mindezek mellett is meglepően nagy számban a galléros edény különböző változatain fordulnak elő.

Ugyancsak mindvégig megtalálhatók a magas és alacsony csótalpas tálak és edények tiszai mintás és bütykös változatban, a vékony falú, fényezett, apró-bütykös kis poharak egyenes vagy enyhe S-profillal, többnyire kettős csónakaképos alsórésszel; a durva tiszai kerámia széles skálája: elsősorban a nagyméretű hombárok hengeres nyakkal, szűkülő nyakú, gömbös vagy kónikus testű edények, széles, vastagfalú tálak nagy fogó-bütykökkel. A réteg valamennyi szintjében megtalálható a vékonyfalú bütykös kerámián a perem alatt alkalmazott körbefutó mély vonaldísz.

A „d”-fázisban (13. kép) a tiszai és gorzsai apró-bütykös kerámia (9, 11, 12, 15, 19, 20.) túlnyomó többsége mellett olyan jellegzetes formák és díszítésmódok fordulnak elő, amik a Tiszai kultúra korai időszakához tartozó településeken találhatók meg. A mélyen árkolt, széles közökkel bearkolt, vonaldíszes töredékek (10, 21–25, 26) a szakálhádi¹⁶ és a korai tiszai kerámia díszítő-

elemei közé sorolhatók.¹⁷ A karcolt tiszai díszítésű anyagban ugyancsak olyan változatokat találunk, amik a korai fázishoz tartoznak: karcolt, elnyújtott mezők váltakozása, kapcsolódása. Ez a díszítés már a Szakálhádi csoportban megjelenik, de a Tiszai kultúra korai fázisával kezdődő telepeken gyakori (1–9)¹⁸. Ugyanez vonatkozik a 3,15 sz. tűzdelt díszítésű töredékekre, a 13. számú fültöredékre, valamint az 5. számú lencseszerűen bemélyített díszítésű darabra is. A perem alatt körbefutó vonal, ami azután a csoport anyagában végig továbbél ugyancsak késői vonaldíszes reminiscenciának tartható. Ritka forma a 20-as sz. kis csésze, nem szerepel a korábbi anyagban, legközelebbi párhuzamát az aszódi telepen találhatjuk ugyancsak tiszai díszítéssel. Ugyanitt tiszai importként fordul elő az említett karcolt, hosszú, sávos mezőkre osztott díszítés is.¹⁹

¹⁷ Banner J., A kökénydombi neolitikus telep ... 1931, XXIII. t. 7, XXVIII. t. 19; *Ua.*, Acta ArchHung XII (1960) XXXVII. t. 2, 6, 22, 26; *Seleanu M.*, A Szegvár-tűzkövesi neolitikus telepen 1978-ban végzett ásatás leletei és tanulságai (szakdolgozat) (Bp. 1981). 3. t. 15, 12. t. 2, 24, t. 3.

¹⁸ Korek J., i. m. (1973) Szerencs-Taktaföldvár: XXXIII. t. 3, Kisköre: XXXI. t. 1; *Trogmayer O.*, i. m. X. t. 11; *Seleanu M.*, i. m. II. t. 19, 5. t. 6; *Banner J.*, i. m. (1960) XVI. t. 40; *Kalicz N.*, – *Makkay J.*, i. m. Battonya-Gödrösök: 152. t. 7.

¹⁶ Banner J. – Bálint A., Dolg XI (1935) VI. t. 10, VII. t. 7, 10; *Trogmayer O.*, MFMÉ (1957) VII. t. 17, XII. t. 2; *Kalicz N.*, *Makkay J.*, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch. VII (1977) Tiszavasvári-Paptelekhát 72 t. 4, 77. t. 11.



9. kép. Gorzsa, Vc 2. ház 2. helyiség részlete
Рис. 9. Горжа, часть помещения 2 жилища Vц 2
Fig. 9. Detail of room 2 of no. 2. house of Gorzsa Vc

A „c”-fázisban (14–15. kép) már alig érezhetők a korai elemek, csupán két töredéken valószínűsíthető a vonaldíszes hagyomány (15. kép 3,9). Az anyag túlnyomó részét itt is az egészen finom, fényezett anyagú, apróbütykös kerámia és a már fejlett tiszai formákkal párosuló textilminta adja. A finomkerámián itt is – ugyanúgy, mint az előző fázisban – ritkán, szimmetrikusan vagy az éles vállvonalon, egymás mellett helyezkednek el az apró bütykök, gyakran egészen szűk átfúrással (15. kép 2). A kapcsolatokot jelző formák között ismét a lengyeli elem áll első helyen (14. kép 9, 12, 14, 15. kép 4, 11, 12, 13).²⁰ Ebben a fázisban jelentős számban fordul elő a finom, kannelura-szerű besimítás, többnyire hengeres nyakú, éles váll- és nyakvonalú, korai lengyeli típusú bögréken.²¹ A besimított kannelurák kétségtelenül balkáni eredetűek, innen kerülnek a dunántúli anyagba is.²²

¹⁹ Kalicz N., MittArchInst 2 (1969) 5. t. 2; Ua., MittArchInst 5 (1974–75) 5. t. 3. A forma egyébként a vonaldíszes eredetű lehet: vö. Dimitrijević, S., AIug 10 (1959) XVIII. t. 1–7. Ua., Einige probleme... ŠtZ 17 (1969) 10. kép 5, 13. kép 14.

²⁰ Uo., 10. kép 6., 12. kép 6., 12.

²¹ Točík, A., Erforschungsstand der Lengyel-Kultur in der Slowakei. ŠtZ 7 (1969) 4. kép 14, 16; Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Acta ArchHung XXXVII (1960) LXXXVI. t. 25–35; kevésbé profitált formában Aszódon: Kalicz N., i. m. (1969) 9. t. 7–8.

²² Kannelurás besimítások a vinčai anyagban: Dimitrijević, S., Das Neolithikum in Syrmien, Slavonien und Nordwestkroatien. Alug X (1969) X. t. 3, 5–7; Garašanin, D.–Garašanin, M., Supska „Stublina” Vor-

Megtaláljuk a korai tiszai kerámia körében is, számuk azonban elenyészően kevés, ami az eredetét is jól mutatja.²³ A benyomkodással díszített darabok ugyanúgy, mint az apró körkörös sor (15. kép 5, 8, 11) ritkák, de megtalálhatóak a Tiszai kultúra telepein, és egészen hasonlókat ismerünk Aszódról is.²⁴ Különös figyelmet érdemel a sötétbarna, érdes anyagú, csücskösen felmagasodó, átfúrt bütyök, ami az edényfalon bordaszerűen folytatódik (15. kép 1). A vonaldíszes időszakból talán egy Tiszavasvár-paptelekháti töredékkel hozható kapcsolatba.²⁵ A Sopot-Lengyel kultúra I/a fázis B. horizontjából egy egészen hasonló megfelelőjét ismerjük.²⁶ Thesszaliából egyetlen analógiáját – ismerjük.²⁷

geschichtliche Ansiedlung der Vinča-Gruppe. (Beograd 1979): valamennyi rétegben gyakori, a leginkább analóg alkalmazásban az alsó 9–7-es szintekben találjuk, XXII–XXXVI. t.; a lengyeli kultúrában: Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Acta ArchHung XXXVII (1960) XIII. t. 6.; Chapman, J., The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society. BAR International series, 1981, Oxford. Part II.

²³ Korek J., i. m. (1973) Szegvár-Tűzköves LVIII. t. 6.

²⁴ Kalicz N., i. m. (1969) Abb. 13. 11; Seleanu M., i. m. 7. t. 17, 19; Korek J., i. m. (1973) XVIII. t. 10, 23. t. 5.

²⁵ Kalicz N., – Makkay J., i. m. (1977) 81. t. 8.

²⁶ Dimitrijević, S., i. m. (1969) XI. t. 18.

²⁷ L. az Athéni Nemzeti Múzeum 39. sz. neolit tárlójában láttunk feltehetően egykorú darabot.



10. kép. Gorzsa, Vc 2. ház 2. helyisége az osztófál romjaival
 Рис. 10. Помещение 2 жилища Vц 2 с видом развалин
 разделительной стены
 Fig. 10. Room 2 of no. 2 house of Gorzsa Vc with the ruins
 of the separating wall



11. kép. Gorzsa Vc 2. ház 2—3. helyiségei közötti osztófál
 maradványai DK-ről
 Рис. 11. Горжа, остатки разделительной стены помещений
 2 и 3 жилища Vц, вид с юго-востока
 Fig. 11. Remains of the separating wall of rooms 2—3 of
 no. 2 house of Gorzsa Vc from the SE

A b-fázist szelvényeinkben négy melléklet nélküli, zsugorított temetkezés képviseli, biztosan ideköthető telepaprész azonban még nem tártunk fel.

Az „a”-fázis (16. kép) települése nagy kiterjedésű, de rövid életű lehetett. Korai rézkori elemeket tartalmazó keramikája egyaránt előkerült a III—IV. és XI. szelvényben is (2, 4). Számuk azonban elenyésző. Ugyancsak ide tartozik a 3. sz. miniatűr talpas tál is. A legfelső fázis leletei egyébként összességében nem tükrözik a „c”-fázis felső szintjeihez képest lényeges változást. Feltűnik néhány új csonkakúpos forma (1),²⁸ a tiszai díszítésű formákon belül a galléros edény aránya csökkenőnek látszik, a korábbi formák azonban — ha csökkenő számban is — továbbélnek. A 7. számú nagy edény is egyértelműen a legfiatalabb típusok közé tartozik, ami már Kökénydombon, Szegvár-Tűzkövesen, Csókán ismeretlen.

A festett kerámia

Az új ásatások egyik legfontosabb eredménye az a számszerűen is jelentős és változataiban is többértű, festett kerámiaanyag, ami Gorzsa-csoport, s egyben a késő-Tiszai kultúra képét is lényegesen módosítja.

A „d”-fázis festett kerámiája lényegesen eltér a felső szintektől. Mindig égetés utáni, széles sávokban, közvetlen az edény felületére föl vitt fekete (17. kép 17, 18), fehér (17. kép 8, 16) vagy barna festés (17. kép 15). Vastagfalú, széles talakon, perem alatt, karcolt edényeken a karcolásokat vastagon kitöltve jelentkezik a szurok-szerű széles fekete sávok festés (17. kép 6, 20). A korai festett anyagban egy függőleges falú edénytöredéken széles, vízszintes mezőben fekete és vörös sávok váltják egymást. Közeik és keretelésük vékony fehér csík. A fekete gyantászerű anyaggal festett sávokon ferde irányú, vékony, talán szerves eredetű szálak rovátkái látszanak.



12. kép. Gorzsa Vc 2. ház 3. helyisége a kemence előtti
 edényekkel ÉK-ről
 Рис. 12. Горжа, помещение 3 жилища Vц 2, сосуды перед
 печью, вид с северо-востока
 Fig. 12. Vessels in front of the hearth of room 3 of no. 2
 house of Gorzsa Vc from the NE

²⁸ Šiška, S., Zur Problematik der spätneolithischen Kulturgruppe mit bemalter Keramik in der Ostslowakei. StZ 17 (1969) 2. kép 2.



13. kép. Gorzsa, Vd-fázis
 Рис. 13. Горжа, фаза Vд
 Fig. 13. Gorzsa phase Vd



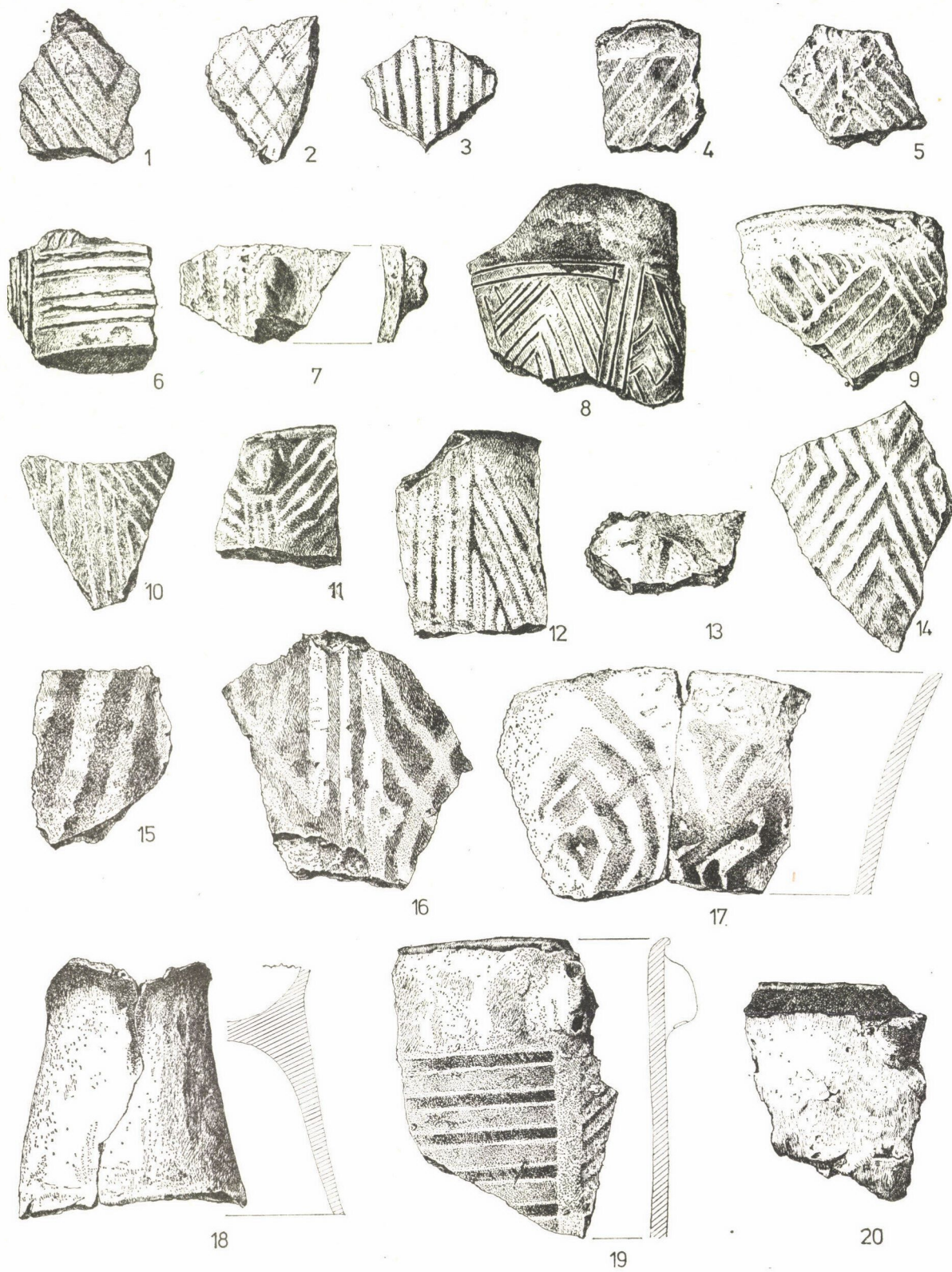
14. kép. Gorzsa Vc fázis leletei
 Рис. 14. Горжа, материал фазы Vc
 Fig. 14. Finds of Gorzsa phase Vc



15. kép. Gorzsa Vc fázis
 Рис. 15. Горжа, фаза Vc
 Fig. 15. Gorzsa phase Vc



16. kép. Gorzsa Va fázis
 Рис. 16. Горжа, фаза Va
 Fig. 16. Gorzsa phase Va



17. kép. Gorzsa, festett kerámia
 Рис. 17. Горжа, крашенная керамика
 Fig. 17. Gorzsa, painted sherds

A perem alatti függőleges átfúrt bütyök körül halvány, fehér sáv fut körbe, ugyanígy a perem alatt is, amit függőleges csíkok kötnek össze a vízszintes mezővel. A bütykök alatt széles, függőleges fehér sáv osztja a mezőt, amihez a másik oldalon világos alapon, fekete, vékony ferde sávok csatlakoznak (17. kép 19). Fontos kronológiai támpont a 15. 16-os szintek között megjelenő világos bevonatra festett, keskenysávós, fekete festés.

A „c”-fázisban a szélessávós fekete festés ez ideig még nem került elő. Jellemző a világos vagy vöröses alapon (17. kép 3.) a keskeny fenyőág-halszállkamintában alkalmazott fekete festés (17. kép 1, 10, 11, 12; 18. kép 5, 10, 22), ami közvetlen az edényfalra festve alapozás nélkül is előfordul. Egy esetben teljesen feketére festett kis töredék is előfordul (18. kép 18). Itt jelentkezik a világos alpra festett sötét (barnásfekete) rácsminta (17. kép 2; 18. kép 17, 23), a világosbarna alapon sötét (18. kép 26) vagy natúr alapon világosbarna keskeny csíkos festés (18. kép 9). Több töredékes fordul elő a natúr vagy világos alapon levő vörös csíkozás (18. kép 14, 24). Valószínűleg bonyolultabb motívum részlete jelenik meg egy fekete festésű töredéken (18. kép 25).

Felfelé haladva egyre gyakoribb a sötét (17. kép 4, 5; 18. kép 7, 15, 16, 21) vagy világos alapon alkalmazott vékony fehér sávós minta (17. kép 14), ugyanez alapozás nélkül is előfordul (17. kép 9; 18. kép 27).

Egyetlen polichrom (fekete-fehér-vörös) festésű töredék is előkerült, mintája azonban kivehetetlen (18. kép 28). A „c”-fázis 2. ház padlójáról előkerült vörös festésű meandermintás tiszai edények több példányán a meanderek közei fehér festésűek (14. kép 7). Egy szűkülő, hengeres nyakú edényen a perem alatt és a nyakvonalon fut körbe, majd a nyakvonalat a füllel összekötő négy függőleges sávban jelenik meg a sötétbarna festés (14. kép 12).

Az „a”-fázisban még előfordul a világos vagy barna bevonatra festett fehér csíkozás (18. kép 6, 8), új jellemzőként azonban a fényezett, fekete, natúr alapon, vékony vörössávós festés jelenik meg. Két esetben ez a technika már a „c”-fázis közepén is előfordult, apró bütykök körül, s abból kiágazó sugaras mintákban (18. kép 2, 13). Szélesebb vörös sávokat koncentrikus körben (18. kép 3), a perem és közvetlen a csésze alján és a bütykök körül találunk valamivel szélesebb vörös festésű sávokat (18. kép 1).

A festett kerámiában a jól elkülönülő „d”-réteg festése a korai tiszai festéssel azonos, bár itt úgy látszik jóval gazdagabban jelentkezik. Korek József mutatott rá, hogy a festés a Tiszai kultúrában legalább annyira jellemző, mint a karcolás. Egyben a színnek meghatározásánál nagy óvatosságra int, hiszen sok esetben az utólagos lera-kódás és csupán a kémiai bomlás eredménye áll előttünk az eredeti színkombinációk helyett.²⁹ A széles fekete sáv-festés a jellemző a kiskörei anyagban ugyanúgy, mint Szegvár-tűzköves idősebb szintjén.³⁰ Ugyanez a festés került elő Békés-Povádzugon.³¹ A széles sávós barna festés talán a korai lengyeli kapcsolatokra utal. Bár pontos analógiáját nem ismerjük, a vízszintes polichrom festés is kétségtelen a korai elemek egyikének tartható.³²

A festés legjellemzőbb változata a herpályihoz egészen közel álló fekete és fehérsávós festés. Stratigráfiai helyzetük is nagyjából azonos a herpályiával, a felső szintekben a fehér, az alsó szintekben a fekete domináns.³³ A korábbi kutatás a Gorzsán előkerült herpályi típusú festést importárként kezelte. Az utóbbi években előkerült nagyszámú festett kerámia megfigyelésében két lehetőség között kell mérlegelnünk: a kapcsolatok intenzi-

tása jóval erőteljesebb a feltételezetténél, vagy pedig az úgynevezett herpályi típusú kerámia itt, helyben készült.

Minden bizonnyal importárnak tekinthető a perem, az apró bütykös és az edényalj körüli vörös sávós festésű töredékek. Talán a Csőszhalmi kultúrával hozhatjuk őket kapcsolatba.³⁴ A motívumot egészen Thesszáliáig tudjuk követni, nem gyakori előfordulásai kronológiai támaszpontokat jelenthetnek.³⁵

Plasztikus ábrázolás

A fázisoktól függetlenül általánosan előforduló agyaglabák, amik részben idolkok, részben kultikus edények töredékei voltak, az állatfejekkel díszített edények és a kis állatszobrocskák (19. kép 2–9, 13–14) széles körben ismertek.³⁶ A leégett második ház omladékaiból három nagyobb méretű állatfej került elő. Az egyik hátoldalán vastag oszloplenyomat égett az agyagba (19. kép 12). Miután mindig a külső falak roncsai közül kerültek elő, feltehetően a külső falsíkot díszíthették. Emberábrázolás a „c”-fázisban két ízben fordul elő, mindkettő erősen stilizált, a tiszai plasztikában ritka megfogalmazású darabok (1, 10). Hasonlókat a lengyeli kultúra zengővárkonyi leletei között találhatunk.³⁷

Leginkább figyelemre méltó a „d”-fázisból előkerült edénytöredék, melynek pereme fogantyúszerűen felmagasodva állatfejben végződik (19. kép 15). A kifejtett Tiszai kultúra köréből nem ismerünk hasonlót, annál gyakoribb a Vinča kultúra leletei között,³⁸ innen került a késő–szakálhái csoport battonyai telepére is a Vinča B2-C1 fordulóján.³⁹

A Gorzsa-csoport időrendi-történeli helyzete

Gazdapusztai Gyula az 1963-as feltárást követően említett tanulmányában foglalta össze az új, addig ismeretlen leletegyüttes időrendi kérdéseit. Felismerve a korai lengyeli és herpályi kapcsolatok jelentőségét, a „Dél-alföldi bütykös kerámia” idejét is a korai-lengyeli időszakkal párhuzamosította. Mivel többszöri ásatásai alkalmával egy alkalommal sem sikerült a valószínűen csak a halom centrumában meglevő legkorábbi „d”-fázishoz tartozó települést elérnie, a gorzsi típusú kerámia eredetét, kezdetének problémáját nyitva hagyta. A kutatás akkori stádiumában a Tiszai kultúra belső periodizációja terén — főként a korai időszakot illetően — még nem alakult ki egyöntetű kép. Ebből adódott az a kronológiai ellentmondás, hogy a helyesen felismert korai lengyeli kapcsolatok ellenére a kutatás a Gorzsa-csoportot — ami alatt a gorzsi tell felső szintjeit értették — egyöntetű emlékmagyatól elszakítva a Tiszai kultúra végső, harmadik periódusaként fogták fel.⁴⁰ Erre komoly

³⁴ Tompa F., i. m. LIV. t. 2, LVI. t. 2.

³⁵ Wace, A. J. B.—Thompson, M. S., Prehistoric Thessaly. Cambridge 1912. fig. 142. Orhomenos, Hagia Marina és Drachmani legalsó rétegei tartalmaznak ilyen típusú kerámiát. Egészen hasonló pasztózus vörös festés fordul elő a korai Rachmani időszakban is (Volosi Múzeum K. 287/244).

³⁶ Korek J., i. m. (1973) 356–358.

³⁷ Dombay J., i. m. CXIV. t. 4–8.

³⁸ Garašanin, M., Zur Zeitbestimmung des Beginns der Vinča-Kultur. AIug I (1954) Abb. 1; Garašanin D.,—Garašanin M., Supska... XXXIII. t. 3–4; Garašanin, M., Hronologija Vinčanske Grupe. (Ljubljana, 1951) 164. 26–30; Gimbutas, M., Anza, ca. 6500–5000 BC.; A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic Southeast Europe. 42. kép. Anza IV.; Karmanski, S., Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka. Arch. Zbirka-Odžaci, 1977. XVII. t.

³⁹ G. Szénászkly J., Der Vinča-Fund von Battonya. BMMK 5 (1978) 3–12.

⁴⁰ Korek J., i. m. (1973) 379.

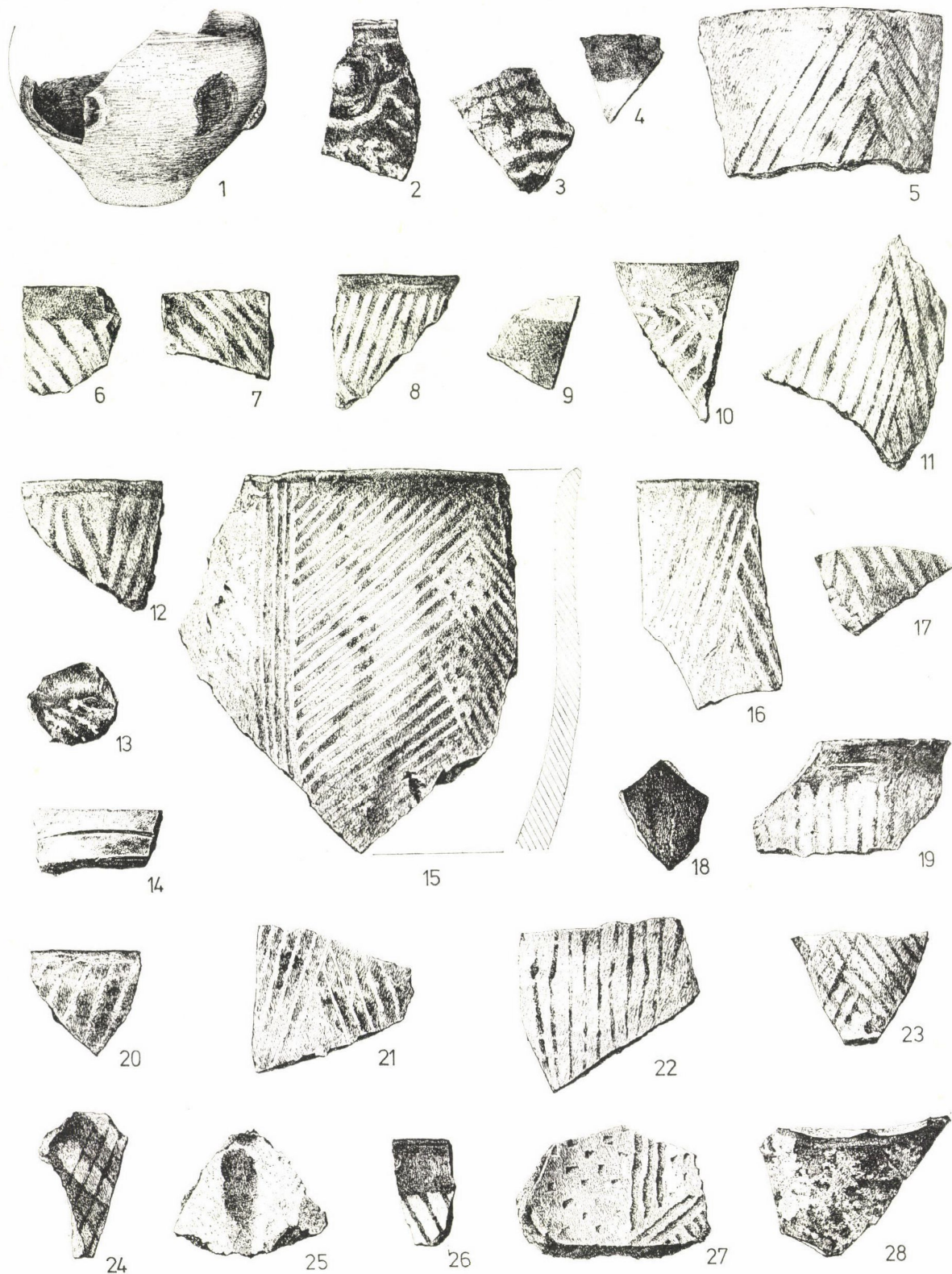
²⁹ Korek J., i. m. (1973) 223.

³⁰ Uo., 225–226; Seleanu M., i. m. 27–28–29. t.

³¹ Trommayer O., MFME (1962) XIII. t. 6–9, XIV. t. 3–8–10.

³² Hasonló sávós mezőkre osztott festést ismerünk Szegvár-Tűzköves legkorábbi szintjeiből: Seleanu M., i. m. 1. t. 1, 26. t. 5, 28. t. 1; Tompa F., Die Bandkeramik in Ungarn. (Bp. 1929) LVIII. t. 3.

³³ Korek J.—Patai, P. FA VIII (1956) 37–38.



18. kép. Gorzsa, festett kerámia
 Рис. 18. Горжа, крашенная керамика
 Fig. 18. Gorzsa, painted sherds



19. kép. Gorzsa, plasztikus ábrázolások
 Рис. 19. Горжа, пластические изображения
 Fig. 19. Gorzsa, plastic representations

alapot szolgáltatottak Gazdapusztai közleményei, melyekben a leletanyagot mesterségesen két külön-külön időszakra jellemző típusra (klasszikus tiszai és késői, gorzsai áru) osztotta, s azokat két különválnak ítélt réteghez kötötte.

B. Kutzián Ida a gorzsai kerámiával jellemezhető lelőhelyek alapján (Lebő B, Őszentiván-III, Békés-Póvázdu) biztos stratigráfiai helyzet ismerete nélkül is helyesen vetette fel, hogy a csoport életének kezdete talán már a korai tiszai időszakban megindul, s párhuzamosan lehet a Szakálhádi csoport és a Vinča-Tordos kultúra végével.⁴¹ Korek József a Lebő B leletanyagában előforduló bütyökdiszes kerámiával kapcsolatban vetette föl, hogy ott a gorzsai típusú kerámia érintkezhet a szakálhádi anyaggal is.⁴²

A „d”-fázis kerámiája alapján a gorzsai típusú kerámia kialakulása a korai tiszai időszakban párhuzamosan kell, hogy legyen a Herpályi kultúra kezdetével, a „d”-fázis legalsó szintjében előforduló herpályi típusú festés alapján.⁴³ A kis méretű VII–VIII/a szelvényből előkerült leletanyag elegendő bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy a gorzsai típusú kerámia megjelenését a Tiszai kultúra korai időszakára helyezzük,⁴⁴ ennél pontosabb korhatározását csak a „d”-fázis nagyobb felületben történő feltárásától várhatjuk. Az eddigiek alapján azonban nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a legalsó gorzsai fázis életének kezdete egyidős Lebő B, Kőkenydomb, Szegvár-Tűzköves, Csóka telljeinek kezdetével és életük is – kisebb eltéréssel – túlnyomórészt párhuzamosan zajlott.

Az eredet, valamint a Lengyeli és Herpályi kultúrákkal való kapcsolatot illetően a kutatás már korábban tisztázta az alapvető összefüggéseket.⁴⁵ A gorzsai „d”-fázis megismerése és a „c”-fázis anyagának elemzése újabb bizonyítékot szolgáltatott a klasszikus-Tiszai és a Lengyeli kultúra kezdetének egyidejűségére. Úgy véljük, az eredet kérdésében Gazdapusztai Gyula véleménye alapján véve ma is helytálló.⁴⁶ A csoport kialakulását a vázolt kapcsolatok szerint a Vinča B2-C1 időszak végére tehetjük. Kialakulásának kulesát a Dunántúlra érkező Vinča-hatásokkal egyidejű elemek megjelenésének tulajdonítjuk a Sopot II–Bicske idősakkal párhuzamosan, ami a Szakálhádi csoportból Tiszai kultúrává fejlődő népességnek ezen a területen lokális színezetet adott, majd a Dunántúlon pedig a Lengyeli kultúra kialakulásában játszott fontos szerepet.⁴⁷

Miután a Gorzsa-csoport elkülönítésének alapját jelentő fényezett fekete és barna, apró bütykökkel díszített kerámiája a csoport minden megkülönböztető jegyével együtt már a telep legalsó szintjében megtalálható a korai – majd a klasszikus Tiszai kultúrára jellemző leletanyaggal együtt, a Gorzsa-csoportot a korai és klasszikus tiszai időszakban a Tiszai kultúra lokális variánsának tartjuk. A Tiszai kultúrán belüli helyének részleteit azonban csak további, korszerű módszerekkel végzett feltárások összehasonlító anyagainak birtokában lehet kidolgozni.⁴⁸

Horváth Ferenc

ПОЗДНЕНЕОЛИТИЧЕСКИЕ СЛОИ МНОГОСЛОЙНОГО ПОСЕЛЕНИЯ В ГОРЖЕ

Резюме

В статье публикуются предварительные результаты ведущихся в настоящее время раскопок за 1978–1981 гг. многослойного поселения (телла) в урочище Горжа в окрестности г. Ходмезовашархей, в первую очередь расположенные культурных слоев и найденная в них керамика. На основании сделанных здесь ранее раскопок это поселение дало название группе Горжа. Однако из-за неполной публикации этого материала остались невыясненными вопросы истории, хронологии и также другие проблемы этой группы.

В 1978-ом году новые работы мы начали пробными бурениями (ручным буравом конструкции Фельдвари), в результате которых мы могли предварительно нарисовать в общих чертах расслоение холма. Раскопки мы вели послойно, отдельные слои расчищали аккуратно, ручным путем.

По бурениям мы установили, что в одном месте холма располагается обожженный слой с толщиной в 120–130 см. Где этот слой наиболее мощный, в квадратах III, V–VII мы открыли жилище с размером 16,5×6,5 м, состоящее из трех помещений. Подобный по размерам и конструкции жилища до сих пор не были известны на позднеэнеолитических поселениях Венгрии, аналогичные жилища известны только на Балканах. Стены жилища из глины со столбовым и плетеным каркасом местами сохранились высотой 50–70 см. В каждом помещении найдена печь, квадратная в основании. В жилище найдены сосуды раз-

ных форм, каменные изделия, пряслицы, сосуды для хранения зерна и различные глиняные предметы.

Характерные слои поселения мы демонстрируем в квадратах VII–VIII/a. В 1950-х годах с поверхности сняли землю на 70 см и поэтому толщина современного гумуса нигде не превышает 10–15 см.

I. Средневековый гумус, содержащий немногочисленный археологический материал.

II/a–б. Гумус сарматского времени с двумя культурными слоями и погребением № 1.

III/a–б–ц–д. Спорадические находки эпохи гальшта, слои ранней, средней и поздней бронзы.

IV. Гумус эпохи энеолита.

V. Фаза а: первый неолитический слой.

Фаза б: погребения могильника, покрытого слоем а, и это в то же время представляет собой второй неолитический слой.

Фаза ц: неолитические слои №№ 3–10, начинающиеся и кончающиеся обожженным слоем.

Фаза д: под жилищами слоя № 10 последовательно отложенные слои №№ 11–16 с толщиной полметра, которые мы открыли пока только в квадратах VII–VIII/a.

В фазе V/a уже появляются некоторые элементы энеолита, а фазу V/б мы выделили по открытым здесь погребениям, одновременным с поселением, открытым в других местах холма. Фаза V/ц содержала большой обожженный

⁴¹ B. Kutzián I., i. m. (1966) 266.

⁴² Korek J., i. m. (1973) 379; Ua., MFMÉ 1958–1959 (1960) 19–47.

⁴³ A festés erősen lekopott, fekete-fehér közlésre alkalmatlan.

⁴⁴ Makkay J., A magyarországi neolithikum rendszere és fejlődésének főbb vonásai. Kandidátusi disszertáció (kézirat) (Bp. 1980) A korai tiszai időszak fogalmát az általa megfogalmazott módon használjuk.

⁴⁵ Gazdapusztai Gy., i. m. (1969) 134–137; Kalicz N., Acta ArchHung XXII (1970) 12–23.

⁴⁶ Gazdapusztai Gy., i. m. (1969) 136.

⁴⁷ Kalicz N. — Makkay J., ArchÉrt 99 (1972) 3–14.

⁴⁸ A kéziratot 1982. április 1-én zártam le. A táblákat Kováts Margit és Szücs Árpád, a többi rajzot Kratochwill Mátyás, a fotókat T. Nagy Czirok Anikó, és a szerző készítették. A festett kerámiát Szabó Judit (BTM) restaurálta. 1982-től Vaday Andrea a származata kori, Szabó Géza a középső és késő bronzkori településrészletek feltárásával és feldolgozásával vesz részt a munkáiban.

слой (слой № 10), где мы могли наблюдать остатки сгоревших жилищ и конструкцию поселения. Фаза V/б относится к раннему этапу культуры тиса, в материале которой уже появляется лощенная керамика с небольшими выпуклостями, которая потом — вместе с классической керамикой с меандровым орнаментом культуры тиса — является ведущим типом до самого конца последней фазы.

Среди археологического материала особенно заслуживает внимание необыкновенно большое количество крашенной керамики. В фазе V/д этот орнамент содержит ранние элементы, характерные для культуры тиса, но уже здесь встречается и чернополосатый орнамент херпайского типа. В фазе V/ц характерна черная и в меньшей мере белая окраска, а в верхней фазе наоборот: господствует белая и реже встречается черная окраска. В конце фазы ц появляются выпуклости на поверхности сосудов и красные полосы под венчиком типа чосхалом.

Богатая коллекция пластических изображений дала весьма важные хронологические данные, особенно для самой ранней фазы.

Основные вопросы происхождения данной группы и ее отношения к культурам лендель и херпай уже раньше были выяснены. Выявление фазы V/ц и анализ фазы ц Горжи снова подтвердили одновременность начала культур тиса и лендель. Формирование данной группы мы можем датировать концом периода Винча Б2—С №. Источником ее формирования мы считаем появление новых элементов Винчи в Задунавье в период Шопот II — Бичке, которое оказало заметное влияние на населения, обитавшего здесь в переходный период от сакальхатской группы к культуре тиса, а в задунавье привело к формированию лендельской культуры.

Ф. Хорват

THE LATE NEOLITHIC STRATUM OF THE GORZSA TELL

Summary

This study reports the results of the current excavations of the tell settlement called Gorzsa in the neighbourhood of Hódmezővásárhely between 1978 and 1981 emphasizing the strata and their typical pottery finds. Following several earlier excavations this tell became the naming site of the Gorzsa group. Due to a backlog in write-ups and uncertainties in the interpretation of the strata several historical and chronological questions of the Gorzsa group are still unclarified. The new, 1978 excavations were preceded by several drilled probes by a so called Földvári type hand drill which helped to draw a theoretical survey of the tell. The field work was done level by level, the different strata were unearthed by precise hand methods.

According to the previous drilled probes most of the tell was occupied by a thick burnt layer between 130 and 230 cms. Its thickest point, including sections III, V—VII a three roomed building of a size of 16,5 × 6,5 m was unearthed with a size and structure unknown up to now in the circle of Hungarian Late Neolithic, its parallels can only be found in the Balkan peninsula.

The pile framed basket woven burnt adobe walls of the building stand up to 50 to 70 cms. More than a hundred vessels of different sizes, stone implements, loom-weights, storage pots, and clay objects are included in the inventory of the furnishings of the building.

I determine the stratigraphic classification and terminology used, since they form a basic function of the inner and relative chronology of the sites and the cultures. The basic terms we define them are the following:

- a) *Tell-strata*: the aggregate of the largest measure of depth, the aggregate of all strata, each distinct in age (era) and artefacts.
- b) *Stratum*: the main unit within the Tell-strata. Accretion formed during an extensive period of time (decades or centuries) in the course of the continuous life of a specific arch. unit (group or culture) with artefacts of predominantly the same type. This continuum cannot be considered divided by sterile layers, even though they may occasionally be wedged in it.
- c) *Phase*: a subdivision of stratum. A period observed and identified through partial changes in the artefacts or settlement-structure within a given stratum (age).
- d) *Level*: the change of soil accretion determined archaeologically: surface, walking level (inside floors — as e.g. stamped mud or other — and out of the house walking levels) as e.g. streets — and also fields, tillage which can be distinguished by excavations methods. A given horizon of the period.
- e) *Layer*: accretion between two levels which was formed within one and the same chronological horizon

which can archaeologically be bound to the given level (debris, garbage, refuse, accumulated or spread-out amount of soil).

- f) *Sterile-layer*: (this can be identified with stratum or phase only theoretically; in actual-practical cases it only shows characteristics of a layer). Accretion formed during an inhabited and no-artefacts periods or spaces of time (humus, or alluvial silt).

The characteristic stratigraphy of the tell was introduced according to sections VII—VIII where the stratigraphy is as follows:

A layer of about 70 cms of most of the tell was taken off during the 1950s for fill, thus the present day top soil layer was not more than 10—15 cms thick anywhere.

- I. Medieval top soil with scattered medieval find material.
- I. a—b. Sarmatian top soil with two settlement layers and with no. 1. grave.
- III. a—b—c—d. Halstatt period scattered finds, Late, Middle and Early Bronze Age strata.
- IV. Copper Age top soil.
- V. Neolithic stratum
 - a-phase: 1. neolithic level
 - b-phase: graves of cemetery closed by phase "a" at the same time the second Neolithic level
 - c-phase: Neolithic levels 3—10 starting and ending with carbonated layers
 - d-phase: levels 11—16, filled up in an average of 50 cms, under the buildings of layer 10, only outside the house excavated in sections VII—VIII/a.

The find material of phase V/a already shows some early Copper Age elements. Phase Vb was separated on the base of a distinct settlement-section located on an other part of the tell, of which cemetery appeared here, inside the excavated area. Phase Vc included a thick burnt layer (stratum 10) where the ground plan of the heavily burnt through houses provided a good picture of the structure of the settlement. Phase Vb according to the new excavations belongs to the early Tisza period where the polished small knobbed pottery, typical for the Gorzsa group, appears which later, with the classical Tisza meander scored wares lives alongside as chief characteristics of the pottery until the end of the very last phase.

The vast number of painted pottery material not experienced before at settlements of the Tisza culture are of great importance. The painting in phase V/d contains early Tisza elements with the black lanced painting of the Herpály type along. The black and less the white lanced painting dominates phase V/c, furthermore the white and less the black painting is characteristic for the uppermost

phase. The knobs and painted red lanes at the rim of Csőszhalom type appear towards the end of phase c.

The rich material of plastic representation provided excellent chronological background, concerning mostly the earliest phase.

The basic correlation concerning the background and the connection with the Lengyel and Herpály cultures was clarified earlier by research. The finding out about phase V/d of Gorzsa and the analysis of phase c provided new evidence for the contemporaneity of the beginning of the classical — Tisza and Lengyel cultures.

According to the surveyed relations the beginnings of the group can be put to the end of the Vinča B2-C1 period. The key of its development can be attributed to the Vinča elements arriving to Transdanubia parallel with the Sopot II Bieske period giving a local color to the people emerging from the Szakálhát group as Tisza culture and in Transdanubia it played an important role in the development of the Lengyel culture.

F. Horváth

Index to the find material of the treatise

Fig. 13. Gorzsa, phase Vd., sections VII—VIII/a: 1. level 11 — 2., level 12 — 3. levels, 13 — 4, 18. levels 13 — 14 — 5. level 14 — 6, 12. levels 16 — 17 — 7, 15, 19, 20, 24. ditch 4 (level 17) — 9, 10. levels 14 — 15 — 13, 14, 16, 17, 21, 23, 25. ditch 3 (level 17) — 22. level 17, ditch 5. Scale: 1 : 2
Fig. 14. Gorzsa, phase Vc finds level 10 from no 2 house. Scale 1 : 4

Fig. 15. Gorzsa phase Vc: 1. Section VIII, floor 4 (level 6) — 2. Section VIII under floor 4 (level 7) — 3. Section VIII. level 7 — 4. Section VIII. between levels 7 and 8 — 5. Section VIII level 7 — 8 — 7. Section VII floor 6 (level 8) — 8. Section VIII. floor 6 (stratum 8) — 9. Section VIII level 7 — 8 — 10, 12. Section VIII level 9/a — 10 — 11. Section VII between level 9/a and 10 — 13. Section II ditch 2 — 14. Section V level 8. Scale 1 : 2

Fig. 16. Gorzsa phase Va: 1. Section IV level 2 — 2. Section IX level 1 ditch 11 — 3. Section III level 2 — 4. Section VIII level 1 — 2 — 5. wall between sections VI and VII ditch "B" vessel no. 1 — 6. idem vessel no. 2 — 7. Section II level 1 — 8. wall between sections VII and VIII between Neolithic floors 1 — 2 — 9. Section IV level 1 — 9. idem. Scale: 1 : 2, except 7 — 1 : 6

Fig. 17. Gorzsa, painted pottery: 1, 2. Section VIII level 8 (floor 6) — 3. Section VIII level 8 outside floor 6 — 4, 5 wall between Sections VII and VIII between level 9/a and 10 — 6. Section VIII level 6 floor 4 — 7 — 10. Section III house no. 2 — Section VII: ruins of house no. 2 — 12. Outside walking level of house no. 2 — Section VII — VIII/a: 13 — 14. Stratum 13 — 15. between level 13 and 14 — 16 — 17. Between levels 14 and 15 — 18, 19. levels 16 — 20 levels 20 ditch 3. Scale 8 — 6. Section VIII levels; 1 : 2

Fig. 18. Gorzsa, painted pottery; 1. Section IV, item 5 — 2. Section VII floor 3 levels 4 — 3. Section VII ditch 5 — 4. Section VI ditch 10 — 5. Section IV level 1 — 6, 8. Section VII ditch 1980/a — 7. Section VII between floor 1 and 2 (levels 2 — 3) — 9. Section VII floor 3 (level 4) — 10, 11, 12, 13, 14. Section VII walking level belonging to floor 4 — 15, 16. Section VII between level 4 and 4 — 17. Section VIII between floor 3 and 4 — 18. Section VII floor 4 — 21, 22. Section VII between floor 4 — and 5 — 23. Section VII floor 5 — 24. Section VIII level 6 (under floor 4) 25. Section IV level 6 ditch 3 — 26. Section VIII levels 6 and 7 — 27. Section VIII levels 7 — 8 — 28. Section VIII. level 6 under floor 4. Scale: 1 : 2

Fig. 19. Gorzsa, plastic representations: 1 — 2. Section III, level 2 — 3. Section VIII. floor 4 — 4. Section IX level 1 ditch 10 — 5. Section XII level 2 — 6. Section VII between levels 3 and 4 — Section VII ditch 3 — 9. Section VII outside walking level of house no. 2 — 10. Section IV ditch 4 — 11. Section VII outside walking level of house no. 2 — 12. Section III house no. 2 — 13, 14. Section VII — VIII/a between levels 15 and 16 — 15 Section VII — VIII/a level 16. Scale: 1 : 2

ELŐZETES JELENTÉS

A TISZA III VÍZLEPCSŐHÖZ KAPCSOLÓDÓ RÉGÉSZETI MUNKÁLATOKRÓL SZOLNOK MEGYÉBEN

A Damjanich János Múzeum 1979-ben azt tűzte ki céljául, hogy az épülő Tisza III Vízlépcső által majdan érintett terület Szolnok megyei részének előzetes régészeti felmérését, topográfiai bejárását végzi el, főként saját anyagi erőforrásaira támaszkodva. A megindult munkába a Magyar Nemzeti Múzeum, az ELTE Régész Tanszék, az MTA Régészeti Intézete is bekapcsolódott.

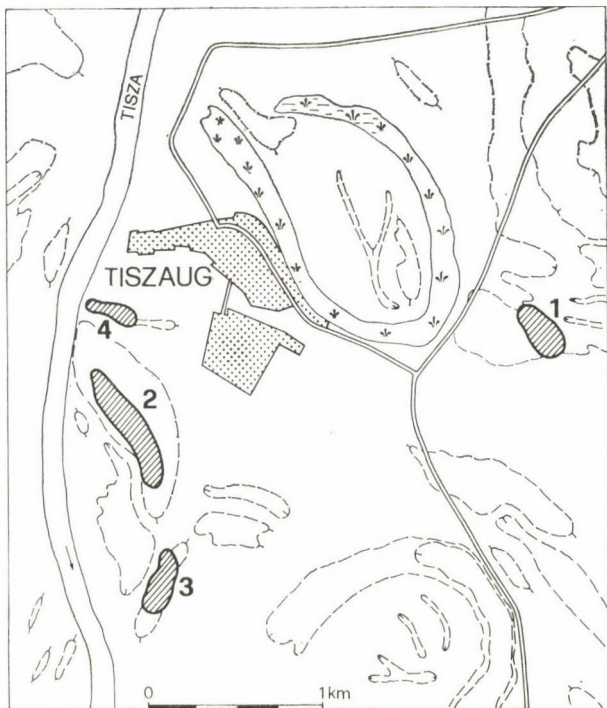
Annak ellenére, hogy a Tisza III Vízlépcső építése viszonylag távolabbi időpontban kezdődik majd el, fontosnak tartottuk a régészeti előmunkálatok e korai megindítását, mivel a későbbi, nagyobb feltárások, leletmentések helyét csak a szisztematikus, alapos felmérések alapján lehet kiválasztani. Az érintett Szolnok megyei terület, a Tiszazug, kedvező földrajzi helyzetéből adódóan, a régészeti lelőhelyek rendkívüli sokaságát foglalja magába. Ez a tény is okolja a jól átgondolt, kapkodás nélküli előkészítés szükségességét. A megkezdett és jelenleg is folyó régészeti előmunkálatoktól azt az eredményt reméljük, hogy a meginduló konkrét földmunkák idején sokkal hatékonyabban használhatjuk ki a rendelkezésre álló erőforrásokat. E cél érdekében az alábbiakat végeztük és a következő részeredményekről számolhatunk be:

1. Tiszazug terepbejárását olyan szempontok figyelembevételével kezdtük el, amelyek alapján az Országos Régészeti Topográfia is készül, így a tiszazugi eredmények az országos rendszerbe is beilleszthetők lesznek. (A lelőhelyeket 1 : 10 000-es, szintvonalas térképen, kiterjedésük pontos jelölésével rögzítettük. Így kezdtünk meghatározni az egyes lelőhelyek talajtani sajátosságait, a mezőgazdasági művelés jellegét, s a területet borító növényzetre is tekintettel voltunk.) 1979-ben Kunszentmárton határának, 1980–81-ben Tiszaug, Tiszasas, Csépa községek területének terepbejárása, lelőhelyeinek topográfiai felmérése történt meg.
2. 1980. áprilisi terepbejárások során 4 olyan lelőhelyet figyeltünk meg, amelyeknél elengedhetetlen volt leletmentések végzése a további pusztulások megakadályozására. E helyeken a tavaszi áradás miatt földet termeltek ki gáterősítéshez, illetve a helyi TSz kertészeti céljaira hordott el barnaföldet. E lelőhelyek: Tiszaug-Vasútállomás, Tiszaug-Kisrétpart, Tiszaug-Kéménytető, Tiszaug-Szociális Otthon, ahol 1980–81-ben kisebb-nagyobb leletmentéseket végeztünk (1. kép).

A Tiszaug-Vasútállomás melletti szakálhádi telep

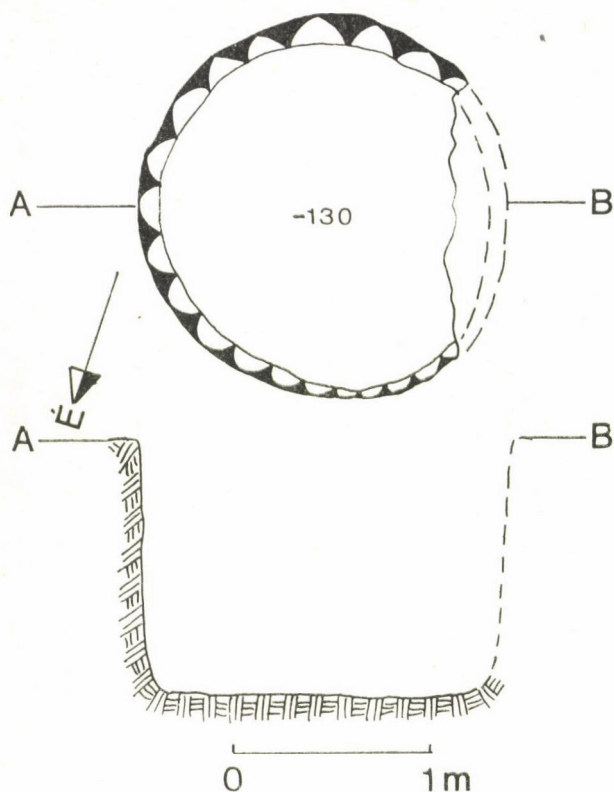
Tiszaug-Vasútállomástól D-re egy K–Ny irányú magas part húzódik, a Tisza egyik régi holt ágának É-i szegélyén. Itt egy nagy kubíkgödör oldalfalából 1980 májusában több hulladékgödört bontottunk ki, amelyekből az alföldi vonaldíszes kerámia (AVK) kultúrájának, illetve a szakálhádi csoportnak a szokványos leletei kerültek elő. Ezek közül két objektum és azok emlékműve külön is említésre méltó, ez az 1. és a 6. gödör.

Az 1. gödör hengeres formájú, kerek alaprajzú volt, a felszíntől számított mélysége 130 cm (2. kép). Ebben a gödörben csupán néhány darab kerámiatöredéket találtunk, jellegzetes szakálhádi bekarcolt mintával. Ugyanitt azonban egy nagyméretű edény cilindrikus nyakrésze került elő, rajta stilizált emberi arcábrázolással (3. kép 1). A szemeket bekarcolt háromszögek jelölik, az orr plasztikusan megmintázott, a száját vízszintes bekarcolás ábrázolja. Az arc alatt a szakálhádi csoportra oly jellemző, bekarcolt „M” motívum látható, az e fölötti részen pasztózus vörös festés nyoma figyelhető meg. Az arcos edény cilindrikus nyakrésze két oldalán, szimmetrikusan egy-egy függőleges borda valószínűleg a karokat jelenítette meg. Sajnos ezek letörték, s így csak a helyükön megmaradt nyomok alapján következtethetünk eredeti formájukra. A legutóbbi összefoglalások bár hangsúlyozták a szakálhádi csoportot e különleges, arcos edényeinek szakrális jelentőségét, de pontos jelentéstartalmukat szimbolikájukat nem tudták egyértelműen tisztázni.¹ A tiszaugi példány tehát a középső neolitikum e



1. kép. Tiszaug-Tiszasas környéke. Áttekinthető térkép. 1. lelőhely: Tiszaug-Vasútállomás, 2. lelőhely: Tiszaug-Kisrétpart, 3. lelőhely: Tiszaug-Kéménytető, 4. lelőhely: Tiszaug-Szociális otthon. M = 1 : 75 000
Abb. 1. Die Umgebung von Tiszaug-Tiszasas. Übersichtskarte. 1. Fundort: Tiszaug-Bahnstation, 2. Fundort: Tiszaug-Kisrétpart, 3. Fundort: Tiszaug-Kéménytető, 4. Fundort: Tiszaug-Altersheim. M = 1 : 75 000

¹ Pavlů, I., AR 18 (1966) 700–716.; Kalicz, N. – Makray, J., in IDOLE. Prähistorische Keramiken aus Ungarn (Wien 1972) 9–15.; Ülk., Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene (Budapest 1977) 91–92.; Goldman, Gy., BékMK 5 (1978) 13–60.; Hegedűs K., ArchÉrt 108 (1981) 4–5. Ezekben a további irodalmi hivatkozások megtalálhatók.



2. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 1. gödör rajza
Abb. 2. Tiszaug-Bahnhof. Zeichnung der 1. Grube

speciális, kanonizált ábrázolástípusának egy újabb, szép képviselője, amely önmagában továbbra sem oldhatja meg a mögötte rejlő gondolati háttér mai, jobb megközelítését.

Ugyancsak az 1. gödörben egy pohár alakú edényke is előkerült (3. kép 2–3). Különlegessége abban áll, hogy az oldalán, már önmagában is szokatlan, rendszer nélküli motívumok mellett, az alján szintén bekarcolt díszítés található. Ez utóbbi sajátosság a Vinča-Tordos lelőhelyeken általános „fenékjelek” köréhez kapcsolja a tiszauzi edényt,² s ennek párhuzamai a Balkánon messze vezetnek.³ A délkelet-európai neolitikum e jelesoportjainak nem hétköznapi, kozmogóniai jelentőségére legutóbb H. Todorova hívta fel a figyelmet az ovčarovo szakrális lelet-együttes ismertetése kapcsán.⁴ A balkáni neolitikum szóban forgó jeleinek értelmezése ma még rendkívül vitatott és a hozzájuk kapcsolódó történeti-régészeti problémák részei a rádiokarbon alapú, illetve a történeti kronológia közötti vita lényegének.⁵

A tiszauzi kis edény, az alján levő bekarcolt díszítés egyediségénél fogva, még jobban alátámasztja a vele együtt előkerült arcós edény megkülönböztetett voltát. További lényeges momentum az is, hogy a tiszauzi 1. gödörben, egyéb – az őskori hulladékgödörökben gyakori – nagyobb mennyiségű cserép- és esonttöredék nem

került elő. Az sem lehet véletlen, hogy az arcós edénynek más részeit ebben a gödörben nem találtuk meg. Más szakálhái lelőhelyek szokványos hulladékgödrei ezzel szemben igen ritkán tartalmazzák e különleges edénytípus arcrészét. Mindez együttesen azt sugallja, hogy a Tiszaug-Vasútállomás lelőhelyen feltárt 1. gödör különleges funkciójú volt: Egy edény arcrészét, egy nyilván különleges jelentéstartalmú, kis bekarcolt díszű edényke társaságában mintegy „beletemették”. Valószínűleg tehát a szakálhái arcós edények megsérülésük után sem veszítették el apotropeikus jellegüket, hiszen az arcot ábrázoló részt külön, e célra ástott gödörben helyezték el. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Szolnok-Szanda egyik szakálhái gödörében.⁶ Az arcós edények különleges lelőköriülményeire már korábban Kalicz N.–Makkay J. utalt,⁷ de a legújabb esanyteleki ásatások kapcsán Hegedűs K. is ugyanerre a sajátosságra hívta fel a figyelmet.⁸ Ennek megfelelően az ismertetett tiszauzi ásatási megfigyeléseket nem tarthatjuk egyedinek az Alföld középső neolitikumában. Mindez ismét csak a szakálhái csoport arcós edényeinek különleges, a neolitikus „vallásban” játszott kitüntetett szerepét támasztja alá.⁹ Tiszaug-Vasútállomás 1. gödörében előkerült, alján bekarcolt jelet viselő edényke e különlegességével a legészakabbi ilyen jelenség a Kárpát-medencében.¹⁰ Ez ugyanakkor újabb egyértelmű bizonyíték a Vinča-Tordos időszak és a szakálhái csoport által reprezentált alföldi középső neolitikum összefüggéseinek.¹¹

Tiszaug-Vasútállomás 6. gödre ovális alakú, mintegy 9,4 m hosszú és 4,2 m széles volt, amelynek hossz-tengelye közelítőleg É–D-inek mutatkozott (4. kép). A 155 cm mély középső részhez északon egy sekélyebb, 100 cm mélységű felület csatlakozott, amelyen egy ellipszis alakú, letapasztott platnijú, erősen kiégett kemencét találtunk, s a kemence kupolás boltozatának felső részét is megfigyelhettük. Már a szóban forgó gödör szabályos alaprajza miatt sejtettük, de a kemence alapján biztosra vehettük, hogy ez a gödör tulajdonképpen egy félig földbe mélyített lakóépület maradványa. Ezt a feltételezést csak megerősíti az a tény, hogy a gödör ÉNy-i részéhez egy 260 cm széles és 145 cm mély bejárati „folyosó” is csatlakozott. E lakógödörnek tartható objektumban és annak szélein semmiféle cölöpnymot vagy más, tetőszerkezetre utaló jelet nem észleltünk. A lakóépítmény e konstrukciójával erősen emlékeztet az alföldi vonaldíszes kerámia félig földbe mélyített gödörház-típusához.¹²

A tiszauzi 6. gödör (ház) bőséges leletanyagot tartalmazott, amelynek kerámiaja alapján egyértelműen a szakálhái csoportba sorolhatjuk e házat (5. kép 1–9, 11; 7. kép 1–13). Ennek ismeretében talán már eleve korjelzőnek tekinthetjük a szakálhái csoport e leletgyűjtésére nézve az archaikusnak tartható (elsősorban az alföldi vonaldíszes kerámia megelőző időszakára jellemző) gödörház-típust. E sejtésünket határozott tipológiai érvekkel is alátámaszthatjuk, nevezetesen azzal, hogy a 6. gödör kerámiaegyüttesében sok a kifejezetten alföldi vonaldíszes kerámiára jellemző töredék (7. kép 1, 3–13, 25). Ugyanakkor további fontos jellegzetesség, hogy a már szakálhái bekarcolt minták között sok esetben még az alföldi vonaldíszes kerámia díszítési technikája figyelhető meg: A bekarcolt vonaldísz széleit elsimítják, s így a kerámia felületébe vágott sekély árkok peremei lekerítettek, maga az ornamentika inkább bemélyítésként

⁶ Kalicz N. és Raczky P. leletmentése 1978-ban.

⁷ Kalicz N.–Makkay J., i. m. (1972) 15.

⁸ Hegedűs K., i. m. 4.

⁹ Goldman, Gy., i. m. 37–38.; László, A., Aktuelle Fragen der Bandkeramik (Székesfehérvár 1972) 224–228. további irodalommal.

¹⁰ Makkay, J., i. m. (1969) 9–49.; Winn, M., i. m. 14–23.

¹¹ Kalicz, N.–Makkay, J., i. m. (1977) 108–110.; G. Szénászkay, J., ArchÉrt 106 (1979) 68–75.

¹² Kalicz, N.–Makkay, J., i. m. (1977) 64–73.; Korek, J., ArchÉrt 104 (1977) 2. kép, 4. kép és 3–6.

² Makkay, J., Alba Regia 10 (1969) 9–49.; Todorova, J., AI 10 (1969) 77–84.

³ Összefoglalóan: Winn, M., The Signs of the Vinča Culture: an Internal Analysis; Their Role, Chronology and Independence from Mesopotamia (Michigan 1973); Todorova, H., The Eneolithic in Bulgaria (Oxford 1978) 84–86.

⁴ Todorova, H., Thracia 3 (1974) 39–46.; Ud., i. m. (1978) 85.

⁵ Makkay, J., MittArchInst 5 (1974–75) 13–31.



1

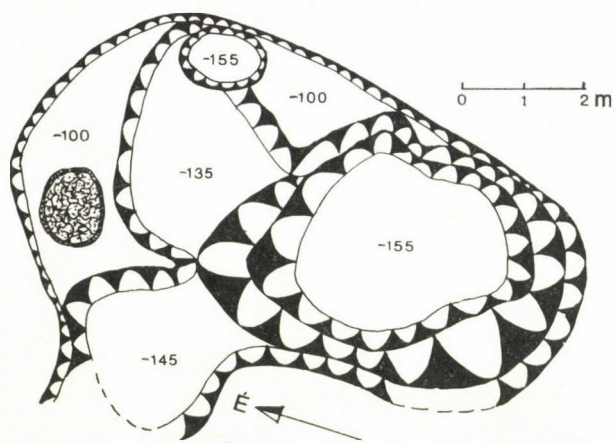


2



3

3. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 1—3. 1. gödör
Abb. 3. Tiszaug-Bahnstation. 1—3. 1. Grube



4. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 6. gödör (ház) rajza
Abb. 4. Tiszaug-Bahnstation. Zeichnung der 6. Grube
(Haus)

jelentkezik¹³ (5. kép 3, 6, 8). Ettől az eljárástól alapvetően eltér a szakálhái csoport kerámiájának valódi díszítéstípusa az élesen és mélyen *bevágtott* vonalakkal, ahol a szalagok által tagolt felületek váltakozva fényezetttek (5. kép 1–2, 5, 9), vagy vörös pasztózus festéssel hangsúlyozottak¹⁴ (5. kép 7, 11, 7. kép 2). A Battonyavidraparti korai szakálhái telep ismertetésénél G. Szénánszky J. a durva kerámiánál korai jellegzetességként emelte ki többek között e csoporton belül a perem alatti ujj-, illetve körömbenyomkodásokat.¹⁵ Ez a díszítés a tiszai lakógödörben több példánnyal van képviselve (6. kép 8, 13). A fentebb felsorolt érvek alapján, a teljes leletanyag kvantitatív analizisét megelőzően, úgy ítéljük, hogy Tiszaug-Vasútállomás 6. gödre az alföldi vonaldíszes kerámia és a szakálhái csoport közötti átmenet időszakát reprezentálja. Talán az archaikus elemek viszonylag csekélyebb száma miatt azt is megkockáztathatnánk, hogy ez a leletanyag inkább már a szakálhái csoporthoz áll közelebb, mint az alföldi vonaldíszes kerámiához. Elméletileg tehát nem kizárt olyan leletgyűjtés jövőbeni előkerülése, amely még karakterisztikusabban viseli magán az „átmeneti jelleget”.

A Tiszaug-vasútállomás 6. gödörben (házban) egy kisméretű arcsos edény nyakrészének 2 darabja került elő, s természetesen a fentiek értelmében nem lehet meglepő az, hogy éppen az arcrész hiányzik. Az egyik töredéken a bekarcolt „M” motívum széle maradt csak meg (7. kép 30), míg a másikon a kart ábrázoló oszlopos fogantyú (7. kép 27). További különlegesség az a négy-szögletesedő edényből származó peremdarab, amelyen ismét csak az arcsos edényekről jól ismert „M” dísz látható (7. kép 28). Nyilvánvalóan ez a megkülönböztető jel – a formájában is szokatlan – egykori edény különleges funkciójára utal. Egyelőre annak a három lapos, téglaszerű agyagtárgynak a pontos jelentőségét sem tudjuk, amelyeken szintén bekarcolt minták van-

nak (7. kép 17, 26, 29). Meglepő, hogy e lelőhelyen milyen sok töredék származik a kis nyeles agyagkanalakból (7. kép 18–24). Különleges jelentőségű az az átfúrt agyag csüngő, amely ovális, enyhén ívelt keresztmetszetű, tehát még formájában is egy kagylót igyekszik utánözni (7. kép). (A szakálhái csoport leletanyagából valódi tengeri kagylóból, spondylusból készült csüngő is ismert, pl.: Kengyel-Halastó egyik hiteles sírjából.¹⁶) A tiszai kagylódísz imitációja azt mutatja, hogy a valódi tengeri kagyló meglehetősen drága importceikké lehetett, hiszen „olcsó” anyagból szintén készítették másolatát. Ugyanakkor ez az agyagmásolat azt bizonyítja, hogy egy természetes előkép, illetve annak formája milyen törvényszerűen öröklődik át más anyag használatánál is. A formai hagyományok őrzésének e példája mellett igazán nem lehet meglepő, hogy később az első fémből (aranyból) készült mellédíszek továbbra is az archaikus kagylóékszerek alakját idézik. Természetesen ez esetben elképzelhető, hogy a formai azonosság, kontinuitás mögött a gondolati tartalom, ideológia többszöri változása, átalakulása mehet végbe. (E gondolatmenetet figyelembe véve nem vethetjük el a balkáni, Kárpát-medencei rézkor aranycsüngőinek helyi alapokon történő, önálló kialakulásának lehetőségét sem¹⁷.)

A messze ívelő cserekapcsolatok konkrét bizonyítékai a köeszközök, amelyek a tiszai lakógödörben nagyobb mennyiségben kerültek elő (7. kép 15–16). Igazán fontos a távolabbi kulturális és kronológiai összefüggések szempontjából néhány a Vinča kultúra területéről idejutott cseréptöredék. Az egyik ilyen „importdarab” szürke színű, anyagában is eltér a helyi kerámiától (5. kép 10). A felületén párhuzamos bekarcolt vonalak között mély bevagdálások láthatók. Ez a díszítés a Vinča kultúra A–B₁ fázisaitól válik jellemzővé és a Vinča-Tordos együttesek egyik általános ismertetőjegye.¹⁸ A kialakuló szakálhái csoport tiszai lakógödre-ből előkerült Vinča-kerámiatöredékek a Balkán és az Alföld korai kapcsolatainak fontos bizonyítékai. Az ilyen irányú összefüggések a Bánátban G. Lazarovici által körvonalazott Bucovaț csoportban öltenek a legkézzelfoghatóbban testet. Ez a sajátos leletgyűjtéseket magába foglaló csoport nem más, mint a Vinča kultúra és a szakálhái csoport keveredéséből-interferenciájából létrejött különös régészeti egység.¹⁹ Ez egyben a szakálhái csoport kialakulására vezető hatások jöttének irányát, eredetét is jelzi és olyan kulturális erővonalat rajzol meg, amely érthetően szoros szálakkal kapcsolta az Alföldet Délkelet-Európa más régióhoz ez időszakban.

Összegezve Tiszaug-Vasútállomás feltárásainak előzetes eredményeit, megállapítható, hogy nemcsak a szakálhái csoport leletanyagát gazdagítják az itteni leletek, de annak belső kronológiájához, kulturális összefüggéseikhez is sok új támpontot nyújtanak.

Raczky Pál

¹⁶ Siklódi Cs. által vezetett leletmentés 1981-ben.

¹⁷ Makkay, J., ActaArchHung 28 (1976) 277–278. A szerző itt az aranycsüngők déli eredetét állítja.

¹⁸ Garašanin, M., La préhistoire sur le territoire de la République Socialiste de Serbie (Belgrad 1973) 85, 88.; Garašanin, D. – Garašanin, M., Supska „Stublina”-Vorgeschichtliche Ansiedlung der Vinča-Gruppe (Belgrad 1979) 72–73, 77–78.

¹⁹ Lazarovici, G., Das Neolithikum im Banat. Bibliotheca Musei Napocensis 4 (1979) 226–228.

¹³ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 33–35.

¹⁴ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. (1977) 89–90.

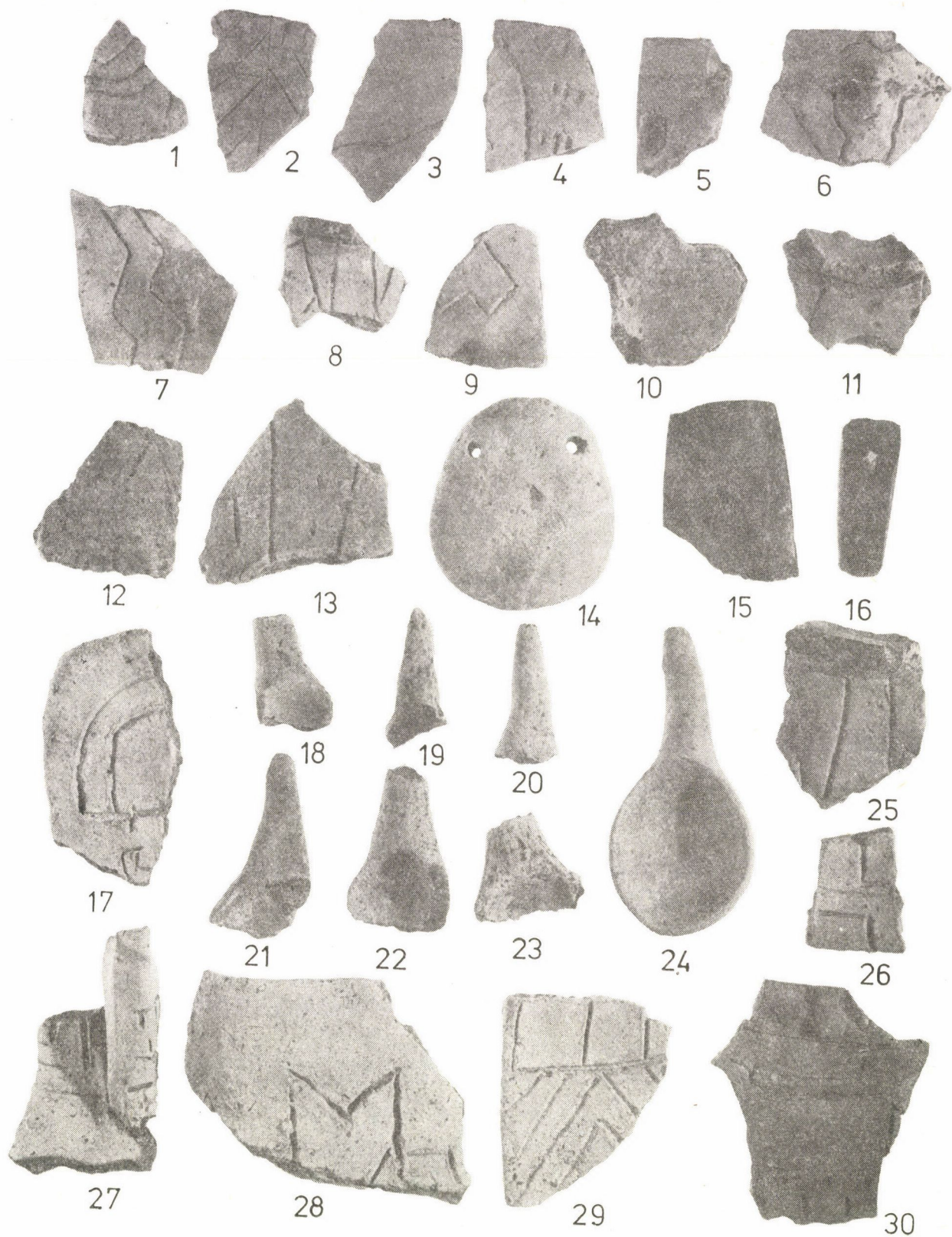
¹⁵ G. Szénánszky, J., i. m. 76.



5. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 1–11. 6. gödör (ház). 1 : 2
 Abb. 5. Tiszaug-Bahnstation. 1–11. 6. Grube (Haus). 1 : 2



6. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 1—13. 6. gödör (ház). 1 : 2
 Abb. 6. Tiszaug-Bahnstation. 1—13. 6. Grube (Haus). 1 : 2



7. kép. Tiszaug-Vasútállomás. 1–30. 6. gödör (ház). 1 : 2
 Abb. 7. Tiszaug-Bahnstation. 1–30. 6. Grube (Haus). 1 : 2

VORBERICHT ÜBER DIE SICH DER DRITTEN THEISS-STAUSTUFE ANSCHLIESSENDE ARCHÄOLOGISCHEN ARBEITEN IM KOMITAT SZOLNOK

Auszug

Das Damjanich János-Museum hat 1979 sich zum Ziele gesteckt, die vorangehende archäologische Vermessung und topographische Begehung des für den Bau der Dritten Theiß-Staustufe vorgesehenen Gebietes. Der sich in Gang gesetzten Arbeit hat sich auch das Ungarische Nationalmuseum, der Archäologische Lehrstuhl der ELTE und das Archäologische Institut der UAW angeschlossen.

Die Geländebegehung im Tiszaug wurde 1979 begonnen und geht auch heute noch den Gesichtspunkten der Archäologischen Topographie Ungarns entsprechend vor sich. Im April 1980 haben wir folgende 4 Fundorte beobachtet, wo dringende Fundbergungen nötig geworden sind: 1. Tiszaug-Bahnstation, 2. Tiszaug-Kisrépart, 3. Tiszaug-Kéménytető, 4. Tiszaug-Altersheim (Abb. 1).

Vorbericht über die Erschließung der Siedlung der Szakálhát-Gruppe von Tiszaug-Bahnstation

Südlich von Tiszaug-Bahnstation zieht sich in O—W-Richtung ein hohes Ufer entlang, der nördliche Saum des einen toten Armes der Theiß. Aus der Seitenwand einer großen Materialgrube haben wir hier im Mai 1980 mehrere Abfallgruben freigelegt. Von diesen müssen zwei Objekte und ihr Denkmalmaterial auch eigens erwähnt zu werden, diese sind Grube 1 und 6. In Grube 1 (Abb. 2) wurden nur einige Stücke, jedoch charakteristische Keramikfragmente der Szakálhát-Gruppe gefunden. Ebendort ist aber auch der zylindrische Halsteil eines großen Gefäßes zum Vorschein gekommen, auf diesem mit einem stilisierten menschlichen Gesicht (Abb. 3 1). Gleichfalls aus Grube 1 stammt ein becherförmiges Gefäß. Das Eigenartige daran ist, daß außer den an seiner Wand sichtbaren systemlosen Motiven, am unteren Teil gleichfalls eine eingeritzte Verzierung zu sehen ist (Abb. 3 2—3). Diese Eigenartigkeit knüpft das Gefäß von Tiszaug zu dem Kreis der auf den Fundorten Vinča-Tordos allgemeinen «Zeichen» und seine Parallelen führen weit in den Balkan hinein.^{2–5} Das kleine Gefäß von Tiszaug unterstützt noch mehr den speziellen Charakter des mit ihm zusammen zum Vorschein gekommenen Gesichtsgefäßes. Auf Grund vieler begleitender Umstände denken wir daran, daß die in Tiszaug erschlossene Grube 1 von eigenartiger Funktion war: den Gesichtsteil eines beschädigten Gefäßes hat man in Gesellschaft eines kleinen Gefäßes von gewiß besonderem Sinngehalt, sozusagen

«hineingegraben». Eine ähnliche Möglichkeit hat die Forschung im Zusammenhang mit den Fundumständen der Gesichtsgefäße bereits früher aufgeworfen.^{6–8}

Die Grube 6 von Tiszaug-Bahnstation war oval und etwa 9,4×4,2 m groß, mit einer N—S-Längsachse (Abb. 4). Auf Grund des im nördlichen Teil gefundenen Ofens kann das Objekt eindeutig für eine Wohngrube gehalten werden, die auf diese Weise stark an den ähnlichen Haustyp der Alföld-Linearbandkeramik erinnert.¹² Aus diesem Objekt sind die charakteristischen Keramikfragmente der Szakálhát-Gruppe zum Vorschein gekommen (Abb. 5 1, 9—11, Abb. 7 1—13), jedoch sind mehrere Stücke für die Alföld-Linearbandkeramik charakteristisch (Abb. 7 1, 2—13). Wichtig sind jene Stücke von Szakálhát-Muster, auf welchen die Ornamentik als «Eintiefung» erscheint, die ein charakteristisches Merkmal der Alföld-Linearbandkeramik ist (Abb. 5 3, 6, 8). Unter anderen sind wir der Meinung — auch auf Grund dieser Eigenartigkeiten —, daß die Grube 6 von Tiszaug die zwischen der Alföld-Linearbandkeramik und der Szakálhát-Gruppe bestehende Übergangsperiode repräsentieren kann.

In Grube 6 (im Haus) von Tiszaug sind zwei Fragmente von kleinen Gesichtsgefäßen ans Tageslicht gekommen (Abb. 7 27, 30). Eine weitere Eigenartigkeit bildet jenes aus einem viereckigen Gefäß stammenden Randstück, auf dem wiederum das von den Gesichtsgefäßen wohlbekannte «M»-Motiv zu sehen ist (Abb. 7 28). Weitere Unikums sind die verzierten, ziegelartigen Tongegenstände (Abb. 7 17, 26, 29), Tonlöffel mit Stiel (Abb. 7 18—24) und ein Muschel nachahmender Tonanhänger (Abb. 7 14). Dieses letztere Stück ist ein schönes Beispiel für die Bewahrung der Formtraditionen. Gerade diese Erscheinung macht uns darauf aufmerksam, daß wir auch die Möglichkeit der auf örtlichen Grundlagen vor sich gehenden Ausbildung der Goldanhänger der Kupferzeit am Balkan und im Karpatenbecken nicht verwerfen dürfen.¹⁸

Vom Gesichtspunkt der weiteren kulturellen und chronologischen Zusammenhänge sind einige von dem Gebiet der Vinča-Kultur hierhergelangte Scherbenfragmente von Wichtigkeit (z.B. Abb. 5 10). Dies zeigt auch zugleich die Richtung der zur Entstehung der Szakálhát-Gruppe führenden Wirkungen an und umrißt solche kulturelle Kraftlinie, die verständlicherweise das Alföld mit engen Fäden zu anderen Regionen Südosteuropas in dieser Periode knüpft.²⁰

P. Raczky

ELŐZETES JELENTÉS A TISZAUG-KISRÉTPARTI RÉZKORI TELEP ÁSATÁSÁRÓL

A közeljövő nagyszabású beruházásai között szereplő csongrádi vízlépcső megépítése a Tiszához közvetlenül kapcsolódó területeken Szolnok, Bács-Kiskun és Csongrád megyékben sok régészeti lelőhelyet veszélyeztetett egyrészt elárasztással (ártérből kiemelkedő szigetek, félszigetek) másrészt beépítéssel. Az utóbbi azokat a magaspartokat fenyegeti, amelyek eddig természetes védőgátként funkcionáltak, de a vízmű megépítésével majdan megemelt vízszint miatt ezekre is mesterséges töltéseket terveztek építeni.

Idé tartozik a tiszapolgári kultúra kistréparti csoportjának névadó lelőhelye is, ahol Szabó Kálmán 1924-ben már vezetett egy feltárást.¹ Sajnos a kecskeméti múzeumban elhelyezett eredeti dokumentáció és a leletanyag nagy része megsemmisült a II. világháborúban, de az ásató közléseiből tudjuk, hogy itt egy olyan egyrétegű telep volt, amelynek rétegvastagsága néhol eléri az 1 métert. Ez a tény teszi különösen fontossá a tiszapolgári kultúra lelőhelyei között, hiszen a kultúra egyik jellemzőjének a rövid életű, régészeti nehezen megfogható telepeket, a «nomád», pásztor életmódot tekintették.² A látszólagos ellentmondás felderítése, a régi ásatás hitelesítése volt a célja annak a feltárásnak, amely 1981. július 21. – szeptember 1. között zajlott Tiszaug-Kistréparton. Az ásatást az elkövetkező években is folytatni szeretnénk, de az eddigi megfigyelések olyan telepjelenségekre hívták fel a figyelmet, amely indokoltá teszi az előzetes közlést.

Mivel a leletanyag restaurálása még nem kezdődhetett meg, a kerámia feldolgozását későbbre kell halasztanunk. A díszített töredékekből összeállított válogatással, minden statisztikai és belső-kronológiai következtetés nélkül, a kulturális hovatartozást kívántuk igazolni (2–3. kép).

Az irodalomból ismert lelőhely a Tisza bal partján, Tiszaug községtől délre a folyó magaspartján található. Sajnos Szabó Kálmán nem határozta meg közelebből ásatása pontos helyét, így nem tudtuk a Tiszaug-Tópart és -Keménytető között 1,5 km hosszan húzódó parton lokalizálni.

A mezőgazdasági művelés miatt 1981-ben csak a partszakasz déli felén volt lehetőség a kutatásra. Az I. szelvényt a legdélibb részen, a partvonalra merőlegesen húztuk, ott, ahol egy kis beömlés magas vízálláskor, áradáskor, félszigetszerűen körülveszi ezt a területet (1. kép). Az ásatást megelőző terepbejárás alkalmával jellegzetes kerámiatöredékeket gyűjtöttünk innen. A szántással bolygatott legfelső réteg leszedése után a szelvény keleti részében kezdetben gödörnek meghatározott elszíneződést figyeltünk meg, amiről bontás közben derült ki, hogy egy nagyméretű árok homogén betöltési rétege. A 6–7,5 m széles, 2,6–3 m mély árok kétségkívül a kistréparti csoport idejére datálható, legalján és az egységes betöltés tetején koncentráltak a jellegzetes díszítésű kerámiatöredékek (2–3. kép), így sem korábban, sem későbbre nem keltezhetjük az árok használatát.

Az ásatás során még két helyen vágtuk át a sáncárkot. Az átvágások mellett fúrással, talajminták vételével kíséreltük meg követni az árok futását.³ A kézi erővel működtetett egyszerű geológiai fúróval a 15 cm átmérőjű hengeres földmintákat 10 centiméterenként emeltük ki. Az árok betöltését, a sötétbarna löszös humuszt és az iszapos lerakódást jól el lehetett különíteni a sárga altalajtól (4. kép). A III. szelvényben jól megfigyelhető volt az árok alsó részének lassú feltöltődése. A sárga agyagos és barna iszapos rétegek egy-egy áradás eredményei lehettek (5. kép), de elképzelhető, hogy annak a kisebb ároknak a bemosott és lerakódott hordalékát jelzik, amely a megerősített rész belsejéből vezethette a sáncárkba a csapadékot. Ez a kisebb árok tölcésesen torkolt a nagyba, feltöltésében gazdag kistréparti kerámianyagot találtunk.

Bár csak kis hányadát tudtuk feltárni a sáncároknak, mégis nagy valószínűséggel rekonstruálhatjuk annak íves formáját. Nem bizonyos azonban az ismert részletek alapján, hogy egy körárok részlete-e, aminek nagyobb részét a folyó áradásai mosták el, vagy pedig a félszigetet levágó kissé ívelt árok volt-e? Véleményünk szerint a kis félsziget DK-i oldalával közel párhuzamosan futó árok rész inkább az első változatot erősítené meg. Erre a kérdésre egyelőre csak közvetett bizonyítékok gyűjtésével, a funkció, a körülmények, illetve a párhuzamok alapján lehet megkísérelni a választást.

A megerősített részen belül húzott szelvényekben nem találtunk telepnyomokat, a humuszréteg is igen vékony volt. Az altalaj (homokos lösz) a kezdeti várakozással ellentétben a part felé nem lejtett, hanem emelkedett. Ez is azt bizonyítja, hogy eredetileg itt egy kiemelkedés volt, aminek azonban legnagyobb részét elvitte a víz.

A mai felszín kialakulását a rendszeres szántás is befolyásolta, a magasabb földhátokról lehúzták a humuszt a mélyebb részekre. A partélen túli fúrásminták jól mutatják, hogy az alsó részekben kétszeres vastagságú a műveléssel bolygatott réteg, az altalajon humusz, löszös humusz, majd ismét humusz váltakozik (F–S–10 fúrás).

A Szabó Kálmán által ismertett telepet eddig nem találtuk meg az árokkal (körárokkal) határolt területen, illetve annak közvetlen környékén sem. A 300–350 m sugarú körön belül kutatóárokokkal megvizsgált területen csak szakálhát, szarmata és szórványos középkori emlékeket találtunk. A Kistrépart egyik kiemelkedő pontján azonban, az I. szelvénytől 600 m-re északra, ahol csak kisebb szondát nyithattunk, ott találtunk kistréparti csoporthoz tartozó kerámiát. Az elkövetkező ásatási igényben ezt a területet is szeretnénk részletesebben megvizsgálni.

A különböző lelőhelyeken feltárt hasonló árkokat négyféleképpen szokták magyarázni:⁴

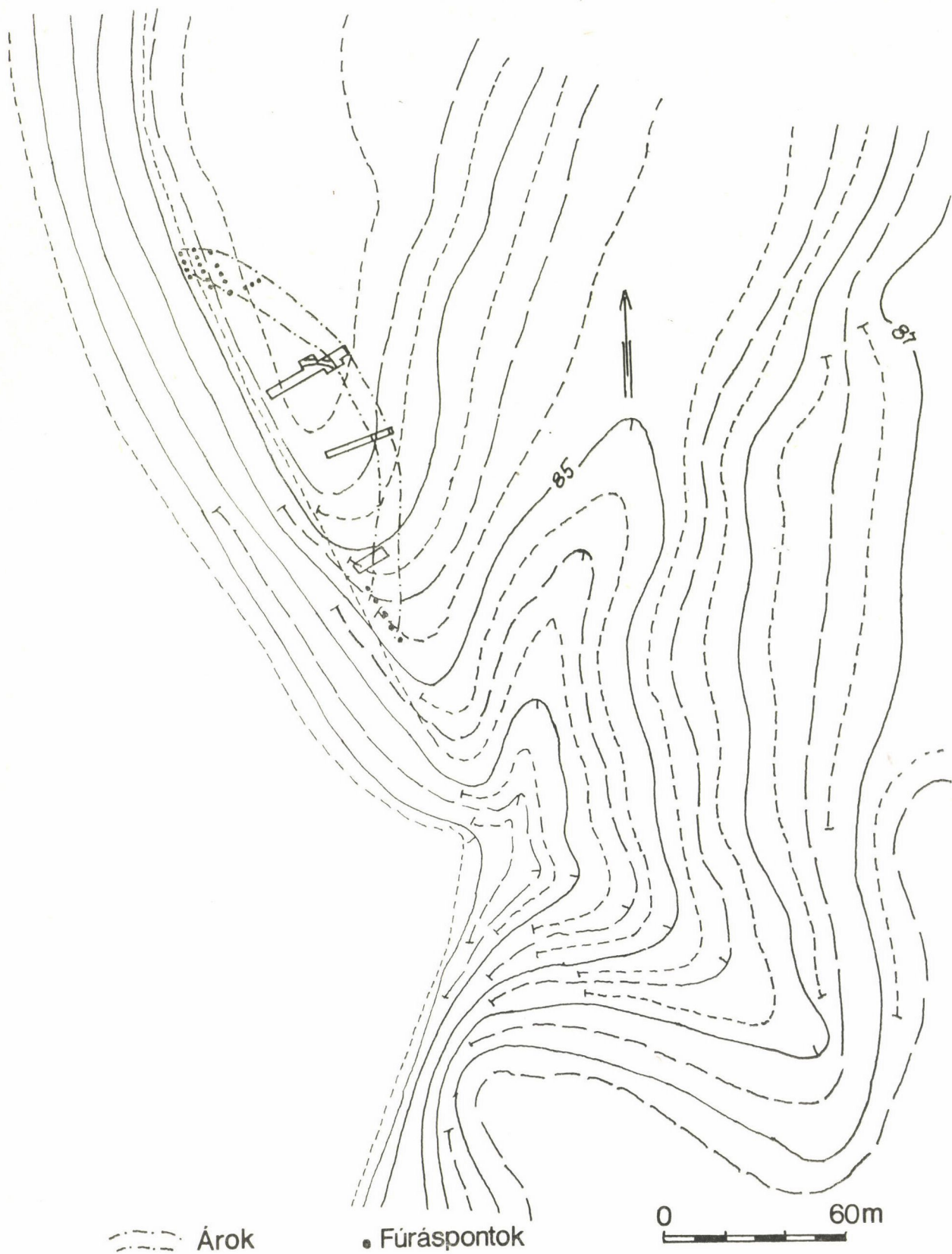
a) erősítés, mentésvár

³ Itt mondok köszönetet Rózsa Gábornak a szintvonalas térkép elkészítéséért és a fúrásokban nyújtott segítségéért.

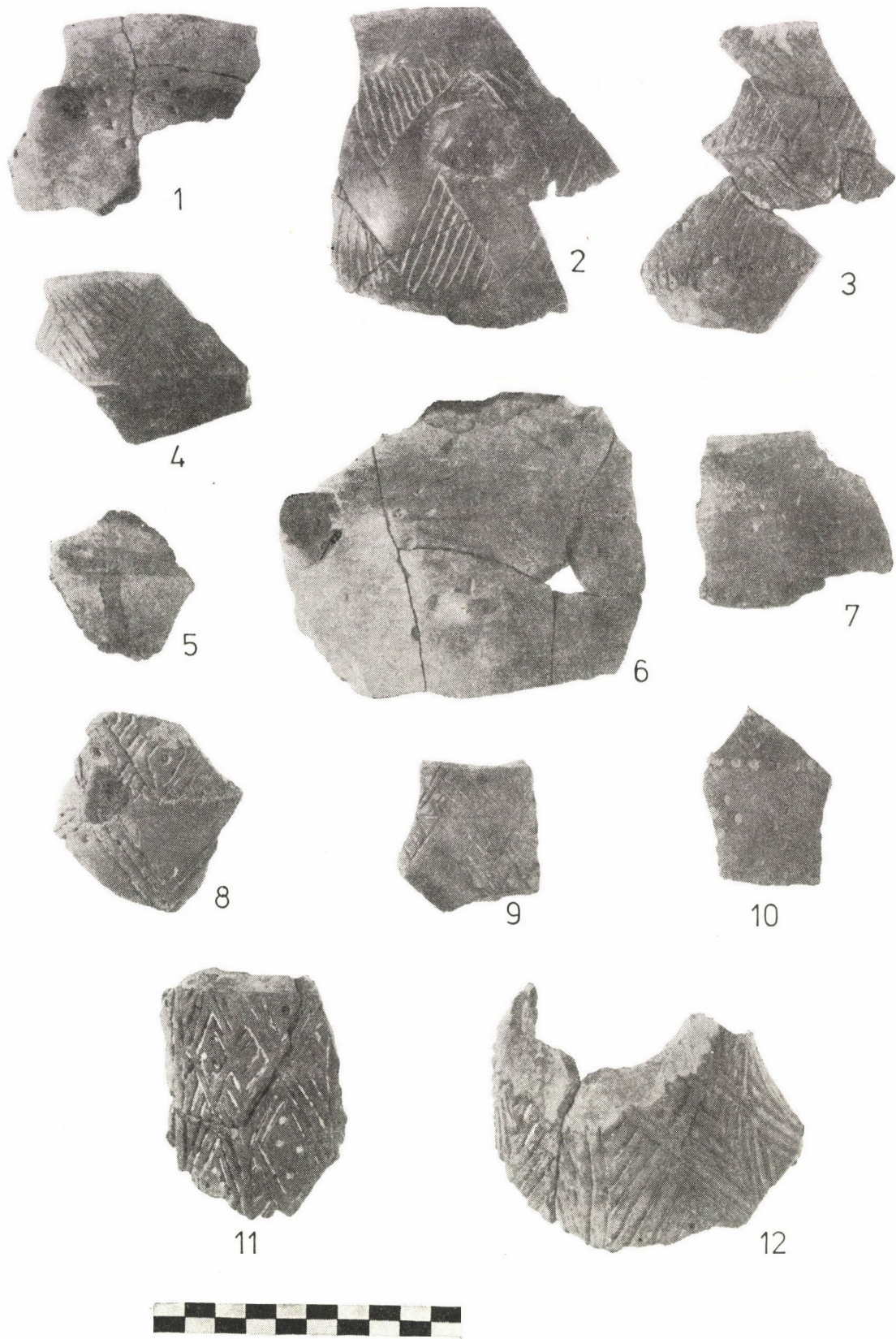
⁴ Podborsky, V., Jsehr. Mitteld. Vorgesch. 60 (1976) 139–147.; Rowlands, M. J., Defence: a factor in the organization of settlements. In: Man, Settlement and Urbanism. Duckworth (London 1972).

¹ Szabó, K., ArchÉrt 48 (1934) 9–39.

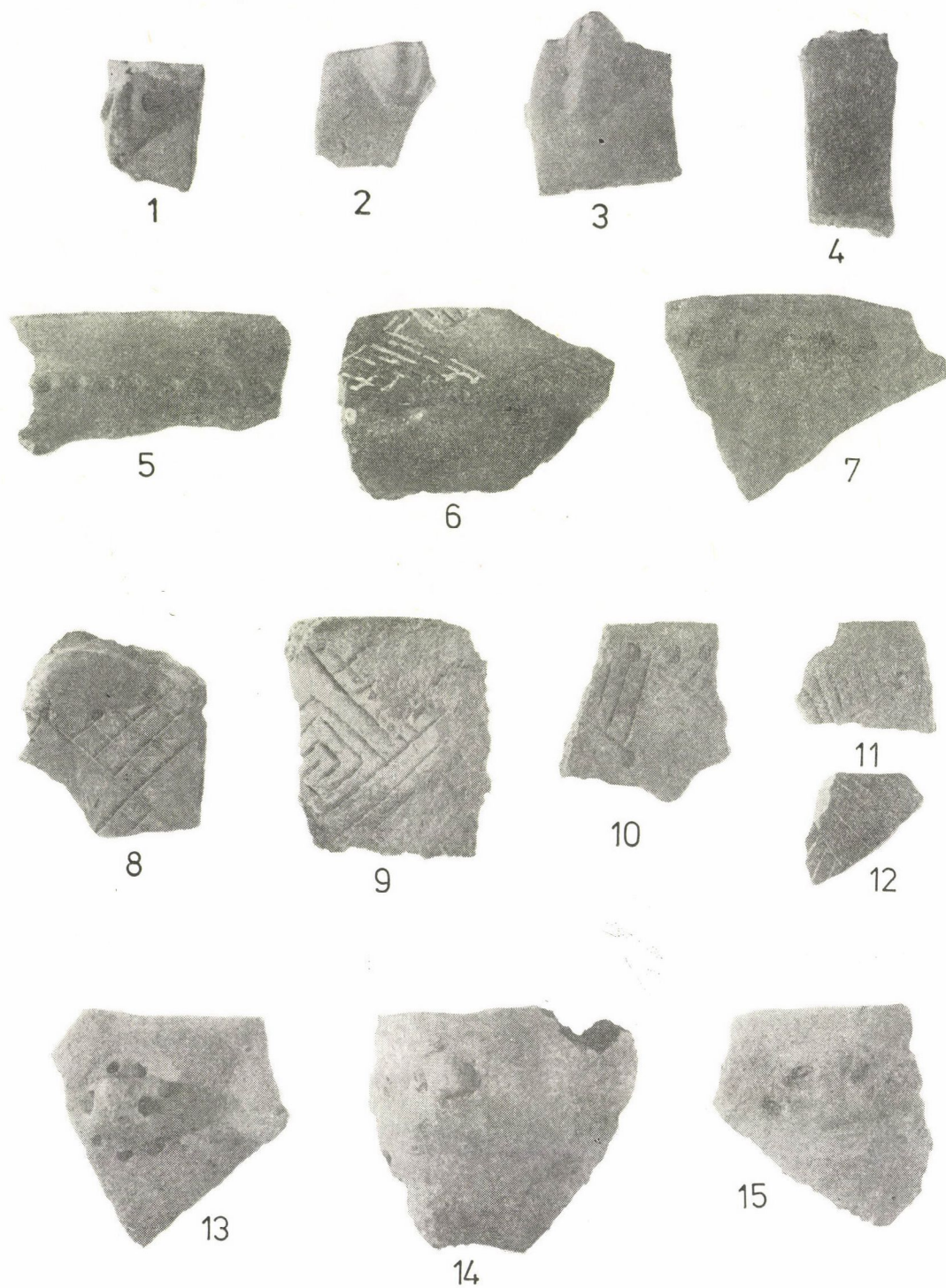
² Bognár-Kutzián, I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. AH 48 (Bp. 1972) 160–171.



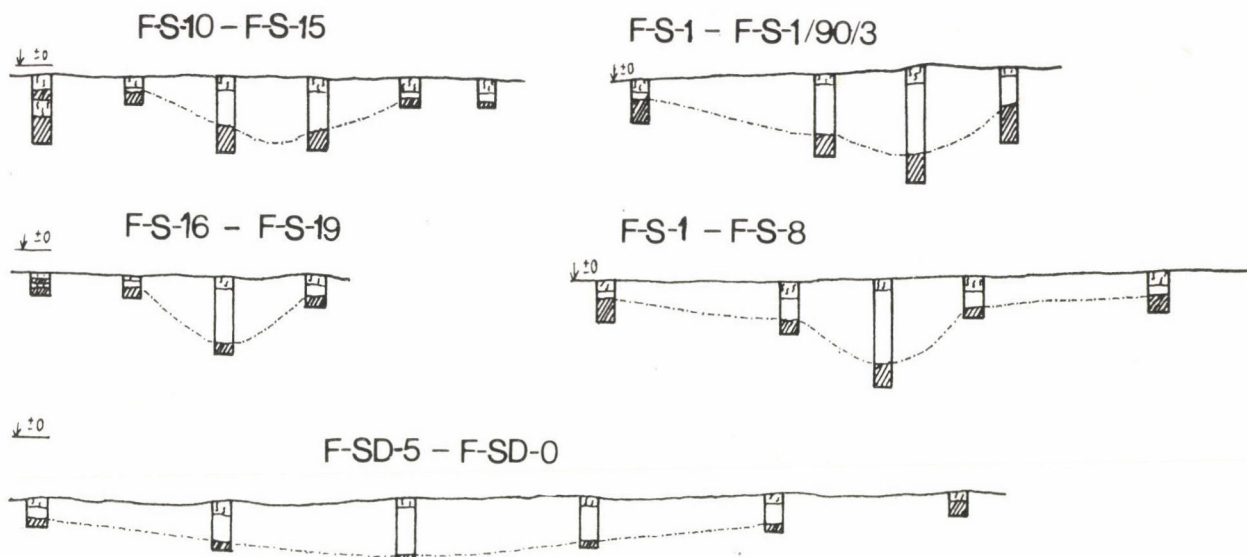
1. kép. Tiszaug-Kisrépart. A lelőhely szintvonalas térképe az árok rekonstruált vonalával
 Abb. 1. Tiszaug-Kisrépart. Höhengschichtenkarte des Fundortes mit der rekonstruierten Trasse des Grabens



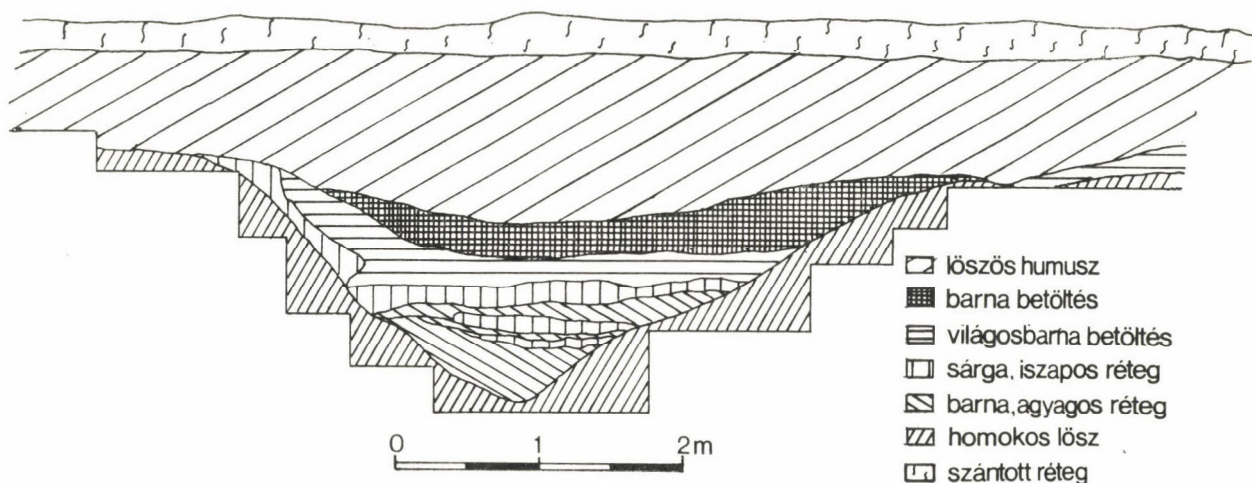
2. kép. Az árok betöltéséből előkerült kerámiatöredékek
 Abb. 2. Aus der Aufschüttung des Grabens zum Vorschein gekommene Keramikfragmente



3. kép. Az árok betöltéséből előkerült kerámiatöredékek
 Abb. 3. Aus der Aufschüttung des Grabens zur Vorschein gekommene Keramikfragmente



4. kép. A fúrásminták alapján rekonstruálható árokmetaszetek. M = 1 : 200
Abb. 4. Die auf Grund der Bohrproben rekonstruierbaren Grabenprofile. M = 1 : 200



5. kép. A III. szelvény É-i metszetfala
Abb. 5. Das nördliche Profil des Blockes III

- b) a vezetőréteg megerősített lakóhelye
- c) az állattartással összefüggő védmű (karám)
- d) a rituális események színhelye, kultuszcentrum vagy szentélykörzet

A Tiszaug-kisrétparti árok értelmezésénél először meg kell nézzük, hogy az egyes feltételezéseket milyen megfigyelések támasztják alá, vagy szólnak ellene.

a) A három oldalról vízzel határolt földnyelv végén a körárokral erősített rész alkalmasnak tűnik arra, hogy utolsó menedékként, refugiumként szolgáljon.

A korszak leletanyaga, a kereskedelmi kapcsolatok kitágulása növekvő gazdagságra utalnak, amely a fokozottabb védelem igényét is megteremtette. Az árok metszete is jellegzetesen a védművek szerkezetét mutatja, belső oldala meredekebb, kívül rézsűsebb. Az erősítésnek az sem mond ellent, hogy ez egy viszonylag békés időszak volt. Sokkal inkább elgondolkasztató, hogy miért nincs az árkon belül településnyom. Ezt nem lehet teljesen a mezőgazdasági művelés romboló hatásával magyarázni.

Ez a jelenség nem egyedülálló, a hasonló telepeken feltárt körárokknál nagyon sokszor szintén a házak tel-

jes hiányáról tudósítanak.⁵ Ha a lakosság védelme lett volna az elsődleges szempont, békeidőben sem hagyják „kihasználatlanul” ezt a területet, illetve olyan védműrendszert építettek volna, amely közel azonos munkával nagyobb területet védelmez. Egyszerűbb lett volna a földnyelvet egy egyenes árokral levágni, ahogyan ez a balkáni területeken gyakori volt.⁶ Itt a házak az árkon belül álltak, és csak a lakosság növekedésével került kívülre is néhány ház.

⁵ Höckmann, O., Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. in: Aktuelle Fragen der Bandkeramik. (Székesfehérvár 1972) 195–200.; Maier, R. A., Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege. 1962. 5–21.

⁶ Marinescu-Bîlcu, M.,—Cărciumaru, M.—Muraru, M., Dacia XXV (1981) 9–20.; Florescu, A. C., Arh. Moldovei 4 (1966) 23.; Florescu, A. C., Stud. Zv. 17 (1969) 111–124.; Dimitrijević, S., Bapska in: Epoque préhist. et protohist. en Yougosl. (1971) 136.

Felvetődik az a kérdés is, hogy akadályt jelentett-e egy ilyen árok az ellenséges támadóknak? Reális-e komoly erődítési szerepet tulajdonítani az ároknak abban az esetben is, ha nem találtunk olyan kiegészítő építményeket, amelyek egyértelműen a védhetőséget növelik, pl. kapubástyákat,⁷ külső árkokat⁸ vagy paliszád-sort⁹?

b) Az árok és a telep viszonyát tekintve (a telep közelében, de attól elkülönülve a legvédehetőbb helyen), logikus magyarázatnak tűnik az is, hogy a vezető család lakhelye volt. Így azt is feltételezhetjük, hogy csak kevés épület állt itt, valószínűleg a középső részen, amit a folyó elmosott, ezért nem találtuk meg. Az árokból előkerült elég nagy mennyiségű kerámiatöredék is a folyamatos lakottságot támasztja alá.

Ennek az elméletnek ellentmond az a temetőelemzésen alapuló megállapítás, amely szerint ebben az időszakban még csak megkezdődött a gazdasági-társadalmi rétegződés, de nem beszélhetünk szilárd hierarchiáról.¹⁰ Egy ilyen árok megépítéséhez pedig a telep összes lakójának együttes munkájára volt szükség. Ha ennek a munkának a célja nem az egész közösséget szolgáló létesítmény, hanem csak egy kis csoport érdekeit képviseli, akkor létrejöttéhez a vezetői hatalom, a függőségi rendszer olyan fejlettségét kell feltételeznünk, amely még nem lehetett jellemző a tiszapolgári kultúrára.

A törzsfőnöki lakhely kizárása után is számolnunk kell azonban olyan lehetőséggel, amely a vezetéssel függ össze, de annak közösségi formájával. Régészeti, néprajzi párhuzamok alapján feltehető, hogy a törzs vezetői, a vének tanácsa egy különválasztott, kiemelt helyet jelölt ki tanácskozásai színterül.¹¹ Ha így volt, akkor ez biztosan egybeesett a helyi kultuszélet központjával, hiszen az őskorban a közösségi és a kultikus funkciók elválaszthatatlanul összekapcsolódtak, az egyik meglétele feltételezi a másikat. Ebben az esetben a rituális okok a fontosabbak, ezért a d) pontban térünk vissza ehhez a kérdéshez.

c) A neolitikum végének jellemző eseménye volt a háziasítási láz, melynek nyomán jelentősen megnőtt a háziasított szarvasmarha-állomány.¹² A rézkor elején fellendült, illetve kiteljesedett távolsági kereskedelem alapja is a könnyen szállítható „piacképes” csereáru, a szarvasmarha volt.

Az életmódban megfigyelt változás, a pásztorkodás megnövekedett szerepe és az állatesontanyag elemzése arra utal, hogy a korszak telepszervezetének vizsgálatánál nem tekinthetünk el az állatállomány őrzőhelyeinek, karámjainak számbavételéről.¹³ Régészeti, néprajzi és történeti adatok alapján tudjuk, hogy gyakran készítettek egészen a közelmúltig olyan karámkokat, ahol árokkal és nem sövényfállal védték a csordákat. Bylanyban a szarvasmarhák számának növekedése a karám méretének növekedésével is jól bizonyítható.¹⁴ Érdekeséggé válik meg kell említeni, hogy itt a karám a közösségi épülethez kapcsolódott, mintegy jelezve, hogy a közös állatállomány éppen úgy kifejezője az összetartozásnak, és ugyanolyan fontos, mint a közös kultusz események színhelye.¹⁵

A Kárpát-medencében a tiszapolgári kultúra időszakában megváltozott a településhálózat. A telkeket elhagyták és a kisebb telepek a folyópartokra, ártéri kiemelkedésekre épültek.¹⁶ Ezekben a területeken egész évben biztosítva volt az állatállomány takarmányszükséglete az ártéri legelőkön és a galériaerdőkben, így nem kellett nagy területet bejárni, állandóan vándorolni. Egész évben a telep közelében tarthatták a csordákat,¹⁷ ami megkönnyítette védelmüket is. Érdemes volt tehát olyan erős karámot készíteni, amely hosszú ideig megvédte és összetartotta az állatokat.

Tiszaug-Kisrétparton is számolhatunk ilyen karámmal, amely akár az általunk feltárt körárok is lehetne. Ellentmond ennek azonban az árok mérete — ilyen célra egy jóval kisebb is megfelelt volna — és az árokban talált kerámiamentiség. Az állatok körüli foglalatosság nem „kerámiaigényes” tevékenység. Az edényeket leginkább a ház körüli munkákhoz használták, ha eltörtött nem vitték messzire, a házak közötti gödrökbe (árkokba) dobták. Ha a körárkon belül ház volt, akkor nem nevezhetjük karámnak, illetve karám esetén megmagyarázatlan marad a cserepek árokba kerülésének módja.

d) A körárok funkciójának meghatározását a kutatók legtöbbször vallási okokra vezetik vissza.¹⁸ Ez látszik a legjobb magyarázatnak arra, hogy az esetek legnagyobb részében miért nincs olyan épület, építmény, amely esetleg „világi” tevékenységek céljaira alkalmas lehetne. Ha a lakóépületek hiánya mellett olyan kétségkívül kultikus jelenségek, mint az építési áldozat, központi áldozógödrök, idolkok, oltárok viszont megtalálhatók,¹⁹ nem vonhatjuk kétségbe a rendeltetés ilyen meghatározását. Sokszor az építésmód is megerősíti ezt az elképzelést. Quenstedtben a Baalberg (legkorábbi TRB) kultúra öt koncentrikus kis körárból álló körépítményét tárták fel.²⁰ A 30 cm széles, 20–80 cm mély árkok a cölöpfalak (paliszád) alapozásai voltak. Sem erődiként, sem karámként nem értelmezhető, kultikus rendeltetését megerősíti az a tény is, hogy három bejárata közül a K–ÉK-i kapu a napfelkelte, az ÉNy-i kapu a napnyugta irányát mutatta nyári napforduló idején. Legjobb párhuzama az angliai Woodhenge, ahol hat kögyűrű volt egy bejárat.²¹ Ismerünk hasonló, — de csak részben feltárt — építményt a Michelsbergi kultúra területéről is.²² A kutatás megegyezik abban, hogy a nap és hold járásának megfigyelésével készültek ezek a körök. Hasonló „asztronómiai megfigyelés” eredményeként, de aligha feltételezhető, hogy annak céljaira építették volna azokat a szabályos körárokot, amelyeket esetleg paliszádsorral is megerősítettek, négy kapujuk a négy égtáj felé nyílt. (Těšetice-Kyjovice,²³ Kothingeichendorf²⁴ stb.) Ezekben az esetekben biztosan tudjuk, hogy nem védműről, erődökről van szó. Kothingeichendorfban az egész telep még külön árokrendszer védte, Těšetice is a telepen belül volt a körárok. Ugyanilyen a helyzete Makotřasyban a majdnem szabályos, 300 m oldalhosszúságú négyzetes árokrendszernek, amit nem pontosan

¹⁶ Bognár-Kutzián, I., i. m. 162.

¹⁷ Dettel, R. W.—Webley, D., Prehistoric Settlement and Land Use in Southern Bulgaria. in: Palaeoeconomy (ed.: E. S. Higgs) (Cambridge 1975) 100.

¹⁸ Höckmann, O., i. m.; Maier, R. A., i. m.; Podborsky, V., Die wichtigsten Ausgrabungsergebnisse in Těšetice-Kyjovice in den Jahren 1964–1974. Sborník Prací Filozofické Fakulty (Brno 1975–76) 184.; Plešková-Štítková, E., Die Beziehungen zwischen Siedlungsraum, Erzwirkommen und kultureller Entwicklung zur Zeit der Entstehung der Metallurgie. in: Urgeschichtliche Besiedlung in ihrer Beziehung zur natürlichen Umwelt (szerk.: F. Schlette) (Halle 1980) 191–192.

¹⁹ Höckmann, O., i. m. 195–199.

²⁰ Behrens, H., Antiquity LV (1981) 172–178.

²¹ Uo. 177.

²² Hubert, F., Germania 49 (1971) 214–218.

²³ Podborsky, V., (1975–76) i. m.

⁷ Kalicz, N., RégFüz Ser. I/29. (1976) 8.; Neustupny, J., AR II/(1950) 52–56.

⁸ Pavlů, I., AR XXXIV (1982) 176–189.

⁹ Károlyi, M., RégFüz Ser. I/29. (1976) 11.; Höckmann, O., Wehranlagen der Jüngeren Steinzeit in: Ausgrabungen in Deutschland (Mainz 1975) 3/278–280.

¹⁰ Skomal, S. N., JIES 8 (1980) 75–91.

¹¹ Soudský, B.—Pavlů, J., A Linear Pottery Culture settlement patterns of Central Europe. in: Man, Settlement and Urbanism. Duckworth (London 1972) 321.

¹² Bökönyi, S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. (Budapest 1974) 21–31.

¹³ Behrens, H., Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. (Berlin 1973) 199.

¹⁴ Soudský, B.—Pavlů, J., i. m. 324.

¹⁵ Uo. 319–321.

a négy főirány felé tájoltak.²⁵ Ebből az eltérésből kiindulva következtet arra a publikáló, hogy ez már bonyolultabb információkat, bizonyos naptárszisztémát is kifejez. Vigyázni kell azonban, hogy ne tulajdonítsunk a mai ismeretanyag „belemagyarázásával” több jelentést ezeknek az építményeknek, mint amennyit valóban hordoznak. Pontosan az angliai Henge-monumentek vizsgálatai alapján figyelmeztetett A. Burl arra, hogy ezek sokkal inkább szimbolikusak, mint tudományos rendeltetésűek.²⁶ Ha nem is tudjuk pontosan meghatározni a körárkok szerepét a rituális szertartásokban, az bizonyos, hogy a hétköznapi élet színterétől elkülönített, kiemelt helyet biztosítottak a kultuszoknak. Erődszerű szerkezetük az avatatlanokkal szemben védelmezte is a közösség összetartozásának szellemi szimbólumát, a közös áldozóhelyet, szentélyt.

Hazánkban a legutóbbi évtizedig csak feltételezték az ilyen neolitikus körárkok létezését.²⁷ Azóta már több helyen sikerült megfigyelni különböző korú és szerkezetű árokreszleteket,²⁸ sajnos teljes feltárással sehol nem kerülhetett sor. Most csak azokra térünk ki ezek közül, amelyek kulturálisan is kötődnek a Tiszaugon előkerült építményhez.

A tiszapolgári kultúrát követő, azzal genetikusan összekapcsolódó bodrogkeresztúri kultúrából egy körárok és az áldozógödör együttesét sikerült megfigyelni.²⁹ Szarvas-Cigányérponton a légifotóról ismert kerek „erődítés” belsejében húzott szelvényben a középső részen egy szabályos gödröt tártak fel, amiről az ásató feltételezi a kultikus rendeltetést. Más objektum nem is került elő.

Hasonló jellegű lehetett a kistréparti körárkok is, de nincs adatunk az árok pontos rendeltetéséről. Ugyanez az eredménye a Bélmegyer-mondoki ásatásnak is, ahol a feltárt terület kicsisége miatt nincs elegendő támpont az árok funkciójára nézve.³⁰ Mivel az árok a tisz-

apolgári kultúrához tartozó ház és sír között húzódik, az ásató felveti a lakóhely–temető elválasztás lehetőségét, de megjegyzi, hogy ezzel „a domb északi, a környező térszíntől hirtelen és magasan kiemelkedő peremén olyan kis területet zárhat csak le, amekkora a domb többi részét ez esetben magában foglaló telep lakosságának temetkezési célokra feltétlenül szűk lenne”.³¹

Véleményünk szerint ebben az esetben is a telephez kapcsolódó, de attól elkülönült, a legjobban védhető helyen kialakított „erődítésről” van szó. Bár a rendeltetést itt is csak nagyobb feltárások után lehet majd meghatározni, a rituális célokra történő felhasználásnak épenséggel nem mondana ellent a belső területen feltárt sír sem. Ebben az időben már az elkülönült temetők használata az általános, a kiemelt helyre való temetkezésnek valamilyen különleges indoka kell legyen. Ezt alátámasztják a sír leletkörülményei, a sírgödörben vastag kagylóréteget lehetett megfigyelni.³²

Az utóbbi lelőhelyek tapasztalatainak összegzése alapján lehet hozzávetőleg rekonstruálni a korszak vallási rendszerét, szervezetét. A differenciálódó társadalom, a növekvő gazdagság, a távolsági kereskedelem megteremtette a koordináció, az adminisztratív fejlődésnek szükségességét. Az adott társadalmi berendezkedés szintjén ez a vallási szervezet megerősödéséhez vezetett, a folyamat a kultusz szférájában mehetett végbe.

Az előzetes jelentéssel nem kívántuk – és a rendelkezésre álló anyag alapján nem is tudjuk – megoldani az őskori telepeken levő vagy azokhoz kapcsolódó árkok problémáját. Ez egy részletes adatgyűjtésen alapuló nagyobb tanulmány feladata lehet, most mindössze fel szeretnénk hívni a kutatás figyelmét erre a jelenségre, amely hazánkban a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák időszakában jelentkezik.

Siklódi Csilla

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DER KUPFERZEITLICHEN SIEDLUNG VON TISZAUG–KISTRÉPART

Auszug

Auf dem namengebenden Fundort der Kistrépart-Gruppe der Tiszapolgár-Kultur hat 1924 Kálmán Szabó eine Ausgrabung durchgeführt. Der größte Teil der Dokumentation und des Fundmaterials ging im II. Weltkrieg zugrunde und auch den Fundort gefährden die Arbeiten der Dritten Theiß-Staustufe, weshalb eine neue Erschließung notwendig geworden ist.

Von dem 1,5 km langen Hochufer bestand 1981 nur an der südlichen Hälfte eine Möglichkeit zur Forschung. Hier erschlossen wir auf dem Ende einer mit Zufluß begrenzten kleinen Halbinsel einen solchen bogenförmigen Graben, auf dessen Grund und auf dem oberen Teil der Einschüttung sich für die Kistrépart-Gruppe charakteristisch verzierte Keramikfragmente befanden (Abb. 2–3), weshalb der Gebrauch des Grabens weder auf eine frühere, noch eine spätere Zeit datiert werden kann. Den größten Teil der Halbinsel hat leider das Wasser weggespült. Den Graben haben wir an drei Stellen durchschnitten bzw. versucht seine Richtung mit Bohrungen zu verfolgen. Auf Grund der erschlossenen Details kann die Rundgrabenform als ein das Ende der Halbinsel abschneidender Quergraben für wahrscheinlich gehalten werden. Seine Funktion ist nicht genau bestimmbar, auf Grund der uns zur Verfügung stehenden Daten und Parallelen können wir höchstens darauf schließen, welche

von den vier möglichen Erklärungen angenommen werden kann.

a) *Befestigung, Refugium.* Für die Vorstellung spricht, daß der Fundort sich an einer von drei Seiten mit Wasser begrenzten, zum Verteidigen gut geeigneten Erdzunge befunden hat. Auch der Schnitt des Grabens zeigt die Struktur der Befestigungswerke, die innere Seite ist steiler, die äußere abgeboßelter (Abb. 5). Gegen diese Vorstellung spricht aber das völlige Fehlen der Siedlungsspuren.

b) *Wohnstätte der führenden Familie (Stammeshäuptling).* In diesem Falle setzen wir voraus, daß wahrscheinlich nur wenige Häuser in der Mitte der geschützten Fläche gestanden haben, die das Wasser schon weggespült hat. Auch die aus dem Graben zum Vorschein gekommene Keramikmenge spricht für den kontinuierlich bewohnten Zustand. Hingegen widersprechen dieser Annahme jene auf die Gräberfeldanalyse fußenden Feststellungen, wonach die wirtschaftlich-gesellschaftliche Schichtung zu dieser Zeit noch im Anfangsstadium war und wir über keine feste Hierarchie sprechen können.

c) *Pferch.* Der als Ergebnis der intensiven Domestikation bedeutend angewachsene Viehbestand mußte in der Siedlung oder in ihrer Nähe gehalten, sein Schutz und Zusammenhalten gesichert werden. Auch in Kistré-

²⁵ Pleslová-Štiková, E., Makotřasy – Quadratisches Erdwerk auf der Siedlung der Trichterbecherkultur in Böhmen. Sborník Prací Filozofické Fakulty (Brno 1975–76) 171–172.

²⁶ Burl, A., *Antiquity* LIV (1980) 191.

²⁷ Makkay, J., *DME*

²⁸ Kalicz, N., i. m.; Károlyi, M., i. m.; Makkay, J., *RégFüz* Ser. I/28. (1975) 5.; Makkay, J., *RégFüz* Ser. I/31. (1978) 8.

²⁹ Makkay, J., *RégFüz* Ser. I/29. (1976) 16–17.

³⁰ Goldman, Gy., *ArchÉrt* 104 (1977) 221.

³¹ Uo.

³² Uo.

part müssen wir mit einem solchen Pferd rechnen, wo die Rinder gehalten wurden und dies konnte eventuell auch der von uns erschlossene Rundgraben gewesen sein. Dies würde aber die Frage unbeantwortet lassen, wie die Keramikmenge in den Graben gelangt ist, da ja die Beschäftigung mit dem Vieh keine Keramik beansprucht.

d) *Kultische Funktion.* Die Funktion der meisten ähnlichen, in Siedlungen freigelegten Rundgräben führt man auf kultische Gründe zurück. Auch bei dem Graben von Tiszaug scheint dies die annehmbarste Erklärung zu sein. Die Parallelen des von dem Schauplatz des alltäglichen Lebens durch einen Graben abgetrennten Heiligtumbereiches finden wir auch bei dem genetischen Nach-

folger der Tiszapolgár-Kultur, bei der Bodrogkeresztúr-Kultur vor. Ein solcher Komplex war der Fund von Tiszaszólós und auch in Szarvas-Cigányérpart hat man eine Opfergrube im Inneren des Rundgrabens freigelegt. In Kistrépart könnte man das Fehlen der «weltlichen» Bauten hiermit erklären und auch das Gelangen der verzierten Keramik von guter Qualität in den Graben.

Wir hoffen, daß die Ausgrabungen der folgenden Jahre zur genaueren Rekonstruktion sowohl der Siedlungsstruktur als auch des alltäglichen Lebens uns mehrere Anhaltspunkte bieten werden.

Cs. Siklódi

ELŐZETES JELENTÉS

A TISZAUG-KÉMÉNYTETŐI BRONZKORI TELL-TELEP ÁSATÁSÁRÓL

Tiszaug-Kéménýtető neve — több más Tisza-vidéki lelőhelyhez hasonlóan — a magyar régészet első próbálkozásával, tudományunk kialakulásával fonódott össze. Ennek ellenére módszeres feltárás a múlt század óta nem folyt a helyszínen. Az 1980-ban elkezdett leletmentés, ill. hitelesítő ásatás során azonban olyan jelenségek kerültek napvilágra, melyek a kéménýtetői telepről a szakirodalomban eddig kialakult képet jelentős mértékben átalakítják. Ezért tartjuk szükségesnek, hogy eredményeinkről még a leletanyag restaurálása előtt röviden számot adjunk, s azokat a korábbi kutatásokkal összevessük.

A Tiszazugi Archaeológiai Magántársulat, amely 1876. október 12-én alakult Rómer Flóris szakszerű útmutatásai szerint, patrónusa részvételével több ásatást végzett a Tiszazug ismert lelőhelyein. Kovách Albert, a Társulat titkára rövid kiadványban foglalta össze a Szelevényen, Pusztastvánházán, Csépán, valamint Tiszaug-Kéménýtetőn végzett feltárások eredményeit.¹ A feljegyzések szerint „Tiszaugon, a kéménýtetői magaslat harmadik dombján, mely Tiszaug községtől délnek fekszik, és a Tisza árterének mintegy partját képezi...” kezdtek ásatni 1876. október 28-án² (1. kép). Az ártér felől indulva 8 × 2,5 méteres szelvényt nyitottak, majd mivel leletekben gazdagabbnak ígérkezett, teljes erővel a tőle északkeletre, 60 méternyire kezdett 6 m²-es felület bontására összpontosítottak, ahol 245 cm mélységig jutottak le. Megállapították, hogy a kéménýtetői három halomból álló magaslat a leletekben bővelkedő ún. „konyhahulladék”-halmokhoz tartozik.³ Az ásatók megfigyelései szerint „Az átkutatott földrétegek következők sorrendben és mélységben találtak:

0,32 méter	=	csereptöredék, hamu és agyagos
(vastag) réteg	=	termőréteg
0,42 méter	=	csontok, vörös föld, cserepek,
(vastag) réteg	=	hamu, szén
0,48 méter	=	banya-kemence darabjai
(vastag) réteg	=	
0,32 méter	=	lyukas csereptáblák, hamu, szén,
(vastag) réteg	=	cserepek
0,03 méter	=	hamu
(vastag) réteg	=	
0,11 méter	=	agyag
(vastag) réteg	=	
0,08 méter	=	kagyló-réteg
(vastag) réteg	=	
0,69 méter	=	szén, agyag, hamu, cserep,
(vastag) réteg	=	csont, kő, kagyló

Ezek alatt pedig hasonló változásokban subponálható még 3 méternyire ezen konyha-hulladék-halmok alapja,

mint az a Tisza által elmosott part-szakadékoknál észlelhető⁴ (2. kép).

A múlt századi kutatóárkokból származó leletanyag — összesen 1047 db — a Társulat gyűjteményébe került, majd működésének megszűntekor örök letétként a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezték el.⁵

Az ásatások eredményeiről tudósítások jelentek meg az Archaeológiai Értesítő hasábjain,⁶ azóta pedig Tiszaug-Kéménýtetőt valamennyi nagy összefoglaló munkában a jelentős bronzkori lelőhelyek sorában említették.⁷ 1924 őszétől néhány éven keresztül Szabó Kálmán, a kecskeméti Múzeum vezetője ásatott a halmon és közvetlen környékén, a Kisrétpartnak nevezett határrészen.⁸ A rézkori telepről írott cikken kívül más közlemény nem jelent meg a feltárásokról, a leletanyag nagy része és a helyszíni feljegyzések elvesztek. Arról azonban értesülünk, hogy Kéménýtetőtől északkeletre, párszáz méterre bronzkori urnasírokat találtak.⁹ Előkerült egy edényben elrejtett arany kincslelet — lelőköri körülményeiről bővebb adatokkal nem rendelkezünk.¹⁰

Az 1950-es évek elején Kalicz Nándor gyűjtötte össze a Tiszazug őskori településeit. A területre vonatkozó alapvető munkájában¹¹ a tiszazugi Kéménýtetőről és környékéről pontos leírást és részletes anyagközlést tesz közzé.

A Tisza és a Körös által határolt területet speciális vízrajzi helyzete miatt ma is az Alföld önálló részétájaként tartják nyilván. A Tisza szeszélyesen kanyargó folyása, a Tisza és Körös vízjárásai, az egész Tiszazugot behálózó kiöntések vették körül a szigetekként kiemelkedő, letelepedésre alkalmas magaslatokat. Tiszaug és Tiszasas közötti határrészen, két folyó-meander keresztezte területen, a hajdani élő Tisza partján magasodott eredetileg a nagy kiterjedésű bronzkori telep. A század elején végzett nagy folyószabályozási munkálatok megváltoztatták a táj természetes képét; jelenlegi ázott medrében a Tisza 2–300 méter távolságra folyik a tell-teleptől, melyet a tavaszi-nyári áradások ma is állandóan pusztítanak. Még ebben az állapotában is kivehető a szabályos

⁴ Kovách A., i. m. 10.; Rómer, F., Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Comptes-Rendu II/2 (Bp. 1878) 34. Rómer Flóris Kovách Albert ásatási jegyzetei alapján közli a tiszazugi tell-telep rétegsorát.

⁵ MNM Ltsz.: 138/1883.

⁶ Hazai tudományos intézetek és leletek. ArchÉrt 11 (1877) 65.; Tiszazugi régiségekről. ArchÉrt. 13 (1893) 165. A tudósításokból arra következtethetünk, hogy több ásatást is végeztek Tiszaug-Kéménýtetőn, ezekről azonban közlés nem jelent meg.

⁷ Rómer, F., i. m. 32–35.; Pulszky F., Magyarország Archaeológiája. (Bp. 1897) I. 39, 242.; Gárdonyi, ArchÉrt 34 (1914) 386.

⁸ Szabó K., ArchÉrt 47 (1934) 9–40.

⁹ Uo. 11.

¹⁰ Mozsolics, A., BRGK 46–47 (Berlin 1968) 24, 54., 18. t. 1.; Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. (Bp. 1975) 159., 198. t./B.

¹¹ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. RégFüz 8 (1957).

¹² Uo. 56, 58, 67, 70, 90.

¹ Kovách A., A Tisza-zugi Archaeológiai Magán Társulat 1876-ik évi ásatásainak leírása. MNM. Adattár. 13. T.I. 1–15.

² Uo. uo. 8.

³ Konyhahulladék-halmon nagy kiterjedésű, hosszú időn át lakott, így több településréteget tartalmazó halmot értenek. Ugyanezt a fogalmat fedi a ma használatos tell-telep elnevezés.



Kémény-tetői hármashalom átmenete

1. kép. Tiszaug-Kéménytető múlt században készült metszete (Kovách Albert nyomán)
Abb. 1. Profil von Tiszaug-Kéménytető aus dem vorigen Jahrhundert. (Nach Albert Kovách)



KÉMÉNY-TETŐ

észak-nyugatról nézve...

2. kép. Tiszaug-Kéménytető. A telep távlati rajza a Tisza-ártér felől. (Kovách Albert nyomán)
Abb. 2. Tiszaug-Kéménytető. Perspektivzeichnung der Siedlung vom Überschwemmungsgebiet der Theiß her. (Nach Albert Kovách)

települési szerkezet: a legjobban kiemelkedő központi halmot hatalmas sáncárok vette körül, mely annak védelméül szolgált, s egyúttal elválasztotta a külső teleprésztől. (Lásd a múlt századi metszetvázlatot: 2. kép.) Ezt a telepszerkezetet az 1981 nyarán végzett talajfúrások is igazolták.¹³

A múlt század utolsó harmadában a központi magaslatnak kb. 1/3 része állhatott. A víz folytonos pusztítása miatt ma már csupán a halom lába és a félköríves széles sáncárok látható. A központi dombot körülvevő külső telep a keleti oldalon ép maradt (3. kép).

A Tisza III. vízlépcső munkálatainak megindítása előtt, 1980 tavaszán a szolnoki Damjanich Múzeum munkatársai terepbejárást végeztek a Tiszazugban.¹⁴ Ez alkalommal figyeltek fel arra, hogy a megáradt Tisza egyik ártéri gátszakaszának megerősítésére földmunkagépekkel hordják a kéménytetői tell-telepet. A munka leállítását után azonnali leletmentést kezdtünk ugyanazon a déli magaslaton, ahol egy évszázada megindult a lelőhely régészeti kutatása.

A feltárást a nagyméretű tell-telepnek az ártér felé eső szakadékos peremén kezdtük meg a munkagépek által megbolygatott szakaszon. A földmunkák nyomán keletkezett szabálytalan beásás oldalainak kiegyenesítésével alakítottuk ki a 11 m hosszú és a szakadópartig átlag 6,5 m széles szelvényt (I. szelvény), és elvégeztük további mélyítését. Később az I. szelvény keleti falához csatlakozva kijelöltük a II. 4 × 5 m-es, majd 1981 folyamán a

III. 10 × 5 m-es szelvényt (vö. a 3. képpel). A telepnek az I. szelvénybe eső részét 160 cm mélységig teljesen feltölték, helyenként a markoló — több padlószintet áttörve — az őshumuszig hatolt. Az alsó három padlóréteg maradt részleteiben bolygatatlan. A belőlük származó meglehetősen kevés leletanyag a nagyrévi kultúrába tartozik. A szelvény északi és déli metszetalának nyese-sakor derült ki, hogy a nagyrévi rétegsort hatalmas sáncárok vágja át, mely a belőle gyűjtött leletanyag alapján a hatvani kultúra időszakában keletkezett.¹⁵

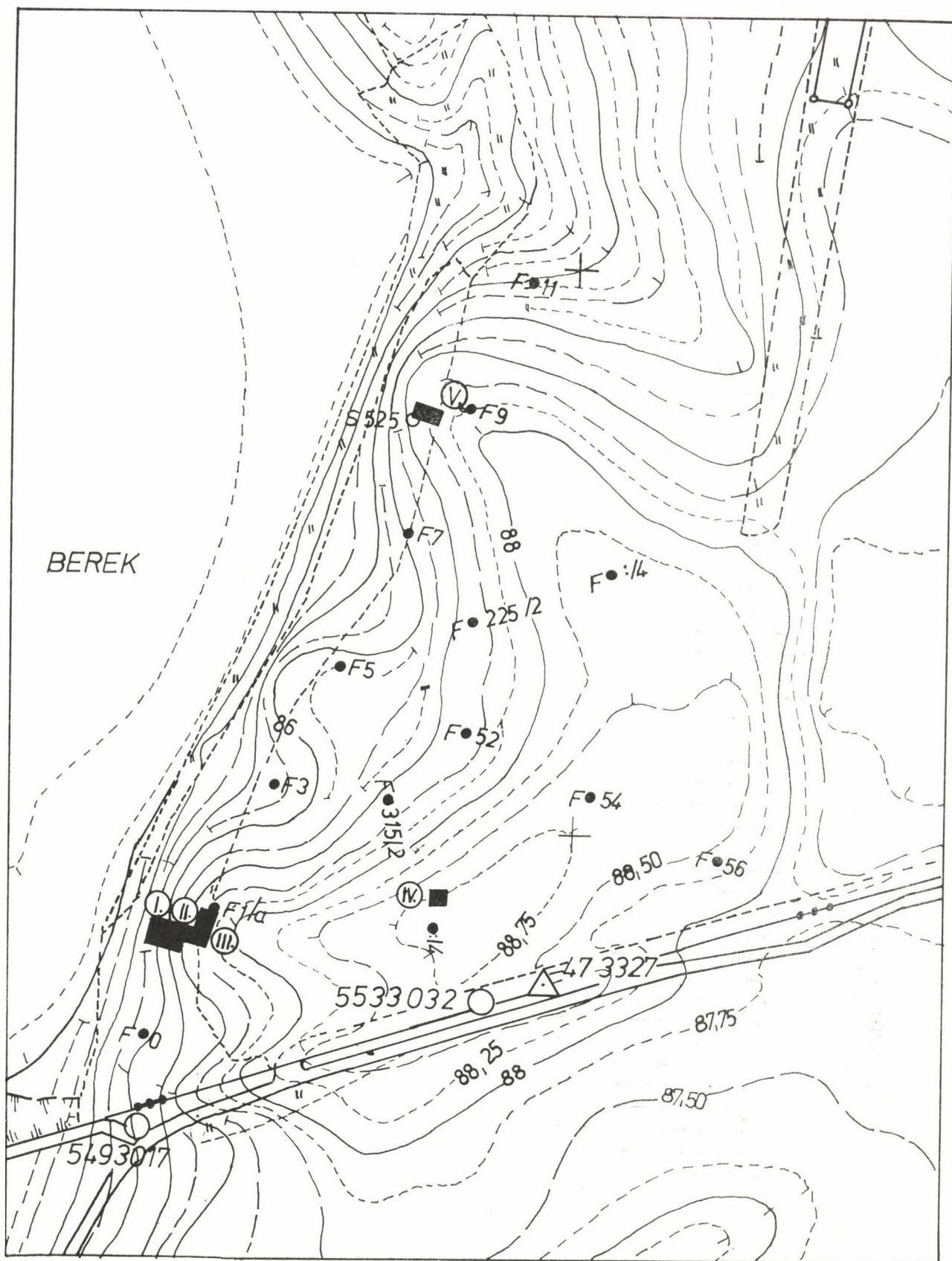
Az I. padlószintet — erősen töredékes állapotban, 1,46–1,50 m mélységben lehetett megfogni. Szabályos alaprajzot emiatt nem adott ki: a lesározásnak csupán egy foltszerű szigetét dokumentálhattuk. Körülötte már kibontakoztak az alatta levő padlótapasztás körvonalai.

2. szint — 1,50–1,70 m mélységben került elő. A markológép bolygatásai ellenére ez volt az első összefüggő padlószint, melyet egyes helyeken kevés, vörösré égett omladék borított. A padló irányának megfelelően a ház É–D-i hossz tengelyű. Az agyagtapasztás a szélei felé erősen töredezett. Hossza 8 m, szélességét nem lehetett megállapítani, mert nyugati széle a partszakadás miatt, a keleti széle pedig a hatvani sáncárok ásásakor semmisült meg. Az árok hamus-faszenes, patiesztörmelékkel, kagylóval, állatesontokkal kevert töltelékföldje élesen elvált a padló zöldessárga agyagtapasztásától. A ház északi felében megtaláltuk egy tűzhely roncsait a hozzá tartozó hamusgödörrel. Az épület szerkezetének megállá-

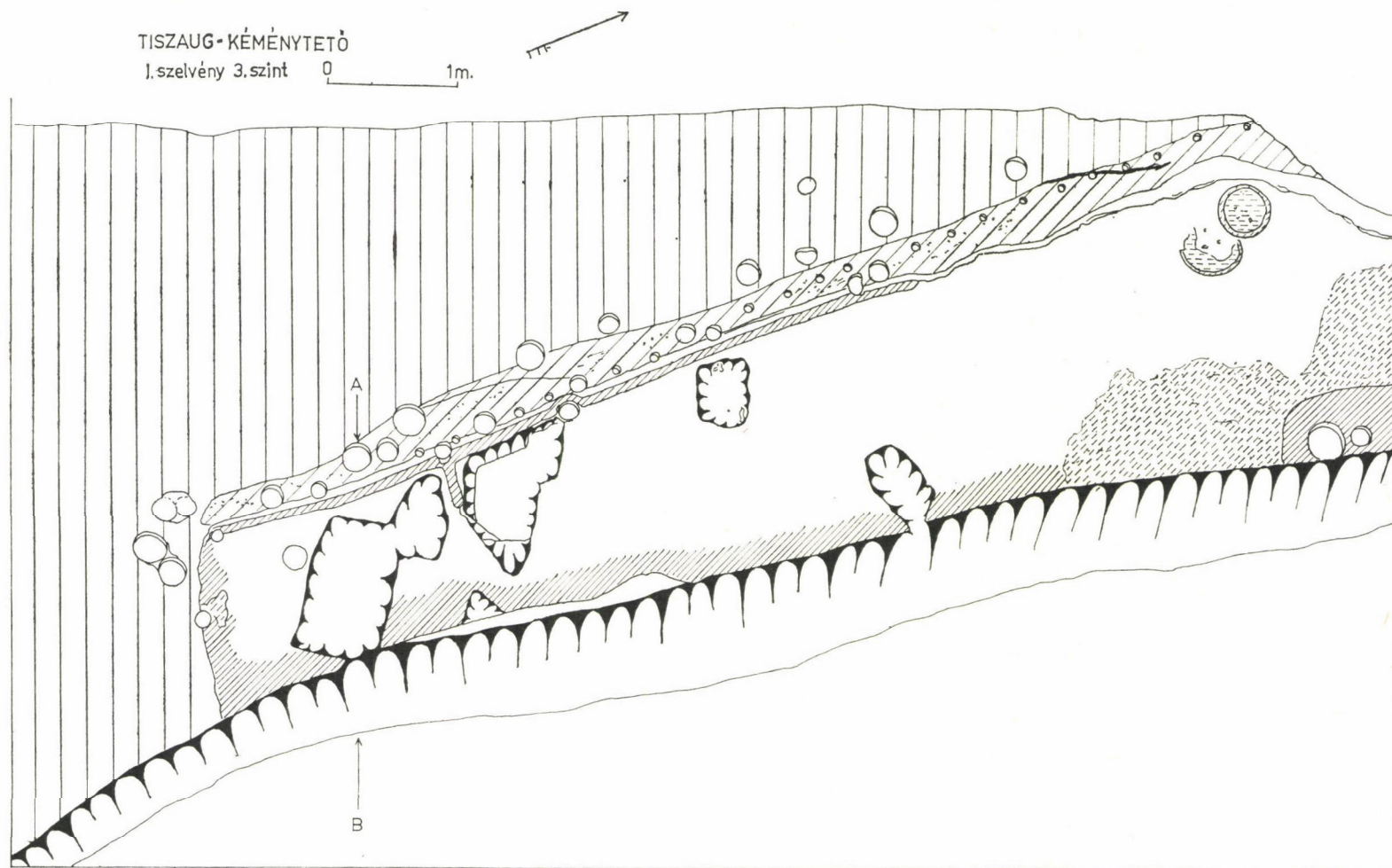
¹³ A négyzethálós rendszerben végzett talajfúrásokat és a terület felmérését Rózsa Gábor mérnök és munkatársai végezték.

¹⁴ Szolnok, Damjanich Múzeum Adattár: A-317.

¹⁵ A Tiszazugi Archaeológiai Magántársulat, ill. Rómer Flóris feljegyzéseiből arra következtethetünk, hogy az egyik múlt századi kutatóárók éppen a sáncárok rétegsorát vágta át 251 cm mélységig.



3. kép. Tiszaug-Kéménysétő. A bronzkori telep 1981-ben készült szintvonalas térképe. (Rózsa Gábor felmérése)
 Abb. 3. Tiszaug-Kéménysétő. Die Höhenschichtenkarte der bronzezeitlichen Siedlung aus 1981. (Vermessung von
 Gábor Rózsa)



4. kép. Tiszaug-Kéménytető. I. szelvény. Legalsó, az őshumuszon álló házszint. Nagyrévi kultúra
Abb. 4. Tiszaug-Kéménytető. Block I. Das Unterste ist das Hausniveau auf dem Urhumus. Nagyrév-Kultur



TISZAUG
KÉMÉNYTETŐ
3. SZELVÉNY
2. SZINT
2 HÁZ FAL

5. kép. Tiszaug-Kéménymetető. III. szelvény 2. szint. Helyszíni felvétel a díszített falmaradvány részletéről
Abb. 5. Tiszaug-Kéménymetető. Block III, Niveau 2. Aufnahme an Ort und Stelle über einen Teil des verzierten Wandrestes

pítésához az előkerült néhány cölöplyuk nem adott támpontot.

3. szint — A 2. padlóréteg lebontása után 10–12 cm-es feltöltési réteg alatt jelentkezett a legalsó házalap, mely időben az első letelepedési szint az őshumusz (4. kép). A ház hossz tengelye a fölötte levőhöz hasonlóan É–D-i irányú, a két házalap azonban csak részben fedi egymást. A ház keleti felét a sáncárok elvitte, nyugati fala, ill. délnyugati sarka azonban épségben megmaradt; mellette a partszegélyig terjedő szakaszt hamus-faszenes, állatesontokkal teli széles járósínt töltötte ki. Az agyagtapasztást ezen a szinten is több helyen áttörte a markológép, de a bolygatások ellenére is a telep egyik legszebben dokumentálható házát tártuk fel ezzel. A hosszúság téglalap alakú ház homogén, zöldessárga, jól tapasztott agyagpadlójú. Az épen maradt házsízel mellett kibontakozott a fal sajátos szerkezete. Közel 6 m hosszúságú szakaszon megtaláltuk a 10 cm vastag felmenő fal maradványait. Hasonló, az előbbire merőleges fal, melyből csak 30 cm hosszú részlet maradt meg, a házat két, különböző méretű helyiségre osztotta. A főfal szerkezetéhez 3 cölöpsor tartozott. A legbelső sor közvetlenül a falrészlethez csatlakozott, s csupán néhány 10–15 cm átmérőjű cölöplyuk jelezte. A külső sor 20 cm átmérőjű cölöpökből állt. A kettő között apró, 5–6 cm átmérőjű cölöplyukak sorakoztak sűrűn egymás mellett. A két külső cölöpsor közti távolság egyúttal a fal vastagságát jelentette, mely ennek a 20–30 cm széles földszávnak az elszíneződésében is megmutatkozott. Ezt a szerves anyagból (faoszlopok, ágak, nád) épített falat „bélélték ki” azzal a 10 cm vastag agyagtapasztással, melynek maradványait megtaláltuk. A ház középvonalában, a szelvény északi fala mellett két, agyaggal vastagon körbedöngölt cölöplyukat találtunk. Ez a megerősítés a benne levő cölöp komoly szerkezeti funkciójára utal; elhelyezkedése alapján szelementartó lehetett, tehát nyeregteret tartott. A házsízel közelében, az északi oldalon két kör alakú sárga agyagtapasztás került elő, valószínűleg hombár helye.

A II–III. szelvényben a feltárást a telepnek már bolygatatlan részén végezhetjük. A 210 cm vastag településsírt 5 padlószintre tagolódott.

1. szint — A felszíntől 15–45 cm mélységben jelentkezett. Az egységes sárga tapasztás széle É–D-i irányú volt. A ház szélessége 3,9 m. Az épület szerkezetének rekonstruálását lehetetlenné tette három későbbi beásás, s nem nyújtottak ehhez támpontot az agyagpadlón rendszertelenül elhelyezkedő cölöplyukak sem. E szintből származó kevés leletanyag a hatvani kultúra típusait tartalmazta.

Az 1. padlószint alatt 5–8 cm-es barnásszürke töltelekföld után 50–55 cm vastagságú sárga agyagfeltöltés következett. Ez a feltöltési réteg a sáncárokig húzódott, házformát nem adott ki. A belőle származó kevés leletanyagban hatvani és nagyrévi formák keveredtek.

2. szint — A feltárt felületen (II–III. szelvény) két, egymással szomszédos ház maradványa került elő 105–110 cm mélységben. Az 1. ház jó minőségű sárga agyagpadlóját egy keskeny hamus-faszenes csík és egy tűzhely vörös foltja tarkította. Az agyagtapasztás széle töredezett, ettől beljebb, átlag 25 cm-nyire húzódott a ház falát jelző cölöpsor (cölöplyukak átmérője: 10–15 cm). Irányukból az átlag 4,30 m széles ház ÉNy–DK-i tengelyére lehetett következtetni. A felszínről induló 4. gödör ezt a szintet is átvágta.

A 2. — hasonló tájolású — házat 4 m széles „utca” választotta el az előzőtől. Ez az épületmaradvány egyedülállóan bizonyult az eddig ismert nagyrévi telepjelenségek között, mivel erősen átégett omladékrétege megőrizte a fal plasztikus díszítésű bevonatát, melyen egységes fehér festés nyomai látszottak.¹⁶ Mintázatában felismerhetjük a nagyrévi kultúra edényeinek jellegzetes geometrikus motívumait¹⁷ (5. kép). Előkerülésével magyarázatot kaptunk egy, a nagyrévi telep-ásatásokon korábban már megfigyelt jelenségre is, nevezetesen arra, hogy a házak egységes, döngölt falát gyak-

¹⁶ A felszedett falrészlet restaurálása folyamatban van. Preparálását és összeállítását ifj. Bóna István festő-restaurátor végzi.

¹⁷ Tompa, F., BRGK 24/25 1934/35 (1936) 16–127. 21. t. 8, 12., 23. t. 5.

ran 0,5–1 cm vastag, finom agyagesík kíséri, s melynek funkciójára mindeddig nem derült fény.¹⁸ A tiszazugi tapasztalatok alapján bizonyosra vehetjük, hogy ezek is a lakóházak falát beborító „vakolat” át nem égett maradványai.

Az előkerült faltapasztás eredeti állapotát és arányait megőrző felszedése porózus szerkezete miatt időigényes volt, ezért a III. szelvényt csak a déli felében mélyítettük le az őshumuszig.

3. szint – 125–135 cm mélységben jelentkezett (6. kép). A fölötté levő települési szinttől 5–15 cm vastag hamus réteg választotta el. A 3,70 m széles ház tengelye ÉNy–DK-i irányú. Az agyagpadló közepe táján levő teknőszerű mélyedés megőrizte a padlót beborító, helyenként többrétegű gyékényszőnyeg maradványait. Egy darabon a gyékényszőnyeg hosszanti és keresztirányúak is megfigyelhetők. A kerámia jellegzetes nagyrévi típusokból állt.

4. szint – 150–158 cm mélységben került elő a jól tapasztott, kissé repedezett agyagpadló. Széle töredezett, mellette három különböző méretű cölöplyuk adja ki a 4 m széles ház megközelítőleg É–D-i irányát. A padlón kerek, vörösrre égett tűzhely került elő a hozzá tartozó ovális alakú hamusgödörrel. A tűzhely alapozása nagyméretű seprűdiszes edény töredékeiből állt.

5. szint – 190–200 cm mélységben, az őshumuszon állt a fölötté levő szintektől teljesen eltérő, újfajta ház-típus (7. kép). Vastag (40–50 cm) barnásszürke feltöltési réteg fedte az 5,20 m széles ház padlóját. Részben ez a réteg óvta meg a ház nyugati oldalán 20 cm magasságig megmaradt döngölt agyagfalat. A 30 cm vastag fal már 1,60 m mélységben előbukkant. Mellette a föld kívül-belül átégett omladékkal, hamuval és faszénrel kevert volt. A töltelékföld lebontása után került elő a ház meglehetősen rossz minőségű agyagpadlója, mely helyenként annyira kikopott, hogy alóla kilátszott az őshumusz. Középen egy foltban az agyagpadlót sűrűn egymás mellé fektetett faágakkal pótolták. A szelvény északi fala mellett megszűnt a döngölt fal, rá merőlegesen ugyanitt 10–15 cm széles osztófal maradványait találtuk meg. Az osztófaltól északra eső helyiségi padlója néhány cm-rel magasabban volt. A döngölt falban kettő, kívül a fal mentén több cölöplyuk sorakozott, s megtaláltuk az agyagfalat kívülről borító deszka nyomait is. Vele párhuzamosan az épület keleti szélénél hasonló falmaradvány nem jelentkezett. Itt a padlóbol kiemelkedő, 5 cm magas, 50 cm széles agyagpadkát bontottunk ki.

A bemutatott objektumok alapján lehetőség nyílik a lelőhely vázlatos településtörténeti értékelésére. A tell-telepnek ezen az átkutatott részén 4 padlószint a nagyrévi kultúra időszakában keletkezett. Ebben az időben a házak iránya, elhelyezkedése, azaz a település képe lényegesen nem változott. Az egyes épületek szerkezete azonban más és más. Az őshumuszon álló, a valóságban egymással szomszédos házak felépítése eltérő, falszerkezetük két különböző építésmódot mutat. A fölöttük levő szinteken az épületek azonos szerkezetűek, csupán a 2. szint 1. házánál találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a cölöpp-sorral jelzett házfalon kívülről nyúlik az agyagtapasztás. A telepen a nagyrévi kultúra idején a legváltozatosabbak a háztípusok. Hasonló a nagyrévi kultúra Tószegen tapasztalt települési képe is. Ott nemcsak az egyes háztípusok különböztek, hanem az épületek elhelyezkedése, tehát a település belső szerkezete is többször átalakult.¹⁹

Tiszaugon a nagyrévi rétegsort a bemutatott 50 cm vastag agyagfeltöltés választotta el a közvetlenül a humusz alatt levő, egyetlen hatvani települési szinttől. Az I. szelvényben mutatkozó sáncárkon belül ez volt a legelső, a település szélén álló ház. A tell-telepnek egy beljebb eső pontján végzendő ásatás a kultúrának feltehetően több szintjét eredményezi majd. Mivel az I. szel-

vényben előkerült, a nagyrévi rétegsort átvágó árok (8. kép) keresztelte a központi halmot körülvevő, a felszínen ma is jól látható sáncárkot, arra következtethetünk, hogy a két erődítés egymástól függetlenül, de még a hatvani kultúra időszakában keletkezett, ami a telepen a kultúra hosszú élettartamára utal.

Tiszaug-Kéménytető, mint az egyik legfontosabb tiszazugi tell-település, valamennyi bronzkori összefoglalásban szerepel. A régi ásatásokon összegyűjtött – azóta megfigyelt – leletegyüttes minden ép edénye közlésre került már. Többségük a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájához tartozik, amit az új ásatási eredmények birtokában ma már a száz évvel ezelőtti gyűjtés elsősorban esztétikai szempontjainak tulajdoníthatunk. A dunántúli eredetű emléktárgyak ily módon tömegesen látszó jelenléte a telep kulturális besorolását, értékelését a szakirodalomban erősen befolyásolta. Olyan hatvani kultúrák telepnek tartották, melyben a mészbetétes kerámia népével való – talán kisebb néptöredékeinek áttelepülésével magyarázható – intenzív keveredés figyelhető meg.²⁰ Bóna István utal arra, hogy Tiszaug-Kéménytetőn a dunántúli mészbetétes kerámiával való kapcsolat a többi tell-telephez hasonlóan a hatvani időszakban kezdődött.²¹ Arról azonban, hogy a lelőhely a nagyrévi kultúrának is egyik legnagyobb közép-tiszavídeli települése, mindeddig nem volt tudomásunk.

A Kovách Albert-féle beszámolóban látható nagyrévi típusú korsó alapján²² már korábban felvetődött, hogy a lelőhelyen valószínűleg megtelepedett a nagyrévi kultúra népe.²³ Hitelesítő ásatásunk bebizonyította nemcsak ezt a szörványosnak feltételezett megtelepedést, hanem azt, hogy a halom mélyén vastag nagyrévi rétegsor rejlik. A feltárt négy nagyrévi szintből kevés kerámia került ki, a leletek nagy részét a zoológiai anyag alkotta. Restaurálás előtt a jellegzetes típusokat mutatjuk be, s egyúttal közzé tesszük az eddig közölten régi anyagot is. A négy szint közti kronológiai különbség ebben az egyelőre kevés leletanyagban nem mutatható ki. Nagy része, a többi tell-telephez hasonlóan, a nagyrévi kultúra fiatalabb fázisába tartozik.²⁴ Csak a teljes anyag restaurálása után igazolódhat az az ásatás közben tett helyszíni megfigyelés, hogy a legelső (5.) szint néhány töredékén a kultúra korai szakaszára jellemző edényformák, illetve díszítésmódok ismerhetők fel.

Leletek:

1. Kihajló peremű korsó töredéke: a nyakon körbefutó bekarcolt vonal. Peremén 2–2, felfüggesztésre szolgáló lyuk. Sargásszürke. MNM ltsz.: 138/1883.94. (9. kép 5).
2. Áttört, négyszögletes talpú korsó aljtöredéke; felületén geometrikus díszítés mészbetét nyomaival. Sargásszürke. MNM ltsz.: 138/1883.95. (9. kép 7 a–b). Valószínűleg az előbbihez tartozó, de nem összeillő darab.
3. Korsótöredék; nyakán, vállán fül csomkjával. Barnásfekete, fényezett. I. szelvény 2. szint. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 1).
4. Plasztikus bordákkal díszített edény oldaltöredéke. Fekete, fényezett. I. szelvény 2. szint. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 3).
5. Plasztikus díszítésű edény oldaltöredéke. Barnásfekete, fényezett. I. szelvény Sáncárok: 150–170 cm. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 4).

¹⁹ Bóna I., Szolnoki MÉ (1979–1980) 99, 107.; Stanczik I., i. m. 73–76, 80–81.

²⁰ Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss Pann II/13 (Bp. 1938) 36, 60, 90. Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nord-Ost Ungarn. (Bp. 1968) 127–128., CVII. t. 5, 8, 9, 11, 12.

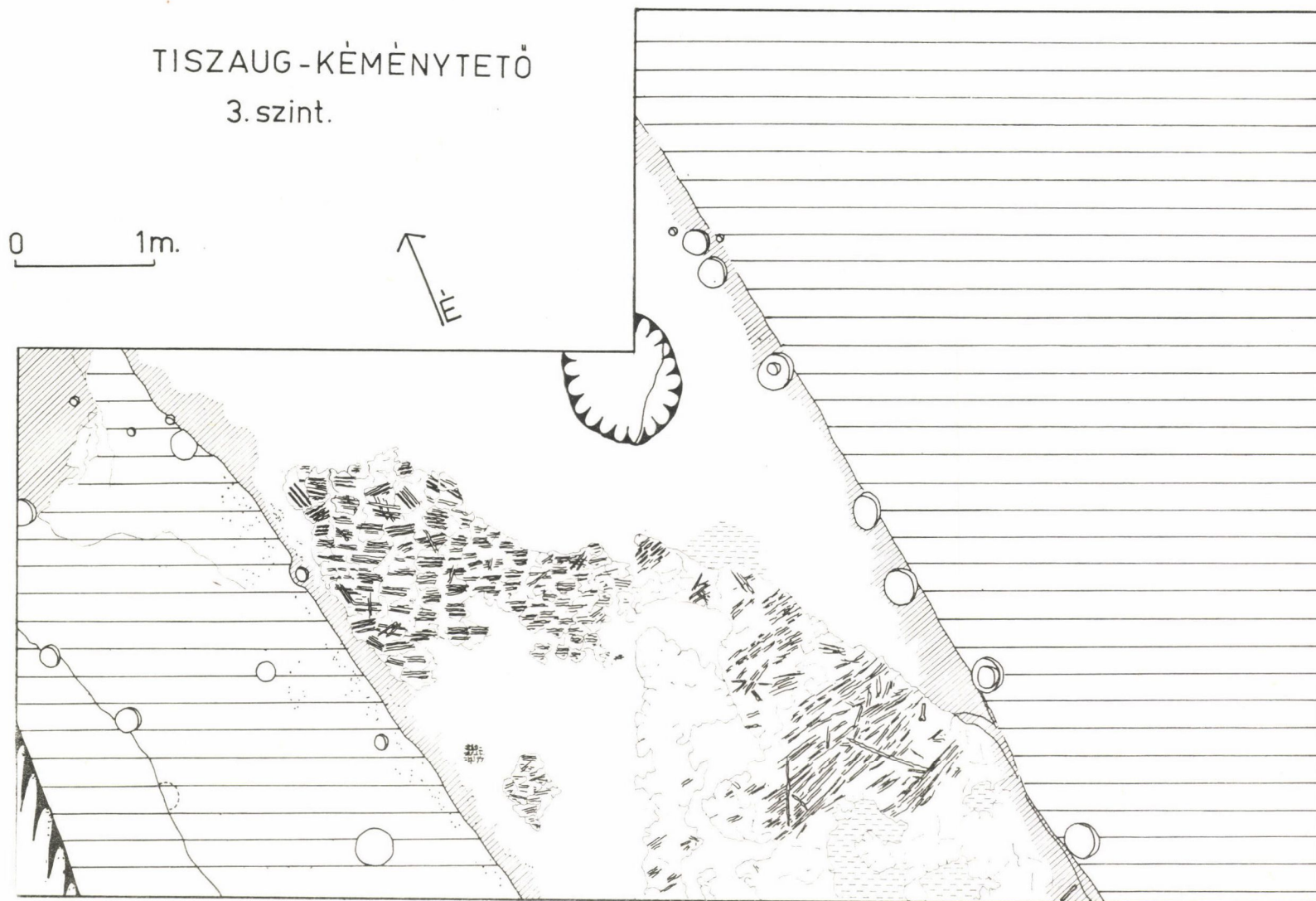
²¹ Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit... 221.

²² Kovách A., i. m. III. t. 9.

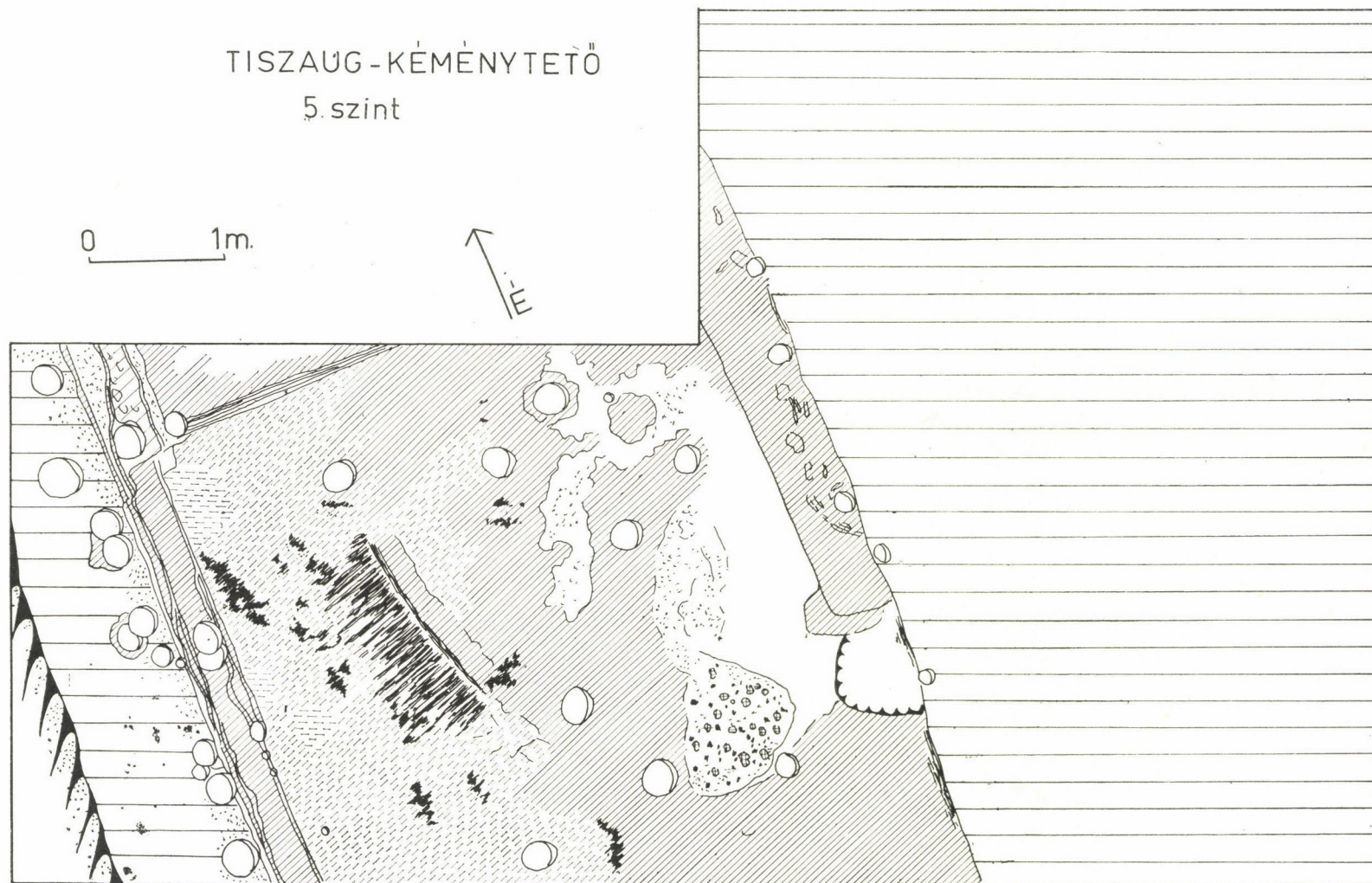
²³ Patay P., i. m. 28.; Kalicz, N. Tiszazug... 56.

²⁴ Bóna, I., Alba Regia 2/3 (1963) 19–20.

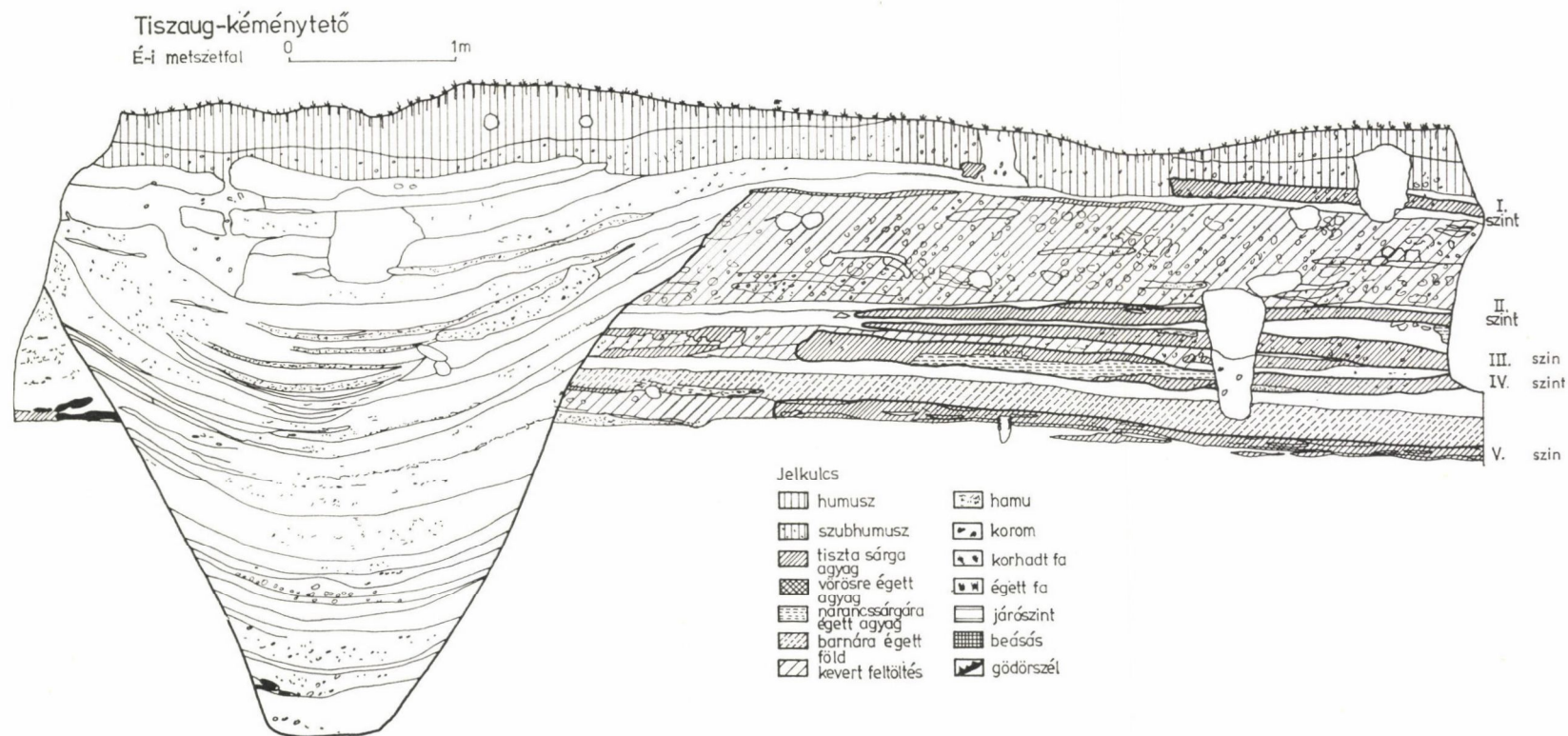
¹⁸ Ilyen agyagesíkot figyeltünk meg Tiszaugon a két, őshumuszon álló ház fala mentén. Tószegen a telep XVIII. és XIX. szintjén tapasztaltak ilyen jelenséget. Stanczik I., Szolnoki MÉ (1979–1980) 73, 80. 13–14. kép.



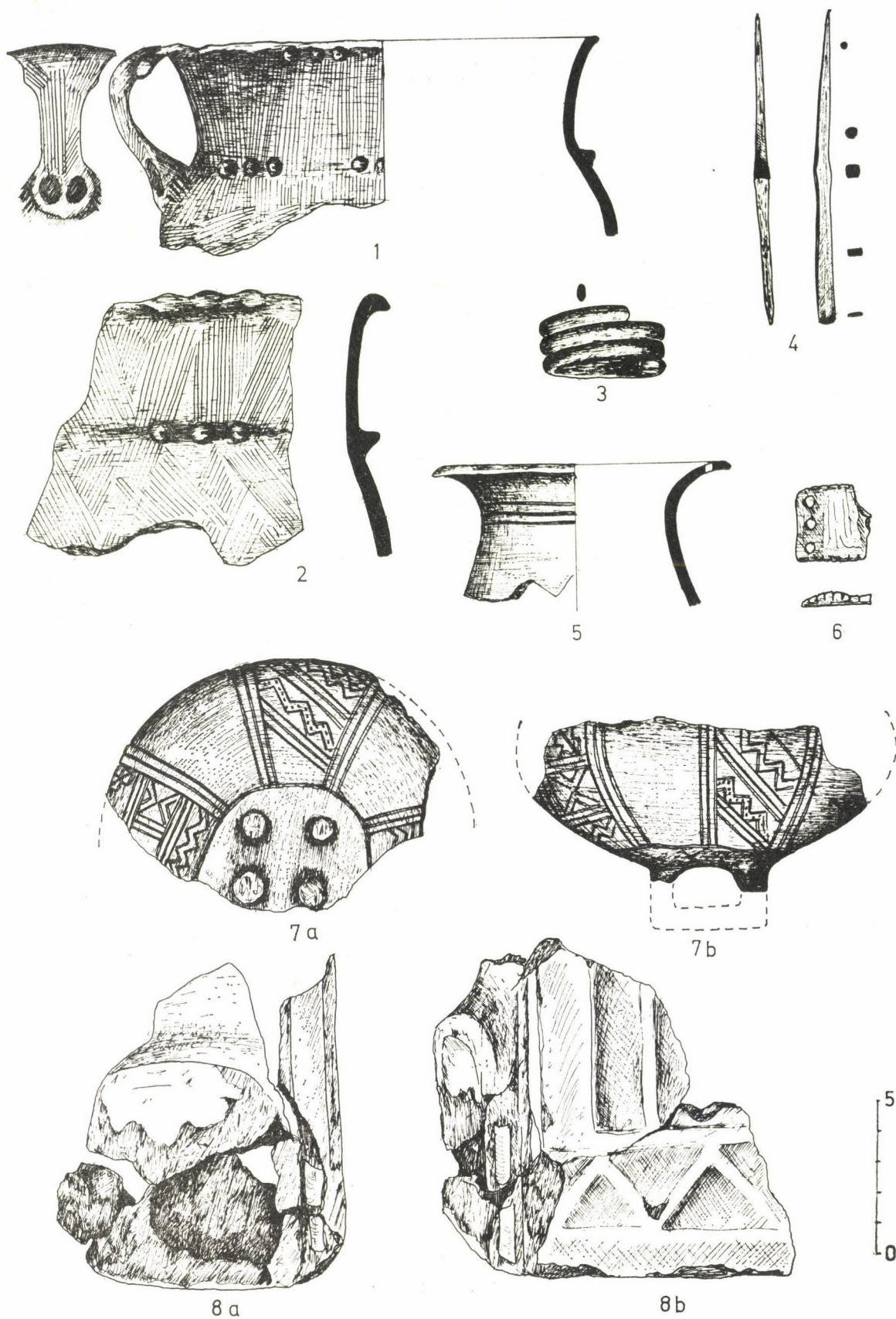
6. kép. Tiszaug-Kéménytető. II–III. szelvény 3. szint. Hátrészlet a gyékényszőnyeg maradványaival. Nagyrévi kultúra
Abb. 6. Tiszaug-Kéménytető. Block II–III, Niveau 3. Hausdetail mit den Resten einer Rohrmatte. Nagyrév- Kultur



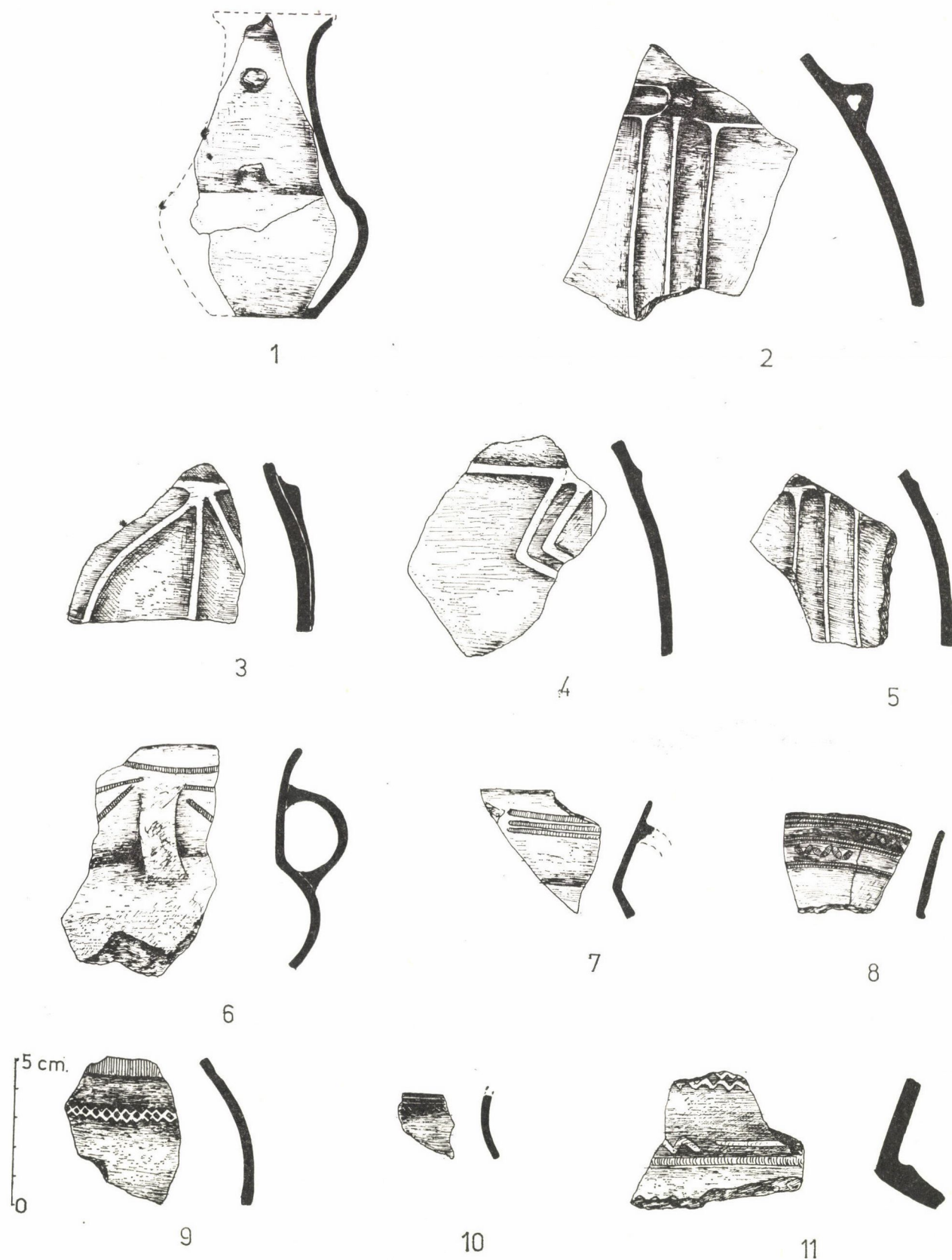
7. kép. Tiszaug-Kéménytető. II–III. szelvény 5. szint. Legalsó, az őshumuszon álló ház. Nagyrévi kultúra
Abb. 7. Tiszaug-Kéménytető. Block II–III, Niveau 5. Das unterste ist das Haus auf dem Urhumus. Nagyrév-Kultur



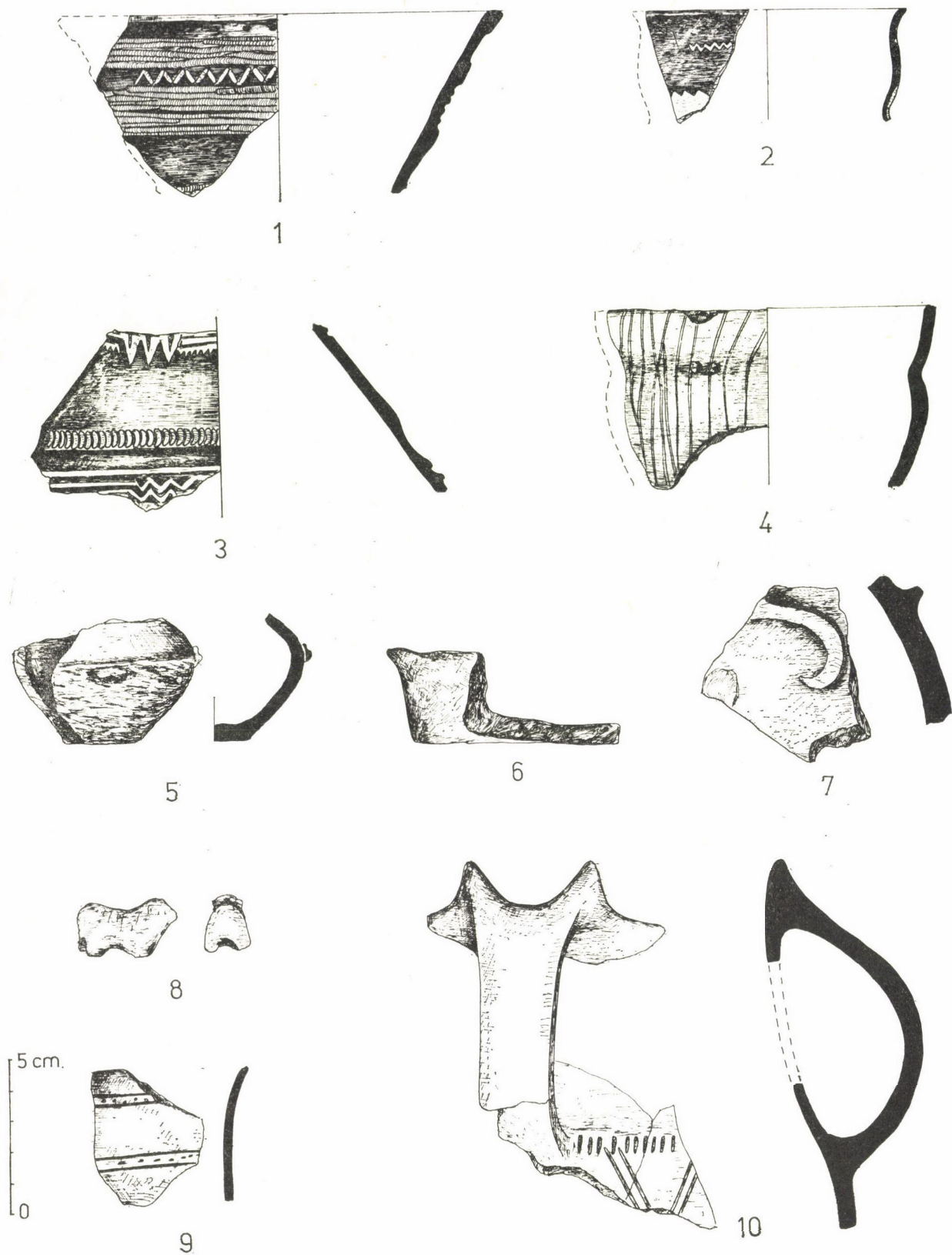
8. kép. Tiszaug-Kéménýtető. I—II. szelvény. É-i metszefal a telepet átvágó sáncárokkal
Abb. 8. Tiszaug-Kéménýtető. Block I—II. Nördliche Profilwand mit dem die Siedlung durchschneidenden Wallgraben



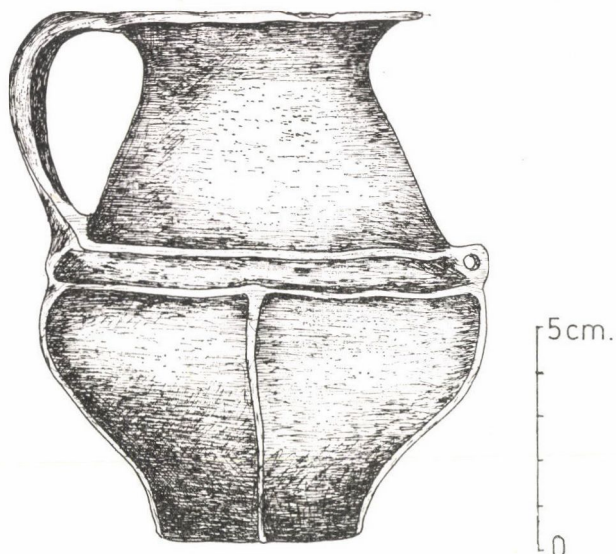
9. kép. Tiszaug-Kéménymetű. A múlt századi ásatásokból származó leletanyag. M = 1 : 2
 Abb. 9. Tiszaug-Kéménymetű. Fundmaterial aus den Ausgrabungen des vorigen Jahrhunderts. Maß = 1 : 2



10. kép. Tiszaug-Kéménytető. Edénytöredékek az 1980–81-es ásatás anyagából. M = 1 : 2
 Abb. 10. Tiszaug-Kéménytető. Gefäßfragmente aus dem Ausgrabungsmaterial der Jahre 1980–81. Maß = 1 : 2



11. kép. Tiszaug-Kéménymetű. Edénytöredékek az 1980–81-es ásatás anyagából. M = 1 : 2
 Abb. 11. Tiszaug-Kéménymetű. Gefäßfragmente aus dem Ausgrabungsmaterial der Jahre 1980–81. Maß = 1 : 2



12. kép. Tiszaug-Kéménység. A telep 4. szintjén előkerült edény
Abb. 12. Tiszaug-Kéménység. Gefäß aus dem 4. Niveau der Siedlung

6. Plasztikus díszítésű edény oldaltörredéke. Szürkésfekete, fényezett. I. szelvény 3. szint fölött. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 5).
7. Vastagfalú edény váll- és oldaltörredéke plasztikus bordadísszal, kis alagútfüllel. Fényezett, szürkésfekete felületű. II. szelvény 4. szint. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 2).
8. Korsó, plasztikus bordadísszal. Barnásszürke, fényezett felületű. II. szelvény 4. szint padlóján. Szolnok, Damjanich Múzeum (12. kép).

A múlt századi ásatásból származó, áttört talpas, geometrikus mintákkal gazdagon díszített edény (9. kép 5, 7 a–b) a nagyrévi telepeken gyakoribb ez a fülkiképzés.²⁵ A díszíttelen korsó (10. kép 1) a kultúra valamennyi fejlődési fázisában vezető edényforma, kronológiai jelentősége tehát nincs. Számtalan analógiáját ismerjük a plasztikus díszítésű edénytörredékeknek (10. kép 3–5, 10. kép 2). A tell-telepek finomkerámiájának jellegzetességei közé tartoznak.²⁷

A feltárt felületen csak egyetlen hatvani kultúrához tartozó padlószint került elő, a leletanyag zöme a sáncárok, másodlagos helyzetből származik. Egységesen a hatvani kultúra fiatalabb fázisába sorolható, ezen belül – rétegegyesek hiányán – időrendi különbséget nem tehetünk. A durva kerámiában a fésű, a seprő és a karcolt díszítés uralkodik. (Ugyanilyen megfigyeléseket tettünk

a Jászdózsza-kápolnahalmi, jóval nagyobb tömegű telep-
anyagban belül is.)

- A jellegzetes darabokat az alábbiakban közöljük:
1. Fazéktörredék: kissé kihajló perem, peremből induló vállra támaszkodó szalagfüllel. Egész felülete fésűdíszes, a nyakhajlatban 3–3 kis hegyes bütyök. Feketés-vörös. MNM ltsz.: 138/1883.93. (9. kép 1).
2. Enyhén kihajló peremű fazék perem- és oldaltörredéke. A peremen és a nyakhajlatban 3–3 hegyes bütyök, felülete fésűs díszítésű. Barnásfekete. MNM ltsz.: 138/1883.92. (9. kép 2).
3. Textildíszes urnát utánzó miniatűr edény alsó fele, nyak- és peremrésze hiányzik. Barnásszürke. I. szelvény. Sáncárok: 230–250 cm. Szolnok, Damjanich Múzeum. (11. kép 5).
4. Miniatűr állatszobor. Sárgászöld agyag. I. szelvény Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 8).
5. Durva kidolgozású csupor törredéke; kissé tölséres nyak, egyenes perem. Felületét függőleges bekarcolt vonalak díszítik, a nyakhajlatban két kis bütyök. Sárgásbarna. II. szelvény 4. szint. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 4).
6. Vastagfalú edény oldaltörredéke plasztikus bajuszdísszal. Barnásszürke. II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 7).
7. Halsütő tál törredéke. Barnásfekete, durva kidolgozású. II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 6).

A régi anyag fésűs díszítésű, ill. az 1980-as ásatáson a sáncárokból előkerült karcolt díszes csupor törredékei a hatvani kultúra jellemző típusát képviselik.²⁸ A hatvani kultúra késői szakaszában gyakori az edényeken a fül alatti plasztikus bajuszdísz,²⁹ és előfordul a tölséres nyakú, textildíszes urna miniatűr utánzata is.³⁰ Általános forma a 11. kép 6. ábráján látható ún. halsütő tál. A hatvani tell-telepeken (Piliny, Szihalom, Tibolddaróc, Szelevény, Tószeg, Alsóvadász)³¹ nagy számban előforduló állatszobrocskákknak egy példánya került elő eddig Tiszaugon (11. kép 8).

Az ásatásokon előkerült mészbetétes díszítésű edénytörredékek nagy része a sáncárok töltéskörföldjéből származik, rétegtani összefüggésük tehát bizonytalan. Típusuk és díszítésmódjuk alapján néhány darab a kisapostagi, több törredék pedig a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájához tartozik.

1. Vékonyfalú, tölséres nyakú bögre peremtörredéke mészbetétes, tekercselt pálcikás díszítéssel. Felülete fekete, fényezett. I. szelvény. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 8).
2. Tölséres nyakú bögre perem- és nyaktörredéke; a perem alatt keskeny szalagfüllé csomkjával és vízszintesen futó, tekercselt pálcikás díszítést utánzó mintával. Barnásszürke, kissé durva felületű. I. szelvény. Sáncárok: 150–160 cm. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 7).
3. „S” profilú bögre enyhén kihajló peremmel, széles szalagfüllel. Peremén és nyakán tekercselt pálcikás díszítést utánzó mintával. Barnásszürke, durva kidolgozású. I. szelvény. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 6).
4. Tölséres nyakú urna perem- és nyaktörredéke tekercselt pálcikával kialakított széles mészbetéttággal. Barnásfekete, fényezett felületű. II. szelvény, feltöltési réteg. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 1).
5. Mészbetétes edény oldaltörredéke. Barnásszürke, fényezett felületű. I. szelvény. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 9).

²⁵ Patay P., i. m. V. t. 4.; Tompa, F., i. m. BRGK 24/25 1934/35 (1936) 21. t. 8., 12., 23. t. 5.; Banner, J. – Bóna, I. – Márton, L., Acta ArchHung X (1957) II. 87–140. Abb. 1, 7, 9, 16, 23, 25.

²⁶ Bóna, I., Alba Regia I (1960) ...; Bóna, I., Alba Regia 2/3 (1960) XVI. t. 8., XVII. t. 15., XVIII. t. 10.; Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 7. kép. 4–17.

²⁷ Patay P., i. m. III. t. 2.; Tompa, F., i. m. 22. t. 1–3.; Banner, J. – Bóna, I. – Márton, L., i. m. II. Abb. 1. 2a–b, 4., Abb. 17. 1, 9, 10, 13.; Bóna, I., Alba Regia 2/3 (1963) 19–20.

²⁸ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... LX. t. 11., LXVI. t. 12., LXXIII. t. 7., LXXXIII. t. 11., LXXXIV. t. 7., LXXXVI. t. 5., XCIII. t. 10., CV. t. 1a–b.

²⁹ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... 55–56.

³⁰ Uo. LXXIV. t. 2., LXXXV. t. 9.

³¹ Uo. 152, 160.; Makay J., ArchÉrt 86 (1959) 121–138. XXI.–XXVI. t.

6. Mészbetétes bögre peremtöredéke. Fekete, fényezett felületű. I. szelvény. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 10).
7. Töleséres nyakú, vastagfalú urna mészbetétes díszítésű nyaktöredéke. Sárgásbarna. I. szelvény. Sáncárok. Szolnok, Damjanich Múzeum (10. kép 11).
8. Töleséres nyakú, vékonyfalú mészbetétes bögre perem- és nyaktöredéke, a nyakon széles mészbetétággy. Szürkésbarna, fényezett. II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 2).
9. Vastagfalú mészbetétes urna váltötöredéke. Barnásszürke, fényezett. II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 3).

A töleséres nyakú bögre peremtöredéke tekereselt pálcikás mészbetétággyal a kisapostagi kultúra klasszikus időszakát képviseli (10. kép 8).³² A 10. kép 7. sz. hasonló típusú bögrén a mészberakás nélküli tekereselt pálcikás díszítés az eredeti dunántúli technikának csupán helyi utánzata. Ugyanez vonatkozik az „S” profilú füles bögre töredékére is (10. kép 6), melyhez hasonló formáját, de eredeti, Dunántúlról származó importedény, oldalán gazdag tekereselt pálcikás díszítéssel, már a régi ásatások során is előkerült Tiszaug-Kéménymetén.³³ Díszítetlen változatát késő hatvani leletegyüttesekben találjuk meg.³⁴ Gyakori típus a mészbetétes kerámia korai, kialakuló fázisába keltezhető leletanyagban — ezeknél a daraboknál széles, tekereselt pálcikás mészbetétággy díszíti a nyakhajlatot.³⁵ Díszítéstechnikája alapján ugyanebbe az időszakba sorolható a 11. kép 1. ábráján levő töleséres nyakú urna peremtöredéke.

A mészbetétes kerámia dél-dunántúli csoportját képviseli három edénytöredék (10. kép 9–10., 11. kép 2.)³⁶ A töleséres nyakú urnatípus a mészbetétes kerámia egyik vezető edényformája. A tiszauzi darabokra (11. kép 3) jellemző mélyen vésett mészbetétággy a dél-dunántúli anyaggal mutat rokonságot.

A bemutatott mészbetétes töredékek a kultúra nem azonos időszakából származnak. Különböző korok azt bizonyítják, hogy Tiszaug-Kéménymetén nem különleges tell-telep az Alföldön: a mészbetétes kerámia jelenléte nem egy bizonyos korszakban való együttéléssel, esetleg néposcportok áttelepülésével magyarázható, hanem hosszú időn át a két terület között fennálló intenzív kereskedelmi kapcsolatok következménye.

A telep-ásatással párhuzamosan 1981 nyarán megindult Kísértáparton, Szathmári Ildikó vezetésével, a Szabó Kálmán által talált hatvani temető felkutatása. Három bronzkori sír került eddig feltárássra, a munka tovább folytatódik.

A koszideri korszakot a telepen két, humuszból előkerült töredék képviseli.

1. Korsó perem- és váltötöredéke széles „ansa lunatával”. Vállán bevagdostott, alatta bekarcolt díszítés. Szürke.

³² *Torma I.*, VMMK 11 (1972) 21–22. 6. t. 9.; *Tompá, F.*, i. m. 23. t. 13.; *Mozsolics A.*, A kisapostagi bronzkori urnatemető. AH XXIV (1942) 1. kép. 5., 2. kép. 1., IX. t. 2, 6, 7.

³³ *Mozsolics A.*, A kisapostagi... 19., 6. kép; *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit... CVII. t. 12.

³⁴ *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit... LXXXV. t. 7., XCVIII. t. 7., CI. t. 8., CXVIII. t. 3.

³⁵ *Wosinsky M.*, Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete. (Bp. 1904) XLIII. t. 5.; *Éri I.*—*Kelemen M.*—*Németh P.*—*Torma I.*, Magyarország régészeti topográfiája. II. (Bp. 1969) 198, 7. t. 14.; *Bándi, G.*, Die Lage der Tokod-Gruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nord-Transdanubiens und der Süd-Slowakei. *Musaica* III. (1963) VI. t. 6.; *Torma I.*, A balatonakali bronzkori sír. VMMK 13 (1978) 6. ábra 4.; *R. Csányi M.*, Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. VMMK 13 (1978) 3. ábra 1–10., 12. ábra 1–2., 13. ábra 15.

³⁶ *Wosinsky M.*, i. m. XXXIV. t. 8., LXXV. t. 1.; *Bóna, I.*, Die mittlere Bronzezeit... 237. t. 2., 244. t. 5, 6., 246. t. 12., 247. t. 15.; *Banner, J.*—*Bóna, I.*—*Márton, L.*, II. Abb. 18. 7.; *Csalog J.*, ArchÉrt 1942., VII–XII. t.; *Bándi G.*—*Zoffmann Zs.*, JPMÉ 11 (1966).

- II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 10).
2. Bögre perem- és nyaktöredéke. Díszítése: vízszintesen futó vonalak közt beböködött pontsor. Szürke. II. szelvény. Humusz. Szolnok, Damjanich Múzeum (11. kép 9).

A fenti darabok párhuzamai a koszideri korszakra jellemző leletegyüttesekben, ill. a tell-telepek legfelső rétegeiben találhatók.³⁷

A múlt századi ásatásokból származik néhány, a telepen rétegsorhoz nem köthető tárgy.

1. Spirális bronz karperec. MNM ltsz.: 138/1883.149. (9. kép 3).
2. Kisméretű bronz véső. MNM ltsz.: 138/1883.151. (9. kép 4).
3. Pelyvás anyagból álló, plasztikus díszítésű, belül üreges tapasztás. MNM ltsz.: 138/1883. 119. (9. kép 8 a–b).
4. Vaddisznó agyarból készült lemezke. MNM ltsz.: 138/1883.668. (9. kép 6).

A bronz karperec és a kisméretű bronz véső általános kora bronzkori típus. A geometrikus plasztikus díszítésű agyagtapsztást a II. szint ismertetett hasonló mintájú falrészletei alapján a nagyrévi kultúrához köthetjük. Mivel III. szelvényünkben egy régi kutatóárokra is rátaláltunk, valószínűnek látszik, hogy elődeink is éppen az általunk feltárt II. szint 2. házának omladékrétegébe ástak bele, és a több mint egy évszázada őrzött agyagtapsztás talán ugyanebből a házszintből származik. Ilyen átégett agyagtapsztás darabok Tószegről is ismeretek, de a rajtuk látható plasztikus minta spirálmotívumokból áll.³⁸

A vaddisznó agyarból készült átluggatott lemezke közvetlen párhuzama Törökszentmiklós-Terehalmon, a hatvani kultúra tell-telepének V. szintjében került elő.³⁹ Eddigi tiszauzi feltárásaink anyaga még nem lehet biztos következtetések forrása. A Tiszaug-többitelől helyén folyt korábbi régészeti kutatásokkal együtt azonban új szempontok merülhetnek fel e terület bronzkori történetének értékelésében. Tiszaug-Kéménymetén a nagyrévi és hatvani rétegek fölött a humuszból koszideri típusú kerámia került elő. Nem találtuk meg a füzesabonyi kultúra emlékananyagát, mely pedig az Észak-Alföldön számos tell-telepen követi a hatvanit. Mivel azonban a füzesabonyi kultúra népe mindenütt az említett telepek központi részét foglalta el, hiánya Tiszaugon nem biztos, hogy az egész telepre érvényes, mert éppen a központi magaslat semmisült meg az áradások következtében. Nagyrev-Zsidóhalmon a tell-település központi dombja is megmaradt, rajta és környékén nagyrévi és hatvani kultúrába sorolható leleteket gyűjtött Kalicz Nándor.⁴⁰ Ezt a régi adatot kiegészíthetjük az 1980 őszén végzett leletmentés tapasztalataival: a tell-telephez tartozó temetőben a nagyrévi és a hatvani kultúra sírjai kerültek elő.⁴¹ Csépan a legújabb terepbejárás kisméretű hatvani tell-telepet fedezett fel.⁴² Tiszaföldváron, a folyó magaspártján, ahová a mai falu épült, szintén hatvani tell-telep

³⁷ *Hampel J.*, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I–III. (Bp. 1886–1896) LXXXVI. t. 1a–b.; *Banner, J.*—*Bóna, I.*—*Márton, L.*, i. m. II. 21., Abb. 3. 6.; *Schreiber R.*, ArchÉrt 94 (1967) 48–52. 1. kép.; *Kovács, T.*, Aeta ArchHung. XXVII. (1975) 311., Abb. 3. 16.

³⁸ *Banner, J.*—*Bóna, I.*—*Márton, L.*, i. m. I. kép 43., II. kép 24. 1.

³⁹ A tell-telep V. szintjén, házpadlón került napvilágra 7 db csontlemezke, közvetlenül egymás mellett. Szolnok, Damjanich Múzeum. Közöletlen.

⁴⁰ *Kalicz N.*, Tiszaug... 53–54., 60.

⁴¹ Az 1980 őszén végzett leletmentés során a Nagyrev-Zsidóhalmi tell-telepet övező homokdombokon a nagyrévi kultúra 27, a hatvani kultúra 10 sírja került elő. A leletmentést R. Csányi Marietta, Kovács Gyöngyi, Raczky Pál és Szathmári Ildikó végezték.

⁴² Szolnok, Damjanich Múzeum. Adattár. A-317.

nyomaira bukkantunk.⁴³ A Szelevény-Menyasszonyparton emelkedő tellt a múlt század óta ismeri a régészeti kutatás.⁴⁴ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött régi leletanyag néhány nagyrévi edénytöredék mellett kizárólag a hatvani kultúrát képviseli.

A fenti vázlatos összefoglalásból kiderül, hogy jelen ismereteink szerint a Tiszazug történetében kérdéses a hatvani kultúra és a koszideri periódus között eltelt időszak népességének kulturális hovatarozása. Az mindenestre biztosnak látszik, hogy a Tiszazug nem tartozott a füzesabonyi kultúra szállásterületéhez. Kalicz Nándor terepbejárása idején, a kutatásban akkor érvényes kronológia alapján több lelőhelyet sorolt a füzesabonyi kul-

túrába, de maga is utal arra, e leletek nem köthetők egyértelműen ehhez az etnikumhoz.⁴⁵ Az új terepbejárások, valamint a régi anyag revíziója azt igazolták, hogy az összegyűjtött emléktanyag a kutatásban csak később körvonalazott halomsíros kultúrát képviseli.⁴⁶ Az időbeli hiátusra talán a hatvani kultúra továbbélése ad magyarázatot a Tiszazug területén. A tiszauzi telep-, ill. a hozzá tartozó temetőfeltárások zárt leletegyüttesének feldolgozása hozzájárul majd a terület vázolt történeti-időrendi kérdéseinek tisztázásához.

R. Csányi Marietta—Stanczik Ilona

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN DER BRONZEZEITLICHEN TILLSIEDLUNG VON TISZAUG-KÉMÉNYTETŐ

Auszug

Die bronzezeitliche Tillsiedlung von Tiszaug-Kéménýtető ist durch die von der Archäologischen Privatgesellschaft im Tiszazug durchgeführten Ausgrabungen seit dem vorigen Jahrhundert in der Fachliteratur bekannt.¹⁻⁷ Zu einer systematischen Erschließung an Ort und Stelle ist es aber seitdem nicht gekommen. Im Laufe der 1980 begonnenen Fundbergung bzw. Kontrollausgrabung sind solche Erscheinungen ans Tageslicht gekommen, die das über die Tillsiedlung von Kéménýtető in der Fachliteratur bisher bekannte Bild in beträchtlichem Maße umändern.

Der Fundort liegt in der Gemarkung zwischen Tiszaug und Tiszasas. Die ursprünglich weit ausgebreitete bronzezeitliche Siedlung erhöhte sich auf dem einstigen Theißufer. Die Flußregulierungsarbeiten zu Beginn des Jahrhunderts haben das natürliche Bild der Landschaft verändert; die Theiß fließt jetzt in dem neuen, ausgegrabenen Bett etwa 2–300 m weit von der einstigen Tillsiedlung, die im Frühjahr und im Sommer auch heute noch regelmäßig überschwemmt wird. Jedoch selbst in diesem Zustand kann die regelmäßige Siedlungsstruktur ausgenommen werden: der hervorragende Zentralhügel ist von einem mächtigen Wallgraben umgeben, der zum Schutz des Hügels gedient und ihm zugleich vom Außen teil der Siedlung getrennt hat (Abb. 2). Diese Siedlungsstruktur wurde auch von den im Sommer 1981 durchgeführten Bodenbohrungen bestätigt.¹³

Im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts dürfte etwa 1/3 der Zentralerhöhung noch gestanden haben. Infolge der ständigen Zerstörungstätigkeit des Wassers sind aber heute nur mehr der Fuß des Hügels und der halbbogenförmige, breite Wallgraben zu sehen. Die den Zentralhügel umgebende äußere Siedlung an der östlichen Seite ist intakt geblieben (Abb. 3).

Vor dem Beginn der Arbeiten an der Wasserstufe III der Theiß, im Frühjahr 1980 haben die Mitarbeiter des Damjanich-Museums zu Szolnok im Tiszazug Geländebegehungen durchgeführt.¹⁴ Bei dieser Angelegenheit wurden sie darauf aufmerksam, daß zur Befestigung des einen Dammschnittes des Überschwemmungsgebietes die Tillsiedlung von Kéménýtető mit Baggern abgetragen wird. Nach Abstellung dieser Arbeiten gingen wir sofort an derselben südlichen Erhöhung an die Rettungsausgrabung heran, wo seit einem Jahrhundert die archäologische Erforschung des Fundortes in Gang gesetzt wurde.

Im ungestörten Teil der Siedlung gliederte sich die 210 cm dicke Siedlungsschicht in 5 Fußbodenniveaus. Aus der Periode der Nagyrév-Kultur blieben 4 Hausfundamente erhalten. Zu dieser Zeit hat sich die Richtung und Lage der Häuser, d. h. die Siedlungsstruktur wesent-

lich nicht geändert. Die Konstruktion der einzelnen Gebäude ist aber verschiedenlich. Der Aufbau der auf dem Urhumus stehenden, einander benachbarten Häuser ist abweichend, ihre Wandstruktur zeigt zwei verschiedene Bauweisen.

In Tiszaug hat die Nagyrév-Schichtenreihe eine 50 cm dicke Lehmaufschüttung von der unmittelbar unter dem Humus liegenden einzigen Hatvaner Siedlungsschicht getrennt. Die Nagyrév-Schichten waren von einem mächtigen Wallgraben durchschnitten, der auf Grund des dort eingesammelten Fundmaterials in der Periode der Hatvan-Kultur entstanden ist (Abb. 8). Neben diesem Wallgraben stand das erschlossene Hatvaner Haus. Der Graben hat den an der Oberfläche auch heute noch gut sichtbaren, den Zentralhügel umgebenden Wallgraben durchquert, woraus wir darauf schließen können, daß die beiden Befestigungen voneinander unabhängig, jedoch noch in der Periode der Hatvan-Kultur entstanden sind.

Tiszaug-Kéménýtető kommt als eine der wichtigsten Tillsiedlungen in der Landschaft Tiszazug, in sämtlichen Zusammenfassungen über die Bronzezeit vor. Sie wurde für eine solche Siedlung der Hatvan-Kultur gehalten, in der eine mit dem Volk der Inkrustierten Keramik, vielleicht mit der Übersiedlung seiner kleineren Volksreste erklärbare, intensive Vermischung beobachtet werden kann.²⁰⁻²¹ Davon jedoch, daß der Fundort auch eine große Siedlung der Nagyrév-Kultur in der Mittleren Theißgegend ist, hatten wir bisher keine Kenntnis. Unsere Kontrollausgrabung hat erwiesen, daß der Hügel in seiner Tiefe eine dicke Schichtenreihe der Nagyrév-Kultur birgt. Die Keramik der erschlossenen vier Nagyrév-Niveaus gehört — in ihrer Mehrheit — den übrigen Tillsiedlungen ähnlich in die jüngere Phase der Nagyrév-Kultur.²⁴

Im erschlossenen Gebiet ist nur ein einziges zur Hatvan-Kultur gehörendes Fußbodenniveau zum Vorschein gekommen, der Großteil des Fundmaterials stammt aus dem Wallgraben, aus einer sekundären Lage. Einheitlich kann es in die jüngere Phase der Hatvan-Kultur gereiht werden, innerhalb dieser können wir — in Ermangelung näherer Schichtenangaben — keinen chronologischen Unterschied tun.

Ein Großteil der bei der Ausgrabung gefundenen Gefäßfragmente mit Inkrustierter Verzierung stammt aus der Aufschüttungserde des Wallgrabens, ihr stratigraphischer Zusammenhang ist also unsicher. Auf Grund ihres Typs und ihrer Zierart gehören einige Stücke zur Kisapostag-Kultur, mehrere Fragmente hingegen zur Kultur der transdanubischen Inkrustierten Keramik. Ihr verschiedenes Alter beweist, daß Tiszaug-Kéménýtető

⁴³ Ua.

⁴⁴ Tisza-zughi régészeti magán társaság. XXV-ik ásatási jegyzőkönyv. Kézirat. MNM. Középkori Osztály Irattára. 274/1889.

⁴⁵ Kalicz N., Tiszazug ... 70.

⁴⁶ A terepbejárásan gyűjtött leletek a szolnoki Damjanich Múzeumban vannak. Ltsz.: 63. 75. 1–7., 63. 75. 1–2.; Adattár. A-317.

keine spezielle Tellsiedlung im Alföld ist: das Vorhandensein der Inkrustierten Keramik ist die Folge der zwischen den beiden Gebieten (Alföld, Transdanubien) lange Zeit hindurch bestandenen, intensiven Handelsbeziehungen.

Das Material unserer bisherigen Erschließungen in Tiszaug kann noch nicht die Quelle von sicheren Folgerungen sein. Mit den an den übrigen Fundorten des Tiszazug früher durchgeführten archäologischen Forschungen zusammen, können aber in der Auswertung der bronzezeitlichen Geschichte dieses Gebietes neue Gesichtspunkte auftauchen. In Tiszaug-Kéménýtető ist über den Nagyrév- und Hatvan-Schichten im Humus eine Keramik von Koszider-Typ zum Vorschein gekommen. Das Denkmalmaterial der Füzesabony-Kultur, das im nördlichen Alföld in zahlreichen Tellsiedlungen der Hatvan-Kultur folgt, haben wir nicht gefunden. Da aber das Volk der Füzesabony-Kultur überall den zentralen Teil der erwähnten Siedlungen besetzt hat, ist es nicht sicher, daß sein Fehlen in Tiszaug auf die ganze Siedlung Gültigkeit hat, da ja gerade die Zentralhöhe von den Überschwemmungen vernichtet wurde. In Nagyrév-Zsidóhalom ist auch der Zentralhügel des Tells erhalten geblieben, hier und in seiner Umgebung hat Nándor Kalicz in die Nagyrév- und Hatvan-Kultur reihbare Funde eingesammelt.⁴⁰ Diese alte Angabe können wir mit den Erfahrungen der im Herbst 1980 durchgeführten Rettungsausgrabung ergänzen: in dem zur Tellsiedlung gehörenden Gräberfeld sind die Gräber der Nagyrév- und Hatvan-Kultur zum Vorschein gekommen.⁴¹ In Csépa wurde durch die neueste Geländebegehung eine kleine Siedlung der Hatvan-Kultur entdeckt.⁴² In Tiszaföldvár, auf dem Hochufer des Flusses, wo auch das heutige Dorf entstanden ist, sind wir gleichfalls auf die Spuren einer

Tellsiedlung aus derselben Zeit gestoßen.⁴³ Der sich an dem Szelevény-Menyasszonypart erhöhende Tell ist in der archäologischen Forschung schon seit dem vorigen Jahrhundert bekannt.⁴⁴ Das im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrte alte Fundmaterial vertritt außer einigen Gefäßfragmenten der Nagyrév-Kultur ausschließlich die Hatvan-Kultur.

Aus der obigen, skizzenhaften Zusammenfassung geht hervor, daß unseren jetzigen Kenntnissen nach in der Geschichte des Tiszazug die kulturelle Hinzugehörigkeit der Population des zwischen der Hatvan-Kultur und der Koszider-Periode vergangenen Zeitraumes problematisch ist. Es scheint aber jedenfalls sicher zu sein, daß die Landschaft Tiszazug nicht zum Stammesgebiet der Füzesabony-Kultur gehört hat. Zur Zeit der Geländebegehung hat Nándor Kalicz auf Grund der damals gültigen Chronologie mehrere Fundorte in die Füzesabony-Kultur gezählt, jedoch weist er selbst darauf hin, daß diese Funde nicht eindeutig zu diesen ethnischen Elementen gebunden werden können.⁴⁵ Die Revision der neuen Geländebegehungen sowie des alten Materials haben bewiesen, daß das zusammengesammelte Denkmalmaterial in der Forschung nur die später umrissene Hügelgräberkultur vertritt.⁴⁶ Für die chronologische Lücke gibt vielleicht das Weiterleben der Hatvan-Kultur im Gebiet des Tiszazug eine Erklärung.

Die Bearbeitung der geschlossenen Fundkomplexe der Siedlungs- bzw. der dazu gehörenden Gräberfeldererschließungen trägt zur Klärung der geschilderten historisch-chronologischen Fragen des Gebietes gewiß bei.

M. R. Csányi—I. Stanczik

A KÖRNYEI 2. SZÁMÚ RÓMAI KOCSILELET

Tatától délre a Vértes-hegység alján fekszik Környe. A római korban lakott hely volt, ezt bizonyítják múlt századi római leletei is. Fényes E.¹ a következőket írja Környéről: „Nagy kiterjedésű fundamentumok, számos régiségei, úgymint áldozó oltárok, kőkoporsók, melyek itt időnként napfényre jönnek, mutatják, hogy itt hajdan nagy kiterjedésű római városnak kellett lenni...” Megemlíti, hogy 1827-ben egy jobbágyföldön feliratos kőkoporsót találtak.

A későbbiekben egyéb leletek is kerültek Környéről a komáromi múzeum gyűjteményébe. Így 1888-ban Marossy János tatai gyógyszerész 2 db Környéről való díszes római agyagedényt adományozott a múzeumnak.² Sajnos az edényekről nincs pontos leírásunk, a régi leltár-könyvek hiányában az anyagot nem tudjuk azonosítani gyűjteményünkben. 1902-ből származik az a hír is, amelyben közlik, hogy Feszty Lajos nagybérlő kertjében a munkások római temető részletére bukkantak, sajnos a leleteket tönkretették.³

A nagyobb földmunkák Környén 1912-ben kezdődtek, ekkor több római kori lelet került elő a földből, ezeknek egy része szintén a komáromi múzeum római kori gyűjteményébe került. Az első leletekről a komáromi sajtó is hírt adott.⁴ Így a környei közsémbányában egy meszesgödör ásása közben két szarkofágot találtak, köztük római kori fegyverek, tálak és dísz tárgyak voltak. A leleteknek a komáromi múzeumba kerülésével szintén több újságikkal foglalkozott.⁵ A lelőhelyi körülményekkel és a leletekkel szintén foglalkozott a sajtó,⁶ egy helyen arról olvashatunk, hogy az egyik szarkofág előtt lovas-sírra találtak, amelyben zabla, kengyelvas, szíjesatok, szíjesüngők voltak. Az anyagnak pontosabb leírását a leletmentés körülményeit és az egyes leletek felsorolását Alapi Gyula ismertette.⁷ A két szarkofág ma a múzeum udvarán található, feltételezhető, hogy a II-2846 és II-2850 leltári számmal ellátott szarkofágokról van szó, sajnos nincs sem korabeli rajzunk, sem fényképünk a leletekről, így azonosításuk bizonytalan. A többi lelet (ezek voltak a két szarkofág között) nagy része ma is megtalálható a múzeumban. A bronz veder (hydria) leltári száma II-1056,⁸ a nyeles csészé (patera) II-1053,⁹ a bronz kancsó (oinochoe) leltári száma II-1042.¹⁰ A lószerszám darabjai, így a zabla, „kengyel” és a zablaszár nem talál-

hatók a múzeumi gyűjteményben.¹¹ A kantárdíszek megmaradtak, leltári számuk II-5347, csak a szív alakú csüngő és a boglár hiányzik.¹² A kantárdíszekből Alapi Gy. 6 darabot közöl, a gyűjteményben azonban még 12 hasonló dísz található. A többi tárgy azonosítása nehéz, sajnos a korabeli leírás alapján kiválasztásuk a múzeum gyűjteményéből szinte lehetetlen. A tábori vasszék viszont megvan a múzeumban, leltári száma II-5837. Az itt felsorolt tárgyak 1912-ben kerültek leletmentés alkalmával a komáromi múzeumba.

1913-ban viszont újabb leletekről tájékoztatta olvasóit a helyi sajtó.¹³ Híradásban a következőket közli: „... A napokban ismét lelet került napfényre Környén ugyanazon a helyen, ahol tavaly két sarcophagot ástak ki, ismét két sarcophagra akadtak. Az egyik ki volt rabolva, hatalmas fedele kettétörve. A másik kisebb sarcophag érintetlen volt...” A felnyitás után a kőszírből egy ólom hamvveder került elő égetett csontmaradványokkal együtt. Ez az újságikkal tudósít először a megtalált kocsi-leletről is: „... A sírládáknál jóval nevezetesebb a mellettük talált kocsi maradványai, melynek minden vas alkotórésze megmaradt. A kocsikerekek sínje egynek kivételével teljesen ép, összesen 90 db vas alkotórész került napfényre...”¹⁴ Az 1913. évi zárójelentésben, viszont már arról olvashatunk, hogy a környei sírleletben kocsikat is találtak, ezek egészítik ki az 1912. évi bronzleletet.¹⁵ Hogy hány kocsirol is van szó tulajdonképpen, és hogy ezek a múzeumi gyűjteménybe kerültek, erről Baranyai G. a Jókai Közművelődési és Múzeumi Egyesület ügyvezető elnöke a következőképpen ír: „... A környei Hungária Közsémbánya építkezése alkalmával újabb két kőszírra, és két kelta kocsi maradványra találtak, melyet a bányagazgatóság lekötöztet előzékenység-gel engedett át a múzeumnak...”¹⁶ A mostani gyűjteményben a kocsik alkatrészei megvannak ugyan, de nem 90, csak 70 darab, valószínűleg a többi a háborús években elveszett, elkallódott. A két szarkofágot sajnos nem lehet azonosítani a múzeum gyűjteményében levő 8 szarkofág között, ugyanis nincsen róluk korabeli leírás, méreteik sem ismertek.

A környei sírleletből még 1914-ben is kerültek be tárgyak a múzeumba:¹⁷ „... Kristoufek Ferencz bányagazgató lószerszámra való díszek (23 db); 13 bronz lemez kazettára való, fekete agyagbögre, 6 db bronz karperec, 4 üveg töredék, 1 bronz tű (sírleletből Környe)...” Ezekből a leletekből valószínűleg több darab megvan a gyűjteményben, de sajnos nincs lehetőség azonosításukra, mivel hiányzik a korabeli leírás.

¹ Fényes E., A Magyar Birodalmi Statisticai, Geographiai és történeti tekintetben. 1. kötet. Komárom Vármegye, Pesten, 1848. 181.

² A történeti és régészeti egyet gyűjteménye. Újabb adományok. Komáromi Lapok, 1888. 18. 2.

³ Régiségek Környén. Komáromi Újság, 1902. 4. 5.

⁴ Régiségek Környén. Komáromi Lapok, 1912. 26. 5.

⁵ A környei római kőkoporsók. Komáromi Lapok, 1912. 62. 5., A környei római kőkoporsók. Komáromi Újság, 1912. 15. 4. és 1912. 31. 3.

⁶ A környei római régiségek a múzeumban. Komáromi Újság, 1912. 15. 4.

⁷ Alapi Gy., A környei római sírlelet. MKÉ VII (1913) 36–40.

⁸ I. m. 38. 2. kép.

⁹ I. m. 38. 3. kép.

¹⁰ I. m. 39. 4, 5, 6. kép.

¹¹ I. m. 39. 7, 8. kép.

¹² I. m. 40. 9, 10. kép.

¹³ A környei római kori lelet. Komáromi Újság, 1913. 36. 4.

¹⁴ Uo. 36. 4.

¹⁵ Alapi Gy., Jelentés a múzeum 1913. évi működéséről és állapotáról. Komárom, 1913. 4. 223.

¹⁶ Baranyai G., Egyesületi élet. Komárom, 1913. 4. 217.

¹⁷ A múzeum gyarapodása a komáromi múzeum 1914. ápr. – jún. Régiségtár és éremtár. Komárom, 1914. 2–3. hátlapján.

A környei leletet utoljára 1915-ben Alapi Gy. említi. Ő a kocsikra vonatkozó információt kibővíti azzal, hogy megtudjuk az egyik kocsi négykerekű, a másik kétkerekű volt.¹⁸ „... A négykerekű kocsit a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége konzerváltatta és jelenleg rekonstrukciós állat áll. A kétkerekű kocsi alkotórészei ez idő szerint restaurálatlanul állanak. Az e kocsihoz való bronz kocsi- és lószerszámdíszek a környei bronzkincsel kapcsolatosan vannak kiállítva...¹⁹ Itt tudjuk meg, hogy a kocsi bronz díszekkel voltak ellátva, és hogy a kocsiikkal együtt lószerszámdíszek is voltak a leletben. Feltételezhető, hogy a kocsiikkal egyidőben lovakat is eltemettek (I. Alapi jelentését). Később is találhattak lovakat, ezt bizonyítaná az a lószerszámdíszekből álló leletanyag, amely 1914-ben került be a múzeumba.²⁰

Sajnos a későbbiek során régész nem foglalkozott a leletanyaggal, nem közölték, így most csak azt tudjuk rajzban és fényképben bemutatni, ami 70 év után megmaradt a Dunamenti Múzeum római kori gyűjteményében a két környei kocsiból.

A megmaradt leletanyag leírása:

A kétkerekű kocsi. Lsz.: KA-5835. 1–23.

1. *Kerékabroncs.* Vas. Törödékes, 2 db. Az egyik abroncson téglalap alakú szeglyuk. Á: 79 cm, Sz: 3 cm, V: 0,6–0,8 cm (2. kép 5); Á: 85,5 cm, Sz: 2,8 cm, V: 1,1 cm (1. kép 4).
2. *Agykarika.* Vas. 2 db. Nyitott, a nyílás mentén szárnyas, egyik szélén elvékonyodó karika. Sz: 4,1 cm, V: 0,3–0,7 cm, Á: 9,2–9,7 cm (2. kép 3; 15. kép 4); Sz: 4,4 cm, V: 0,3–0,9 cm, Á: 9,2–10 cm (2. kép 4).
3. *Küllőtő karika.* Vas. 2 db. Sz: 4,7 cm, V: 0,2–0,5 cm, Á: 12,1–12,4 cm (1. kép 6; 15. kép 5). A karika törödékes. Sz: 4,8 cm, V: 0,2–0,3 cm, Á: 12,2–12,4 cm (1. kép 5).
4. *Rúdvasalás.* Hosszú keskeny, közepén szélesedő, az egyik végén téglalap alakú abroncs. A pánt közepén nagyobb lyuk, a végén szeglyuk. Vas. H: 30 cm, Sz: 2,7–2,4 cm, a lyuk Á: 3 cm, az abroncs méretei: 7,7×5 cm, Sz: 1,8–2 cm (2. kép 1; 15. kép 3).
5. *Vasalás.* A hátsó tengely és nyújtó szárnyak összerősítésére szolgáló vas tárgyak. 2 db. Lapos, az egyik felén szeggel végződő, a másik félkör alakú lapos négyszögletes szeglyukkal. H: 35,4 cm, a szeg h: 6,5 cm, Sz: 2,3 cm, V: 0,7 cm (5. kép 1); H: 33,8 cm, a szeg h: 5,1 cm, Sz: 2,1 cm, V: 0,7 cm (5. kép 4).
6. *Vasalás.* A kocsiszekrény hátsó vasalása, négyszög alakú, közepén megcsavarva, két végén karikára idomítva. Az egyik végében sasszeggel visszahajtott végekkel. H: 32,5 cm, a karikák külső á: 4,2 cm, V: 1,2 cm, sasszeg h: 9,1 cm (5. kép 5; 16. kép 4).
7. *Sasszeg.* Vas. Karika sasszeggel visszahajtott végekkel. A karika á: 7 cm, Sz: 1,2 cm, a szegkarika á: 3,7 cm, Sz: 1 cm, V: 0,8 cm, a szeg h: 7,5 cm (4. kép 3).
8. *Vaspánt.* Kocsiszekrényt tartó keresztvas. Enyhén ívelt, két végén karikában végződő, keskeny visszahajtott. A két visszahajtott végében vaskarika, a pánton két szélén négyszög alakú bevett lapos fejtű szeg a végén visszahajlítva, elkalapálva. 2 db. H: 77 cm, Sz: 3,3 cm, V: 0,8 cm, végének á: 4,5 cm, a szeg m: 3 cm (4. kép 4); H: 76,5 cm, Sz: 3,2 cm, V: 0,9 cm, végének á: 4,5 cm, a karika á: 7 cm, a szeg m: 3 cm (4. kép 5; 15. kép 8).
9. *Rúdcsárnyaszög.* Ívelt fejtű, a rúd alakjához idomított, a szeg négyszög alakú, a végén kampósan behajlítva.

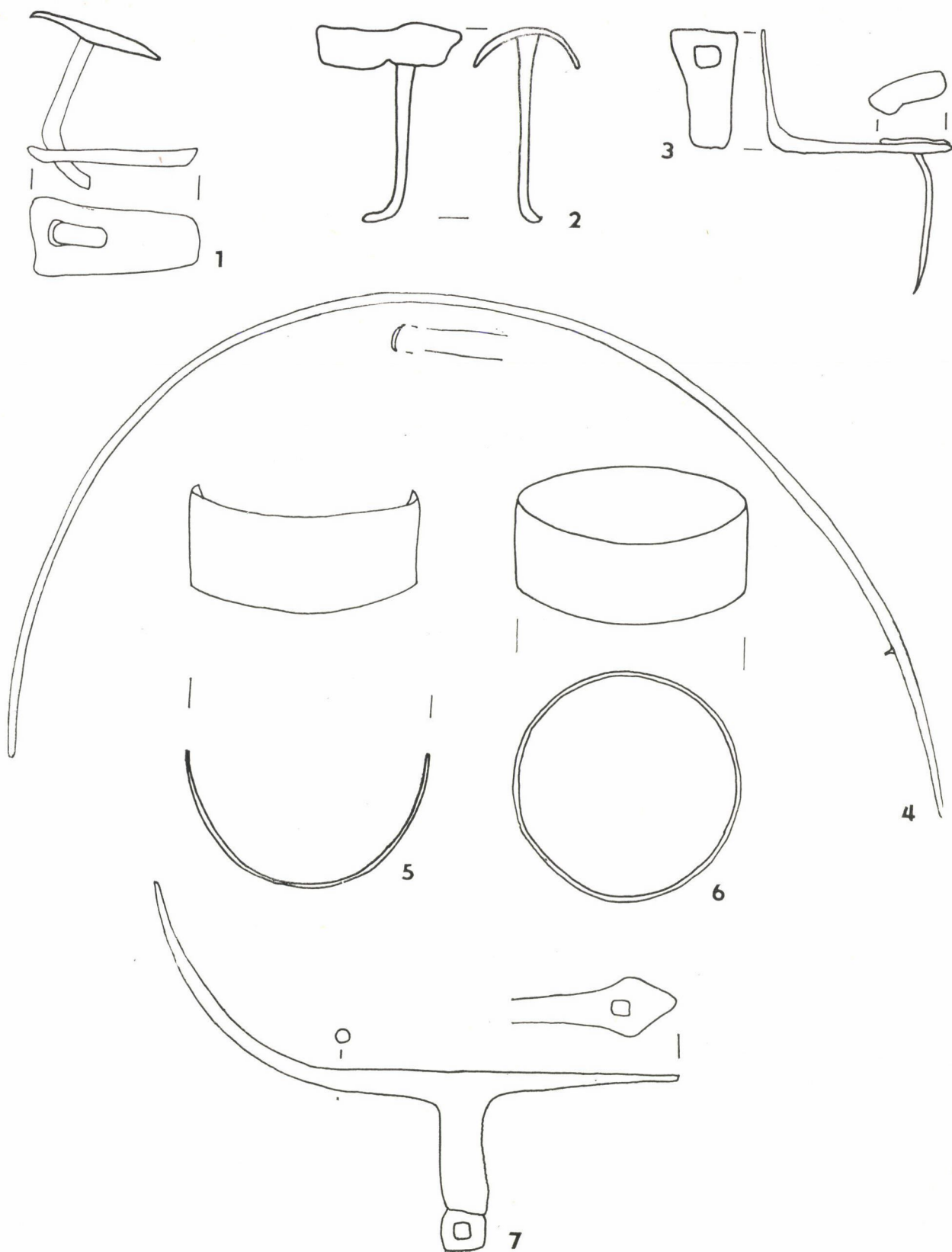
H: 8,5 cm, a szegfej méretei: H: 7 cm, Á: 5,3 cm, a szeg v: 0,8 cm (1. kép 2).

10. *Kocsiszekrény vasalás* (törödékes). Lapos vaspánton 6,5 cm távolságban 2 szeg, kerek alakú lapos fejtű. A pánt méretei: Sz: 2,8 cm, V: 0,2 cm, H: 11,7 cm, szeg m: 6,3 cm, szeg v: 0,8 cm, a szegfej á: 7,2 cm (6. kép 2; 15. kép 8).
11. *Kocsiszekrény vasalás* (törödékes?). Lapos keskeny vaspánton 6,5 cm távolságban 2 szeg, kerek alakú lapos fejtű. A pánt h: 11,7 cm, V: 0,2 cm, Sz: 2,8 cm, a szeg m: 6,5 cm, V: 0,9 cm, a szegfej á: 7 cm (6. kép 4; 15. kép 1).
12. *Függesztett kocsiszekrény tartója* (lőcs). Alsó részén hosszú erős szeg, alul visszafelé hajlítva (gömbítve), az egyik vége félgömb alakú nyúlvánnyal, amely 2 négyszögletes lyukkal van befejezve, szegekkel erősítették a tengelyhez. A szegtől felfelé ívelő erős vas, a vége szétágazik, a külső rész hosszúság alakú. Négyzetes keresztmetszetű. 2 db. Az egész h: 58 cm, a szeg m: 28 cm, Sz: 1,8 cm, V: 1,4 cm, a tartó rész m: 30 cm; H: 20,5 cm, Sz: 2,5 cm, V: 1,9 cm, a nyúlvány á: 7 cm (4. kép 1–2; 15. kép 6–7).
13. *Kocsiszekrényhez tartozó merevítő vasalás.* Ívelt vas-tárgy, az egyik része gömbölyű keresztmetszetű, a másik része lapos, a végén négyszögletes szeglyuk. A lapos résznél egy hosszúság nyúlvány négyszögletes lyukkal, szegnek. M: 23,3 cm, a nyúlvány h: 8,8 cm, Sz: 2,5 cm, V: 0,7–0,4 cm (1. kép 7).
14. *Díszített vasalás.* Lapos szalag alakú vasalás a végei-ből fektetett S alakú díszítő elemek vannak kiképezve. A két végén négyszögletes szeglyukak, hosszú vékony szegekkel, elhajlítva, a közepén kidomborítva. A vasalás h: 27,4 cm, a szalag sz: 2,3–3 cm, a vasalás m: 7,1 cm, V: 0,3 cm, a szeg h: 6,5 cm. 2 db (a méretek azonosak (6. kép 1, 3; 16. kép 2)).
15. *Vasalás.* Lapos szalag alakú vasalás a közepén domborítva. A két végén behajlított kapesok, ezekkel volt ráerősítve a fára. A vasalás h: 23,8 cm, a kapesok négyszög alakú 0,6 cm, szélessége a fának 4 cm, 2 db, azonos méretű. (5. kép 2, 3)
16. *Vasalás.* Félkör alakú, két végén kinyúló fülekkel, négyszög alakú lyukakkal, benne négyszög keresztmetszetű szeg, a két végén elkalapálva. 2 db, a méret azonos. A vasalás átfogó h: 28,5 cm, Sz: 2,2 cm, V: 0,4 cm, a szeg h: 3 cm (3. kép 1, 2; 16. kép 3).
17. *Vaspánt,* törödékes. Az egyik végén négyszög alakú lyuk, nagy visszahajtott szeggel, amelynek a feje nagy, gömbölyű alakú. Az egyik vége vékonyodó, a másik szélesedő. H: 7,9 cm, Sz: 2,5 cm, V: 0,7 cm, a szegfej á: 6,7 cm (1. kép 1).
18. *Vaspánt,* derékszögben meghajlított. A hosszabb részében a végén szeggel, szétkalapált fejtű. A rövidebb részének végén négyzet alakú lyuk. A vasalás h: 10,4 cm, a rövidebb fele 6,2 cm, szeg h: 7 cm, V: 0,9–0,3 cm (1. kép 3; 16. kép 1).
19. *Sarokpánt,* egyik oldalán derékszögben meghajlítva, közepén szeg, a másik oldalán szeg formájában behajlítva. Törödékes állapotban. H: 10 cm, Sz: 7,8 cm, V: 0,2 cm (2. kép 2).
20. *Kocsiszekrény vasalás* (?). Lapos szalag félkör alakra hajlítva, szeglyukakkal, 2 db szeg megmaradt. H: 66 cm, Sz: 2,8 cm, V: 0,2 cm. Szeg h: 6 cm, négyzetes keresztmetszetű, Sz: 0,6–0,8 cm. A két szeg között rákalapált szalag törödéke, az egyik lyuknál derékszögben rákalapált vas szalag törödéke (3. kép 4).
21. *Kocsivasalás,* törödékes. Lapos szalag, begömbítve, az egyik szalag végén szeglyuk. Valószínűleg hozzá tartozott az előbbi vasaláshoz. H: 29, 21 cm, Sz: 2 cm, V: 0,4 és 0,2 cm (3. kép 3, 5).
22. *Kocsiszekrény vasalás.* Lapos szalag, egyenes törödékes. A szalagon megmaradt két szeg, az egyik szeg mellett a rákalapált szalagnak a törödéke. H: 39 cm, Sz: 2,8 cm, V: 0,3 cm. A két szeg közötti távolság 18 cm, a szeg h: 6 cm, négyzetes keresztmetszetű, Sz: 0,7 cm, a vége teljesen elkalapálva, a feje négyszögletes alakú 2×2,7 cm (6. kép 5).
23. *Kocsiszekrény vasalás.* Ívelt félkör alakban, törödékes,

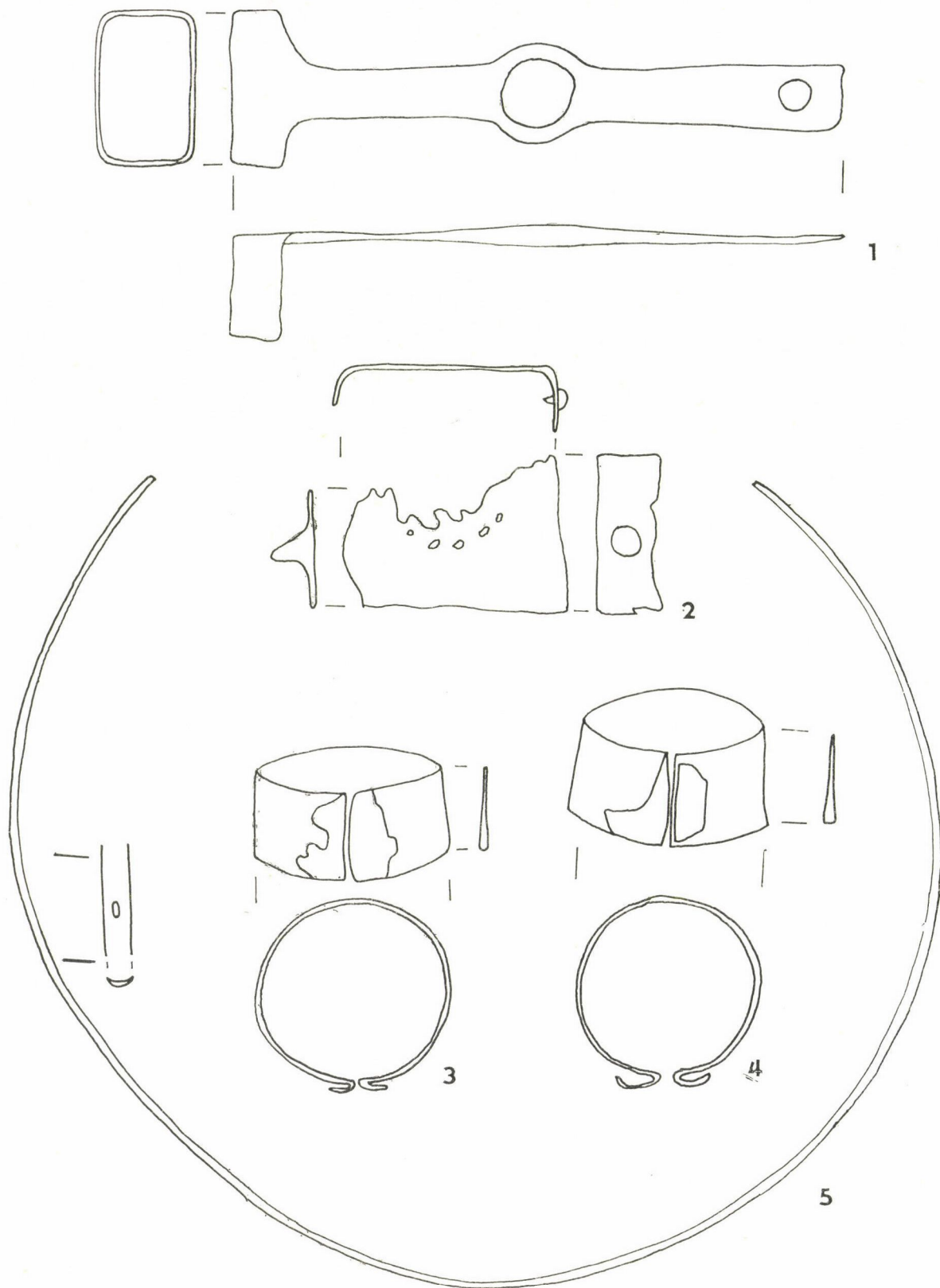
¹⁸ Alapi Gy., A komáromi múzeum római régiségei. ArchÉrt (35) 1915. 336–341.

¹⁹ I. m. 338.

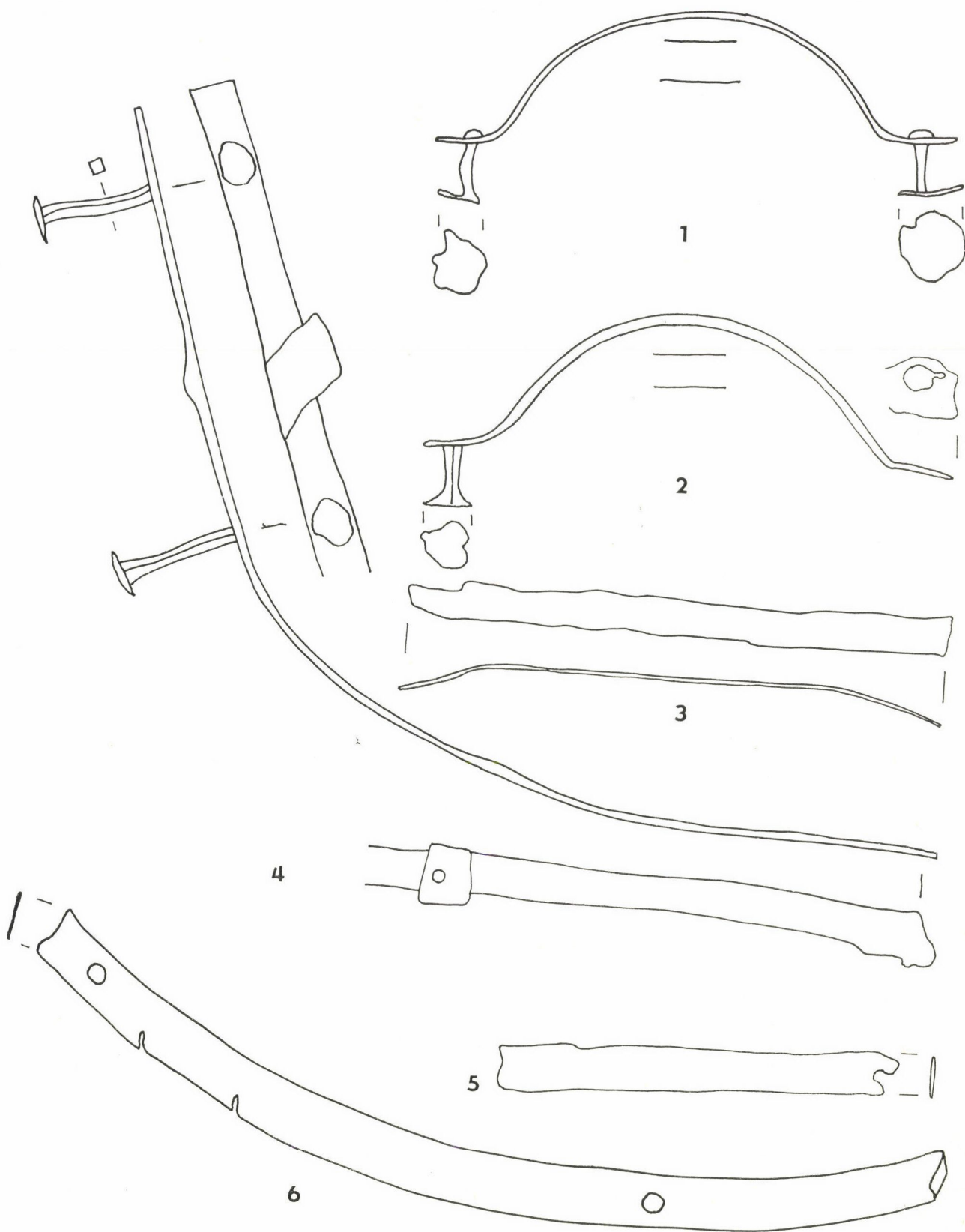
²⁰ A múzeum gyarapodása... Komárom, 1914. 2–3. hátlapján.



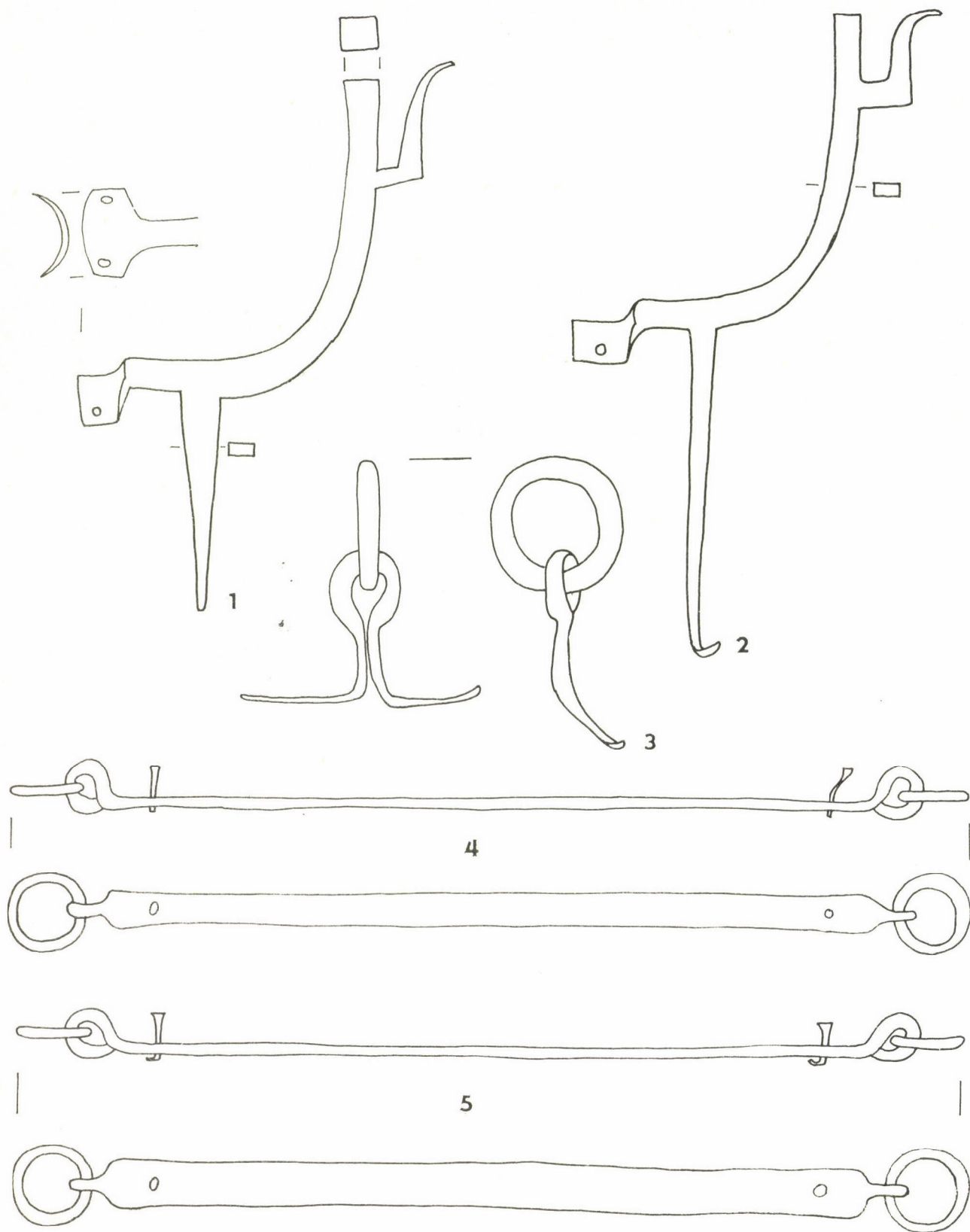
1. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–3, 5–7 = 1 : 3 ; 4 = 1 : 6
 Abb. 1. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–3, 5–7 = 1 : 3 ; 4 = 1 : 6



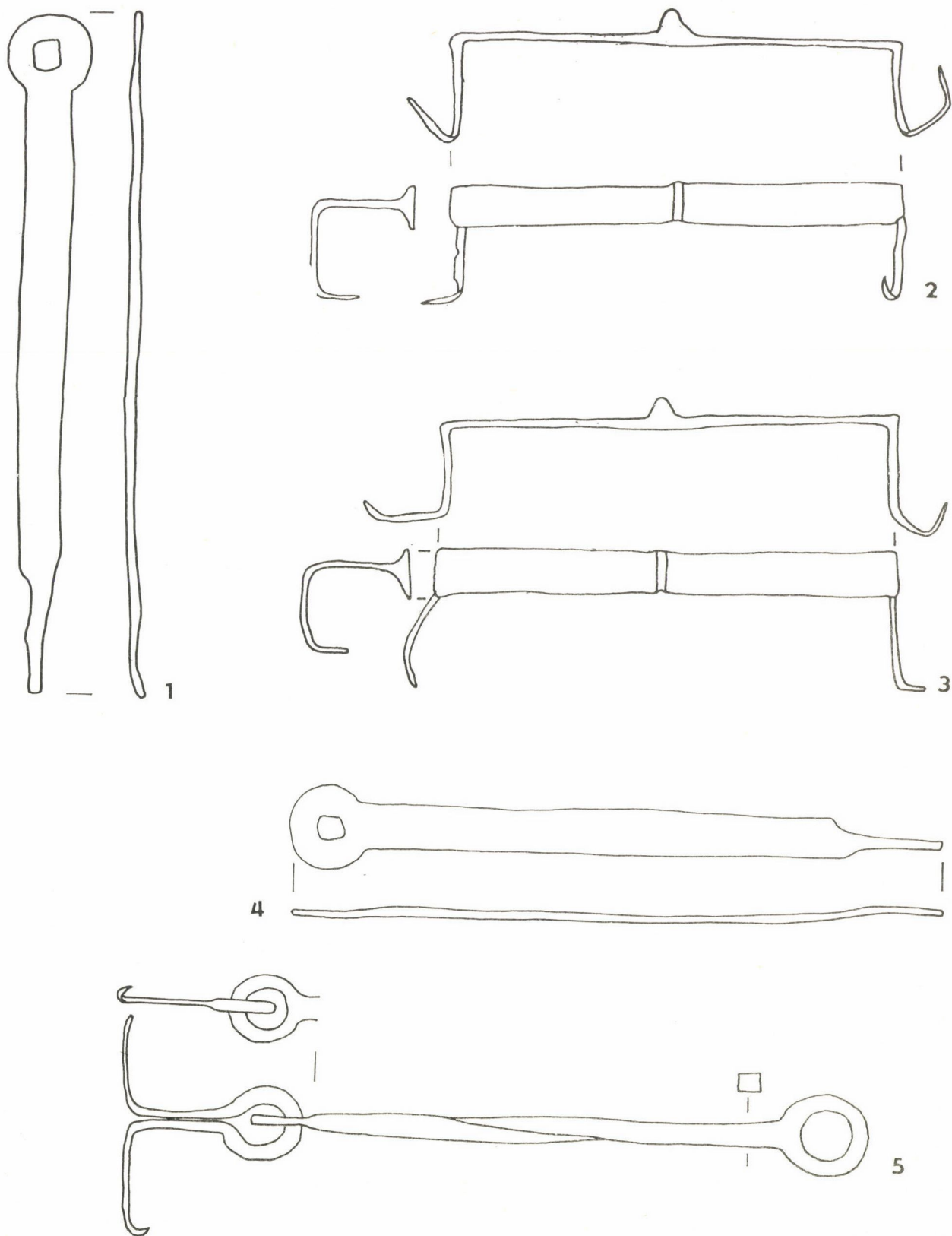
2. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–4 = 1 : 3 ; 5 = 1 : 6
 Abb. 2. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–4 = 1 : 3 ; 5 = 1 : 6



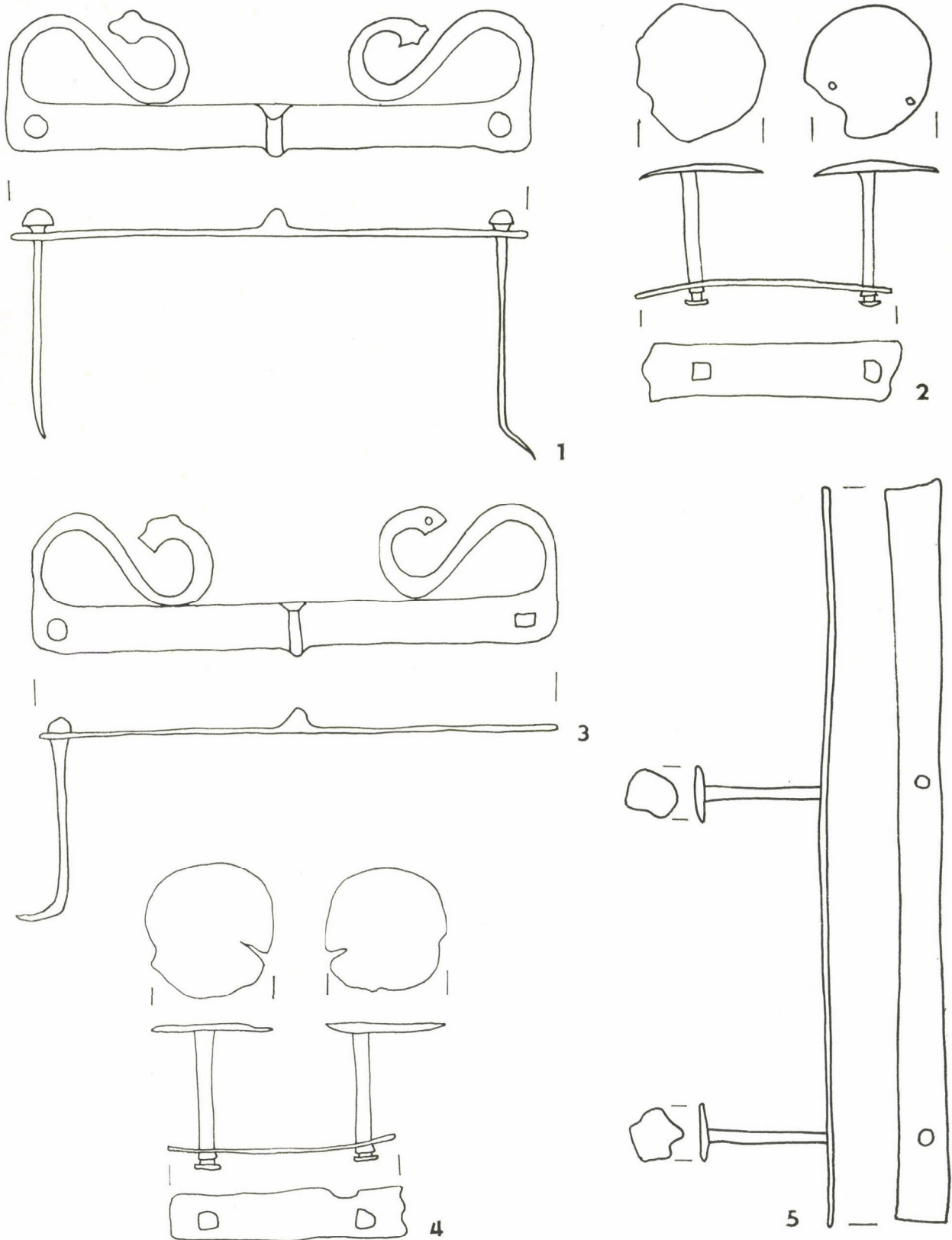
3. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–6 = 1 : 3
 Abb. 3. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–6 = 1 : 3



4. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1, 2 = 1 : 5; 3 = 1 : 3; 4, 5 = 1 : 4
 Abb. 4. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1, 2 = 1 : 5; 3 = 1 : 3; 4, 5 = 1 : 4



5. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–5 = 1 : 3
 Abb. 5. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–5 = 1 : 3



6. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–5 = 1 : 3
 Abb. 6. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–5 = 1 : 3

két szeglyukkal. H: 51 cm, Sz: 3 cm, V: 0,2 cm (3. kép 6).

A 20–23. számú tárgyak a négykerekű kocsihoz is tarthatnak.

A négykerekű kocsi. Lsz. KA-5836

1. *Kerékabroncs*. Vas. 2 db. Á: 103 és 104 cm, Sz: 3,5 és 3,3 cm, V: 1,5 és 1,3 cm. Az abroncsokon 5 szeg található, ezekkel voltak a fához erősítve (7. kép 2, 10. kép 1). *Kerékabroncs*. Vas. Nyitott. 2 db. Á: 100,3 és 94,5 cm, Sz: 2,8 és 2,5 cm, V: 1,1 és 0,8 cm (8. kép 3, 9. kép 3).
2. *Aggkarikák*. Nyitott, a nyílás mentén szárnyas, egyik szélén elvékonyodó karika. Vas. 3 db.
Az egyes karikák méretei:
1. Sz: 6 cm, V: 0,2–0,4 cm, Á: 9,5–9,8 cm (7. kép 4).
2. Sz: 4,3 cm, V: 0,3–0,6 cm, Á: 9,5–10 cm (7. kép 5; 16. kép 8).
3. Sz: 3,4 cm, V: 0,2–0,5 cm, Á: 9,8–10 cm (7. kép 3).
3. *Küllőtő karikák*. Vas. Zárt, az egyik szélén elvékonyodó karikák. 4 db. Az egyes karikák méretei:
1. Sz: 6 cm, V: 0,2–0,4 cm, Á: 11,8 cm. Töredékes, erősen rozsdas darab (9. kép 5).
2. Sz: 5,2 cm, V: 0,2–0,4 cm, Á: 12–12,3 cm (8. kép 5).
3. Sz: 4,1 cm, V: 0,3–0,4 cm, Á: 13,3 cm (8. kép 4).
4. Sz: 4,6 cm, V: 0,2–0,3 cm, Á: 12,2 cm (9. kép 4).
4. *Nyújtó karika*. Nyomott, kiszélesedő háromszögű talppal. Á: 11 cm, Sz: 1,3–5,7 cm (11. kép 8).
5. *Fergettyű – vasalás*, rombusz alakú tárgy, két végén felfelé álló hajlított szeggel (az egyik eltört), közepén lyuk és az egyik végében szeglyuk. H: 7 cm, V: 0,4 cm, Sz: 2,6 cm, Sz. a közepén 6,5 cm, a lyuk á: 3,3 cm, a szeg h: 3 cm, V: 0,6 cm (9. kép 2; 16. kép 5).
6. *Vánkos vasalás*. Enyhén rombusz, közepén kiemelkedik, lyukkal. A két vége közelében négyzetes lyuk, a vége szétkalapálva ráhajlik a fára. Az egyik vége letört. A megmaradt h: 17 cm, V: 0,8 cm, Sz: 4,8–5,5–7,2 cm, a lyuk á: 3,3 cm (9. kép 1; 16. kép 6).
7. *Tengelycsap*. Henger alakú, a szélek egymásra kalapálva. Az egyik részén nagyobb, a másik részén kisebb téglalap alakú nyílás. A henger h: 15,3 cm, Á: 6,5 cm, V: 0,3 cm. Az egyik nyílás méretei 4,4×3 cm, a másik 3,3×2,3 cm (11. kép 7).
8. *Csapszeg*. Erős szeg alakú vastárgy, kerek alakú, lapos fejjel, az alsó részén egy ovális és egy négyszög alakú lyuk. H: 30,5 cm, Á: 1,7 cm, a szegfej á: 3,5 cm (7. kép 1; 16. kép 11).
9. *Vasalás*. Fergettyű vagy vánkos széle kopást gátló vasalása. Az egyik vége derékszögben meghajlítva és szeg formába képezve. A másik vége téglalap alakú, a végek rá voltak hajlítva a fára. Közepén négyszögletes lyuk. H: 14 cm, Sz: 7,7 cm és 1,8 cm, a szeg h: 5,3 cm, V: 0,9 cm (8. kép 2).
10. *Vasalás*. Hasonló formájú, mint az előző vasalás. A szeg felé vékonyodó (kopás?) szárral. H: 13,2 cm, Sz: 7,5 cm és 1,7 cm, a szeg h: 3,5 cm (le van törve) (8. kép 1; 16. kép 7).
11. *Rúdszárnyvasalás*. Az egyik végén derékszögben kettőször hajlított, a másik végén szegmaradvány lyukkal, a végét szétkalapálták a rúdon. 2 db. Azonos méretek. H: 36,5 cm, Sz: 7 cm, a szétkalapált végének sz: 4,8 cm, V: 0,9 cm (12. kép 1, 2).
12. *Kocsiszekrényvég vasalás*. Ívelt gömbölyű keresztmetszetű rúd, amelynek az egyik vége lapos levélformában van szétkalapálva, a felerősítésre szegmaradvánnyal. H: 52 cm, a rúd á: 1,1 cm, Sz: 2,3 cm (12. kép 3).
13. *Vasalás*. Ívelt, az egyik végén négyszögletes lyuk, töredékes állapotban. H: 40,3 cm, Sz: 2,4 cm, V: 0,4 cm (11. kép 6).

14. *Vasalás* (merevítő?). Hajlított végű pánt szeglyukkal, a másik végén négyszögletes lyuk. H: 35 cm, Sz: 2,1 cm, V: 1,3 cm. 3 db, kettő azonos méretű. A harmadik pánt h: 36,5 cm (12. kép 4, 5, 6).

15. *Kapocs*, a rúdszárnyak összeerősítésére. Ívelt fejjű, négyzetes keresztmetszetű szeg, a végén vaslemezzel, töredékes. A szeg vége négyzet alakú, szétkalapálva. H: 14,5 cm, V: 0,9 cm, a szegfej méretei: 7,5×2,1 cm (11. kép 5).

16. *Sarokvasalás* (tengely? merevítő). Az egyik oldala lapos, alsó részében szegformára kikalapálva, a felső részén kör alakú idom, szintén kikalapálva, benne kisfejjű szeg van. Az oldalból derékszögben kinyúlik és lefelé hajlik egy merevítő, amely a lenti részén gömbölyű lapos elemre van szétkalapálva, négyszögletes szeglyukkal. Az egész vasalás h: 33 cm, Sz: 2–2,5 cm, V: 0,8–1,2 cm. A szeg h: 4 cm, a kör alakú idom á: 5 cm, a szeg h: 7,7 cm. A merevítő h: 14 cm, Sz: 2,8 cm, V: 1 cm (10. kép 3).

17. *Sarokvasalás* (tengely? merevítő). Hasonló formájú vasalás, mint az előző. A felső részén a kör alakú idomban van egy hosszú szeg, amelynek gömbölyű nagyméretű feje van. A merevítő egyik végén rombusz alakúra van szétkalapálva, a vége felfelé hajlik. A négyszögletes lyukban egy kúpfejjű nagy szeg van. 2 db vasalás, a méretek azonosak. Az egész vasalás h: 36 cm, Sz: 2,3 cm, V: 0,9 cm, a szeg h: 7,5 cm, a kör alakú idom á: 5,6 cm, a szeg h: 7 cm, a szegfej á: 7,5 cm, a merevítő h: 14 cm, Sz: 2,3 cm, V: 1 cm (10. kép 2; 15. kép 10; 11. kép 4).

18. *Vasalás*. Háromszögű, a végén hosszú hajlított szeg található. Felső részén szalagszerű idom, közepén négyszögletes keresztmetszetű szeg, nagy gömbölyű fejjel. M: 24 cm, Sz: 21,5 cm, V: 0,2–0,6 cm, a szegfej á: 6,5 cm, szeg h: 3 cm, 10 db, a méretek azonosak. Az egyes vasalások töredékes állapotban vannak (13., 14. kép 1–6, 1–4; 16. kép 9).

19. *Vasszeg*, 3 db, töredékes állapotban. H: 6,6; 6; 3,9 cm (11. kép 1, 2, 3).

A környei kocsihoz azokhoz a kocsielletekhez tartoznak, amilyenek több magyarországi lelőhelyen is előfordulnak, a négykerekűhöz hasonló Szomor-Somodorpusztán találtak.²¹

A kétkerekű kocsinál függesztett kocsi utal a két kocsiszekrényt tartó vasalás (4. kép 4, 5), ezekkel ugyanilyen formában találkozunk a tétényi²² és a nagylóki leletben,²³ valamint a bulgáriai teleci leleteknél.²⁴ A vaspántot bizonyára hozzáerősítették a kocsiszekrény aljához. Környén a kocsiszekrény tartók is megvannak (4. kép 1, 2), hasonlókat találtak a tétényi²⁵ és a sárszentmihályi leletben²⁶, a bulgáriai Telecen talált kétkerekű kocsinál is.²⁷ E típus felhasználását és rekonstrukcióját megtaláljuk a bulgáriai kocsinál.²⁸ A rúdvasalások, a tengely- és rúdszárny-vasalások több leletben is azonos megoldásúak, néha a használati célnak megfelelően kissé átalakítják őket (ez valószínűleg több műhely meglétére figyelmeztet).

A négykerekű környei kocsi valószínűleg nem mezőgazdasági használatra készült. A három sarok- (tengely) merevítőnek (a negyedik hiányzik) az analógiáját megtaláljuk a bulgáriai leletekben.²⁹ Hogy elhelyezése pontosan azon a helyen volt-e, ahová azt Venedikov rekonstrukciós rajzában teszi,³⁰ ennek eldöntése nem ennek a mun-

²¹ Gaul K., Ókori kocsi helyreállítása a somodori sírlelet alapján. ArchÉrt 9 (1889) 193–205.

²² Gaul K., Ókori kocsi helyreállítása. ArchÉrt 10 (1890). A. I. t. 9. 99.

²³ Uo. C. I. t. 5a. 121.

²⁴ Venedikov, I., Trakijskata kolesnica. (Sofia 1960.) 23. t. 73.

²⁵ Gaul K., ArchÉrt 10 (1890) A. I. t. 10a, 10b. 99.

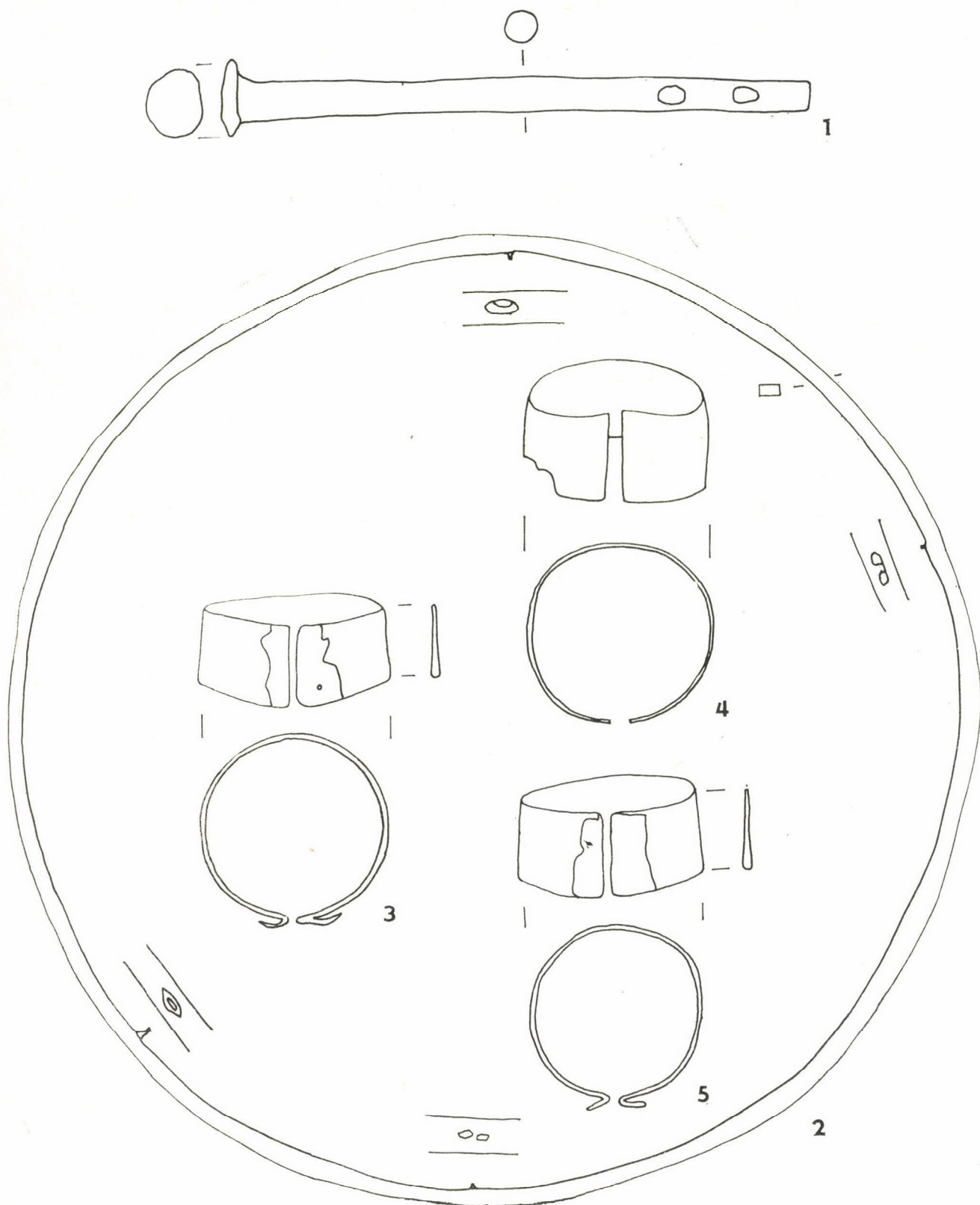
²⁶ Uo. B. I. t. 1, 2. 109.

²⁷ Venedikov, I., I. m. 23. t. 72, No. 86.

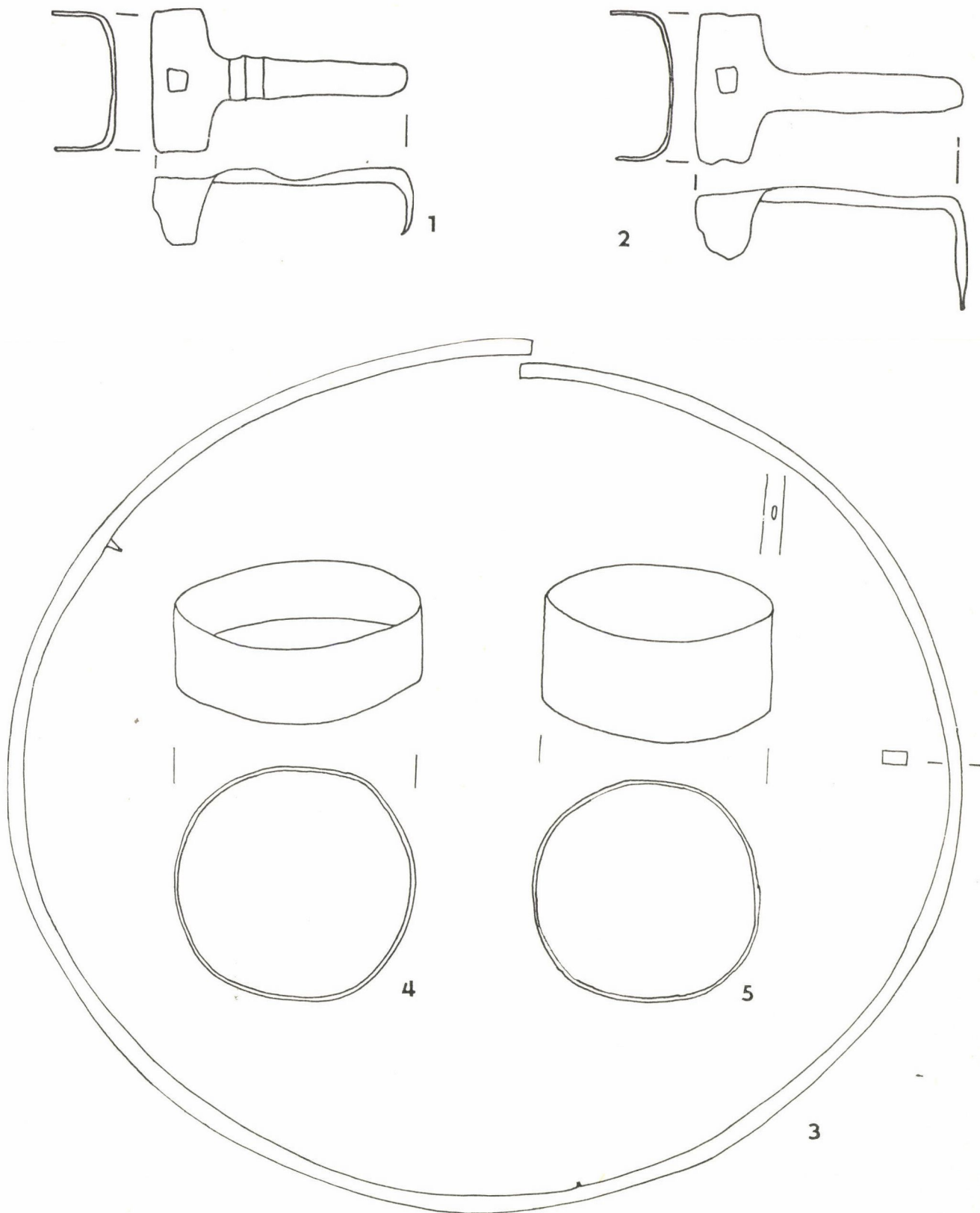
²⁸ Uo. 80. t.

²⁹ Uo. 87. t.

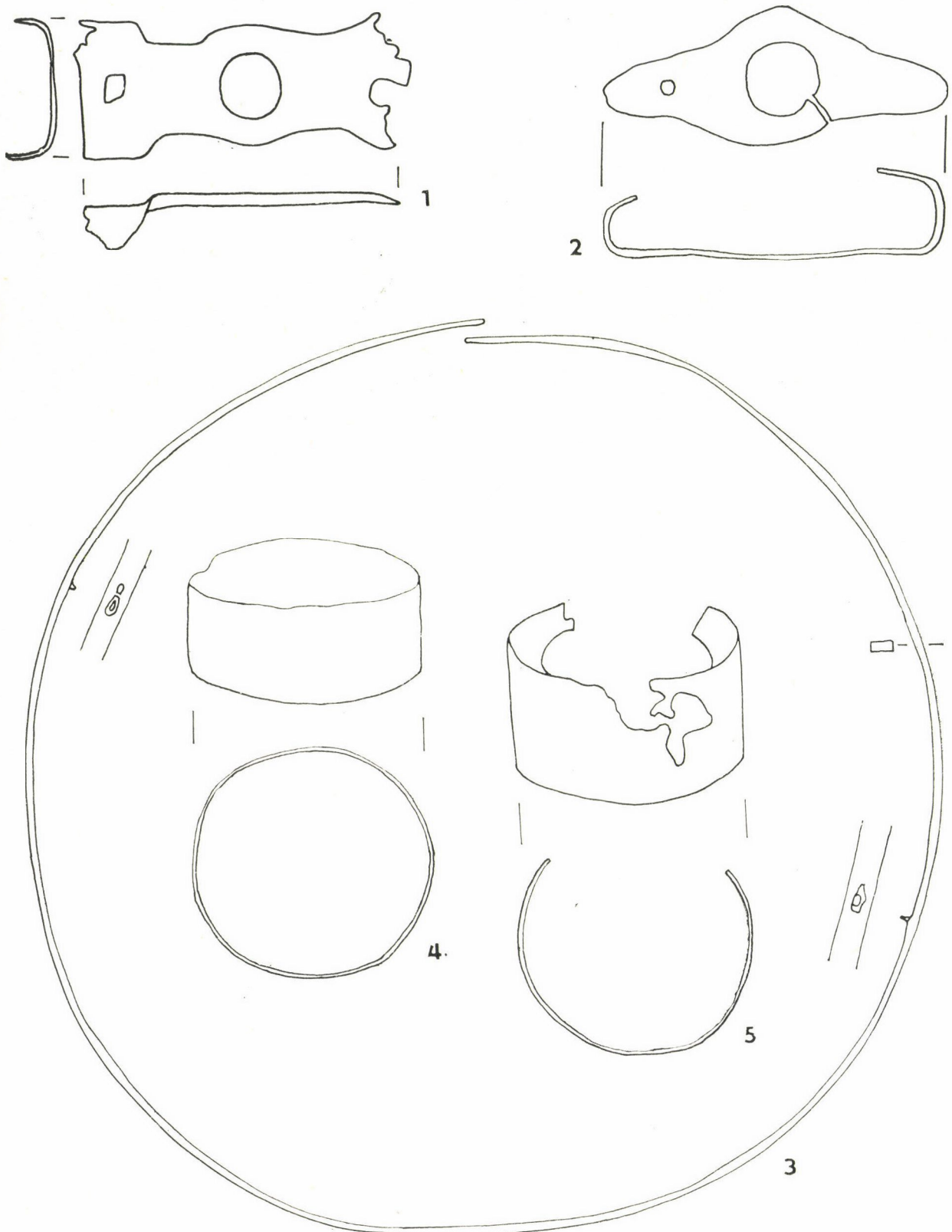
³⁰ Uo. 87. t.



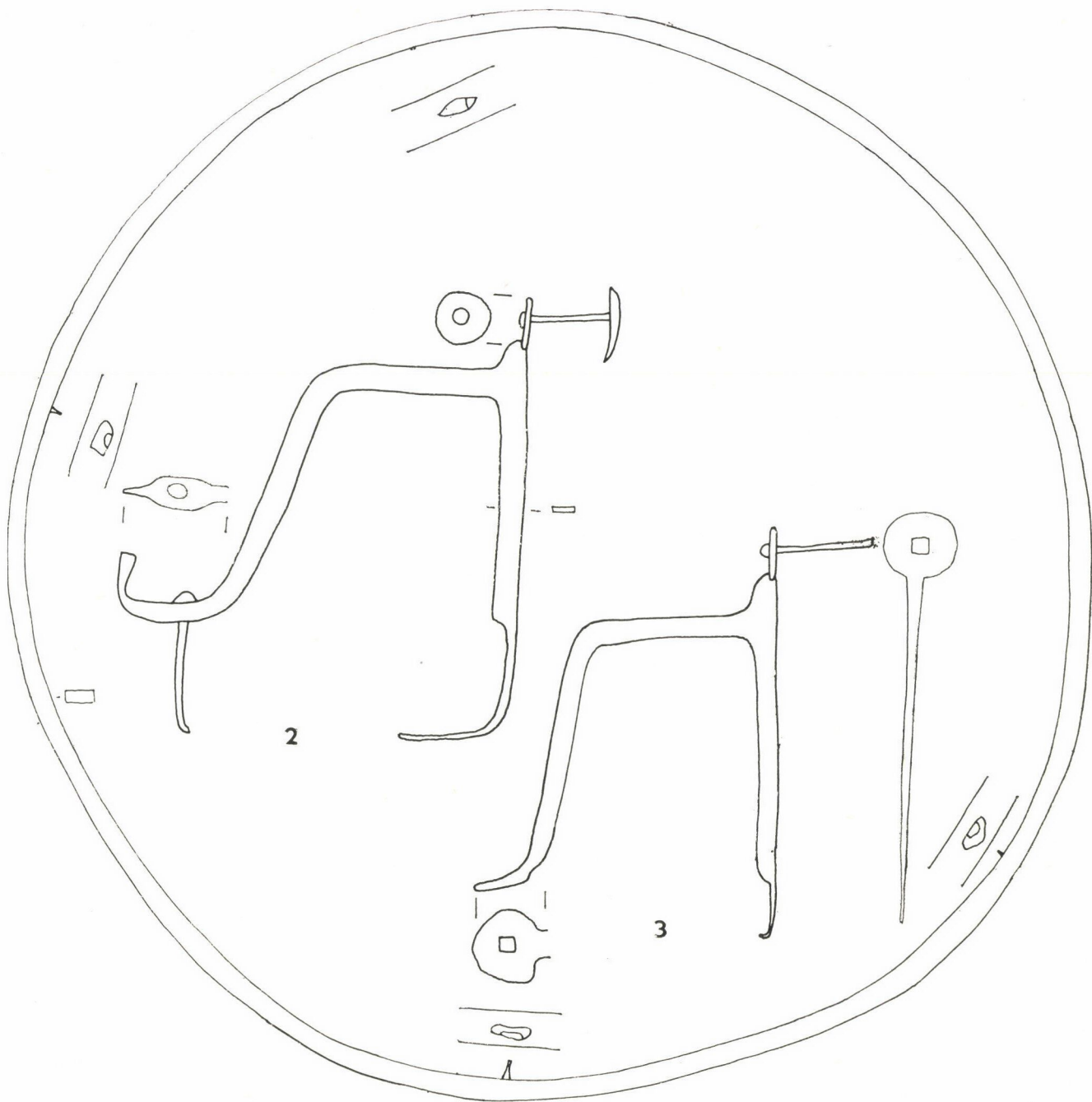
7. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1, 3–5 = 1 : 3 ; 2 = 1 : 6
 Abb. 7. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1, 3–5 = 1 : 3 ; 2 = 1 : 6



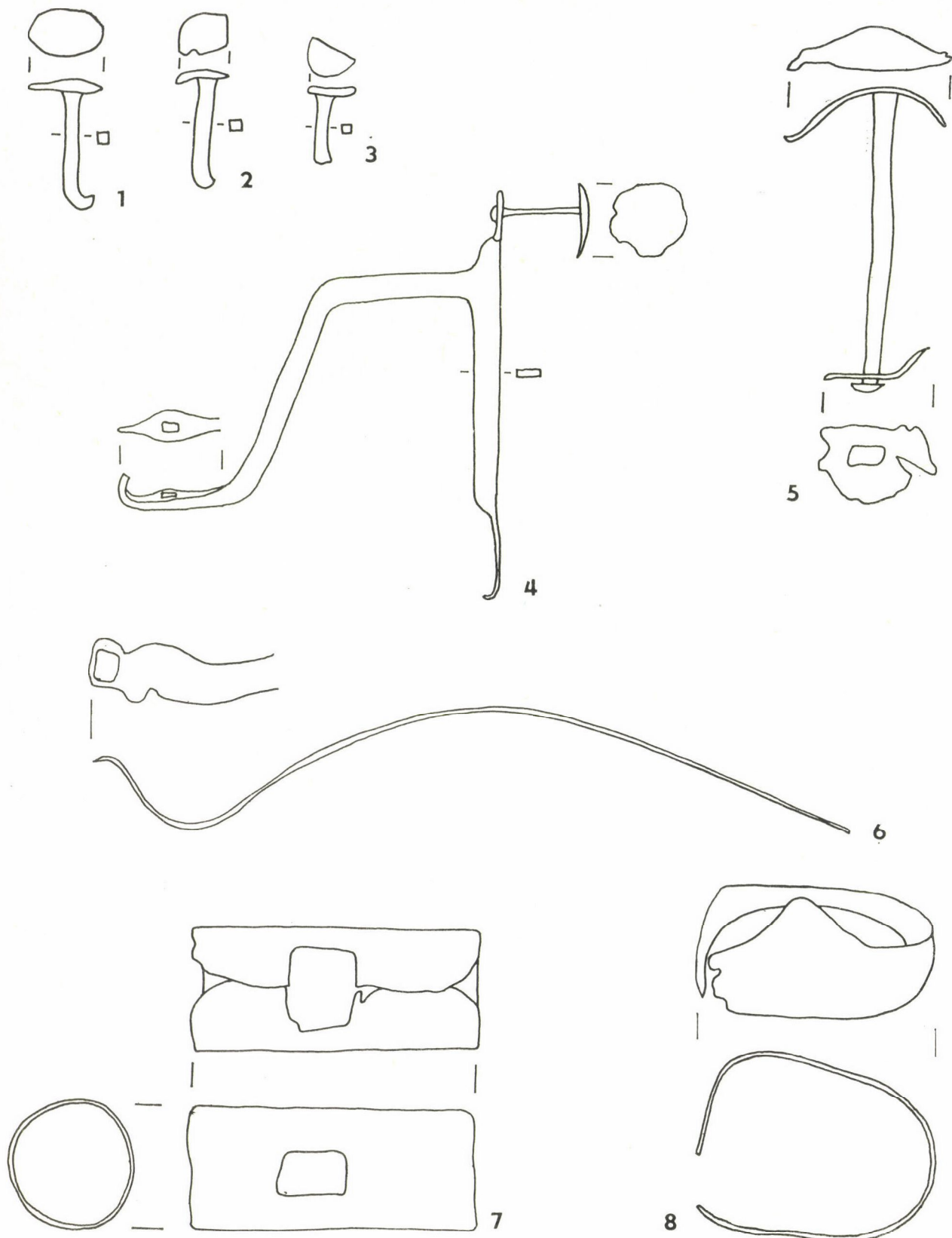
8. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–2, 4–5 = 1 : 3; 3 = 1 : 6
 Abb. 8. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–2, 4–5 = 1 : 3; 3 = 1 : 6



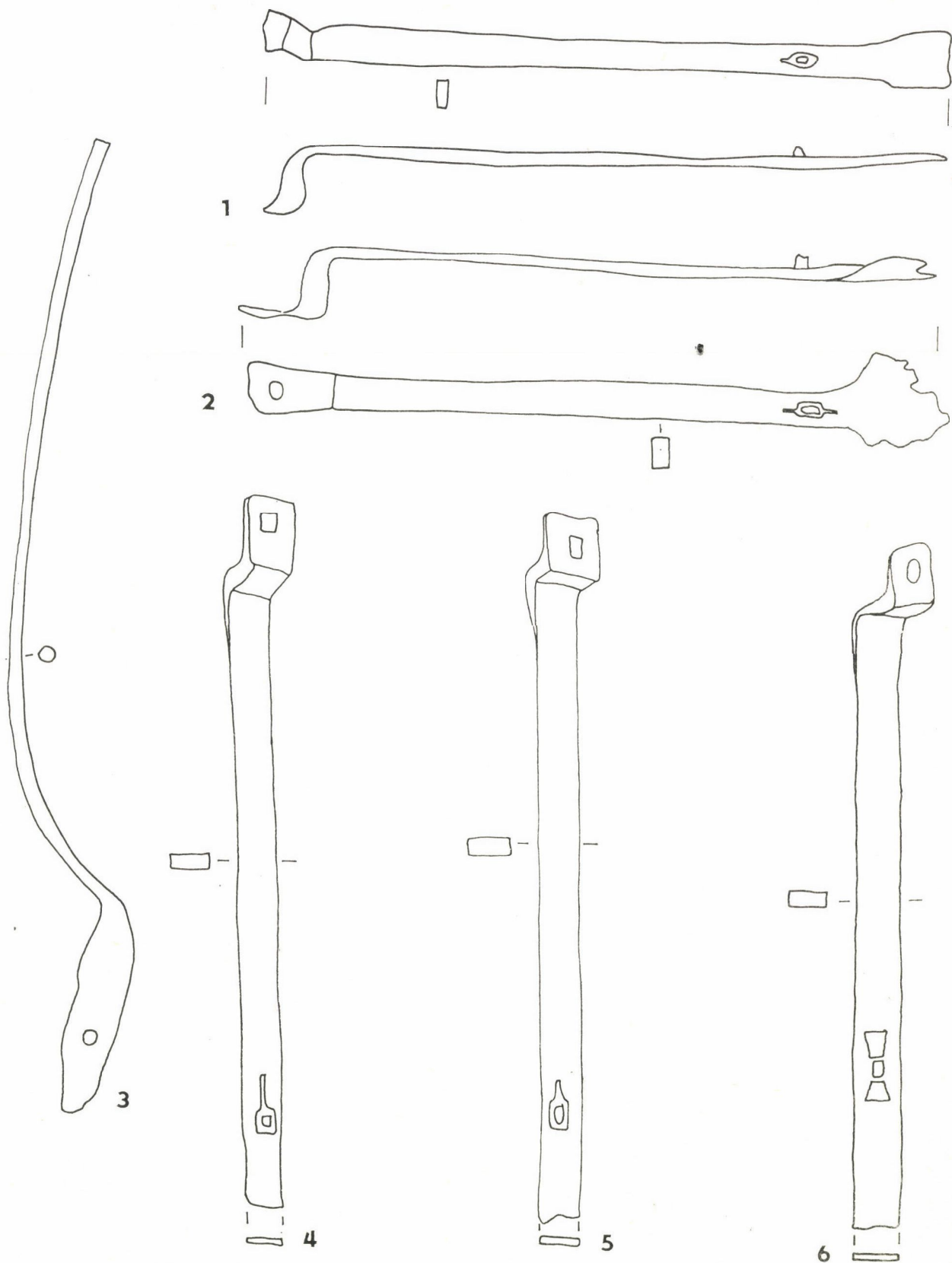
9. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–2, 4–5 = 1 : 3 ; 3 = 1 : 6
 Abb. 9. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–2, 4–5 = 1 : 3 ; 3 = 1 : 6



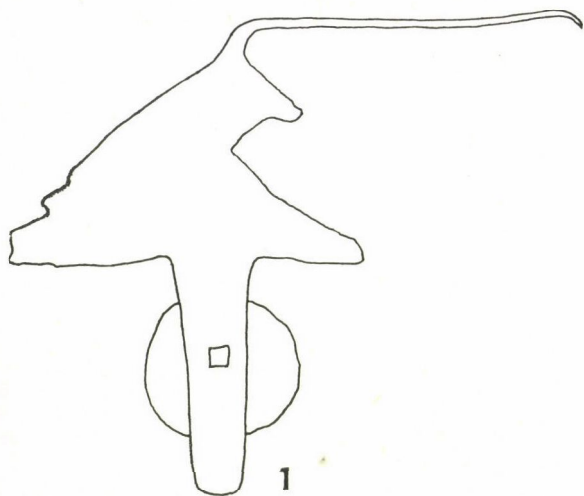
10. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1 = 1 : 6 ; 2, 3 = 1 : 5
 Abb. 10. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1 = 1 : 6 ; 2, 3 = 1 : 5



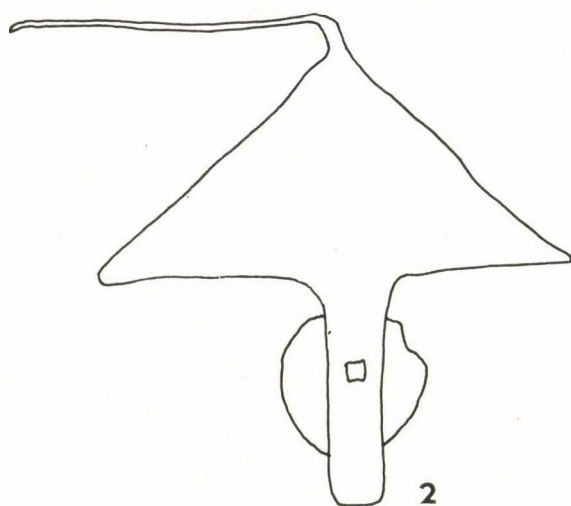
11. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1-3, 5-8 = 1 : 3; 4 = 1 : 5
 Abb. 11. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1-3, 5-8 = 1 : 3; 4 = 1 : 5



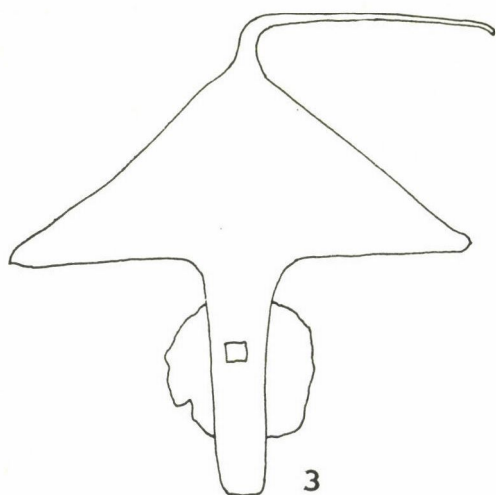
12. kép. Környe, 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–6 = 1 : 3
 Abb. 12. Környe, 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–6 = 1 : 3



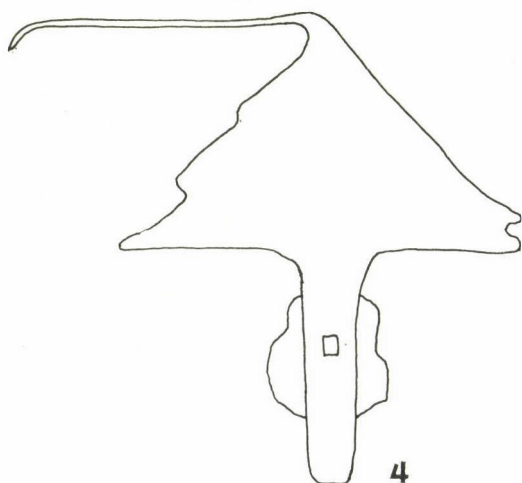
1



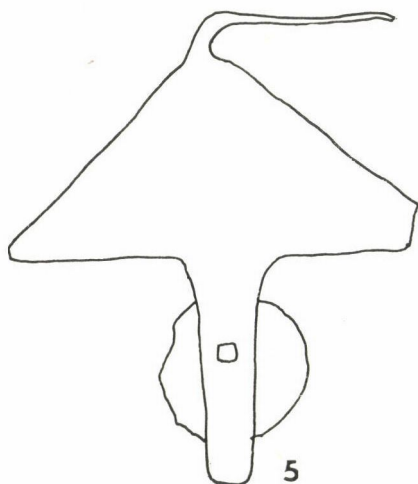
2



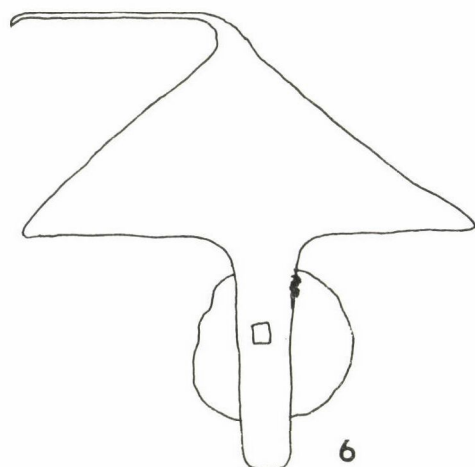
3



4

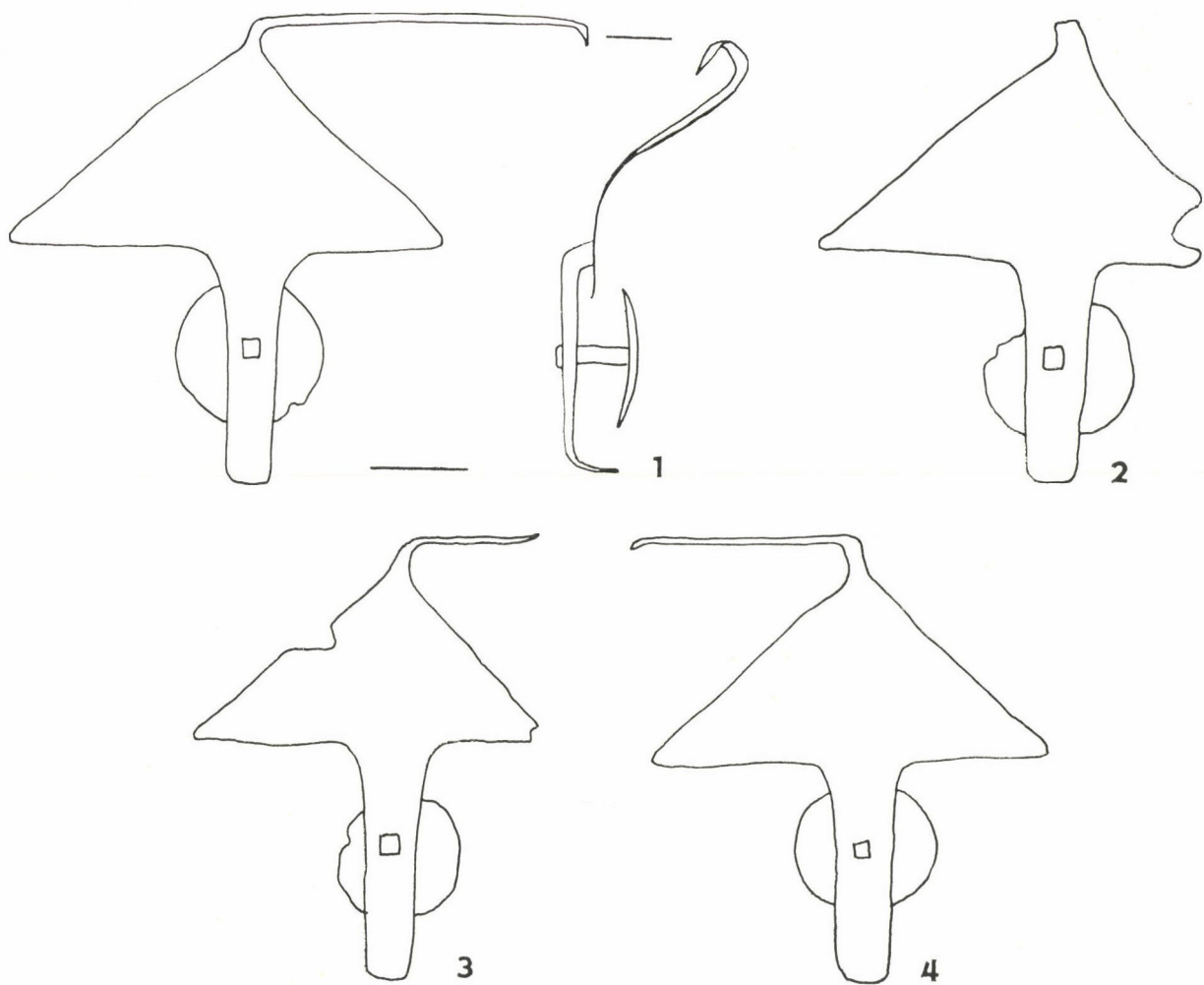


5

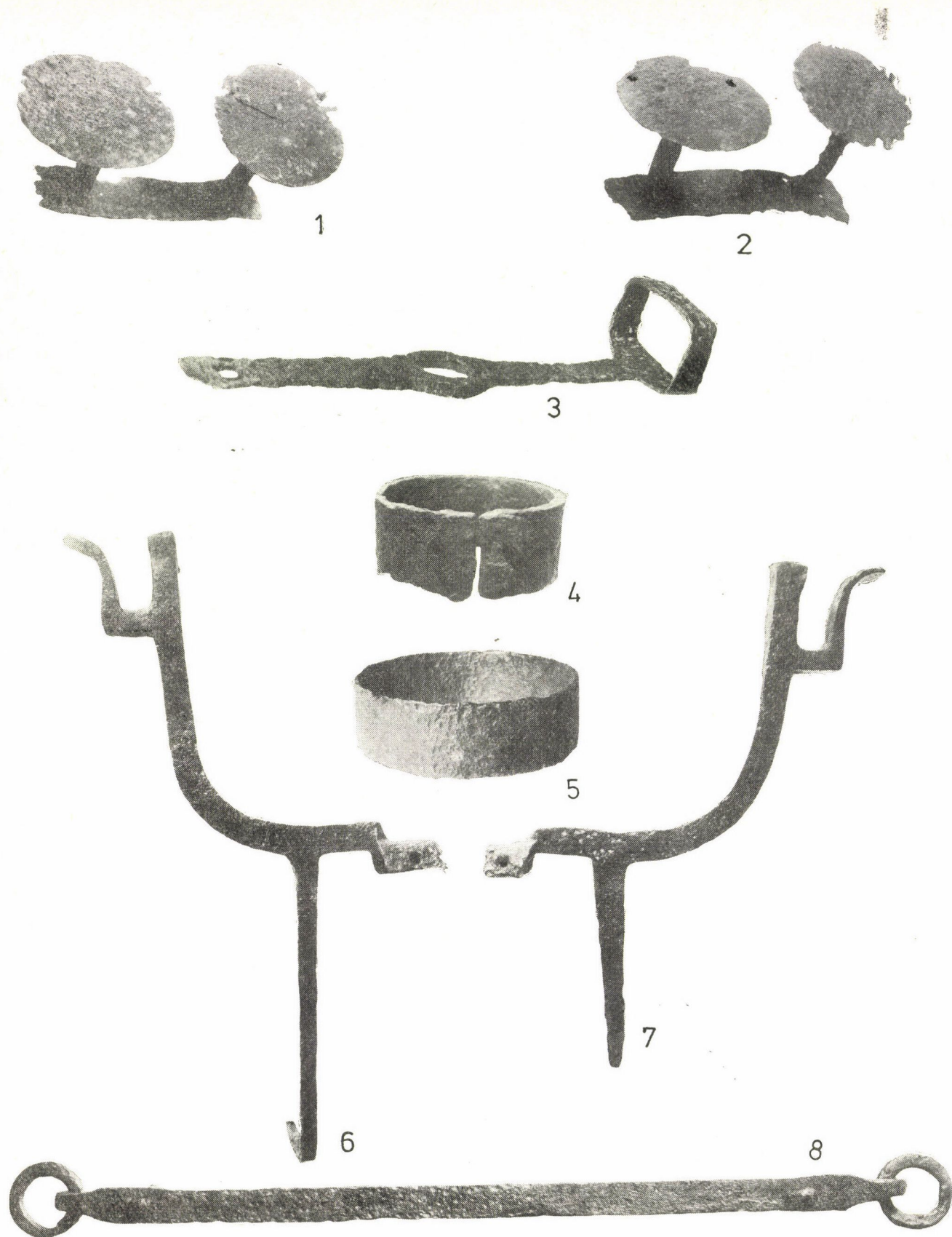


6

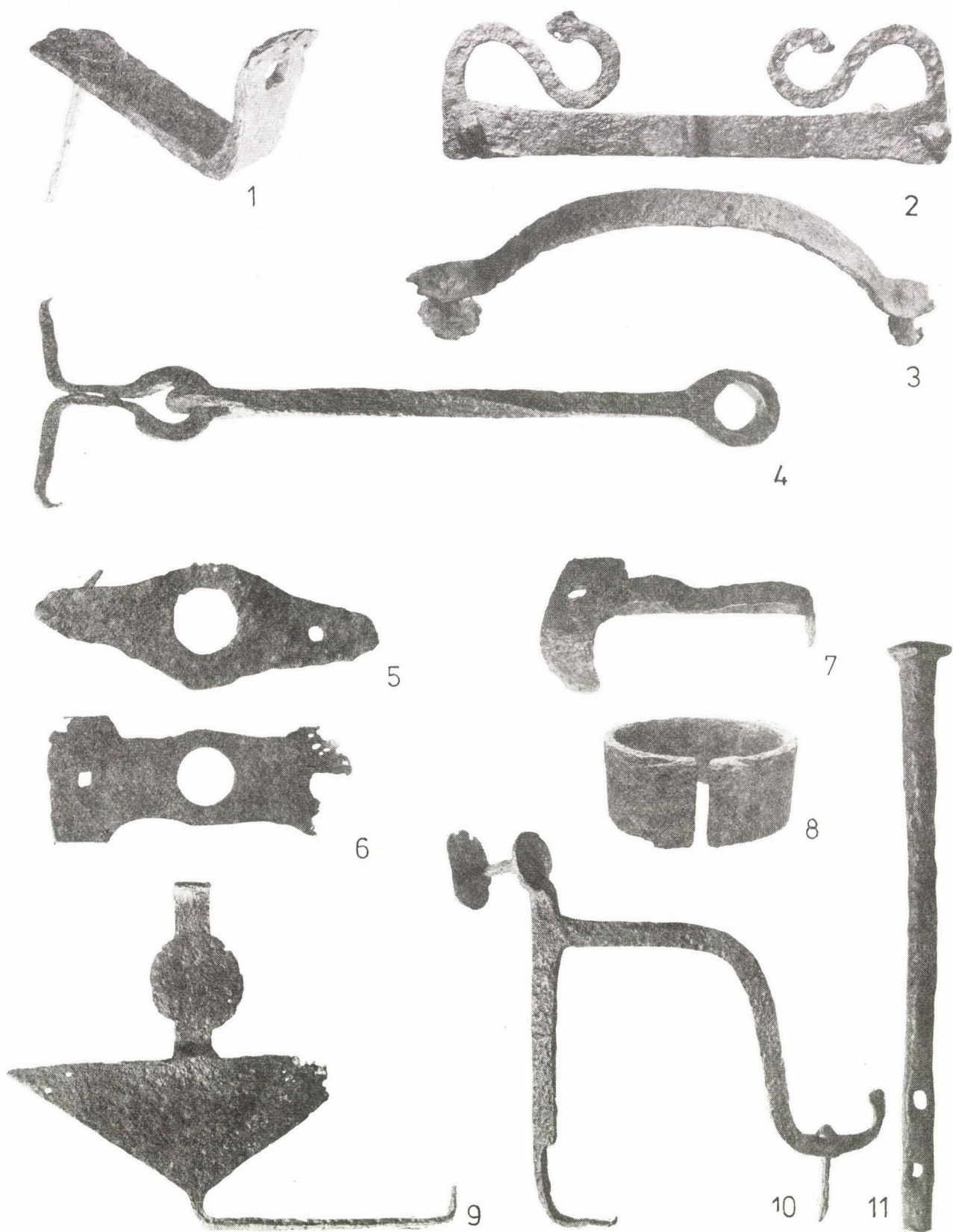
13. kép. Környe. 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–6 = 1 : 4
Abb. 13. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–6 = 1 : 4



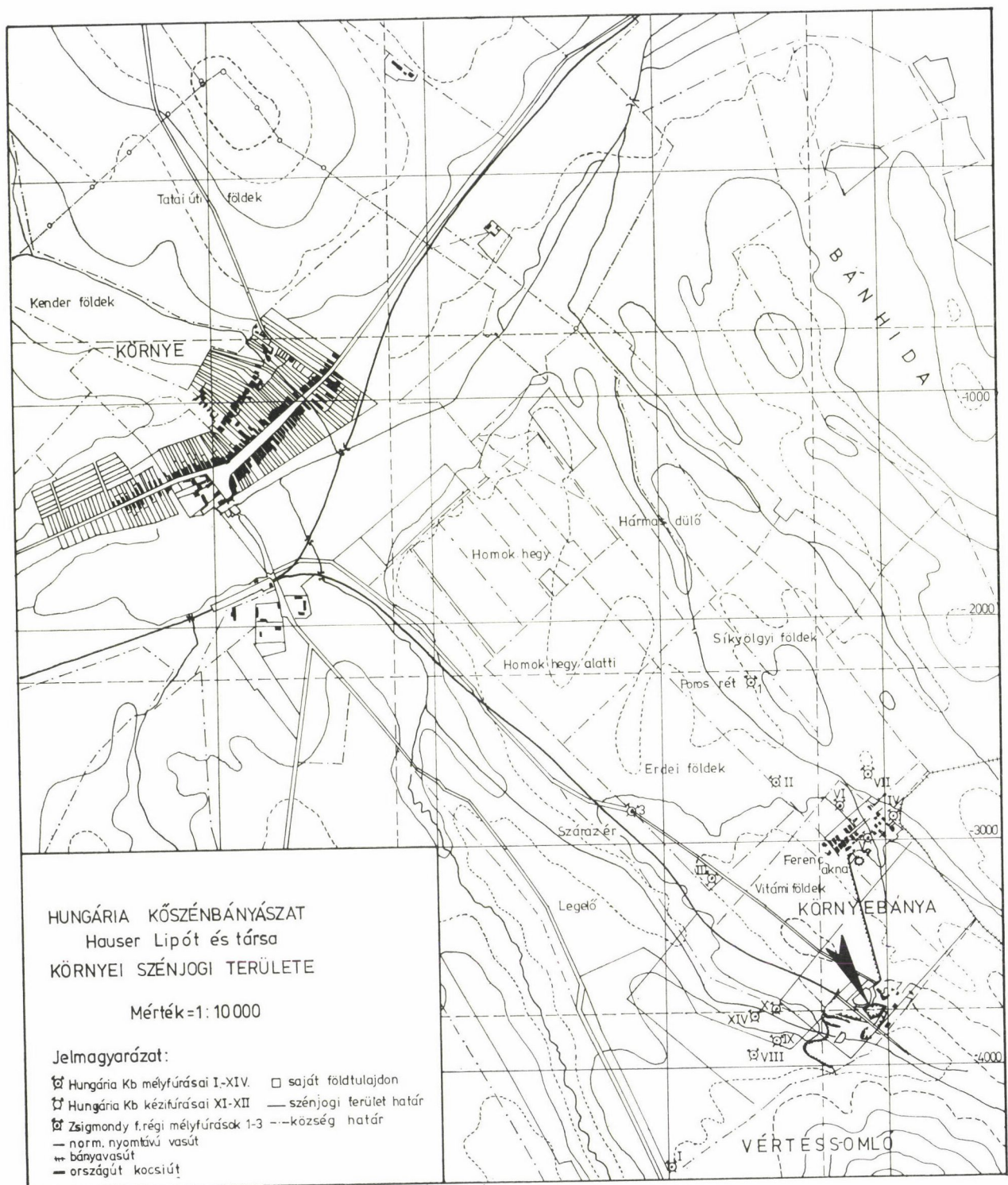
14. kép. Környe, 1913. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–4 = 1 : 4
 Abb. 14. Környe, 1913. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–4 = 1 : 4



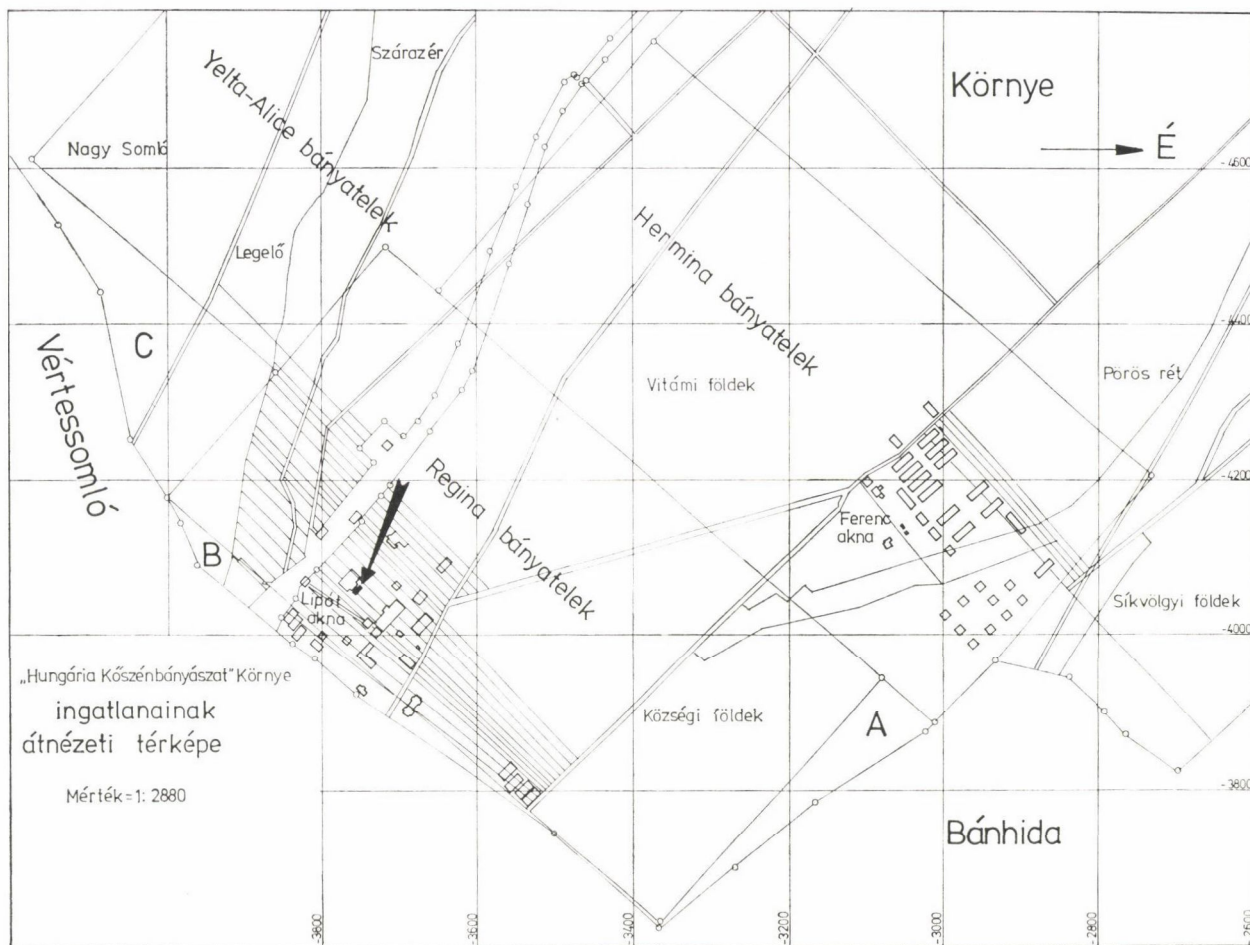
15. kép. Környe. 1913. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 1–5 = 1 : 3; 6–8 = 1 : 5
 Abb. 15. Környe. 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 1–5 = 1 : 3; 6–8 = 1 : 5



16. kép. Környe, 1913. 1–4. A kétkerekű kocsí vas alkatrészei. 5–11. A négykerekű kocsí vas alkatrészei. 1–8, 11 = 1 : 3; 9 = 1 : 4; 10 = 1 : 5
 Abb. 16. Környe, 1913. Die eisernen Bestandteile des zweirädrigen Wagens. 5–11. Die eisernen Bestandteile des vierrädrigen Wagens. 1–8, 11 = 1 : 3; 9 = 1 : 4; 10 = 1 : 5



17. kép. Környe. Az 1. számú, 1912. évi kocsilelet lelőhelye. K. Palágyi Sylvia és Szili József kutatásai és azonosítása alapján. 1928. évi helyszínrajz → = a lelőhely
Abb. 17. Környe. Der Fundort des Wagenfundes Nr. 1., 1912. Auf Grund der Forschungen und der Identifizierung von Sylvia K. Palágyi und József Szili. → = Der Fundort



18. kép. Környe. Az 1. számú, 1912. évi kocsilelet lelőhelye. K. Palágyi Sylvia és Szili József kutatásai és azonosítása alapján. 1924. évi helyszínrajz. → = a lelőhely

Abb. 18. Környe. Der Fundort des Wagenfundes Nr. 1., 1912. Auf Grund der Forschungen und der Identifizierung von Sylvia K. Palágyi und József Szili. → = der Fundort

kának a feladata. Hasonló vas alkatrészek, mint például a tengely a rúdszárnyról, megvannak a magyarországi és a bulgáriai kocsiknál is. A kocsiszekrényeknek valószínűleg bronz díszítésük volt, sajnos mint már említettük, a korabeli hiányos dokumentálás nem teszi lehetővé ezeknek bemutatását.

A kocsik használata a római korban elterjedt, erre utal számos magyarországi lelet. A körnei kocsik pontosabb keltezését bronztárgyak teszik lehetővé. A leletek (amelyek a két szarkofág között voltak a hydria, patera és oinochoe) sírbahelyezési szokása a 2. század végére keltezhető, hasonlóképpen, mint a somodori együttesnél, ahol hasonló edénygarnitúra került elő a sírleletből.³¹ Ezt a datálást a legújabb feldolgozások is megerősítik.³²

A körnei kocsik rekonstruálása hosszabb tanulmányt igényelne, ennek a munkának az volt a célja, hogy ismertesse a kocsik pontos felszerelését. A vasalások szétválasztása (négykerekű és kétkerekű) kocsivasalásokra bizonyára nem minden esetben kifogástalan, valószínűleg kiigazításra szorul majd. Sajnos a háromszögű vasalások esetében (14. kép 1–6, 15. kép 1–4) a leleteket analógiák hiányában nem tudtuk szétválasztani, kocsikhoz kötni.³³

Piroska Ratimorská
Komárno (Komárom), Podunajské
Múzeum

³¹ Erdélyi G., ArchÉrt 45 (1931) 20–22, Anhang 1.

³² Bónis, B. É., FA 29 (1978) 103–124.

³³ E helyütt köszönöm meg Palágyi Sylvia őszinte segítségét, baráti tanácsait.

Südlich von Tata, am Fuß des Vértes-Gebirges liegt Környe. Der Ort war schon in der Römerzeit bewohnt, dies beweisen auch die römischen Funde aus dem vorigen Jahrhundert, über die E. Fényes berichtet.¹

Zu größeren Erdarbeiten in Környe ist es im Jahre 1912 gekommen, als mehrere römischen Funde ans Tageslicht gekommen sind. Ein Teil von diesen ist gleichfalls in die römische Sammlung des Museums von Komárom gelangt.

Im Steinkohlenwerk von Környe wurden bei der Ausgrabung einer Kalkgrube zwei Sarkophage gefunden, zwischen ihnen waren römische Waffen, Schüsseln und Prunkgegenstände. Diese Gegenstände kamen in das Museum von Komárom.⁵ Vor dem einen Sarkophag wurde ein Reitergrab gefunden, das Trense, Steigbügel, Riemenschnallen, Riemenanhänger enthielt. Über das Fundmaterial und die Umstände der Fundrettung hat ausführlicher Gy. Alapi berichtet.⁷ Die beiden Sarkophage befinden sich auf dem Hof des Museums (Inv.-Nr.: II-2846 und II-2850). Auch ein großer Teil der übrigen Funde (die zwischen den beiden Sarkophagen waren) sind im Museum: der Bronzeimer (hydria, Inv.-Nr.: II-1058),⁸ die Griffschale (Inv.-Nr.: II-1053),⁹ die Bronzekanne (oinochoe, Inv.-Nr.: II-1042).¹⁰ Die Stücke des Pferdegeschirrs, wie die Trense, der «Steigbügel» und die Stange liegen in der Museumssammlung vor.¹¹ Die Zaumzierden sind erhalten geblieben (Inv.-Nr.: II-5347), nur der herzförmige Anhänger und die Phalera fehlen.¹² Die Identifizierung der übrigen Gegenstände ist schwierig, ihre Auswahl aus der Museumssammlung auf Grund der zeitgenössischen Beschreibung ist leider fast unmöglich. Der eiserne Klappstuhl ist aber im Museum vorhanden (Inv.-Nr.: KA-5837). Die hier aufgezählten Gegenstände sind 1912 anlässlich der Fundrettung in das Museum von Komárom gelangt.

Der Wagenfund ist 1913 *ebendort* bei einer anderen Notausgrabung ans Tageslicht gekommen,¹³ als man an 2 Sarkophage gestoßen ist. In dem einen war eine bleierne Urne mit gebrannten Knochenresten. Der Wagenfund kam in das Museum,¹⁶ von den Sarkophagen liegen keine genauen Aufzeichnungen vor, so kann man sie zwischen den Sarkophagen des Museums von Komárom nicht identifizieren.

Ein Teil der zu den Wagen gehörenden Bronzezierden befindet sich in der Sammlung, leider zu ihrer Identifizierung besteht keine Möglichkeit. Den Fund von Környe erwähnt zum letzten Male im Jahre 1915 Gy. Alapi. Er erweitert die sich auf die Wagen beziehenden Informationen damit, daß wir erfahren, daß der eine Wagen vierrädrig, der andere zweirädrig war.¹⁸

Leider hat sich im weiteren kein Archäologe mit dem Fundmaterial beschäftigt, es wurde nicht publiziert und so können wir in Zeichnung und in Foto nur das zeigen, was nach 70 Jahren aus den zwei Wagen von Környe in der römischen Sammlung im Museum erhalten geblieben ist. Inv.-Nr. des zweirädrigen Wagens KA-5835/1–23, Inv.-Nr. des vierrädrigen KA-5836/1–19.

Die Wagen von Környe gehören zu jenen Wagenfunden, die in Szomor-Somodorpuszta gefunden wurden und auch in mehreren ungarländischen Fundorten vorkommen.²¹

Bei dem zweirädrigen Wagen weisen die Wagenkästen haltenden zwei Beschläge auf einen Hängekasten hin (Abb. 4 4, 5). Solche erscheinen in derselben Form im Fund von Tétény²² und Nagylók,²³ sowie in den Funden von Telec (Bulgarien).²⁴ Das Eisenband wurde wahrscheinlich an den unteren Teil des Wagenkastens befestigt. In Környe sind auch die Rungenflügel («Radabweiser»), auf die der Wagenkasten aufgehängt war, vorhanden (Abb. 4 1, 2). Ähnliche wurden auch bei den zweirädrigen Wagen im Fund von Tétény²⁵ und Sárszentmiklós²⁶ sowie von Telec (Bulgarien) angetroffen.²⁷ Die Anwendung und die Rekonstruktion dieses Typs finden wir bei den bulgarischen Wagen vor.²⁸ Die Wagenstangen-, Flügel- und Achsenbeschläge sind auch in mehreren Funden von ähnlicher Lösung, zuweilen werden sie der Zweckbestimmung entsprechend etwas umgeändert (dies weist wahrscheinlich auf das Vorhandensein von mehreren Werkstätten hin).

Der vierrädrige Wagen von Környe wurde wahrscheinlich nicht für landwirtschaftliche Zwecke gefertigt. Die Analogien der Eisenbeschläge zur Befestigung der Ecken finden wir in den bulgarischen Funden vor.²⁹ Die Entscheidung dessen, ob sie an der richtigen Stelle waren, wie dies Venedikov in seiner Rekonstruktionszeichnung vorführt,³⁰ ist nicht die Aufgabe dieser Arbeit. Ähnliche Eisenbestandteile, wie z. B. die Achse von dem Rungenflügel sind auch bei den Wagen aus Ungarn und Bulgarien vorhanden. Die Wagenkästen hatten wahrscheinlich eine Bronzeverzierung, leider ermöglicht die zeitgenössische, mangelhafte Dokumentation — wie bereits erwähnt — nicht ihre Vorführung. Der Gebrauch von Wagen hat sich in der Römerzeit verbreitet, hierauf weisen zahlreiche Funde aus Ungarn. Die genauere Datierung der Wagen von Környe ermöglichen die Bronzegegenstände. Die Sitte der Beigebung von Funden in das Grab (die zwischen den beiden Sarkophagen waren, wie die Hydria, Griffschale und das Oinochoe) kann auf das Ende des 2. Jhs datiert werden, ebenso wie bei dem Fundkomplex von Somodor, wo aus einem Grabfund eine ähnliche Gefäßgarnitur zum Vorschein gekommen ist.³¹ Diese Datierung bestätigen auch die neuesten Bearbeitungen.³²

Die Rekonstruktion der Wagen von Környe würde eine längere Studie beanspruchen, die vorliegende Abhandlung hatte bloß zum Ziel, die genaue Ausstattung der Wagen bekanntzugeben. Die Trennung der Eisenbeschläge auf (vier- und zweirädrige) Wagenbeschläge ist gewiß nicht in jedem Falle einwandfrei und bedarf wahrscheinlich einer Modifizierung. Leider konnten wir die Funde im Falle der dreieckigen Beschläge (Abb. 14. 1–6, Abb. 15. 1–4) in Ermangelung entsprechender Analogien nicht auseinanderhalten, an Wagen binden.³³

P. Ratimorská
Komárom, Podunajské Muzeum

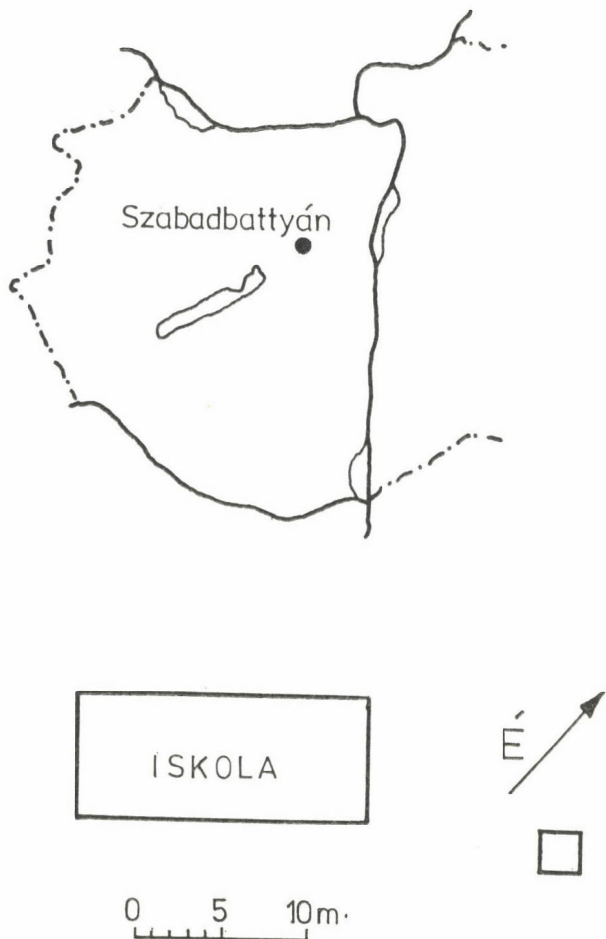
RÉGÉSZETI ADALÉK AZ AVARKOR HIEDELEM VILÁGÁHOZ

Rontás ellen házra kiaggatott kutyakoponya

1981. augusztus 31–szeptember 11. között leletmentő ásatást végeztünk Szabadbattyán-Iskola udvaron. A területről régészeti adataink nem voltak. Az ásatás folyamán két kutatóárokban avarkori és XV–XVI. századi telepjelenségek kerültek elő (1. kép).

Az ásatás 5. számú objektuma teljes feltárása során avarkori félig földbe mélyített lakóháznak bizonyult (2. kép). A ház DK–ÉNy tájolású, $2,70 \times 2,76$ m, nagyjából négyzet alakú. Padlósíntje a mai felszíntől 151 cm mélyen került felszínre. Bejárata DK-re nézett, lépcsősen lejtett. ÉNy-i sarkában tűzhely maradványát találtuk, oldalát kövekkel rakták ki. Feneke alig átégett volt, talán egy idényben tüzeltek benne. A ház ÉNy-i oldalá-

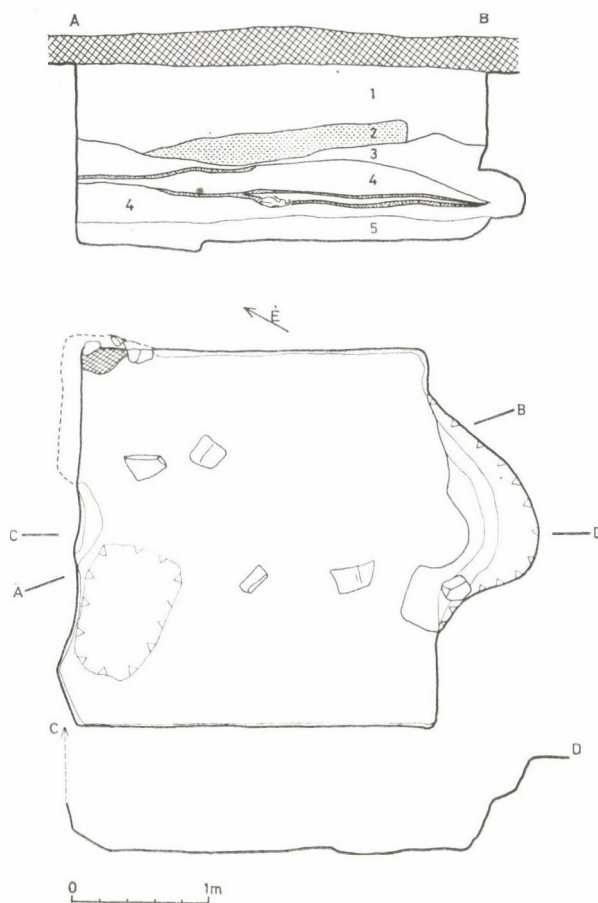
nak közepén újkori beásás foltja volt – 80 cm-ig. Cölöplyukakat nem találtunk. A mai felszín többé-kevésbé azonos lehetett az avarkorival, a cölöpöket a vastag, barna humuszba rakhatták le, így foltjukat nem tudtuk megfigyelni. A ház betöltésében a humuszréteg alatt vastag, laza hamus folt került elő. A kerámia- és állatcsontleletek ebben feküdtek. Ez alatt több rétegben, némi hamuval keverten a ház omladéka táruult fel. Az



1. kép. Szabadbattyán. Az avarkori ház lelőhelye. Szabadbattyán-Iskola udvar

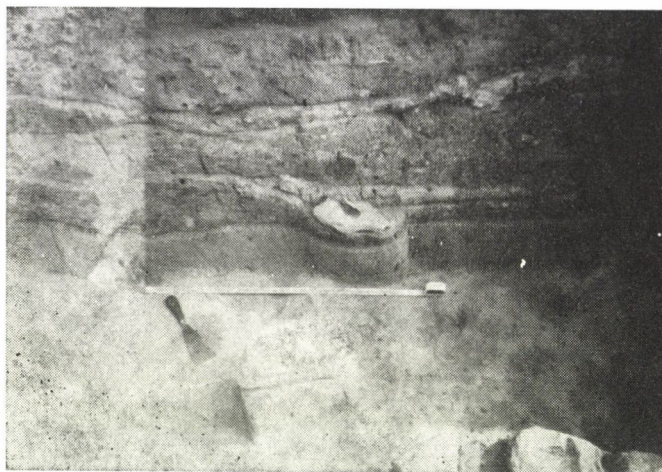
Рис. 1. Сабдббатян, школьный двор. Расположение аварской полуземлянки

Abb. 1. Szabadbattyán-Schulhof. Fundstelle des awarenzeitlichen Hauses



2. kép. Félig földbe mélyített avarkori lakóház. Metszet és alaprajza. 1. fekete, kavicsos humusz; 2. hamu a leletekkel; 3. agyagtörmelék; 4. löszös agyag; 5. sárgásbarna lösz; × kutyakoponya

Рис. 2. План и разрез аварской полуземлянки. 1. кремнистый гумусовый слой черноватого цвета; 2. золистый слой, содержащий археологический материал; 3. глина; 4. лёссовая глина; 5. желто-коричневатый лёсс; × череп собаки
Abb. 2. Bis zur Hälfte in die Erde eingetieftes awarenzeitliches Wohnhaus. Durchschnits- und Grundriß. 1. schwarzer, kiesiger Humus; 2. Asche mit den Funden; 3. Lehmbröcken; 4. lößiger Lehm; 5. gelblich-brauner Löss; × der Hundeschädel



3. kép. Kutyakoponya felső része az A–B metszetben
 Рис. 3. Верхняя часть черепа собаки в разрезе А–В
 Abb. 3. Oberer Teil des Hundeschädels im Profil A–B



4. kép. A ház feltárás közben
 Рис. 4. Раскрытие полуземлянки
 Abb. 4. Das Haus während der Erschließung

omladékban, a ház közepe táján, a padlótól 23 cm-re egy kutya koponyájának felső része feküdt (2, 3, 6. kép). Az omladékban, a kutyakoponyával egy szintben a tetőszerkezetet rögzítő, beomlott kövek voltak. A ház DNY-i sarkában a szokásos munkagödört találtuk (4. kép). A házat lakói módszeresen kiürítették, hiányoznak a padlószint leletei. A padló nem volt tapasztva.

A kerámialeletek kézzel gyúrt, zömmel kézikoron-golt, oldalukon hullámvonal köteges díszű, peremükön fésűbenyomások töredékek. Agyaguk kavicssal kevert (5. kép). Használatuk 670 után kezdődik.¹ A leletanyag a ház korát is megadja: közvetlenül a ház omladékán kerültek elő, annak tűzhelyét alig használták. Tehát a ház kora is a VII. század utolsó harmada.

Az omladékban talált kutyakoponya a ház tetejére volt kitűzve, rontásselhárító szereppel. Korábban Árpád-kori falvainkban kerültek elő ilyen célzattal kiaggatott

lőkoponya-leletek.² A különböző fajta-hoz tartozó állatok kiaggatott koponyáinak rontásselhárító szerepéről türk-mén területekről hozott recens adatokat Bökönyi Sándor.³ Méri István a szokást keleti eredetűnek tartotta, napjainkig élő néprajzi példákkal mutatta be.⁴

A Kiszombor-E 17. sír madár ongonjaival kapcsolatosan Bálint Csanád mutatta ki az állatesontok bajel-hárító szerepébe vetett hit avarkori meglétét. Az onogur hitvilág tárgyi elemeként értelmezte őket, feltűnésüket a Kárpát-medencében a 670 utáni évekre keltezte.⁵

A szabadbattyáni kutyakoponya is ebbe a körbe illeszkedik. Keltezése — a VII. század utolsó harmada — és környezete — Tótipusztá-Igar-Dunapentele közelsége — amellet szól, hogy a ház lakóit a 670 táján beköltözött második avarkori néphullám embereivel azonosítsuk.

Fülöp Gyula

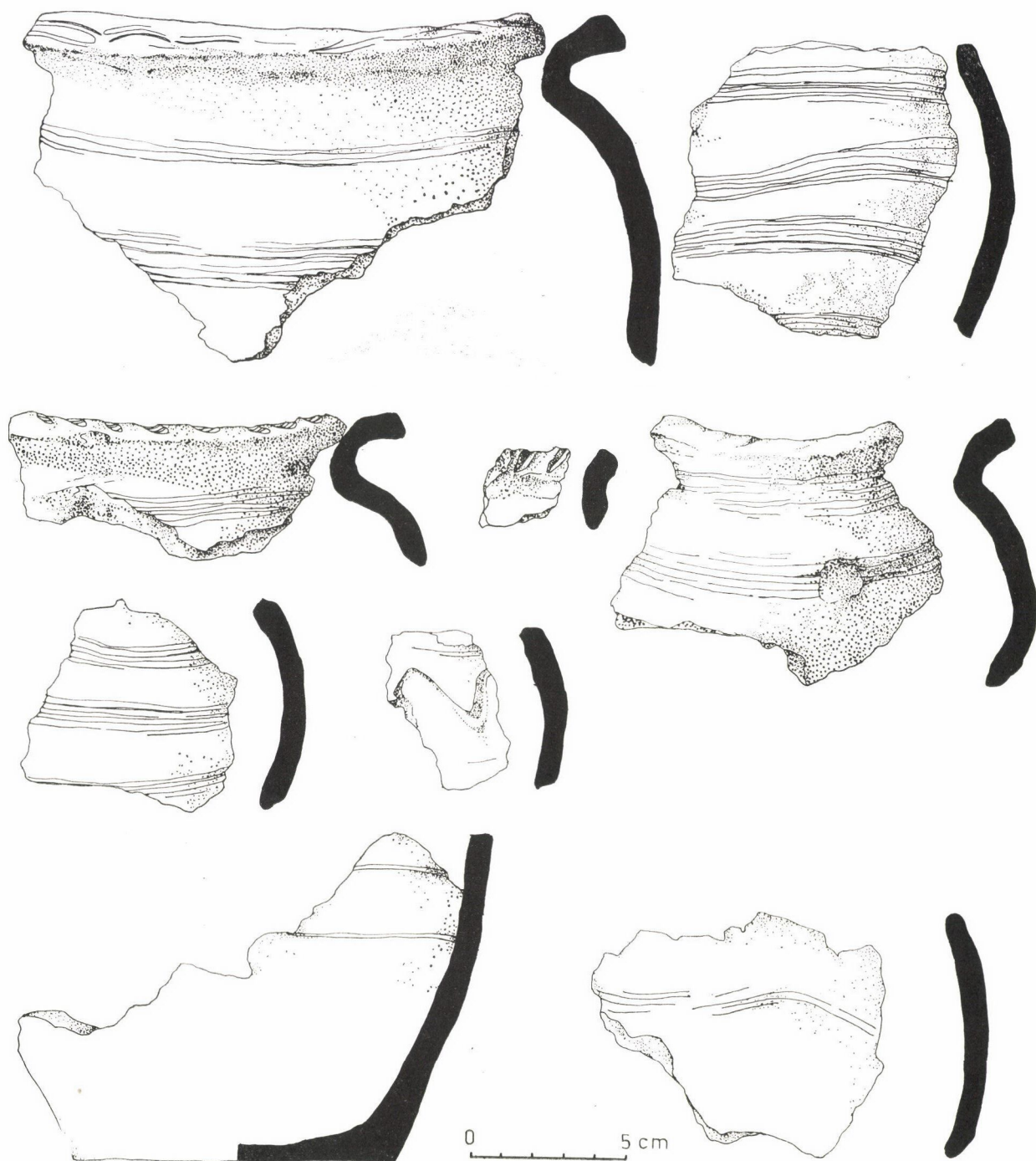
¹ A kerámialeletek azonosak a szerző által 1979-ben feltárt Dunaújváros-Alsófoki patak későavar telepének anyagával. Ez a fajta kerámia a korábbi dunaújvárosi telep kora avaranyagában ismeretlen: Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973).

² Méri I., ArchÉrt 91 (1964) 111–115.; Kovalovszki J., Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. Fontes ArchHung (Bp. 1980) 41.

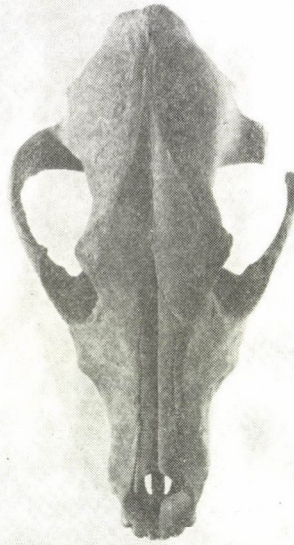
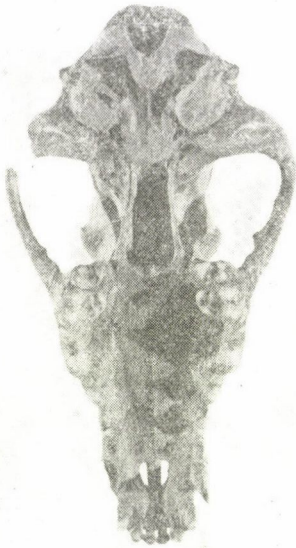
³ Bökönyi S., ArchÉrt 105 (1978) 91–94.

⁴ Méri I., i. m. 113–114.

⁵ Bálint Cs., ArchÉrt 102 (1975) 52–62.



5. kép. Kerámialeletek a hamuból
 Рис. 5. Керамика из золистого слоя
 Abb. 5. Keramikfunde aus der Asche



6. kép. A kutyakoponya
Рис. 6. Череп собаки
Abb. 6. Hundeschädel

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ К ВЕРОВАНИЯМ АВАР

Череп собаки, вывешенный у дома против порчи

Резюме

В 1981 году во дворе школы д. Сабадбатьян были произведены охранные раскопки. В яме от аврской полуземлянки (объект № 5) нами была найдена верхняя часть черепа собаки. (Рис. 1, 3, 6.)

В яме полуземлянки — которая после разрушения дома служила мусорной ямой — в золистом слое были найдены обломки керамики и кости животных, (рис. 5), которыми полуземлянка датируется последней третью VII века.¹ Суеверный обычай вывешивать череп различных живот-

ных против порчи злых духов имеет восточное происхождение, где в этнографическом материале мы можем наблюдать и в настоящее время.²⁻⁴ Подобный обычай был отмечен на древневенгерских поселениях X—XIII веков.² Появление данного обычая мы можем связать с населением второй волны авар, переселившимся в Карпатскую котловину в 670-ых годах.⁵

Дь. Фюлоп

ARCHÄOLOGISCHER BEITRAG ZUR GLAUBENSWELT DER AWARENZEIT

Gegen Fluch auf das Haus ausgehängter Hundeschädel

Auszug

1981 haben wir in Szabadbattyán-Schulhof eine Bergungsgrabung durchgeführt. Im Objekt Nr. 5, das ein zur Hälfte in die Erde eingetieftes awarenzeitliches Wohnhaus war, stießen wir im Hausschutt auf den oberen Teil eines Hundeschädels (Abb. 1, 3, 6).

Auf dem später als Abfallgrube benutzten Hausgrund sind im Aschfleck Keramik (Abb. 5) und Tierknochenfunde zum Vorschein gekommen, ihre Zeit und zugleich auch das Alter des Hauses kann auf das letzte Drittel des 7. Jhs. gesetzt werden.¹ Die fluchabweisende Rolle

der ausgehängten Schädel der zu verschiedenen Arten gehörenden Tiere ist eine im ethnographischen Material bis auf unsere Tage auffindbare Sitte östlicher Herkunft.²⁻⁴ Ihre archäologischen Analogien sind bisher aus unseren árpádenzeitlichen Dörfern bekannt.² Die Sitte knüpfen wir auf Grund ihrer Zeit und Umgebung an die Elemente der in den 670er Jahren eingezogenen, zweiten awarenzeitlichen Volkswelle.⁵

Gy. Fülöp

KARÁMOK ÁRPÁD-KORI FALVAINKBAN

Talajfoszfát-analízis alkalmazása az árkok szerepének meghatározásánál

A második világháború után meginduló és azóta egyre gazdagabb eredményeket hozó Árpád-kori falu-ásatások ma már lehetővé teszik, hogy viszonylag pontos képet rajzoljunk a korszak településeiről.¹ A falvak szerkezete, településképe már kezd kirajzolódni, és elsősorban Méri I. kutatásai nyomán az egyes részletek funkciója is tisztázott. Az ásatások eredményei nyomán ugyanis összefoglalta az árkokkal,² a szabadtéri kemencékkel³ és a gabonaőröl és kenyérsütő berendezésekkel kapcsolatos megfigyeléseket.⁴ Mindezek ellenére számos olyan részlet, ásatási megfigyelés van, amelyek magyarázatát eddig nem találta meg a kutatás. Az ilyen problémák megoldásához nyújthatnak segítséget azok a módszerek, amelyek a természettudományok eredményeit vonják be a régészeti kutatásba. A települések kiterjedésének, belső szerkezetének meghatározásához már általánosan használt segédeszköz a talajanalízis, és ezen belül is a talajfoszfát mennyiségének mérése.⁵ Magyarországon már történtek ilyen vizsgálatok,⁶ de a települések kutatásában eddig nem alkalmazták a módszert, noha a külföldi kutatások éppen ezen a részen nyújtottak eredményeket. A módszer lényege az, hogy az emberi tevékenység, termelés, letelepedés következtében az emberi lakó- és élettér területén a talajösszetételben egyes tényezők megváltoznak.⁷ A talaj foszfáttartalmának növekedése az egyik legjellegzetesebb tényező ebben a folyamatban, és a régészet számára különösen jól értékelhető. Az emberi és állati ürülék, vizelet, háztartási hulladékok, szerves maradványok hatására bekövetkezett talajfoszfátszint növekedése ugyanis jól mérhető, konkrét értékben kifejezhető. Mivel a felhalmozódott foszfát időben nagyjából állandónak mondható, a lebomlás általában kismértékű, a talaj-

ban bekövetkezett változás évszázadok után is értékelhető.⁸

A foszfátmeghatározás módszerét egy regionális településtörténeti kutatás részeként kívánjuk felhasználni, és ehhez végeztünk előmunkákat. Ennek során azonban néhány olyan eredményt kaptunk, amelyek hozzásegíthetnek Árpád-kori falvaink pontosabb megismeréséhez.

1981 őszén Kengyel mellett (Szolnok megye) a helyi tsz halastó építésébe kezdett, és a nagy kiterjedésű földmunkák során különböző korú leletek kerültek elő. A szolnoki Damjanich János Múzeum leletmentése nyomán többek közt sikerült megfigyelni és feltárni egy Árpád-kori falu néhány objektumát. Az építkezés következtében igen nagy felületről tolták le a humuszréteget, és így egy kb. két kilométer hosszú, egykori folyómeder melletti partszakaszon négy nagyobb felületen (kb. 50×150–50×300 méteres) tudtunk kutatásokat végezni. A rendkívül erőltetett munkatempó és a rossz időjárás (szeptembertől decemberig) azonban nagyon megnehezítette a megfigyeléseket. Sok esetben csak az objektumok regisztrálására és a legfontosabb részletek kibontására került sor.

A következőkben az Árpád-kori település néhány speciális árkával kívánunk foglalkozni, illetve az ezeknél végzett foszfátvizsgálatok eredményeit értékelni.⁹

I. felület 1. körárok (1. kép)

Az egykori település a hajdani Tisza meder nagy kanyarjában a partoldalon húzódott. A kb. 15–17 m átmérőjű körárok a part lejtős részén helyezkedett el. ÉK-i irányban nyitott volt, és az ívesen záródó ároknak ezen a részen – a bejáratnál – két cölöplyukat is meg lehetett figyelni. A körülzárt területen szabadtéri tűzhely is előkerült. Az árok szélessége kb. 50–60 cm mélységben 40–60 cm volt. Erősen szikes, iszapos jellegű betöltése jól elvált a környezet sárga agyagos földjétől. A DNy-i oldalon egy korábbi, hasonló méretű kis árokszakaszt vágott át. A kibontott részekből nem került elő olyan töredék, amely az árok pontosabb datálását lehetővé tenné.

II. felület 1. körárok (2. kép)

A hasonló méretű körárok a part lejtős részén helyezkedett el, szabálytalan, ívesen záródó formában, ÉNy-i irányú nyílással. Ezen a részen egy kisebb árok is csatlakozott hozzá, mintegy lezárásképpen. Az árok szélessége néhol elérte a két métert is, a felszíntől 30–40 cm

¹ Az eredmények összefoglalása: Kovalovszky J.; A középkori falvak kutatása RégFüz II/14 (Bp. 1971) 22–30; uő., Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon (Bp. 1980) 9–14.

² Méri I., ArchÉrt 89 (1962) 211–220.

³ Méri I., ArchÉrt 90 (1963) 273–282.

⁴ Méri I., Árpád-kori falusi gabonaőröl és kenyérsütő berendezések, M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1969–1970. 69–82.

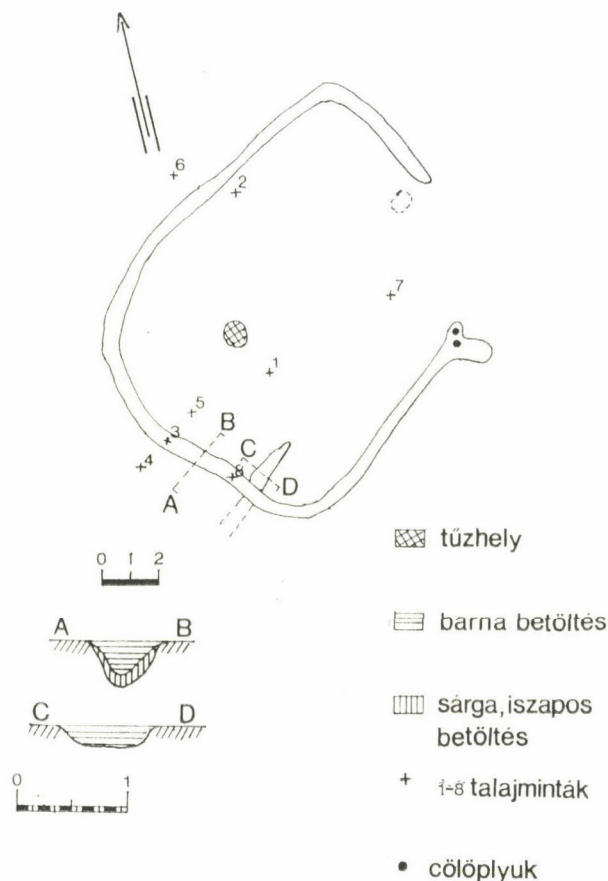
⁵ A téma igen szerteágazó irodalmából igen részletes válogatást közöl Duma Gy. később idézendő műve. A módszerekről jó összefoglalás: Sjöberg, A., Phosphate Analysis of Athropic Soils, Journal of Field Archaeology 3 (1976) 447–454.

⁶ Duma Gy., Szervesanyag bomlásának nyoma a szabakgyósi X. századi temetők foszfát vizsgálatai alapján BMMK 1 (1971) 127–133; uő., Methode zum Feststellen der Bestimmung von Urzeitlichen Gefäßen, Acta ArchHung 20 (1968) 359–372; uő., Phosphate Test Used in Pannonia Research, in: The Archaeology of Roman Pannonia (Kentucky–Budapest 1980) 469–476; Uzsoki A., Előzetes jelentés a Mosonszentmiklós-Jánosházipusztai bronzkori temető ásatásának eredményéről, Arrabona 1 (1959) 53–71.

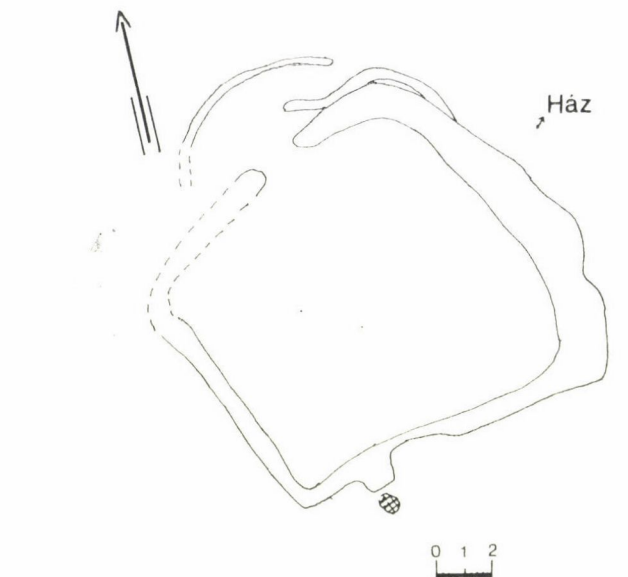
⁷ Lorch, W., Die Siedlungsgeographische Phosphatmethode, Die Naturwissenschaften 4 (1940) 40/41 633–640; Sporrang, U., Phosphatkartierung und Siedlungsanalyse, Geografiska Annaler 50B (1968) 1 62–74.

⁸ Woods, I. W., The Quantitative Analysis of Soil Phosphate, American Antiquity 42 (1977) 2 248–252. Provan, M. J. D., Soil Phosphate Analysis as a Tool in Archaeology, Norwegian Archaeological Review 4 (1971) 1 37–49.

⁹ A leletmentés 1982 tavaszán folytatódott, és így a többi objektum feltárása még nem fejeződött be, illetve feldolgozás alatt állnak.



1. kép. Kengyel. I. felület I. árok alaprajza és metszetei
Abb. 1. Kengyel. Fläche I. Grundriß und Durchschnitte des Grabens I.



2. kép. Kengyel. II. felület I. árok alaprajza
Abb. 2. Kengyel. Fläche II. Grundriß des Grabens I.

mélységben. Közvetlen mellette helyezkedett el a D-i oldalon egy szabadtéri tűzhely, illetve a K-i oldalon egy földbe mélyített ház. Az árok és a ház a betöltésükben talált kerámia alapján a 12–13. századra datálható.

azok az árokok belső területe, a lemélyített rész és a külső környezet közötti eltéréseket jellemezhessek. Emellett a IV/1. ház fekete, letaposott padlórétegéből vett mintát is megvizsgáltuk.

III. felület 3. árok (3. kép)

Hasonló jellegű íves árokszakasz, közepén Ny-i irányú bejárat. Az íves rész folytatását egyértelműen nem tudtuk meghatározni, mivel a DK-i részen egy valószínűleg későbbi nagyméretű árok vágta el, illetve kapcsolódott hozzá. Az íves rész szélessége 30 cm volt, közvetlenül az aljánál.

Az ásás folyamán még két hasonló íves árokszakasz került elő (az egyik kettős árokkal), de ezeket nem tudtuk teljesen megfigyelni, illetve csak igen kis részeket sikerült kibontanunk.¹⁰

A leletmentés során felmerült az a lehetőség, hogy ezeknek az árokoknak a funkcióját esetleg az előbb leírt módszer segítségével meghatározhatjuk. A korábbi kutatás ugyanis megkísérelte a hasonló objektumokat az állattartással összekapcsolni.¹¹ Amennyiben ez így van, akkor ezt a talaj foszfátszintjének is tükröznie kell. Ezért úgy vettük a talajmintákat (1–8, III/1–4), hogy

¹⁰ Ezek azért nem kerültek be a jelen összefoglalásba, mivel a folytatódó leletmentés miatt megvan a remény arra, hogy további részleteik váljanak ismertté.

¹¹ A korábbi kutatás eredményeit lásd később összefoglalva.

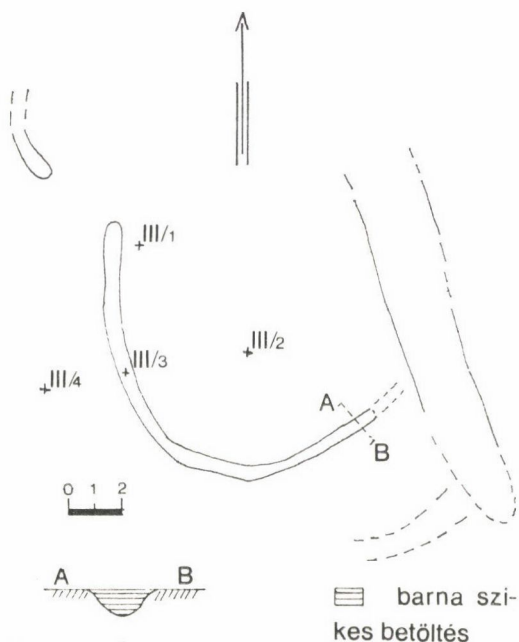
A vizsgálat leírása és eredményei

A vizsgálatokban és a kapott eredmények értelmezésében Szilágyi Ferenc volt segítségemre, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

A talajmintákat 105 °C-on szárítottuk. A finomszemcsésre elporított és homogenizált mintákból kb. 0,1 g-ot mértünk be, 0,0001 g pontossággal. Az ismert súlyú mintákat 100 ml 5 tf%-os H₂SO₄ oldattal kezeltük fél óráig. Ezután a szuszpenziókat centrifugáltuk, és a felülúszóból foszfor meghatározást végeztünk Murphy és Riley (1962) módszerrel. A talajmintákból a kezelés során kioldott mennyiségét a minta g-nyi szárazsúlyára vonatkoztattuk. A talajmintákból ilyen kezeléssel oldatba vihető foszfor mennyiségét tekintettük a talaj szervesetlen kötész (savoldható) foszfortartalmának.

Eredmények:

I. felület I. körárok			
1. 0,484	5. 0,350	belső átlag:	0,521
2. 0,701	6. 0,364	árok átlag:	0,409
3. 0,473	7. 0,549	külső átlag:	0,423
4. 0,455	8. 0,374		



3. kép. Kengyel. III. felület 3. árok alaprajza és metszete
Abb. 3. Kengyel. Fläche III. Grundriß und Durchschnitt
des Grabens 3.

III. felület 3. árok

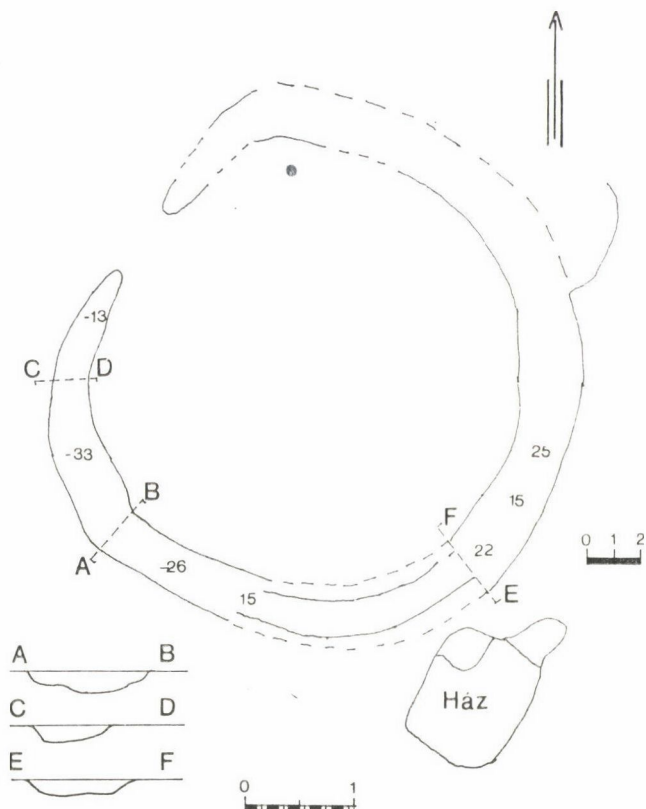
III/1	0,789	belső átlag:	0,742
III/2	0,696	árok átlag:	0,434
III/3	0,434	külső átlag:	0,575
III/4	0,575		
IV/1 ház:	0,557		

A kapott eredményeket a mintavétel helyéhez kapcsolódóan koordináta-rendszerben is ábrázoltuk. (5–6. kép) Az értékek azonban csak egy-egy objektum esetében vehetők általában össze.

Ahogy az ábráról is leolvasható, az árok által bezárt területen a foszfáttartalom magasabb, mint azon kívül, illetve magában az árokban. Ez alól egyedül az 5. minta a kivétel, de itt azzal magyarázható a kapott túl alacsony érték, hogy ezen a részen a földgyalu igen vastag réteget távolított el. Különösen szembeütő a külső és a belső rész közötti különbség a 2. és a 6. mintánál. (0,701–0,374) Ennél a résznél lehetett a mintákat leginkább az eredeti felszínt megközelítő mélységből venni. A belső értékek emellett legtöbb esetben meghaladták a házból vett összehasonlító mintánál kapott eredményt.

Az eredményeket összefoglalva arra a következtetésre jutottunk, hogy amennyiben a kiindulási pontként felvett munkahipotézist (az árok kapcsolatban vannak az állattartással) elfogadjuk, akkor az objektumok csak úgy értelmezhetők, mint állatösszetartó helyek, karámkok.¹² Ugyanis ebben az esetben a kapott eredmények

¹² A feltárások során minden esetben csak árkok nyomait lehet megfigyelni, de ezeknél szinte minden esetben sánc is volt, ahogy arra már a korábbi kutatás is rámutatott: Méri I., ArchÉrt 89 (1962) 213; Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Bp. 1973) 64–66; Szabó L., ArchÉrt 102 (1975) 84–87.



4. kép. Tatabánya-Dózsakert. Az „a” árok alaprajza és metszete
Abb. 4. Tatabánya-Dózsakert. Grundriß und Durchschnitt des Grabens „a”

okát abban találhatjuk meg, hogy árok által kerített részen az állatok trágyája miatt növekedett meg a foszfátszint.

A felvetett lehetőség bizonyítására a továbbiakban összefoglaljuk a korábbi régészeti megfigyeléseket, néprajzi és történeti adatokat.

Méri I. az Árpád-kori falvakban talált árkokkal külön is foglalkozott, és számos variáció mellett felvette azt is, hogy a „kerített helyek kapcsolatban lehetnek az állatok teletetésével, és általában az állatok összetartásával...”¹³ Ezt a gondolatot vitte tovább Bóna I. is, aki a dunaújvárosi telep publikációjában hasonló funkciót is feltételezett egyes objektumoknál.¹⁴ Az árok-rendszer jellege alapján pedig az avar és Árpád-kori gazdasági szerkezet egyes tényezőire is utalt. A csehszlovák kutatás ezzel szemben az árkoknak főleg vízlevezető funkcióját hangsúlyozta.¹⁵ Kovalovszki J. a Dobozon feltárt körárok értelmezésénél felveti, hogy ennek állatösszetartó szerepe lehetett.¹⁶ Ezt a feltételezést egy néprajzi adat is megerősítette. Szabó L. ugyanis Bóna I. közlése nyomán a dunaújvárosi telepen feltárt árokhoz igen jó néprajzi párhuzamot közölt, utalva egyben az ilyen típusú állatösszetartó helyek pontos szerkezetére, készítményére.¹⁷

Ezek nyomán tekintsük át, hogy az eddigi feltárások közül, hol kerültek elő olyan, a kengyelihez hasonló árkok, amelyeket karámnak tarthatunk.

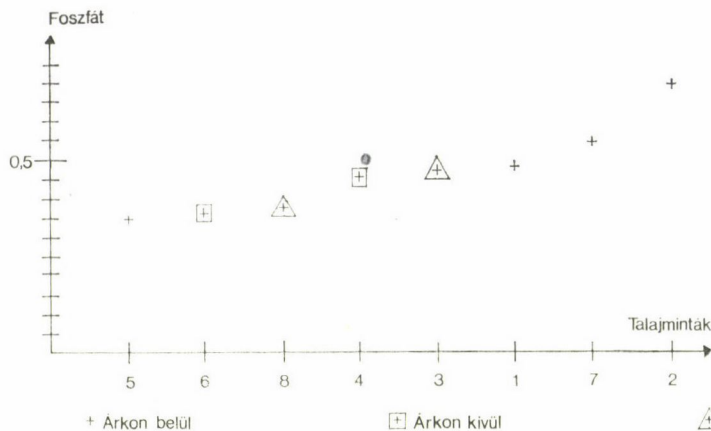
¹³ Méri I., i. m. 1962. 217.

¹⁴ Bóna I., i. m. 64–65.

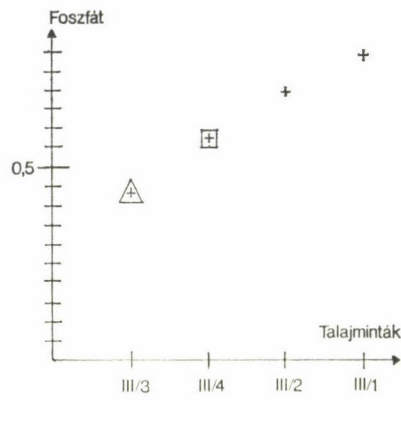
¹⁵ Habovštiak, A., Prišpevok k poznani našej nižinnej dediny v XI–XIII. storočí, SIA 9 (1961) 451–481.

¹⁶ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 207–208.

¹⁷ Szabó L., i. m. 84–87.



5. kép. Kengyel. I. felület. Az 1. ároknál mért adatok
Abb. 5. Kengyel. Fläche I. die bei Graben 1 gemessenen
Daten



6. kép. Kengyel. III. felület 3. ároknál mért adatok
Abb. 6. Kengyel. Fläche III. die bei Graben 3 gemessenen
Daten

Dunaiújváros

Az avar telepen számos olyan árkot tártak fel, amelyek egy nagyjából téglalap alakú területet fogtak közre. Szabó L. ezek közül néprajzi megfigyelése nyomán egy 17×27 méteres részt tart karámnak, mivel ennek területe túl kicsi ahhoz, hogy kertnek tarthassuk, szemben a hasonló formájú, de nagyobb alapterületű részekkel.¹⁸

Kardoskút

A kengyeli II/1. körárok legjobb párhuzamát a Kardoskúton feltárt „istálló” kerítő árkában találjuk meg. Méri I. véleménye szerint ennek az ároknak az volt a funkciója, hogy a gazdasági épületről lefolyó vizet elvezesse. Maga is felhívta azonban a figyelmet arra, hogy néhány tényező igen nehezen magyarázható ennél a megoldásnál.¹⁹ Így például a kerítő árok és az épület iránya eltér egymástól, illetve az épület bejárata és a nagyárok megszakadása sem esik egybe. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy az épület több sarkánál is az ábra szerint kb. 20 cm-es földfal van csak a földbe mélyített épületrész és a kerítő árok között. Nehezen elképzelhető, hogy ez a vékony földfal megállt magában, főleg akkor, ha az árokban gyakran víz is állt. (Méri I. szerint csak a DNy-i saroknál volt megfigyelhető összemosódás.) Felvetette azt is, hogy az épület körülárkolása is érdekes megoldás, de úgy gondolta, további feltárások bizonyosan felszínre hoznak hasonló megoldásokat. Mindaddig azonban ehhez hasonló forma nem került elő. Így inkább arról lehet szó, hogy a két objektumot nem egyidőben használták. Először egy körárkos megoldású karám lehetett, majd ennek betöltése után ugyanezen a helyen egy gazdasági épületet, valószínűleg istállót emeltek. Ez magyarázná az irányítási eltérést is, és talán nem véletlen az sem, hogy az istálló meghatározásánál bizonyítékként szereplő állatgyógyászati eszközt éppen az árokban találták.²⁰

Doboz

Az ásatáson feltárt E árok is igen hasonlít a kengyeliekhez. Ez „mintegy 14 m átmérőjű — talán D-i oldalon nyitott — kissé szabálytalan körbe hajlik”. Emellett

előkerült egy „másik félköríves alakú is két vége mintegy 20 m-re távolodik el egymástól. (2. kép F) A nyitott szakasz előtt egy 25 m hosszú egyenes árok húzódik, szinte lezárja a félkörívet. (2. kép G) Az ívelt árok a szántás alatt mintegy 80–100 cm szélességűek, és a felszíntől 80–90 cm mélyek”.²¹ Az ásató az árok értékelésénél felveti, „hogy ezek az árok a belőlük kidobott földdel — és esetleg az ennek tetején húzódó sövénykerítéssel együtt — állatok védelmét szolgálták a kedvezőtlen időjárás, elsősorban az uralkodó ÉNy-i szél ellen”.²²

Tatabánya-Dózsakert

Vékony G. a lelőhelyen folytatott leletmentés során egy körárkot tárt fel, amelynek közvetlen közelében egy 10. századra datálható földbe mélyített ház is előkerült (4. kép). Ez az elrendezés mind méretében, mind jellegében igen közel áll a kengyeli II/1 árokhoz.²³

Fülöp Gy. az igari települészlet publikációja során említést tesz egy kb. 25 m átmérőjű, 50–60 cm mély mélyedésről, amely a település mellett húzódó vízfolyás átelles oldalán feküdt. Véleménye szerint ez egy karám lehetett.²⁴ Az objektumot azonban nem tárták fel, és a lelőhely tág datálása sem könnyíti meg értelmezését. Néprajzi adatokból ismerünk ilyen enyhely megoldást is, de mivel ez esetben a régészeti megfigyelések csak igen hozzávetőlegesek voltak, azt az adatot nem kapcsolhatjuk az előző sorhoz.

A bemutatott példák érdekes párhuzama a mind időben, mind térben messze eső usztyi ásatás, ahol T. M. Minajeva egy 4–5. századi alán telepen egy lakóépület és egy kőből készült marhaistálló mellett olyan juhkarámot tárt fel, amely félkörösen záródó, tetején kővel erősített földsáncból állt.²⁵

A régészeti feltárásokon előkerült ilyen objektumok mellett néprajzi adatok is bizonyítják, hogy léteztek árok-sánc szerkezetű enyhelyek, karámkok. Tálasi I. a

¹⁸ Bóna I., i. h.

Szabó L., i. h.

¹⁹ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában RégFüz II/12 (Bp. 1964) 32–36.

²⁰ Uo.

²¹ Kovalovszki J., i. m. 1975. 204.

²² Kovalovszki J., i. m. 1975. 207–208.

²³ Vékony G. szíves szóbeli közlése, akinek ezúton szeretném megköszönni, hogy közöletlen ásatási megfigyeléseit rendelkezésemre bocsátotta, és a cikk írása közben tanácsaival segítette munkámat. Rövid összefoglalás az ásatásról: Vékony G.: Honfoglaló őseink szállása Tatabányán, Historia II. (1980) 3. 28–29.

²⁴ Fülöp Gy., Régészeti adatok Igar község középkori történetéhez Alba Regia 16 (1978) 293–298.

²⁵ Minajeva, T. M., Poszelényije v Ustye r. Ugun-Kol, CA 1960/2 202–207.

Nagykunság enyhelyeinek összefoglalásánál megállapítja, hogy az állatösszetartó helyek legősibb formája éppen ez a megoldás volt. Az általa bemutatott példák közül anyagukban, szerkezeti megoldásaikban főleg a juhszárnyékok, míg alaprajzukban, formájukban a karámok, tanórok állnak legközelebb az ásatásoknál megfigyelt formákhoz.²⁶ Ezek a példák, illetve a Szabó L. által bemutatott forma jól mutatják, hogy az árkok, a belőlük kidobott föld, és az erre húzott esetleges nádfal együtt alkototta az építményt.²⁷ Nem lehet az sem véletlen, hogy az ásatásokon megfigyelt körárkok (Doboz, Kengyel) szél ellen védett partoldalakon helyezkedtek el, és irányításuk is legtöbbször a néprajzi kutatásokból ismert természetes vagy mesterséges enyhelyekhez hasonlóan az uralkodó széljáráshoz igazodott.

A körárkok értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy több esetben egyértelműen egy lakóházhoz kapcsolódtak (Tatabánya, Kengyel II/1.), illetve közelükben vagy belsejükben szabad tűzhely nyoma is előkerült. Ez utóbbi részlet magyarázatául szolgálhat a Margit szentté avatási jegyzőkönyvek azon forrásrészlete, ahol arról esik szó, hogy egy korabeli faluban éjszaka csak az anya és a gyermekek aludtak a házban, míg a férfiak az állatok közt háltak.²⁸

A körárkok magyarázatául gyakran felmerül az a lehetőség is, hogy ezek jurtkerítő árkok voltak. László

Gy. a Felgyőn feltárt ilyen objektumokat a jurtokhoz kapcsolta. Az ásatásról eddig megjelent rövid közlések azonban nem teszik lehetővé, hogy ezeket összehasonlítsuk a máshol feltárt körárkokkal.²⁹ A kengyeli és a vele párhuzamba állított többi árok esetében azonban egyértelműen kizárhatjuk ezt a lehetőséget. Egyrészt ezek az árkok minden esetben olyan területet zártak körül, ahol egyetlen nyom sem volt, amelyet valamilyen felszíni építmény szerkezeti részeként (cölöp- és karólyuk) értelmezhetnénk. Másrészt ezek az árkok méreteikben jóval meghaladják (16–20 m átmérő) mind a Szovjetunióban feltárt közel hasonló korú,³⁰ mind a hazai ásatásokból közölt jurttal összekapcsolható körárkok méreteit.³¹

Mindezek nyomán arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy a tárgyalt ároktípusoknak – ahogyan azt a korábbi kutatás is már felvetette – állatösszetartó funkciójuk volt, és ezt a Kengyelen végzett talajfoszfát vizsgálatok is egyértelműen alátámasztották. Természetesen további feltárásokra, és egyben természettudományos vizsgálatra van ahhoz szükség, hogy ezt a megállapítást tovább pontosíthassuk, és ezzel még átfogóbb képet kapjunk a korszak településeiről, és egyben gazdasági szerkezetéről is.

Lászlóvszky József

PFERCHE IN UNSEREN ÁRPÁDENZEITLICHEN DÖRFERN

Anwendung der Bodenphosphatanalyse bei Bestimmung der Gräben

Auszug

Die Erforschung der árpádenzeitlichen Dörfer in Ungarn wurde vor allem durch die Tätigkeit von I. Méri in Gang gesetzt und auf Grund der Erschließungen können wir uns heute schon einen verhältnismäßig genauen Begriff von diesen Siedlungen bilden. Es blieb aber noch immerhin ungeklärt, welche Funktion einem Teile der sich in unseren Dörfern dahinziehenden Gräben zugefallen ist. Die bisherige Forschung hat aufgeworfen, daß diejenigen Gräben, die ein bestimmtes Gebiet einfrieden, mit der Viehhaltung in Verbindung gebracht werden können.

Im Herbst 1981 sind anlässlich einer Fundrettung in der Gemarkung von Kengyel (Kom. Szolnok) mehrere solche Objekte zum Vorschein gekommen. Zur Bestimmung der Funktion der Gräben haben wir Bodenproben entnommen und aus diesen hat die Phosphatuntersuchung nachgewiesen, daß in den von den Gräben umgrenzten Flächen die Anhäufung von organischen Stoffen größer war, als außerhalb dieser Gebiete. Diese Tatsache unterstützt jene Vorstellung, daß diese Gräben als Pferche gedient haben. Auf Grund des Beispiels von Kengyel scheint es, daß anlässlich der früheren Ausgrabungen

ähnliche Gräben in Kardoskút, Dunaújváros, Doboz und Tatabánya-Dózsakert erschlossen worden sind. Auch die ethnographischen Beobachtungen in Ungarn zeigen, daß die älteste Form der Pferche ein Graben und der aus der herausgehobenen Erde aufgerichteter Wall, ferner zuweilen eine auf diesem errichtete Rohrwand oder ein Heckenzaun gebildet haben.

In der unmittelbaren Nähe der freigelegten Gräben sind auch in einigen Fällen Häuser und Herde zum Vorschein gekommen und dies läßt sich gut mit der schriftlichen Angabe verknüpfen, wonach im zeitgenössischen kleinen Landhaus nur Frauen und Kinder, die Männer hingegen bei dem Vieh geschlafen haben.

Die von der früheren Forschung aufgeworfene Hypothese wurde also außer den ethnographischen und historischen Daten, auch durch die in Kengyel durchgeführten Bodenphosphatuntersuchungen eindeutig unterstützt. Es bedarf natürlich noch weiterer Ausgrabungen und naturwissenschaftlicher Untersuchungen, um diese Beobachtungen noch weiter verfeinern zu können.

J. Lászlóvszky

²⁶ Tóth I., Ethnographia 47 (1936) 161–183.

²⁷ Tóth I., i. h.

Szabó L., i. m. 85–87.

²⁸ Monumenta Romana Episcop. Vespriensis I. (szerk. Fraknói V.) Bp. 1896. 327–328; Magyar fordítása: Hogyan éltek elődeink (szerk. Hanák P.) Bp. 1980. 29–30.

²⁹ László Gy., Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő, MFME 1964–65. 113–121; uő., Felgyő. Egy honfoglaláskori falu ásatásáról, Tiszatáj 1978. 2. 33–40.

³⁰ Pleštyeva, C. A., Ot koecevij k gorodam MIA 142 (Moszkva 1967) 11/7, 11/11 á.

³¹ Selmezy L., The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagyunság, in: Studies in Honour of Julius Németh, (Bp. 1976) 255–262.

KOVRIG ILONA KÖSZÖNTÉSE



Kevés múzeumi kutató mondhatja, hogy hosszú ívű pályafutása egyetlen intézményhez kötődik. Ezek közé tartozik Dr. Kovrig Ilona, aki a római kor és az ókori keleti népek története tárgykörből frissen szerzett summa cum laude bölcsészdoktori diplomával 1936. szept. 9-én lépett a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába, ahol azóta töretlen folytonossággal dolgozik, 1978 óta nyugdíjasként közreműködve továbbra is az intézmény feladatainak megoldásában. Múzeumi pályafutása keresztmetszete annak a több mint 45 évnek, amióta átlépte a múzeum ajtajának küszöbét. A küszöb az állás nélküli diplomások gyakornoki belépőjét jelentette, amelyet a „Császárkori fibulák fő formái Pannóniában” munkájával érdemelt ki, amely a Diss. Pann. II. sorozat 4. számában 1937-ben jelent meg. Működését igen rövid numizmatikai beosztás után a római gyűjteményben végezte, ahol az a megtsízteltetés érte, hogy az Officina kiadásában megjelenő művelődéstörténeti sorozatban Pannóniáról összefoglaló kismonográfia megírására kapott megbízást, amely idegen nyelveken is megjelent. A gyakornoki sorshoz akkor hozzátartozott a múzeum kiadványaiban való szerkesztési részvétel, amely jó gyakorlatul szolgált az anyagismeret bővítéséhez, a szabatos leírás elsajátításához és a világos fogalmazáshoz. 1940-től került át a népvándorláskori gyűjteménybe, amelynek vezetését 1953-ban vette át, s magasra emelt igénnyel, sok munkával mintaszerű gyűjteménnyé alakította. A rendteremtésből bőven jutott feladat több vidéki múzeum népvándorláskori gyűjteményanyagának leltározására. El-

sősorban Szegeden és Szentesen, ahol Móra Ferenc és Csallány Gábor személyének szóló lehetőségének révén a vidéken egyébként teljesen megesappant ásatási tevékenység ellenére ezekben a múzeumokban a temetők sorozata került feltárára az V–IX. századból. Vezetőképessége, köztiszteletben álló hazai és külföldi szakmai elismertsége, emberi magatartása tette érdemessé a régészeti osztály vezetésére a Magyar Nemzeti Múzeumban, amelyet 1963–1977 között eredményesen látott el.

Azzal, hogy a népvándorláskori gyűjteménybe került, meghatározója lett tudományos tevékenységének. Érdeklődési köre az V–IX. századra terjed ki, a helyi lakosság és a keletről bevonuló népek történeti, társadalmi kérdései együttélésének és egymáshoz való viszonyuk felkutatására irányult. Munkásságának egyik eszmópontja az V–VI. század népeinek történetéhez kapcsolódik. A kitűnő római alapok segítették e mozgalmak korszak sok szálú történetének kibogozásához. A gyulai, tiszalöki, mádi, szobi, pilismaróti, esővári és németkeri leletek nem egyszerű leletközlések, hanem jellegükből adódóan egy-egy rész kérdés megoldásai etnikai és kronológiai vonatkozásaiban. Feldolgozásaiban a nagy anyagismeret, a szakmai irodalmon túlmenő nagy olvasottsága vezette, párosulva a komplex kutatás igényével. Jó példa erre a Várpalota környéki hun üst feldolgozása (Hunnamzeitlicher Kessel aus der Umgebung von Várpalota, FA XXIII, 1972, 95–121. l.). Fáradtságot nem ismerve nyomozta ki a hulladékgyűjteményből beszolgáltatott üst lelőhelyét, felhasználva hozzá a felületén fellelhető homokszemek geológiai vizsgálatát is. Megtalálta a munkatársakat a spektrálanalitikai és az öntési technika legfontosabb sajátosságainak elvégzéséhez. A sokféle vizsgálat lehetőséget adott a 4 magyarországi üst műhelykérdéseinek részletes elemzésére, s ez annál is inkább előrevivő, mivel a Várpalota környéki és a kaposvölgyi példány egy műhely terméke. Először vizsgáltattott meg a Magyar Nemzeti Múzeum és több megyei múzeum V. sz.-i ékszereiből emissziós színképelemzéssel nagy szériát az arany anyaga összetételének megismerésére. A végleges kiértékelés közzététele folyamatban van, de már eddig is felhasználhatott belőle adatokat a keleti germánok művészetével foglalkozó a Propyläen Kunstgeschichteben 1979-ben megjelent tanulmányában.

Munkásságának nagyobb hányada az avar korszakot öleli fel. Kutatásának célkitűzését abban látja, hogy „a népvándorláskor problematikájának egyik jelentős pontját, a pannóniai alapréteg és az avarok végéig egymás fölé rétegzett népesség egymáshoz való viszonyának etnikai és időrendi kérdései alkotják”. Ebből a felfogásból látott hozzá a sok vitát kiváltott Lipp Vilmos által még a múlt század végén feltárt közel hatezer sírt számláló ún. keszthelyi kultúra kérdéseinek tisztázásához. Új hiteles anyagra is szüksége volt, és 1951, 1957, 1958-ban az akkor csekély anyagi lehetőségek mellett 148 sírt tárt fel mintaszerűen a Lipp-féle temetőben. Ugyanennek a témának további kutatására Válluson, Alsópáhokon és Balatonberényben is végzett feltárásokat. A megválaszolásra váró kérdéshalmaz körül sokra nem adható válasz, de két tanulmányának eredménye, hogy megnőtt a hatalmas anyag, és a Lipp-féle megállapítások egyes részeinek forrásértéke. A keszthelyi kultúra új fogalmát vezette be az irodalomba, élesen elválasztva egymástól az addig keszthelyi kultúrának nevezett késő avarkori ún.

„griffes-indás” emlékanyagot és az önálló régészeti csoportot képező keszthelyi „szigetkultúrát”. Bizonyossá vált, hogy a mintegy 30 km-es körzetben fellépő keszthelyi kultúra a romanizált lakosság germán elemekkel feltöltődött népességéhez kötődik, amely függetlenségét bizonyos fokig az avar megszállás alatt is megtartotta, és feltehetőleg zömében keresztény volt.

A felszabadulás előtt pénz alig volt az ásatásokhoz, az újjáépítéstől kezdve a leletmentés lépett előtérbe (Üllő, Tatárszentgyörgy), s mire a pénzügyi lehetőségek megteremtődtek, családilag volt akadályoztatva nagy volumenű ásatásokban való részvételben. Így a régebben feltárt avar emlékanyag feldolgozását vállalta, kihasználva minden abban rejlő dokumentációs lehetőséget, amelyet filológiai pontossággal és kritikával kezel. Kiragadva számos publikációjából néhányat (Csengőd, Bozítapuszta, Alsógellér, Törökbalint, Csóka), egyaránt az jellemző, hogy kisebb téma új megközelítésével vitte előre az avar korról való ismereteinket a viselet, az etnika és az időmeghatározás területén. A temetők feldolgozásának csúcsát a 718 síros alattányi avar temető monográfiája jelzi, amely kandidátusi disszertációja volt, s az ArchHung. sorozat XL. köteteként került a szakmai közönség elé. Sokrétű temetőelemzését a nagyon széles körű kitekintés, a társadalmi vonatkozásokat mind a külföldi, mind a hazai kutatók nagyra értékelték. Az avar történeti kérdések felé való orientálódását az 1955-ben megjelent *Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars* (Acta ArchHung 1955, 163–192), indította el, amelyben jellegzetes tárgytípusok (hosszúfülű kengyel, kopják, rojtmintás veretek stb.) mikroelemzésével a kora avar foglалás irányát és etnikai összefüggését kereste. Legutóbb az avarkor társadalmi és gazdaságtörténeti kérdéseiről jelent meg tanulmánya a *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 2. kötetében (Stuttgart 1980). Francia, olasz, csehszlovák, német, angol, orosz, svéd recenzioik jelzik azt az érdeklődést, amely a korszak etnikai problémáiban való állásfoglalását kíséri. A pozitív vélemények igazolják, hogy a téma megközelítését jól oldotta meg. Avarkori kutatásai során érlelődött meg benne az a felismerés, hogy a régebbi ásatásokból származó több tízezer sír anyagának feldolgozását és a kutatás rendelkezésre bocsátását nem lehet tovább halogatni, mert enélkül a 250 éves avar uralmat szintézisben megoldani nem lehet. Mint a korszak tárgyi anyagának legjobb

ismerője, megbízást kapott az avar korpusz sorozat szerkesztésére, amelynek szerkezeti felépítésére, módszerére az I. kötetben megjelent szobi, dévaványai és tiszaderzsi temetők adnak példát (Avar Finds in the Hungarian National Museum, Vol. 1.). A sorozat harmadik kötete van nyomdában, két kötet áll közel a befejezéshez, amely bizonyítja rátermettségét, elkötelezettségét még annak az árn is, hogy saját témáinak befejezése háttérbe szorul. Sokat foglalkozik a kötetek fiatal munkatársaival, segíti őket a tárgyak lényeglátó leírásával és átadja számukra kitűnő technikai ismereteit.

A szakemberképzésben az ELTE-n és az Iparművészeti Főiskolán mint megbízott előadó évekig vett részt.

Tudományos munkásságában fontos helyet foglal el előadói tevékenysége, amelyet konferenciákon, előadói körutakon tartott. A magyarországi népvándorláskori anyag a nyugati és északi országok érdeklődési előterében állott, s így jól felkészült előadásaival segítette a szakmai kapcsolatok kiépítését. Ezt tükrözi, hogy több külföldi régészeti intézet levelező tagjává választotta.

A gazdag életműhöz méltán társul a közművelődésben kifejtett sokrétű munkássága, szóban, írásban, rendezésben. Az ismeretterjesztés leghatásosabb formájának az írást tartja, amely szorosan kapcsolódik a tárgyi anyaghoz, segíti a nevelőket a bővebb élményt keltő ismeret átadásában vagy az önművelésben. Gyakorlott kiállításrendező, aki térben tudja ellátni a még tématerveben, forgatókönyvben szereplő kiállítást. E tevékenységének csúcsa a Magyar Nemzeti Múzeum 1976-ban megnyitott „Magyar föld népeinek története a honfoglalás koráig” c. állandó kiállítása, amelynek nemes ízlésű ihletője, és a jó együttműködést biztosítani tudó fáradhatatlan összefogója. Ötletgazdagsággal, a mondanivaló vizuális megjelenítésével sokat tett, hogy a kiállításokba kihelyezett tárgyak történelemmé álljanak össze a látogatókban.

Hetvenedik születése napján szívből köszöntjük Dr. Kovrig Ilonát a népvándorláskor kiemelkedő kutatóját, az Archaeologiai Értesítő szerkesztőségi tagját, a segítőkész, az anyagra, mások eredményeire sohasem féltékeny kollégát. Kívánjuk, hogy egészségesen folytassa munkáját, s legyen ereje a benne felhalmozódott tudás további megosztására és folyamatban levő tanulmányainak közrebeszítésére.

Kerek József

PROVINCIÁLIS RÉGÉSZETÜNK ÁLLÁSÁRÓL

Kovács Tibor összegezésével¹ azért is egyetérték, mert nem külső körülményekben keresi az előrejutás lehetőségeit, hanem saját magunkban. Valóban rossz beidegződéssé vált, hogy a kutatás minden hiányáért és lemaradásáért a szervezeti és anyagi helyzetet okoljuk. Ha egy tudomány állását csak a korlátok szempontjából tudjuk átgondolni, akkor a diagnózist rábízhatjuk a szcientometriára, a feladatok kidolgozását pedig a futrológiára alapozott technokrata szervezésméletre. Nem hiszem, hogy problémáinkat e sivár paratudományok fogják megoldani. Saját munkánk átszervezéséről kell beszélnünk, de hiba lenne annyi terv és program után egy újabbnak a kialakításáról vitatkozni. Az ilyenek azért is pusztába kiáltó szavak maradnak régészetünkben, mert – valljuk be – mindannyian szívesen előállnánk egy másik diagnózissal és egy másik programmal, és körvonalazni tudnánk azokat a szervezeti és anyagi feltételeket is, amelyek nélkül elgondolásunk nem valósulhat meg. Félek kimondani, hogy intézményi és tudományterületi

kutatási terveink jórészt egyszerű hiteligénylésekből állnak; a tetszetős tervek a felettesek szervező beavatkozását és hitelkeretét célozzák meg, míg az eredményekre abban a biztos tudatban lehet hivatkozni, hogy a szükségképp laikus felettes a tervet a végzett munkával nem fogja összehasonlítani. A csak tanácsadási joggal rendelkező szak fórumoktól az ilyenfajta tervezésnek és jelentésnek nem kell tartania, mert számíthat a szakmai szolidaritásra, amely a tervet a kéréssel azonosítja és az eredményt azért is örömmel honorálja, mert hatósági kötelmek hiányában nem az elmaradt tervpontokhoz kell mérnie őket. Kifelé és felfelé az a lekerekített, szintelen és szagtalan „értékelés” fogalmazódik meg, amely szükségszerűen következik a nézetkülönbségekből, a hiányok mentségéül pedig kéznél vannak a szervezeti és pénzügyi nehézségek. Jellemző, hogy azok az eredmények, amelyeket provinciális régészeti kutatásunk felmutathat, jórészt tervektől és programoktól függetlenül, vagy mellékes tervpontokként vállalt egyéni munkák, míg a nagy nyomatékkal szereplő témák sokszor évtizedeken át tervpontok maradnak, és ha befejeződnek, akkor sem biztos, hogy a szakirodalomban eredményként fognak jelentkezni. Mintha nem lenne összefüggés egyfelől a költségigény és a tervezés, másfelől a tudományos jelentőség és az eredményesség között. Rosszabb körülmények között dolgozó, de saját munkáját kon-

¹ Régészetünk néhány időszerű kérdéséről. ArchÉrt 107 (1980) 116–. Mondanivalóm más korok régészeti kutatására feltehetően nem érvényes, ahol bizonyára jóval kisebb horderejű az a probléma, amely fejtegetéseim indítéka volt.

centráltni tudó kutató többet, hasznosabbat és fontosabbat produkálhat, míg egy jól felszerelt intézmény vagy egy nyomasztóan nagy ásatási hitelkeret sem szavatolja a dekoncentrált munka eredményességét. A tervezés nem azonos a tervszerűséggel, a pénzösszeg nagysága nem egyenesen arányos a produktóival, ha a kutató önmagát nem tudja megszervezni. Dolgozni csak személyesen lehet; erről a személyes munkáról fejtem ki — nyilvánvalóan személyes — véleményemet.

*

Ha az ásatásokkal kezdem, azt nem azért teszem, mintha osztanám azt az általános felfogást, amely szerint a régész igazi, egyetlen és nélkülözhetetlen tevékenysége az ásatás; ha nem jut ásatáshoz, nincs mivel foglalkoznia. Ellenkezőleg: a hiányosságok egyik okát két szempontból is ebben a téves felfogásban kell keresnünk. Először azért, mert az ásatás nem öncél, amely magában hordja indokát és jogosultságát. A kutató munkatervét ne a leletek esetlegessége szabja meg, hanem fordítva: a munkatervből következzen az ásatás tárgya. Hogy ebből a tervszerű ásatások szigorúbb szelekciójának kell következnie, arra a továbbiakban kitérek. Másrészt épp az öncélú ásatásból következik a feldolgozás és közlés esetlegessége. Ha az ásatás öncél, elvárjuk tőle, hogy önmagát igazolja, és ha ezt látszólag nem teszi, akkor „eredménytelen”, tehát közöletlen marad.

Első kérdésünk tehát az, hogy azt ássuk-e, ami a legfontosabb lenne, amiről keveset vagy semmit sem tudunk, de amiről csak ásatással tudunk meg valamit. Úgy tűnik, hogy nem. Nagyon kevés pl. a jól átsótt principátus kori temetőnk, ami dominátus kori temetőnk sok ezer közölt sírja mellett különösen érzékeny hiány. Hovatovább zsákutcába jutó viták ellenére sem ássunk azokon a helyeken, ahol eddigi ismereteink alapján a katonai megszállás legkorábbi pontjait kellene várnunk. Nincsen elképzelésünk a nem városias települések formáiról, lakóházairól és általában azokról a vidékekről a települési viszonyairól, ahol nem voltak villagazdaságok. De a villa sem több számunkra néhány régi feltárás hiányosan dokumentált lakóépületénél, amelyek mellől hiányoznak a villa egységét alkotó egyéb épületek és a villagazdaságokat megművelők telepei. Magas színvonalon művelt hadtörténetünk nélkülözi a táborok belsejének ismeretét és ugyanezért válik terméketlenné a késői belső erődök műveltároló vitá is. A sort folytatni lehetne, de nem a végtelenségig. Tudományunkat elszegényítő tévedés ugyanis minden probléma tisztázását ásatásoktól várni. Aki így tesz, könnyen csalódik, a csalódás pedig szűli nemcsak a sok félbemaradt, töredékes feltárást, hanem a közlés elmaradását is. Az ásatás helyének és tárgyának kiválasztását természetesen mindig elfogadhatónak indokolja az, hogy valamilyen nem tudunk eleget. Semmiről sem tudunk eleget. De nyilvánvaló, hogy ha pl. választani kell egy leletgazdag 4. sz.-i és egy leletszegény 3. sz.-i temető feltárása között, akkor az utóbbit kell választanunk. Még nyilvánvalóbb, hogy a provinciális régészet legtöbb problémájának kutatása céljából nem lehet ásatást tervezni.

Sok ásatás megválasztásában döntő szava van a pénzügyi forrásokból következő laikus szempontoknak. Tervszerű ásatásaink egy részét műemléki, idegenforgalmi, sőt lokálpatrióta érdekek szabják meg, a régész pedig az elé a választás elé kerülhet, hogy vagy egy szakszempontból nem elsőrendű fontosságú (de talán mutató) ásatást végez, vagy semmilyen. Bár nem minden hatóság állítja e dilemma elé a régészt, maga a dilemma olyan mélyen gyökerezik, hogy tudatunkból ki is szorul. A támogatást nyújtó szervezet olyan érvekkel győzzük meg, amilyeneket ő vár tőlünk, holott a szakszempontokat a laikus fórum előtt épp nekünk kellene képviselnünk.

A mondottak nem vonatkoznak természetesen a mentőásatásokra. Mivel azonban nem lehet kutatásirányítási mérlegelés tárgya, hogy egy veszélybe került lelőhelyet pusztulni hagyunk-e, épp azért kellene a régész döntésétől függő ásatásokat szigorúbban mérlegelni. Ha

a mentőásatások sokszor erőnket meghaladó feladatot rónak ránk, akkor maradék erőnkel a kutatás valódi érdekei szerint kellene gazdálkodnunk.

Ásatásaink technikai színvonala tagadhatatlanul sokat fejlődött és a tervezési hibák ellenére fontos, eredményes ásatásokkal büszkélkedhetünk. De ugyanekkora ráfordítással több olyan ásatásunk is lehetne, amelyek ténybeli állapot adhatnának eddig spekulatív úton megközelített problémáinkhoz.

A szakszerűen feltárt leletanyag nagy tömegével szemben áll közlésük és feldolgozásuk szégyellnivaló lemaradása. Ez a lemaradás nálunk nem az ásatómunka ugrásszerű növekedésével kezdődött. Csaknem évszázados rossz gyakorlattal kellene szakítanunk. Amióta Magyarországon római kori lelőhelyek ásatása folyik, a közlést vagy semmitmondóan rövid összegezek — gyakorlatilag pusztá említések —, vagy túlméretezett monográfiák formájában végzik. Magától értetődik, hogy utóbbiak az anyagnak csak elenyésző részét adhatják, miközben közöletlen marad nemcsak a beláthatatlanul nagy és sokféle töredékanyag, szondázás és leletmentés, hanem számos nagy kiterjedésű feltárás anyaga és megfigyelése is. Hogy mennyi minden ment és megy így veszendőbe, mindenki tapasztalhatja. Az elődök mulasztásának felelőtlenségét azonban érthetetlenül nem követi a jelen gyakorlatának megváltoztatása. Konkrét esetek könnyen összeállítható hosszú sorával nem akarom sem elődeink emlékét, sem a magunk érzékenységet megbántani. Elég lesz egy példával illusztrálni, mire gondolok. Ha az Aquincumi Múzeum alapítása óta minden óbuda leletmegfigyelést, kisebb és nagyobb ásatást közöltnek volna, akkor a legiótábor kutatását nem kellett volna szinte a semmiből újrakezdeni. Óbuda rekonstrukciójának kezdetén ott tarthattunk volna, ahova Vindobona legiótáborának kutatása sokszorta nehezebb terepviszonyok, kevesebb helyszíni megfigyelés és egynél ritkán több felelős régész munkája nyomán már fél évszázaddal előbb eljutott.

Ennél az összehasonlításnál maradván mindenkinek feltűnhetett az a különbség, amely az osztrák és a magyar terepmunkák közlési módja között a monarchia korában fennállt. A MZK, JZK—JAK, az AEM és a RLÖ koruk szempontjai és lehetőségei szerint kimerítő leletleírásokat adtak, a megfigyeléseket pontosan rögzítették. Ehhez képest a velük párhuzamos magyar orgánunk (az Arch. Közl. hamar megszokadt jó kezdete után) alig rosszabb nyomdai kivitel ellenére szegényesek. Folyóirataink és évkönyveink, sorozataink és egyedi kiadványaink azóta sem váltak olyan archívumokká, mint amilyenek az említett osztrák folyóiratok akkor voltak. A különbség ma újra érezhető; elég, ha az Arch. Ért. évi ásatási áttekintését összevetjük a PAR és a FÖ anyagával.

Az archivális célú és jellegű adat- és tényközlések népszerűtlenségének van egy újabb keletű oka is. Az ötvenes évek tudománypolitikája, amely magasszintű elvi állásfoglalásokat, mondhatni történetfilozófiai horderejű kérdéseket kért számon régészeti irodalmunkon, erősítette azt a régi gyakorlatot, hogy a közlés műfaja a tanulmány, ami pedig objektív vagy szubjektív okokból tanulmány formájában nem fogalmazódik meg, az nem érdemes a közlésre. Ma is előnyben részesülnek a tanulmányok — még akkor is, ha másodközlések — az eredeti és új anyag pusztán tényrögzítő közlésével szemben. Különösen sajnálatos ez múzeumi évkönyveinkben, amelyeknek első és legfontosabb feladata a saját terület és a saját gyűjtemény anyagának rendszeres, kimerítő közlése lenne.

Nem lehet magyarázat a közlés elmaradására az sem, hogy egy ásatás nincsen befejezve. A preliminary report nem új találmány, s vajon mit tudnánk pl. a Magdalensbergéről, ha ásatóik minden közlést a feltárás befejezése utánra akartak volna hagyni? Erősen támadható mentség az is, hogy a régész nem jut hozzá a feldolgozáshoz; alig fejezte be egyik leletmentését, jön a másik, más problémákkal, másfajta anyaggal. Ha ugyanis az ásatáspublikálást a régészet elemi, archivális feladatának tartjuk, a folyton gyűlő anyagot csak akkor fogjuk

nyomasztónak érezni, ha nem tudunk a dokumentálás, a restaurálás és leltározás technikai problémáival megbirkózni. A helyzet ebben a tekintetben valóban nem rózsás, félek azonban, hogy munkánkhoz ezért a szűk keresztmetszet miatt a terepmunka rossz szervezése is hibáztatható. Ha már a leltármentéseket nem lehet, legalább a tervszerűbb, a saját döntéstől függő terepmunkát kellene az illetékes múzeum technikai kapacitásához és az ásató munkaidejéhez méretezni. Ez is azok közé a követelmények közé tartozik, amelyeket elsősorban önmagunkkal szemben kellene érvényre juttatni.

Az ásatás tervezéséből kimarad a közlés. Nemcsak azért, mert az ásató a mondott okokból nem biztos abban, hogy ásatását „érdemes” lesz-e közölni, „kiad”-e egy tanulmányra valót, hanem azért is, mert a közlést egy folyóirat vagy az akadémiai könyvkiadás evidens feladatának tartja. Talán még utópia arra a külföldi gyakorlatra hivatkozni, amely az ásatások, sőt gyakran a nagyobb mentőásatások pénzügyi tervében kiemelt helyen szerepelteti nemcsak a restaurálás, a dokumentálás és a leltározás, hanem a publikálás (nyomdai!) költségeit is. A mi gyakorlatunkban az ásatás költségkihatását csak a dokumentálásig mérjük fel, jobb esetben a restaurálásig is, azon túl azonban még az ásató munkaidejének vonatkozásában sem. Különösen a nagy mentőásatások költségvetését kellene úgy alakítani, hogy abban a közvetlen mentőmunkán kívül minden további munkafázis szerepeljen, beleértve a mentőásatásra, majd a publikáció kidolgozására alkalmazott régészt és a publikáció költségeit is.

Felvethető a mondottakkal szemben, hogy ha minden terepmunka publikációját gyors szabályszerűséggel elkészítenék, akkor a megjelentetés kilátástalanná válna, mert szétfeszítené folyóirataink és az öt-tíz éves átfutással dolgozó kiadók kapacitását. Ez valóban így is lenne, ha kitartanánk az ásatásközlés hagyományos módja mellett. Ebben a hagyományos közlési módban pl. egy késszórmai sírra átlag fél nyomtatott oldal számítható, ami egy közepes temetőnél már könyv, nagyobb temetőnél sorozat. Feltehetően azt is kiszámíthatnánk, hogy egy teljes cserépanyaggal közölt ásatás egy négyzetméterére mennyi könyvoldal esik. Nemcsak a mi, hanem bármely más ország nyomdai kapacitását is meghaladná, ha az ásatásközlés hagyományos módja mellett maradunk. Két irányban kell új utakat keresnünk. Az egyik út még járhatlan, de sürgető szükség rálépünk: keresni kell azokat a módokat, amelyek a teljes anyag rendszerezve, összefüggéseiben, a további vizsgálathoz nyitottan, de röviden és áttekinthetően van közölve. Néhány kísérlet már a hazai irodalomban is található. A másik út régóta ismert és bevált. Egy ásatást vagy a pusztai tényközlés igényével közlünk, ami a rövidség bizonyos fokát eleve szavatolja, vagy specialisták bevonásával, akik tömören és megbízhatóan nyújtják azt, amit az anyaghoz ilyen fokon nem értő esetleg tanulmány formájában tud csak kidolgozni. Ugyanez érvényes a nálunk szemlételemest kihalófélben levő műfajokra, a múzeumi katalógusokra és corpusokra is. Egy bármilyen sikertelen tanulmányban közölt egyetlen tárgy is ilyen tanulmányok sorozata nem pótolja azokat a katalógusokat, amelyek egy jól körülhatárolt anyagsorozatot kimerítően, de alig egy-két tanulmány terjedelmében tartalmaznak.

Csodálatos, hogy míg a provinciális régészet jelentősebb külföldi ásatásait specialisták csoportja közli, addig mi elvárjuk az ásatótól, hogy minden leletét egymaga értékelje, és talán még kárörömmel vegyes megelégedés is eltölt minket amiatt, hogy erre mindannyian egyformán alkalmatlanok vagyunk. Eközben pedig nem gondolunk arra, hogy elismerten nagyszámú provinciális régész kutatógárdánk a nemzetközi nyilvánosság előtt állítja ki magáról a bizonyítványt vagy azért, mert híres leletek évtizedekig közöletlenek, vagy pedig azért, mert egy ásatást egyetlen szerzőnek kell feldolgoznia sok részterület kompetens szakemberének hiányában.

Egy 1962-ben sokszorosított vitairatom nyomán bizonyára azzal vagyok valószínű, hogy el akarom venni — vetetni — az ásatók keserves munkával szerzett tulajdonát, anarchiát idézek elő a feldolgozásban, sőt,

a specialisták között felaprózott anyag, összefüggéseiből kiragadva, visszavezet a pusztai tipológiához. Az ügy érdekében s nem magam melegségére kell leszögezmem, hogy az ásató közlési joga inkább és elsősorban kötelesség. Közölni minden terepmunkán szerzett megfigyelést azért kell, mert a legtekélyesebb dokumentáció sem pótolja az ásató autopsziáját. Sőt: azt sem, amit az idő, további ásatások a régész emlékezetében elhomályosítottak. Az ásató akkor él igazán jogával, ha közli azt, amit az ásatás végén még tud, és amit egyedül ő tudhat. Felelős tehát azért, hogy a leletek összefüggésben maradjanak, felelős a lelettársulásokért, a sztratigráfiáért és minden egyéb, csak általa ismert mozzanatért. Fontosabb ezek annál, semhogy közlésüket a lelettárgyak sokféle csoportjával való bibelődés hátráltassa. A bevált gyakorlat szerint egy ásatás feldolgozásának szervezője, publikációjának szerkesztője az ásató, aki értékeli az ásatás eredményeit, de nem értékeli és nem ír le minden darabot egymaga. Tervszerű munkáját csak gátolja, ha feladatának téves értelmezéséből következően nekigyűrközik olyan munkának, amelyet nála könnyebben és jobban elvégezhetnek mások. Legyen szabad itt egy távoli tudományágból vett találat megfogalmazását idéznem: „Szent-Györgyi kémikus diplomája alapján maga is nekiláthatott volna az új anyag szerkezetének felderítéséhez; de ennél okosabban tett, amikor megkérte azt, aki ehhez a munkához jobban értett... Éppen azért, mert én, mint minden szakember, büszke vagyok arra, amit én szakterületemből jól értek — s ez csak egy szűk terület lehet — éppen azért ismerem el annak szükségességét, hogy problémám egy más szakmához tartozó részének megoldásához egy másik szakemberhez forduljak.”²

Specialisták hiányában anyagközléseinkben túlteng a kézikönyvekből vett közismert dolgok ismétlése, az analógiák ötletszerű felsorakoztatása, a másodkézből vett meghatározások átvétele vagy különböző súlyú és értékű meghatározások fölösleges szembesítése. Új leletek közlése ezért késik vagy lesz gyakran semmitmondóan hosszú; sok lelet reménytelen közöletlensége mögött sem kereshetünk más okot, mint a definitív értékelésre való törekvés kudarcát.

Végzetes félreértés lenne, ha valaki a mondottakból azt a következtetést vonná le, hogy valamiféle arisztokratikus megkülönböztetésre gondolok ásató és értékelő, „gyakorlati” és „elméleti”, vagy ha úgy tetszik: terep- és szobáregész között. Abban a munkamegosztásban, amire gondolok, minden régész egy személyben ásató és értékelő lehetne aszerint, hogy saját ásatását mint ásatást írja le, vagy egy más ásatás ráeső tárgycsoportját határozza meg. Provinciális régészetünk fő baja épp az, hogy ebben a folyamatban, de kompetens értékelésben óriási hiányok mutatkoznak. Egyes emlékcsoportok teljesen kimaradtak a kutatás érdeklődéséből, másoknak csak egyes szebb darabjaival foglalkoznak, és kevés az olyan emlékcsoport, amelynek minden darabját valaki felgűjtötte és lépést tartva az idevágó szakirodalommal egyrészt előbb vagy utóbb corpusban összesítené és elemzően értékelné, másrészt pedig az ásatáspublikációk keretében folyamatosan közölné.

Csak találmányra összeállítva, s bizonyára hiányosan felsorolom azokat az emlékcsoportokat, amelyek legalább egy hazai specialistát igényelnek; a felsorolásban szerepelnek azok is, amelyek már megbízhatóan kézben vannak. Ezek említésével csak utalni szeretnék arra, hogy meggyőző példák már vannak. Kár, hogy az alábbi — ismétlem, hézagos — jegyzék mégis jórészt hiánylista.

Kerámia: területegységek házikerámiai produkcioja; pecsételt („benyomott”) áru; barbotinos, „raetia”, rajnai stb. áru; fémmázás, reliefszemes kerámia. Amphorák. Dörzstálak. Sigillata, sigillata chiara. Terakotta és egyéb agyagplasztika. — Fibulák és ruházati

² Straub F. Brunó, Magyar Tudomány 26 (1981) 726. Az idézett gondolatot továbbszöve: aki semmiben sem igazán szakember, könnyen úgy érezheti, hogy mindenben az, vagy annak kell lennie.

kellékek; ékszerek. Katonai ruházat és felszerelés. Fegyver és páncél. Lószerszám, kocsik. Lakberendezési, épületplasztikai és bútorteretek. Műszerek, bronz eszközök. Bronz és ezüst edények. Olomplasztika. Ipari és mezőgazdasági (vas) eszközök. Üvegipar. Gyöngyök. Véssett kövek. Csontipar. Falfestészet. Mozaik. Síremlékek (stélék, sírkert- és síremlékrészek). Épületplasztika, oltárok, bázisok. Bútorfunkciójú kőfaragás. Epigráfia: folyamatos feliratkozás; graffítók; instrumenta. Éremkincesek corpora. Éremforgalom.

Az ingó emlékek nagyobb csoportjait bevált gyakorlat szerint többnyire – de korántsem következetesen – az anyag és technika szerinti csoportosításban kell először rendszerezni és vizsgálni. A funkció és más magasabb szempontok szerinti csoportosítás csak ez után következhet; ha ezt a néha lebecsült „típológiai” fázist átugorjuk, alig kerülhetők el az önkényes és elhamarkodott értelmezések. A közvetlen történeti, mint pl. a nálunk annyira kedvelt etnikai meghatározások pedig már kiindulásukban ellenőrizhetetlen elméletekhez és ebből következően céltalan vitákhoz vezetnek.

A funkció szerinti értelmezés és osztályozás természetesen elengedhetetlen további részfeladatok sorából áll. Az előbbihez hasonló másik jegyzékben fel lehetne sorolni azokat a területeket, amelyekben szintén szakértőkre van szükség, mert nélkülük az ötletek lépnek az elmélet, a vágyalom a bizonyítás helyébe. Szükség van pl. alaposan felkészült vallástörténészre, aki nem annyira a vallásfilozófiai ihletésű divatos kutatási irányok, hanem inkább az antik kultuszok hatalmas, jól feldolgozott emlékei felől közelíti meg emlékeinket (teljesen elhanyagolt terület pl. az ún. small cult object-ek nehezen definiálható köre). Szükség lenne az egyháztör-

ténet, a liturgia és a keresztény régészet művelőjére, a provinciális művészet klasszika archeológiában iskolázott kutatójára, olyan szakemberre, aki a római igazgatás-, társadalom- és gazdaságtörténet ismerete felől közelíti meg a Pannonia határain belül megoldhatatlan idevágó kérdéseket, ide értve az ipar és a mezőgazdaság történetét is stb.

Merev osztályozás pedantériává, módszertani fejtegetés konkrét példa nélkül üresjáratúvá válik. A gyakorlatban azonban bizonyára mindenki érzi, hogy mind a vitatott, mind a nem véletlenül megkerült és mellőzött kérdésekhez olyan feldolgozatlan leltőmegünk van, amelyből fontos felismerések várhatók. A viták mégis úgy folynak, hogy e forrásokról tudunk, de vagy nem tudjuk őket felhasználni, mert feldolgozatlanok és közölhetetlenek, vagy pedig töredékes és esetleges közöltségük miatt még félre is vezetnek bennünket. Ilyen módon állítás és bizonyítás között a határ egyre jobban elmosódik, miközben a bizonyításhoz szükséges feldolgozatlan tényanyag egyre szaporodik.

Visszatérve a bevezetőben mondottakhoz, a vázolt tennivalóhoz elsősorban a saját munkánkat kellene átszervezni.³ Rómer Flóris még joggal derék hazafiként üdvözölte azt a földesurat, aki a birtokán fekvő lelőhelyet béreseivel felásatta. A tömegkommunikáció publicitását élvező s ott néha hasonlóan értékelt munkánk mellett mintha elfeledkeznénk arról, hogy a régészet ma már nagyobb, összetettebb és szigorúbb követelményeket állít művelői elé. Az ásatástól ásatásig, lelettől leletig „tervezett” munka még kifogástalan ásatástechnikával sem juthat el odáig, hogy e követelményeknek megfelelően.

Mócsy András

BESZÁMOLÓ

A KÖLNI LEPENSKI VIR KIÁLLÍTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ KORANEOLITIKUS NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁSRÓL 1981-BEN

A kölni Römisch-Germanisches Museum 1981 februárjában kiállítást rendezett Vlasac és Lepenski Vir legjelentősebb mezolitikus és korai neolitikus leleteiből. A kiállításhoz kapcsolódva W. Meier-Arendt professzor nemzetközi tanácskozást rendezett, melynek címéül „A Lepenski Vir kultúra és a neolitikum kialakulásának problémái Délkelet- és Közép-Európában” támat választotta. A tanácskozás témaválasztása szerencsés volt, mert középpontjába a ma is ellentétes megítélésű Lepenski Vir-t állította. A résztvevők 10 ország (Anglia, Bulgária, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Magyarország, NSZK, Olaszország, Románia, USA) neolitikus kutatását képviselték, s bár az elhangzott 26 előadás elsősorban Délkelet- és Közép-Európa neolitizálódásával különböző szempontok szerint foglalkozott, néhány előadás csak másodlagosan kapcsolódott a kitűzött célhoz. A tanácskozás jellegét többféle megközelítés határozta meg, beleértve az interdiszciplináris kutatások eredményeit is. D. Srejić vezető előadása adta meg az alaphangot, aki a Vaskaput s elsősorban Lepenski Vir-t és Vlasac-ot irreálisan még most is, mint önálló domesztikációs, neolitikus centrumot határozta meg. Az egy-egy nagyobb területi egység korai neolitikumát áttekintő beszámolók, a neolitizálódás, illetve ennek eredményeként létrejött állapotot kisebb-nagyobb részletkérdéseit taglaló előadások,

egészen az egyszerű adatszolgáltatásig, túlnyomó részben kapcsolódtak Lepenski Vir problematikájához, s az európai neolitizálódás egészéhez. Az antropológiai előadások is ezt a kérdéskört fejtegették. A magyar résztvevők a tanácskozás célkitűzéseinek megfelelő beszámolókat tartottak. Makkay János a Körös-Starčevo kultúra egyik idoltípusában a férfi jelleget ismerte fel. Trogmayr Ottó a magyarországi korai neolitikus egység és a középső neolitikus széttagoltság közti különbség okait a helyi fejlődés és külső hatások között kialakult viszonyból vezette le. Kalicz Nándor Lepenski Vir-hez hasonlóan Magyarországon is valószínűnek tartja a fejlett helyi mezolitikum meglétét, amely csak népmozgásokkal is erősített külső hatásra volt képes a neolitikus vívmányok átvételére, a neolitizálódásra. A tanácskozás végül is sok vita után sem jutott egységes álláspontra Lepenski Vir megítélésében. Legtöbben voltak, akik – jogosan – önálló létrejöttét vitatták. Megoszlottak a vélemények Lepenski Vir kronológiai helyzetével kapcsolatban. Voltak, akik – kevesebb biztos alappal – egészen a korai neolitikum végére keltezték ezt a lelőhelyet. Főleg ebben a kérdésben továbbra is szélsőségesek az ellentétek, Lepenski Vir továbbra is a viták kereszt-tüzében marad. Több előadás vizsgálta a közép-európai vonaldíszes kerámia Duna-vidéki összefüggéseit.

³ Nem hallgathatók el egy akadályt, amely paradox módon épp az egyik felső tudománypolitikai fórumon jelentkezik, s elsősorban nem a régészet vonatkozásában. A hazai tudományos minőség az elemző és kritikai anyaggyűjtést és forrásközlést nem jutalmazza fokozattal. Egy ötletekből összerótt eklektikus módszerű „elmélet” megérdemli a fokozatot, de egy tudományos

teljes fegyverzetét bevető s a további kutatás számára nélkülözhetetlen kritikai forrásközlés nem. Reménykeltő, hogy ezen az elven épp a régészet ütött kis rést akkor, amikor nagyméretű ásatáspublikációk is fokozatra méltóak lettek. Ezt a rést természetesen nem a hagyományos és fent jellemzett ásatásközlések, hanem a kritikai corpusok érdekében tárgítani lehetne.

A szerteágazó és ellentétes vélemények ellenére, és talán azért is, a tanácskozást igen hasznosnak ítélték. Ugyanis a viták még erőteljesebben irányították a figyelmet a kutatás előterében álló neolitizálódás sok részletének tisztázására.

W. Meier-Arendt professzor kitűnő szervezése eredményeképpen a tanácskozás végig zavartalanul, barát-

ságos, jó hangulatban zajlott. Ezt a hangulatot két fogadás erősítette s az a tanulmányi kirándulás, amely az Aldenhovener Platte lelőhelyét mutatta be a neolitikus feltárások eredményeivel és feldolgozási módszerével.

Kalicz Nándor

BESZÁMOLÓ

A XANTHIBAN (GÖRÖGORSZÁG) TARTOTT XI. NEMZETKÖZI RÉZKORI ÉS KORABRONZKORI TANÁCSKOZÁSRÓL 1981-BEN

1981 őszén már a tizenegyedik tanácskozásukat tartották az alapszabályok és szervezethez nélkül rendszeresen találkozók rézkor és bronzkor kutatók. Ezúttal a görögországi Xanthi városában a Demokritos alapítvány támogatásával N. Xirotiris vállalta a találkozás megszervezését, mely szokatlanul nagyméretűvé vált. 18 ország 56 régész és antropológus kutatója vett részt a tanácskozáson és minden résztvevő előadást is tartott. Magyarországot 11 régész és antropológus képviselte. A találkozó központjában az Égeikum és a környező, illetve északra fekvő területek későneolitikus és kora bronzkori kapcsolatainak vizsgálata állt. Az időrendi megfogalmazások különbözősége miatt, magyar terminológia szerint, a tárgyalat időszak a rézkort és a bronzkor nagy részét foglalta magába. Az előadások túlnyomó része valamilyen formában kapcsolódott a központi témához, és sok szálon kutatta pl. Közép-Európa és a Duna-vidék ékei kapcsolatát, elsősorban a rézkor és kora bronzkor időszakában. Az előadások nagy száma miatt a program meglehetősen feszített volt. A problémafelvetések, áttekintések, információk olyan tömege hangzott el, hogy kissé fárasztó volt nyomon követni minden beszámoló lényeges mondanivalóját. (Ugyanakkor igen sok olyan új eredménnyel ismerkedtünk meg, amelyek közzétételéig ilyen sűrűtten másként nem lenne lehetőség.) A konferencián — helyesen — az interdiszciplináris kuta-

tások is tág teret kaptak. A szerteágazó, sokféle téma-választás ellenére az hangsúlyozódott ki, hogy az Égeikumnak most is alapvető jelentősége van Délkelet- és Közép-Európa rézkorának és bronzkorának időrendi meghatározásában és a különböző időben érvényesülő, különböző jellegű kapcsolatok megítélésében. Ez a jelenleg érvényesülő történeti kapcsolatok vizsgálatában, lett legyen az a bodrogkeresztúri kultúra, a badeni komplexum, a zsinórdíszes kerámiák kérdése vagy a sztyeppei népesítések expanziója, a gazdaság- és társadalomtörténet, antropológia stb. Mindezek alapján a tanácskozás vitáit információcseréit eredményesnek ítélték.

A program feszültségét fogadások és baráti összejövetelek, egyéni baráti viták lazították. A konferencia utolsó napján kirándulás keretében tekintettük meg a későneolitikus — korabronzkori tell-település ásatását Dikili Tash mellett és Philippi múzeumában a tanácskozás idejére rendezett tanulmányi kiállítást a Dikili Tash és Sitagroi lelőhelyeken folytatott ásatások legjelentősebb leleteiből.

Amiért ez a nagyméretű konferencia sikeresen, zavartalanul végezhetette munkáját, azért elsősorban N. Xirotiris kiváló szervezésének és minden igényt kielégítő segítőkészségének mondhatunk köszönetet.

Kalicz Nándor

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1980—1981. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A társulat legutóbbi közgyűlését 1980. november 28-án tartotta, melyen a vezetőség az 1979. évi munkáról számolt be. A közgyűlésen Entz Géza elnöki megnyitója után Voit Pál „Luganoi mesterek Magyarországon” c. előadását követően hangzott el a főtitkári beszámoló, majd a pénztárosi jelentés és a számvizsgáló bizottság összefoglalója. Ezt követte a közgyűlés befejezéséig a társulat emlékiratának kiosztása. A vezetőség a választmány javaslata alapján Rómer-éremmel Barkóczy Lászlót és Szentlélek Tihamért, Ipolyi-éremmel Csernyánszky Máriát, Kuzsinszky-éremmel, Valter Ilonát és Pasteiner-éremmel Végh Jánost tüntette ki.

Mostani közgyűlésünkön két, eredményekben gazdag év munkásságáról adhatok számot a társulat tagságának. Beszámolómban a két év eredményeit összesítve adom. 1980—81-ben a társulat 23 rendezvényt tartott: 2 tudományos ülésszak, 13 felolvasó ülés, 2 szakosztályi ülés, 2 vándorgyűlés, 3 tanulmányi kirándulás, illetve kiállítás látogatás és egy közgyűlés szerepelt a programban. Három alkalommal az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjával, illetve a Szépművészeti Múzeummal közösen rendeztük összejöveteleinket. Az előadások a hagyományos kereteket között folytatók, általában havonta egy-egy alkalommal tartottuk üléseinket. A két év folyamán összesen 65 előadás hangzott el, ebből 32 művészettörténeti és iparművészeti, 29 régészeti és 4 egyéb témájú volt. Ezekbe a számokba nem foglaltam be a társulatvezetéseket és a kirándulási vezetéseket. Örvendete-

sen emelkedett a művészettörténeti témájú előadások száma, elsősorban a két ilyen jellegű tudományos ülés eredményeként. Az MTA Művészettörténeti Kutató-csoportjával közösen „Művészet és művelődéstörténet” címen a felvilágosodás korára vonatkozó újabb kutatásokról és kutatási módszerekről számoltak be az előadók, míg a Szépművészeti Múzeum fennállásának 75. éves jubileumi ünnepsége kapcsán rendezett konferencián a múzeum dolgozói legújabb kutatási eredményeiket ismertették. Ugyancsak a múzeummal közösen rendeztük meg külföldi vendégünk, Erna Diez grazi professzornő előadását is Steiermark római kori művészetéről. A régészeti szakosztály megtartotta szokásos évi ásatási beszámolóit, az elmúlt két év jelentősebb feltárásairól 7—7 előadás hangzott el. Tanulmányi kirándulás keretében a visegrádi jubileumi ünnepségen a legújabb feltárásokkal ismerkedtek meg a résztvevők. Új kezdeményezésként előbb a Magyar Nemzeti Galéria „Művészet Magyarországon 1780—1830”, majd a „Művészet Magyarországon 1830—1870” c. új kiállításait ismertették az érdeklődőkkel a rendezők.

1980-ban eredetileg Kaposvárott kívántuk megrendezni szokásos vándorgyűlésünket, de közbejött haláleset miatt az eredeti terven változtatnunk kellett, és így szeptember folyamán a Komárom megyei tanács és múzeumi szervezet szíves meghívására soron kívül Tatán sikerült megszerveznünk és lebonyolítanunk ezen hagyományos rendezvényünket. A kétnapos ülés keretében

négy előadás hangzott el a megye múzeumainak tevékenységéről, a legújabb régészeti kutatásokról s megemlékezés hangzott el Fellner Jakab halálának 200 éves évfordulója alkalmával rendezett emlékkiállításon. A múzeum további kiállításait és a szőnyi római freskók restaurálását szakvezetések keretében tekinthették meg a látogatók. A második nap a megye régészeti és művészeti emlékeivel ismerkedett a vándorgyűlés, így Majk, Vértesszőlős és Komárom nevezetességeit keresték fel.

1981-ben az eredeti tervnek megfelelően a Borsod megyei múzeumi szervezet és tanács meghívására Miskolcon rendezték vándorgyűlésünket. Az ünnepélyes megnyitó után szakvezetésekkel a múzeum kiállításait tekinthették meg, míg a második nap szekciós ülések keretében hangzottak el a régészeti és művészettörténeti előadások. Négy előadás a megye területén folyó régészeti kutatásokat foglalta össze, míg a művészettörténeti szekcióban a múzeum gyűjteményeit és Miskolc képzőművészeti szerepét ismertették az előadók. Délután egy-egy kisebb kirándulás keretében a Sályon folyó ásatásokkal, illetve Diósgyőr, Ómassa és Hámor emlékeivel ismerkedtünk. Ez utóbbi helyen a társulat megkoszorúzta a nagy tudós, Herman Ottó sírjének. A háromnapos vándorgyűlést egésznapos autóbusszirándulás zárta: Boldva, Edelény, Borsod, Szalonna, Perkupa, Tornaszentandrás és Rudabánya műemlékeit látogattuk meg. Mindkét vándorgyűlés szépszámu tagságot vonzott, s mindkét alkalommal az időjárás is kegyeibe fogadta a kirándulások résztvevőit. A meghívásokért, a vendéglátásért és a vándorgyűlések zavartalan lebonyolításáért ismételtelen köszönetet mondunk mindkét megye tanácsának és a múzeumi szervezetek dolgozóinak, s külön a két megye múzeumigazgatójának, Bíró Endre és Szabadfalvi József tagtársainknak.

Az elmúlt két évben is rendszeresen ülésezett a társulat vezetősége, elsősorban az éves és féléves programokat, a vándorgyűléseket, közgyűléseket tárgyalta meg. A választmány is megtartotta szokásos üléseit, amelyeken az érvek odaítéléséről és egyéb ügyekről tárgyalt. Kapcsolatunk a felügyeleti szerveinkkel, az MTA illetékes osztályaival állandó és igen gyümölcsöző, problémáink megoldásában mindig számíthatunk megértő segítségükre, támogatásukra, melyet ezúton is köszönünk.

Az elmúlt két év se kímélte sorainkat, fájó szívvel kellett elbúcsúznunk Laufer Ferenc, Gyárfás Erzsébet, Rőczey János, Szécsi Endre, Szigeti István és Seenger Ervin tagtársainktól, akiknek emlékét kegyelettel megőriztük.

Befejezésül idei, 1982. évi terveinkről emlékeznénk meg röviden. Havi felolvasó üléseink mellett sor kerül az ásatási beszámolókra, újabb tudományos ülésszak megrendezését tervezzük. Vándorgyűlésünket az idei évben a Vas megyei tanács és múzeumi szervezet meghívására Szombathelyen rendezzük, igen gazdag programmal. Az idei évben hasonlóan az MTA támogatásával folytatjuk a kelta corpus tudományos feldolgozó munkálatait.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1981. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti szakosztályának 1981. évi programjában négy alkalommal szerepelt a havi felolvasó üléseken régészeti témájú előadás.

A tavaszi ásatási beszámolón hét előadás hangzott el, két őskori, két római kori, három középkori feltárásról.

Az 1981. évi vándorgyűlést társulatunk Miskolcon tartotta, ahol két szekcióban hangzottak el a régészeti, illetve művészettörténeti előadások. A régészeti szekció ülésszakán két téma köré csoportosultak az előadások: a paleolit kutatás és a nemzetségtípi központok kutatásának kérdései köré. Mindkét témában Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jelentős kutatások folytak. A vándorgyűlés kirándulásának útvonala Boldva—Edelény—Borsod—Szalonna—Perkupa—Tornaszentandrás—Aggtelek—Rudabánya volt.

Havi felolvasó ülések

Február 20. Tóth Endre, A legio XV Apollinaris pannóniai állomásozásának kérdéséhez

Kiss Attila, A szilágysomlyói I. és II. kincs elrejtésének időpontjáról

Május 19. Szakál Ernő, A budavári gótikus szobrok eltemetésének jelképrendszere

November 24. László Gyula, Géza király képe a corona graecán

December 18. Póczy Klára, Az aquincumi legiós tábor

Bertalan Vilmosné, Az óbudai klarissza kolostor

Szakosztályi ülések

Április 14. Beszámoló az 1980. év fontosabb ásatásairól.

Ecsedy István, Zók-Várhegy, késő rézkori — kora bronzkori telep

Stanczik Ilona—Csányi Marietta, Tiszaug-Kéménytető, bronzkori tell

Kaba Melinda, Aquincum-Flórián tér, thermae maiores feltárása

Pethő Mária, Budapest III. Kaszásdűlő, római település

Gábor Judit, Sály-Lator, nemzetségtípi központ

Bakay Kornél, Somogyvár-Kupavár, a somogyi apátság feltárása

Selmeczi László, Jászberény-Négyszállás, jász temető

Miskolci vándorgyűlés szeptember 7—9.

Régészeti szekció:

Gábori Miklós, A bükki paleolitikum mai problémái, Simán Katalin, A paleolit kutatás helyzete és lehetőségei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében,

Kovács Béla, Nemzetségtípi és ispánsági központok kutatásának problémája Északkelet-Magyarországon,

Gábor Judit, Az abaújtúri ispánsági központ régészeti kutatása.

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1981

URZEIT

(Auf der Karte: 1—18)

1. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (Kom. Zala) (XX). Das Gebiet des aus der Fachliteratur bekannten Fundortes wurde bei den Rekonstruktionsarbeiten des Kisbalatons («Kleinen Balatons») als eine Materialentnahmestelle bezeichnet. Unsere im Herbst 1980 durchgeführte Sondiergrabung haben wir im April—Mai 1981 fortgesetzt. Im nordöstlichen Teil des Fundortes wurde bisher eine zusammenhängende Fläche von etwa 5200 m² durchforstet. Auf dem Fundort haben wir Gruben und Häuser der Siedlungen der spätneolithischen Lengyel-, frühbronzezeitlichen Kisapostag-, spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur, der Römerzeit des 3—4. Jhs und des 9.

Fundorte der Forschungen im Jahre 1981.

● Urzeit
■ Provinzialrömisch
▣ Römerzeitlich barbarisch
▲ Völkerwanderungszeit
▼ Zeit der Ungarischen Landnahme X. Jh.
○ Arpadenzeit XI-XIII. Jh.
▲ Ungarisches Mittelalter und Neuzeit vom XI. Jh.

Jhs freigelegt. Besonders bedeutend sind die Siedlungen der spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur und des 9. Jhs. Aus den Häusern der letzteren Periode gelang es uns bisher insgesamt 20 zu erschließen.

Außerdem stießen wir auch auf Gräberfelder aus verschiedenen Zeiten: es sind 54 Gräber der Urnenfelderkultur (BD—HA), zwei Gräber des 9. Jhs und 41 Gräber des 12. Jhs zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Szilvia Honti, Mária Marx, Béla Szőke, László Vándor.

László Horváth

2. *Buttonya-Parázs tanya* (Kom. Békés) (III.) Die Erweiterung der früher begonnenen Blöcke haben wir in der weit ausgedehnten Siedlung der Szakálhát-Gruppe und der Theiß-Kultur fortgesetzt. Es wurden mehrere Schichtenreihen abgesondert, aus welchen sich mit seinem Fundreichtum das im unteren Niveau gefundene, niedergebrannte Haus hervorhebt. Es konnten seine ganze Einrichtung beobachtet und außer dem beträchtlichen Fundmaterial der frühen Szakálhát-Gruppe in größerer Menge auch Samen (Weizen, Gerste, Pferdebohne, Linse) eingesammelt werden.

An einer anderen Erhöhung der Siedlung haben wir zur Klärung der Schichtenverhältnisse einen kleineren Sondiergraben geöffnet. Es konnte festgestellt werden, daß hier die Siedlung später, erst in der klassischen Phase der Szakálhát-Gruppe begonnen wurde, die sich dann ununterbrochen auch in der Periode der Theiß-Kultur fortgesetzt hat.

Júlia G. Szécsényi

3. *Berettyóújfalú-Herpály* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.) Fortsetzung der prähistorischen Ausgrabungen im Rahmen der ungarisch-sowjetischen archäologischen Zusammenarbeit.

Die 1977 begonnene Ausgrabung haben wir 1981 in zwei Gebieten durchgeführt: in der Tell-Siedlung (an den zusammenhängenden Flächen I—II) und etwa 200 m entfernt vom Tell (Fläche III), wo die Arbeit im Jahre 1980 begonnen wurde. In der Tell-Siedlung wurden unter dem mehrere hundert m² bedeckenden Schutt die Reste von sieben Häusern bzw. ihre Teile freigelegt. Mit Ausnahme eines einzigen Hauses sind auch bei jedem Haus Teile der aufgehenden Wand erhalten geblieben. Dieses Wohnniveau der Siedlung wurde von einer mächtigen Feuerbrunst auf einmal vernichtet. Diesem Umstand ist es zu verdanken, daß von mehreren Häusern fast die ganze Einrichtung auf uns geblieben ist und auch zur Rekonstruktion der Siedlungsstruktur und der Häuser gute Anhaltspunkte gewonnen werden konnten. Die einzelnen Häuser waren von schmalen, 30—130 cm breiten Gäßchen getrennt. In zwei Fällen konnte festgestellt werden, daß die Gebäude aus drei Räumen bestanden haben. Im Tell von Herpály ist in Ungarn der erste Beweis von neolithischen, stockhohen Gebäuden zum Vorschein gekommen. Ähnliches wurde in der Tripolje-Kultur und auch im Ägäikum beobachtet. In den auf einmal niedergebrannten Häusern stießen wir auf einen solchen Ofentyp, der in Ungarn bisher unbekannt war. Im allgemeinen standen diese stumpfkegelförmigen Ofenbauten von viereckigem oder rechteckförmigem Grundriß in der einen Ecke der Häuser oder stützten sich an die Mitte der Wand. Sieben solche Ofenreste wurden gefunden. Die vier Ecken des Ofengiebels waren von stilisierten Stier- (oder Rind-) Hörnern verziert. Zur Einrichtung gehörten die geschmierten Mahlstellen, Mahlsteine und die Gefäße von verschiedener Größe, von den mächtigen Vorratsgefäßen angefangen bis zu den Miniaturgefäßen. Zwischen diesen sind alle Keramiktypen der «Herpály-Kultur» vertreten. In zwei Fällen gelang es uns im unteren Teil der Gefäße Getreidereste (Ähren) zu finden. In mehreren Häusern stießen wir auf dem Fußboden auf ausgestreutes Getreide und sonstige Pflanzenreste, unter anderen auch auf Wildäpfel. Auf dem Fußboden der Häuser waren viele Mahlsteine, Steinäxte, Tongewichte. In selteneren Fällen

sind im Inneren der Häuser auch Geräte aus Knochen und Geweih erhalten geblieben. Unter dem Fußboden des einen Hauses fanden wir zwei Paar Auerohrhörner. Aus ihrer Lage gefolgert, können wir an eine absichtliche Bestattung denken.

Im Gebiet des Tells kamen weitere acht Hockerskelette zum Vorschein. In überwiegender Mehrheit waren sie Säuglinge oder ganz kleine Kinder. Zu vier Bestattungen gehörten Gefäß- bzw. Kupferbeigaben (Ring, Nadel). In der Ecke von zwei Häusern fanden wir im Fundament der Wand auf ein Säuglingsskelett in Hockerlage. In Fläche III gelang es abseits vom Tell weitere vier Gräber einer zusammenhängend scheinenden Grabgruppe zu erschließen. Ihre Beigaben sind Gefäße und Steingeräte (Beil, Klinge). Für die Bestattungsweise der Herpály-Kultur scheinen die auch von der Siedlung ziemlich weit zerstreuten, kleineren Grabgruppen charakteristisch zu sein.

Das zu den in der Tell-Siedlung im Jahre 1981 freigelegten Schichten gehörende Fundmaterial vertritt die klassische Phase der Herpály-Kultur; die Veränderung zeigt sich im Vergleich des oberen Niveaus im Charakter der Bemalung. Die pastose, rote und weiße Bemalung auf Tongrund von «Csőszhalom»-Typ hat aufgehört und es wurde die schwarzgestreifte Bemalung auf Tongrund oder auf leicht angebranntem, weißem Überzug allein herrschend.

Wir haben in sehr großer Menge Tierknochen zusammengesammelt. Die weggeworfenen Tierknochen waren auf dem Fußboden der Häuser völlig kalzinisiert.

Mit Ausnahme des westlichen Teiles der Fläche I haben wir zwischen den Häusern und auf dem leeren Platz stellenweise eine Tiefe von 300—350 cm erreicht. Ein ähnliches gebranntes Hausniveau ist bis zum unteren Teil des Tells nicht mehr zu erwarten.

An der vom Tell weit gelegenen Fläche III setzte sich die Erschließung der tief hinabreichenden zahlreichen mittel- und frühbronzezeitlichen Gruben und die weitere Klärung der spätneolithischen Kulturschicht fort. Es wurde auch eine zylindrische, «Bothros»-artige, spätneolithische Grube freigelegt. Auch verhältnismäßig viele Keramik der «Theiß-Kultur» enthaltende Objekte sind außer den bereits erwähnten Bestattungen der spätneolithischen Grabgruppe ans Tageslicht gekommen. Zu beachten ist, daß im Tell im Gegensatz zu den oberen Schichten in den erschlossenen Niveaus 7—9 das Vorkommen der Theiß-Keramik nur eine außergewöhnliche Erscheinung war. Die sowjetischen Kollegen haben in der Fläche III vier völkerwanderungszeitliche (awarische) Gräber mit Gefäß-, Perlen- und Bronzebeigaben geborgen.

Leiter der Ausgrabung war Nándor Kalicz, Mitarbeiter waren ungarischerseits Márta Sz. Máthé und Pál Raczky, sowjetischerseits V. S. Titov.

An der Ausgrabung nahmen noch folgende teil: die Archäologen István Erdélyi, Marietta R. Csányi, Hargita Oravecz, Gyöngyi Kovács, T. Patyomkina, Rózsa Schreiber, K. Szmirnov, der Zooarchäologe Sándor Bökönyi und die Studenten János Cseh, János Gyarmati, Zsigmond Hajdú, Ildikó P. Poroszlai, Péter Somogyi und Zsuzsa Virág.

Nándor Kalicz

4. *Csanytelek-Újhalastó* (Kom. Csongrád) (XXXV.) Zwischen dem 9. März und dem 4. Mai 1981 haben wir die Erschließung des 1979 gefundenen, birtuellen, skythenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Im Laufe der Ausgrabung sind die Gräber 135—179 zum Vorschein gekommen — von diesen können ein Grab in die neolithische Szakálhát-Kultur, die übrigen in die Skythenzeit gereiht werden. Im Gebiet des Gräberfeldes haben wir auch den Rand der Siedlung der Szakálhát-Kultur zeigende, zerstreute Siedlungsobjekte (Gruben, Gräben, Pfostenlöcher) beobachtet. Im Laufe der Ausgrabung gelang es — dem Anschein nach — den S—SW-Rand des Gräberfeldes zu finden. Auch anlässlich der diesjährigen Freilegung sind Gräber von Holzkonstruktion (Kisten) zum Vorschein gekommen.

Das Fundmaterial entspricht den aus den früheren Jahren bereits bekannten, allgemeinen, skythenzeitlichen Typen.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Studenten Mária Béres, Béla Kriveczky, Gábor Lőrinczy, László Révész, László Somogyi, Antal Pécsváradi (JATE), Etelka V. Kövecses, Katalin Jankovich, Júlia Kisfaludi (ELTE) sowie Irén Fári.

Márta Galántha

5. *Budapest I. — Gellérthegy* (V). Die Erschließung wurde zwischen 14. IX. und 2. X. 1981 fortgesetzt.

Die Versuchsausgrabung hat an der N-Seite des Berges die Ausdehnung der spätkeltischen Wohnsiedlung untersucht. Der Suchgraben hat in der Mitte der Bergseite die breiteste Terrasse durchschnitten. Das in großer Menge vorhandene Gefäßfragment und eine Grube weisen darauf hin, daß die Siedlung auch an der N-Seite tief herabgereicht hat. Zur Klärung des voraussetzbaren Walles sind noch weitere Forschungen nötig. Das Fundmaterial kann in seiner Mehrheit auf die Periode La-Tène D datiert werden, jedoch sind auch wenige handgemachte, prähistorische (spätbronzezeitliche?) Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Konsultant: Éva Bónis

Gyula Nováki—Mária Pető

Budapest I. Burg, s. Nr. 106.

Budapest II. Vitéz u., s. Nr. 26.

Budapest III. Lajos u., s. Nr. 23.

Csákvár (Kom. Fejér), s. Nr. 27.

Derekegyház-Ibolyásdomb (Kom. Csongrád), s. Nr. 89.

6. *Déaványa-Sártó* (Kom. Békés) (III). Zur Erforschung des Fundortes ist es im Rahmen des ungarisch-englischen archäologischen, gemeinsamen Programms gekommen. Fast im ganzen Gebiet des weit ausgedehnten Fundortes haben wir an der Oberfläche Sammlungen bzw. mit dem Magnetometer Untersuchungen durchgeführt. Um diese letzteren Untersuchungen zu ergänzen bzw. kontrollieren wurden an 11 verschiedenen Stellen 1 × 1 m große Sonden geöffnet, in welchen die Funde der Szakálhát-Gruppe und der Theiß-Kultur zum Vorschein gekommen sind. In der auf dem sog. Kova-halom geöffneten 2 × 4 m großen Sonde wurde der Teil eines auf die sich ausbildende Theiß-Kultur datierbaren Hauses erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen englischerseits Dr. Andrew Sherratt und Basil Turton, ungarischerseits der Leiter des Programms Dr. István Torma bzw. Mária Bondár und Judit Kvassay (MTA-RI), Edit Nikolin und Júlia G. Szénászy (Munkácsy Mihály-Museum) teil.

György Goldman

Doboz-Hajdúirtás (Kom. Békés), s. Nr. 90.

Dunaújváros (Kom. Fejér), s. Nr. 30.

Esztergályoshorvátí-Alsóbárándpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 76.

7. *Esztergom-Széchenyi tér 1.* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Laufe der auf dem Hof des Rathauses durchgeführten Notausgrabung haben wir den Teil eines unter die arpadenzeitlichen Gräber und die mittelalterliche Friedhofsmauer reichenden spätkeltischen Hauses freigelegt. Auf dem 260 cm tief liegenden Gehniveau des in die Erde eingetieften Wohnhauses wurden ein intakter keltischer Mühlstein und die Fragmente von zwei anderen mit in bedeutender Menge erhalten gebliebener LT-D-Keramik gefunden.

Das keltische Haus wurde an eine spätbronzezeitliche Grube angebaut. Den unter das keltische Gehniveau 30 cm tief reichende Teil dieser Grube haben wir freigelegt. Die Grube wird von den aus der Aufschüttung zum Vorschein gekommenen, turbanartig facettierten Gefäßrändern datiert.

István Horváth

Esztergom-Szentgyörgymező (Kom. Komárom), s. Nr. 91.

Esztergom-Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 32.

Gyoma-Földbánya (Kom. Békés), s. Nr. 48.

8. *Hódmezővásárhely-Gorzsa* (Kom. Csongrád) (LVI). Das zwischen 1978–80 freigelegte Gelände wurde um eine weitere Fläche von 200 m² erweitert (Block VIII–XII). In den Blöcken IX–XII sind wir bis zur ersten neolithischen Schicht vorgedrungen. In den obersten 60 cm sind vier sarmatenzeitliche, leicht in die Erde eingetiefte Häuser mit viereckigem Grundriß und ein gleichaltriges Grab zum Vorschein gekommen (Block XII).

Im Block IX wurden im spätbronzezeitlichen Niveau aus der Csorva-Gáva-Periode Wohngruben von ovalem Grundriß erschlossen. Zur einen Wohngrube führen Treppen hinunter, ihre Seite ist stellenweise verschmiert.

In den obersten neolithischen Niveaus beschränken sich die Siedlungerscheinungen fast nur auf die großen, bienenkorbformigen Gruben.

Im Block VIII erschienen schon in der obersten neolithischen Schicht Gebäudereste. Die Hauptschicht erreicht, ist neben dem bisher erschlossenen, großen Bau ein fast gleichaltriges, nicht durchbranntes Haus zum Vorschein gekommen. Die 15–30 cm dicken Wände mit Lehmewurf sind stellenweise in 10–30 cm Höhe erhalten geblieben, auf dem gelehmten Fußboden haben wir die Trümmer eines Ofens von eckigem Grundriß freigelegt.

Im Block VII–VIII/a haben wir in 250 cm Tiefe den gewachsenen Boden erreicht, wo weitere, aus dem untersten Niveau ausgehende Gruben eingetieft waren. Mit diesen zusammen hat hier die Gesamtdicke der Kulturschicht 380 cm erreicht. In den untersten Niveaus sind auch einige Keramikfragmente vom Charakter der frühen Theiß-Kultur zum Vorschein gekommen. Bedeutend sind die in der oberen Schicht gefundenen, vor allem weißen, in den unteren Schichten mit schwarzen Streifen bemalten Keramikfragmente.

Mitarbeiter: Katalin Simon, Eszter Istvánovits.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Péter Boldizsár (BTM) und der Student Géza Szabó (JATE).

Ferenc Horváth

Jászágó (Kom. Szolnok), s. Nr. 78.

Kengyel-Bagimajor (Kom. Szolnok), s. Nr. 95.

9. *Kisunyom-Nádasi tábla* (Kom. Vas) (XXXIX). Etwa 1,5 km westliche von der Gemeinde Kisunyom, an der Westseite des Hidegkuti-Baches haben wir im Laufe einer Fundrettung eine Fläche von 240 m² erschlossen. Es wurden einige kleine Abfallgruben aus der frühen und klassischen Periode der Linearbandkeramik sowie der 15 m lange und 3 m breite Teil eines in die Erde eingetieften, großen Hauses mit Pfostenkonstruktion freigelegt, aus dem ein reiches Fundmaterial der klassischen Periode der «Linearbandkeramik-Kultur» zum Vorschein gekommen ist. Neben dem Haus dürfte ein bedachter Bau gestanden haben. Hier sind Fragmente eines mit Menschengesicht verzierten großen Vorratsgefäßes ans Tageslicht gekommen.

Es wurde auch die ganze, 4 × 10 m große Grundgrube eines in die Erde eingetieften Hauses freigelegt. Im südlichen Teil des Hauses stießen wir auf die Trümmer eines gewölbten Ofens. Die Keramikfunde des Hauses bedeuten in Transdanubien das Vorkommen eines Fundmaterials

von neuem Typ und vertreten wahrscheinlich das Material der Periode zwischen der «Lengyel-Kultur» und der «Balaton-Gruppe». Von den keramischen Funden verdient eine besondere Aufmerksamkeit das mit eingeritzten «Schriftzeichen» verzierte Gefäßbodenfragment.

Mária Károlyi

Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya), s. Nr. 63.

10. Pilismarót (Kom. Komárom) (IV).

Basaharc: Zwischen der Motocross-Bahn und den Abbaugruben der Basaharc-Ziegelei, an der Oberfläche einer hohen Terrasse haben wir Silexsteingeräte, Abschlüge, in geringer Menge prähistorische Scherben eingesammelt. Die Ausgrabung hat zu entscheiden, ob die Funde aus einer prähistorischen oder paläolithischen Siedlung stammen.

Bitóci oldal: An der Bitóci Seite des Diós-torok haben wir mit der erschlossenen Siedlung in ähnlich absoluter Höhe Suchgräben geöffnet. Das Ergebnis war: zerstreute Silexsteinabschlüge. (Wahrscheinlich sind wir nicht bis in die Tiefe der Kulturschicht gelangt).

Diós: Die 1980 begonnene Erschließung der Siedlung wurde fortgesetzt und beendet. Aus dem etwas ovalen Siedlungsfleck haben wir Tierknochen (Rangifer) und jungpaläolithische Geräte (Würm III) eingesammelt. Mit in der Umgebung geöffneten Suchgräben sind wir auf keine weitere Siedlung gestoßen und es wurde nur zerstreutes Abschlagmaterial in der Tiefe der Kulturschicht gefunden.

Pálrétye: Neue Fundstelle, zwischen der Motocross-Bahn der Gemeinde und der nach Diós hinaufführenden Straße, beim Treffpunkt der zwei Täler, auf dem Gipfel. Im Suchgraben fanden wir in 100 cm Tiefe «in situ» aufgebrochene Rentierknochen und zwei Steingeräte.

Viola T. Dobosi

Sály-Lator (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 101.

Sándorfalva-Eperjes (Kom. Csongrád), s. Nr. 52.

11. Sopron-Krautacker (NW-Wohnviertel) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). 1981 wurde die Ausgrabung — im Vergleich zur Vergangenheit — in größerem Tempo fortgesetzt. Im Laufe der drei Monate lang anhaltenden Arbeit haben wir an einer Fläche von 4070 m² außer den Resten von Pfostenbauten 82 Objekte erschlossen.

In einem aus der Urnenfelderzeit stammenden Grubenkomplex fanden wir Spuren der Bronzezeit: Fragment eines Tonbalggebläses und Bronzeklumpen, in einer anderen Grube hingegen ein Bronzeschmiedewerkzeug. Ein Teil der Pfostenreihen dürfte zu Wohnhäusern gehört haben. Auf Vorratsstellen und -gruben verweisen die am Grund der tiefen, erweiterten Gruben gefundenen größeren Gefäße und ein ganzes Tierskelett.

Die Übergangszeit zwischen Hallstatt-La Tène-Periode und den Beginn der Frühlatènezeit haben mehrere Gruben sowie ein kleineres Haus, jedoch mit Pfostenkonstruktion vertreten. Außer den Keramikfunden bekräftigen auch die Bronze fibeln die Datierung auf die zweite Hälfte des 5. Jhs v.u.Z.

Auch mehrere Häuser aus der LT/C-Zeit wurden erschlossen, mit der Orientierung NO-SW, der Zugang war an der SO-Seite. In der Aufschüttung der Häuser waren außer Gefäßscherben, Stein- und Eisengeräten auch noch Spinnwirtel sowie mit blauer, gelb-weißer Wellenlinie verzierte Glas- und Saproplit Armingfragmente.

Die aus der keltischen Periode stammenden wichtigsten Objekte sind die Töpferöfen. Von dem einen Ofen haben wir nur den zweiteiligen Heizraum und die Herdgrube freigelegt, jedoch von einem anderen Ofen sind auch der Rost und zum Teil der Anfang des Gewölbes erhalten geblieben. Dieser letztere Ofen stürzte ein, bevor

man die Gefäße herausgenommen hätte und deshalb konnten auch die beim letzten Brand dort gebliebenen Funde geborgen werden. Der Ofen läßt sich auf die erste Hälfte des LT/C-Periode datieren.

Von der landnahme- und früharpadenzeitlichen Siedlung wurden drei, eventuell zu weggepflügten Häusern gehörenden Steinöfen und zwei Backöfen ausgegraben.

Es wurde die zur naturwissenschaftlichen (paläobotanischen und mikrofaunistischen) Untersuchungen benötigte Probeentnahme bzw. Schlammung fortgesetzt, zum Teil aus dem Aufschüttungsmaterial verschiedener Zeiten, zum Teil aus den Schichten des Bodenprofils.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Mitarbeiter des Geologischen Institutes Dr. László Kordos, Dr. Endre Krolopp und Péter Solt, der Botaniker des Kuny Domokos-Museums zu Tata István Skoflek, die Studenten: Noémi Háklár, Katalin Jankovits, Imre Kiss, Zsuzsa Kiss, Etelka Kövecses, Mihály Nagy, Péter Somogyi und Zsuzsa Virág sowie die Restauratorinnen Lucia Glattfelder, Judit Rigó und Éva Somlósi die Mitarbeiter des Archäologischen Institutes der UAW.

Erzsébet Jerem

12. Süttő-Nagysántetű (Kom. Komárom) (XLI).

Als Fortsetzung der Ausgrabung des Jahres 1980 haben wir den dem Wallgraben zu fallenden Teil des Walles durchschnitten. Auch hier im früheisenzeitlichen Niveau des Walles konnten wir Steinschichten beobachten. Der älteste, früheisenzeitliche Wallgraben hat drei frühere Gräben durchschnitten, die kleiner als die früheisenzeitlichen waren. Von den durchschnittenen Gräben gehören zwei zu dem einmal erneuerten bronzezeitlichen Wall. Das Alter des dritten Grabens ist unsicher, jedoch sind von hier neolithische Scherben zum Vorschein gekommen, seine Aufschüttung hat mit der der neolithischen Grube der Siedlung übereingestimmt.

Wir haben ein großes, in die Erde eingetieftes, früheisenzeitliches Haus im einstigen Zentralgebiet der Siedlung, außerdem mehrere neolithische und bronzezeitliche sowie früheisenzeitliche Objekte erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Éva Vadász sowie die Studenten József Dénes, Ferenc Bor, Judit Láng, György Szűcs und Lajos Pallós teil.

Gábor Vékony

13. Süttő-Sáncföldek (Kom. Komárom) (XLI).

1981 haben wir die im Jahre 1978 provisorisch aufgelassene Freilegung des früheisenzeitlichen Hügelgrabes fortgesetzt. Mit einem NS-gerichteten Durchschnitt wurde die Struktur der Hügelaufschüttung geklärt. Mit entsprechenden Durchschnitten haben wir die Größe des von der Grabkammer nördlich gelegenen Scheiterhaufens umrissen (16×10 m groß, im großen ganzen ovale, durchbrannte Verfärbung an der einstigen Humusoberfläche). Es wurden die unter die NW-Kammermauer reichenden, zusammengescharrten Scheiterhaufenreste freigelegt. Dies ist ein 5×2 m großes, 10–30 cm hohes Häufchen, dessen oberen Teil Scherben von zerbrochenen Gefäßen bedeckt haben. Westlich von dem Hügel durchschnitten, in dem nördlichen und südlichen Teil in etwa je 10 m Länge haben wir den Steinring um das Häufchen freigelegt. Südöstlich von der Vorhalle des südöstlichen Zuganges der Grabkammer ist beim Durchschnitt des Steinringes ein großer, einreihiger, fächerförmiger Vorbau zum Vorschein gekommen. Im inneren Raum dieses Baues erschienen unregelmäßige Pflasterungen. Die Klärung ihrer Rolle ist die Aufgabe des nächsten Jahres.

Mitarbeiter: Gábor Vékony.

Éva V. Vadász

Szakály-Réti földek (Kom. Tolna), s. Nr. 44.

14. Szécsény — Schomung (Kom. Nógrád) (II.) Die Forschung der Siedlung der Zseliz-Gruppe haben wir mit

der 1980 begonnenen, völligen Erschließung des Hauses Nr. 1 fortgesetzt.

Der etwa 15×6 m große, annähernd O-W orientierte Brandschutt wurde durch das Pflügen bis zum Fußbodenniveau gestört. In der SW-Ecke des Hauses war ein ovaler, dünn verschmierter Herd von 1 m Durchmesser und mit Steinfundament.

Aus der Schuttschicht ist in großer Menge das Fundmaterial der Zseliz-Gruppe, den früheren ähnlich mit einigen, aus der Bükk-Kultur und der Szakálhát-Gruppe importierten Fragmenten.

Außerordentlich reich war das Material der unmittelbar an der S-Seite gefundenen Abfallgrube: von hier stammen weitere zwei, reich verzierte, rot-gelb bemalte Gesichtsgefäße.

Mit Hilfe eines heimatskundlichen Studentenlagers des Komitats haben wir die Erschließung des im westlichen Rand der Siedlung gefundenen mittelalterlichen Reihengrabfriedhofes fortgesetzt. Es sind weitere drei beigabenlose Gräber zum Vorschein gekommen, die Zahl der Gräber beträgt auf diese Weise 14. Zwischen den Gräbern haben wir vier weitere Abfallgruben der Zseliz-Gruppe freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Katalin Simán, und die Studenten György Tar und Judit Tárnoki teil.

Virág Soós

15. *Szigethalom, Szabadkai u. 272.* (Kom. Pest), (V). Im östlichen Teil der Csepel-Insel, einige hundert Meter von der Donau haben wir im Laufe einer kleineren Notausgrabung ein Grab mit Hockerskelett freigelegt. Das Grab wurde durch ein rezentes Eingraben schon früher gestört und aus diesem Anlaß ein Teil der Beigaben beschädigt. Es konnte festgestellt werden, daß in der Nähe des Schädels und der Beinknochen des Skeletts zumindest zehn Beigefäße waren. Wegen Raumangel ergab sich zur weiteren Forschung keine Möglichkeit.

Das Fundmaterial des Grabes gehört in die jüngere Phase der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur. In der Umgebung von Budapest ist dies das erste Skelettgrab, das von der allgemeine Brand- bzw. Urnenbestattungsart abweicht. In der Gegend der Theiß sowie der Maros finden wir die allernächsten Parallelen vor.

Rózsa Schreiber

16. *Szokolya-Királyrét-Burgberg* (Kom. Pest) (LII). Der konische Gipfel der sich über die Királyrét erhebenden Burg war von N, NO und SO her von einem Graben sowie an dessen äußeren Rand von einem Wall umgeben. Im Bereich des ovalen Burgwalles von etwa 60 m Durchmesser haben wir im Laufe der Geländebegehung spätbronzezeitliche und mittelalterliche Funde geborgen. Im Laufe der topographischen Sondierausgrabung haben wir in W-O-Richtung, in 1 m Breite die befestigte Siedlung von der Mitte des Wallgrates bis zum steilen W-Abschnitt des Berges durchschnitten und es wurde mit zwei Suchgräben auch der mittlere Teil des Wohngebietes untersucht. Aus den Gräben am Grat des Berges sind etwa bis 30 cm Tiefe aus dem kieseligen Humus spätbronzezeitliche, im östlichen Teil des Berges gemischt spätbronzezeitliche und aus dem 12–13. Jh. stammende Scherben zum Vorschein gekommen.

Von einer Wallstruktur liegen keine Spuren vor, den Wall haben aus dem Wallgraben rausgeworfene Felsenbrocken gebildet. Breite des Walles 3,5–4 m, Breite des Wallgrabens 3 m, Tiefe von dem Wallgrat 100 cm.

Auf Grund der Erschließung kann festgestellt werden, daß am Gipfel des Burgberges in der Spätbronzezeit eine Höhensiedlung gestanden ist. Die Befestigung dürfte – auf Grund ihrer Charakterzüge – im 12–13. Jh. gebaut worden sein. Auf Wohnhäuser verweisende Spuren sind nicht aufgetaucht.

Zsuzsa Miklós

Tiszaföldvár – Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 56.

17. *Tiszalúc-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Die zum achten Male durchgeführte Ausgrabung hat die Erschließung von weiteren 888 m² ergeben und so ist die Ausdehnung des freigelegten Gesamtgebietes auf 2720 m² angestiegen. Die Reste der in die Hunyadi-halom-Gruppe gehörenden, kupferzeitlichen Siedlung haben sich weiter hervor getan; die im vorigen Jahr gefundenen Hausfundamenteile haben sich ergänzt und es sind auch neuere zum Vorschein gekommen. Die Zahl der zum Teil oder im ganzen freigelegten Hausfundamente sind schon auf 10–12 zu schätzen. Auch jetzt sind – in einem beschränkten Bereich – die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe erschienen.

Auch 1981 wurde die Ausgrabung des im Gebiet der kupferzeitlichen Siedlung gelegenen, aus dem 11. Jh. stammenden Gräberfeldes des ungarischen gemeinen Volkes fortgesetzt und wir haben die Gräber Nr. 186–215 erschlossen. In dem auch weiterhin armen Fundmaterial – mit S-Zopfreifen, geflochtenem Ring – sind 6 Münzen zum Vorschein gekommen (zwei von András I., je eine von Salamon, Géza dux, László I. geprägt und eine Münze aus unbestimmbarer Zeit). Die östliche und südliche Ausdehnung des Gräberfeldes wurde bestimmt, auch der nördliche Rand liegt vermutlich in der Nähe, weshalb die Arbeit an der westlichen Seite fortgesetzt werden muß, um entscheiden zu können, ob das Gräberfeld zur Zeit des Königs István I. oder schon zu Beginn des 10. Jhs angelegt wurde.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsa Kiss, Etelka Kövecses und die Studentin Zsuzsa Virág teil.

László Kovács – Pál Patay

18. *Tiszaug-Kéménytető* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im Frühjahr 1980 wurde die Tellsiedlung mit Baggern gestört. Die Arbeit haben wir abgestellt, sodann ist es im Laufe des Sommers zu einer Notausgrabung gekommen, die auch 1981 fortgesetzt wurde.

1981 haben wir uns dem erschlossenen Gebiet anschließend an einer 10×5 m großen Fläche die Ausgrabung fortgesetzt. Anlässlich der Ausgrabungen konnten in der 2 m dicken Kulturschicht fünf Siedlungsniveaus auseinander gehalten werden. Von diesen bestanden vier Niveaus aus den Hausresten der Nagyrév-Kultur, über die nach einer dicken, gelben, fast tauben Lehmsschicht das einzige Hausniveau der Hatvan-Kultur freigelegt wurde. Von den freigelegten Objekten heben sich die auf dem Urhumus erschlossenen zwei, miteinander benachbarten Häuser der Nagyrév-Kultur hervor, wo es auch gelungen ist, einen Teil der aufgehenden Wand zu erfassen. Auf dem Fußboden des 3. Niveaus waren Reste einer Rohrmatte zu sehen. Auf dem 2. Niveau des 1981 eröffneten 10×5 m großen Blockes ist ein solches niedergebranntes, in die Nagyrév-Kultur reihbares Haus zum Vorschein gekommen, aus dessen Schuttschicht wir geometrische, plastisch verzierte Wanddetails eingeholt haben. Ebendort hat eine kleinere Abfallgrube in die Spätphase der Nagyrév-Kultur datierbare Krugfragmente enthalten.

Die Nagyrév-Schichten wurden von einem großen, in der Hatvan-Kultur entstandenen Wallgraben durchschnitten, aus dessen Aufschüttungserde in großer Menge Tierknochen und Keramikfragmente zum Vorschein gekommen sind.

Im Laufe der Ausgrabungskampagne des Jahres 1981 haben wir auf dem höchsten Punkt der Tellsiedlung auch eine 5×5 m große Sonde geöffnet. Hier wurde der Urhumus nicht erreicht, wir haben nur vier Fußbodenniveaus erschlossen, in welchen das charakteristische Fundmaterial der Hatvan-Kultur ans Tageslicht gekommen ist.

Mitarbeiter: die Zoologen László Bartosiewicz, Alice Choyke und die Archäologen Pál Raczky, Ildikó Szathmári.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologen Gyöngyi Kovács, Judit Tárnoki, der Maler-Restaurator István Bóna jun., der Fotograf Károly Kozma, der Restaurator József Tóth und die Studenten Tamás Bács, János Cseh, Gábor Kalla.

Marietta R. Csányi—Ilona Stanczik

Zalavár-Rezes (Kom. Zala), s. Nr. 83.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 19–47)

19. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Aus der römischen Siedlung haben wir — uns dem früheren Forschungsgelände anschließend — eine Fläche von 300 m² freigelegt. Wir haben uns davon überzeugt, daß bis zur Straße keine weiteren Töpferöfen zu erwarten sind; die im nördlichen Teil unseres Grabungsgeländes in großer Menge zum Vorschein gekommenen Bronzeabfälle lassen auf die Nähe einer Bronzegießerei schließen. Im südlichen Teil des Gebietes drangen wir in der Erschließungsrichtung des Steingebäudes Nr. 2 vor. Nordöstlich von dem bisher erschlossenen Gebiet haben wir in der Flur, namens Szérűskert weitere Suchgräben — informativen Charakters — geöffnet und innerhalb der so erschlossenen 100 m² großen Fläche die Reste eines großen Steingebäudes und neben seiner Mauer ein reiches Grab aus dem 5. Jh. gefunden.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

Balatonmagyaród (Kom. Zala), s. Nr. 1.

Budapest, I. Burg, Szent György-Platz, s. Nr. 106.

20. *Budapest, II. Vitéz- Medve- Gyorskocsi u.* (V). Im Laufe der Anlegung eines Spielplatzes sind archäologische Funde zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Arbeiten wurden vor allem frühkaiserzeitliche Funde freigelegt, da die Erdarbeiten mit dem Bulldozer die jüngeren Schichten an einer verhältnismäßig großen Fläche vernichtet haben. In dem von uns untersuchten Gebiet sind NS und OW gerichtete Straßen- und Kanalreste ans Tageslicht gekommen. Ebendort haben wir zu einer früheren Bauperiode gehörende Pfostenlöcher und ältere keltische Gruben freigelegt.

Die Erschließung der prähistorischen Funde hat Anna Endrődi, die der mittelalterlichen Márta Wellisch durchgeführt. An der Fundrettung nahmen Mária Pető sowie Katalin Debiczky teil.

Margit Németh

21. *Budapest, III. Aquincum-Zivilstadt*: Ecke der E-F-Straßen (V). Im Interesse der sich der Ruinenkonservierung anschließenden Periodenforschungen und der Klärungen des Grundrisses haben wir an der Ecke der E- und F-Straßen Forschungen durchgeführt.

Es ist der Grundriß eines Gebäudes mit Mittelkorridor hervorgetreten. Mehrere Räume des Gebäudes waren mit Hypokaustum versehen. Das fließende Wasser wurde von der «E»-Straße in das Gebäude geleitet und an der W-Seite des Innenhofes stand ein kleines apsidenförmiges Nymphaeum. Das Gebäude ist ursprünglich im 2. Jh. entstanden, wurde im Laufe des 3. Jhs grundlegend umgebaut und auch noch im 4. Jh. benutzt.

Mitarbeiterin: Ágnes Kovács Borosi (BTM).

Klára Póczy

22. *Budapest, III. Folyamőr u. 14–16.* (V). Unsere Hauptaufgabe im Jahre 1981 war die Erschließung von sechs Räumen mit Mosaikfußböden bzw. das Aufbrechen dieser Fußböden. Parallel zu diesen Arbeiten haben wir

auch weitere Grundriß- und chronologische Beobachtungen des großen Gebäudekomplexes durchgeführt. Es ist noch der kürzere Abschnitt des NO–SW laufenden Wassergrabens eines frühen Palisadenlagers zum Vorschein gekommen, der — den Funden nach — zu Beginn des 2. Jhs aufgeschüttet wurde.

Westlich von dem Arbeitsgebiet und dem Fernheizungsgraben haben wir im Zusammenhang mit dem Anlegen der Wasserleitung und Kanalisation zu diesem großen Gebäudekomplex gehörende weitere Mauerreste, Niveaus und spätrömische Gräber identifiziert.

Mitarbeiter: die Archäologen Györgyi Parragi, Ágnes K. Borosi, die Maler-Restauratoren Pál Bozó, János Illés, Róza Szentesi und die Studenten Mariann Kelemen, Péter Boromissza, Anna Tarbay.

Krisztina Szirmai

23. *Budapest, III. Kaszás dűlő — Raktárréti temető* (Pz. 19241) (V). 1981 haben wir an der Bogdáni-Straße die Erschließung des römerzeitlichen Gräberfeldes, im O und N den Gräben aus dem Jahre 1980 angeschlossen, fortgesetzt. Es wurden die Gräber 222–386 freigelegt, die die früher zum Vorschein gekommenen Gräberfeldabschnitte ergänzen. Das Grab 275 tritt mit seinen Beigaben hervor. Hier wurden neben dem Frauenskelett zwei Glasgefäße, aus geschlitzten Achatplättchen bestehender Schmuck, Gürtelreste, Ring und Schlüssel zutage gefördert. Mit der diesjährigen Erschließung haben wir die Forschungen auf dem Gelände der geplanten Autobusstation beendet. Das Gräberfeld ist aber nicht in seiner Gänze freigelegt, es wurden bloß diejenigen Teile erschlossen, die die Bauarbeiten vernichtet hätten.

Paula Zsidi

24. *Budapest, III. Lajos u. 160, östlich von dort* (das Gebäude von AGROBER) (V). Auf dem Gelände haben wir — dem Hotelprogramm anschließend — Forschungen durchgeführt. Unsere Aufgabe war die sich dem südlichen Trakt der Befestigungsmauer des 4. Jhs anschließenden Wassergräben, frühere Befestigungsspuren und den Einbau außerhalb der Befestigung zu beobachten. Das Gebiet haben wir nach Beendigung der mittelalterlichen Erschließungen übernommen. (S. den Bericht von Dr. Herta Bertalan). Als Ergebnis der Forschung sind spätrömische Gräber, die Überreste eines römischen Gebäudes, zwei Fragmente einer Bauinschrift aus der Zeit des Vespasianus, Pfosten Spuren, prähistorische und keltische Keramik ans Tageslicht gekommen.

Katalin H. Kérdő

25. *Budapest, III. Óbuda (Zusammenfassung)* (V). Ein Großteil der Erschließungen im Jahre 1981 war auch weiterhin im Zentrum des Stadtteils Óbuda im Gange. Zu Beginn des Jahres wurde der Umbau der Árpád-Brücke begonnen, wodurch großangelegte Notausgrabungen wieder notwendig geworden sind. Gleichzeitig ergab sich bei der Ausführung auch die Möglichkeit, außer den Fundrettungen auch an solchen Stellen Erschließungen vorzunehmen, die für die archäologische Forschungsarbeit bisher unerreichbar waren. Die Ausgrabungen haben sich vor allem auf das Gebiet des Legionslagers bzw. der spätrömischen Befestigung erstreckt. Vorangehende Freilegungen wurden auch auf dem Gelände des geplanten Óbuda-Hotels im Bereich der S-Mauer der spätrömischen Befestigung durchgeführt.

Im N-Teil der Canabae kam es zur weiteren Erschließung der Gebäude mit Wandgemälden und Mosaikfußböden sowie zum Aufbrechen der letzteren. In dem von den Ausführungsarbeiten nicht berührten Gebäuden haben wir größtenteils unsere den Arbeiten des vorangehenden Jahres sich anschließenden Planausgrabungen fortgesetzt. Im Gebiet des kürzlich zum Bau kommenden

Wohnviertels in der Pók-Gasse wurden bei dem N-Tor der Zivilstadt Ausgrabungen durchgeführt.

Die wichtigeren Ausgrabungen und Fundbergungen sollen im folgenden überblickt werden :

1. Im Gebiet des *Aquincumer Legionslagers* :

- a) Die nördlichen Befestigungswerke des Lagers (Szól u. ; László Kocsis)
- b) Die südlichen Befestigungswerke des Lagers haben wir an mehreren Punkten beobachtet, zum Teil anlässlich der Planausgrabung, zum Teil im Laufe der Fundrettung. (Szóló u., Vörösvári út – Föld u. – Szőlőkert u., Korvin O. u. westliche Seite, Kálmán u. ; László Kocsis, Katalin Kérdő)
- c) Die südöstliche Ecke des Lagers und die angebaute Westmauer der spätrömischen Befestigung (W-Brückenkopf der Árpád-Brücke – László Kocsis)
- d) Von den inneren Gebäuden die neueste Erschließung im Gebiet der *thermae maiores* (Flórián-Platz, an der O- und S-Seite des Geschäftszentrums ; Melinda Kaba, László Kocsis)
- e) Im Laufe mehrerer kleinerer Erschließungen und Fundrettungen erhielten wir neue Daten über die *principia*, die Fläche des 1978–79 erschlossenen Hauses des *tribunus laticlavus* und auch über einige anderen inneren Gebäude. Es sind auch einige römische, gemeißelten und inschriftlichen Steindenkmäler im Zuge der auf dem Gelände durchgeführten Notausgrabungen zum Vorschein gekommen. (László Kocsis, Krisztina Szirmai)

2. Im Gebiet der spätrömischen Befestigung :

- a) An mehreren Punkten ist auch die W-Mauer der spätrömischen Befestigung und sogar ihr an die SO-Ecke des Legionslagers angebaute Trakt ans Tageslicht gekommen. (W-Brückenkopf der Árpád-Brücke, Polgár tér, Ecke der Magyar Lajos u. ; László Kocsis)
 - b) Die Erschließungen haben das südliche und östliche Befestigungssystem berührt. (Lajos u. – Kulesár u., im Bereich der Árpád fejedelem útja – Katalin H. Kérdő, Ágnes B. Tóth)
 - c) Die in das Innere der Befestigung fallenden Gebäude und Straßenabschnitte sind an mehreren Punkten im Zuge der Fundrettungen zum Vorschein gekommen. (Im Fundamentgraben der südlichen Stützmauer der Árpád-Brücke, zwischen Magyar Lajos u. – Serfőző u. – László Kocsis, Katalin H. Kérdő)
3. Im Laufe der am Donauufer, im Gebiet des Hafengelagerhauses (sog. «Hallengebäude» – János Szilágyi) durchgeführten Erschließung gelang es den Grundriß des Gebäudes zu ergänzen und es kam auch an die stratigraphischen Beobachtungen die Reihe. (Árpád fejedelem útja – Kulesár u., im Raum von Lajos u. – Margit Németh, Katalin H. Kérdő, Ágnes B. Tóth.)

Das Gebiet der *canabae* wurde von den Bauarbeiten in geringerem Maße berührt. (Korvin O. u. – Kiscelli u. – Dugovics T. tér)

Im Gebiet der *Aquincumer Zivilstadt* kam es zur Erschließung des nördlichen Tores der Zivilstadt; es wurde auch auf dem Ruinenfeld eine Kontrollausgrabung durchgeführt. (Klára Póczy, Paula Zsidi)

An den Arbeiten nahmen folgende teil : die Archäologin Ildikó Nagy, die Zeichner Ildikó Ágoston und Csaba Horváth, die Studentin Orsolya Madarassy, als Ausgrabungstechniker Katalin Berecz, die Geodäten Gyula Simonyi, Frau A. Vándor, Ferenc Noé, Lajos Völgyesi, József Varga, István Forgács.

Konsultantin : Klára Póczy.

Margit Németh

26. Budapest, III. Pók u. 1. – Krempel-Mühle (Pz. 23276(2) (V). In der Ecke der Quadersteinmauer, die in dem 1979 gefundenen Graben zum Vorschein gekommen ist, haben wir weitergeforst und sind auf die NO- und NW-Tortürme der römischen Zivilstadt und den

dazugehörenden Wassergraben gestoßen. Durch das Tor führt die hergestellte und mit «A» bezeichnete Straße. Es sind auch aus der dem aus Quadersteinen gebauten Tor vorangehenden Zeit stammende Spuren eines Lehmziegelbaues mit dem hinzugehörenden Niveau und Wassergraben hervorgekommen.

Die Quadersteinmauer des NO-Torturmes ist in gutem Zustand erhalten geblieben, während der erschlossene Teil des NW-Torturmes verstümmelt ist.

Auf die Grundmauer des Torturmes mit Quadersteinen wurden spätrömische Mauern fundamementiert, die hinzugehörenden Niveaus jedoch durch spätmittelalterliche und neuzeitliche Schichten durchschnitten.

Paula Zsidi

27. Csákvár (Kom. Fejér) (XXXVI). Die in den Gärten der Széchényi-Straße durchgeführte Ausgrabung erschließt das Gräberfeld von Floriana aus dem 4–5. Jh. Das Gebiet liegt von der früher freigelegten (1930, 1932, 1937, 1962) Gräberfeldabschnitten etwa 500 m nach Osten.

Die Gräber liegen in vier Schichten. In den Schichten IV–III (untere zwei Schichten) sind W–O, O–W, SW–NO orientierte, Erd-, Holzsarg-, gebaute Ziegel- und Ziegelgräber sowie Steinkisten mit reichen Beigaben, die W–O, N–S, S–N, NW–SO orientierten Schichten II–I enthalten Erd-, Holzsarg- und partielle Ziegelgräber, die arm an Beigaben sind. In den Schichten III–IV kommen Gräber seltener, in den Schichten I–II hingegen dichter vor, das Gebiet des Gräberfeldes nimmt zu. In den oberen Niveaus (I., II) kommen deformierte Schädel, Beigaben germanischen Typs, mit römischen Funden gemischt zum Vorschein, während sich in den unteren Schichten meist ungestörte, mit römischen Beigaben versehene Gräber befinden. Zwischen den Gräbern sind ein mit zwei Pferden und einem Kamel bestattetes Frauenskelett und ein «Massengrab» von Bedeutung.

Das Gräberfeld ist sehr reich an Fundmaterial; es sind Gläser, Keramik, Schmuck (Bein, Bronze, Silber, Gold), Eisengegenstände (vor allem Messer) und Münzen zum Vorschein gekommen. In mehreren Fällen konnte beobachtet werden, daß die Münzen in Leder- oder Leinwandbeuteln waren.

An der SW-Seite des Gräberfeldes wurde auch die in die Stadt führende Straße erschlossen, die Stadt ist auf die S-Seite des Gräberfeldes zu lokalisieren.

Im Gebiet des spätrömischen Gräberfeldes können die Siedlungsspuren der Baden-Kultur, im nördlichen Teil die Spuren des frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil : die Studenten und Studentinnen Beatrix Darázs, Hédi Györy, Gábor Hatházy, Katalin Jankovits, Gábor Kiss, Valéria Kulesár, Eszter Istvánovits, Orsolya Madarassy, Ágnes Ritoók, Judit Tóth, Attila Zsarnóczky und die Archäologinnen Katalin Ottományi, Melinda Torbágyi.

Gabriella Nádorfi

28. Dombóvár-Alsóheténypuszta (Kom. Tolna) (XXXIII). Wir haben im Gebiet der spätrömischen Befestigung und des vermutlich daneben gelegenen Gräberfeldes eine Notausgrabung durchgeführt. Es wurde festgestellt, daß auch an der O-Mauer der Befestigung ein Tor war, das auch hier zwei Bauperioden aufweist. Neben dem durch dieses Tor führenden Weg haben wir im Zentralgebiet der Befestigung die Erschließung eines Badegebäudes begonnen. Das Bad ist von drei Seiten von einem umzäunten Hof umgeben. Hier steht das zum Teil aus Ziegeln, zum Teil aus Steinen gebaute Gebäude mit dicken Mauern. In einer späteren Periode wurde das Badebecken zu einem Hypokaustumraum umgebaut. Im Bereich des N-Tores haben wir den Grundriß von zwei großen, viereckigen, einfachen Wirtschaftsgebäuden mit äußerem Stützpfiler bestimmt. Auch das zur Befesti-

gung gehörende Gräberfeld haben wir gefunden: die Grundmauern eines größeren Gebäudes sowie in der Superposition über einem Ziegelgrab des 4. Jhs eine Brandbestattung aus dem 5. Jh.

Die Freilegung haben wir mit Hilfe des jugendlichen Baulagers des Verbandes KISZ durchgeführt, die Unkosten deckte der Stadtrat von Dombóvár.

An der Ausgrabung nahmen der Student Mihály Nagy sowie die Studenten der Pädagogischen Hochschule zu Szombathely teil.

Endre Tóth

29. Dunaujváros — Schacht VI (Kom. Fejér) (XL.)

In Dunaujváros wird zur Zeit im Rahmen der Uferschutzarbeiten am Donauufer ein Entwässerungsschacht errichtet, u. zw. von der Batsányi-Gasse nach Osten auf dem der Donau zu fallenden hohen Lößplateau.

Die Fläche des zu bauenden Brunnens und seiner Umgebung beträgt 800 m².

Das Gelände wurde bei den Uferregelungsarbeiten in den Jahren 1960 bereits gestört. Im südlichen Teil des vicus von Intercisa haben wir einen sehr stark verwitterten Siedlungsteil ausgegraben. Es wurden römzeitliche Abfallgruben und noch andere Siedlungsreste geborgen.

Dieser Teil der Siedlung war von der zweiten Hälfte des 3. Jhs bis zum Ende der zweiten Hälfte des 4. Jhs in Gebrauch.

An der Erschließung nahmen die Studentin Magdolna Kitzák und die Hochschülerin Zsuzsanna Simon-Bencsik teil.

Mitarbeiter: Barnabás Lőrincz.

Klára Szabó

30. Dunaujváros, Intercisa, vicus und Gräberfeld (Kom. Fejér) (XL). In Dunaujváros wurden der weiteren Uferschutzarbeiten vorangehend SO vom castellum Bergungsgrabungen durchgeführt.

Auf dem zur Unterscheidung Sasbère I genannten Ufertrakt haben wir am östlichen Rand des vicus zahlreiche große (stellenweise 3–4 m tiefe), aus einer einstigen Materialgrube gewordene Abfallgruben erschlossen. Diese Gruben schließen sich an eine bereits in der Römerzeit vorhandene, gleichfalls mit Hausabfällen aufgeschüttete Schlucht an. In einem späteren Abschnitt des Lebens des vicus wurden hier mehrere Vorratsgruben gegraben. Der Grund, das untere Drittel der erschlossenen Gruben waren fast in jedem Falle ausgebrannt. Wir konnten eine einzige Wohnstätte, ein kleines, in die Erde eingetieftes Haus mit Steinherd vollständig erschließen und das Fundament eines größeren, aus Lehmmauern gebauten Hauses und seine Schutt zum Teil beobachten.

Die Zahl der Gräber des am äußersten Ende des Hochufers im Jahre 1980 von neuem entdeckten und «Östlich» genannten Gräberfeldes ist auf 253 angewachsen. Plünderung und Störung in der Römer- und Neuzeit haben die Gräber beschädigt.

Unter dem Gräberfeld haben wir sieben bronzezeitliche Gruben freigelegt.

Ständige Mitarbeiterin der Ausgrabung war Emilia Pásztor, kürzere Zeit lang nahmen an der Arbeit Melinda Torbágyi, Gyula Fülöp und Béla Jungbert teil.

Jolán B. Horváth

31. Dunaujváros-Sasbère (Kom. Fejér) (XL.) Südlich vom castellum von Intercisa wird ein scharf hervorspringender Uferabschnitt Sasbère genannt.

1981 haben wir an einer Fläche von 500 m² die Erschließung fortgesetzt. Neben dem östlichen Gräberfeld ist das äußerste Haus der Zivilsiedlung zum Vorschein gekommen. Dem rechteckförmigen Wohnteil gehörte noch ein kleines Nebengebäude an, das nicht aus Stein erbaut wurde. Auf seinem Gehniveau sind mehr als hundert Münzen etwa aus dem 4. Jh. zum Vorschein gekommen.

Östlich vom spätrömischen Haus sind das Gräberfeld, südlich davon andere Erscheinungen des vicus, wie römzeitliche Abfallgruben bzw. uns der Schlucht annähernd Gräben voll mit römzeitlichem Fundmaterial ans Tageslicht gekommen. Ein bedeutendes Terra sigillata-Material stammt von hier.

Das spätrömische Haus ist aus dem Ende des 4. — Beginn des 5. Jhs, der größte Teil der Abfallgruben hingegen aus einer früheren Periode, dem 3–4. Jh.

An der Erschließung nahmen die Studentin Magdolna Kitzák und die Hochschülerin Zsuzsanna Simon-Bencsik teil.

Mitarbeiter: der Archäologe Barnabás Lőrincz.

Klára Szabó

Esztergályoshorváti-Alsóbaráncpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 76.

32. Esztergom — Burgberg (Kom. Komárom) (XLIX.)

Im Laufe der im Gebiet des romanenzeitlichen Lapidariums durchgeführten Ausgrabung sind zwischen den arpadenzeitlichen Mauern, unter den arpadenzeitlichen Schichten römische Schichten zum Vorschein gekommen. Unmittelbar unter der früharpadenzeitlichen Schicht fanden wir mit spätrömischen Münzen des 4. Jhs datierte, nach O zu abfallende, schwarze, mit Holzkohlenresten aufgeschüttete Schichten, die am O-Rand von einer improvisierten spätrömischen Steinmauer abgeschlossen bzw. von einer arpadenzeitlichen Mauer durchschnitten wurden. Beim Abriß der Mauer sind außer den Scherben und Münzen des 4. Jhs auch Stücke eines bronzenen Schuppenpanzers gefunden worden.

Unter der schwarzen spätrömischen Schicht haben wir eine lockere, durch Terra sigillaten des 2. Jhs datierbare Schicht mit bräunlichgrauer Aufschüttung freigelegt, die nach W zu von einer unter die arpadenzeitliche Mauer ziehenden, N–S gerichteten, frühromerzeitlichen Mauer abgeschlossen wird. Unter der Schicht des 2. Jhs fanden wir den Teil eines spätkeltischen, in die Erde eingetieften Hauses vor, — auch die frühromerzeitliche Mauer wurde in diese fundamementiert. Wir haben den O-Rand des Hauses, seine NO-Ecke erschlossen, aus der Aufschüttung sind in großer Menge bemalte und eingeglättete Gefäße, kammgestrichene Keramik, Vorratsgefäßfragmente, Tierknochen, Spinnwirtel usw. zum Vorschein gekommen. Den W- und O-Rand des Hauses haben die arpadenzeitlichen Bauarbeiten abgeschnitten. Außer der mit gelbem Lehm verschmierten Hausmauer, in der SO-Ecke des Blockes, in der Grube der arpadenzeitlichen Mauerfundierung wurde eine keltische Bronzemünze gefunden.

Márta H. Kelemen

33. Győr, Fürst S. u. (Kom. Győr-Sopron) (XI.)

Im Laufe der Ausgrabung eines Grabens für die kommunalen Anlagen wurde ein großangelegtes römzeitliches Steingebäude und anlässlich der dieser Arbeit folgenden kurzen Notausgrabung die Reste eines zumindest 28 m langen, mit Fußbodenheizung und Kanalisation versehenen und farbiger Wandbemalung verzierten Gebäudes gefunden, das mit großer Wahrscheinlichkeit das Militärlager des Lagers von Arrabona im 2–3. Jh. gewesen war.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

34. Herceghalom (Kom. Pest) (XXXIV.) (MRT XIII)

1., Bia 1 (37.). Im Rahmen der mit dem Bau der Autobahn M-1 zusammenhängenden Fundrettungsarbeiten ist es 1981 nördlich von den Gebäuden der Versuchswirtschaft von Herceghalom, am SW-Uferabschnitt des Békás-Baches sich erhöhenden Hügelabhang zur Erschließung einer römischen Siedlung gekommen.

Das Zentralgebäude der etwa 450 m² großen ausgegrabenen Fläche war ein 7,2 × 25,8 m großes, recht-

eckförmiges, aus zwei Räumen bestehendes Steingebäude. Der obere Teil war mit Ziegeln bedeckt und dürfte einen Lehm- oder Holzfußboden gehabt haben. Die Mauern sind 60–70 cm dick und wurden ohne Mörtel mit Trockenmauerungstechnik gezogen.

Neben dem Steingebäude haben wir mehrere, bis zur Hälfte in die Erde eingetiefte Bauten mit Lehm beworfenen Mauern bzw. Wohngruben mit in Lehm gesetzten Steinmauern beobachtet.

Im Fundmaterial sind aus dem 2–3. Jh. bemalte und gespickte Gefäßfragmente, eingestempelte, graue Keramik, verschiedene Reibschüsseln und späte, auf die zweite Hälfte des 4. Jhs datierbare, grünglasierete sowie mit waagerechten Linien geglättete Fragmente zu finden. Es ist auch eine spätrömische Bronzemünze (Constantius II., 351–354) zum Vorschein gekommen.

Parallel mit dem Bau der Autobahn setzen wir die Erschließung auch auf den benachbarten Hügeln fort, wo gleichfalls aus dem 2–4. Jh. stammende Siedlungsspuren wahrgenommen wurden.

An der Fundrettung nahmen Sarolta Tettamanti, und Ágnes Holport teil.

Katalin Ottományi

35. *Kővágószőlős-Kiskút Betrieb I.* (Kom. Baranya) (XXVI). Wir haben die 1977 begonnenen, systematischen Erschließungen im Gebiet des Zentralgebäudes der römischen Villenwirtschaft fortgesetzt. 1981 kam es zur Klärung des N-Traktes des Gebäudes. Das Maß des erschlossenen N-Flügels in O–W-Richtung beträgt 25,50 m, in N–S-Richtung 12,50 m. Innerhalb dieses Flügels wurde das – vermutlich – Wirtschaftszwecken dienende Gebiet in mehrere kleinere Räume geteilt.

Diesmal gelang es in zahlreichen Räumen der Villa die Mauern des aus dem 2. Jh. stammenden Steingebäudes zu bestimmen. Auf diese wurden im 3–4. Jh. die verschiedentlich ausgebildeten Zimmer gebaut.

Aus dem reichen Fundmaterial der Erschließung sind die mannigfaltigen Eisenfunde von hervorragender Bedeutung. – Es wurden die Bestandskonservierungsarbeiten im Bereich der Villa fortgesetzt.

Alice Sz. Burger

36. *Nemesvámos-Balács puszta* (Kom. Veszprém) (XLV). (MRT. Fo. 34/14). Als Fortsetzung der in Balács puszta begonnenen Ausgrabungen haben wir 1981 bei den Gebäuden I und II, auf der Stelle des zwischen der Umfriedungsmauer und der Landstraße zu errichtenden Autoparks und bei der mittelalterlichen Kirche gearbeitet.

Im Bereich des Autoparks sind weder Gebäudereste, noch Fundmaterial zum Vorschein gekommen.

Im Gebäude I haben wir – mit Ausnahme des östlichen Flügels – Periodenforschungen durchgeführt. Die Terrazzo- und Fußböden der nördlichen, westlichen und südlichen Räume des Gebäudes durchgebrochen, stießen wir an frühere, parallel laufende Mauerreste.

Im zweiteiligen Raum 11 haben wir eine weitere Kalkgrube freigelegt. In den Raum erfüllenden Schutt sind rote, blaue Stuckstücke mit Tierfiguren geraten.

Den mittelalterlichen und römischen Schutt des Raumes 6 entfernt, trat der bisher unbekannte Keller aus dem 2–3. Jh., mit Terrazzo- und Fußboden, Holzterrasse, Abluftöffnung mit rotem Sandstein hervor. Im Raum waren zerbrochene, eingeritzte Amphoren, Vorratsgefäße, Töpfe, Becher, Schüsseln, Glasgefäße und Eisenbeschläge einer Holztür.

Gebäude II: Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1981 wurde die nördliche Hälfte der Räume 1., 5., 6., die südliche Hälfte der Räume 7 und 8 sowie der Südtrakt des Korridorteils 12 erschlossen.

In der NO-Ecke des 1. Raumes ohne Bodenbelag ist eine bis zur untersten Steinreihe abgetragene, vermutlich in die älteste Periode des Gebäudes gehörende, kleine Apside zum Vorschein gekommen.

Im Raum 7 ohne Bodenbelag, bei dessen SW-Ecke früher ein Zugang vorausgesetzt wurde, fanden wir den Teil eines Kanals. Die W-Mauer des Raumes wurde abgetragen.

In der SO-Ecke des Raumes 8 gleichfalls ohne Bodenbelag legten wir den Teil eines großen Heizkanals frei.

Auf dem Korridorteil 12 konnte das Niveau eines fast völlig zerstörten Terrazzo- und Fußbodens bestimmt werden. An der O-Mauer des Korridorteils fanden wir eine mit Ziegel ausgelegte, breite Öffnung, die vermutlich in eine weitere, bisher noch nicht erschlossene Räumlichkeit führt.

An der O- und S-Seite des Gebäudes außen wurden mehrere Pfostenlöcher, in der Nähe der S-Mauer des Raumes I hingegen ein spätrömischer Heizofen freigelegt.

Mitarbeiterin: Judit Regénye.

Sylvia K. Palágyi – Márta H. Kelemen

37. *Pécs, Székesfehérvár u. 3.* (Kom. Baranya) (XXVI). Das auf dem Grundstück gestandene Gebäude wurde 1976 abgerissen. An seine Stelle ließ die Komitatsbibliothek die Pläne eines neuen Gebäudeflügels entwerfen. Vor dem Bau kam es im Jahre 1981 auf dem Gelände zu einer Bergungsgrabung. Auf der etwa 400 m² großen Fläche haben wir während dieser Zeit 87 spätrömische Gräber erschlossen. Die mannigfaltig erscheinenden Gräber (Ziegel- und Steinkonstruktion, einfache Erdgräber, gebaute Ziegelgräber) lagen in mehreren Schichten übereinander. Über dem römischen Niveau fanden wir einen mittelalterlichen Ofen, Fußbodenteile, Gehniveaus, Brunnen und den Teil der Grundmauer eines aus unbekannter Zeit stammenden (wahrscheinlich neuzeitlichen) Steingebäudes. In der obersten Schicht wurde eine barocke Wasserleitung gefunden. In sekundärer Position ist eine gemeißelte Renaissanceetümfassung mit Rosette zum Vorschein gekommen.

An der Erschließung nahmen Károly Sonkoly, Zoltán Várady, Zsuzsanna V. Péterfi und Péter Krasznai teil.

Mitarbeiterin: Erzsébet Nagy.

Zsuzsa Katona Győr

38. *Pécs, Szent István-Platz, frühchristliches Mausoleum* (Kom. Baranya) (XXVI). Die östliche Apside des 1975–76 freigelegten frühchristlichen Mausoleums fiel unter den Straßenkörper und es kam anlässlich des Baues des Schutzhauses zum Absperren der Straße und zur vollständigen Erschließung der Apside. An der Außenseite der Mauer liegen zwei Stützpfeiler, während von der Mitte etwas nach N die Mauer der Apside sich bis 15–20 cm verschmälert. Es hat den Anschein, als hier einst eine zugemauerte Tür gewesen wäre. Im Inneren der Apside fanden wir das Fußbodenniveau des Chors vor, das aus 8–10 cm dicker, rötlicher Mörtelschicht besteht. Auf dem Fußbodenniveau, an der Innenseite der Mauer der Apside lagen mächtige, heruntergestürzte Steine, die wahrscheinlich von der abgerissenen Mauer stammen. Über dem Fußboden ist eine steinig-ziegelige, mit Holzkohlenresten gemischte Schicht zu finden, die das römische Zerstörungsniveau andeutet. Außerhalb der Apsidenmauer gelang es das römische Gehniveau zu finden. Anlässlich des Baues des Schutzhauses sind vier W–O-gerichtete Ziegelgräber zum Vorschein gekommen.

Ferenc Fülep

39. *Pilismarót* (Kom. Komárom) (XLI). Donauknie Wachturm Nr. 1 (Bergungsgrabung im Donauknie). Auf Grund der Oberflächenspuren haben wir einen Wachturm erschlossen, in einer für das 4. Jh. üblichen Größe. Aus dem Mörtel der Steinmauer und aus dem auf den Fußboden gegossenen Mörtel sind je eine Münze aus der Valentinianuszeit zum Vorschein gekommen, auf Grund welcher anzunehmen ist, daß der Turm nach 367 gebaut wurde. Den Turm hat eine fossa mit abgerundeten Ecken umnommen, die wir mit Ausnahme der von der Donau

weggespülten N-Seite auch vorgefunden haben. Im Gebiet des Wachtturmes ist während der Ausgrabung kein einziger Stempelziegel zum Vorschein gekommen. Westlich von dem Steinturm, unmittelbar daneben gelang es die drei Steine der fossa eines Holzwachturmes und innerhalb dieses die Pfostenlöcher zu bestimmen. Auf Grund der aus der aufgeschütteten fossa des Holzwachturmes zum Vorschein gekommenen Keramik kann festgestellt werden, daß die Aufschüttung im 4. Jh. erfolgt ist. Deshalb konnten wir also keine gestempelten Ziegel in dem aus Stein gebauten Wachturm der valentinianischen Zeiten finden: von dem früheren Holzturm hat man die Ziegel zum Steinbau übertragen.

In die fossa des Steinwachturmes wurden wahrscheinlich im 5. Jh. Wohnhäuser mit Pfostenkonstruktion eingegraben. Es sind auch drei Backöfen zum Vorschein gekommen, die zu diesen Häusern gehört haben.

An der Ausgrabung nahm der Student Mihály Nagy teil.

Endre Tóth

40. Sopron, Szent György u. 1. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Der östliche Rand des Forums von Scarbantia fällt nach unseren Rechnungen auf den Hof des Gebäudes. Deshalb sind wir mit einem Suchgraben bis in eine Tiefe von 430 cm vorgedrungen und haben den östlichen Rand des Forums erschlossen. Den Rand des Forums bildet auch hier ein offener Entwässerungskanal. Neben dem Kanal sind zwei Stufen, die Randsteine des Forums. Hier unmittelbar neben dem Forum erhebt sich ein Steingebäude mit dicken Mauern, das mit gut gebautem (Steinpfeiler, Gewölbe) Hypokaustum versehen war. Von O hat also keine Säulenhalle das Forum umrahmt. Die abgefallenen Dachziegel des Gebäudes lagen auf der Pflasterung des Forums, in der gelben Lehmschicht, die zum Ausfüllen der Lücken der Dachziegel gedient hat. Über dem Forum können bis zum 5–6. Jh. Kulturschichten nachgewiesen werden, sodann folgt nach einer Aschenschicht ein Backofen aus dem 10. Jh., mit reichem keramischem Material, darüber zeigen das beschotterte Gelniveau, die Pfostenlöcher und das Flechtwerk die Periode der Gespansburg an. Hier war im 11–13. Jh. wahrscheinlich ein Stall. Die Erneuerungen der Schotterniveaus und die torfartig zusammengeklumpten Strohschichten weisen darauf hin. Im Keller des Hauses haben wir mit einem kleinen Graben auf die Pflasterung des Forums aufgegraben, wo ein Stein von seiner Stelle herausgehoben und die Deckplatte senkrecht gestellt war.

Mit dieser Ausgrabung haben wir das Forum von Scarbantia umgrenzt und seine Ausdehnung bestimmt. Der beplastete Platz ist etwas größer als 40×40 m und annähernd von viereckiger Form. Unter die Pflasterung des Platzes weitergegraben kann an den sondierten Stellen keine frühere Periode nachgewiesen werden. Den Platz hat man wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 2. Jhs. bei der Errichtung der kapitolinischen Trias ausgebaut.

Die Tatsache, daß das Heiligtum des Capitoliums — dessen Grundmauern in den Jahren 1890 von Lajos Bella erschlossen wurden und dessen Zugang und südliche Stiegen in den Jahren 1960 Klára Póczy ausgegraben hat — nicht in der Achse des Platzes steht, sondern von der N-S-Achse etwas westlicher, kann darauf hinweisen, daß das sich dem Heiligtum anschließende Forum in der Oppidumperiode von Scarbantia in den Maßen nicht genau mit dem später ausgebauten und jetzt erschlossenen Forum des Municipiums übereinstimmen konnte.

János Gömöri

41. Sopron, Szent György u. 12. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei der denkmalpflegerischen Herstellung des hinteren Kellers haben wir vor der endgültigen Ausbildung des Gelniveaus mit dem Ziel eine Fundrettung unternommen, um die vermutlich hier laufende römische Straße zu finden. Der eine Rand der Straße konnte hier auch gefunden werden. In dem der Straße zu

liegenden Keller haben wir die Breite der mit großen Basaltplatten bedeckten und mit Sattelung gebauten Straße bestimmt, sie beträgt: 480 cm. An der O-Seite der Straße ist ein gestampfter, mit Gesteinstaubschicht bedeckter Gehsteig zum Vorschein gekommen. Die Pflasterung der Straße fehlte stellenweise. Die unter den Basaltsteinen vorhandene Schottererschicht des Fundaments durchschnitten, erschien eine weitere Schotterdecke, der Rest einer früheren Straßendecke, die ebenfalls in eine Schottererschicht eingebettet war. Die dünne Lehmschicht über der Schotterdecke beweist, daß die Schottererschicht nicht einfach das Fundament der mit Basaltdecke besser gebauten Straße bildet, sondern eine frühere Straße ist. Die Basaltstraße hält der SW-Ecke des Forums zu, von Arrabona her. Sie steht nicht senkrecht auf die die Längsachse der Stadt bildende N-S-Hauptstraße und fügt sich nicht der Insulae an, die durch die zu den Rändern des Forums parallelen Straßen begrenzt werden und welche man in der Umgebung des Forums mit Recht annehmen kann. Die Richtung der Straße zeigt von der N-Richtung eine 7°ige Abweichung nach W und dürfte sich in der Nähe des östlichen Ausfalltors unter der Stadtmauer entlanggezogen haben.

Im hinteren Keller legten wir eine eckige Grube und zwei runde Gruben mit Steinmauern frei, die ein reiches keramisches Material aus dem 15. Jh. mit unversehrten Gefäßen und ergänzbaren, gotischen O-felkacheln enthielten. Die bis zu einer Tiefe von 3 m ausgegrabenen Gruben dürften als Weichen industriellen Zwecken, vielleicht auch zur Gerbung im Hofe eines Gerbermeisters gedient haben.

János Gömöri

42. Sopron, Ecke Új u.—Szt. György u. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Wir haben unsere seit 1979 im Gange befindliche Forschung an der Stelle des einzubauenden Grundstückes fortgesetzt. Den südlichen Rand des Forums haben wir in der auf das Grundstück fallenden ganzen Länge erschlossen. Von der Basis der beiden Reiterstatuen nach Westen haben wir einen weiteren, treppenartig ausgebildeten Abstieg ausgegraben, der von dem höheren Niveau des das Forum von S her begrenzenden Porticus auf das gepflasterte Forum geführt hat. Die Basis des Porticus bildet eine — an der Stelle der Säulenbasen sich erweiternde — Steinmauer, auf die das aus Schotter, Ziegelbruchstücken ausgebildete, gestampfte Niveau der Säulenhalle übergeht. Aus der etwa 5 m breiten Halle öffnet sich nach S die öffentlichen Gebäude, dessen Räume mit Hypokaustum versehen waren. In der zweiten Hälfte des 4. Jhs hat sich das niedrige Niveau in die Umgebung des höheren Forums langsam aufgefüllt (hierauf verweisen die Münzfunde). Der das Forum umnehmende, in Stein gehauene Kanal hat sich versackt und das Niveau des Forums bis zum 5. Jh. mit dem Niveau der südlichen Säulenhalle ausgeglichen. Aus dieser Periode sind mannigfaltige Stücke von eingläteten Keramiken, Fragmente von zweiseitigen Knochenkämmen und Teile von nuppenverzierten Glasbechern ans Tageslicht gekommen. Südlicher auf dem Gelände des öffentlichen Gebäudes (wahrscheinlich curia) sind über den römischen Schichten in den nicht unterkellerten Teilen mittelalterliche Mauerreste und ein großer Ofen (14–15. Jh.) zu finden. Hier haben wir den Rand des 1951. des von Aladár Radnóti angefangenen Ausgrabungsblockes erreicht.

An der Pflasterung des Forums in den vom Ende des 4. Jhs und dem 5. Jh. stammenden Schichten sind sehr viele Tierknochen (vor allem Rindknochen) zum Vorschein gekommen. In ihrer Nähe über dem einstigen Pflaster des Forums können provisorische Gelniveaus beobachtet werden, in vielen Fällen mit Herdspuren, Lagerfeuerresten, die die Denkmäler der auf die Verteidigung der verfallenden römischen Stadt sich einrichtenden Bewohner sind. Die Tierknochen wurden von Sándor Bökönyi bestimmt.

János Gömöri

43. *Sopron, Új u. 4.* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Keller des in Privatbesitz befindlichen Hauses haben wir zwei kleinere Suchgräben gezogen, um den — unseren Rechnungen nach hierher fallenden westlichen Forumrand zu finden. Der westliche Rand des Forums ist auch hier mit einem offenen, in Stein gehauenen Kanal erschienen, gleichfalls 430 cm tief von dem Straßenniveau. Die Pflasterung des Forums ist hier in gutem Zustand erhalten geblieben. Westlich vom Forum, unmittelbar bei dem Rand ist der Teil eines mit drei Stufen ausgebildeten Gebäudezuganges zum Vorschein gekommen. Hier ist also ein Gebäude mit höherem innerem Niveau zu finden, als am Südrand des Forums, das eventuell auf einem Podium stehend, mit Säulen verzierter Bau gewesen war. Die auf die Pflasterung des Forums gestürzten Säulenfragmente weisen hierauf hin. Mit weiteren zwei kleinen Suchgräben haben wir die Kellerräume des benachbarten Gasthofes «Gambrinus» (schon in der Kolostor-Gasse) sondiert. Es stellte sich nämlich her aus, daß die NS-laufende Hauptstraße nicht unmittelbar das Forum berührt, sondern östlich von der Straße, westlich vom Forum ein Gebäude gestanden hat. Wir haben die westliche Hälfte dieses Gebäudes freigelegt, neben diesem die oft ausgebesserten Schichten der Hauptstraße, die mit Schotter fundierten Niveaus. Es können mehrere Bauperioden des Gebäudes beobachtet werden, seine Breite haben wir von der Straße bis zum Forum bestimmt.

János Gömöri

44. *Szakály-Réti földek* (Kom. Tolna) (XXXIII). Im Laufe der seit 1973 kontinuierlichen Ausgrabungsserie haben wir im Jahre 1981 zwei frühere Arbeitsgebiete mit unseren Blöcken verbunden; auf diese Weise konnten wir einen etwa 100 m langen Teil des Zentralgebietes einer spätkeltischen Eingeborenensiedlung des römisch-zeitlichen Kaisertums kennenlernen.

Im W-Teil der Blockreihe haben wir eine große Grube freigelegt (Grube XLIII), deren früherer Teil in der 2–3. Jahrhundertwende eventuell ein Wohnobjekt oder eine Arbeitsgrube gewesen sein konnte. In diese wurde im 4. Jh. eine ovale, bienenkorbformige Grube — mit wirtschaftlicher Funktion — eingegraben. In der erschlossenen Grube war ein reiches frühkaiserzeitliches Fundmaterial; unter anderen wurden padanische Sigillaten und italische, dünnwandige Keramik gefunden.

Im O-Teil der Blockserie konnten wir den größten Teil eines an der Oberfläche erbauten, 8,2 × 6,7 m großen, rechteckförmigen Hauses erschließen. Das Fußbodenniveau des Baues wurde durch das Pflügen zugrunde gerichtet; sein Grundriß konnte nur mit Hilfe der Pfostenlöcher von 60–70 cm Durchmesser bestimmt werden. Auch in der Längsachse des Baues haben wir eine Pfostenreihe gefunden; ihre Funktion dürfte wahrscheinlich zum Halten der Dachkonstruktion gedient haben. Das Gebäude hat man vermutlich in der zweiten Hälfte des 4. Jhs errichtet. In seinen östlichen Teil ließ man nach dem Verfall des Hauses eine Grube eingraben.

Im W-Teil des erschlossenen Gebietes stießen wir auf eine prähistorische Grube (Volk der kalkinkrustierten Gefäße Transdanubiens (Grube XLIV).

An der Erschließung nahmen die Archäologiestudenten O. Madarassy und R. Zsákovics teil.

Dénes Gabler

45. *Szombathely, Alkotmány u. 1–5. Járdányi Paulovics-Ruinenkarten.* (Kom. Vas) (XXXIX). Auf dem Hofteil der Grundstücke unter Alkotmány u. 3–5 haben wir in der Richtung des W-Traktes der großen Aula die Blockerschließung des 1980 freigelegten Gebietes nach S fortgesetzt. Die Freilegung des Jahres 1981 hielt bis zur Linie der östlichen Abschlußmauer der Aula. Nördlich von der N-Mauer der Aula wurden die Bauperioden der bereits früher beobachteten Gebäudereste zum Teil geklärt. Ein früherer, nach S zwei Apsiden zeigender Gebäudetrakt zieht sich nach W auf das ganze bisher

erschlossenen Gebiet hinüber. Bei dem späteren Umbau ist der frühere Terrazzofußboden zum Vorschein gekommen. Das 1980 freigelegte, nach W mit einer Doppelapside schließende Gebäude zieht sich nach O durch das ganze Gebiet. Die Freilegung wurde in die N-Richtung der östlichen Mauer der großen Aula durchgeführt. Obwohl das hier zum Vorschein gekommene Mauerwerk eine typische Trennmauer zu sein scheint, führen die Gebäudespuren weiter nach O. Die spätere Gebäudegruppe von zwei Perioden baute sich auf die frühere, O–W gerichtete Straßenstrecke. Das Straßenfundament blieb zum Teil in situ, zum Teil sind auch später zurückgeworfene Basaltsteinblöcke erhalten geblieben. Von der Mauer der Aula nach N vorschreitend setzen sich 32 m lang noch immer die Mauern des Baues von zwei Perioden fort.

Die Präzeit der zum Vorschein gekommenen Münzen reicht vom 1. bis zum 4. Jh. Im Bereich der Apside der Domkirche wurde westlich vom polygonalen Gebäude der in S–N-Richtung ziehende Korridor erschlossen und hier hat man verschiedene, auch in situ vorhandene, jedoch meist heruntergefallene Wandgemäldefragmente in großer Menge gefunden. Später wurde ein Bänken mit rosaroter Oberfläche vor die bemalte Wand gezogen. Auch die Stelle des Hypokaustums des südlichen viereckigen Raumes des achteckigen Gebäudes und die dort hineingefallenen Marmorgesimsfragmente sind zur Erschließung gekommen. Unter die Apside des Doms zieht sich ein mittelalterlicher Kellerabsturz mit Treppensatz sowie in dem nach unten zu haltenden Trakt mit gemeißelten Steinumfassungen einer Tür.

Im Laufe der denkmalpflegerischen Herstellung kam es zur Konservierung und Ergänzung der Mauern bei der polygonalen Gebäudegruppe und im nördlichen Trakt des Korridors. Der Bau des Schutzraumes der beiden mosaikbelegten Säle sowie die Verkehrsstraße um den Dom wurden fertiggestellt.

Terézia P. Buocz—Tihomér Szentlélek

46. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im 24. Jahr der systematischen Erschließung hat die Forschung einerseits die Ausgrabung des SW-Raumes des großen öffentlichen Bades fortgesetzt, andererseits die weitere Erforschung der 1980 gefundenen Stadtmauer vorgenommen. Der 16 × 12 m große Eckraum des öffentlichen Bades konnte nach teilweise durchgeführtem Abriß des einst darüber gestandenen Wohngebäudes aus dem 5. Jh. gänzlich erschlossen werden. Unter dem Fußbodenniveau des 4. Jhs sind in einem kleineren Abschnitt die Mauern des Baues des 3. Jhs, sein Terrazzofußboden und die Stelle der Säulen des Hypokaustums zum Vorschein gekommen. Dieser Gebäuderest hat endgültig geklärt, daß dieser Teil des Bades zur Zeit der Markomannenkriege zugrunde gegangen ist. Das Gebäude aus dem 3. Jh. wurde auf die etwa 120–140 cm dicke Schuttschicht fundamentierte, die bei dem Einsturz des Bades entstanden ist. In der stark durchbrannten Schicht wurden außer den in großer Menge zum Vorschein gekommenen Stein- und Lehmziegeln sehr reiche und mannigfaltige Freskenreste, Eisen- und Bronzegegenstände sowie Keramik gleichfalls in großer Menge gefunden. In der Länge des Raumes waren vier Stützpfeiler mit verkohlten Holzsäulenresten. Zur Erschließung der 1980 gefundenen Stadtmauer ist es etwa in 50 m Länge gekommen. Wir stießen auf den Turm des nördlichen Stadttors, der seiner Größe und Lage nach dem an der Ostseite gefundenen Turm geähnelt hat. An der Innenseite des Turmes ist die aus dem 4. Jh. stammende Pflasterung der ausführenden Straße erhalten geblieben. Das Tor war aber wesentlich breiter und man hat im 4. Jh. nur seinen östlichen Bogen gebraucht, die übrigen Teile wurden zugemauert. Der westliche Torturm ist noch nicht zum Vorschein gekommen. — Die Erschließung des auf die östliche Stadtmauer gezogenen 70 m langen Suchgrabens wurde beendet.

Im Laufe der Erschließung stieg die Zahl der Gräber aus dem 6–7. Jh. auf zehn an. Im unteren Teil des Grabens ist ein in die Erde eingetieftes Wohngebäude aus dem

Beginn des 2. Jhs zum Vorschein gekommen, im W-Ende des Grabens wurde der südliche Graben des Militärlagers aus dem 1. Jh. gefunden. Bei dem SO-Eckturm der Stadt wurden die 1980 begonnenen Ausgrabungen bis zur völligen Erschließung des Turmes fortgesetzt. Wegen der starken Verwitterung des Bodens ist von dem ausgebeuteten, fecherförmigen Eckturm nur die unterste Schicht erhalten geblieben. Es ist uns gelungen auch den Anfang der vom Turm nach W ausgehenden südlichen Stadtturm-mauer zu klären. Im Laufe der an der vorausgesetzten Stelle des SW-Eckturmes durchgeführten Ausgrabung ist der Grabstein eines einheimischen Bewohners zum Vorschein gekommen. Den Grabstein hat man sekundär bei dem Bau des Turmes benutzt. Während die Stadt-mauer an der N- und O-Seite auf den bisher freigelegten Abschnitten im Laufe des Mittelalters bis zum Fundament herausgenommen wurde, sind bei dem SW-Tor unter der Grabinschrift die Fundamente zusammenhängend zum Vorschein gekommen. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß die Steine der in der Nähe des Sárviz ziehenden W-Stadtmauer im Mittelalter infolge des höheren Grundwassers nicht ausgebeutet werden konnten.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Zsolt Koppán, Marietta Ruisz, Wilfried Preiss (Berlin) und Ewa Kirsztajn (Warschau) teil.

Jenő Fitz

47. *Zalalövő* (Kom. Zala) (XLVII). Wir haben in der 9. Ausgrabungskampagne unsere Arbeit in der Kossuth Lajos-Straße auf dem Grundstück der alten Apotheke und der Zala-Gewerbe-genossenschaft fortgesetzt. Unsere Arbeit wurde dadurch beeinflusst, daß die Genossenschaft im nördlichen Teil ihres Grundes eine Montagehalle bauen läßt und wir mußten dieses Gelände vom Gesichtspunkt der Fundrettung aus untersuchen.

Die Siedlungsspuren aus dem 1. Jh. nahmen im Gebiet der Blöcke F/I—II und F/II—III sowie E/II—III zu. Die Niveaus der an der Wende des 1—2. Jhs bestehenden dörflichen Siedlung bzw. der dazu gehörenden Gewerbeviertels konnten wir im Gebiet der Blöcke F/I—II, E/I—II—IV—V sowie D/VIII—E/IX freilegen.

Die Schichten nach der Hadrianuszeit des 2. Jhs haben wir nur im Block E/IV—V angetroffen. Hier legten wir zugleich auch den durch die Siedlung führenden Abschnitt der Bernsteinstraße und ihren SO-Graben frei.

Die diesjährigen Forschungen haben erwiesen, daß die im Gebiet der Blöcke E/II—III und F/II—III erschlossenen späteren Objekte Teile des im 3. Jh. gebauten Steinhauses und einer Straße waren. Die hier gefundene, O—W-Richtung haltende 3 m breite, schotterige Straßenoberfläche mit den 1974 auf den Arbeitsstellen C und D erschlossenen Straßenstrecken zusammen sind Teile der von der Forschung schon früher vorausgesetzten römischerzeitlichen Straße im Zala-Tal.

Wir haben weitere Teile des aus dem 4. Jh. stammenden Steingebäudes freigelegt und mit den auf dem Hof der Gewerbe-genossenschaft früher gefundenen Teilergebnissen verbunden. Es ist ein weiterer Hypokaustumraum zum Vorschein gekommen, an dessen NO-Seite sich eine Apside, darunter eine Heizkanalöffnung, an der NW-Seite hingegen ein Praefurnium befindet. Die bisherigen Ergebnisse der Ausgrabungen machen es wahrscheinlich, daß von den bisher freigelegten Teilen des Gebäudes nach NO ein geschlossener innerer Hof ist, den Mauern, eventuell kleinere Räume (an der NW-Seite) umnehmen.

Die fragmentarische Fläche unserer löwenfußförmig gemeißelten Marmorplatte aus der Ausgrabung des Jahres 1980 hat sich mit einem Pantherkopf ergänzt. Der Gegenstand war wahrscheinlich Teil eines Steinmöbels. Interessantere Einzelfunde: das Fragment eines Militärdiploms aus der Severuszeit, ein Altar und das Fingerfragment einer Kolossalstatue.

Mitarbeiter der Ausgrabung waren Vera Lányi, András Mócsy, Mária Szilágyi und die Studenten des Archäologischen Lehrstuhles (ELTE).

Ferenc Redő

48. *Gyoma-Erdgrube* (Kom. Békés) (III). In der die verschiedenen Gebiete mit Aufschüttungserde versorgenden Grube wurde die Arbeit im Frühjahr von neuem eingesetzt und hierbei hat man Funde mehrerer Perioden gestört. Im Laufe unserer Bergungsgrabung haben wir mehrere Gruben der Szakálhát-Gruppe, ein größeres, zur Alföld-Linearbandkeramik gehörendes Grubensystem, sarmatenzeitliche Gruben und ein sarmatenzeitliches Grab in der Grubenwand gefunden.

Júlia G. Szénásky

49. *Gyula*, Gyulavári, Gelvác I. (Kom. Békés) (III). Zwischen Gyulavári und Dénesmajor, in der Gelvác genannten Gemarkung, an der rumänischen Grenze wurde durch einen Kanalbau ein sarmatenzeitlicher Töpferofen gestört. Im Laufe der Bergungsgrabung legten wir einen geteilten Ofen von ovalem Grundriß frei mit einem Teil der vor der Heizöffnung gewesenen Arbeitsgrube. Der Großteil der auf die Heizöffnung senkrechten rosthaltenden Stützmauer wurde von der Grabenziehmaschine weggetragen.

Edít Nikolin

Hajós-Cifrahegy (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 60.

Hódmezővásárhely-Gorzsa (Kom. Csongrád), s. Nr. 8.

50. *Hódmezővásárhely-Hatrongyos tanya* Nr. 2250. (Kom. Csongrád) (LVI). Beim Auswerfen eines Entwässerungsgrabens ist eine Sarmatensiedlung zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Lokalinspektion haben wir aus zwei Gruben stammende Funde — hauptsächlich Keramik — beobachtet. Aus der einen Grube wurden Tierknochen und Gefäßfragmente, aus der anderen Gefäßfragmente und ein graues, scheibengedrehtes Gefäß zutage gefördert.

Katalin B. Nagy

Jászágó (Kom. Szolnok), s. Nr. 78.

Jászberény-Réti földek (Kom. Szolnok), s. Nr. 61.

Kengyel-Bagimajor — Fisch teich (Kom. Szolnok), s. Nr. 95.

51. *Nagykörös-Alsógógány* (Kom. Pest) (XXI). Nördlich von der Stadt haben wir an der Abonyi-Straße an der als landnahmezeitlich vorausgesetzten Fundstelle von zweigliedrigen Beschlägen mit Anhänger im Zuge einer Kontrollausgrabung fünf sarmatische Gräber freigelegt. Die im großen ganzen in einer Reihe angelegten, gestörten Gräber waren annähernd von S—N-Orientierung und ihre Tiefe betrug 14—32 cm. In dem einen Grab haben wir Sargspuren wahrgenommen. Funde: verschiedene Perlen, glasierte Bronzefibel, Bronzeschnallen, Messer, Spinnwirtel, Gefäße, Münze. Auf Grund der Funde kann der Gräberfeldabschnitt auf die II. Periode der Sarmatenzeit datiert werden.

Landnahmezeitliche Gräber oder Funde sind nicht zum Vorschein gekommen.

László Simon

Nagykörös-Fekete dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 98.

Ópusztaszer (Kom. Csongrád), s. Nr. 99.

52. *Sándorfalva-Eperjes* (Kom. Csongrád) (XXXII). 1981 haben wir die im November begonnene Notausgrabung fortgesetzt, vor allem im Gebiet des skythenzeitlichen Gräberfeldes bzw. der Sarmatensiedlung. Es wurden

die Gräber Nr. 131–191 erschlossen. Auf Grund der Beigaben können drei von diesen in die frühbronzezeitliche Óbéba-Pitvaros-Gruppe und ein Grab in die Spät-Sarmatenzeit gereiht werden, fünf gehören zum landnahmezeitlichen Gräberfeld. Das skythenzeitliche Gräberfeld konnte völlig erschlossen werden (mit Ausnahme einiger Gräber, die durch die auf dem Gelände verrichteten Baggerarbeiten zerstört wurden), – etwa 65 Gräber gehören hierher. Neben den Urnen- und Brandschüttungsgräbern konnten auch Bestattungen in Hockerlage und gestreckter Rückenlage gefunden werden. Zu beachten sind zwei große, gestörte, ursprünglich mit reichen Beigaben versehene Brandbestattungen, die als Gräber der Führer der Gemeinschaft angesehen werden können. Das eine Grab von diesen war mit einem Graben umgeben.

Von der Sarmatensiedlung haben wir mehrere Häuser, in die Erde eingetiefte Wirtschaftsgebäude sowie etwa 130 Gruben freigelegt. Zur Siedlung gehörend wurden auch einige große Rundgräben, ferner ein fast völlig intakter Töpferofen gefunden.

Mitarbeiter: Gabriella Vörös, László Horváth.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Éva Gál, Imre Szatmári, Edit Tari, Antal Pécsvárad, László Révész, Sára Kató, Ildikó Egry, Ildikó Kádár (JATE) und Irén Fári teil.

Márta Galántha

Sándorfalva-Eperjes (Kom. Csongrád), s. Nr. 80.

53. *Sándorfalva-Eperjes-Ivópatak* (Kom. Csongrád) (XXXV). Bei der Ausbildung des Seebodens sind im Frühjahr 1981 Gräber zum Vorschein gekommen. Von den erschlossenen zehn Gräbern hat sechs ein an der S-Seite offener Graben von 11–13 m Durchmesser umgeben. In der Mitte von drei Rundgräben war je ein Grab, im vierten Fall wurden drei Gräber gefunden mit einem Männerskelett, an beiden Seiten mit je einem Kinderskelett. Die mit Graben umgebenen Hügelbestattungen und diejenigen ohne Graben bilden miteinander parallele zwei Reihen.

Die Gräber sind meist gestört, jedoch trotzdem reich an Funden. In den Männergräbern wurden Waffen, ein Schwert und eine Lanze, in den Frauengräbern ein Nadelbehälter aus Bein sowie ein Halsschmuck aus Perlen verschiedenen Typs gefunden. Das Eisenmesser galt für einen allgemeinen Gebrauchsgegenstand, außerdem wurden noch zwei Gefäße und drei Glasbecher geborgen.

Die Toten wurden im allgemeinen in große Holz-särge gelegt, zu welchen an den beiden Enden eingebogene Eisenklammer gehört haben.

Das Gräberfeld datieren wir auf Grund der genauen Fundparallelen auf das Ende des 4., bzw. die erste Hälfte des 5. Jhs reihen es der Bestattungssitte nach zur sarmatischen Volksgruppe.

Gabriella Vörös

54. *Szeged – Csongrádi út* (Kom. Csongrád) (XXXII). 1981 haben wir die Erschließung des sarmatischen und landnahmezeitlichen, ungarischen Gräberfeldes im Zuchtgarten der Fachmittelschule für Forstwesen fortgesetzt. Im Planjahr sind keine landnahmezeitlichen Gräber zum Vorschein gekommen, was die weitere Abgrenzung der Ausdehnung des Gräberfeldes ermöglicht.

Von den Sarmatengräbern gelang es in Nr. 32 bezüglich der Trachtenteile der sarmatischen Frauen gute Beobachtungen zu tun (mit Perlen ausgehäutes Kleid). Das fundarme Kindergrab Nr. 34 (das am tiefsten gelegene Grab des Gräberfeldes) war von einem quadratischen Graben umgeben, in dessen Aufschüttung neben dem Zugang ein Pferdeschädel und die Fragmente eines Terra sigillata nachahmenden Gefäßes gefunden wurden.

Mitarbeiter waren: die Archäologin Katalin Simon, die Restauratoren Frau L. Fekete, László Saliga und Ágnes Szőke.

Béla Kürti

Szegvár-Oromdűlő (Kom. Csongrád), s. Nr. 65.

55. *Tiszabura* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im Weingarten des Zsigmond Kovács haben wir die von Tibor Horváth im Jahre 1934 durchgeführte Ausgrabung durch eine Kontrollausgrabung authentisiert. Ein weiteres landnahmezeitliches Grab haben wir nicht gefunden, jedoch stießen wir an der Stelle des einstigen – heute bereits abgerissenen – Gebäudes auf ein symbolisches Frauengrab aus dem 4. Jh.: ohne Skelett, die Trachtgegenstände waren an ihrem ursprünglichen Platz. Beigaben: silberner Halsring, Perlen, Silberfibel, eimerförmige Goldanhänger, knopfförmige Silberanhänger, kleines Gefäß.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten der Archäologie der Universität JATE teil.

István Fodor

56. *Tiszaöldvár-Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im Jahre 1981 haben wir je zwei Gruben der Siedlung mit Linearbandkeramik des Alföld und der Siedlung von Szakálhát mit sehr reichem keramischem Material, Idolfragmenten und Tonanhängern erschlossen. Im sarmatischen Siedlungsteil sind zehn bienenkorb-förmige Gruben und ein dreiteiliges, unterkellertes Haus zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Eszter Istvánovits (Jósa András-Museum), die Studentin Valéria Kulesár, die Restauratorin Katalin Horusitzky und der Zeichner Miklós Sajti teil.

Andrea H. Vaday

Veresegyház-Szentjakab (Kom. Pest), s. Nr. 72

VÖLKERWANDERUNGSZEIT (Auf der Karte: Nr. 57–75)

Berettyóújfalu-Herpály (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 1.

57. *Bélapátfalva-Fabriks-see* (Kom. Heves) (X). Die 1980 begonnene Erschließung des spätawarischen Gräberfeldes bei dem SW-Fuß des Kakuskö-Berges wurde fortgesetzt. Mit Ausnahme der N-Seite haben wir überall den Rand des Gräberfeldes erreicht. Die aus 12 Bestattungen bestehende Grabgruppe läßt auf die Bestattungsstätte einer einzigen Familie schließen. Aus dem Fundmaterial lohnt das Grab eines jungen Mädchens mit Spinnwirtel, am Hals zwischen Perlen mit bronzenem Sonnenrad und an der Linken mit großem Jagdmesser mit Beingriff erwähnt zu werden.

János Győző Szabó

58. *Fészeklakpuszta* (Kom. Somogy) (L). 1981 haben wir an die früher bereits freigelegten 176 Gräber abgeschlossen in einer Fläche von 50 m² zwei Gräber zutage gefördert. In diesem Bereich liegen die Grabgruben sehr nahe zueinander, der Grund der Grabgruben mit fast senkrechter Wand ist waagrecht oder fällt den Grabenden zu ab. Die Grabgruben sind rechteckförmig, mit abgerundeten Ecken. Ein Trink- und Speisopfer enthaltendes Gefäß wurde in einem Grab gefunden. Tierknochenreste eines Totenmahls wurden in keinem der Gräber angetroffen. Zwischen den Funden waren Eisenmesser, Eisenschnallen, Eisenringe, Perlen, ein bronzener Haarring usw.

Das Alter der Gräber ist mit dem Alter des Gräberfeldabschnittes gleich, gehört also in die Spätawarenzeit des 8. und 9. Jhs.

Mitarbeiter waren; die Präparatorin Frau Gy. Hattyár und der Photograph Tibor Kádas.

Eugénia Szimonova

59. *Gyölk — Vásártér út* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die Erschließung haben wir beim nordöstlichen Ende des awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Insgesamt wurden 40 Gräber freigelegt. Das Gräberfeld war hiermit nicht erschöpft, obwohl die Zahl der Bestattungen auch schon so 635 erreicht hat. Die Unterarme der meisten Bestatteten waren auf das Becken gebogen, es gibt unter ihnen viele beigabenlose Gräber, jedoch wird der Gräberfeldabschnitt von den geborgenen S-Haarringen — auf Grund ihrer Typen — auf das 9–10. Jh. datiert.

Gyula Rosner

60. *Hajós-Cifrahegy* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Die im Jahre 1978 begonnene Rettungsgrabung wurde auch 1981 fortgesetzt. An der O-Hälfte der Sandgrube haben wir die awarischen Gräber Nr. 97–125 freigelegt. In den mehr als mittelmäßig reichen Gräbern (gegossene Gürtelgarnitur, Eisenmesser, Eisenschnalle, Perlen, handgemachte Gefäße, Armring, Ohrgehänge, Spinnwirtel, Eierschale, Tierknochen) ist frühes und spätes Fundmaterial gleichfalls zum Vorschein gekommen. Ein Suchgraben hat erwiesen, daß sich 30 m nördlich von der Notausgrabung noch immer Gräber befinden, das Gräberfeld ist demnach von sehr großem Umfang.

Sehr dicht sind die Abfallgruben des sarmatischen Dorfes zum Vorschein gekommen, von welchen wir die mit Nr. 22–34 erschlossen haben. Arpadenzeitliches Scherbenmaterial war nur sehr schwach vertreten, jedoch auf der ganzen Fläche zerstreut. Die Siedlung wurde von dem früheren Rigolen zerstört.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Mária Béres teil.

Mihály Kőhegyi

61. *Jászberény-Réti földek* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). In der Gemarkung von Jászberény haben wir zur Authentisierung der im Verlaufe der Geländebegehung von Ilona Stanczik im Jahre 1965 zum Vorschein gekommenen awarischen Siedlung eine Rettungsgrabung begonnen. Mit einem am einstigen Hochufer des Zagyvaflusses geöffneten Suchgraben wurde eine frühawarische Wohngrube (aus der ersten Hälfte des 7. Jh.) erschlossen. Die ursprüngliche Grubentiefe dürfte etwa 100 cm gewesen sein. An den Seiten der Wohngrube war ein Bänkchen ausgebildet. Gegenüber des Zuganges — dessen zwei Stiegen beobachtet werden konnten — diente ein Lehmofen zur Beheizung des Hauses. Aus dem Haus ist in großer Menge Keramik und Tierknochenmaterial hervorgekommen. Die überwiegende Mehrheit der Keramik ist handgeformt, jedoch wurden auch noch einige scheibengedrehte, graue Fragmente vom Fußbodenniveau gefunden. Ebenda haben wir einen aus mehreren Gruben bestehenden sarmatischen Komplex mit typischer, scheibengedrehter, grauer Keramik freigelegt.

Im Laufe unserer Geländebegehung haben wir auch noch die Stelle von weiteren drei awarischen Häusern bestimmt.

László Madaras

62. *Kaposvár, Wächterhaus Nr. 40* (Kom. Somogy) (I). Im Gebiet der illegalen Sandgrube gehen die Gräber des awarischen Gräberfeldes seit 1975 fortdauernd zugrunde. 1981 war eine Rettungsgrabung nötig, da mit der Sandgewinnung bereits der Rand des noch nicht erschlossenen südlichen Teiles des Gräberfeldes erreicht wurde. Hierbei haben wir 12 Gräber freigelegt. Charakteristische Funde der Frauen- und Mädchengräber waren: Nadelbehälter aus Bein, Kettenpanzer, schwarz-gelbe Pasta-

perlen, Melonenkernperlen, glatte bronzene Ringohrgehänge, Blumenreste. Aus dem einen ungestörten Männergrab sind: gegossene, verzinnete Bronzegürtelgarnitur (mit durchbrochenem Lilienmotiv verziert), Bartaxt, Eisenmesser, Wetzstein zum Vorschein gekommen. Es konnte festgestellt werden, daß hier die Gräber eines awarischen Gräberfeldes aus dem 8–9. Jh. erschlossen wurden.

An der Rettungsgrabung nahmen der Restaurator László Nemes Takách und Márta Sipos Szabó teil.

Edith Bárdos

Kengyel-Bagimajor-Fischteich (Kom. Szolnok), s. Nr. 95.

63. *Kölked-Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI). Als Fortsetzung der Ausgrabung der awarenzeitlichen Siedlung wurden in der 12. Ausgrabungskampagne im 30×50 m großen Block, den wir an der inneren, von der Ebene her offenen Seite der einstigen, mit dem Donauufer parallel gezogenen Profilverreihe geöffnet haben, die in die Erde eingetieften Häuser Nr. 118–123, die Öfen LXXXV–XC, die Gruben CXXXIX und CXL, der Grabenabschnitt LIV, die Gräber 278–325 und der Brunnen IV. erschlossen. Im Profil sind auch früheisenzeitliche Brandgräber zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

64. *Sükösd-Ságod* (Kom. Bács-Kiskun) (I.) Awarenzeitliches Gräberfeld: Gräber 315–363; Arpadenzeitliche Siedlung: Gruben G. 24–G. 27; Gräben A–D.

1981 haben wir uns die Bestimmung der N-NO-Ausdehnung (möglicherweise auch der Breite) des Gräberfeldes zum Ziele gesteckt.

Ein wichtiges Ergebnis der Freilegung ist, daß aus dem Gräberfeld zum ersten Male Gürtelbeschläge mit Greifendarstellung zum Vorschein gekommen sind. Diese lagen am N-NO-Rand des Gräberfeldes, unmittelbar am Fuß des Gräberfeldhügels. Auch der größte Teil der ringsum gelegenen Gräber hat reiche Funde enthalten.

Das bisher einzige leere Grab des Gräberfeldes ist gleichfalls zum Vorschein gekommen.

Die arpadenzeitliche Bevölkerung hat ebenfalls den ganzen Hügel besessen. Hierauf verweisen die erschlossenen Gruben G. 24., G. 25., G. 26. und G. 27, die verhältnismäßig nahe zum N-NO-Ende des Gräberfeldes zum Vorschein gekommen sind. Es fragt sich, ob die freigelegten Gräben A, B, C und D zur Siedlung gehört haben oder spätere Eingrabungen sind?

Mitarbeiter: Mihály Kőhegyi.

Erika Wicker

65. *Szegvár-Oromdűlő* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Laufe der seit zwei Jahren im Gange befindlichen — der regelmäßigen Sandgewinnung vorausgehenden — mehrere Male durchgeführten Bergungsgrabung haben wir sieben S–N-orientierte sarmatische und 12 NO–SW-orientierte frühawarische Gräber freigelegt. Die sarmatischen Gräber wurden mit Ausnahme eines einzigen ausgeplündert. Auf Grund des erhalten gebliebenen Fundmaterials des ungestörten Grabes und der ausgeraubten Gräber (Perlen, Fibeln) wurde dieser Gräberfeldabschnitt in der zweiten Hälfte des 2. Jhs belegt. Von den freigelegten frühawarischen Gräbern müssen die Gräber 1 und 33 erwähnt werden. Das Fundmaterial des Grabes 1 besteht — unter anderen — aus byzantinischen Schmuckgegenständen, mit punktlinienverzierten, gepreßten Silberbeschlägen. Die über das menschliche Skelett begrabene, partielle Pferdebestattung enthielt ein Pferdegeschirr germanischen Charakters. Neben den männlichen Toten des Grabes 33 wurden mit ihm außer seinen Waffen auch noch das beschirrte Pferd

und je zwei geschundene Pferde- bzw. Rinderhäute bestattet. In der Mitte des Gräberfeldabschnittes haben wir drei Nischengräber erschlossen.

Konsultant: Ottó Trogmayer.

An der Fundrettung nahmen folgende teil: die Restauratorinnen: Katalin Simon, Katalin Vályi, Ágnes Szőke und die Studenten: Mária Béres, Éva Gál, Béla Kriveczky, Erzsébet Nagy, László Révész, László Szathmári, Edit Tari, Gabriella Vörös (JATE).

Gábor Lőrinczy

66. *Székkutas-Kápolnadűlő* (Kom. Csongrád) (VI). Im Laufe der Ausgrabung des spätawarischen Gräberfeldes sind die Gräber 448–462. zum Vorschein gekommen. Das S–N-orientierte Grab 459 war sarmatisch.

Von den bei der Längsausdehnung des awarischen Gräberfeldes klärenden Ausgrabung zum Vorschein gekommenen Gräbern müssen die Nischengrabbestattungen 457–458 erwähnt werden. Beide Toten wurden im Sarg begraben. Das eine Grab war beigabenlos, das andere enthielt Eisenschnalle, Spinnwirtel und Perlen.

Wir haben den das Gräberfeld von O her begleitenden Gräberfeldgraben (eventuell Wall) an zwei Stellen durchschnitten: in beiden Schnitten hat sich ein dreifacher Gräberfeldgraben gezeigt. Dies stimmt mit den in früheren Jahren gemachten Beobachtungen überein.

Das sich östlich vom Gräberfeld erstreckende, große Wallsystem haben wir an vier Stellen durchschnitten. Auf Grund der Durchschnitte hat ein doppelter Erdwall, der auf die Völkerwanderungszeit datiert werden kann, eine Fläche von etwa 2 km² umnommen. Innerhalb des mit doppeltem Erdwall umgebenen Gebietes haben wir in unserem zur genauen Lokalisierung der arpadenzeitlichen Kirche und des dazu gehörenden Friedhofes gezogenen Suchgraben ungestörte Gräber aus dem 14. Jh. (?) und sekundär benutzte Rohsteine, Gefäßfragmente gefunden. Unter den Steinen der aus Rohsteinen gebauten Kirche (es wurde kein einziges Ziegelfragment gefunden!) sind auch mehrere Säulen- und Halbsäulenfragmente zum Vorschein gekommen.

Katalin Nagy

67. *Szekszárd — Bogyiszlói út* (Kom. Tolna) (XXXIII). Unsere Planausgrabung wurde auf der awarischen Siedlung fortgesetzt. Im Gebiet haben wir hier die zweite Töpferei der Siedlung mit drei Öfen erschlossen. Das Verhältnis der Öfen zueinander sowie die aus den in großer Menge zum Vorschein gekommenen Keramikfragmenten stammenden Informationen in Betracht gezogen, setzen wir die Tätigkeit der Werkstätte in die von der zweiten Hälfte des 7. Jhs bis zur ersten Hälfte des 9. Jhs reichende Periode.

Gyula Rosner

Tác (Kom. Fejér), s. Nr. 46.

68. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Auf einer mehr als 1000 m² großen Fläche haben wir 62 Gräber erschlossen und so sind wir bis zum Grab 261 gelangt. Der größte Teil der freigelegten Bestattungen kann auf die mittelawarische Periode datiert werden (Blechgürtelgarnituren, Waffenbeigabe, Ohrgehänge, Perlenketten, wenig Gefäße und viele Holzreste), auf dem S-Teil haben wir eine neuere Gruppe der späten Gräber umgrenzt. Aus einem Männergrab mit gegossenem Beschlag ist ein verzierter Knötenlöser aus Geweih zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiterin: Eszter T. Szőnyi.

Péter Tomka

69. *Tatabánya-Alsógalla* (Kom. Komárom) (XLI). Neben der Autostrada wurde die frühere Bergungsgrabung als Planausgrabung fortgesetzt. 1981 erschließen

wir 49 Gräber und so stieg die Grabzahl des Gräberfeldes auf 300 an. Die Tiefe der Gräber beträgt 100–200 cm, auf einen Sarg verweisende Spur sind wir außer der Eintiefung an der Stelle des Kopfes und der Beine nur in einem einzigen Falle gestoßen. 12 Gräber waren gestört, in 13 Gräbern sind Tierknochen, in vier Gräbern Eierschalen zum Vorschein gekommen. Gefäße wurden nur in vier Gräbern gefunden.

Diese Grabgruppe des Gräberfeldes ist arm an Beigaben. Das eine Grab (Nr. 252) enthielt eine gänzlich rekonstruierbare Gürtelgarnitur, in einem Kindergrab war eine Streitaxt, übrigens vertreten einige Pfeilspitzen im Gräberfeld die Waffenbeigaben. Im allgemeinen sind in den Männergräbern Eisenmesser, Feuerstahl und Eisenschnalle vorgekommen.

Besonders wichtig ist die Doppelflöte des Grabes 288. Die Funde der Frauengräber bilden bronzene Ohrgehänge, Spinnwirtel, Nadelhalter, Melonenkernperlen. Die erschlossenen Gräber können auf die Zeit bis zum Beginn des 7. Jhs datiert werden.

Mitarbeiter waren der Restaurator Károly Kerti jun., und der Graphiker József Kaszál.

Sorolta B. Szatmári

70. *Tiszakarád-Inasa* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Fundort ist in der Dokumentationsabteilung des Museums seit 1954 bekannt. Im April 1981 wurde der Fundort wegen der «Privatausgrabung» des Melders gefährdet, weshalb wir eine Bergung der Funde durchgeführt haben. Im Laufe der Ausgrabung haben wir 20 völkerwanderungszeitliche Gräber erschlossen mit gemischtem Fundmaterial. Es sind sarmatische Armringe, germanische Gefäße und Lanzen, aus dem einen Grab ein hunnenzeitliches, zusammengedrahtetes Gefäß zum Vorschein gekommen.

In der Schicht über dem Gräberfeld stießen wir auf Spuren einer arpadenzeitlichen Siedlung. Es wurden eine Abfallgrube und ein Haus mit Steinverpackung versehenem Herd erschlossen, auch Scherbenmaterial und Tierknochen sind in beträchtlicher Menge zum Vorschein gekommen. Das am letzten Ausgrabungstag gefundene Haus Nr. 2 haben wir wieder zugeschüttet.

Emese Lovász

71. *Tiszalök-Kövestelek* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Die Wasserdirektion des Gebietes jenseits der Theiß hat vom Jahre 1983 an in der Gemarkung der Gemeinde den Bau eines neuen Dammes begonnen. Die ausgesenen Stellen zur Materialgewinnung sind mit den in der Fachliteratur bekannten Fundorten identisch (Kövestelek, Kisvajasdomb, Nagyvajasdomb). Im Laufe der vorangehenden Bergungsgrabung haben wir an einer 530 m² großen, zusammenhängenden Fläche und in unserer 130 m² großen Suchblöcken insgesamt 196 Gräber, ein in die Erde eingegrabenes Haus und zwei Brandöfen erschlossen. Auf Grund der Orientierung der Gräber, der Bestattungssitte und der Beigaben kann als wahrscheinlich betrachtet werden, daß die freigelegten Gräber zu zwei Gräberfeldern gehörten. Die im großen ganzen W–O-orientierten Gräber des arpadenzeitlichen Kirchhofes sind durch arme Beigaben (S-Haarringe, Ringe), Beigabenlosigkeit, Gestörtheit, Ausplünderung charakterisiert. Die Gräber des sich darunter dahinziehenden N–NW–S–SO orientierten, spätawarischen Gräberfeldes unterscheiden die Gefäß- und Tierknochenbeigaben sowie die Bestattungsform mit Sichel von den Gräbern des Kirchhofes. Das Alter des erschlossenen Hauses ist auf Grund des darin gefundenen Fundmaterials nicht eindeutig. Der frühere Charakter der Bestattungen wird von den über sie geborgenen vier Gräbern bewiesen. Die zwei Ziegelöfen (von welchen der eine ein Grab durchschneidet) ist wahrscheinlich mit der arpadenzeitlichen Kirche gleichaltrig. Die auf die Fundamentierung verweisenden Spuren der Kirche sind unsicher, die Fest-

stellung ihrer Lage ist Aufgabe der Ausgrabung im nächsten Jahr.

Konsultant: Péter Németh.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Eszter Istvánovits und die Studenten Béla Kriveczky, László Révész und Imre Szatmári (JATE) teil.

Gábor Lőrinczy

72. *Veresegyház-Szentjakab* (Kom. Pest) (IV). Wir haben die Ausgrabung vom Jahre 1980 fortgesetzt und mit der Öffnung von fünf weiteren Blöcken an einer großen Fläche die Erschließung des aschigen Fleckes durchgeführt. Der größere Durchmesser des ovalen Fleckes liegt um 25 m, seine Breite beträgt 15–18 m. Die Dicke der Asche wird den Rändern zu dünner, jedoch erreicht in der Mitte, wo wir die Reihe der ineinander gegrabenen Gruben gefunden haben, von der Oberfläche gemessen sogar die Dicke von 160 cm. In der Asche haben wir stellenweise durchbrannte Schlackenklumpen vorgefunden. Ein jeder Block enthielt ein außerordentlich reiches keramisches Material. Am charakteristischsten ist die mit freier Hand gemachte Keramik mit eingestempelter Oberfläche, was zugleich auch das häufigste Ziermotiv bildet. Die größtenteils auf die Awarenzeit datierbare Siedlung geht einer spätsarmatischen Siedlung voraus, deren Spuren unter der über der einstigen Oberfläche befindlichen Aschenschicht zerstreut überall erscheinen.

Károly Mesterházy

73. *Veszprém – Vörös Október-Straße* (Kom. Veszprém) (XLV). Während der Ausgrabung des Jahres 1981 haben wir im spätawarenzeitlichen Gräberfeld acht Gräber freigelegt: zwei Kinder- und sechs Frauenskelette von den letzteren waren drei in Särgen bestattet. Die Grabgruben waren bei dem Kopf und bei den Füßen eingetieft, auch dort, wo Sargspuren nicht wahrgenommen werden konnten. Beigaben: glatte, bronzene Ohringe, Ohrgehänge mit Glasperlenanhänger und aus Gold, Armringe mit «Muff»-Enden, Melonenkernperlen, Spinnwirtel, Tierknochen in großer Menge (Schweine-, Geflügel-, Rindsknochen) und Eierschalen.

Handgemachte Tonkrüggchen wurden in drei Gräbern gefunden.

Mitarbeiter: László Költő.

Margit Cs. Dax

74. *Zalakomár–Lesvári dűlő* (Kom. Zala) (XLVII). Im Laufe der Erschließung des Gräberfeldes aus dem 6–9. Jh. haben wir weitere 124 Gräber geborgen. Von diesen sind 66 Skelett- und 58 Brandgräber. Westlich von dem N–S-orientierten, aus dem 8–9. Jh. stammenden Gräberfeld mit Skelettgräbern ist eine reiche Grabgruppe des 7. Jhs zum Vorschein gekommen. Von den Beigaben treten die silbernen Frauenschmuckstücke und die Männergräber mit Waffenbeigaben hervor. Die Zahl der im Gräberfeld erschlossenen Gräber stieg auf 519 an.

Béla Miklós Szőke–László Vándor

75. *Zamárdi–Réti földek* (Kom. Somogy) (I). Wir haben die 1980 begonnene Erschließung des awarischen Gräberfeldes von Grab 78 bis 217 fortgesetzt (140 Gräber). Es wurde eine Fläche von 1000 m² erschlossen. 90% der Gräber war ausgeplündert. Trotz dessen ist ein reiches Fundmaterial zum Vorschein gekommen und wir konnten auch interessante Erscheinungen beobachten. Die interessanten Funde der Frauengräber sind die bronzenen, gegossenen Taschenscheiben in reicher Form- und Ziervariation. In einigen Gräbern stießen wir sogar auf 3–4 solche Exemplare. Auch in Frauengräbern kam der Ziergürtel neben die Verstorbene gelegt häufig vor. In drei Männergräbern fanden wir Schwerter. Es handelt sich um gerade, einschneidige Schwerter von frühem Typ

mit Holzscheiden, die mit Silberblech überzogen und Hängeösen versehen waren. Die Ziergürtel der mit Schwertern gefundenen Gräber waren von vergoldeten Bronzebeschlägen verziert, mit der Zahnornamentik des germanischen Tierstils II. Von den erschlossenen Gräbern waren acht Pferdegräber. Die Pferdeskelette lagen in jedem Falle im W-Ende des Männergrabes, in einer eigenen Grabgrube, mit entgegengesetzter Orientierung. Beachtenswert ist der in ein Frauengrab untergebrachter römischer Klappstuhl aus Eisen mit Silber tuschiert. Auf Grund der Funde wurde das Gräberfeld vom Volk der sog. II. awarischen Welle vom Jahre 670 an benutzt.

An der Ausgrabung nahmen die Assistentin Mária B. Sótónyi, der Student Péter Gróf und der Graphiker László Hornyák teil.

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 76–84)

Balatonmagyaród-Hidvégpusztá (Kom. Zala), s. Nr. 1.

76. *Esztergályoshorvái-Alsóbáránpusztá* (Kom. Zala) (XVI). Im Laufe der an der zur Befestigung der Dämme des Zalaflusses benötigten Erdgewinnungsstelle durchgeführten Notausgrabung ist das Fundmaterial von mehreren Perioden ans Tageslicht gekommen. Die Siedlungsobjekte waren kupferzeitliche Gruben und Gräben, früheisenzeitliche, zum Teil runde Gruben, ferner – in stark gestörtem Zustand – untiefe, römische Gruben. Bisher haben wir drei spätbronzezeitliche Urnengräber und fünf frühkaiserzeitliche Brandgräber freigelegt. Das Interessante bei den letzteren war, daß über das Grab ein viereckiger Hügel erhoben wurde, das Grab von einem viereckigen Graben umgeben war.

Das bedeutendste Material der Fundstelle ist das Gräberfeld des 9–10. Jhs, das völlig erschlossen wurde. Das Gräberfeld von heidnischem Ritus enthielt 317 Gräber. In ihrer Mehrheit waren die Gräber W–O-orientiert. Ein Teil der N–S-orientierten Gräber wurde in Bogenform von den übrigen Bestattungen umgangen. Es gab mehrere Toten, die in Hockerlage bestattet wurden. In drei Fällen konnte beobachtet werden, daß aus Strafe der linke Fuß abgeschnitten wurde. Fast die Hälfte der Gräber hat Beigaben enthalten, auf Grund welcher das Gräberfeld mit den Gräberfeldern von Sopronköhida und Keszthely-Fenekpusztá eine Verwandtschaft zeigt. Die interessanteren Funde sind: 6 schildförmige Ringe, drei «fränkische» Flaschen und drei «Salzbüchsen» aus Geweih.

Mitarbeiter waren die Archäologen Irén Bilkei, Szilvia Honti und László Horváth sowie die Restauratorin Edit Simon.

Róbert Müller

77. *Hajdúdorog-Temetőhegy* (Kom. Hajdú-Bihar) (IV). Die seit 1977 anhaltende Erschließung des Gräberfeldes fortsetzend, haben wir im Jahre 1981 an einer Fläche von 285 m² weitere 26 Gräber freigelegt (Nr. 133–158). Die Gräber waren an der S-Seite des Gräberfeldes ziemlich schütter angelegt, was darauf hinweisen kann, daß wir uns auch seiner S-Grenze angenähert haben, so erstreckt sich das Gräberfeld in bedeutenderem Maße nur in O-Richtung. In den Gräbern haben wir glatte und S-Haarringe, geflochtenen Silberring, bronzenen Metallknopf und den Denar des Königs László I. vorgefunden.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Éva Gál, Mária Béres, Edit Tari, László Révész, Imre Szatmári (JATE), Éva Balogh, Adrienne Pásztor, András Iklódi (ELTE), die Hörer der Hochschule für Lehrerbildung aus Nyíregyháza sowie der Graphiker József Király teil.

István Fodor

78. *Jászágó* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Nicht weit vom W-Rand der Gemeinde, schon in der Gemarkung von Csány wurde 1971 bei dem Ausgraben eines Fuchsbaues ein landnahmezeitliches Grab gefunden. Aus dem Frauengrab sind Doppelanhänger, Armringe zum Vorschein gekommen. Im Zusammenhang mit den Arbeiten des landnahmezeitlichen Fundkorpus versuchten wir die Fundstelle zu identifizieren, ein Grab konnte aber hierbei nicht gefunden werden.

In der N-Gemarkung der Gemeinde, am Ufer des Ágó-Baches sind sarmatische Gräber und ein arpadenzeitliches Gefäß zum Vorschein gekommen, mit Eierschalen und Hühnerknochen. Bei der Anpflanzung des benachbarten Pappelwaldes wurden sehr viele bronzezeitliche Gefäße gefunden.

Nördlich von der Gemeinde, an der rechten Seite der Straße nach Jászárokszállás ist die Kirche des in der Türkenzeit zugrunde gegangenen Dorfes. In ihrer Umgebung haben wir spätmittelalterliche Gefäßfragmente eingesammelt. Aus der Nähe sind früher das Fragment eines figuralverzierten, glasierten Ofenkachels, ein menschenförmiger, bronzener Leuchter und ein Eisengerät als Funde in die heimatkundliche Sammlung des Ortes gelangt.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Éva Gál, Edit Tari, Rozália Dósa, Mária Béres, László Révész, Imre Szatmári und Béla Kriveczky (JATE) teil.

István Fodor

79. *Nógrádsáp-Tatárka* (Kom. Nógrád) (II). Die zuerst für ein Hügelgrab, später für einen kleinen Erdwall gehaltene Fundstelle ist am Dorfrand, an der nach Galgahuta führenden Landstraße zu finden.

Im Laufe der Ausgrabung konnte der NW-SO-orientierte Fleck des ungestörten Teiles der Grabgrube bestimmt werden. Das Grab war von einem 30–40 cm breiten, 60–80 cm tiefen Rundgraben von 6,80 m Durchmesser umgeben: ihre Zusammengehörigkeit hat außer ihrer Lage auch ihr Eingraben in demselben Niveau bewiesen. In den erschlossenen Teilen des Grabens haben wir Pfosten bzw. Pfostenlöcher mit 6–15 cm Durchmesser gefunden, die nicht alle in den Grund des Grabes eingetieft waren. Die Fläche innerhalb des Rundgrabens wurde aufgeschüttet, d.h. über dem Grab ein flacher Hügel erhoben. Das Grab wurde ausgeplündert: die menschlichen und Pferdeknochen des von dem Räuber gestörten Teiles waren mangelhaft und befanden sich nicht in anatomischer Ordnung. Auch die das Grab auf die Mitte des 10. Jhs datierbaren Funde waren mangelhaft. Es wurden 25 silbervergoldete, mit Palmetten verzierte Gürtel- bzw. Pferdegeschirrbeschläge, Pfeilspitzen und Eisenfragmente gefunden.

An beiden Seiten des Erdwalles haben wir einen Walldurchschnitt unternommen. Hierbei sind die Gräber der vier Reihen eines Reihengraberfeldes (Nr. 1–12) zum Vorschein gekommen. Durch den Graben des Erdwalles wurde an beiden Seiten mindestens je ein Grab zerstört. Funde: bronzener Reifring, Halsring aus zwei Drähten, Armring mit spitz auslaufendem Ende, S-Haarring, Pfeilspitzen, vier kleine, kreissektorförmige Goldbleche, unbestimmbare Silbermünze.

Im Laufe des Walldurchschnittes sind weder auf die Struktur des Erdwalles, noch auf die Bauzeit verweisende Funde zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen Ilona Stanczik, István Fodor, Pál Patay, Gyula Nováki und György Tar sowie die Studentin Judit Tárnoki teil.

Virág Soós

80. *Sándorfalva-Eperjes* (Kom. Csongrád) (XXXII). Wir haben die im November 1980 durchgeführte, wegen Errichtung des Fischteiches notwendig gewordene Notausgrabung fortgesetzt und die Gräber 45–130 erschlossen. Die Mehrheit von diesen stammte aus dem 10. Jh. Das landnahmezeitliche Gräberfeld ist gänzlich zur Er-

schließung gekommen (etwa 120 Gräber). Im Gräberfeld können zwei Gruppen auseinandergelassen werden, die eine ist von Kindergräbern flankiert. Einige Gräber sind vom Gräberfeld ziemlich weit zum Vorschein gekommen. Neben den einfachen Grabgruben sind verhältnismäßig häufig die Nischengräber und die Gräber mit Erdbänken, die «Erdkissen» unter dem Schädel. Es konnten mehrere Bestattungen mit Pferdegeschirr, Sattel, Bogen und Köcher beobachtet werden, in einigen Frauengräbern fanden wir eine reiche Verzierung der Bekleidung vor (Hemd- und Kaftanbeschläge usw.). Bloß in einem einzigen Grab wurde ein Gefäß gefunden.

Außer den oben erwähnten haben wir skythische Brand- und Skelettgräber, sarmatische Gruben, einen bogenförmigen sarmatischen Graben mit südlichem Zugang, zwei Häuser sowie ein Wirtschaftsgebäude freigelegt. Das eine zur Hälfte in die Erde vertiefte sarmatische Haus war mit Mittelpfosten und Zeltdach, das andere hatte ein Satteldach mit Pfette und zwei gabelförmigen Stützbalken. Sie hatten keinen Herd.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Katalin Simon, der Ingenieur Gábor Rózsa und die Studenten Mária Béres, Eva Gál, Rozália Dósa, Edit Tari, Imre Szatmári, László Révész, Béla Kriveczky, Gábor Lőrinczi (JATE), Adrienne Pásztor (ELTE).

István Fodor

Sándorfalva-Eperjes (Kom. Csongrád), s. Nr. 52.

Sopron-Krautacker, NW-Wohnviertel (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 11.

81. *Szolnok, Zentrum der LPG Lenin* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Durch die Sandgewinnung wurde ein schon früher bekannter Fundort (unter der Bezeichnung Szolnok-Ugar hat Gyula Kaposvári ein Reitergrab aus der Umgebung beschrieben) gefährdet. Vor der Notausgrabung dürften etwa 10–15 Gräber zugrunde gegangen sein. Im Laufe der Erschließung haben wir an einer etwa 2000 m² großen Fläche 27 landnahmezeitliche Gräber geborgen. Unter den Gräbern waren viele Nischengräber. In Grab 5 haben wir eine partielle, in weiteren fünf Gräbern symbolische Reiterbestattungen beobachtet. Unter den zum Vorschein gekommenen Beigaben waren Waffen (Reflexbogen, Pfeilspitzen), Gürtel- und Gewandzierden, Keramik (sowohl in den Männer- als auch in den Frauengräbern), Ohrgehänge, Armringe, Silber- und Goldringe, Perlen, Nadelhafter zu finden.

Die aller Wahrscheinlichkeit nach reichste Grabgruppe des Gräberfeldes wurde noch zur Landnahmezeit ausgeraubt.

Im Laufe der Bergungsgrabung konnte das ganze Gräberfeld erschlossen werden.

László Madaras

82. *Zalasabar-Borjúállás-sziget* (Kom. Zala) (XV). Im Laufe der sich der Rekonstruktion des «Kisbalaton» (Kleinen Balatons) vorausgehend anschließenden Bergungsarbeiten haben wir die Erschließung des unter Wasser zu setzenden christlichen Friedhofes aus dem 9–10. Jh. fortgesetzt. Im Jahre 1981 wurden 320 Gräber freigelegt. Angesichts dessen, daß wir im Zentrum des Friedhofes gearbeitet haben, hat mehr als ein Drittel der Gräber Beigaben enthalten. Von diesen sind die silbernen und silbervergoldeten, mit Granulation und Filigranarbeit verzierten Ohrgehänge, Zierknöpfe und Ringe am meisten beachtenswert. In der zum 9. Jh. gehörenden Phase des Friedhofes waren die Bestattungen in großen Särgen häufig. Wir haben die einschiffige Kirche erschlossen, die aus Holz gebaut wurde, nur die den Chor trennende Mauer wurde aus in sehr magerem Mörtel gesetztem Stein erbaut. Der Grundriß konnte mit Hilfe des aus sekundär verwendeten römischen Mauerziegeln ausgelegten, teilweise erhalten gebliebenen Fußbodens geklärt werden. Im N- und O-Teil des Friedhofes ist der Graben einer Palisadenwand zum Vorschein gekommen.

Außerhalb dieser ist es wahrscheinlich nur vom 9. Jh. zu Bestattungen gekommen. Es ist anzunehmen, daß die Palisadenwand nicht nur um die Kirche und den Friedhof gezogen war, sondern auch zur Verteidigung eines auch den Friedhof in sich fassenden fränkischen Herrenhofes gedient hat. Neben den Abfallgruben gelang es uns einen mit zwei Brettern ausgeschalteten Brunnen freizulegen.

Mitarbeiter waren: die Archäologin Irén Bilkei und die Restauratorin Edit Simon.

Róbert Müller

83. *Zalavár-Rezes* (Kom. Zala) (IV). Nördlich von der Burginsel liegt etwa 800 m weit der W-Teil der Insel «Rezessziget» («Hosszúsziget»). Wegen der Gefährdung des Gebietes wurde eine Ausgrabung durchgeführt, die 102 Gräber des aus dem 9. Jh. stammenden Friedhofes ergeben hat; es sind ferner 72 Grubenobjekte zur Erschließung gekommen: insbesondere Siedlungsreste des 9. Jhs, mit in die Erde eingetieften Häusern (außerdem sind auch arpadenzeitliche und prähistorische Objekte in geringer Zahl erschienen). Frühere, kürzere Zeit anhaltende Bergungsgrabungen (1961, 1964, 1966) haben gleichaltrige Objekte und Gräber ans Tageslicht gebracht.¹

Mitarbeiterin war die Studentin Judit Tóth.

Ágnes Cs. Sós

84. *Zalavár-Burginsel* (Kom. Zala) (IV). Die Erschließung wurde in dem seit 1973 kontinuierlich erforschten nördlichen Teil (nördlich von der Kunststraße zwischen Zalavár—Zalasabari) durchgeführt. Das Hauptziel der Ausgrabung des Jahres 1981 war die weitere Klärung der bereits früher beobachteten Befestigungs-konstruktionen. Die bisher erforschten einzelnen Phasen der auch chronologisch verschiedenen Holz- und Holz-Steinkonstruktionen lassen darauf schließen, daß wir innerhalb einer gewissen Phase des 9. Jhs tatsächlich mit einem sog. inneren Festungsring rechnen können bzw. es bekräftigt sich die Berechtigung einer Arbeitshypothese, daß die «Akropolis» mit der Marienkirche sich nicht im südlichen Teil der Insel befunden hat. In dem zur Zeit unter Erschließung stehenden Gebiet können mehrere, durch Zerstörung entstandene Brandschichten beobachtet werden. Aus den ältesten Schichten stammen Sporen-funde und spätawarische Gußstücke.²

Mitarbeiter waren die Studentinnen Judit Tóth und Ildikó Turesányi.

Ágnes Cs. Sós

ARPADENZEIT

(Auf der Karte: Nr. 85—104)

85. *Abaújvár-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im inneren Gebiet der Gespanschaftsburg wurden in den Jahren 1976—81 die Probstkirche und der um diese gelegene arpadenzeitliche Friedhof erschlossen. Es wurden Verhandlungen über die denkmalpflegerische Herstellung der Kirchenruine des 11. Jhs geführt, jedoch wurde 1981 entschieden die Ruinen wieder zuzuschütten und die Erschließung des Friedhofes zu beenden. Wir haben die ganze Vermessung der Kirchenruinen durchgeführt und von den Mauerresten den Grundriß und die Profilzeichnungen gemacht. Im Block XXIII haben wir noch die unterste Grabschicht (Gräber 777—786) erschlossen. In ihrer Mehrheit waren hier gestörte, beigabenlose Bestattungen. In den Blöcken XL—XLII gingen wir im vorangehenden Jahr nur bis zum Niveau der Gräber vor und haben die Schuttschicht der eingestürzten Kirchenmauer freigelegt. Infolge des Zeit- und Geldmangels gingen wir in diesen Blöcken nicht mehr an die Erschließung der Gräber heran. Sämtliche im Gebiet der Kirche und des Friedhofes geöffnete Blöcke wurden wieder zugeschüttet. Im Laufe des 6. Fünfjahresplanes wird

im weiteren unsere Aufgabe die Sondierung der Siedlung innerhalb der Burg sein.

An der Ausgrabung nahmen Károly Mesterházy, ferner die Studentin Judit Tárnoki und der Zeichner József Király teil.

Judit Gádor

Balatonmagyaród-Hídvéppusztá (Kom. Zala), s. Nr. 1.

86. *Baracska* (Kom. Fejér) (XXXVI). In der Gellértanya genannten Gemarkung wurden anlässlich der Arbeit mit Bulldozern an der S-Seite des Váli-Tales etwa 22—25 Gräber zerstört. Zwischen dem 23—28. Juni 1981 haben wir eine Bergungsgrabung durchgeführt und 32 Gräber freigelegt. Von diesen stammten 27 Gräber aus dem 11., fünf Gräber vom Ende des 17., bzw. Anfang des 18. Jhs. Diese letzteren Gräber sondern sich in einem Teil des erschlossenen Gebietes gut ab. Die Gräber des 11. Jhs sind noch ärmer an Beigaben als üblich. Es wurden insgesamt nur 3 S-Haarringe, einige fragmentarische Keramiken und aus dem Frauengrab Nr. 31 eine Halskette aus Glaspasta-, Fluorit- und Bernstein-elementen gefunden. Wir haben nur den gefährdeten Teil des Friedhofes erschlossen.

Béla Jungbert

Bátmonostor-Pusztajalu (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 105.

87. *Bodrog-Alsóbüpusztá* (Kom. Somogy) (L). Im Laufe der Erforschung des Sippen-sitzes ist neben der im Jahre 1979—80 in 26×9,4 m Größe, über eine kleine Kapelle und ergänzende Ziegelbauten verfügenden Patronatskirche und des in ihrer Nähe gestandenen, zu Dienstleistungen verpflichteten Dorfes — 170 m SW davon — eine neuere arpadenzeitliche Siedlung (Wohngrube, mehrere Abfallgruben, Ofen) zum Vorschein gekommen. Südöstlich von dem Sitz haben wir die 20×6 m große Pfarrkirche (Smiedt-Acker) mit dem dazugehörigen Kirchhof gefunden (Gräber Nr. 1—50).

An der Ausgrabung nahm die Assistentin Zsuzsa M. Hrotkó teil.

Kálmán Magyar

88. *Budapest*, Grundstück unter Balatoni-Straße Nr. 148/4, mittelalterliches «Kána»-Kloster (V). Im Jahre 1981 haben wir auf dem Gelände des arpadenzeitlichen Benediktinerklosters eine Versuchsgrabung durchgeführt. Auf Grund unserer Erschließung und der auf dem Gelände sichtbaren Mauern und Oberflächenspur-nen hat sich die zusammenhängende Grenzlinie der Klosterkirche und ihres westlichen Abschnittes, ferner die an-nähernde Stelle des Wandelganges abgezeichnet. Vor der W-Fassade der Kirche haben wir die ineinander gegrabe-nen — zum Teil mit Steinumfassung versehenen — bei-gabenlosen Gräber des Friedhofes gefunden. Östlich von dem Gebäudekomplex des Klosters stießen wir auf die Spur einer in Lehm gesetzten Steinmauer von vorläufig noch unbestimmter Rolle, in deren untersten, sich an-schließenden Schichten nur arpadenzeitliche Keramik war.

Emese Nagy—Katalin Holl-Gyürky

Budapest I., Schloß, Szent György-Platz, s. Nr. 106.

89. *Derekegyház-Ibolyás domb* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Laufe der Erschließung haben wir eine ein-schiffige arpadenzeitliche Ziegelkirche mit einer Apside von geradem Abschluß, 54 mittelalterliche Gräber, 5 grö-ssere und zahlreiche kleinere Ossarien bzw. Schädelnischen sowie zwei kupferzeitliche, beigabenlose Gräber mit Hockerskeletten gefunden.

Katalin Hegedüs

90. *Doboz-Hajdúirtás* (Kom. Békés) (IV). Die beinahe vor 20 Jahren begonnene Erschließung der früh-arpadenzeitlichen Siedlung haben wir 1981 im W-Teil des inneren, geschlossenen Gebietes der Siedlung fortgesetzt. Wahrscheinlich haben wir hier den Rand der Siedlung gefunden, wo wir größtenteils auf früheisenzeitliche Gruben und Siedlungsreste des 4–5. Jhs gestoßen sind. Von den letzteren ist von hervorragender Bedeutung ein in die Erde eingetieftes Haus von solcher Größe, in welches nachträglich ein Töpferofen eingebaut wurde. Die Erschließung des Großteils der vorgefundenen arpadenzeitlichen Objekte werden wir im folgenden Ausgrabungssaison durchführen.

An der Ausgrabung nahm der Student András Iklódi teil.

Júlia Kovalovszki

Eger-Burg (Kom. Heves), s. Nr. 111.

Esztergom-Széchenyi tér 1. (Kom. Komárom), s. Nr. 7.

91. *Esztergom-Szentgyörgymező* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der Notausgrabungen im Bereich des Staufensystems im Donauknie haben wir die 1980 begonnene Erschließung fortgesetzt.

1981 wurden am Donauufer — der Stadt zu schreitend — weitere 13 Blöcke geöffnet. Bei unserer Ausgrabung wurden außer den prähistorischen und keltischen Abfallgruben zwei früharpadenzeitliche, zur Hälfte in die Erde eingegrabene Wohngruben mit Steinofen freigelegt. In der Aufschüttung beider Häuser wurden im späteren im Freien stehende Backöfen ausgebildet. Neben den Häusern haben wir auch im Freien einen Backofen mit fünfmal erneuerter Verschmierung gefunden. Im Bereich der drei, in die Erde gegrabenen Objekte haben wir weitere ineinanderreichende Abfallgruben und Ofenreste freigelegt.

Mitarbeiter waren die Archäologiestudenten József Tatai und Judit Tamási.

Sarolta Lázár

Esztergom-Szentkirály (Kom. Komárom), s. Nr. 113.

Esztergom-Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 114.

Esztergom-Burgberg (Kom. Komárom), s. Nr. 32.

92. *Hajdúböszörmény-Zieglfabrik* (Kom. Hajdú-Bihar) (XIII). Im nördlichen Teil der seit 1979 mit einer Planausgrabung geforschten arpadenzeitlichen Siedlung Böszörmény, wo zur Zeit die Lehmgrube der Ziegelei in Betrieb ist, hat man bei der Lehmgewinnung in der Uferwand Gefäßfragmente, Tierknochen gefunden. Anlässlich unserer Notausgrabung haben wir zwei in die Erde eingetieft Häuser, mit Öfen in der SO-Ecke, einen Ofenkomplex im Freien (sein in unseren Block fallender Teil zeigte die Spuren von vier Öfen), einen im Freien stehenden Räucherofen mit dem dazugehörenden Vorraum, Gruben, einen 3,5 m breiten Doppelgraben insgesamt nur in 2 m Länge, Teile eines 3 m breiten, größeren bzw. von mehreren schmälere Gräben gefunden. Bedeutendere Funde: aus der ersten Hälfte des 13. Jhs stammender Friesacher Denar (der eine ein Falsifikat), eine kurze Sense, verschiedene kleinere Eisengeräte (Messer, Beschlagungen, Kettenglieder, Nägel usw.), Spinnwirtel, ergänzbare Tonkessel und Töpfe aus dem 12–13. Jh. Außerdem sind — mit Ausnahme des Räucherofens, dessen Grund mit Sand sorgfältig abgeglättet war — aus der Verschmierung des unteren Teiles der Öfen außerordentlich viele Gefäßfragmente aus dem 12–13. Jh. zum Vorschein gekommen und auch in der Auffüllung der Objekte haben wir ein sehr reiches keramisches und Tierknochenmaterial gefunden.

Ildikó M. Antalóczy

Hajós-Cífrahegy (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 60.

93. *Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). In der Nähe von Hetényegyháza, am Erdweg nach Belsőnyír sind auf dem östlich von dem einstigen Zana-Kovács-Gehöft (heute Nr. 43) gelegenen Hügel die Reste einer arpadenzeitlichen Dorfkirche mit halbbogenförmigem Chor zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Erschließung konnte das gestampfte Fundament der Mauern gefunden werden, die aus Kalkstein und Ziegel gebauten einstigen Mauern sind völlig zugrunde gegangen. Aus dem Kirchhof sind bisher 30 Gräber zur Erschließung gekommen, ihre Beigaben bildeten bloß zwei Bronzeringe. Bei der Mehrheit der Gräber konnten unter den Skeletten Holzkohlenresten beobachtet werden. Die zwei Bestattungen waren älter als der Bau der Kirche, die Fundamentierung hat die Gräber durchschnitten. Das voraussetzlich mit der über eine Kirche verfügenden Siedlung identifizierbare Gut, namens Hetény kommt im Jahre 1266 in einer Urkunde vor, die Quellen des 15. Jhs reihen es schon unter dem Namen Heténypuszta unter den Pußten um Keeskemét auf.

An der Ausgrabung nahmen der Student Gábor Kiss sowie die archäologische Gruppe des Heimatkundlichen Jugendlagers des Komitats teil (16 Häupter).

György V. Székely

94. *Józsa-Klastrompart* (Kom. Hajdú-Bihar) (XIII). Auf dem neben dem einstigen Tőcő-Bett hervorragenden Hochufer haben wir die Fundamente der aus dem 13. Jh. stammenden Kirche von Egyházasmacs (Egyházasszentgyörgy) gefunden. Die Kirche hatte einen Chor mit geradem Abschluß und war mit sechs äußeren Stützpfälern befestigt.

Von der durch den Kirchenbau gestörten Fläche ist ein kleiner Goldreif mit S-Endung zum Vorschein gekommen.

Ibolya M. Nepper

95. *Kengyel-Bagimajor-Fischteich* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im September 1981 lief dem Damjanich János-Museum zu Szolnok die Meldung ein, daß im Laufe der Erdarbeiten des von den LPGs von Rákóczi-falva und Kengyel gemeinsam zu errichtenden Fischteiches archäologische Funde zum Vorschein gekommen sind. Die zum Bau der Querdämme und des Schutzdammes benötigte Erde wurde vom Hochufer des alten, ausgetrockneten Theißbettes gewonnen und hiermit ein Viertel des 9,5 km langen Uferabschnittes gestört. Hier sind aus verschiedenen Zeitaltern stammende Siedlungs- und Friedhofsabschnitte ans Tageslicht gekommen, weshalb es nötig geworden ist, die mit den Erdbauten parallele Fundamentierung im Gang zu setzen. Im Laufe dieser haben wir mehrere in die Szakálhát- und Hunyadihalom-Gruppe gehörende, ferner mittel- bzw. spätbronzezeitliche und sarmatische Abfallgruben, ein zur Hälfte in die Erde eingegrabenes sarmatisches Haus, aus der Szakálhát-Gruppe stammende und sarmatische Gräber bzw. den Teil eines awarischen Gräberfeldes erschlossen. Da von dem großen, zusammenhängenden Gebiet der Humus abgetragen wurde, können wir auch einen Teil der arpadenzeitlichen Siedlung kartographieren. Hierbei wurde auch die Lage der voneinander verhältnismäßig weit gestandenen Häuser, der im Freien errichteten Öfen und der Pferche beobachtet.

Die Bergungsgrabung wird im Frühjahr 1982 bei dem Beginnen der Erdgewinnung fortgesetzt.

Mitarbeiter waren die Archäologen Marietta R. Csányi, Pál Raczy, Gyöngyi Kovács und die Studenten János Cseh, József Laszlovsky.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Péter Somogyi, Gábor Kalla, Pál Rainer, Gábor Fancsalszky sowie die Archäologin Magdaléna Seleanu teil.

Csilla Siklódi

96. *Konyár-Vénkert* (Kom. Hajdú-Bihar) (IV). Auf dem seit 1935 bekannten Fundort hat sich der Besitzer Károly Fehér zum Anpflanzen eines neuen Weingartens entschlossen. Auf dem im Jahre 1980 bestimmten Fundort haben wir 1981 eine Kontrollausgrabung durchgeführt und im Laufe dieser 10 Gräber freigelegt. Der Friedhof aus dem 10–11. Jh. erstreckt sich auf zahlreiche Weingärten. Von den gefundenen Gräbern enthielt Grab Nr. 1 erwähnenswerte Funde: zwei glatte Haarringe mit S-Endung, zwei verschiedene Bronzearmringe mit Tierkopf, tordierter Bronzehalsring, aus Doppelperlen und Perlen mit Silberfolie bestehende Halskette, im Mund des Toten eine Münze des Königs Sámuel Aba.

Károly Mesterházy

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun) (IV), s. Nr. 122.

97. *Mosonmagyaróvár, Királydomb* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Im südlichen Teil des Királydomb zieht sich in W–O-Richtung die Egres-Gasse, die auf Grund der Bodengestaltung die Spur der Gespanschafts-Erdburg verfolgt. An der N-Seite der Gasse hat Károly Winkler zum Bau seines Familienhauses eine Fläche von 10 × 10 m in 1 m-Tiefe ausgeworfen. In dem gelben, lockeren Sandboden zeigten sich stellenweise gebrannte Flecke und Spuren der verkohlten Balken des bereits früher bekannt gewordenen Schanzsystems mit Kassettenkonstruktion als Zeichen dessen, daß die Schanze sich auch hier in die vorher vorausgesetzte Richtung fortsetzt.

Rezső Pusztai

98. *Nagykörös, Fekete dűlő* (Kom. Pest) (XXI). In dem 7 km südlich von der Stadt gelegenen – aus Streufunden bereits bekannten – arpadenzeitlichen Gebiet haben wir eine dem Tiefpflügen vorausgehende Erschließung durchgeführt. Aus der arpadenzeitlichen Siedlung haben wir ein ovales und im großen ganzen rechteckförmiges Hausfundament, eine Abfallgrube und Grabenteile freigelegt. Auf Grund des in geringer Menge vorhandenen Fundmaterials datieren wir die bisher zum Vorschein gekommenen Objekte auf das 12–13. Jh.

Im Laufe der Ausgrabung haben wir ein S–N-orientiertes, sarmatisches Frauengrab erschlossen. Es gelang uns die Sitte einer vom Gürtel herunterhängenden, mit Perlen, Schellen, wulstigen Bronzereifen, Spinnwirteln verzierte Bandtracht zu beobachten. Die Bestattungszeit ist die II. Periode der Sarmatenzeit.

László Simon

99. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXII). Die Freilegungen des Jahres 1980 fortsetzend haben wir 1981 wieder eine mehr als 500 m² große Fläche freigelegt.

In unserem Gebiet bedeutet die älteste Siedlungserscheinung ein sarmatischer Rundgraben von 23 m Durchmesser, der aus drei nebeneinander laufenden Gräben besteht, deren Zugang an der S-Seite war. Aus der Aufschüttung der Gräben sind außer einigen Tierknochen nur sehr wenige sarmatische Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Auf dem Hofe des Klosterflügels – und zum Teil auch unter den Mauern – sind die Objekte der arpadenzeitlichen Siedlung ans Tageslicht gekommen. Wir haben in die Erde eingetiefte Wohnhäuser verschiedenen Typs und Wirtschaftsgebäude mit reichem Fundmaterial (insbesondere Keramik) erschlossen. Zur Siedlung gehörten auch die Grabensysteme, die sich den 1980 freigelegten Gräben anschließen.

Wir haben die Erschließung des westlichen Klosterflügels beendet. Der 68 m lange Gebäudeteil bestand aus sechs oder sieben Räumen, die aber nicht in einer Periode gebaut wurden.

Konsultant: Ottó Trogmayer.

Katalin M. Vályi

100. *Püspökladány-Eperjesvölgy*, LPG 7. November (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Seit 1977 vollführen wir im Friedhof des 10–11. Jhs eine Planausgrabung. Im Jahre 1981 wurden die Gräber 302–517 erschlossen. Wir haben die drei (O-, N- und W-) Ränder des Friedhofes gefunden und hier die Forschung abgeschlossen. An diesen drei Rändern gelang es auch je einen Abschnitt des Grabens um die Gräber festzustellen. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial ist sehr reich. Aus dem Friedhofabschnitt des 10. Jhs wurden: Armringe aus Bronzeblech, Torques, Perlen, Sichel, aus dem Abschnitt des 11. Jhs: Münzen, Perlen, geflochtene Silberringe und Reifen geborgen.

An der Ausgrabung nahm der Anthropologe László Szathmáry teil.

Ibolya M. Nepper

101. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auf dem Lator-Berg haben wir die Erschließung des 1980 begonnenen Schanzdurchschnittes am NO-Teil der großen Erdburg mit durchgebrannter Schanze fortgesetzt. Im 6 m breiten Block wurden weitere Balkenniveaus (8–10) freigelegt. Im stark durchgebrannten Schanzkern haben wir unter einer Holzkohle und Ruß enthaltenden Schicht, in etwa 180–250 cm Tiefe in brauner, vermoderter Form die Kassetten bildenden, jedoch sich übereinander unmittelbar berührenden Balkenreihen gefunden. Am inneren Rand der Schanze ziehen sich in drei Reihen die Pfostenlöcher, die die Stelle der senkrechten Balken anzeigen. In einigen waren auch noch Holzkohlenreste bzw. der Mulm von vermoderten Holzresten vorhanden. An der Außenseite der Schanze über und unter den Balken in etwa 150 cm Breite liegen bis etwa zur 80–100 cm Tiefe flache Steine. Zwischen diesen ziehen sich verkohlte Balken. Am Außenrand des roten Schanzabschnittes haben wir gleichfalls auf senkrechte Balken verweisende Spuren gefunden. Hier sind wir nicht immer auf Pfostenlöcher, sondern auf etwa 20–25 cm dicke, senkrecht gestellte, zuweilen ausgespitzte, braune, vermoderte Holzstümpfe gestoßen. In der Erde zwischen den Balken wurden prähistorische Scherben, Tierknochen und Gefäßfragmente aus dem 10. Jh. gefunden.

An der Außenseite der äußeren, senkrechten Balkenreihe zieht sich ein etwa 1 m breiter, 150 cm tiefer, schmaler Graben. Unter dem äußeren Schanzgrund ist an der Oberfläche ein breites, flaches Plateau sichtbar. Dies durchschnitten konnte festgestellt werden, daß hier ein etwa 4–5 m breiter, prähistorische Scherben enthaltender, aufgeschütteter Graben war. In dem 1 m breiten Suchgraben war auch ein Pfostenloch mit verkohlten Holzresten. Unter der roten Schanze und dem sich unter dieser dahinziehenden Plateau – bzw. dem aufgeschütteten Graben – zieht sich ein weiterer Schanzgraben und eine Schanze. Wir haben auch den Schanzgraben mit dem 1 m breiten Suchgraben Nr. II/1 durchschnitten. Es war ein schmaler, V-förmiger, etwa 3 m tiefer Graben mit dem oberen Durchmesser von etwa 1,5 m, der mit Steinen, prähistorische Scherben, Tierknochen enthaltender Erde ausgefüllt wurde.

Auch die Freilegung des an der untersten Schanze III geschnittenen 2 m breiten, 10 m langen Blockes haben wir beendet. An der Innenseite zieht sich ein V-förmiger, verhältnismäßig untiefer Graben von etwa 1,80–2 m Tiefe. An der äußeren, dem Tal zu gelegenen Seite des Grabens wurde mit der aus dem Graben gewonnenen Erde die sog. Schanze errichtet, unter der sich prähistorische, für die Kyjatice-Kultur charakteristische Gefäßfragmente und Tierknochen enthaltende Gruben befinden.

Auch an der Innenseite der roten Schanze erforschten wir die inneren Siedlungsschichten der Burg. Am untersuchten Abschnitt ziehen sich prähistorische Siedlungsschichten und Gruben. Im inneren, etwa 10 m langen Abschnitt des mittleren, 1 m breiten Suchgrabens Nr. II/1 haben wir in 1,5 m Durchschnittstiefe das ursprüngliche Felseniveau gefunden.

■An der Ausgrabung nahmen der Archäologe János József Szabó und die Restauratorin Frau T. Fidirám teil.

Judit Gádor

Segesd (Kom. Somogy), s. Nr. 128.

Sükösd-Ságod (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 64.

102. *Székesfehérvár-Sziget* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Gebiet des seit 1978 fortlaufend freigelegten Ordenshauses der Johanniter und des Dorfes aus dem 12. Jh. haben wir die Fundrettung auch 1981 fortgesetzt. In unseren vier begonnenen Blöcken ist in 150–170 cm Tiefe das Grundwasser hervorgebrochen, das die planmäßige Fortsetzung der Arbeit im ganzen Jahr verhindert hat. Bloß in einem Block gelangten wir bis zum mittelalterlichen Zerstörungsschutt. Es gelang uns hier einen weiteren Abschnitt, u. zw. eine N–S gerichtete Mauer des in den vorherigen Jahren erschlossenen Gebäudekomplexes aus dem 12–13. Jh. zu finden.

Gyula Siklósi

Székkutas-Kápolna dűlő (Kom. Csongrád), s. Nr. 66.

Tiszakarád-Inasa (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 70.

Tiszalök-Kövestelek (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 71.

Tiszalök-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 17.

103. *Veszprém, Tolbuhin u. 18.* (Kom. Veszprém) (XLV). Die 1980 begonnene Forschung wurde fortgesetzt. 3 km westlich von der westlichen Abschlußmauer der Kapelle kam eine damit parallel laufende Mauer teilweise zur Erschließung. Der untere Teil des Fundaments wurde mit der Opus spicatum-Technik hergestellt. Das S-Ende wurde beim Bau des Bischofspalastes abgerissen, das N-Ende ist zur Zeit noch nicht bekannt. Datierung: 13. Jh. Auf dem Stockniveau der Kapelle, an ihrer NW-Ecke kam ein früherer Gebäudetrakt zum Vorschein, der ursprünglich ein Fenster oder ein Pfeiler gewesen sein dürfte. Der gefundene, kleine Mauerabschnitt ist zweimal getüncht. Diesem Mauerteil wurde später die N-Mauer der Kapelle mit Mantel angebaut. Demzufolge scheint es, daß der Stockteil der Kapelle aus einem früheren und größeren Raum abgetrennt wurde. Erfolgte diese Abtrennung – auf Grund der bekannten Fresken – in dem zweiten Drittel des 13. Jhs, so dürfte das frühere Gebäude im ersten Drittel des 13. Jhs gebaut worden sein. Gleichzeitig mit der Forschung ist es zur Rekonstruktion der früher gefundenen Freskenfragmente gekommen. Von der Südmauer des Schiffes am Erdgeschoß konnten je zwei Apostel bzw. die Gestalt der von der W-Mauer abgeschlagenen und bisher zu einem völlig unbekannten Fresko gehörenden Hl. Maria und des Jesus Christus identifiziert werden.

Alán Kralóvánszky

104. *Visegrád-Schloßgarten* (Kom. Pest) (IV). In den sich an das Gebiet der 1955, in den 60er Jahren bzw. 1980 durchgeführten Fundrettungen anschließenden Blöcken haben wir 1981 die Erschließung der früharpadenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Aus dem zum Gespanschaftszentrum gehörenden, zu Dienstleistungen verpflichteten Dorf haben wir weitere fünf in die Erde eingegrabene Häuser (Nr. 23–27) erschlossen. Ein jedes Haus hatte einen Steinofen oder es konnten auf solche hinweisende Erscheinungen beobachtet werden. Auch der lang hervorreichende Treppen abstieg des Hauses Nr. 26 wurde gefunden. Im Haus Nr. 25 sind Reste irgendeiner Werkstatt zum Vorschein gekommen. Zwischen den Häusern bzw. zum Teil in ihrer Aufschüttung eingegraben, haben wir weitere Gräber (Nr. 8–23) freigelegt. Der Großteil dieser gehört zum Kirchhof einer früharpadenzeitlichen Kirche (die Kirche wurde noch nicht erschlossen). Aus den Gräbern sind mehrere Haar-

ringe mit S-Endung und Ringe zum Vorschein gekommen. Die anderen Gräber (Nr. 8–11, 15) sind Bestattungen aus dem 16–17. Jh.

An der Ausgrabung nahm Attila Michnai teil.

Júlia Kovalovszki

Zalavár-Rezes (Kom. Zala), s. Nr. 83.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 105–130)

Baracska (Kom. Fejér), s. Nr. 86.

105. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun) (I). 1981 haben wir die SW-Ecke der Klosterkirche gefunden. Auf Grund der Mauerungstechnik des ersten Pfeilers zwischen der Kirchenmauer und dem Hauptschiff können die Bauperioden der Kirche differenzierter gezeichnet werden, als dies Henszlmann auf dem von ihm stammenden Grundriß getan hat. Der sich der Kirche von S her anschließende, ursprünglich vielleicht als Sakristei dienende, arpadenzeitliche Gebäudeteil wurde in den späteren Jahrhunderten des Mittelalters – auf Grund der Reste eines Altars – als Kapelle benutzt, in die Kapelle ließ man sich zugleich auch bestatten.

Südlich von der Klosterkirche wurde ein weiterer Abschnitt der Pfarrkirche erschlossen. Der Chor ist fast gänzlich zur Erschließung gekommen. Hierbei hat es sich herausgestellt, daß Imre Henszlmann die von ihm mit B bezeichnete Kapelle von einem Teil der Pfarrkirche gezeichnet hat. So entspricht das 1977 erschlossene gotische Ossarium nicht der Kapelle B, wie dies früher angenommen wurde.

Südlich von der Pfarrkirche haben wir einen weiteren Abschnitt des arpadenzeitlichen Umfassungsgrabens in 5 m Länge erschlossen. Aus dem Graben ist das Fragment einer mit Gravierung verzierten Bronzeschlüssel aus dem 13. Jh. ans Tageslicht gekommen.

Es wurden weitere 500 Gräber des Kirchhofes freigelegt, die Zahl der bisher erschlossenen Gräber beträgt 1804. Die Gräber stammen auf Grund der Beigaben aus dem 14–16. Jh.

Mitarbeiter waren die Studenten Mária Béres, Imre Szatmári und Edit Tari.

Piroska Biczó

106. *Budapest, I. Schloß, Szent György-Platz* (V). Die kontinuierliche Ausgrabungsarbeit hat – der Ausbildung des Ruinengartens des Schlosses vorausgehend – im Bereich des Hunyadi-Hofes die Bau- und Kleinfundkomplexe von mehreren Perioden auf der Oberfläche gebracht. Das Gebiet ist linear – als ältestes Kultur-niveau – durch mehrere Perioden der bronzezeitlichen Kultur gekennzeichnet. In einem kleinen Gebiet – fast linsenartig – sind keltische und römische Keramik und Metallfunde ohne Reste irgendeines Steinbaues zum Vorschein gekommen. Den Streufunden der Römerzeit folgend, haben wir unter der zur Mitte des 13. Jhs gebauten Stadt bzw. den aus Stein gebauten Bürgerhäusern des südlichen Stadtteiles wieder an mehreren Punkten solche Siedlungsspuren erschlossen, die in diesem erforschten Gebiet eine im 11–12. Jh. gegründete und anlässlich des Mongolensturmes eingeseherte Siedlung mit Agrarcharakter – vielleicht die Reste von Minor Pest – bestätigen. An der Stelle einer 1979 aufgerissenen, provisorischen Straße haben wir zahlreiche westliche Nebengebäude und Keller von zahlreichen, früher bereits erschlossenen bürgerlichen Wohnhäusern des 13–14. Jhs mit dem Aufschüttungsmaterial der ersten Hälfte des 15. Jhs freigelegt. (Zu dieser allgemeinen Geländeregulation – nördlich vom Szárazárok [Trockener Graben] – ist es zur Zeit des Königs Sigismund gekommen; auch zu dieser Zeit wurde durch Aufopferung der Wohn-

häuser des südlichen bürgerlichen Stadtviertels der große Burgmarkt der Sigismundzeit ausgebildet.)

Die Keller der im 13. Jh. gebauten zwei inneren Türme der unser Gebiet in 180 m Länge durchquerenden ältesten Stadtmauer von Buda sind ebenfalls mit einem Aufschüttungsmaterial des 15. Jhs zur Erschließung gekommen.

Die zu Beginn der Jahre 1970 begonnene, vollständige Erschließung des westlichen Teiles des Százárok und der drei Pfeiler der überbrückenden Steinbrücke wurde beendet. Als Ergänzung dieses Verteidigungssystems haben wir westlicher, auf dem tiefer gelegenen Csikós-Hof die den sog. Újvilágkert in W–O Richtung durchschneidende mittelalterliche Abschlußmauer sowie die Reste seines sog. Arányi-Tores mit dem einen Abschnitt der hierher führenden mittelalterlichen Pflasterung erschlossen.

Im Sommer 1981 ist – infolge des Baues einer Autoparkstelle – an der östlichen, inneren Seite des Fehérvári-Rondells eine Rettungsgrabung notwendig geworden. Hier gelang es – außer den Resten mehrerer mittelalterlicher Steinhäuser – wiederum einen kleineren Teil der aus dem 13. Jh., aus der Zeit des Königs Béla IV. stammenden Stadtmauer, mit den Resten einer von hier ausgehenden, nach W blickenden kleinen Rundbastei zu erreichen.

Aus der Reihe unseres Fundmaterials heben sich einige Stücke der königlichen Goldschmiedewerkstatt des 15. Jhs – in Kupfer eingravierte Buchstaben- und Motivmuster, zum Guß von Gürtelbeschlägen dienende Formen – und eine polychrome, glasierte, figuralverzierte Ofenkachelserie aus dem 15. Jh. hervor. Es sind auch kleinere, zu den 1974 entdeckten gotischen Statuentorsos gehörende Fragmente zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiterin war die Archäologin Ildikó Nagy.

László Zolnay

Budapest, II. Vitéz–Medve–Gyorskocsi u., s. Nr. 26.

107. Budapest, III. Óbuda (V). (Zusammenfassung.)

Die 1981 laufenden Forschungen standen zum Teil mit dem Umbau der Árpád-Brücke und des Flórián-Platzes im Zusammenhang, zum Teil haben wir die planmäßige topographische Forschung des mittelalterlichen Óbuda fortgesetzt.

Eines der wichtigsten Zentralthemen ist die Klärung der Bebautheit des Marktplatzes der Stadt und seiner Umgebung, die weitere Erschließung des Straßennetzes und die Freilegung der noch fehlenden Details. Im Gebiet zwischen der heutigen Lajos- und Árpád fejezőlem-Straße – auf dem mittelalterlichen Marktplatz – wurde nach weitere Grundrisse der einzelnen Gebäude geforscht, so an der Stelle unter Lajos u. 154, 158 und 165, außerdem haben wir einen weiteren Abschnitt der NO–SW laufenden Straßenschichten freigelegt. Anlässlich unserer Forschungen in der Umgebung des Dugovics Titusz-Platzes sind unter den spätmittelalterlichen Straßenschichten auf die Siedlungsschicht der Stadt des 13. Jhs verweisende Öfen ans Tageslicht gekommen.

Im Laufe der Fundrettung konnten wir weitere Abschnitte der O- und W-Mauer der Burg der Königin beobachten. Unsere andere Hauptforschung erstreckte sich auf die Bestimmung der mittelalterlichen Bebautheit des heutigen Fő-Platzes und seiner Umgebung, vor allem der Laktanya-Gasse. Die Forschung unter Laktanya-Gasse Nr. 5 und 7 hat keine mittelalterlichen Teile zum Vorschein gebracht. Im Laufe der Erneuerung des Gebäudes unter Fő-Platz Nr. 6 vorausgehenden Ausgrabungen haben wir weitere Details der Probstkirche aus dem 14. Jh. geklärt. Die auf dem Hof des Gebäudes unter Fő-Platz Nr. 6 begonnene neuere Forschung folgte der Fortsetzung der in den Gräben der kommunalen Anlagen des früheren Fő-Platzes beobachteten O–W laufenden, mehr als in 2 m Breite herausgenommenen Mauer. Die auf dem Fő-Platz überall vorhandene, dicke, weiße Abrißschicht mit Gebäudeschutt, aus dem auch mittelalter-

liche, gemeißelte Steine zum Vorschein kamen, war auch auf dem Grabungsgelände des Fő-Platzes Nr. 1 und 6 vorzufinden.

Júlia Altmann

108. Budapest, V. Szerb u. 21–23. (V). An der S-Seite der unter dem mittleren Gebäudeflügel des gegenwärtigen Gebäudes zum Vorschein gekommenen, arpadenzeitlichen Kirche haben wir die Erschließung fortgesetzt. Die SO-Ecke des Schiffes der arpadenzeitlichen Kirche wurde mit einer an der N-Seite beobachteten, schrägen Sockelausbildung gebaut. Der in der Mauer des gegenwärtigen Gebäudes erhalten gebliebene Teil war mit Quadersteinen belegt, die Art der Fundierung stimmt mit der N-Schiffmauer überein.

Die arpadenzeitliche Kirche wurde im Spätmittelalter in bedeutendem Maße umgeändert, die Chormauern hat man verdickt und an der SO-Ecke einen Turm von viereckigem Grundriß erhoben. Die Bauzeit des Turmes ist vorläufig unsicher, der Turm wurde wahrscheinlich zur Wende des 15–16. Jhs gebaut. An der S-Seite der Kirche, in der SO-Ecke des jetzigen Hofes sind spätmittelalterliche Skelette zum Vorschein gekommen, in ähnlicher Anordnung, wie an der N-Seite der Kirche.

Katalin Írás-Melis

Budapest, XXII. Balatoni út 148/4., s. Nr. 88.

109. Debrecen-Reformierte Große Kirche (Kom. Hajdú-Bihar) (XIII). Die im Herbst 1980 um die Große Kirche begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Die Forschung hat die Lage des zwischen 1640–42 erbauten Glockenturmes – des sog. Veres torony – und seinen Anschluß an die Umfriedungsmauer des an der Stelle der Großen Kirche gestandenen Hl. Andreas-Kirche geklärt. Im Inneren des Veres torony haben wir 16 Gräber erschlossen, die sich auf die Jahre zwischen 1520–1550 datieren lassen. Es gelang uns auch die westlichen Mauerreste des W-Turmes der Hl. Andreas-Kirche, des sog. Fehér oder Cserepestorony zu finden. Aus der zum Turm nach der Feuerbrunst des Jahres 1564 erst zwischen 1626–28 neugebauten Andreas-Kirche angebauten, befestigenden Bekleidungsmauer konnten wir 15 gotische Schlußsteine herausheben. Es wurden auch zwei Stützpfeiler des W-Turmes der Hl. Andreas-Kirche sowie bei den N- und O-Mauern der heutigen Großen Kirche fünf ursprüngliche äußere Stützpfeiler gefunden. Es gelang auch die Bauperioden des – in der Fachliteratur bisher an das Jahr 1570 gebundene – schon von den Reformierten gebrauchten, heutigen sog. Nördlichen Bethauses zu klären.

Konsultanten der Ausgrabung waren der Architekt László Kertay, Debrecen (KELETTERV) und der Kunsthistoriker Géza Entz, Budapest.

György Módy

Derekegyház-Ibolyásdomb (Kom. Csongrád), s. Nr. 89.

110. Eger-Almárvölgy-Paulinerkloster (Kom. Heves) (X). Auch 1981 haben wir die Erschließungsarbeiten des Paulinerklosters fortgesetzt. Mit weiterem Abbruch des Eisenbahndammes wurde nach der noch unerschlossenen NO-Ecke geforscht. Der Wärme- und Arbeitsraum des Klosters wurden freigelegt und in der Ecke der sog. «Kachelofen mit Kaminöffnung» gefunden. Diese Anlage ist ein bedeutendes, heizungstechnisches Kuriosum, nach dem Raum wurde nach N nämlich ein Heizgang angebaut, der sich an die Küche des Klosters anschließt. Im O-Teil des Heizganges haben wir eine mit Küchenabfall gefüllte Grube freigelegt, aus der viele Tierknochen (Fisch, Geflügel, Wild usw.) sowie verschiedene Scherbenfragmente zum Vorschein gekommen sind.

Bei den Fundrettungsarbeiten haben auch weiterhin die Studenten der Ho Shi Minh-Hochschule für Lehrer-

bildung sowie die Mitglieder des archäologischen Fachzirkels des Pionierhauses teilgenommen.

Konsultant: Károly Kozák.

László Fodor

datierten Sarggrab ein kleines, nielloverziertes Silberkreuz.

An der Ausgrabung nahm zwei Wochen lang die Studentin Mónika Zsámbéky teil.

Zsuzsa Lovag

111. Eger-Burg (Kom. Heves) (X). Im Gebiet zwischen den Resten der W-Türme der romanenzeitlichen Domkirche und den Museumsgebäuden haben wir die 1980 begonnene Forschung fortgesetzt. In der S-Hälfte dieses Gebietes wurde die Erschließung des W-Teiles des «Großen Gebäudes» und die Vorfürung der Mauerreste über der Oberfläche beendet. Die Freilegung und Konservierung des in diesem Teil des Gebäudes befindlichen Wasserspeichers, wie auch die Erforschung und Wiederherstellung der innerhalb des Gebäudes und hinter dem W-Teil der nördlichen Mauer zum Vorschein gekommenen, früheren Mauerreste und Pfeiler wurden fortgesetzt. Nördlich von dieser Mauer haben wir das Gelände zwischen dem Hauptgebäude des Museums und dem Gebäude Nr. 4 auf das barockzeitliche Niveau gebracht. Hier sind Mauerreste und der Luftschacht eines großen, unterirdischen Kellersystems zum Vorschein gekommen. Nördlich von diesen Resten haben wir die Erschließung und Bestandskonservierung des östlichen Raumes des «Provisorenpalastes» fortgesetzt. Der Raum war einst ein Kellerteil, dessen Fußbodenniveau wir in der östlichen Hälfte erreicht haben. In der Ostmauer sind die Reste eines großen, halbbogenförmigen Gurtbogens zum Vorschein gekommen. In dem sich der nördlichen Seite des Gebäudes anschließenden Block zeigten sich mittelalterliche Siedlungsspuren (Pfostenlöcher, Fußbodenniveau, Ofen).

Bei dem Varkoch-Tor beendeten wir die Erschließung eines großen Blockes, in dem sich arpadenzeitliche Siedlungsspuren zeigten. Westlich von diesem Gebiet haben wir die Regelung des Gebietes hinter der Burgmauer beendet, wo die Reste eines Steingebäudes zum Vorschein gekommen sind.

Mitarbeiter war der Archäologentechniker János Kárpáti.

Károly Kozák

112. Esztergom-Alsósziget (Kom. Komárom) (XLIX). Die in 1979 begonnene Ausgrabung im Gebiet des Benediktiner-Nonnenklosters mit den von S und W her anschließenden, zusammenhängenden Blöcken haben wir fortgesetzt. Mit Ausnahme der Apside des Hauptschiffes wurde das etwa 30 m lange und 17,5 m breite Kirchengebäude gänzlich erschlossen. Das mittlere Schiff der dreischiffigen Kirche wurde mit einer halbbogenförmigen Apsis gebaut, die Seitenschiffe schließen sich gerade, die Schiffe trennende Pfeilerreihe wurde auf ein zusammenhängendes Fundament erbaut. Wegen der das ganze Gelände zerstörenden Eingrabung des vorigen Jahrhunderts haben wir nur bei der W- und S-Seite der Kirche das aufgehende Mauerwerk und die mittelalterlichen sowie türkenzeitlichen Gehnniveaus gefunden. Es konnte zur westlichen Abschlußmauer der Kirche der Anschluß von O–W gerichteten, zur SW-Ecke hingegen von N–S gerichteten Grundmauern beobachtet werden. Sie gehörten wahrscheinlich zum Klostergebäude. Südlich von der Kirche haben wir mit roh behauenen, roten Süttöer Steinplatten bedeckte Stein- und Ziegelgräber sowie Sarggräber freigelegt. In dem einen – ungestörten – Steingrab war unter dem Bein des Skeletts eine Münze aus dem 12. Jh.

Neben dem Steingrab Nr. 207 haben wir den unverstärkten, mit Kranz und Masken verzierten Deckel eines römischen Kindersarkophags gefunden, den man wahrscheinlich von dem – ansonsten ungestörten – mittelalterlichen Grab abgehoben hat. Sonstige bedeutende Funde waren: das halbe Stück eines inschriftlichen römischen Grabsteines in die westliche Abschlußmauer der Kirche eingebaut, von der Wende des 13–14. Jhs stammender Goldring mit Zierstein aus dem einen ungestörten Steingrab sowie aus dem mit der Münze des 12. Jhs

Esztergom-Széchenyi tér 1. (Kom. Komárom), s. Nr. 7.

113. Esztergom-Szentkirály (Kom. Komárom) (XLIX). In langsamerem Tempo haben wir die im Rahmen des Donau-Staustufensystems 1976 begonnene Erschließung fortgesetzt. Im Gebiet der Siedlung konnten wir wegen des Hochwassers nur langsam vorwärtskommen. Es wurden drei Öfen des 14–15. Jhs und ein arpadenzeitlicher Herd sowie der bedeutende Teil eines großen Baues mit Pfostenkonstruktion des 11. Jhs mit vielen Pfostenlöchern freigelegt. Dieser letztere Teil ist unter den Resten des früher erschlossenen Hauses des 15. Jhs zum Vorschein gekommen.

Funde: Keramik des 13–14. Jhs, Eisengeräte (Messer, Sporn, Eisenspieß).

Die Erschließung des Gräberfeldes wurde auch fortgesetzt. Im Gebiet der Blöcke XVI und XVIII haben wir 25 Gräber aus dem 11–13. Jh. ausgegraben, die von glatten und mit S-Endung versehenen Silber- und Bronzearrängen bzw. von einem geflochtenen Bronzering datiert waren. Die Gräber lagen auch hier in mehreren Schichten übereinander. Als Streufunde sind arpadenzeitliche Münzen zum Vorschein gekommen.

István Horváth

114. Esztergom-Burg (Kom. Komárom) (XLIX). Wir haben die 1980 begonnene Erschließung im Gebiet des einstigen romanenzeitlichen Lapidariums fortgesetzt. Die früharpadenzeitliche Schicht «floß» unmittelbar auf den mit spätrömischen Funden datierten Berghang. Eine – zwischen den unteren arpadenzeitlichen Schichten überall – vorfindbare Brandschicht kann ein Zeichen des königlichen Palastes vom 13. Jh. sein. Innerhalb der spätmittelalterlichen (14–15. Jh.) Mauern des Lapidariums haben wir die von Lux und seinen Mitarbeitern bereits gefundene, frühere, aus gelbem Sandstein gebaute, arpadenzeitliche Burgmauer verfolgt, die im 14–15. Jh. bis zum Gehnniveau des neuen Gebäudes abgerissen wurde. An dieser Mauer, an der N-Hälfte des Lapidariums haben wir die Reste eines 8×8 m großen, zur Hälfte vor die Mauerfläche hervorspringenden Turmes von viereckigem Grundriß gefunden. An der N-Seite steht das 3,5–4 m hohe aufgehende Mauerwerk des Turmes und hier setzt sich in die nach N laufende Burgmauer eingebaut, der 6–7 m hoch erhalten gebliebene Teil der arpadenzeitlichen «gelben Mauer» fort. Von der S-Mauer des Turmes wurde der bedeutendere Teil bei der früheren Ausgrabung abgerissen. Das Innere des Turmes (an der N-Seite) wurde im 14–15. Jh. mit Ziegeln überwölbt, das innere Gehnniveau vertieft und man hat aus sekundär verwendeten Steinen ein neues Gehnniveau ausgebildet. In der SW-Ecke haben wir den Abfall eines unter dem Steinfußboden dahinziehenden Kanals gefunden. (Die vom Gehnniveau zum Vorschein gekommene, jedoch von Lux und seinen Mitarbeitern mit der laufenden Nummer 24 versehene Säulenbasis aus dem 12–13. Jh. zeigte an, daß die Ausgrabung der 30er Jahre hier bis zum inneren Gehnniveau niedergedrungen war.) In der SO-Ecke des Gebäudes haben wir den Abfall eines anderen Steinkanals gefunden, ferner betreffs der Konstruktion, Kunstgeschichte und Zerstörung des spätmittelalterlichen Gebäudes wichtige Beobachtungen gemacht.

Es wurde festgestellt, daß die NW-Mauer des spätmittelalterlichen Gebäudes auf die zum Teil abgerissenen Reste des sich in der Fortsetzung des Palastes aus der Zeit von Béla III. ziehenden arpadenzeitlichen Mauer gebaut wurde.

István Horváth

115. *Esztergom-Burg-Kaserne* (Kom. Komárom) (XLIX). Wir setzten die der Planung des Kasernengebäudes vorausgehende Forschung fort. Aus dem Kellergewölbe des Gebäudes haben wir den angehäuften Schutt völlig entfernt, sodann die im vorigen Jahr in der W-Mauer gefundenen Schlitzfenster weiter freigelegt, von denen zwei bei der türkenzeitlichen Gewölbeausbesserung zugemauert wurden. Bei ihrer völligen Freilegung stellte es sich heraus, daß sie keine Schießscharten waren, sondern wahrscheinlich als Beleuchtungs- bzw. Lüftungslöcher für einen tiefer gelegenen Raum gedient haben. Nach der Säuberung der östlichen Gewölbesohle haben wir auch hier Mauerforschungen durchgeführt und der W-Mauer ähnlich auch hier fünf arpadenzeitliche Öffnungen gefunden. Auch diese waren viereckige Beleuchtungs- und Lüftungsöffnungen und dürften zu dem an der W-Mauer gefundenen zusammen zu einem zur Hälfte in die Erde eingetieften und ursprünglich mit flachem Dach versehenen großen «Lagerhaus» gehört haben. — Die Etagenmauern des «Lagerhauses» wurden zum Teil abgerissen und an ihre Stelle im 14–15. Jh. die Mauern der heutigen «Kaserne» gebaut. Das aus Quadern gebaute aufgehende Mauerwerk des arpadenzeitlichen Gebäudes haben wir bis zur Höhe des Niveaus des neuzeitlichen Stockwerkes bloß in der SO-Mauerecke vorgefunden. Dieses mächtige Gebäude (von einer Grundfläche von 10×45 m) hat den früher gebauten nördlichen, sog. «kleinen romanenzeitlichen Palast» mit dem südlichen, aus der Zeit des Béla III. stammenden Palastflügel verbunden.

Mit Hilfe weiterer Mauerforschungen haben wir die Balkenkapseln der den Fußboden des Vitéz-Großsaales haltenden Zimmerdecke gefunden. Ebendort, in der äußeren, der Donau zu gestandenen Burgmauer haben wir von den zwischen den Stützpfeilern Nr. 2 und 3 bereits früher beobachteten großen Kalksteinen festgestellt, daß diese in die Mauer abgebrochenen Stümpfe der auf dem Stützpfeiler Nr. 3 noch vorhandenen Tragsteinanfangsstücken ähnlichen Konsolen sind (4 St.), die ursprünglich die letzten, in situ gebliebenen Reste der vor dem Vitéz-Großsaal gewesenen Loggia (eigentlich zwischen den Stützpfeilern, außerhalb der Palastmauer sich dahinziehender, geschlossener, erkerartiger Außenang) war! Bei der Zerstörung des Palastes (1594–95) sind die Reste der Loggia wahrscheinlich in den Bergabhang abgestürzt.

István Horváth

116. *Győr-Káptalandomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gebiet zwischen der südlichen Seite der Domkirche von Győr und der Statue des Hl. Michaels haben wir die Reste einer aus sorgfältig gemeißelten Quadern gebauten romanenzeitlichen Kirche erschlossen. Im westlichen Teil der Kirche mit halbbögigem Chor sind die Basen der Empore haltenden Pfeiler und die Reste des südlichen Pfeilers sowie der Steinbekleidung zum Vorschein gekommen. In diesem engen Gebiet wurden etwa 50, in ihrer Mehrheit gestörte Gräber in mehreren Schichten freigelegt. Das Alter dieser Bestattungen läßt sich auf das 14–18. Jh. setzen. Der westliche Teil der Kirche wurde in der zweiten Hälfte des 16. Jhs nicht mehr gebraucht. Der mit einer in der Nähe der Emporen Pfeiler gebauten Mauer abgekürzte östliche Teil wurde mit Ziegelfußböden bedeckt, das ursprüngliche Tor an der nördlichen Seite vermauert und statt dessen in der Mitte der halbbögigen Apside ein neues Tor geöffnet. Von hier führte eine Treppe in den tiefer gelegenen Raum, der vermutlich als Friedhofskapelle benutzt wurde.

Mitarbeiter war der Archäologentechniker Tibor Mátafán.

Károly Kozák

117. *Hédervár-Zsidódomb* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Die Ausgrabung haben wir auf dem Grundstück des István Szemerédy durchgeführt. Auf dem höchsten Punkt des Hügels stießen wir auf die mit Stein gelegten

Fundamente des vorausgesetzten inneren Burggebäudes, wo an einer Stelle auch ein Teil des aufgehenden Mauerwerkes erhalten geblieben ist. Leider wurde der größte Teil der Mauern — mit den urkundlichen Daten übereinstimmend — bis zum Grund abgerissen und weggetragen. Es konnte beobachtet werden, daß innerhalb des Gebäudes bis zur Tiefe der Grundmauern ein Keller gewesen sein dürfte, da dieser Teil mit aus Abriß stammende Ziegel- und Mörtelschutt ausgefüllt war. Außerhalb der Mauerreste des inneren Burggebäudes (Wohnturm?), weiter von diesem, sind auch Teile des in die Erde eingetieften, eckigen Hausfundaments und die Reste eines aus Ziegel gebauten, mit Lehm gebundenen Backofens zum Vorschein gekommen. Von den Funden sind das Wappen der Familie Hédervári darstellende, glasierte Ofenkacheln, Bein-, Bronze- und Eisengeräte, gotische Steinschnittfragmente zu beachten. Die Keramik stammt hauptsächlich aus dem 14–15. Jh.

Rezső Pusztai

118. *Jánosháza, Schloß Erdődy-Choron* (Kom. Vas) (XXXIX). Die 1979 begonnenen Forschungen haben wir weiter fortgesetzt. Die Erschließungsarbeit richtete sich auf drei Hauptgebiete: auf die vollständige Freilegung des östlichen Hofteils, auf die informative Erforschung des Geländes links vom Eingang sowie auf die archäologische Untersuchung des nördlichen Zwingers und der nordöstlichen Bastei.

Das Festungssystem um das Schloß wurde im Laufe der Jahrhunderte stark umgebaut und durch die Arbeiten sind von den mittelalterlichen Mauern nur sehr wenige Teile erhalten geblieben.

Zur Zeit der Familie Garai stand hier bereits ein Herrenhof, der — den historischen Angaben nach — von einer starken Steinmauer umgeben war, deren Reste an der südlichen und nördlichen Seite des Schlosses auch gefunden wurden. Die Mauer erhob sich auf dem Rücken des Hügels und war noch von außen von einem doppelten Grabensystem umgeben. Der Zugang war im 16. Jh. von S, neben der SO-Bastei.

In der zweiten Hälfte des 16. Jhs, als das Schloß im Besitz der Familie Choron war, wurde an der S-Seite parallel mit der Steinmauer eine Cortina-Mauer aus Ziegeln gebaut.

Zu größeren Umbauarbeiten der Festungsmauer ist es unter dem Besitzer Tamás Nádasdy zu Beginn des 17. Jhs gekommen. An der S-Seite wurde im mittleren Teil die Choronsche Befestigungsmauer durchbrochen und ein fester Torturm eingebaut, den wir bisher nur zum Teil erschlossen haben. Im Laufe der Forschung hat es sich erwiesen, daß die NO-Bastei und auch die N-Befestigungsmauer mit der O-Befestigungsmauer gleichaltrig sind. Sie blieben alle in einem stark umgebauten Zustand erhalten.

Mitarbeiterin war die Architektin Ilona Schöner-Pusztai.

Éva Mezösi-Kozák

Jászágó (Kom. Szolnok), s. Nr. 78.

119. *Kéked, Schloß* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Wir haben im geschlossenen Hof bei dem Bau des Schlosses die Erschließung der früheren Siedlungsercheinungen beendet. Es wurden die Periodenänderungen des symmetrisch angeordneten nördlichen Schlosses geklärt. Die Räume des Gebäudes hatten Plattdecken, mit Ausnahme der beiden Räume in der westlichen Hälfte des Erdgeschosses und des einzigen Saales in der östlichen Hälfte des Stockwerkes, die mit Ziegel- bzw. Steingewölbe bedeckt waren. Die Räume sowohl im Erdgeschoß wie auch auf dem Stockwerk wurden aus dem mittleren, sog. «Kohlenhaus» beheizt. Im «Kohlenhaus» des Erdgeschosses ist von den Kaminen mit Konsolenstruktur der eine gänzlich erhalten geblieben, während wir von dem anderen nur die Reste erschließen konnten.

Die meisten Türöffnungen wurden im späteren umgeändert. Der Zugang in das Schloß erfolgte durch die — zu Ende des 17. Jhs abgerissene — runde Bastei. Das Stockwerk konnte durch eine im «Kohlenhaus» ausgebildete, an drei Ziegelpfeilern ruhende Treppe mit Holzkonstruktion erreicht werden.

Zu Ende des 16. Jhs, jedoch spätestens in den ersten Jahren des 17. Jhs wurde das stark beschädigte, zum Teil niedergebrannte Schloß ausgebessert, umgebaut. Der Zugang der südlichen Bastei wurde abgeschaffen. Statt dessen hat man an der N-Seite einen sichereren Zugang ausgebildet, der leichter zu beschützen war. An der Nordfassade wurde ein rechteckförmigen Grundriß zeigender, großer, auf Steinfundament errichteter «Treppenturm», wahrscheinlich mit Holzkonstruktion erhoben, aus dem die «Kohlenhäuser» sowohl des Erdgeschosses als auch des Stockwerkes erreicht werden konnten.

Noch im ersten Drittel des 16. Jhs wurde an die SW-Seite des Schlosses ein dreiteiliges, erdgeschossiges Wirtschaftsgebäude mit Plattdecke angebaut. (Im nördlichen Zimmer haben wir das Fundament eines zentralen Schornsteines erschlossen.)

Mitarbeiter waren der Techniker Zoltán Simon und die Zeichnerin Katalin Podmaniczky.

Juan A(lberto) Cabello—István Feld

120. Keszthely, röm.-kath. Kirche (Kom. Zala). Im Chor der einstigen Klosterkirche der Franziskaner ist es zu einer der Wiederherstellungsarbeiten vorausgehenden Forschung gekommen. Aus technischen Gründen wurde von der Erschließung nur ein Teil des Chors erfaßt. Außerdem wurden an der äußeren Seite des Chors mit drei Suchblöcken, in der SO-Ecke des Schiffes und auf dem Korridor der Sakristei eine Forschung durchgeführt, um die ursprünglichen Niveaus feststellen zu können. Es gelang das Niveau des 14–16. Jhs zu bestimmen und festzustellen, daß der Fußboden mit sechseckigen Steinplatten bedeckt war. Die Stelle des einstigen Grabes des Stifters István Lackfy konnte nicht identifiziert werden. Die Grundmauer ist zum Vorschein gekommen, mit der man im 16. Jh. nach der Umbildung der Kirche zu einer Burg, den Chorabschluß abgetrennt hat und es wurden die Basen der Altäre aus dem 16. und 18. Jh. gefunden.

In den äußeren Blöcken sind auf das 12–13. Jh. datierbare acht Gräber zum Vorschein gekommen, die zu der schon früher freigelegten Rotunde gehörten, da durch die Mauern der Klosterkirche die Reihen durchgeschnitten wurden. Von den Gräbern sind zwei mit Steinpackung, ein Grab hingegen von unregelmäßiger Lage. Mit Hilfe der Mauerforschung haben wir festgestellt, daß der S-Korridor des Klosters auch in seinem aufgehenden Mauerwerk aus dem Mittelalter stammt und daß sich an der N-Seite der Kirche im ersten Gewölbeabschnitt des Schiffes ein zugemauertes, gotisches Fenster befindet. Außerdem haben wir auch die zugemauerte Tür des Treppenturmes ausgebrochen.

Mitarbeiterin: Mária Marx.

László Vándor

121. Kiszombor, röm.-kath. Kirche (Kom. Csongrád). Im Zusammenhang mit der Wiederherstellung der Rundkirche haben wir Erschließungen und archäologische Beobachtungen durchgeführt. Nach dem Abreißen der sich der N-Seite anschließenden Sakristei der Rundkirche haben wir auf dem Gelände die Reste einer barocken Sakristei und der NO-Ecke des Schiffes freigelegt. Auch die Reste der SO-Ecke des Barockschiffes sind zum Vorschein gekommen. Auf die Reste des bereits früher erschlossenen W-Bogens wurde ein neuer Mauerteil erbaut. Im Laufe dieser Arbeiten sind in dem der S-Mauer nahe gelegenen Stumpf die Reste einer vermauerten, in die Mauer eingebauten, mittelalterlichen Treppe zum Vor-

schein gekommen, die von der Empore in den Dachraum geführt hat.

Mitarbeiter war der Archäologotechniker Tibor Mafafán.

Károly Kozák

122. Lászlófalva-Templomdűlő (Kom. Bács-Kiskun) (IV). Uns der Ausgrabungsfläche des Jahres 1981 anschließend haben wir an der Arbeitsstelle III, in der Umgebung der auf mittelalterlichen Fundamenten erbauten reformierten Kirche die Erschließung des spätmittelalterlichen kumanischen Dorfes Szentkirály fortgesetzt. Auf dem Wirtschaftshof des Hauses 4–4/a haben wir nach dem in mehreren Perioden gebauten Grabensystem geforscht. Die Analyse des Grabens 14., 15., 16. beweist, daß wir auf die Fundierungsgräben der Umfassungsmauer gestoßen sind. Die Bauten dienten zum Einpferchen des Viehs. Der Graben 17 war ein aus dem äußeren Ofen ausgehender Wasserablaß.

Gegenüber dem obigen Grundstück, auf dem Hausgrund an der anderen Seite der mittelalterlichen Gasse wurden die Spuren von mehreren Gebäuden gefunden, deren Lehmwände eine Säulenkonstruktion zeigten. Von diesen dürften gleichzeitig je zwei eng nebeneinander gestanden haben (Häuser Nr. 5., 6., 7., 8.).

Im Gebiet des Hauses Nr. 8 und in seiner Umgebung haben wir die Gräber 95–140 des arpadenzeitlichen Friedhofes erschlossen. Häufig kommen Nachbestattungen vor. Beigaben: Haarringe mit S-Endung und Münze aus dem 12. Jh.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Márta Ferencz und der Archäozoologe János Matolesi.

András Pálóczi Horváth

Ópusztaszer (Kom. Csongrád), s. Nr. 99.

123. Ozora-Schloß (Kom. Tolna) (XXXIII). Zusammenfassung der Ergebnisse des ersten Abschnittes der auf mehrere Jahre geplanten Forschung.

Auf Grund der Genehmigung zum Festungsbau aus dem Jahre 1416 war das von Manetto Ammatini als Sitz des Filippo Scolari erhobene Gebäude ursprünglich ein einziger, geschlossener, einen turmlosen Block bildender Bau mit Mittelhof. Die Flügel des an drei Seiten bewiesenen, im S vorläufig nur vorausgesetzten Gebäudes gliederten sich auf ein niedrigeres, nach außen geschlossenes Erdgeschoß und auf ein Stockwerk mit außerordentlich hoher Lichthöhe. Die letzteren Räume waren von in die Außenmauern geschnittenen, großen Fenstern mit Steinumfassung beleuchtet. Über den einstigen Detailreichtum des ohne die Fundamente in voller Gänze aus Ziegel gebauten Schlosses zeugen die in großer Menge erhalten gebliebenen, behauenen Steine.

Auch die das Schloß umrahmende an den Ecken mit runden Türmen versehene Gurtmauerung, von der uns bisher nur der S- und W-Teil bekannt sind, wurde größtenteils aus Ziegeln erbaut. Das Gebäude war wahrscheinlich mit der im W gestandenen, gleichfalls mittelalterlichen Pfarrkirche durch eine Pfeilerbrücke verbunden.

Das Schloß wurde um 1520 vom damaligen Besitzer Ferenc Hédervári mit Renaissanceelementen versehen. Nach mehreren Belagerungen kam es im Jahre 1545 in die Hand der Türken. Zum Teil aus Mangel an der Instandhaltung, zum Teil infolge der Zerstörungen während den Belagerungen sind die dünneren Innenmauern des Gebäudes, ferner der ganze S-Teil eingestürzt. Gleichfalls stürzten auch die äußeren Gurtmauerungen ein, die dann durch eine Schanze mit Holzkonstruktion ersetzt wurden. Nach der Wiedereroberung hat das Eszterházyse Gut um 1730 mit Verwendung der mittelalterlichen Mauern hier ein einfacheres, U-förmiges, zwei Stock hohes Schloß ausgebildet und die Reste der Gurtmauerung abgerissen.

Nach dem partiellen Ausbau der S-Flügel diente das ganze Gebäude zu Beginn des 19. Jhs als Kornspeicher.

Mitarbeiter waren Tibor Koppány, Judit Lászay und Frau L. Vinczellér, ferner die Techniker István Könyv, András und Béla Tövisháti.

István Feld

124. Pásztó-Umgebung des gotischen Hauses (Kom. Nógrád) (II). Wir haben die 1979 begonnene Forschung der Umgebung der gotischen sog. Kantorei fortgesetzt. Südlich vom Haus wurden 1981 die Fundamente eines 20×5 m großen Gebäudes erschlossen. Im Suchgraben haben sich die Grundmauern eines darauf senkrechten großen Gebäudes mit N—S-Achse entfaltet. Die freigelegte Länge des Gebäudes beträgt 29 m, jedoch finden sich im S-Ende nur die Stümpfe der ausgebeuteten Mauer. Ihre ursprüngliche Länge war wahrscheinlich 30 m, ihre Breite 5,5 m; es war ein dreiteiliges Gebäude, dessen Trennmauern zum Vorschein gekommen sind. Im mittleren Raum ist ein Teil der Steinplattenbedeckung erhalten geblieben. Aus der Auffüllungsschicht unter den Fußbodenbelag des Gebäudes sind in sehr großer Menge keramische Fragmente und Tierknochen vom Beginn des 12. bzw. Endes des 11. Jhs zum Vorschein gekommen. Das frühe, zur Benediktinerabtei gehörende Wirtschaftsgebäude konnte eine Werkstatt gewesen sein, da wir darin einen Herd, ein Gießtiegel und Schlackenstücke gefunden haben. Das Gebäude wurde zu Beginn des 13. Jhs Opfer eines großen Brandes und nicht mehr neu aufgebaut. Über dem Abrißschutt ist eine mit der Keramik des 16. Jhs datierte Auffüllungsschicht.

Neben der N-Seite der Pfarrkirche haben wir die Erschließung des ersten Niveaus einer sechseckigen Kapelle begonnen. Diese Kapelle wurde zur Mitte des 13. Jhs gebaut und war ein zweistöckiges Gebäude, dessen oberes Geschoß in der zweiten Hälfte des 15. Jhs bei dem Bau der dem N-Schiff der Kirche angebauten Sakristei oder Seitenkapelle abgerissen wurde. Die NO-Ecke dieses Gebäudes aus dem 15. Jh. wurde auf die Mauer der Kapelle gebaut. In den sechs Ecken der Kapelle ist die Gewölbsohle erhalten geblieben und in der Mitte haben wir im Schutt die Stücke des abgestürzten Gewölbes gefunden. An der O-Seite stießen wir auf die Steinumfassung einer Tür, die nach O, in die vorausgesetzte Sakristei der Kapelle führt. Bis 1981 haben wir die Erde etwa bis in einer Tiefe von 2 m aus dem Inneren der Kapelle ausgebeutet, doch wurde hierbei nur an einer Stelle das Fundament der Kapelle gefunden. Vom oberen Teil der Mauer gerechnet, in 5 m Tiefe zeigte der gelbe Sand das Fußbodenniveau der Kapelle an. Das Suchen nach dem Chor und die Entfernung des Schuttes aus dem Schiff ist die Aufgabe des nächsten Jahres. Die S—W-Ecke der Kapelle haben wir 1967 in einem Suchgraben bereits gefunden.

Ilona Valter

125. Pécs-Bischofsburg-Nördlicher Garten (István tér 23.) (Kom. Baranya) (XXVI). Auch im Jahre 1981 haben wir im Nördlichen Garten die Erschließung der mittelalterlichen Gebäudereste fortgesetzt.

Wir haben das O-Ende des in der O-Hälfte des Gartens früher zum Vorschein gekommenen großen Erdgeschoßraumes freigelegt. Der Raum, der sich an der S-Seite parallel mit der Domkirche zieht, ist eine 19,5 m lange und etwa 6 m breite ungeteilte Fläche. Die S-Fassade in der Mittelachse des Raumes ist von einer großen, vermauerten Türöffnung mit Steinumfassung durchbrochen. In der O-Mauer des Raumes haben wir die gotische Türöffnung mit Steinumfassung gefunden, die zur Türkenzeit zugemauert wurde.

Die S-Fassadenmauer des Großsaals und des sich diesem von O her anschließenden kleineren Raumes ist von einer — auf die Mitte des 14. Jhs datierbaren — schmalen Fensteröffnung mit Steinumfassung durchbrochen.

In der nördlichen Fassadenmauer des dem Großsaal von N her anschließenden Traktes — die mit der östlichen Fortsetzung der inneren Burgmauer identisch ist — sieht man eine hohe, schmale, gotische Fensteröffnung mit geradem Abschluß, in der wir auch «in situ» die Reste des die Öffnung abschließenden Eisengitters gefunden haben. Die Öffnung des zweiten Fensters verschließt zur Zeit die dicke Schuttschicht einer eingestürzten Mauer. Laut Beweis der zum Vorschein gekommenen Fensteröffnungen war das Niveau zwischen der inneren und der äußeren Burgmauer viel tiefer als heutzutage, es kann sein, daß die äußere Burgmauer aus einer späteren Zeit stammt. Die Entscheidung dieses Problems ist aber schon die Aufgabe der weiteren Forschung.

Der Charakter des Großsaales und der anschließenden Gebäudeteile sowie die auf die zweite Hälfte des 14. Jhs datierbaren Reste ihrer Kunstformen lassen darauf schließen, daß sie — mit den früheren Vermutungen übereinstimmend — Reste des in der Burg von Pécs gestandenen und 1367 gegründeten Universität von Pécs sind. Im Gebäude hat nach der Einstellung der Universität bis zur Eroberung von Pécs durch die Türken im Jahre 1543 die *scola maior* eine Heimstätte gefunden.

In dem vom erwähnten Gebäudekomplex nach O gelegenen Block, von der den Komplex zur Zeit abschließenden N—S gerichteten türkenzeitlichen Mauer nach O sind frühe Mauerreste und ein Gefäß aus dem 12. Jh. sowie ein aus Sandstein gemeißelter Apostelkopf des 12. Jhs zum Vorschein gekommen. In diesem Teil besteht das Auffüllungsmaterial aus frühmittelalterlicher Keramik.

Westlich von dem N—S gerichteten, in den vorausgehenden Jahren erschlossenen gewölbten Raum haben wir zwei Suchgraben in N—S-Richtung gezogen. Hier sind die Reste eines romanenzeitlichen Gebäudes zum Vorschein gekommen. Vor dem S-Zugang des Raumes wurde ein großes, mit Akanthusblättern und Palmettenreihe verziertes romanenzeitliches Kapitell gefunden.

Im Interesse der Forschung der O-Burgmauer haben wir neben der sich in ihrer Spur ziehenden Gurtmauerung drei Suchgraben gezogen. In allen drei wurden unter dem Fundament der gegenwärtigen Gurtmauerung die Reste der ursprünglichen O-Burgmauer gefunden.

Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial bilden mittelalterliche und türkenzeitliche Keramik sowie in geringer Zahl mittelalterliches, gemeißeltes Steinmaterial. Mitarbeiter: Győző Gerő.

An der Ausgrabung nahm der Archäologe Károly Sonkoly teil.

Mária G. Sándor

Pécs, Székesfehérvár u. 3. (Kom. Baranya), s. Nr. 37.

126. Salgótarján, Salgóvár (Kom. Nógrád) (II). Die bisherigen Ergebnisse der Forschung:

1. Die in der Aufschüttung des N-Mauerfundaments im unteren Teil der Zitadelle gefundene, für das 13. Jh. typische Keramik weist darauf hin, daß die Burg älter ist, als ihre erste schriftliche Erwähnung (1341).

2. Die älteste Burg von Salgó ist im wesentlichen mit der Zitadelle identisch. Dies besteht aus einem auf dem höchsten Punkt des Berges erhobenen Turm von 9,5×7,5 m Außenmaß und 1,8 m Mauerdicke sowie aus dem sich nach W anschließenden — mit dieser eindeutig zusammengebauten —, von zwei parallelen Mauern gebildeten Burgteil. An dem sich dem Turm anschließenden Abschnitt dieses Burgteiles war wahrscheinlich ein offener Hof — von hier konnte man auf den Stock des Turmes gelangen. Im Erdgeschoß befand sich gleichfalls — unseren Beobachtungen nach — kein Zugang, es führte eine Treppe in das tiefer gelegene W-Gebiet. Die W-Hälfte dieses tieferen Teiles hat vielleicht ein erdgeschossiger Wohnraum, die Mitte ein gleichfalls als offen vorausgesetzter Hof eingenommen. Von diesem letzteren öffnete sich im N das sehr schmale — 80 cm breite — Burgtor, zu dem von außen ein Aufgang von Holzkonstruktion geführt haben dürfte.

3. Die Burg wurde laut Bezeugung der beobachteten dicken Zerstörungsschichten wahrscheinlich infolge einer Belagerung im 16. Jh., die wir voraussetzlich zu den Kämpfen des 15jährigen Krieges binden können, zerstört. Auch 80% des erschlossenen Fundmaterials stammt aus dem 16. Jh., es besteht überwiegend aus einfacher Keramik.

4. Die Burg haben die Abkömmlinge von Simon, des Sohnes des zur Kacsics-Sippe gehörenden Illés gebaut und bis zur Mitte des 15. Jhs in Besitz gehalten. Ihre Herren haben aber zu Beginn des 15. Jhs nicht mehr hier gewohnt, sondern in ihren Herrenhöfen von Mátraszőlös und Rap. Die Burg wird von den Hussitenführer Giskra erobert, dann nach seiner Vertreibung von König Matthias der Familie Szapolyai verschenkt. Nach Mohács wurde die Burg Besitz der Bebek-, sodann der Deren-esényi-Familie, bis sie 1554 in türkische Hände fällt.

Mitarbeiter: Zoltán Simon, András Papp und Gyula Mészáros.

István Feld

127/a. *Sárospatak-Burg-Innerer Burghof* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Wir haben festgestellt, daß das ursprüngliche Gelniveau des Hofes, das nach O leicht abfällt — unter dem jetzigen schotterigen Niveau — bei 90 cm beobachtet ist, es wurde im II. Block von einer gelblichgrünen, aus kleinen Kiesen bestehenden Aufschüttungsschicht angedeutet.

Es wurde beobachtet, daß der Ecksockel von der Fundierungsfläche der Loggia etwa um 40 cm hervorspringt. Es ist möglich, daß die W-Mauer bei der Wiederherstellung im Jahre 1981 etwas weiter nach außen aufgezogen wurde. Die sich im Fundament zeigenden Abweichungen hängen mit dem Fall des Hofniveaus zusammen.

Der Abschnitt des aus Stein und Ziegel gemischt gebauten Steingewölbekanals aus dem 17. Jh. mit einer inneren Breite von 80 cm wurde freigelegt. Der sich — in 150 cm Tiefe — von dem Niveau des Hofes in W—O-Richtung ziehende Kanal kann auf Grund der keramischen Funde auf die Zeit des György I. Rákóczi datiert werden.

Aus der Aufschüttung des im O-Teil des Suchgrabens I., in der Richtung des Hofes stumpfwinklig brechenden Mauerteiles (darunter befindet sich ein Abzugskanal, bei dessen Errichtung die Mauer durchschnitten wurde) sind Keramikfragmente aus dem 17. Jh. zum Vorschein gekommen. Auf Grund der ungestörten Schicht ist vorauszusetzen, daß wir mit einer Gegenwand des um den Turm gezogenen Grabens zu tun haben.

127/b. *Sárospatak O-Burgmauer*: Die Freilegung der im vorigen Jahr erschlossenen, zur Verteidigung des Vízikapu (Wassertor) gebauten Bastei haben wir fortgesetzt. Die zwei Bauperioden können klar auseinandergehalten werden: es wurde zuerst die viereckige Bastei erbaut, dessen Torturm man im NO-Teil mit drei Pfeilerpaaren ausgebildet hat. Sodann ist die kleinere, fünfeckige Bastei fertig geworden, die schräge NO-Basteimauer läuft auf die Pfeilermauer. Es wurden die Grundmauern der Wolfsgrube und die Pfostenlöcher der wahrscheinlich vor dieser gestandenen Brückenkonstruktion freigelegt. Wir haben die Spur der äußeren Mauern geklärt.

Die Fundamentuntersuchungen bei der NO-, sog. Tömlöc-bástya (Verliesbastei) haben die Absonderung der einzelnen Bauphasen gut gezeigt. Es wurde zuerst die Burgmauer erbaut, sodann die den Druck der Schanze ausgleichende Stützmauer, ferner neben dieser die zur vorgeschobenen Verteidigung dienende Bastei. Die bei der N-, aus Quadersteinen bestehenden Ecke der Bastei durchgeführte Forschung zeigt, daß sich auch hier ein tiefer Graben entlanggezogen hat. (Selbst von dem gegenwärtigen Gelniveau — 280 cm ist das Mauerwerk gleichfalls aus Quadersteinen!)

Bei der Regelung des Geländes werden die auf Grund der archäologischen Schichten festgestellten Niveaus in Betracht gezogen und das ganze Verteidigungssystem authentisch wiederhergestellt.

127/c. *Sárospatak NW-Eckbastei*: Der Stadtrat beabsichtigt die mächtigen, gewölbten Kasemattensäule der 1527 neu aufgebauten Új-bástya (Neue Bastei), die sich unter der Gasse und den an die N-Seite angebauten Häusern entlangziehen, als Weinschenke zu eröffnen. Wir haben die Forschung an der N-Seite der Bastei, im Burggraben fortgesetzt, wo die Basteimauer in ganzer Länge (25,4 m) etwa in der ursprünglichen Höhe von 4,74 m auch heute noch zu sehen ist. Die Entwässerung der Kasematte könnte durch Wiederherstellung des ursprünglichen Niveaus des äußeren Grabens gelöst werden. Der Entwässerung der Kasematte schließt sich die im W-Burggraben, im Garten des Hauses unter Rákóczi u. 61 und auf dem Hof des Hauses Nr. 71 durchgeführte Ausgrabung an. Die Freilegung hat erwiesen, daß die Wasserabführung auf dem Gravitationswege erfolgt ist, jedoch nicht mit Hilfe eines Kanalsystems. Dieser freie Abfluß hörte mit Auffüllung des Burggrabens und Ausbildung der in die Burg führenden W-Straße auf.

Mitarbeiter: István Feld.

Entwerfer: Judit M. Anda und Ferenc Török BME.

Katalin J. Dankó

128. *Segesd* (Kom. Somogy) (L). An einer als sog. Sitz der Königin registrierten Stelle des Komitats, im Innengebiet der Gemeinde ist ein mittelalterliches und arpadenzeitliches Erdburgsystem zum Vorschein gekommen. Im Laufe der im Bereich von Burgberg-Kleinkraftanlage durchgeführten Ausgrabung sind die WO-orientierten Sarggräber eines Kirchhofes zum Vorschein gekommen (Gräber Nr. 1—56). Die Gräber lagen in zwei Schichten übereinander. Die weißen und blauen Glasperlen sowie das Silberdenarfragment von Ferdinand III. (1637—1657), der spärenaissancezeitliche Buchbeschlag, der Ring, das Pektoralkreuz datieren den Friedhof auf das 16—17. Jh. Der erschlossene Teil des Friedhofes wird durch ein am N-Rand des Hügels zum Vorschein gekommene Gebäude — das älter ist als der Friedhof —, ferner im O und W von dem Schanzgraben einer mittelalterlichen Burg abgeschlossen. 50 m von den WO-orientierten, Beigaben enthaltenden Gräbern, bei dem heutigen Franziskanerkloster sowie auch bei dem 200—300 m weit gelegenen S-Ende des Burgberges sind die WO-orientierten Gräber eines Friedhofes von ähnlichem Charakter zum Vorschein gekommen. (Fundmaterial: Grabbeigaben, mittelalterliche Keramik, Ziegel usw.)

An der Ausgrabung nahm die Assistentin Zsuzsa M. Hrotkó teil.

Kálmán Magyar

Sopron-Krautacker-NW-Wohnsiedlung (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 11.

Sopron-Szt. György u. 12. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 41.

Sopron-Új u.-Szt. György u. Ecke (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 42.

Szécsény-Ültetés (Kom. Nógrád), s. Nr. 14.

Székesfehérvár-Sziget (Kom. Fejér), s. Nr. 102.

129. *Székesfehérvár-Stadtmauer* (Kom. Fejér) (XXXVI). 1981 gelang es uns das bisherige allgemeine Bild über die Stadtmauerforschung von Fehérvár weiter zu bereichern. Im Gebiet zwischen dem Hof der Häuser unter Kossuth L. u. 2 und 6 und der unter Népköztársaság u. 23 und 25, ferner auf dem Hof der Häuser unter Táncsics M. u. 4 und 6, auf dem Gelände unter Jókai u. 20 sowie auf dem István- und Vörösmarty-Platz haben wir Gräben gezogen. Die Fundsicherstellung wurde kontinuierlich, im ganzen Jahr durch geführt.

Die in den Gräben gefundenen Burgmauer- und Burggrabenabschnitte haben uns eine Hilfe dazu gegeben,

die O- und NO-Teile der einstigen Stadtmauer in einer Vermessungszeichnung festlegen zu können. Mit ähnlich gutem Ergebnis ging auch die Erforschung der im N-Teil der Innenstadt vorfindbaren Burgmauer einher, wo wir den W- und NW-Teil an vielen Punkten vermessen konnten.

Die Dicke der Burgmauern war überall zwischen 200–240 cm. Die Periode aus dem 12–13. Jh. wurde auf ein Gerüst aus dicken Balken fundiert. Auch zwischen den Balken haben wir Keramikfragmente, aus derselben Zeit gefunden. Am Hof des Hauses unter Jókai u. 20 sind Teile des rechteckförmigen Turmes zum Vorschein gekommen. Lichtweite etwa 14×8 m, Mauerdicke etwa 220 cm.

Auf diesem Hofe ist eine große türkische Abfallgrube mit 21 unversehrten Gefäßen, einer Bronzekanne sowie einem Benediktinermedaillon ans Tageslicht gekommen.

Gyula Siklósi

Székkutas-Kápolnadűlő (Kom. Csongrád), s. Nr. 67.

130. *Szerencs, Rákóczi-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). 1981 haben wir in der W-Hälfte der inneren Burg Forschungen durchgeführt. Unter dem Großsaal des N-Flügels stießen wir auf einen Keller, unter dem Lagerbalken befand sich ein Ziegelfundament. Das Nachbarzimmer war vermutlich ein Räucherraum der Küche.

Im Laufe der Forschung haben wir zwei Renaissanceperioden festgestellt. Vor der Hoffassade des Gebäudes

zog sich ein Hausflur mit Holzpuppengeländer. Dieser Flur und der dazu gehörende Aufgang wurde in der zweiten Renaissanceperiode etwas umgebaut. Der Flur wurde vermauert und man bildete einen neueren, von uns noch nicht bekannten Aufgang aus. Es wurden Kamine gebaut, Fenster verschmälert und zugleich auch erhöht. Auch die Plattdecke über dem Stockwerk ist höher gekommen. Der nach W aus dem Gebäude hervorstehende Flügel wurde abgerissen. Wir können uns vorstellen, daß all dies damit im Zusammenhang steht, daß zur Mitte des 17. Jhs die Soldaten des György Rákóczi die Burg nur nach einer starken Belagerung zurückerobern konnten.

Die erste Renaissanceperiode datieren wir weiterhin zwischen die Jahre 1583–1595.

Bei dem Umbau zu einem Kornspeicher – was auch in zwei Phasen vor sich gegangen war – wurden die in der SW-Ecke auch heute noch vorhandene Innentreppe, die Fenster des Kornspeichers, die die früheren Räume in zwei Teile teilende und seitdem schon ausgetauschte Holzdecke errichtet. Zu dieser Zeit befand sich über dem dritten Geschoß ein offener Dachstuhl.

Ilona Vatter–Csaba László

Szokolya-Királyrét-Burgberg (Kom. Pest), s. Nr. 16.

Veszprém-Tolbuhin u. 18. (Kom. Veszprém), s. Nr. 103.

Visegrád-Schloßgarten (Kom. Pest), s. Nr. 104.

Herausgegeben von Ilona Czeglédy

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- | | |
|--|--|
| I Baja, Türr István-Museum | XXXII Szeged, Móra Ferenc-Museum |
| II Balassagyarmat, Palóc-Museum | XXXIII Szekszárd, Béri Balogh Ádám-Museum |
| III Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum | XXXIV Szentendre, Ferenczy Károly-Museum |
| IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum | XXXV Szentes, Koszta József-Museum |
| V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest | XXXVI Székesfehérvár, István király-Museum |
| VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum | XXXVII Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum |
| VII Csongrád, Csongrádi-Museum | XXXVIII Szolnok, Damjanich János-Museum |
| VIII Debrecen, Déri-Museum | XXXIX Szombathely, Savaria-Museum |
| IX Diósgyőr, Zentralmuseum für Hüttenwesen | XL Dunajváros, Intercisa-Museum |
| X Eger, Dobó István-Museum | XLI Tata, Kuny Domokos-Museum |
| XI Győr, Xantus János-Museum | XLII Tápiószéle, Blaskovich-Museum |
| XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum | XLIII Túrkeve, Finta-Museum |
| XIII Hajdúböszörmény, Hajdúsági-Museum | XLIV Vác, Vak Bottyán-Museum |
| XIV Kecskemét, Katona József-Museum | XLV Veszprém, Bakony-Museum |
| XV Keszthely, Balaton-Museum | XLVI Visegrád, Mátyás király-Museum |
| XVI Kiskunhalas, Thorma János-Museum | XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum |
| XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum | XLVIII Provisorisch im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt |
| XVIII Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum | XLIX Esztergom, Balassi Bálint-Museum |
| XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum | L Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum |
| XX Nagykanizsa, Thury György-Museum | LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum |
| XXI Nagykőrös, Arany János-Museum | LII Szob, Börzsöny-Museum (Heimatismuseum) |
| XXII Nagyvács, Burgmuseum | LIII Aszód, Petőfi-Museum |
| XXIII Nyírbátor, Báthory István-Museum | LIV Kapuvár, Rábaközi-Museum |
| XXIV Nyíregyháza, Jósza András-Museum | LV Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum |
| XXV Orosháza, Szántó-Kovács-Museum | LVI Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum |
| XXVI Pécs, Janus Pannonius-Museum | LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum |
| XXVII Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum | LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum |
| XXVIII Sárospatak, Rákóczi-Museum | LIX Kisvárd, Burgmuseum |
| XXIX Sopron, Liszt Ferenc-Museum | LX Diósgyőr, Burgmuseum |
| XXX Sopron, Zentralmuseum für Bergbauwesen | LXI Cegléd, Kossuth-Museum |
| XXXI Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum | |

ANMERKUNGEN

¹ Cs. Sós Á., 1973. 124., Szimonova E., Die Siedlung von Zalavár-Rezes aus dem 9. Jahrhundert. Mitt. Arch. Inst. 7. 1977. 55.

² Cs. Sós Á., Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München 1973. 104, 109, 116–118. —

Dies., Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról (Bemerkungen über die Bedeutung und Problematik der Ausgrabungen von Zalavár). Zalai Gyűjtemény 6. 1976. S. 115.

Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, fasc. 1.

Szilágyi János György: Budapest, Musée des Beaux-Arts, fasc. 1. Budapest 1981. Rudolf Habelt Verlag, Bonn — Akadémiai Kiadó. 118 lap, 10 szövegek közti rajz, 52 tábla.

A Szépművészeti Múzeum megalapításakor jóformán fel sem merült az a lehetőség, hogy a klasszikus ókor művészetének bemutatása eredeti műalkotásokra épüljön. Szerencsére azonban a kiállítás látogatóinak nem sokáig kellett a gipszmásolatok vásárlására korlátozódó „antik-gyűjtés” szerzeményeivel beérni. Hekler Antal személyes érdeme, hogy a múzeum 1908-ban megvette P. Arndt 135 márványszobrát, később pedig a müncheni archeológus 650 antik terrakottáját. Ezek társaságában évtizedeken keresztül mindössze 9 váza — Nemes Marcell ajándéka — képviselte az ókori vázafestészetet. Szinte csodával határos, hogy az antik-gyűjtés nagy korszakaihoz képest ekkora fáziskéséssel a Szépművészeti Múzeumban mégis kialakult egy olyan jelentőségű vázaggyűjtemény, amely az ókori kerámia történetéről összefüggő, s csaknem hézagtalan áttekintést nyújt. Ez, legalábbis elvben, annak a lehetőségnek köszönhető, amit az 1934-es múzeumi törvény kínált fel azáltal, hogy a múzeumot a magyarországi régészeti leletekkel közvetlen kapcsolatban nem álló antik anyag (a távol-keletit kivéve) központi gyűjteményévé jelölte ki. Másfelől azonban a rendelet végre kellett hajtani, vagyis gyakorlatilag Oroszlán Zoltán, Dobrovits Aladár, s főként Szilágyi János György áldozatos munkájának köszönhető, hogy az 50-es évek elejére az Antik Osztály anyaga megsokszorozódott. Ekkor került ide többek között Haán Antal, múlt századi festő fontos gyűjteménye Gyuláról, Delhaes István — ugyancsak festő — Bécsben vásárolt vázaanyaga, Gersternek a korinthusi csatorna ásása során szerzett „leletegyüttese”, Wartha Vince műegytemi professzornak a kerámiatörténetet oktatási szempontból bemutató anyaga, továbbá Apponyi Sándor kiemelkedő értékű vázaggyűjteménye.

S miközben a szerzemények java az 1951 végén megnyílt Antik Kiállítás keretében a múzeumlátogatók elé került, Szilágyi János György munkásságával — szinte előzmények nélkül — a magyar vázakutatás is kibontakozott. Ez az „egyszemélyes kutatás” hamarosan nemzetközi hírű lett, s az eredményeit közlével tanulmányok sorozata a Szépművészeti Múzeum Közleményein kívül a legfontosabb külföldi szakfolyóiratokban is helyet kapott.

A vázakutatás alapvető feladata a gyűjtemények anyagának az ókori vázák 1921-ben alapított corpusában, a CVA-ban való közzététele. A magyarországi sorozat megindításának terve már régen felvetődött, s nem Szilágyin, hanem a kiadási nehézségeken túlmutat, hogy első kötetét csak 1981-ben kaptuk kézhez: a fordítás alapjául szolgáló kéziratot a szerző már 1970-ben (!) lezárta.

Az első fasciculusba a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének teljes etruszk anyaga és a dél-itáliai vörösalakos kerámia egy része — közte jelentős campaniai vázák — került be. Szilágyi a Corpus-bizottság 1956-os, lyoni határozatának megfelelően, amely különbséget tesz a jól ismert, sokat tárgyalt nagy és a nehezebben hozzáférhető, nagyobb részt közöletlen kis gyűjtemények publikálási módja között, a budapesti darabok szinte mind-

egyikéről valóságos tanulmányt készített. Ebben a szokásosnál jóval részletesebb technikai leírás, az ikonográfia közikönyv-igényt követő tárgyalása, lehetőleg teljes bibliográfiai apparátus, valamint — nem utolsósorban — a feldolgozott darab keltezése, továbbá az alakos vázák esetében a mesterkéz, a nem alakos etruszk kerámia esetében pedig a műhely meghatározása található meg.

Ilyenformán a kötet megjelenésével a specialisták a benne feldolgozott anyagnak a vázakutatás jelenlegi legmagasabb színvonalát képviselő szakkatalógusához, a budapesti gyűjtemény látogatói, ill. az ókori kerámia iránt érdeklődő laikusok pedig az etruszk kerámia és a campaniai vörösalakos vázafestészet közikönyvéhez jutottak hozzá.

Szabó Miklós

K. Sági, Das römische Graberfeld von Keszthely-Dobogó. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1981. 140 lap, 69 szövegek közti kép, 8 tábla

A Keszthely-Dobogó sírmezőn a szerző 134 sírt tárt fel, amelyből négy (104, 116, 124, 129) datálható az 1–3. századokra, hét (72, 76, 93, 105, 121, 122, 123) a 9. századra, a többi pedig a 4. századra. A különböző korú sírok között nincs kontinuitás (93. o.).

A temető publikálása több tekintetben újszerű. Így például — az utóbbi időben egyre inkább hangoztatott igény a sírok tájolásának fokokban való megadása — itt megvalósult. Sőt a szerző igen részletesen foglalkozik a tájolás problémájával (95–97. o.). A temetőben uralkodó tájolás a Ny–K-i. Ennek kapcsán ismerteti a szerző a tájолásra vonatkozó véleményeket, miszerint a tájолást egy népnél a túlvilágról alkotott elképzelése, különböző vallások tradíciói, esetleg etnikai hagyományok befolyásolhatták. Így például a kereszténység megerősödésével épp a Ny–K irányú tájолás válik uralkodóvá. Mit jelent tehát az uralkodó iránytól való eltérés? Keresztény temetőben a pogányok sírját? A pannóniai temetőkben a helyi népelemet? Az általánostól eltérő vallási elképzelést vagy valami mást? E kérdésfeltevést szerző növeli azzal, hogy néprajzi analógiákra hivatkozva felveti a megbüntetettek sírjainak megkülönböztetését. Tehát az eltérő tájолás jelentheti például egy öngyilkos sírját (95. o.). Ugyanakkor a tájолás a datálás szempontjából sem lehet közömbös, amint ezt írja: «Mit der Erdbestattung... begann auch die OST–West Graborientierung... Die Graborientierung existierte auch im 4. Jh. noch.» (p. 96) A szerző a felsorolt lehetőségek közül választott egyet az ismertett temető eltérő tájолású sírjainak megindoklására: «Die Praxis der ost-westlichen Graborientierung in 4. Jh. wirft die Frage der Möglichkeit eines Fortbestehens lokaler Elemente auf.» Vajon miért ezt választotta? Talán a következők miatt? Az uralkodó tájолással ellentétes irányítású sír, ha zsugorítottan temetkeztek benne, akkor az rabszolga sírja (102. o.). Mintegy társadalmi büntetés fejez ki. Állítását a szerző a következő érvekkel igyekszik bizonyítani: az eltérő tájолás büntetést fejez ki, a zsugorításnak van etnikai jellege, és mivel a rabszolgák foglyok, más etnikumhoz tartoznak, tehát a zsugorított és ellenkező tájолású sírok, rabszolgák sírjai.

Szerző az igen pontosan megfigyelt jelenségeket leírja, analógiáit összegyűjtötte nemcsak Pannoniából, hanem más provinciákból, sőt — ha előfordul a jelenség — akkor megemlíti a népvándorláskori párhuzamait is. Igyekszik továbbá megkeresni a jelenségek okát. Például foglalkozik a sírokból talált fegyverekkel, nevezetesen a lándzsával, a nyílheggyel és a baltákkal. Az utóbbival kapcsolatban megjegyzi, hogy előfordulását germán etnikummal lehetne kapcsolatba hozni (99. o.). A bronz és ezüst nyílhegyekről az a véleménye, hogy rangjelző szerepe van (100. o.). A kéziguzsaly előfordulását — ha egyáltalán a tárgy kéziguzsaly — barbár etnikum jelzőjének mondja (103. o.).

A felsorolt példákban látható, hogy a könyv nem csupán a leletek leírását tartalmazza, hanem velük kapcsolatban számtalan elméletet is, amelyeken — olykor — érdemes elgondolkozni.

Érdekes továbbá töprengeni — az elméleti fejtegetéseken túl — azon a technikai megoldáson, hogy a sírfotókon kívül miért van csupán egyetlen egy tárgyfotó a kötetben. A fotó olykor elengedhetetlen lenne. Például a 88. oldalon a 68. kép egy bronz gyűrű üvegpaszta gemmáját ábrázolja 2 : 1 arányban oldalnézetből és szemből, valamint 5 : 1 nagyításban az üvegpasztába vésett mintát. Jóllehet egy gyűrűről van szó, a rajz alapján mégis két különböző gyűrűre gondolhatnánk még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az 5 : 1 és a 2 : 1 arányú rajzokon a minta egymáshoz reciprok. Melyik rajznak higgyünk? A tárgyfotókat nem lett volna szabad elhagyni. Az anyag közzététele így nem tekinthető sem pontosnak, sem pedig teljesnek.

Végezetül javasoljuk, hogy a kötethez egy corrigenda jegyzékét csatoljon a szerző. Aki dolgozik tévedhet, és e tévedés hasznos, nem pedig szégyen kijavítani. Ez a corrigenda jegyzék tartalmazhatja például, hogy a 47. oldalon a 79 számmal jelzett sír valójában a 80. A 79. sír rajza, mellékleteivel együtt, hiányzik. Kimaradt a jegyzetek közül a 175a jegyzet, jöllehet a szövegben jelölve van. Aztán talán stilisztikailag az sem egészen indokolt, hogy a *römische* és a *romanische* jelzőt váltakoztatva használja a szerző (103, 112. o.).

Érdekes e kis hibajegyzékkel kiegészíteni a gazdag anyagközlést.

Gáspár Dorottya

Z. Kádár, Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 138 lap, 232 fekete-fehér, 10 színes tábla.

Kádár, Z. a hazai és a nemzetközi archaeozoogeográfia — a régészeti és képzőművészeti emlékekanyagokban található állatábrázolásokkal foglalkozó tudomány — elismert szaktekintélye könyvében kutatásainak objektumait, az állatábrázolásokat most elsősorban nem „archaeo faunisztikai”, hanem tudomány- és művészettörténeti szempontból vizsgálja. A Szerző az antik görög tudományos zoológiai munkák illusztrációinak továbbélését vizsgálja a bizánci kéziratok miniatúráiban. Kutatásainak középpontjában azok a bizánci kéziratok voltak, amelyeknek illusztrációi megőrizték az ókori állatábrázolások „prototípusait”. Ezek a következő kódexekben találhatók meg: párizsi „Nicander” (Cod. Par. Bibl. Nat. suppl. gr. 247., 10–11. sz.-i bizánci másolat); bécsi „Dioscorides” (Cod. Vindob. Nat. Bibl. med. gr. 1. 512., 6. sz.); New York-i (Pierpont Morgan Library, Cod. New York Morg. M. 652., 10. sz.); két vatikáni (Cod. Vat. gr. 284., 10. sz.; Cod. Vat. Chis. 53. (F. VII. 159.), 15. sz.); bolognai (Cod. Bologn. Bibl. Univ. gr. 3632., 15. sz.); velencei „Oppianus” (Cod. Ven. Bibl. Marc. gr. Z. 479., 11. sz.); két párizsi (Cod. Par. Bibl. Nat. gr. 2179., 15. sz.; Cod. Par. Bibl. Nat. gr. 2736. 1554-ben készült). Ezek a kódexek különböző szerzők kézíratait tartalmazzák.

A Szerző zoológiai, művészettörténeti és klasszikafilológiai műveltsége biztosíték arra, hogy a bizánci kéziratok állatábrázolásait — megfosztva a másoló „zooló-

giai ismereteiből” adódó torzításoktól — nyomon tudja követni a klasszikus görög alaptípusokig.

Tematikusan a könyv négy (cím nélküli) részre bontott. A könyv első része (11–33. lap) három fejezetet tartalmaz. A Szerző kronológiai sorrendben ismerteti az illusztrált zoológiai munkákat és azok kutatástörténetét, kiemelve N. Kondakov, K. Weitzmann és Cl. Nissen munkásságának eredményeit.

A tudományos zoológiai illusztrációk alkalmazása és azoknak az oktatásban való felhasználása Arisztotelész munkásságához kötődik. Sajnos Arisztotelész illusztrált zoológiai munkái elvesztek, csak a *De Motu Animalium* (Az állatok mozgásáról) ábráinak néhány késő bizánci másolata maradt fenn, melyeket Arisztotelész leírásai alapján a 11. sz.-ban Michael Ephesius készített el.

A korai zoológiai illusztrációk és rajzok a hellenisztikus időszakban a klasszikus auctorok pharmaco-zoológiai, illetve gazdasági ismereteket (vadászatok) leíró munkáiban találhatók meg.

A könyv második része (37–109. lap) négy fejezetet tartalmaz, amelyben a Szerző a bizánci kéziratok illusztrációinak állatfajta comparatív taxonómiai, morphológiai, anatómiai, ökológiai stb. és stilisztikai szempontok alapján tanulmányozza.

Az egyik vizsgált antik pharmaco-zoológiai kézirat az i. e. 2. sz.-ban élt kolophoni költő-tudós Nicander *Theriaca* és *Alexipharmaca* munkái. Nicander munkáinak egy 10. sz.-i bizánci másolata és a *Theriaca* Eutecnius-féle másolatainak négy kézírata maradt fenn, a 6., 10. és a 15. sz.-ból. A kéziratokban hozzávetőleg 50 állatfajt ábrázoltak.

A pharmacológiai kéziratok illusztrációi természet-szerűek, a lényeges részeket hűen ábrázolják.

A második tanulmányozott antik kézirat a legjelentősebb görög kódexben, a bécsi „Dioscorides”-ban található *De materia medica*, amelyet a kisázsiai ciliciai Anazarbusból származó (Neró és Vespasianus idejében élt) Dioscorides írt. Ennek a kéziratnak ismert még két késői (15. sz.-i) másolata is. Dioscorides munkái közül zoológiai szempontból a legjelentősebb illusztrációk az állati eredetű gyógyszerekről szóló ún. II. Könyvben (*De mat. med. II.*) vannak, melyeket a Szerző különös alaposággal analizált.

A Dioscorides kódexek illusztrációiban ábrázolt állatok rendszertanilag a Gerinetelenek-nak 10, a Gerinceseknek pedig 5 osztályába sorolhatók. A Gerincesek törzsből az Emlősök, Hüllők, Halak, Madarak és a Kétéltűek szerepelnek az illusztrációkban, és az említésük sorrendjében esőkken az egyes osztályokba tartozó fajok száma. A 24 emlőállat közül 19 fajra jól felismerhető, 4 valószínűsíthető, egynek pedig csak az agyara van ábrázolva (elephantos odontos). A háziállatok közül a kutya, a ló, a szamár, a sertés, a szarvasmarha, a kecske és a juh szerepel a képeken. A kutyák leírása és ábrázolása cynológiai szempontból jelentős, a felszerszámozott és nyergelt ló ábrázolása a későbbi alkotások antik modellje. A házi-sertés és a vaddisznó ábrázolása annyira sematikus, hogy a két alak megkülönböztetése formailag alig lehetséges. A kiesi, rövid szarvú szarvasmarha ábrája a későbbi római és hellenisztikus alkotásokban jelenik meg.

A Szerző szerint a kecsének két faja van ábrázolva a Dioscorides kódexekben, az egyik a Capra ibex (aigos agrios) a másik pedig a Capra aegagrus (aigos oreines) mindkettő vadkecske (66. lap). Valószínűbb azonban, hogy mindkét ábrázoláson a házikecske (Capra hircus) van megörökítve, mint ahogy a Szerző maga is jelzi ezt a kódexillusztrációk összehasonlító táblázatában (54. lap) és az állatfajok rendszertani felsorolásában (58. lap). Zoológiailag érdekes, hogy a „lynx” név a kódexekben még egy szarvast vagy antilopot jelöl.

Az állatok ábrázolásai a Dioscorides kódexekben sokrétű, morfológiai és anatómiai szempontból pontos, tipikus mozdulatokat, állásokat, habitusokat örökít meg. Az állatok etológiai és biokinetikai megfigyelései pontosan vannak ábrázolva. Az állatok ábrázolásai tehát kinetikusak.

Platón a gazdaságilag fontos állatvilágot három fő csoportba sorolta, és így azok elejtésének is három vadá-

szati típusát különböztette meg: 1. a szárazföldi állatok vadászata kutyákkal, „vadászat” (Cynegetica), 2. a levegő állatainak a vadászata, „madarászat” (Ornithiutika), 3. a víziállatok vadászata, „halászat” (Halieutike). Ez a platóni felosztás tükröződik a klasszikus írók gazdasági tapasztalatokat összegyűjtő műveiben is.

Az antik állatábrázolások történetében különleges helyet foglal el az i. e. 1. sz.-ban élt szíriai költő Dionysius illusztrált madártani munkája az Ornithiaca, melynek csak késő antik és középkori másolatai ismertek.

Dionysius munkája a madarak viselkedéséről és a madárfogás különböző módszereiről szól. Az Ornithiaca-t 48 kép illusztrálja, összesen 70 különböző madarat ábrázol.

A Szerző az Ornithiaca illusztrált madáresoportjaiban, azok alaptípusaiban bizonyos rendszerezettséget talált, amely — Arisztotelész osztályozását követi. A modern rendszertan szerint az Ornithiaca a madarak 16 rendjének, 28 családjának 63 fajtát ábrázolja. A madarak ábrázolása a jellegek kiemelése ellenére statikus. A madárfajok két faj kivételével a Mediterraneumra jellemzőek.

A római császárkorból származó hellenisztikus oktató versek zoológiai illusztrációk szempontjából legérdekesebb darabja a szíriai Apameiaból származó (junior) Oppianus munkája a Cynegetica, melyet Caracalla császárnak dedikált a 3. sz. elején. A szíriai (junior) Oppianus szokták Pseudo-Oppianus-nak is nevezni, megkülönböztetésül a 2. sz. végi kisázsiai ciliciai Anazarbusból származó ugyancsak Oppianus nevű szerzőtől, aki viszont a Halieuticát írta. A Cynegeticának három illusztrált kézirata ismert.

A Cynegetica négy könyvből áll: az első könyv a vadászatban segítő két legfontosabb állatnak a lónak és a kutyának a leírásával foglalkozik. Különböző vadak vadászatára eltérő fajtájú lovat és kutyát ajánl. A ló-ábrázolások formai kidolgozása elnagyolt. Gazdag a hajtó- és a vadászkutyafajok leírása. A második könyv főleg a patásokkal foglalkozik, ábrázolva vannak Bovidák, szarvasok, antilopok, gazellák, Caprák, de az elefánt és az orrszarvú is.

A harmadik könyv a ragadozókról szól, leírja és ábrázolja az oroszlánt, nagy- és kismacskaféle ragadozókat, a rókát a medvét stb.

Az állatok társasviselkedéséről és közösségi életükről a legfontosabb illusztrációk az utóbb említett két könyvben vannak. A negyedik könyv a különböző állatok csapdázásának és vadászatának technikájáról szól. Az Oppianus kódexek miniatűrjaiban megnevezett állatfajok listáján 21 emlős, 4 madár, 4 hüllő, 1 hal és 1 rák szerepel.

A Szerző könyvének harmadik része (113–129. lap) a görög illusztrált zoológiai munkák művészettörténeti interpretálása. A Szerző összehasonlítja a kéziratok illusztrációit a bizánci monumentális falfestészet és a miniatúrafestészet ábrázolásaival. Az illusztrációk stilisztikai vizsgálatával megállapítja, hogy a zoológiai ábrázolások prototípusai legkorábban az i. u. 2. sz.-ban találhatók meg.

A késői ókortól kezdődően, majd a kereszténység térhódításával a zoológiai illusztrációk funkciója megváltozott, realisztikus vonásai csökkentek, és új tartalommal telítődtek. Ezt a folyamatot a legtipikusabban a Physiologus kéziratainak változásain követhetjük nyomon.

A negyedik részben (133–135. lap) a Szerző röviden értékeli az illusztrált görög zoológiai munkák jelentőségét. Arisztotelész 583 (Düring szerint, — 495 Steier szerint) állatfajt ismert, s ezek közül a Szerző kutatásai szerint 215 (160) van ábrázolva.

A Szerző célkitűzéseinek tudományos megvalósításához a zoológiai illusztrációk kutatásában olyan új módszereket alkalmazott, amelyeknek eredményeképpen nemcsak művészettörténeti, hanem elsősorban természet-tudomány történeti eredményeket tudott elérni.

Ez a szép kiállítású hézagpótló monográfia a zoológusoknak és a művészettörténészeknek egyaránt alapmunka. De a gazdag és exkluzív illusztrációs anyaga miatt, 232 fekete-fehér tábla, és 10 színes táblán több

mint 200 állat színes képe látható, könyvészeti kuriózum. Az Akadémiai Kiadó munkáját dicséri, hogy ezeket a közel 1000–2000 éves illusztrációkat kiváló minőségben jelentették meg.

A könyv egyetlen formai hibája, hogy a gazdag illusztrációs anyagnak nincs tábla regisztere, így a táblanyag kezelése rendkívül nehézkessé válik.

Vörös István

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9–15. Septembris 1975. Redigit Gy. Ortutay. *Pars III. Acta sectionis linguisticae.* Curatores G. Bereczki, J. Gulya. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 452 lap. *Pars IV. Acta sectionis ethnographicae.* Curatores A. Paládi-Kovács, J. Gulya. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 240 lap, 3 ábra.

Az 1975-ös budapesti IV. Finnugor Kongresszus hét kötetre tervezett anyagának III. és IV. kötete a nyelvészeti, illetve a néprajzi témájú előadásokat tartalmazza. Amennyiben a kiadó a mostani ütemet tartani tudja, úgy jövőre fejeződik be a kötetek kiadása, a kongresszus után nyolc évvel.

Az eddigi kötetekről írott bírálatomhoz hasonlóan [vö. ArchÉrt 103 (1976) 313–315; 108 (1981) 286–287] itt is elsősorban csak azokra az előadásokra térek ki, amelyeknek valamilyen régészeti vonatkozása van. A III. nyelvészeti kötetben véleményem szerint két ilyen dolgozatot találunk. Az első G. Ganschowé, aki az ugor egység felbomlását a magyar honfoglalásnál 1400–2000 évvel korábbra teszi. (A régészet adatai inkább az utóbbi időpontot valószínűsítik.) Úgy véli továbbá, hogy az ősmagyar nyelv a még egységes ugor nyelv nyugati, az egységes obi-ugor nyelv pedig ennek keleti nyelvújítását alkotta. A nemrég fiatalon elhunyt Korenchij Éva előadásában az ugor nyelvek ősiráni kölesönszavaival foglalkozott. Az átvételek történeti hátterét illetően azt a régészeti elgondolást követi, amely szerint az ugor együttélés színtere Nyugat-Szibériában, a bronzkori andronovo műveltség északnyugati területein volt, s ugyanennek a műveltségnek a délebbi vidékei ősiraniak látkák. (1972-es könyvében még a Káma-völgyében vélte az ugor őshazát: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen, 34). Feltűnő viszont, hogy a régészeti leletek alapján rendkívül intenzíven látszó bronzkori ugor-ősiráni kapcsolatoknak igen kevés nyelvi nyomuk van az ugor nyelvekben.

Jóval több, a régészek érdeklődésére is számot tartó dolgozatot találunk a néprajzi előadásokat tartalmazó IV. kötetben. Erdész Sándor a magyar népmesék finnugor vonatkozásait tekinti át, s ezek sorában említi népmeséink „évigérő fa” motívumát is. Amint arra korábban V. N. Csernyecov nyomán Diószegi Vilmos rámutatott (NK-NT, II–III, 303) a világra ábrázolását már a finnugorság legősibb emlékeiként számon tartott uráli sziklarajzok közt is megtaláljuk. (A sziklarajzok legkorábbi rétege az i. e. IV. évezredre keltezhető.) Az évigérő fára való feljutáskor szereplő lovak népmeséi motívumához pedig nemrég magam fűztem néhány régészeti megjegyzést [FA XXXI (1980) 198]. Felföldi László a hagyományos obi-ugor táncok filmezésének halaszthatatlan fontosságára hívta fel a figyelmet, s Csernyecovhoz hasonlóan ezek ősi emlékeit látja az Ob-vidéki vaskori tükrök bekarcolt ábráiban. G. Czigány Lóránt nem zárja ki, hogy a magyar táltosok is fogyaszthattak révülsük előtt „kábitőszert” (pl. az obi-ugor sámánokhoz hasonlóan légyölő galóca főzetét), de ennek bizonyítékával egyelőre még nem rendelkezünk. U. Kóhalmi Katalin a vogul medveünnep szibériai hátterét boncolgatva utal az őskőkortól kezdve a régészeti emlékekben is megfigyelhető medvetisztelet nyomaira, amelyek zömmel az őskultusz emlékei lehetnek. G. N. Gracseva a temetkezési szokások és az elhunyt életkora közötti összefüggéseket vizsgálja az északi szamojéd nganaszánoknál. Megfigyelése szerint a legbonyolultabb temetési szertartás és a leggazdagabb túlvilági útravaló a legidősebbeknek jár (különösen a nőknek), a gyermekeket ezzel szemben rend-

kívül egyszerű szertartás keretében helyezik örök nyugalomra. Hitük szerint az öregek haláluk után visszajárnak a háborgatják az élőket, ha a túlvilágra nem kapták meg mindazt, amire ott szükségük van. A szerző adatai bizonyára a régészetben is hasznosíthatók.

Keszi-Kovács László az ugorok lovakultúrájának sokat vitatott kérdéseit vizsgálja, s e közben röviden áttekinti az ugor etnogenezis fő vonulatát is. Véleménye szerint az ősi finnugorság tárgyi hagyatéka az i. e. IV–III. évezredi volosovói műveltség, majd a korai vaskorban az ananyinói műveltség népében láthatjuk az ugor egységet, ahol az obi-ugorok ősei a magyaroktól átvették finnugor nyelvüket. Itt nemcsak Villkunának az obi-ugorok nyelvcserejére vonatkozó ötlete megalapozatlan, hanem a régészeti érvek is. A volosovói műveltség nem az i. e. IV–III. évezredre, hanem zömmel az i. e. II. é. első felére keltezhető, az ananyinói pedig nemcsak hogy „fennállhatott” a vaskorig, hanem a vaskorral kezdődik. Egyébként minden adatunk ellene szól annak, hogy ez utóbbi műveltség lett volna az ugor szállásterület. Az igazolatlan történeti feltevések sorába tartozik a Szerző azon véleménye is, hogy az onogurok a Fekete-tengerhez sodorák 463 körül a magyarokat, majd 567-ben az avarok még tovább sodorják őket nyugatra, egy töredékük pedig visszavándorol Baskíriába. Érthetetlen, hogy miért hagyatkozik a Szerző a volgai bolgár felvándorlás idejét illetően Tallgren fél évszázados sejtésére, amikor ma már egy sor feltárt, jól keltezhető korai bolgár temetőt ismerünk a középső Volga vidékén. Ugyancsak érthetetlen feltevés, hogy az ugorok a szkítáktól tanulták a lótarast és a szekerezést, hiszen a Dél-Urál vidékén a szkíták előtt majd ezer esztendővel megjelennek a lovas és szekeres temetkezések. Tetézi ezek sorát, hogy az obi-ugorokat a XIII. században északra menekült keleti magyarokat tanították volna meg a lótarast egyes elemeire, s emellett állítólag „egyre több (régészeti adat is) szól”. Ismereteim szerint egy sem. Rendkívül sajnálatosnak tartom, hogy a kiváló néprajztudósunk ez a dolgozata a régészet és néprajztudomány együttműködésének (amely pedig olyan kívánatos lenne) igencsak elszomorító példája. Pedig ahogyan az ősi tárgyakat, településeket és temetkezéseket vizsgáló régész moecanni sem tud legalább alapvető néprajzi ismeretek nélkül, ugyanúgy nem nélkülözheti ma már a néprajz művelője sem a régészet hatalmas adattárát, amikor a régmúlt titkait faggatja.

U. Bentzien a váltókeke megjelenését a Németalföldön a XIII. század második felére teszi. (Ennek feltűnését nálunk a XIV–XVII. században véli igazolhatónak Balassa Iván.) **Kresz Mária** a magyar szücsornamentika történetéről szóló előadásában arra a következtetésre jutott, hogy „... a honfoglaló magyarok fehér rátéttel díszített fehér ködmönben és mellesben jártak, és rátéttel díszítették bőrtarsolyaikat is, amelyek a földben elrothadtak. De művészetük megőrződött Erdély eldugott bányavidékein, mezősegi falvakban, sőt elvélve az Alföldön is.” E feltevést megerősíti például a szolvai tarsolvlemez mintázata, amelynek felső szegélydíszei talán a bőrrátétet utánozzák. Az már nem egyértelműen igazolható, hogy a honfoglalás kori motívumok is megőrződtek volna a szücsornamentikában (pl. a zalatnai „sasköröm”). **Kresz Mária** és **Gáborján Alice** értékes munkáját mindenképpen nagyban segíthetné a honfoglalás kori sírokban lelt bőrfoszlányok (többnyire elszíneződések) kémiai vizsgálata. [Bővebben l. *Kresz M.*, Népi szücsmunka. Budapest, 1979.; *Ua.*, *Ethn.* 89 (1978) 315–353.; *Gáborján A.*, *Népr.* Ért. 44 (1962) 97–140.] A kötetet **Fülep Antal** előadása zárja, aki a késő középkori magyar lakáskultúra társadalomtörténeti hátterét vizsgálja. Megállapítja, hogy a XV–XVII. században a lakáskultúra fejlődésének új lépcsőfoka a többszattatú, szemeskállyhás szobából és konyhából álló lakóháztípus elterjedése. Az ún. közép-magyar háztípus elterjedése a Szerző szerint egybeesik a szabad mezővárosokéval s a Dózsa féle parasztháború által érintett területekkel.

Ez a két kötet is az előzőkhez hasonló, viszonylag egyszerű, mégis igényes kiállításban készült.

Fodor István

H. v. Hesberg, *Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit.* (Römische Mitteilungen, 24. Ergänzungsheft.) Mainz 1980. Verlag Philipp von Zabern, 239 lap, 12 szövegműködési kép, 36 tábla.

A konzol-geisonnak, a római építészet kedvelt díszítőelemének tanulmányozása a reneszánsz korra nyúlik vissza. A gazdag szakirodalom legfontosabb eredményei a tagozat császárkori történetéhez kapcsolódnak, kialakulásáról, ill. „romanizálódásának” folyamatáról viszont igen ellentétes vélemények terjedtek el a kutatásban. Az utóbbiak ösztönözték a szerzőt a hellénisztikus és a kora császárkori konzol-geisonok tipológiai és funkcionális vizsgálatára.

Amint a kutatástörténetet áttekintő bevezetésből kiténik, Hesberg a téma feldolgozásának módszertani nehézségeit világosan látja. Az emlékművek körülmények közötti elemzése alapján azonban meggyőzően mutatja ki, hogy a konzol-geison a hellénisztikus keleten, egyelőre közlelőbből meghatározatlan művészeti körben alakult ki, majd pedig a pergamonai, a rhodosi és a Ptolemaios-kori építészetben jól elkülöníthető típusai jöttek divatba.

Itáliában a konzol-geison az i. e. 2. század második felében tűnt fel, a keleti formák közvetlen utánzása azonban a legkorábbi példák körében nem mutatható ki. Mindenesetre a tagozat alkalmazása rögtön igen sokrétű lett, s gyorsan új típusai alakultak ki anélkül, hogy ezeket elterjedési területük szerint szét lehetne választani. Érdekes különbségek mutatkoznak viszont a hivatalos és a magánépítkezésnél alkalmazott konzol-geisonok között.

A kora császárkorban ismét új típusok egész sora terjedt el, ill. a köztársaságkorból „örökölt” formák is lényegesen átalakultak. Ebből a szempontból nézve az Augustus-kor határozottan átmeneti jellegűnek nevezhető. Mindenesetre a konzol-geisonnak a nyugati, a római császárkor folyamán gazdagon kibontakozó fejlődését az az alaptendencia jellemzi, hogy a tagozat végeredményben gazdagon kiképzett záródíszítménnyé vált. (Ennek következményeként használata architektonikus összefüggéseken kívül is egyre gyakoribb lett.)

Röviden ezek azok az eredmények, amelyek részletesen kifejtve és bőséges anyaggal dokumentálva Hesberg munkájának a legfontosabb mondanivalóját képezik. De az utóbbihoz annak a felismerése is hozzátartozik, hogy a konzol-geison története, mint *pars pro toto*, azokat a változásokat is tükrözi, amelyek az építészet történetében a kora hellénizmus és a császárkor között játszódtak le. S az sem kétséges, hogy az átalakulás kritikus periódusa nyugaton, a köztársaság kori Róma építészetében az i. e. 2. század második fele volt, s hogy ennek a folyamatnak a dokumentumai közé a legkorábbi itáliai konzol-geisonok is jól beilleszthetők.

Szabó Miklós

E. B. Thomas, *Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger).* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 153. Bd. Wien 1981. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 63 oldal, 12 ábra, 32 tábla.

A bécsi Tudományos Akadémia kiadásában megjelent szép kiállítású munka a szombathelyi püspöki palota Dorffmaister István által festett freskóit és az azokhoz kapcsolódó kultúrtörténeti kérdéseket ismerteti. A munka a szerző korábban, az *Acta Historiae Artium*-ban (1966) megjelent cikkének a bővített változata.

A terjedelmes füzet öt fejezetre osztva ismerteti a témát. A szerző összefoglalja azokat a történeti körülményeket, amelyek a 18. század végén megteremtették a lehetőséget a későbarokk műemléki együttes kialakulására (püspöki palota, székesegyház, szeminárium-épület), és a püspöki palotában pedig hazánkban páratlan témájú freskóegyüttes létrejöttéhez vezettek, ami egyben a magyarországi tudományos archeológia megszületésének is egyik legjelentősebb állomását jelentette.

A Mária Terézia által 1777-ben alapított püspökség első főpapja, Szily János, aki még a római tartózkodásából hozta magával az antik kor utáni érdeklődést, az ókor szeretetét, megbecsülését, megkísérelte annak elemeit feleleveníteni a székhelyén is. Erre szombathely a város ókori múltja miatt különösen alkalmas volt. Egykori nagyságától a 18. században még látható romok, azonkívül a köemlékek, faragványok, a barokk építkezéseknél előkerült szobortörzsek és mozaikpadlók (kettőről tudunk: egyik a székesegyház alatt került elő, a másik valószínűleg az aula palatina mozaikja volt, amelyet a városba látogató Ferenc főhercegnek [a későbbi II. Ferenc császár] is megmutattak), tanúskodnak.

Szily János püspöki palotája belső festészeti díszítésének a témájában a város antik múltja és egyáltalában az antiquitas központi helyet foglal el. A választás tudatos és a püspöktől származik: az alkotások tematikáját maga határozta meg. Az Anton Maulbertsch által a szent Pál életéből vett jelenetekkel olajjal vászonra festett nagyméretű képekkel díszített terem mellett az ugyancsak Maulbertsch által a díszteremben festett négy freskó is Savaria történetéből veszi a témáját. A freskók témájának a kiválasztásánál már valószínűleg közreműködött Schoenvisner István is, hiszen ez a források tüzetes vizsgálata nélkül nem volt lehetséges. A négy freskó témája: Claudius császár megalapítja Savariát (Plinius és a feliratok); Septimius Severust a legiók császárrá kiáltják ki Savariában (Aurelius Vietos félértethető szövege); Constantinus Chlorus törvényt ad ki Savariában (CTh I, 1, 1. bizonyára tévedésből Nagy Konstantin helyett), végül Attila elpusztítja a várost. A palota egyik kisebb termét Piranesi-metszetek borították. Az egyik földszinti terem (sala terrena), amelyet Szily eredetileg is múzeumi célra szánt, Dorffmaister Istvánnal festette ki 1784-ben. A terem antik tárgyú festményeiről ugyan korábban is felmerült az a lehetőség, hogy Dorffmaisterhez kapcsolhatók. Ez azonban csak a szerző kutatásai során vált bizonyossággá (a szignó és a fizetést igazoló számlák megtalálása). A művész a terem falmezőire a római eredetű egyes alakjait festette fel az Aeneis alapján: továbbá római isteneket, valamint a Piranesi-metszetek alapján római (Róma városi) épületmaradványokat ábrázolt. A képmezők alsó felére azonban ráfestette a középkori vár területén összegyűjtött római köemlékeket is.

Szily János azonban nem állapodott meg a palota freskóinak a témaválasztásánál, hanem a római emlékeket összegyűjtette, és megbízta Schoenvisner Istvánt, a pesti egyetem régész professzorát a város történetének a megírásával. A munka a római kőfaragványok és feliratok metszeteivel együtt 1791-ben meg is jelent.

A szerző a további fejezetben ismertette a nagy múltú szombathelyi köemlégyűjtés múltjára vonatkozó okmányokat és levélváltásokat, valamint a Schoenvisner-munkához kapcsolódó rézmetszőkkel és rajzolókkal foglalkozott.

A szerző munkája hozzájárul a programjában és kivitelezésében kiemelkedő késő barokk együttes és a magyar régészet kezdetének a jobb megismeréséhez.

Tóth Endre

L. Bolta, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče. Catalogi et Monographiae cura Musei Nationalis Labacensis editi 19. Ljubljana 1981. Szlovén szöveg: 1–40., német szöveg: 41–53. lap. 18 szövegközti kép, 2 színes tábla, 35 rajzos és fényképes tábla, 2 kihajtható melléklet.

Az 1962–1980 között a Celjei Múzeum által végzett (A Szerzőtől és V. Kolšek-től vezetett) ásatások, főleg a temetőfeltárás eredményeiről Bolta számos előzetes jelentést adott ki, a jelen katalógus mégis (s újból) azt bizonyítja, hogy a legjobb előzetes jelentések is csak homályos tájékoztatások egy-egy valóságos publikációhoz képest.

A Šentjurtól délre kúposan, meredeken emelkedő, teraszos tetejű Rifnik hegy ideális hely erődtített telep számára. A régóta ismert lelőhelyen W. Schmid ásatott először 1941–1943-ban. Ásatási jelentéseiben az akkor kötelező álláspont szerint a „Reihenegg”-en „ógermán” telepet, illetve „keletigót” falut emlegetett, az új feltárások fényében ezekből úgyszólván semmi sem maradt. Az új ásatások 1962-ben a hegy lábánál előbukkant későantik temetőben kezdődtek el, majd a hegytetőn folytatódtak.

Mellőzve itt a katalógusban egyébként sem tárgyalt őskori előzményeket, az élet nyomai a korai császárkortól kezdve folyamatosak a Rifniken. Az új ásatási eredmények szerint a hegytetőn levő települést a 3. századtól kezdve védték fallal. Jelentősége — a leletekből ítélve — ezután kezdett növekedni. Virágkora a 4–6. század, ebből az időből valók a feltárt építmények. Első helyen említendő a mintaszerűen kiastott és dokumentált ókeresztény bazilika, amelyet korábbi pogány szentélyből építettek át. A Dráva-völgyében gyakori csarnoktemplomok közé tartozik. További építmények: egy baptisterium csekély maradványai, egy ciszterna (közelében mézesgát kemencével), valamint a teraszokon 5 különböző méretű, egy vagy több helyiséges, részben fűthető, ház kő alapozása és padlóroncsai. A bazilikában és a házakban néhány korábbi oltárt, sírkövet és faragott épületagot találtak beépítve.

A telepásatások katalógusa valamennyi leletet tartalmazza, zömük 1–5. századi római cserép, fibula, pénz, vas- és bronztárgy, egészében véve kevésbé jelentős anyag. Izgalmasabbak a temetővel egykorú telepelemek: 6. századi besimított díszítésű edények és cserépek, 6. század közepi bepecsételt díszítésű edény cserépei és csaknem ép 6. század végi bepecsételt díszítésű csupor, velük együtt pedig a későantik korszakra jellemző alacsony, csónakakúp alakú tálak (az egyik töredék alján fenékbélyeg), füles korsók és hullámvonal díszes töredékek. Néhány késői fémtárgy (pl. préselt korongfibula, stílus-hajtűk) is arról tanúskodik, hogy a település utolsó korszakának élete végig párhuzamos volt a temető használatával. Vagyis alaposan túlhaladta a „legfiatalabb leletnek” tekintett 541/542. évi veretű I. Iustinianus follis korát.

A 109 síros temetőt csak a 6. században nyitották (5. századi kezdeteire, amit a katalógus valószínűsíteni igyekszik, semmi nem utal), ennél korábbi temetkezéseket eddig nem találtak a Rifniken. 6. századi a bazilika narthexében talált szarkofág temetkezés is (férfi és nő együtt, bronz pajzstövisek csat és stílus-tű melléklettel), — vagyis a temetők terén a kutatások még korántsem tekinthetők lezártak.

A sírok túlnyomó része kis mélységből került elő, sírgödreik többnyire nem voltak jól kivehetők, a csontvázak pedig gyakran mállottak voltak. A temető egyértelműen későantik és keresztény. Ezt bizonyítja a rítus: Ny — K-i tájolás, a sírok kőkeretezése, kősorok a fej körül vagy a sír oldalában, a kezek gyakori összekulcsolása a test előtt, a sírbulusok gyakorisága, a mellékelés módja (pl. egy csomóban elhelyezett tárgyak), a viselet és kellei: különféle kosaras fülbevalók, pontkődíszes öntött poliédre gombos fülbevalók, vas és bronz karperecek, préselt korong-fibulák, stílus-tűk — köztük hasított szárú is (76. sír és teleplelet), végül, de nem utoljára a kétoldalas sűrűfésűk és a gyöngy nyakláncok gyakorisága.

Barbár eredetű népelem, ha időről időre tarkította is a lakosságot, beolvadt a keresztény-római közösségbe. Az 56. és 58. sírok torzított koponyájú asszonyait római módon, a medencén összetett kezekkel helyezték sírba. Egy-egy osztrogót fibula (9. sír) és csat (83. sír, — ez azonban langobard kori temetkezés, éppúgy, mint a kranji „osztrogót” sírok többsége), már viselési módjukat tekintve is, inkább csak barbár divathatás, a gót uralom (amire egyébként Theoderich és Athalarich a telepen talált pénzei közvetlen bizonyítékok) természetes velejárója. Langobard S-fibulák párosan viselve (57. sír), néhány egyoldalas hosszú langobard díszfésű (ugyanazon 57. női sírból és a 41. és 42. férfi sírból), övdíszek, csatok s talán néhány edénymelléklet temetkezések már

valószínűbben utalhat csekély számú langobard betelepülésre. Még ez is vitatható azonban, mivel egy másik S-fibula (83. sír) a kelet-alpesi őslakosság viseletére jellemző módon (vö. Bled, Teurnia sírjait) egymagában díszítette a ruhát, helyi viseletű asszony temetkezési melléklete volt a 86. sír szép bepecsételt mintás edénye is.

A publikációt mintaszerűen megtervezték, a rajzos táblákon egymás mellett szerepelnek a csontvázrajzok és a leletek, a sírok feléről fénykép is közölnek. Csakhogy az utóbbiakat túlságosan lekicsinyítették, a sírrajzokon pedig (s ez a nagyobb hiba) gyakran nem tüntették fel a leletek előkerülési helyét. Néhány fontos sír esetében a dokumentáció hiányossága sokat levon a temetkezés régészeti értékéből (pl. 39, 42, 50–100. sírok).

Még néhány észrevételt. Úgy gondolom, hogy az 56. sírban nem férfi nyugodott, hanem torzított fejű nő, amit férfi mellékletnek (pinzettnak) vélnék, az valami más ékszer töredéke. Biztosan nő volt a férfiként leírt 83. összekulcsolt kezű halott, márcsak gyöngy nyaklánc, S-fibulája és díszes hajtűje miatt is. Az eset arra figyelmeztet, hogy a régészeti és anthropológiai nem-meghatározások nincsenek mindig összhangban s távolról sem biztos, hogy az utóbbiak a jobbak.

A halotti obulusok között két korabeli érme volt. A 100. sírból került elő I. Iustinianus arany tremissis, amely jelen ismereteink szerint csak a császár teljes uralkodási idejével datálható (527–565). Sokkal izgalmasabb a 39. sír KLEFO-nak feloldott monogramos ezüst pénze, immáron a második Szlovéniából. Az első Kranj 266 = 1903/50. sírjából került elő, átfúrva, nyilván felvarrva. Monogramját – szerintem még az sem biztos, hogy monogramról van szó – KLEF-nak oldották fel, ennek nyomán pénzeink előlapjának ábrázolásában a langobard uralkodót vélik látni, holott inkább kiterjesztett szárnyú angyal ügyetlen figurájáról lehet szó.

Ezek a rejtélyes „pénzek” már eddig is sok vihart kavartak s még fognak is kavarni, nem véletlen hát, ha a katalógus sem nagyon tud velük mit kezdeni. A temető keltezése során Bolta következetesen Klef langobard király (572–574) pénzének tulajdonítja, s vele zárja a temető használatát, – ez a keltezés már pusztán régészeti megfontolásokból is túl korai. Ugyanakkor a kötet éremkatalógusában P. Kos ismeretlen cividalei (Čedad) herceg veretének véli a 7. század második feléből. Véleményét Bolta is idézi. A rifniki 39. sír együttese (de a temető egyetlen más síregyüttese sem) nem lehet 7. századi éppúgy, ahogyan a kranji 266. sír sem. P. Kos „tisztá numizmatikai” megoldási javaslata tehát a levegőben lebeg, régészeti és történelmi okokból egyaránt elfogadhatatlan. Ezzel azonban továbbra sincs semmi megoldva, mivel Peretarit uralkodása (671-től) elé keltezhető langobard ezüstpénz. Itáliából, de máshonnan sem került elő a mai napig, a forum iulii hercegek vereteiről nem tudunk, holmi „ismeretlen” friuli hercegről nem is beszélve. Mindaddig még további példányok más lelőhelyekről, lehetőleg más pénzek társaságában elő nem bukhatnak, tanácsosabb a két rejtélyes obulus mibenlétét függőben hagyni. Az azonban nyilvánvaló, hogy 6. századi készítmények.

L. Bolta katalógusa nagy nyeresége a későantik kutatásnak, mivel a Keleti Alpok vidékéről a római uralom megszűnése utáni „bennszülött” telepet és temetőjét együttesen még sehonnan nem tették közzé egy kötetben. Rifnik, Bled s még feljebb Teurnia temetői szorosan összetartoznak, ugyanannak a népességnek a hagyományai. Rifnik is bizonyítja arra, hogy a Dráva és a Száva felső folyásvidékén a későantik lakosság egészen az avar és szláv betörésekig, illetve a szlávok megtelepedéséig sok helyen sikeresen átvészelte a korai népvándorláskor viharait. A Rifniken azonban ekkor véget ért az élet. A későantik fazekasság nem ismeréséről tanúskodik egyetlen korongolt fenékbélyeges töredék alapján a szlávok itteni megtelepedéséről beszélni, ezt a lehetőséget Bolta sem tartja igazolhatónak.

A Rifnik a 6. század elején a falai közt megbúvó lakossággal együtt gót uralom alá került, de úgy látszik a gótok számára éppúgy nem volt katonai jelentősége,

mint a század közepe után a langobardok számára. Nemesak a sírokból hiányzik mindenféle fegyver (ez önmagában még nem bizonyítana katonai elem betelepülése ellen), hanem, ami mindennél fontosabb, a telepről is (egyetlen nyílesűcs kivételével) hiányoznak a fegyverekre utaló töredékek. Ez azt igazolja, hogy a Rifniken a fal és a meredek mögé zárkózott régi lakosság élt tovább. Egészen a 6/7. század fordulójáig, amikor a telep lángok martaléka lett, s a Rifniket örök időre elhagyta az ember.

Bóna István

G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background. Oxford 1980, Clarendon Press. 116 oldal, 17 kép, 16 tábla

B. Salinnak szentelt monográfiájában G. Speake nehéz feladatra vállalkozott: a cca 150 éves időszakot felölelő II. angliai germán állatstílus értékelésére. Munkája három részre bomlik: az állatstílus kutatásának történetére, amely egyben magának az állatstílusnak története is (1–3. fejezet), az angliai II. stílusban készült alkotások elemeinek minuciózus elemzésére (4–6. fejezet) és az ábrázolt állatok ikonográfiái értelmezésére, kultúrtörténetük megrajzolására.

Az I. germán állatstílus Angliában az V. sz. késői szakaszában kezdődött, és a VI. sz. korai szakaszában fejeződött be. A két stílus között azonban természetesen bizonyos időbeni átfedés van. Kentben például ez a párhuzamosság igen ritka, de a Felső-Temze és Midland területén az I. stílus még a VII. században is folytatódott. A II. stílus valószínűleg skandináv hatásra jött létre, igen valószínű, hogy a Wuffinga dinasztia – melyhez a Sutton Hoo-i temetkezés is kapcsolható – udvarában svéd mesterekkel dolgoztatott. A kelet-angliai II. stílust ugyanis nem lehet a helyi I. stíusból levezetni, az analógiák a kelet-svédországi Vendel-körhöz vezetnek. E II. stílus létrejöttének időpontja részben a Sutton-Hoo-i sír keletkezésének (terminus ante quem 625), részben pedig a Vendel és Valgärde sírok keletkezésének függvénye. A kenti kultúra virágzása és a II. stílus meggyökerezése Ethelbert király uralkodásának idejére – a VI. sz. utolsó negyedére és a VII. sz. első évtizedeire esik. Az angolszász bevándorlók magukkal hozták az I. stílust, de az egykori anyaországgal meglevő későbbi kapcsolataik a II. stílus átvételét is elősegítették. G. Speake nem tartja kizártnak, hogy a Sutton Hoo-i mester először Kentben, Ethelbert király udvarában dolgozott, és később telepedett át Kelet-Angliába, Redwald király udvarába. Ezek az aranyművesek koruk társadalmának megbecsült tagjai voltak, előjogokat élveztek, s a társadalmi piramisban valahol az arisztokrácia és a köznép között helyezkedtek el. A Sutton Hoo-i mester a király és arisztokrácia állandó támogatását élvezte, állandó műhellyel és tanítványokkal dolgoztatott; vándor ötvösök ebben az időben és környezetben nehezen képzelhetők el.

Bevezetőjében G. Speake hangsúlyozza, hogy az angliai I. és II. germán állatstílusantikára B. Salin (1904) beosztása érvényes. A soron következő fejezetekben a Szerző a stílus fogalmával, értelmezésével kapcsolatos elméleteket ismerteti, majd bevezeti az olvasót az állatstílus kialakulásának történetével kapcsolatos vitaanyagba is. Az elsősorban művészettörténeti jellegű kutatás napjainkban még koránt sincs lezárva, s – hozzátehetjük – ennek elsősorban a skandináv kronológia problematikájában kereshetjük okát (vö. Arrhenius, B.: The Chronology of Vendel Graves. Rapport från Stockholms Universitets arkeologiska forskningslaboratorium Nr. 2., Stockholm 1980 fig. 6), másrészt abban, hogy a kutatásnak újabban impulzusokat mindig egy-egy új nagy lelet előkerülése ad, s ez várható a jövőben is. G. Speake megállapítja, hogy az Angliában 600 előtt megjelenő II. stílus egyértelműen a skandináv II. stíusból eredeztethető, s jól megfigyelhető kölcsönhatások, ill. a több esetben hiányzó prototípusok miatt sokszor nem is lehet eldönteni, mi számít skandináv

és mi angolszász munkának. Az etnikai kérdés a vizsgálat során így fel sem vehető.

Azok a tárgyak, amelyek e stílusban készültek, minden esetben a leggazdagabb leletekben fordultak elő. G. Speake az ezüst és bronz másolatokat az eredeti aranytárgyakkal egyidősnek véli, s nem időbeni, hanem társadalmi különbségeket tételez fel velük kapcsolatban. A továbbiakban a Sutton-Hoo-i és Taplow barow-i leletek II. állatstílussal díszített tárgyait elemzi darabról darabra. A csatok és fibulák apró díszítési elemeinek egyedi vizsgálata után nyilvánvaló, hogy az ornamentika az idők folyamán egyre inkább elvesztette tisztaságát, az állati alakok egyre sematikusabbak lettek és uralkodóvá a szalagfonatok válnak. Külön vizsgálja a Szerző a braktea-művészetet, s ezzel kapcsolatban mindazokat a tárgyakat is, melyek jellemvonásai ezekhez hasonlóak. Külön fejezet foglalkozik az állat-iconographia kérdéssel. A Szerző szerint az állatokra korlátozott ornamentika nem mesterségbeli, azaz rajztudásbeli kérdés. Szimbolikus értelmük van, talizmán vagy apotropeikus — bajelhárító szerepük lehetett, mely mélyen beépült a germán hitvilágba. A szellemi háttérként felfogható északi germán Edda későbbi lejegyzésű, konkrét magyarázatokba így ennek alapján nem szabad bocsátkozni. Az állat alakú ornamentika másik magyarázata a Szerző szerint kapcsolatban állhat J. Werner azon megfigyelésével, mely szerint a germán személynévek jelentős része állatnév vagy ezek vonzata. — A kötet egyik legértékesebb része az, melyben a Szerző a vadkanra, madáralakokra és a kígyóra vonatkozó mitológiát ismereti, ill. a rájuk épült ábrázolásokat értékeli. Ez az általános germán mitológiai, szellemi háttér, amely a történeti és régészeti forrásokban egyaránt megnyilvánul, magyarázata lehet a germán állatornamentika széles elterjedésének is.

G. Speake munkamódszerére jellemző, hogy igyekszik a vizsgált jelenségeket rajzos értelmező ábrákon, fényképeken is minél aprólékosabban bemutatni. E szép kiállítású monográfia a hazai leletanyaghoz, az anyag természetéből fakadóan kevésbé kapcsolódik, megismerése azonban módszertani és kultúrtörténeti szempontból is igen hasznos lehet a hazai népvándorlaskor germán népeinek kultúrájával foglalkozók számára.

Kiss Attila

Studien zur Sachsenforschung 2. Hildesheim 1980. Szerk. Hans-Jürgen Häßler. August Lax Verlagsbuchhandlung. 514 oldal.

Röviddel az első kötet megjelenése után kézbe vehettük már az új kötetet is, hét országból toborzott szerzőgárda tollából származó, a témához szorosabban-lazabban kapcsolódó 23 tanulmánnyal.

A kötet jól mutatja, hogy egyrészt az egyes területek kora középkori témáinak megoldásában hogyan szélesedik ki a forrás alapterületileg is Európa-méretűvé, másrészt, hogy a komplexitásra való törekvés, nemcsak az egyes tanulmányokon belül figyelhető meg, hiszen a kötetben szereplő témák és módszerek kb. 10 tudomány-szakot ölelnek fel, a demográfiától a kultúrtörténetig.

A hatalmas kötet valamennyi tanulmányát — terjedelmi okok miatt sem lehet részletesen ismertetni, csupán a hazai kutatás számára, vagy módszerbeli, ill. tartalmi szempontból lényegesnek tűnő tanulmányok rövid ismertetésére van mód.

A. Genrich a „Buckelurnen” előfordulásáról ír a kontinensen és Angliában. Hangsúlyozza, hogy az igen esztétikus, de technikailag igen rossz minőségű urnák tömeges megjelenése az angolszász bevándorlás klasszikus bizonyítéka, annál is inkább, mivel a névadó díszítés a köznapi kerámián ismeretlen. A bevándorlók tehát az élő temetkezési szokást vitték magukkal, új környezetükben is a temetkezési rítus által megszabott urnaformát készítették el.

K. Godłowski Pomeránia népvándorlás kori településtörténetét vizsgálja. Arra a megállapításra jut a területen előforduló lelettipusok sorravétele után, hogy a

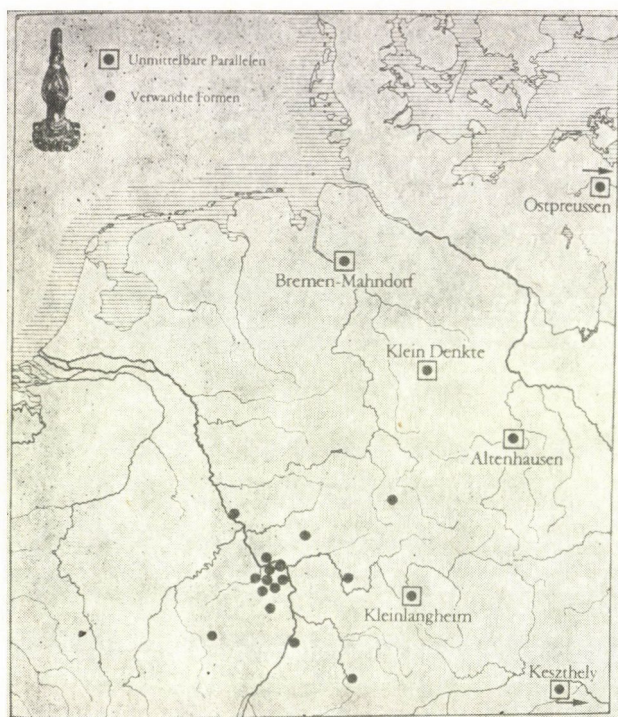
terület császárkortól folyamatos germán — igen erős Kárpát-medencei kapcsolatokkal bíró — népességének életében két „lépesőben” történt törés. Az V. sz. második felében a Visztulától keletre eső területeken a baltiak előrenyomulása szüntette meg az ottlakók életét, a Visztulától nyugatra levő területeken pedig a VI. sz. elején figyelhető meg törés. Ezt követően jelennek meg e területeken a szlávok. Godłowski véleménye szerint — telepkutatások hiánya miatt — nyitva kell hagyni a kérdést, hogy a terület elnéptelenedése és a szlávok megjelenése között ok és okozati összefüggés van-e vagy csak időbeni egymásutánosság.

F. B. Naber a libenau-i temető egyik női sírjában talált két bronz csőveeskét finom súlyokként értelmezi. A súlyszerű egybeesések ellenére is kérdéses azonban az értelmezés valószínűsége, a környezet (női sír, mérleg és egyéb súlyok hiánya) ugyanis ezt nem támasztja alá.

Fr. Niquet a Klein Denke-i földbe ástott házból származó leletek között a Keszthely-Sörházkeri aranyozott fibula (Lipp., V., Die Gräberfelder von Keszthely, Bp. 1885. 67, fig. 328, Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters, Braunschweig 1905 II. 180, III. 148) — 1. kép — analógiáját közli, s az általa idézett szerzőkkel egybehangzóan e leletesoportot a Kühn által javasolt 650—700 keltezéssel ellentétben (Kühn, H., Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süd-



1. kép. A Keszthely-Sörházkeri fibula (1 : 1)



2. kép. A Mahndorf-típusú fibulák elterjedése
(K. Weidemann után)

deutschland, Graz 1974 1266) a 600–650 közötti időszakra keltezi. K. Weidemann elterjedési térképe (Weidemann, K., Das Land zwischen Elbe und Weser-mündung vom 6–8. Jahrhundert, in: Das Elb-Weser Dreieck I. Führer zu Vor- und Frühgeschichtlichen Denkmälern 29. Mainz 1976 245) alapján – 2. kép – a keszthelyi fibula közeli analógiáinak a Mainz környéki alapesoportól keletre való előfordulásai arra utalnak, hogy azok a Rajna-vidéktől keletre készültek, s a keszthelyi példány is e területeknek a Kárpát-medencével való kapcsolataira mutat rá.

B. Schmidt településtörténeti tanulmányában (Thüringia) figyelemre méltó az az óvatosság, ahogy a történeti és régészeti forrásokat külön-külön elemzi, majd szembesíti, finom distinctiót téve az írott forrásokban szereplő háborús eseményekben részt vevők csapatai és ugyanazon népeknek az adott területeken való megtelepedése között.

H. Vierck egy VIII. sz. második feléből való westfáliai kardlelet kapasan mintaszerűen vázolja fel a kard melléklet társadalomtörténeti háttérét, és a kard szimbolikus hatalmi jellegét, lépésről lépésre döböntve rá az olvasót, hogy e szellemi háttér ismeretében a „csak” kardmellékletes sír valójában egy westfáliai előkelőség sírja lehetett. Az újabb társadalomtörténeti analógiák ismeretében, a hazai, leletekben szegény XI. századi temetők kardos férfisírgjainak értelmezése is megérdemelne egy új, hasonló vizsgálatot.

A szép kiállítású kötetben az ismertetett tanulmányokon kívül még a következő munkák szerepelnek:

H. Aust egy D-brakteátát ismertet; M. Bemmann a libenai temető korongolt kerámiáiról ír; A. Falk ugyanez a temető övvereteit értékeli; a kötet szerkesztője H.-J. Hässler egy század urnatemetőt tesz közzé; H. J. Hundt textilmaradványokat dolgoz fel; S. Hvass egy, az i. sz. első öt évszázadában lakott dániai település szerkezeti változásait követi nyomon; O. S. Johansen észak-norvégiai telepek egy csoportját értékeli marxista szempontból; B. Johnsen és S. Welinder egy norvégiai császárkori népesség demográfiai elemzését végzik el; F. Laurx egy alsószászországi VII. századi temetőt publikál;

C. Lorren azt a kérdést vizsgálja, hogy Normandiában telepedtek-e meg szászok; U. Lund Hansen a dániai Seeland császárkori kérdéseivel foglalkozik; B. Magnus egy norvégiai népvándorlás kori kerámiatípusnak szenteli tanulmányát; C. Redlich az alsó Elba és Saale vidék kora császárkori római bronzedényeit értékeli; I. Särilvik DNy-Svédország császárkori és népvándorlás kori kapcsolatait elemzi; W. Schlüter az estringeni Merowing és Karoling-kori leleteket teszi közzé; W.-D. Tempel egy alsószászországi népvándorlás kori halomsírt és végül V. Zedelius két korai római éremleletet értékel.

Kiss Attila

J. Belošević, Materijalna kultura hrvata od VII do IX stoljeća. (Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh. Mit besonderer Rücksicht auf die Ergebnisse der Gräberfelderforschung in Norddalmatien). Zagreb 1980. Sveučilišna Naklada Liber. 209 lap, 4 szöveggörgető ábra, 5 hajtogatott térkép, 101 tábla.

Dalmácia területén az utóbbi három évtized régészeti kutatásai elsősorban a horvát nemzeti történelem szempontjából jelentősek. Amint a szerző is kiemeli („Bevezetés”), az 1945 utáni tervszerű, nagyobb szabású feltárások tették lehetővé, hogy közelebbi megvilágításba kerüljön az a probléma-komplexum, melyet a horvátok történetében a kereszténység felvétele előtti korszak (7–9. század) jelent. Ebben főleg az É-dalmáciai temetőfeltárásoknak jutott szerep. Olyan jelentőségű kérdésekről van itt szó, mint a dalmáciai horvátok anyagi és szellemi kultúrájának kialakulása és ebben a folyamatban az idegen hatások, köztük a helyi őslakosság hatásának szerepe.

A monográfia a felvetett kérdéseket öt fejezetben tárgyalja. Elsőnek kutatástörténeti áttekintést kapunk („Áttekintés É. Dalmácia ó-horvát temetőinek kutatásáról”: II. fejezet), mely szervesen kapcsolódik a továbbiakhoz, hiszen azok az igen fontos lelőhelyek, mint Knin, Biskupija, Kapitul még a múlt század végén váltak ismertté, hála a horvát régészet megalapítója, L. Marun úttörő munkásságának. Bár a két világháború közötti szakaszában némileg veszített lendületéből a kutatás, az utóbbi periódusra esik a nini bazilika (6–11. sz.) feltárása és a šopoti ásatás, mely Branimir (879–892) idejének értékeléséhez hozott ma is alapvetőnek tekinthető eredményeket. A második világháborút követő kutatások tehát már igen jelentős anyagra támaszkodhattak és ezeket a lehetőségeket mindkét dalmáciai kutatási központ, úgy a spliti mint a zadari múzeum maximálisan fel is használta.

A monográfia tulajdonképpeni tárgyát képező ó-horvát temetők tárgyalása (III–V. fejezetek) áttekinthető, világos tagolású. A harmadik fejezetben („É-dalmácia ó-horvát temetői, katalógus és fő jellegzetességek”) a szerző először hét lelőhely illetve körzet feltárási eredményeit ismerteti, regionális felosztásban. Nin (Aenona) területén és környékén három nagy ásatás folyt; a Materiza dombon, a Szent Kereszt templom (Sv. Križ) mellett és a Ždrijac nevű határrészen végzett feltárások közel 600 sír eredményeztek. A Szent Kereszt templomnál jelentkező többrétegű temető (használat a 13. századig) legkorábbi fázisának datálását (nincsen összefüggésben a templommal) J. Belošević a 140. sírből előkerült, 8. sz.-i arany solidusra (V. Konstantinos Kopronymos, 741–775) alapítja, és úgy a régészeti leletek, mint a rítus alapján feltételezi, hogy itt a helyi romanizált népességnek még elkülönülő temetkező helyével lehet számolni.

A három nini lelőhely közül a legnagyobb sírszámú, a hat éven át ásatott ždrijaci temető (334 sír). Jelentős, hogy 62. sírjából 9. századi frank ezüstpénz (I. Lothar 840–855) származik. A rítusból és az igen gazdag leletanyagból (több mint 1000 régészeti tárgy) következett J. Belošević olyan ó-horvát temetőre, melynek kezdeti szakasza 8. századi.

A másik jelentős körzet Zadar környéke. Négy kašići lelőhely ismert jelenleg: Maklinovo brdo két temetővel, Razbojine, Glavcurak. Bár összességében a hitelesen feltárt sírok száma alig haladja meg a százat, erre a területre esik Dalmácia egyik legjelentősebb és egyben legtöbb problémát felvető leletkomplexuma. Ez utóbbi, melyre még visszatérünk, a Maklinovo brdói szőlő területén folyt földmunkák során észlelt urnatemető, mely azonban sajnálatos módon elpusztult.

A fejezetben tárgyalt további lelőhelyeken, mint Smileie, Biljana Donje, Stankovci csak néhány 8–9. századra datált sírt lehetett a pusztulástól megmenteni. A katalógus utolsó része még 24 olyan É-dalmáciai lelőhelyet is ismertet, ahol „szórványleletek” engednek elpusztult „ó-horvát” temetőkre következtetni. Szerepel közöttük Nin, Kašić, Stankovci, de Smerdelji is, ahol a múlt század végén került elő az irodalomból jól ismert öntött avar övgarnitúrárs sír (irodalom ld. 65. o.). Itt hívhatjuk fel a figyelmet arra, hogy hasonló korú és származású övdíszek a már a fentebbiekben említett Kašić-Maklinovo brdo lelőhelyen sírgyűttesből (55. sír), a nini Szent Kereszt templom közelében pedig telepanyagból származnak (összesítve a LXXXIII. táblán). A kötetben nem csupán a smerdelji anyag került újraközlésre: jól ismert a több ízben is közzétett trilji ékszerlelet, melybe bizánci arany solidus is tartozik (a leletegyüttes képe: LXXXIV. t.): verésének ideje a nini Szent Kereszt templomnál feltárt temető 140. sírjából előkerült éremével egyezik. Említhető az ostrovicai sarkantyú (LXIX. t.) is, a leletegyüttest a szerző publikálta (Diadora 8. 1976). Mindezt is hiányolhatjuk, hogy Dalmácia egyik legjelentősebb lelőhelyét, a Knintól D-re fekvő Biskupijat a kötetben csupán néhány kevésbé jelentős lelet képviseli (szekerce, csiholók, veder, agyagedények, fülbevaló: XXXVIII, XLI, LIII, LXI, LXIV, LXXVIII, XCV. táblákon), és a Biskupija-Crkvina-i „hercegi temetkezések”, illetve a Mária templom körüli jelentős sírok leletegyütteséről a szerző nem közölt ábrát, bár azokra a szövegben kitér (108–109. o.). Az utóbbi években kialakult vita a Biskupija-Crkvina lelőhely sírjainak datálásáról, egyben a bizánci pénzleletek (obulusok) datálértékéről Dalmácia viszonylatában, a kronológiai kérdéseket összességükben is érinti (vö. Vinski, Z., Oružje na području starohrvatske države do godine 1000. — Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000. I. MKAS Warszawa 1965. III. 1970, 135–58; U. az, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. — Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien. VAMZ Ser. 3. X–XI. 1977–78. 157. —; Giesler, U., Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift Werner. München 1974. 521. —; Werner, J., Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche). Schild von Steier 15/16. 1978/79. Zeitschrift Modrijan. 227. —). Erre a kérdésre még visszatérünk.

A monográfia IV. és V. fejezetét a szerző a rítusjelenségek és a tárgyi anyag elemzésének szenteli. Ami a sírtípusokat illeti, a dalmáciai „Reihengräber” több csoport között oszlik meg: az egyszerű aknasírokon kívül kövezett típusok (részben kövezett gödröktől a kőláda jellegű kikövezésig) és koporsós temetkezések (egyszerű, szegelt sírládák) jelentkeztek. Az antik tradíciók kontinuitása, a helyi romanizált elemek közvetítő szerepe joggal kap hangsúlyt. A rítust tárgyalva, jelentőségének megfelelően emeli ki J. Belošević a kašići hamvasztásos temetőt is: az első hitelesnek tekinthető jugoszláviai adat a délszláv hamvasztásos temetkezési rítushoz (datálásáról l. a továbbiakban). Másik kérdés a temetők és telepviszonya; az eddigi feltárások alapján alig vannak adatok, de az ó-horvát háztípus is tisztázatlan. Egyik feltételezést, miszerint a Dalmáciába telepedő horvátok a részben már romos későantik telepeket is használták, mindenesetre a nini Szent Kereszt templom közelében feltárt objektumok igazolják.

A tárgyi emlékeanyagot az V. fejezetben belül („A sírleletek elemzése”) a szerző hagyományos, funkció-

nak megfelelő felosztásban tárgyalja: 1. ékszerek és a ruházat díszítményei; 2. fegyverek; 3. használati tárgyak, szerszámok és egyéb leletanyag. Elemzéseiben nagy irodalomra támaszkodik, ismertetve azokat a nézeteket, melyek egy-egy tárgytípusra vonatkozóan kialakultak, akár a datálásról, akár más szempontokról legyen szó. Ezekre a kérdésekre, csakúgy, mint a rítus problémáira a monográfia „Végkövetkeztetések” c. fejezetben (VI) ismét találunk kitérőket.

A sokrétű leletanyag elemzésével foglalkozó kötet jelenlegi ismertetésekor nem térhetünk ki minden tárgytípusra. Ennél indokoltabb néhány olyan tárgyat, illetve rítusjelenséget kiemelni, mely magyarországi analógiái alapján kutatásainak szempontjából különösebben is figyelmet érdemel.

Elsőnek a dalmáciai hamvasztásos temetőt említ-hetjük meg, mely úgy a dunántúli hasonló rítusú temetkezések (Pókaszeptek, Zalakomár-Lesvári dűlő) értékelése, mint a tágabb értelmezésben vett szláv településtörténeti problematikában kaphat igen fontos szerepet. J. Belošević már korábban is azon a véleményen volt, hogy az elpusztult kašići urnatemető még az ősi rítus szerint temetkező horvátokhoz köthető, illetve hogy a Dalmáciába került horvátok már a 7. sz. folyamán, a helyi antik hatásra feladták ezt a szokást (Belošević, J., Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar. BS 1. 1974. 73. —). Figyelembe véve a horvát „vándorlás” történeti adatait, a dalmáciai hamvasztásos temető tehát a 7. sz. közepe tájára, röviddel ez utánra lenne datálható. Bár jelen munkában a megmentett, töredékekből összeállítható urnák tipológiai párhuzamai a pókaszeptki anyag felé nem kapnak hangsúlyt (vö. 112–114), szemben a korábbi tanulmánnyal, de mivel bizonyos tipológiai kapcsolatok valóban fennállnak, a pókaszeptki urnatemető datálásáról annyit érdemes itt megemlíteni, hogy leletanyagához dinnyemag gyöngyök és öntött avar szíjvég is tartozik, továbbá, hogy a temető egy 7. sz.-ban záródó birituális avarkori temető területén létesült (a kérdésről bővebben: Cs. Sós, Á., ArchÉrt 100. 1973 66–77 és Cs. Sós, Á.—Salamon, Á., Early Mediaeval cemeteries at Pókaszeptek. Kiadás alatt, Akadémiai Kiadó).

A monográfiában közzétett tárgyi anyag közül különös figyelmet érdemelnek az agancsból készült sótar-tók, amelyeket ugyanúgy kultikus jelenet díszít, mint a sopronkőhidai és tatabányai példányokat (Török Gy., Sopronkőhida IX. századi temetője. Budapest 1973. 25, 31, 34. ábra) vagy geometrikus díszítésűek. Feltűnésük két 9. sz. első felére datált dalmáciai temetőben (Nin-Ždrijac: XXX. t. 19. — XLVI. t. — LXXI. t.; XXXII. t. 19., 19 a–b — XLVII. t.; Ivoševci-Supljaja: XLVIII. t. — IL. t. — LXXXII. t.; L. t. — LI. t.; LII. t.) a szerző szerint elsősorban zsákmányolással magyarázható, aminek történeti hátterében azok a Nagy Károly féle avar háborúk állnának, melyekben a horvátok is részt vettek, de bizonyos pannóniai „avar-szláv” csoportok 800 utáni áttelepítése is számításba vehető.

A Nin-Ždrijac-i egyik „sótartó” olyan sírból származik, melyből frank típusú sarkantyú is előkerült (161. sír: XXX. t.). Az utóbbinak közelebbi analógiái ismertek a Dunántúlról: a Zalavár-Vár 269. sír lelete és egy Somogy megyei szórvány (legutóbb: Cs. Sós, Á., Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München 1973. 15. t. 2–3; 16. t. 3). Ennek a lelettípusnak konkrétabb datálása az utóbbi években többoldalú vitát váltott ki (vö. Z. Vinski, U. Giesler, J. Werner fentebb idézett munkái). Z. Vinski második és U. Giesler új datálását, vagyis hogy a „Biskupija Crkvina horizont”, melybe a sarkantyútípus is tartozik, a 8. sz.-ra tehető, a leletkörülmények nem támogatják. J. Belošević szerint a típus (3. tipológiai csoport) a 9. sz. közepe körüli időre jellemző. Ez lényegében összhangban áll azzal a történeti alapokon nyugvó következtetéssel, mely a karoling anyagi kultúrának a szláv vezető rétegre való befolyásában a teljes kifejlődés korát Jámboor Lajos (814–840) idejéhez köti, illetve a „Biskupija-Crkvina horizontot” a 9. sz. első felére helyezi, a dalmáciai bizánci pénzle-

teknek mint halotti obulusoknak reális datálóértékét mérlegelve (*J. Werner*, i. m. — ugyanitt a Mária templomban feltárt férfisirból származó érem datálásának korrekciója; *Werner* szerint a szóban forgó zalavári sír időben a „Biskupija-Crkvina horizont” végének felel meg).

A különböző karoling típusú sarkantyúk nagy számú jelentkezése Dalmácia területén (eddig több mint 100) egy más kérdést is felvet: mennyiben tekinthetők ezek importárgyaknak, illetve nyugati minta után készült helyi gyártmányoknak? A szerző, aki az utóbbi lehetőséget a kardok esetében sem zárja ki, a sarkantyúk legkorábbiak tartott típusai közül néhányat mindenesetre frank importtal magyaráz (*Biskupija-Crkvina* 1, 4, 7. sírok és *Nin-Ždrijac*-i 166, 167, 312, 322. sírok leletei).

Dunántúli 9. századi anyagunk szempontjából is említjük az ún. fűrtös fülbevalókat, *J. Belošević* a különböző típusokat provinciál-bizánci városi centrumokból származtatja, fellépésüket a 8. sz. elejére helyezve, divatuk zárszakasza pedig a 9. sz. közepe tájára esne. Az utóbbi feltételezés alapja egy itáliai veretű I. Lothar (840–855) ezüstpénzzel előkerült együttes (*Nin-Ždrijac* 62. sír: XXXVII. t. 1–9), és így a datálást méltán tekinthetjük túl szorosnak, hozzátéve, hogy egyes típusok használata a 9. sz. második felére feltétlenül átnyúlik (vö. többek között *B. Dostál*, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. „Magna Moravia” Praha* 1965. 377. —). Ami a fellépés idejét illeti, az V. Konstantinos Kopronymos (741–775) arany solidus szoros datálóértéke a trilji leletben (a sírlelet egyik arany fülbevaló párját a Zalavár-Vár-i 71. sír függőivel állíthatjuk párhuzamba) ugyanúgy kétséges, mint a biskupijai sírok esetében. Mindenképpen a fűrtös típusú fülbevalók nagyszámú variációinak finomított kronológiájával még adós a kutatás.

A monográfia utolsó fejezetében (VI. „Összefoglaló áttekintés”) a szerző összegezi a dalmáciai korai középkori régészeti anyag vizsgálatából levont általános kronológiai és történeti következtetéseit. Egyik kiindulópontot jelenti az a megfigyelés, hogy a régészeti anyag jellegében bizonyos regionális megoszlás mutatkozik: egyrészt a romanizált (késő antik) illír népesség továbbélése és hatása, másrészt a bizánci és a frank hatás intenzívítása alapján rajzolódna ki az észak- és közép-dalmáciai temetők csoportjai. Az egyes lelőhelyek földrajzi helyzete a késő antik tradíciók kontinuitásának jelentőségét már maga is feltételezi, ugyanakkor a temetkezések pogány rítuselemei (a mellékletek nagy száma általában, de főleg a jelentős százalékból előforduló agyagedény-mellékletek) a vizsgált időszakban mindvégig követhetők. A hamvasztásos temetkezési mód mondhatni halvány továbbélése ellenben csak a *Nin-Ždrijac*-i csontváz temetőben mutatkozik (77. sír: X. t. 1–2; XXIII. t. 1.). Ez lenne az alapja jelenleg annak a feltételezésnek, hogy a hamvasztásos rítust a dalmáciai horvátok már röviddel betelepedésük után feladták, illetve hogy a 7. sz.-ban a birituális temetkezési módot még ismerték, hasonlóan a többi szláv népekhez. Az a feltételezés, hogy a csontváz temetők kezdetének datálását a 7. sz. közepe körüli időre éppen a hamvasztásos rítus megszűnése adhatja meg, jelenleg teljesen hypothetikus értékű, a szerző maga is hangsúlyozza, hogy konkrét bizonyíték erre jelenleg nincsen, és így a csontváz temetők „korai rétegét” (melyet az ún. „középesoport” vált le) az egész 8. századra és a 9. sz. első felére datálja. A kérdés sokkal összetettebb annál, hogy e rövid ismertetés keretében bővebben is kitérjünk rá, de annyi megjegyezhető, hogy az a régészeti kontinuitás, mely a „klaszikus” dalmát–horvát kultúra (9–10. sz.) és a horvátok 7. sz.-i dalmáciai megtelepedésére vonatkozó történeti adat (630/640, Konstantinos Porphyrogennetos) között feltételezhető, régészetileg jelenleg nem jelentkezik világosan.

Végezetül a monográfia kiállításáról, illusztrációs anyagáról kell szólnunk. A szakmai szempontokat emelve ki, úgy a szövegközti ábrákként és táblákként közölt lelőhely-elterjedési térképek, ásatási helyszínrajzok, mint a hajtogatott térképek megadják azt a

tájékoztatót, melyet az olvasó ilyen tekintetben várhat. Kár viszont, hogy a bő német kivonattal rendelkező publikációban nem szerepel a táblázatokon, térképeken adott szövegek, feliratok német nyelvű megfelelője és ugyanez hiányolható a tárgymutatóval kapcsolatban is. A táblaanyag mintegy egynegyedét az ásatásokon készült fényképfelvételek, sirrajzok teszik ki, a válogatás plasztikusan illusztrálja a megfelelő szövegrészeket. Az anyagokzló táblákon a szerző fontosabb síregyütteseket, illetve egy-egy kiemelkedő leletet közöl, vagy tipológiai összeállításokat nyújt; kiemelendő a rajzok és különösen a színes tárgyfotók művészi színvonala. A táblaanyag „használatosságát” növelte volna, ha az egyes táblákhoz tartozó feliratokban a méretarányokra is adatokat kapnánk. A kivitelében reprezentatív kiadvány, melyet *J. Belošević* méltán ajánl *Z. Vinski* professzornak 65 éves születésnapja alkalmából, alapvető irodalomnak számít mindazok számára, akik a kora középkori Dalmácia anyagi kultúrájával és kapcsolataival foglalkoznak.

Cs. Sós Ágnes

H. W. Meehlk, *Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbgebiet aufgrund archäologischer Befunde. Forschungen zur ältesten Entwicklung Dresdens*, Heft 5. Berlin, 1981. 225 lap, 48 ábra, 69 tábla.

A szerző már évek óta részletes feldolgozásokban számol be a drezdai városásatások eredményeiről, elsősorban a jól szervezett leletmentések középkori kerámia-anyagáról. Új könyve is ennek a munkának eredménye, mint címe is mutatja, két témakörben. Míg korábban az Elba bal partján fekvő város nagyon gazdag leleteit és megfigyeléseit értékelték ki, most a jobb parti városrész megfigyelése következett. Itt már a régéviszonyok sokkal kedvezőtlenebbek voltak: vékonyabb kultúrretek, az újkori építkezések sokkal mélyebben alapoztak, a feltöltődést főleg az 1685. évi tűzvész anyaga alkotta; jelentős leletcsoportok csak kutakban és szemétdödrökben maradtak. Mindössze mintegy 20 lelőhelyet tudtak jól megfigyelni az új építkezések során, de ebből is sikerült a városfejlődés fő vonásait rekonstruálni: 1. a város kialakulása előtt itt vezető út mentén házak; 2. a híd megépítése után új útvonal kialakulása (1216); 3. piac-szerű tér kifejlődése a hídfőnél, fazekasműhelyek működése a közeli utcákban; 4. önálló város (1403–).

A könyv második és nagyobb részét a későközépkori kerámia katalógusa, valamint a tágabb környék fazekasságának bemutatása adja. Elsősorban a drezdai fazekasműhely-leletek segítségével és összevetésével (12 további város bevonásával) a szerző részletesen feldolgozza a 13–16. sz. anyagát. Nagyon alapos elemzést kapunk a technológiáról, a kiegészítés módszeréről (a kézikorong és a lábbal hajtott korong fajtáinak használata, áttérés a kerek, boltozott fazekaskemencéről a fekvő kasseli típusú kemencére). A szürke és a késszürke redukált égetésű kerámia jelenti az első fő fázist (13–14. sz. e.), a másodikat a vörösré égetett drezdai kerámia (15. sz. m. f.-től) készítése.

Az egykori technológia megismeréséhez a szerző a kerámiákon látható munkaeljárás-nyomokat vizsgálja, emellett fontos szerephez jut a cserépiszolatok 10–20-szoros nagyításának kiértékelése: a porozitás mértéke, agyag és soványítóanyagok viszonya, soványítóanyag fajtái, (a porozitás például egyre csökken, a fejlettebb technológia egyenletesebb szemesűjű soványítóanyagot, pl. kvarehomokot, használ). Figyelembe kell venni természetesen, hogy a különböző használati mód (fazék-korsó) maga is eltérő technológiát követel meg, hiszen a főzőfazék nagyobb hőállóságot kíván. A 13. sz. elején megfigyelhető a hurkatechnikás felépítés és az egyszerű kézikorong alkalmazása (a korong lassú, nem egyenletes forgásának nyomai), 600–700 °C égetési hőfok. Ugyanekkor egyes kerámiatípusok már fejlettebbek, képlékenyebb agyagból korongolva ké-

szültek, de az eljárás végén ezeket is leemelték a korongról. (A szerző szerint ezek már a lábbal hajtott korong kezdetlegesebb típusán készültek.) A fejlettebb módszer a 14. sz. elejére általánossá válik, az edények fala már vékonyabb, gondosabban simított, új kerámiaformák jelentkeznek. A soványítás finomabb és egyenletesebb, az égetésnél a redukáló módszerről az oxidálóra térnek át. A 14. sz. közepétől kezdve még fejlettebb korongot használnak, a kerámiafajták skálája tovább bővül, most már valamennyi a korongról levágva készül. A 15. sz. közepétől már mázat használnak (a korábbiak importok), az égetés 900–1000 fokon történt. A leolvasható változásokat a szerző nem csak a mesterség fejlődésével magyarázza; felteszi, hogy új mesterek is jöttek.

Az alapos és sokoldalú feldolgozást hazai kutatóink figyelmébe ajánljuk. Itt azonban csak az említett jó módszertani megoldásokra gondolunk, s nem az ebben a könyvben is megjelenő, sematikus és mechanikusan alkalmazott matematikai számításokra és grafikonokra. A 14–15. sz.-i városi fazekaskészítmények tipizáltsága, az egyes edényfajták egymástól elütő jellegzetessége, méretösszevetések és tabellák nélkül is feltűnik a kerámia kutatóknak. Szívesebben vettük volna pl. a középkori űrmértékekkel történő összehasonlításokat, főleg a kanecskák, korsók és ivópoharak esetében.

Holl Imre

I. Regényi – A. Scherer, *Donauschwäbisches Ortsnamenbuch.* Darmstadt 1980. 188 lap, 12 térkép.

Aki valaha is a Nemzeti Múzeum régebbi leltárkönyveiben szereplő lelőhelyeket akart azonosítani, az tudja, hogy sokszor milyen keservesen, hosszas utánjárással sikerült ez csak, s bizonyos hányadában eredménytelen maradt fáradozása. Különös élességgel vetődött ez fel a topográfiai munkáknál. Nem véletlenül kellett megszervezni egy külön cédulakatalógus készítését, mely teljességre törekvően az 1921 előtti Magyarország vala-

mennyi helységét felöleli, és nyomon kíséri a Csehszlovákiához, Szovjetunióhoz, Romániához, Jugoszláviához és Ausztriához került falvak jelenlegi, rendszerint sokadik névalakját. Szerencsére időközben a jugoszlávok (Milica Marković) és a románok (Coriolán Suciu) is felismerték ennek szükségességét, és vastag kötetekben adták közre az őket érintő anyagot.

Isabella Regényi és Anton Scherer több éves munkájával most elkészült és megjelent egy újabb, igen jól használható helységnévtár. A történeti bevezetőben a „svábok” Magyarországra kerülésének rövid történetét mondják el, majd országoként összefoglalják a legfontosabb tudnivalókat. Romániánál megjegyzi, hogy minden falu legalább három névvel rendelkezik. A jugoszláviai Bánátban 1941–1945 között a hivatalos délszláv név mellett a községeknek volt német nevük is. Magyarországon a legbonyolultabb a helyzet, mert a gyér középkori (Pünfkirchen, Ofen stb.) megnevezés mellett zömével XVIII. századiak a nevek. Csakhogy egy-egy települést, a Németország különböző vidékeiről idetelepítettek a maguk nyelvi sajátosságának megfelelően nevezték meg, ejtették ki és írták le. Áttekinthetlenné akkor vált mindez, amikor a két világháború között, még inkább a Volksbund alapítása után, a felburjánzó napilapok és folyóiratok az egyes sváblakta, de magyar nevű falvakat tükörfordítással németesítették, majd soha használatban nem volt neveket gyártottak, és következetesen ezeket alkalmazták, sőt külföldön jelenleg is alkalmazták. Az egyre-másra megjelenő, rendszerint kitelepített németek által írt, vaskos falumonográfiák mindmáig ezeket használják, s miután néhányban régészeti anyagot is közölnek, megfejtésük elengedhetetlen.

A szerzők könyve ebben a vonatkozásban számos új, eddig máshonnan nem ismerhető településnevet hoz. Ez könyvünk legnagyobb érdeme. Anyaguk azonban nem olvasztotta magába valamennyi falunévünket, hanem csak kiegészíti, teljesebbé teszi azokat, hiszen kizárólag a svábok által lakott településeket öleli fel. Mint ilyen azonban alapvető és nélkülözhetetlen.

Kőhegyi Mihály

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VIII. 31. — Terjedelem: 19,50 (A/5) ív
83.11185 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Fodor István</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 1975. 3—4. köt. Bp. 1981.	323
<i>Szabó Miklós</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>Tóth Endre</i> : Edith B. Thomas, Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>Bóna István</i> : L. Bolta, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>Kiss Attila</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background	326
<i>Kiss Attila</i> : Studien zur Sachsenforschung. Hsg.: H. J. Häßler	327
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : J. Belošević, Materijalna kultura od VII. do IX. stoljeca	328
<i>Holl Imre</i> : H. W. Meckelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>Kőhegyi Mihály</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch	331

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Рацки</i> : К вопросу о южных связях и хронологии культуры бодроккерестур	177
<i>П. Шомоди</i> : Происхождение обряда захоронения с серпом в Карпатской котловине	191

СООБЩЕНИЯ

<i>Ф. Хорват</i> : Поздненеолитические слои многослойного поселения в Горже	201
<i>П. Рацки</i> : Предварительный отчет о работах в зоне водохранилища Тиса-III на территории комитата Сольнок. Поселение культуры сакальхат у ж-д. станции д. Тисауг	223
<i>Ч. Шиклоди</i> : Предварительный отчет о раскопках энеолитического поселения в Тисауг-Кеменьтето	231
<i>М. Р. Чани—И. Штанцик</i> : Предварительный отчет о раскопках многослойного поселения эпохи бронзы в Тисауг-Кеменьтето	239
<i>П. Ратиморска</i> : Вторая находка повозки римской эпохи в д. Корне	255
<i>Д. Фюлоп</i> : Археологические данные к верованиям авар. Череп собаки, вывешенный у дома против порчи	277
<i>Й. Ласловски</i> : Загоны на поселениях эпохи Арпадов	281

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Приветствие И. Ковриг	286
<i>А. Мочи</i> : О состоянии венгерской провинциально-римской археологии	287
<i>Н. Калиц</i> : Международное совещание по вопросам раннего неолита в связи с выставкой о Лепенски Вире в г. Кёьн в 1981 г.	290
<i>Н. Калиц</i> : XI международное совещание по вопросам энеолита и бронзы в г. Ханти (Греция) в 1981 г.	291
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1980—1981 гг.	291
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1981 г.	292
Археологические раскопки в Венгрии в 1981 году. Ред. И. Цегледи	292

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>М. Сабо</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, fasc. 1. J. Gy. Szilágyi: Budapest, fasc. 1.	321
<i>Д. Гаунар</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely—Dobogó	321
<i>И. Вереи</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322
<i>И. Фодор</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 1975. Pars III—IV.	323
<i>М. Сабо</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>Э. Том</i> : E. B. Thomas, Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>И. Бона</i> : Bolta, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>А. Киш</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background	326
<i>А. Киш</i> : Studien zur Sachsenforschung. Hsg. H. J. Häßler	327
<i>А. Ч. Шош</i> : J. Belošević, Materijalna kultura od VII. do IX. stoljeca	328
<i>И. Холл</i> : H. W. Meckelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>М. Кохеди</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch	331

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>P. Raczký</i> : Data to the southern connections and chronology of the Bodrogkeresztúr Culture	177
<i>P. Somogyi</i> : The origin of the sickle type funerary custom of the Carpathian Basin	191

REPORTS

<i>F. Horváth</i> : The Late Neolithic Strata of the Gorzsa tell	201
<i>P. Raczký</i> : Preliminary report of the archaeological field work linked to the Tisza III dam in Szolnok County. The Szakálhát settlement next to the Tiszaug railroad station	223
<i>Cs. Siklódi</i> : Preliminary report of the field work of the Copper Age settlement at Tiszaug—Kisrétpart	231
<i>M. R. Csányi—I. Stanczik</i> : Preliminary report of the field work of the Bronze Age tell at Tiszaug—Kéménytető ..	239
<i>P. Ratimorská</i> : The no. 2 Roman car find of Környe	255
<i>Gy. Fülöp</i> : Data to the legendary world of the Avar period. Dog skull hung against magic	277
<i>J. Laszlovsky</i> : Corals in the villages of the Árpád age	281

REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Due respect to Ilona Kovrig	286
<i>A. Mócsy</i> : Our provincial archaeology; state of the art	287
<i>N. Kalicz</i> : Reporting on the Early Neolithic International Conference linked to the Lepenski Vir Exhibit in Cologne, 1981	290
<i>N. Kalicz</i> : Reporting on the Eleventh International Copper Age and Early Bronze Age Conference in Xanthi, Greece, 1981	291
<i>S. Soproni</i> : Reporting on the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1980—81	291
<i>É. F. Petres</i> : The activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1981	292
Archaeologische Forschungen im Jahre 1981. Ed. <i>I. Czeglédy</i>	292

BOOKS REVIEWS

<i>M. Szabó</i> : Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, fasc. 1. J. Gy. Szilágyi: Budapest. fasc. 1.	321
<i>D. Gáspár</i> : K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó	321
<i>I. Vörös</i> : Z. Kádár, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts	322
<i>I. Fodor</i> : Congressus quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 1975 vol. 3—4, Bp. 1981 ...	323
<i>M. Szabó</i> : H. v. Hesberg, Konsolgeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit	324
<i>E. Tóth</i> : Edith B. Thomas, Dorffmaister Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)	324
<i>I. Bóna</i> : Bolta, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče	325
<i>A. Kiss</i> : G. Speake, Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background	326
<i>A. Kiss</i> : Studien zur Sachsenforschung. Hsg.: H. J. Häbler	327
<i>A. Cs. Sós</i> : J. Belošević, Materijalna kultura od VII do IX stoljeca	328
<i>I. Holl</i> : M. W. Meckelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbegebiet aufgrund archäologischer Befunde	330
<i>M. Kőhegyi</i> : I. Regényi—A. Scherer, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch	331

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.